KÂRIKÂVALÎ

OF

MAHAMAHOPADHYÂYA VIS'WANÂTHA PANCHÂNANA.

With the Commentaries

MUKTÂVALÎ, DINAKARÎ, RÂMARUDRÎ.

Edited with Foot-notes etc.

BY

ANANTA S'ÂSTRY

LECTURER IN LOGIC, SANSKRIT PATHASHALA, SANGLI.

PUBLISHED BY

TUKÂRÂM JÂVAJÎ,

PROPRIETOR OF THE "NIRNAYA-SAGAR" PRESS,

BOMBAY.

1916.

Price 2½ Rupees.

॥ श्रीः ॥

महोपाध्यायविश्वनाथपञ्चाननप्रणीता

कारिकावली

न्यायमुक्तावलीसंवलिता ।

दिनकरीव्याख्या-रामरुद्रीव्याख्याभ्यां

सनाथीकृता ।

इयं

सांगलीसंस्थानस्थितसंस्कृतपाठशालान्यायशास्त्राध्यापकैः

वेदशास्त्राद्यलंकृतैः अनंतशास्त्रिभिः

टिप्पणादिभिः परिष्कृत्य संशोधिता ।

मुम्बय्यां

तुकाराम जावजीश्रेष्ठिभिः

स्वीये निर्णयसागराख्यमुद्रणालये मुद्रयित्वा प्रकाशिता ।

शाकः १८३८, सन १९१६.

मूल्यं २॥ सार्धरूप्यकद्वयम् ।

किंचित्प्रास्ताविकम् ।

भोभो सहृदयहृदया:, दु:खार्णवनिमग्नमखिलं जगदुद्दिधीर्षुभि: अनेकै:
द्वैताद्वैतवादिभि: स्वाभिमतार्थमूरीकृत्य अनेकानि शास्त्राणि प्रणीतानि ।
सर्वेऽपि प्रमाणमङ्गीकर्तार एव । कैश्चित् प्रत्यक्षानुमानोपमानशब्दार्थापत्त्य-
नुपलब्धिरिति षट् प्रमाणानि अङ्गीकृतानि । कैश्चित् संभवैतिह्ययो-
रपि प्रमाणत्वं शतेपंचाशदित्यत्र इह वटे यक्षस्तिष्ठतीत्यत्र च । कैश्चित्
प्रत्यक्षानुमानयोरेव तत्स्वीकृतं । एवंहि अनेकेषां वादिनां कोलाहल एवा-
भूत् ॥ नास्तिकास्तु—(नास्ति क: वेद: प्रमाणं येषां) प्रत्यक्षातिरिक्तं
प्रमाणमेव नास्ति कुत: ईश्वर: जीवश्चेति प्रलापमकुर्वन् । तेतु सकल-
प्रमाणमौलिभूतं वेदं प्रमाणत्वेन न स्वीकुर्वन्ति । नाप्यनुमानं प्रमाणयन्ति ।
एवं चात्मसिद्धि: सुदूरपराहता । एतत्सर्वमाकलय्य भगवान् गौतम:
प्रमाणप्रमेयेत्यादिसूत्राणि रचयांचकार । तानि प्रमाणानि चत्वार्येव ।
यद्यपि प्राचीना बहवो निबन्धा: सन्ति तथापि ते हि मन्दप्रज्ञैर्दुरव-
गाहा इत्याकलय्य पण्डितवरविश्वनाथभट्टाचार्य: कारिकावलीं प्रणि-
नाय । अयं विश्वानाथपञ्चाननो विद्यानिवासभट्टाचार्यतनूजो वङ्गदे-
शीय: । अयंच स्वशिष्यपराधीन: सन् तत्तुष्ट्यर्थं मुक्तावलीं चकार ।
गुरवो हि सच्छिष्यहितकारिण एव । एनं ग्रन्थं दुर्वादिकुतर्कग्रस्तमाक-
लय्य **दिनकरभट्टो दिनकरीं** प्रणिनाय । अस्य पिता बालकृष्णभट्ट: ॥
अनन्तरं महापण्डितो रामरुद्राख्य: स्वनामप्रकाशिकां रामरुद्रीव्याख्यां
चकार । एतन्निबन्धचतुष्टयं संस्कर्तुकामा: निर्णयसागरमुद्रणाधिपतय:
अखण्डश्रिया बहुसुगुणैरलंकृताश्च एतत्संस्करणे मां अयोजयन् ।
तदनुरोधेन एतदुद्योगं कुर्वता मया एतद्ग्रन्थोपरि टिप्पणिका अकारि
इति विभावयन्तु सुधिय: । इति ॥

पट्टवर्धनकुलावतंसअखण्डितश्रिया विराजितप्रभुभिः चिन्तामणिराववसंज्ञकै राजभिः स्वीयसंस्कृततर्कशास्त्रशालायां नियुक्तः, सिद्धसांख्येश्वर-(संकेश्वर)करवीरमठाधीश्वरैः श्रीमज्जगद्गुरुभिः धर्माधिकारपदे नियुक्तः, कार्तांतिकवर्यनागेशभट्टतनूजः कुरुंदवाडसंस्थानांतर्गतश्रीगणेशवाड्यां हेरंबपादपद्माराधकः गुरुवर्यस्वामिरायाचार्यसच्छिष्यः तर्कआयुर्वेदसाहित्यशास्त्रादिप्रवचनकर्ता विद्वत्कृपाभिलाषी

अनंतशर्मा ।

अपरेयं भूमिका—

विदितचरमिदं विद्वद्वराणां यत्पदार्थतत्त्वाध्यवसायेनैव सम्यक् लोकयात्रां वयं निर्वहामः, पदार्थतत्त्वाध्यवसायश्च यथाप्रत्यक्षेणैवमनुमानादिनापि। येपि प्रत्यक्षमेव प्रमाणं नानुमानादिकमपीति अनुमानादिप्रामाण्यमपि प्रतिक्षिपन्ति तेऽपि युक्त्यैव तत्प्रतिक्षिपन्तीत्ययत्नसिद्धमिदमनुमानप्रामाण्यम्। तदेव चानुमानं पञ्चावयवपरिकरोपेतन्यायशब्देन व्यवहरन्ति गौतमादयः पूर्वाचार्याः। उक्तानुमानलक्षणप्रमाणादिनिरूपणार्थमेव प्रवर्तमाना अप्युदयनादयः स्वीयस्य ग्रन्थस्यास्तिकादरणीयतासिद्ध्यर्थं दर्शनपदार्हतालाभार्थं च जीवेश्वरमोक्षतत्साधनादिकमपि न्यरूरुपन्निति प्रामाणिकोपदेशपरम्परेयं प्रचाकशीति। वेदः सर्वथाऽप्रमाणमिति वदतामनुमानप्रामाण्येन सर्वक्षणिकतादिसिद्धान्तव्यासक्तचित्तानां बौद्धानां खण्डनेन तत्प्रामाण्यादिसाधने ईश्वरसत्वव्यवस्थापने आस्तिकमतस्थिरीकरणे चेदमनुमानमेव मुख्यः परिकर इति सर्वविदितमिति पुनरुपपादनेन पिष्टपेषणतामेव गच्छतीति ततोऽन्यत्र लेखनीं व्यापारयामः।

एतेन शब्दादिप्रामाण्यमनङ्गीकुर्वतां वैशेषिकाणां तत्प्रामाण्यमङ्गीकुर्वतां नैयायिकानां चाविशेषविशेषावपि निरूपितप्रायौ इति मन्महे॥ "श्रोतव्यो मन्तव्यो निदिध्यासितव्य" इति श्रुतिरपीयमनुमानप्रामाण्यमनुमनुते। किंबहुना—अनुमानप्रमाणमन्तरा न कमपि लौकिकं वैदिकं वार्थमध्यवसातुं वयं पारयामः। "उपक्रमोपसंहारावभ्यासोऽपूर्वताफलम्। अर्थवादोपपत्ती च लिङ्गं तात्पर्यनिर्णये" इति उपपत्तिपदाभिधेयं अनुमानमपि तात्पर्यनिर्णयोपायेषु परिगणयन्तः पूर्वाचार्या अपीदमभिप्राया एवेति पश्यामः। द्वैत-विशिष्ट-शुद्ध-केवलाद्वैतमतानि सर्वाण्यप्येतदनुमानावलम्बनान्येवाऽविच्छिन्नपरम्पराणि जगति

प्रकाशन्ते । पूर्वतन्त्रार्थमुत्तरतन्त्रार्थं वा संदिग्धं विनिश्चेतुं साधनपद-घटितान्येव सूत्राणि विरचयन्तो जैमिनि–बादरायणादयोऽप्यनुमाना-वलम्बेनैव स्वसमीहितमर्थं साधयन्तीति प्रत्यक्षसिद्धमिदं नोपपत्तिम-पेक्षते इति न तदत्रोपपादयामः ।

तदिदमनुमानं स्वरूपतो लक्षणतः सपरिकरतश्च यथा गौतमादयः समुपापीपदन् नैवमन्य आचार्या इति स्वरूपलक्षणादिना तदवगति-रहिता निखिला अपि विनयना एवेति जानीमः । तदत्र गौतमादिप्रणीतं न्यायशास्त्रसर्वस्वं समेषामत्यन्तोपकारकं अबाधितवाक्यार्थनिर्णये, साधु-शब्दस्वरूपावगमे पाणिनीयं शास्त्रमिवेत्यभिप्रेत्यैव "काणादं पाणिनीयं च सर्वशास्त्रोपकारक"मिति प्राचामाचार्याणामुद्घोषो विराजतीति । तदिदं गौतमीयं शास्त्रं भाष्यटीकादिभिः तरङ्गपरम्पराभिः दुरवगाहं दुरुपसर्पं च समीक्ष्यान्वगृह्णन् **अन्नंभट्टादयः** सर्वतन्त्रस्वतन्त्राः प-ण्डितवर्याः तर्कसंग्रहादिभिः स्वकृतैर्ग्रन्थैरस्मानिति न विस्मरणीयोऽय-मुपकार इति मन्यामहे । ये हि ग्रन्थाः उडुपाइव किंचिदिव तच्छा-स्त्रमवगाढुमुपकुर्वन्ति तत्रोडुपलोभेनैव संतुष्टान्तरङ्गाणां नौकाप्राप्तिं च सुदूरं तदवगाढुमाकाङ्क्षमाणानां च मुमुक्षूणामुपकाराय सुलभया सरण्या कारिकारूपेण कमपि ग्रन्थं **कारिकावलीं** नाम्ना कृत्वा दत्त्वा चात्यन्तमेवोपकृतवतां **विश्वनाथपञ्चाननानां** सर्वतन्त्रापरतन्त्राणां स्व-वशंवदसर्वविद्यानां अन्तेवासिकुलवशंवदानामधमर्णं आस्तिककुलमित्यव-चनसिद्धमिदं नोपपादनमर्हतीति ततो विरमामः ।

इमां च **कारिकावलीं** भाष्यादिवदेव गम्भीरार्थस्वभावामप्यतिम-नोहरां प्रत्युपपादनं नवनवार्थमर्पयन्तीं समीचीनया स्वकृतयैव **मुक्ता-वल्या**ऽलमकार्षुरिति न चित्रमिदं दुहितृवत्सलानां पितॄणामिति विद्मः । तदत्रावसरप्राप्तं व्याख्यान्तरैरलंकृताया अपि मुक्तावल्याः अत्यन्त-सौन्दर्याधायकं सर्वविद्यापारंगतपण्डितप्रकाण्डशीर्षण्य**दिनकरभट्टकृतं** मुक्तावलीव्याख्यानं **दिनकरीपदा**भिधेयमधिकृत्य किंचिदिव विलि-

खामः। अत्रहि ग्रन्थे प्रथमं मङ्गलसमाप्त्योः कार्यकारणभावं, नित्यज्ञानवत्त्वेनेश्वरानुमानं, मीमांसकसंमतशक्त्यतिरिक्तपदार्थतानिरूपणतत्खण्डने, मतान्तरखण्डनपूर्वकाकाशात्मविभुत्वसमवायतदेकत्वादिनिरूपणं, प्रमाणप्रमेयादिविभागव्यवस्थापनादिकम्, मतान्तरखण्डनपूर्वकसामान्यज्ञानलक्षणप्रत्यासत्तिसमर्थनम्, निर्विकल्पकज्ञानसाधनं, व्याप्तिस्वरूपलक्षणं, तद्ग्राहकसामग्रीनिरूपणं, सदसद्धेतुस्वरूपादिनिरूपणपूर्वकस्वार्थपरार्थानुमानस्वरूपं, उपमानादिप्रामाण्यव्यवस्थापनम्, शब्दप्रामाण्यसाधनम्, अन्विताभिहितान्वयवादादिखण्डनपूर्वकनैयायिकसंमतमतव्यवस्थापनं च सविशेषं निरूपितमवगन्तुं उत्तमाधिकारिण एव समर्था इति किमु वक्तव्यं दिनकरभट्टानां सर्वतन्त्रस्वतन्त्रत्वादौ। एते हि **भाट्टदिनकरी**नामकं मीमांसाग्रन्थमपि अग्रथ्नन्निति इदानीमेव जानन्तो वयं लोकोपकारार्थमंशावतीर्णं कमपि देवमेवैतानाकलयामः। गादाधर्यादिकं ग्रन्थमधिजिगमिषूणां पण्डितानां एतद्ग्रन्थाध्ययनमत्यन्तोपकारकमिति प्रत्यक्षमिदं समेषाम्। तदिदं व्याख्यानं **तरङ्गिणीनाम्न्या** पण्डितप्रकाण्ड**न्यायसिंहरामरुद्र**कृतया व्याख्ययापि साकमधीयमानं विशेषतो बुद्धिमान्द्यकषणसमर्थं भवतीति रामरुद्रीसहितदिनकरीसनाथमुक्तावल्या साकमिदानीं कारिकावल्याः प्रकाशनेन महान्तं लोकोपकारमादधानानां **निर्णयसागराधिपतीनां** उत्तरोत्तरं श्रेयो वितरतात्सर्वेश्वरः श्रीवेङ्कटेश इति शम्।

सुधीजनविधेयः
वेदान्तविशारदः **अनन्तकृष्णशास्त्री**
मीमांसाध्यापकः, तिरुपति.

(निर्णयसागरमुद्रणालयः)

श्रीः ।

विषयानुक्रमणिका ।

श्रीः ।

सिद्धान्तमुक्तावली ।

दिनकरी-रामरुद्रीभ्यां संवलिता ।

प्रत्यक्षखण्डम् ।

चूडामणीकृतविधुर्वलयीकृतवासुकिः[1] ।
भवो[2] भवतु भव्याय लीलाताण्डवपण्डितः ॥ १ ॥

दिनकरी ।

लक्ष्मीपादयुगं प्रणम्य पितरं श्रीबालकृष्णाभिधं
भारद्वाजकुलाम्बुधौ विधुमिव श्रीगौरवास्याम्बुजात् ।
ज्ञात्वाशेषमतं मितेन वचसा सिद्धान्तमुक्तावली-
गूढार्थांस्तनुते यथामति महादेवः परेषां कृते ॥ १ ॥

तत्र तावद्भाषापरिच्छेदव्याख्यानं चिकीर्षुर्विश्वनाथपञ्चाननो निर्विघ्न-परिसमाप्तये कृतस्येश्वरनिर्देशरूपमङ्गलस्य शिष्या अप्येवं कुर्युरिति शिष्य-शिक्षायै निबन्धं कुर्वन्नीश्वरं प्रार्थयते—**चूडामणीकृतेति । लीलेति ।**

रामरुद्री ।

तातस्य तर्कसरसीरुहकाननेषु रामेश्वरस्य तरणेश्चरणे प्रणम्य ।
श्रीरामरुद्रसुकृती कृतिनां हिताय लीलावशात्किमपि कौतुकमातनोति ॥ १ ॥
जाने कदाचिदपि नैव शिवस्वरूपात्तातात्पुनः परमदैवतमन्यदत्र ।
तस्मादिमां कृतिमिहाद्य तरङ्गिणीत्वात्पाद्याय तच्चरणयोः परिकल्पयामि ॥ २ ॥
तरङ्गिणीयं सफलोक्तिवाचे मुदे बुधानां तरसा विदे च ।
भूयात्सदालं निखिलाण्डभाण्डकीर्तिप्रभाजातविभूषितानाम् ॥ ३ ॥

सिद्धान्तमुक्तावलीव्याख्यां चिकीर्षुर्महादेवः प्रारिप्सितग्रन्थविघ्नविघाताय कृतं तात-नमस्काररूपं मङ्गलं शिष्यशिक्षार्थमादौ निबध्नाति—**लक्ष्मीति** । गूढार्थांस्तनुते वि-स्तारयतीत्यर्थः । अन्यत्र विस्तारो नाम नानाजनसंबन्धः । प्रकृते तु स्वविषयकज्ञानै[3]व-त्त्वमेवेति भावः । **शिष्या अप्येवं कुर्युरितीति** । अत्रेतिशब्दस्य उक्ताकारकाभि-

---

१ अभूततद्भावे च्विः. २ भवति जगदस्मात्. ३ गूढार्थविषयकज्ञानजनकव्यापारवानित्यर्थः.

दिनकरी।

इदं च विशेष्यं नातः समाप्तपुनरात्तत्वदोषः। वस्तुतस्तु विधोः किमिति चूडामणीकरणं किमर्थं वा वासुकेर्वलयीकरणमित्याकाङ्क्षायां निराकाङ्क्षप्रतिपत्तिर्न संभवतीति लीलेत्यादिविशेषणानुक्तौ विवक्षिता-

रामरुद्री।

प्रायोऽर्थः। इतिशब्दस्याव्ययतया तृतीयान्तत्वेन शिष्या अप्येवं कुर्युरित्याकारकाभिप्रायेणेत्यर्थः पर्यवसितः। एतेन शिष्या अप्येवं कुर्युरित्याकारकज्ञानेच्छाशब्दानां शिष्यशिक्षानात्मकतया कुर्युरिति शिष्यशिक्षायै इति ग्रन्थासंगतिः स्वकर्तव्यत्वेन ज्ञानस्यैव शिक्षाशब्दार्थत्वादिति निरस्तम्। **समाप्तपुनरात्तत्वमिति**। क्रियान्वयेन शान्ताकाङ्क्षस्य विशेष्यवाचकपदस्य विशेषणान्तरान्वयार्थं पुनरनुसंधानं समाप्तपुनरात्तत्वं काव्यदोषः। प्रकृते हि 'चूडामणीकृतविधुर्वलयीकृतवासुकिः। भवो भवतु भव्याय लीलाताण्डवपण्डितः' इत्यत्र भवो भव्याय भवत्वित्येतावतान्वयबोधेनैव भवपदस्य शान्ताकाङ्क्षतया' उत्तरत्र विद्यमान'लीलाताण्डवपण्डित' इतिविशेषणस्यान्वयार्थं स भवः पुनः कीदृश इत्याकाङ्क्षासंपादनाय भवपदेन भवस्मरणस्यावश्यकतया भवति समाप्तपुनरात्तत्वं दोष इति भावः॥ **ननु** जातितद्भिन्नप्रवृत्तिनिमित्तकशब्दानां जातिप्रवृत्तिनिमित्तकमेव विशेष्यवाचकमिति नियमः। अन्यथा नीलोत्पलमित्यादिवदुत्पलनीलमित्यादेरपि प्रयोगस्य प्रसङ्गात्। तथाहि समासविधायकसूत्रे यत्प्रथमान्तपदनिर्दिष्टं तत्समासे पूर्वं निपततीति नियमः। 'विशेषणं विशेष्येणे'ति कर्मधारयविधायकसूत्रे विशेषणवाचकपदस्य प्रथमान्तपदनिर्दिष्टत्वात्पूर्वनिपातनियमः॥ नीलोत्पलयोर्विशेषणविशेष्यभावे नियामकाभावेन उत्पलस्य विशेषणत्वविवक्षया उत्पलनीलमिति प्रयोगः स्यादेव, तस्माज्जातिप्रवृत्तिनिमित्तकत्वादुत्पलपदस्य विशेष्यवाचकत्वमेवेत्यवश्यमङ्गीकरणीयम्, तथाच शिवशरीरवृत्तिजातिविशेषप्रवृत्तिनिमित्तकस्य भवशब्दस्य विशेषणपरत्वानुपपत्तिः। नच भवः सर्वं जानातीति प्रतीत्यनुपपत्तिः अवच्छेदकतासंबन्धेन ज्ञानवत्वबोधकत्वस्येश्वरज्ञानस्य किंचिदनवच्छिन्नत्वेन स्वीकर्तुमशक्यत्वादिति वाच्यम्। स्वाश्रयावच्छिन्नत्वसंबन्धेन तादृशवैजात्यविशिष्टचैतन्यस्यैव भवपदार्थत्वोपगमात्। नचैकव्यक्तिकत्वाद्भवत्वन्न जातिरिति वाच्यम्। कल्पभेदेन शिवशरीरस्यापि भिन्नत्वात्। नच भवत्यस्माज्जगदिति व्युत्पत्त्या जगत्कारणत्वमेव भवपदप्रवृत्तिनिमित्तं नतु जातिविशेष इति वाच्यम्। योगाद्रूढेर्बलीयस्त्वादित्यभियुक्तोक्त्या शीघ्रोपस्थितिकरूढ्यर्थमादाय शान्ताकाङ्क्षान्वयबोधोत्पत्तौ विलम्बोपस्थितिकयोगार्थमादायान्वयबोधानुपपादने समाप्तपुनरात्तत्वदोषस्यावश्यकत्वादित्यत आह—**वस्तुतस्त्विति**। **इत्याकाङ्क्षायामिति**। सत्यामिति शेषः। निराकाङ्क्षाप्रतिपत्तिर्न संभवतीति। स्वोत्तरानुत्पन्नाकाङ्क्षाकशाब्दबोधो न भवतीत्यर्थः। **विवक्षितान्वयबोधेति**। विशेष्यवाचकपदेन निरुक्तनिराकाङ्क्षान्वयबोधजननोत्तरं विशेषणान्तरान्वयार्थं विशेष्यवाचकपदस्य पुनरनुसंधानं

निजनिर्मितकारिकावलीमतिसंक्षिप्तचिरन्तनोक्तिभिः ।
विशदीकरवाणि[1] कौतुकान्[2]ननु राजीवदयावशंवदः ॥ २ ॥

दिनकरी ।

न्वयबोधाभावान्नायमत्र दोषः । उत्थाप्याकाङ्क्षया विशेषणान्वय एव तत्प्रसरादिति । लीलया ताण्डवं नृत्यं तत्र पण्डितोऽभिज्ञ इत्यर्थः । अनेन च नृत्यविशिष्टतया[3] स्मृतिविषयत्वात्प्रार्थिता अर्था भवन्त्येवेति सूचितम् । **ननु** आभूषणरहितस्य कथं नृत्यं तत्राह—**चूडामणीकृतेति** । अचूडामणिः चूडामणिवत्संपद्यमान इति चूडामणीकृतः चूडामणीकृतो विधुर्येन स तथेत्यर्थः । **वलयीकृतेति** । अवलयं वलयं संपद्यते इति वलयीकृतः वलयीकृतो वासुकिर्येन स तथेत्यर्थः ॥ १ ॥

शिष्यावधानाय प्रतिजानीते—**निजनिर्मितेति** । निजेन स्वेन निर्मिता रचिता[4] या कारिकावली तां अति अत्यन्तं संक्षेपः शब्दसंक्षेपो

रामरुद्री ।

समाप्तपुनरात्तत्वमिति समाप्तपुनरात्तत्वलक्षणघटकत्वेन विवक्षितो यो निराकाङ्क्षान्वयबोधस्तदभावादित्यर्थः । लीलेत्यादिविशेषणानुक्ताविल्यनेन तादृशविशेषणोक्तौ तादृशविशेषणसहितेतरवाक्यजन्यान्वयबोध एव विवक्षितान्वयबोधो भवतीति सूचितम् । **नन्वेवं** समाप्तपुनरात्तत्वं क्वापि दोषो न स्यात् । शाब्दबोधमात्रे आकाङ्क्षायाः प्रयोजकत्वेन विशेषणान्तरान्वयार्थं स कीदृश इत्यादि यत्किंचिदाकाङ्क्षायाः कल्पनीयतया क्वापि निराकाङ्क्षप्रतिपत्तेरसंभवादित्यत आह—**उत्थाप्याकाङ्क्षयेति** । अनियताकाङ्क्षयेत्यर्थः । क्रियाकारकपदानां परस्पराकाङ्क्षा नियता पुत्रादिपदानामपि प्रतियोग्याकाङ्क्षा नियता एवं प्रयोजनाकाङ्क्षापि नियतैव प्रयोजनाभावे वाक्यार्थस्यैवासिद्धिप्रसङ्गात् । भवः कीदृश इत्याद्याकाङ्क्षा तु नियता । तथाच नियताकाङ्क्षारहितान्वयबोधोत्तरं विशेष्यवाचकपदस्य पुनरनुसंधानमेव समाप्तपुनरात्तत्वमिति विवक्षितत्वात् स कीदृश इत्याद्युत्थाप्याकाङ्क्षया विशेषणान्तरान्वयस्थल एव समाप्तपुनरात्तत्वदोष इति भावः । **अचूडामणिरिति** । 'च्विः स्यादभूततद्भावे' इत्यनेन विहितच्विप्रत्ययान्तचूडामणिशब्दघटितत्वादुक्तवाक्यादयमर्थो लक्ष्यत इति भावः ॥ १ ॥

शिष्यावधानायेति । शिष्याणामवधानं शुश्रूषा तस्यै इत्यर्थः । वक्तव्यार्थस्य विशिष्याज्ञाने तत्प्रतिपत्तेरिष्टसाधनत्वाग्रहेण शिष्याणां वाक्यश्रवणेच्छा न संभवति प्रतिज्ञया स्वकारिकावलीव्याख्यानस्य कर्तव्यत्वज्ञाने कारिकावल्यर्थज्ञानरूपेष्टसाधनत्वस्य ग्रन्थकृद्वाक्येषु सुग्रहत्वेन भवत्येव तच्छ्रवणेच्छेति भावः । **शब्दसंक्षेप**

---

१ स्पष्टां करवाणि. २ कौतुकात् उत्साहात्. ३ नृत्यविशिष्टत्वप्रकारकस्मृतिविषयत्वादित्यर्थः. ४ स्वकर्तृकरचनाकर्मीभूतेत्यर्थः.

सद्रव्या गुणगुम्फिता सुकृतिनां सत्कर्मणां ज्ञापिका
सत्सामान्यविशेषनित्यमिलिताभावप्रकर्षोज्ज्वला ।

दिनकरी ।

यासु ताः अतिसंक्षिप्तास्तादृश्यश्च ताश्चिरन्तनानां कणादप्रभृतीनां या उक्तयो वचांसि वचःप्रतिपाद्या युक्तयस्ताभिरहं विशदीकरवाणि प्रकटीकरोमीत्यर्थः । **ननु** लीलावत्यादिप्राचीननिबन्धाध्ययनेनैव कारिकावलीप्रतिपादितोऽर्थो बोद्धव्य इति किमनेन भवत्कृतविशदनिबन्धेनेत्यत आह—**अतिसंक्षिप्तेति** । तथाच लीलावत्यादिप्राचीननिबन्धेषु ग्रन्थबाहुल्येन बहुतरदुःखहेतुप्रतिपत्तिकतया न बालानां प्रवृत्तिरिति भावः । स्वोत्प्रेक्षामूलकताप्रयुक्तानादरणीयतां निरसितुं चिरन्तनेत्युक्तम् । नन्वित्यवधारणे । तथाच कौतुकादेवेत्यर्थः । एतेन स्वस्य ग्रन्थकरणे क्लेशाभावः सूचितः । स्वस्य ग्रन्थकरणे प्रवृत्तौ निमित्तमाह[1]—**राजीवेति** । राजीवे शिष्ये या दया कृपा तया वशंवदस्तदधीन इत्यर्थः ॥२॥

ननु ग्रन्थादौ श्रोतृप्रवृत्तये प्रयोजनादि वक्तव्यं भवति तस्य चेहानुक्तत्वादुपेक्षणीयतैतद्ग्रन्थस्य स्यादित्याशङ्क्य विषयप्रयोजनसंबन्धाधिकारिणः सूचयन्नतिसंक्षिप्तत्वादेतद्ग्रन्थस्य सकलपदार्थाप्रतिपादकतया कथं बालव्युत्पत्तिरित्याशङ्कां चैतद्ग्रन्थस्य सकलपदार्थप्रतिपादकत्वप्रदर्शनेन[2] परिहरन् "यत्करोषि यदश्नासि यज्जुहोषि ददासि यत् । यत्तपस्यसि कौन्तेय तत्कुरुष्व मदर्पण"मिति भगवदुक्तेर्मुक्तावलीसमं स्वकीयग्रन्थं भगवति चार्पयन् स्वकीर्त्यनुवृत्तये ग्रन्थस्य स्वस्य च नाम निबध्नाति—**सद्रव्येति** । द्रव्यैः सहिता युक्ता प्रतिपादकतया गुणै-

रामरुद्री ।

इति । संक्षेपो द्विविधः शब्दसंक्षेपोऽर्थसंक्षेपश्च । तत्रार्थसंक्षेपेण ग्रन्थस्य सकलार्थाप्रतिपादकत्वे बालव्युत्पत्तिजनकता न स्यादित्याशङ्क्य संक्षेपपदस्य प्रकृते शब्दसंक्षेपमात्रपरत्वमुपदर्शितमिति । पद्यस्यातिसंक्षिप्तपदस्य प्रयोजनं प्रकटयन्नाह—**नन्वित्यादि । स्वोत्प्रेक्षेति** । स्वकीयकल्पनामूलकत्वेत्यर्थः । अनेनावधारणेन सज्जा-

---

१ निमित्तज्ञानजनकशब्दानुकूलकृतिमानित्यर्थः. २ प्रदर्शनप्रयोज्यपरिहारकर्ता.

विष्णोर्वक्षसि विश्वनाथकृतिना सिद्धान्तमुक्तावली
विन्यस्ता मनसो मुदं वितनुतां सद्युक्तिरेषा चिरम् ॥ ३ ॥

दिनकरी ।

रपि गुम्फिता युक्ता सतामुत्क्षेपणादीनां पञ्चानां कर्मणां ज्ञापिका बोधिका सत् जातिरूपं सामान्यं विशेषाः नित्यः समवायस्तैर्मिलिता, यद्वा सन्ति सामान्यविशेषनित्यमिलितानि यस्यां सा नित्यमिलिता नित्यसंबन्धः अभावप्रकर्षः प्रागभावादिभेदेन वैलक्षण्यं तस्य उज्ज्वला प्रकाशिका एषा बुद्धिस्था सिद्धान्ता एव मुक्तास्तासां आवली पङ्क्तिः विष्णोर्नारायणस्य वक्षस्थले विन्यस्ता विशेषतोर्पिता सुकृतिनां पण्डितानां मनसः मुदं संतोषं चिरं बहुकालं वितनुतां विस्तारयत्वित्यर्थः । **ननु** युक्तीनामत्रासत्वात्कथं विदुषां संतोषस्तत्राह—**सद्युक्तिरिति** । सत्यः युक्तयो यस्यां सा तथा । मुक्तावलीसादृश्यं ग्रन्थे द्रव्यादिपदार्थवत्तया, यथाहि मुक्तावली सद्रव्या साध्यतया द्रव्यवती द्रव्यसाध्येति यावत् । नानाविधद्रव्यघटिता वा गुणेन सूत्रेण गुम्फिता निर्मिता सुकृतिनां पुण्यवतां यानि सन्ति समीचीनानि भगवद्भजनादिरूपाणि[2] कर्माणि तेषां बोधिका सत्सामान्यं समीचीना जातिः विशेषो महत्वनिर्मलत्वादिस्ताभ्यां नित्यमनवरतं मिलिता संबद्धा अभावे तेजोभावेऽन्धकारे सति प्रकर्षेणोज्वला अर्थप्रकाशिकेति यावत् । यथा मुक्तावली द्रव्यादिसकलपदार्थवती तथायं ग्रन्थोऽपीति । अत्रच मुक्तावलीत्वोक्त्या निर्दोषत्वं सूचितम् । अत्र द्रव्यादिपदार्थप्रतिपादकत्वप्रदर्शनेन

रामरुद्री ।

तिरूपमिति सामान्यमनुगतधर्ममात्रं, तच्च क्वचिदुपाधिरूपं[3] क्वचिज्जातिरूपं, प्रकृतग्रन्थे जातिरूपसामान्यस्यैव निरूपणीयत्वेन जातिरूपसामान्यलाभाय सत्सामान्येत्युक्तमिति भावः । **ननु** सदित्यस्य सत्ताविशिष्टार्थकत्वेन सत्पदस्य जातिरूपार्थकत्वं लक्षणयैव वाच्यम् । सामान्यपदमपि शास्त्रकृत्परिभाषया जातिरूपसामान्य एव सुप्रसिद्धम् । अन्यथा सामान्यं सविशेषकमिति मूलेऽपि जात्यतिरिक्तसामान्यव्यावर्तकविशेषणानुक्त्या मूलकारस्य न्यूनतापत्तेः सदित्यनर्थकं चेत्यत आह—**यद्वेति** ।

१ पण्डितेन. २ आदिना स्वकर्मानुष्ठानम्. ३ इदं समानानां भावः सामान्यमिति ग्रन्थाभिप्रायेण.

नूतनजलधररुचये गोपवधूटीदुकूलचौराय।[1]

विघ्नविघाताय कृतं मङ्गलं शिष्यशिक्षायै निबध्नाति—नूतनेति।

दिनकरी ।

द्रव्यादयो विषया उक्ताः । पदार्थतत्त्वावधारणं च प्रयोजनं सूचितम् । संबन्धश्च प्रतिपाद्यप्रतिपादकभावः । पदार्थतत्त्वावधारणकामोऽधिकारीति ॥ ३ ॥

ग्रन्थारम्भसमये कृतस्य मङ्गलस्य तन्निबन्धस्य च वैयर्थ्यमाशङ्क्य फलं दर्शयति—**विघ्नविघातायेति** । प्रारब्धुमिष्टस्य ग्रन्थस्येति शेषः । यद्यप्यत्र घातपदस्योत्पत्तिमदभावपरतया विपदमनर्थकमिति प्रतिभाति तथापि विशिष्टवाचकानां पदानां सति पृथग्विशेषणवाचकपदसमवधाने विशेष्यमात्रपरतायाः 'स कीचकैर्मारुतपूर्णरन्ध्रै'रित्यत्र 'कीचका वेणवस्ते स्युर्ये स्वनन्त्यनिलोद्धता' इति कोशान्मारुतपूर्णरन्ध्रत्वविशिष्टवेणुबोधककीचकपदे दृष्टत्वाद्घातपदमभावमात्रपरं द्रष्टव्यम् ॥ **ननु**

रामरुद्री ।

विपदमनर्थकमितीति । इदं चोपसर्गाणां वाचकत्वमताभिप्रायेण, अन्यथा तेषां द्योतकत्वपक्षे किंचिदर्थावाचकतया उपसर्गाणां शक्तत्वरूपपदत्वासंभवेन विपदमित्यसङ्गतमेव स्यात्। अतएव समाधानेऽपि विशिष्टवाचकानां पदानां सति पृथग्विशेषणवाचकपदसमवधाने विशेष्यमात्रपरत्वमिति न्यायेन विपदसंनिहितघातपदस्य अभावमात्रपरताप्रदर्शनमपि संगच्छते । अन्यथा विपदस्य किंचिदर्थावाचकत्वेन विशेषणवाचकत्वासंभवात् विघातपदस्योक्तन्यायविषयता[2] न स्यादिति ध्येयम् । विशिष्टवाचकपदस्यापि विशेषणबोधकत्वरूपविशेषणवाचकत्वस्याप्यक्षततया तेषां क्वापि विशिष्टवाचकता न स्यादित्यतः पृथगित्युक्तं विशिष्टवाचकपदातिरिक्तमित्यर्थः । **ननु** विघ्नविघाताय कृतं मङ्गलमिति मूलेन मङ्गले विघ्नध्वंसजनकत्वस्यैव सूचितत्वेन[3] तदुपरि नन्वित्यादिमूलेन विघ्नध्वंसं प्रति मङ्गलं न कारणमित्याशङ्का यद्यपि युज्यते तथापि नवा समाप्तिं प्रति कारणमित्युक्तिरसंगतेत्यतस्तद्ग्रन्थमभिप्रायान्तरेणावतारयति—**ननु**

---

१ गोपानां वधूट्यः स्त्रियः तासां दुकूलानां चोरायापहर्त्रे. २ विशिष्टवाचकानां पदानामिति न्यायविषयता. ३ तद्बोधकचतुर्थीघटितत्वादिति भावः.

ननु मङ्गलं न विघ्नध्वंसं प्रति न वा समाप्तिं प्रति कारणं, विनापि

दिनकरी ।

निष्फलत्वान्मङ्गलाचरणमयुक्तम्, नच निष्फलत्वमेवासिद्धं तस्य फलविशेषशून्यत्वेन हेतुना साधनादित्यभिप्रायेणाशङ्कते—**नन्विति** । मङ्गलस्य कारणत्वाभावे व्यतिरेकव्यभिचाररूपहेतुमाह—**विनापीति** । निर्विघ्नपरिसमाप्तीति । विघ्नध्वंसपूर्वकसमाप्तीत्यर्थः । नच तत्र जन्मान्तरीयमङ्गलकल्पनान्न व्यभिचार इति वाच्यम्, भोगादिनापि नास्ति-

रामरुद्री ।

निष्फलत्वादिति । फलविशेषशून्यत्वहेतुनेति । यद्यपि ज्योतिष्टोमादावपि पुत्रादिरूपफलविशेषशून्यत्वेन फलविशेषशून्यत्वं न निष्फलत्वव्याप्यं तथापि तत्पदेन यावत्फलविशेषशून्यत्वस्य विवक्षितत्वात् यावद्विशेषाभावस्य च सामान्याभावव्याप्यत्वान्नोक्तासंगतिरिति भावः । नचैवं निष्फलत्वसिद्धये यावत्फलविशेषशून्यत्वमेव साधनीयं मूले तु मङ्गलं न विघ्नध्वंसं प्रति न वा समाप्तिं प्रति कारणमित्यनेन फलद्वयशून्यत्वमेव साध्यते तेन च न यावत्फलविशेषशून्यत्वरूपहेतुसिद्धिरिति कथं प्रकृतोपयोग इति वाच्यम् । पशुपुत्रादिफलशून्यत्वस्य मङ्गले सर्वसंमतत्वेन तस्य साधनानर्हतया प्राचीननवीनाभ्यां समाप्तिविघ्नध्वंसयोरेव फलत्वाङ्गीकारेण तदुभयफलशून्यत्वसाधने यावत्फलविशेषशून्यत्वरूपहेतुसिद्धेरावश्यकत्वादिति भावः । नचैवमपि प्राचीनैः मङ्गलस्य समाप्तिं प्रति विघ्नध्वंसद्वारैव कारणत्वाङ्गीकारात् विघ्नध्वंसं प्रत्यकारणत्वे समाप्तिं प्रत्यपि विघ्नध्वंसद्वारा कारणत्वमसंभवदुक्तिकमेवेति पृथक्समाप्तिकारणत्वनिषेधो व्यर्थ एवेति वाच्यम् । यतो हि विघ्नध्वंसद्वारैव समाप्तिं प्रति मङ्गलस्य प्राचीनैः सर्वत्र कारणत्वोपगमे विघ्नध्वंसो मङ्गलफलमिति वादिनो नवीनस्य मतेन चैवं स्वतःसिद्धविघ्नविरहवता कृतस्येत्यादिविघ्नात्यन्ताभाववता कृतस्य मङ्गलस्य निष्फलत्वापत्तिः प्राचीनैः कर्तुमशक्या, स्वमतेपि तत्र विघ्नध्वंसरूपद्वाराभावेन मङ्गले निष्फलत्वस्यैवाङ्गीकरणीयत्वात् तथाच प्राचीनानामपूर्वद्वारैव मङ्गलस्य समाप्तिहेतुता संमतेति न कश्चिद्दोष इति भावः । नचैवं विघ्नध्वंसस्तु मङ्गलस्य द्वारमिति प्राचीनोक्तिविरोध इति वाच्यम् । द्वारत्वं हि तज्जन्यत्वे सति तज्जन्यजनकत्वं, तच्चापूर्वद्वारा, मङ्गलस्य समाप्तिहेतुत्वेपि मङ्गलजन्यसमाप्तिं प्रति विघ्नध्वंसस्य प्रतिबन्धकसंसर्गाभावविधया कारणत्वेन[3] विघ्नध्वंसस्य मङ्गलजन्यत्वेन च मङ्गलस्यापूर्वद्वारा समाप्तिकारणत्वेऽपि विघ्नध्वंसस्य द्वारतासंभवात् । नचैवमपि अपूर्वस्य द्वारतामते स्वजन्यापूर्वसंबन्धेनैव मङ्गलस्य हेतुताया वक्तव्यतया स्वजन्यविघ्नध्वंसवत्वसंबन्धेन मङ्गलस्य कारणताप्रतिपादनं मुक्तावलीव्याख्यानकृताम-

---

१ व्यतिरेकव्यभिचारमुद्भावयति—नन्विति. २ हेतुत्वात्. ३ कार्यत्वावच्छिन्नं प्रति प्रतिबन्धकात्यन्ताभावः कारणमिति भावः.

मङ्गलं नास्तिकादीनां ग्रन्थे निर्विघ्नपरिसमाप्तिदर्शनादिति चेन्न।

दिनकरी।

कात्मनि विघ्ननाशसंभवेन जन्मान्तरीयमङ्गलसंदेहेन व्यभिचारसंशयसंभवात् अत्र कादम्बर्यादिग्रन्थे मङ्गलसत्वेऽपि समाप्तेरदर्शनेनान्वयव्यभिचारोपि दोषो बोध्यः व्यभिचारसंदेहस्य ग्राह्यसंशयरूपतया कारणताप्रत्यक्ष एव प्रतिबन्धकत्वं नत्वनुमितौ तत्र तस्यानुकूलत्वादित्यभिप्रायवान् मङ्गलं समाप्तिफलकं समाप्त्यन्याफलकत्वे[1] सति सफलत्वादिति परिशेषानुमानेन मङ्गलस्य समाप्तिफलकतां व्यवस्थापयिष्यन् प्रथ-

रामरुद्री।

संगतमेवेति वाच्यम्। यत्र मङ्गलजन्यविघ्नध्वंसो वर्तते तत्रानन्तस्थलेषु नानापूर्वव्यक्तीनां कल्पने गौरवात् तादृशमङ्गले स्वजन्यविघ्नध्वंससंबन्धेनैव मङ्गलस्य समाप्तिहेतुता युक्तेत्यभिप्रायकतया तदुक्तिसङ्गतेः। नचैवमपि समाप्तिं प्रति मङ्गलस्य क्वचित्स्वजन्यविघ्नध्वंससंबन्धेन हेतुता क्वचित्स्वजन्यापूर्वसंबन्धेनेत्यायातं, तथाच पृथक्समाप्तिकारणत्वे निषेधस्यावश्यकत्वेऽपि यत्र स्वजन्यापूर्वसंबन्धेन मङ्गलं न तत्र स्वजन्यविघ्नध्वंससंबन्धेन, यत्र च स्वजन्यविघ्नध्वंससंबन्धेन मङ्गलं न तत्र स्वजन्यापूर्वसंबन्धेनेति समाप्तौ मङ्गलस्य संबन्धद्वयेनापि व्यतिरेकव्यभिचारात्कारणत्वमेवासंभवदुक्तिकमिति वाच्यम्। तत्संबन्धेन मङ्गलाव्यवहितोत्तरत्वस्यापि कार्यतावच्छेदककोटिप्रविष्टतया व्यभिचाराभावादिति हृदयम्। **ननु** व्यतिरेकव्यभिचाररूपहेतुना समाप्तेः कारणत्वाभावस्य मङ्गले पूर्वपक्षिणा साधनात् समाप्त्यन्याफलकत्वे सति सफलत्वहेतुना मङ्गले समाप्तिकारणत्वानुमानं सिद्धान्तिनामसङ्गतं, समाप्तिकारणत्वाभावसाधने हेतौ हेत्वाभासमनुद्भाव्य समाप्तिकारणत्वानुमानस्य सत्प्रतिपक्षत्वापत्तेरित्यतः सिद्धान्तग्रन्थस्य भावमाह—**व्यभिचारसंदेहस्येति**। मङ्गलत्वधर्मिकसमाप्तिमन्निष्ठाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वसंदेहस्येत्यर्थः। **ग्राह्यसंशयरूपतयेति**। अनुमित्यां ग्राह्यं हि मङ्गले समाप्तिकारणत्वं तच्च समाप्तिमन्निष्ठाभावप्रतियोगितानवच्छेदकमङ्गलत्ववत्त्वं, तथाच साध्यसंदेहपर्यवसन्नस्य व्यभिचारसंदेहस्य नानुमितौ प्रतिबन्धकत्वमिति भावः। कारणताप्रत्यक्षे एव प्रतिबन्धकत्वमिति विशेषदर्शनाभावविशिष्टतत्संशयः प्रात्यक्षिकनिश्चयप्रतिबन्धक इति मताभिप्रायेणोक्तम्। वस्तुतस्तु संशयसामग्र्या एव निश्चयप्रतिबन्धकत्वम्, अतएव विशेषदर्शनदशायामेककोटिभानप्रतिबन्धेन संशयसामग्र्यभावान्निश्चय इति मन्तव्यम्। **तत्र तस्येति**। अनुमितौ साध्यसंशयस्येत्यर्थः। **अनुकूलत्वादिति**। सिध्यभावतारूपपक्षतासंपादकत्वादिति भावः। **परिशेषानुमानेनेति**। यदितरविशे-

---

१ सत्यन्तानुपादाने दर्शे पितृतृप्तिरूपफलमादाय अतिव्याप्तिः विशेष्यानुपादाने निष्फलजलताडनेऽतिव्याप्तिः. २ मङ्गलं सफलमित्यनुमित्या.

अविगीतशिष्टाचारविषयत्वेन मङ्गलस्य सफलत्वे सिद्धे[1] तत्र फलजिज्ञासायां संभवति दृष्टफलकत्वे अदृष्टफलकल्पनाया अन्याय्य[2]-

दिनकरी।

मतो विशेष्यासिद्धिनिरासाय फलवत्तां साधयति—**अविगीतेति**। विषयत्वं च ज्ञानविषयसुखेऽतिप्रसक्तमतः—**आचारेति**। आचारश्चात्र यद्यपि क्रियैव तथापि विषयत्वश्रुतेः कृतिरेव विवक्षिता तद्विषयत्वं च विधेयतया बोध्यं तेन फले न व्यभिचारः तस्योद्देश्यतया कृतिविषयत्वात्। विधेयतया कृतिविषयत्वं चैत्यवन्दनादावप्यस्त्यतः—**शिष्टेति**। शिष्टत्वं च फलसाधनतांशे भ्रान्तिरहितत्वं नतु वेदप्रामाण्याभ्युपगन्तृत्वं, तेन व्युत्क्रमेण कृते दर्शादौ निष्फलत्वेऽपि न व्यभिचारः। शिष्टाचारविषयत्वं श्येनयागादावप्यस्त्यतोऽविगीतेति। अविगीतत्वं च बलवदनिष्टाननुबन्धित्वं, तेन श्येनादौ प्रवृत्त्युपयुक्तबलवदनिष्टाननुबन्धीष्टसाधनत्वरूपसाध्याभावेऽपि न व्यभिचारः। सिद्धे अनुमिते। तत्र मङ्गले। फलजिज्ञासायां विशेषतः[3] फलजिज्ञासायाम्। **ननु** कथं तर्हि गङ्गास्नानादीनामदृष्टार्थकतेत्यत आह—**संभवतीति**। तथाच तत्र दृष्टा-

रामरुद्री।

षाभावकत्वे सति सामान्यवत्वरूपो हेतुः परिशेषानुमानम्। **आचारश्चात्रेति**। अत्रेतिशब्दश्चोत्तरान्वयी, तथाच आचारो यद्यपि क्रियैव तथाप्यत्र विषयत्वश्रुतेः कृतिरेव विवक्षितेत्यर्थः। **ननु** श्येनयागस्यापि शत्रुवधरूपेष्टसाधनत्वात्सफलत्वमक्षतमेवातस्तत्र हेतुसत्वेपि न व्यभिचार इति हेतावविगीतत्वविशेषणं व्यर्थमित्याशङ्कां निराकर्तुमविगीतपदाभावे व्यभिचारमुपपादयन्नाह—**तेनेत्यादि। प्रवृत्त्युपयुक्तेति**। मङ्गलाचरणे प्रवृत्तिनिर्वाहाय बलवदनिष्टाननुबंधीष्टसाधनत्वरूपसफलत्वमेवानुमेयं तच्च श्येने नास्त्येवेति हेतावविगीतपदाभावे भवत्येव व्यभिचार इति भावः। अनिष्टे बलवत्त्वं च इष्टोत्पत्तिनान्तरीयकभिन्नत्वम्। अनिष्टे बलवत्वविशेषणात् बहुवित्तव्ययायाससाध्ययागादौ न प्रवृत्त्यनुपपत्तिः। यद्यपि जलताडनादेरपि 'न कुर्यान्निष्फलं कर्मे'त्यादिना निषिद्धतया तदनुकूलकृतेरपि नरकरूपबलवदनिष्टजनकतयाऽविगीताचारविषयत्वं सफलकर्मण्येवेति शिष्टपदमनर्थकं तथापि पश्वादिकृतवृथाचेष्टायां व्यभिचारवारकतया शिष्टपदसार्थक्यमेव विधिनिषेधयोर्नराधिकारित्वेन तदीयवृथाचेष्टाया निषेधाविषयत्वेन

---

१ अनुमानं तु मङ्गलं सफलं अविगीतशिष्टाचारविषयत्वादिति. २ गौरवात्. ३ विशेषतः फलत्वावान्तरधर्मपुरस्कारेण.

त्वात् उपस्थितत्वाच्च समाप्तिरेव फलं कल्प्यते। इत्थंच यत्र मङ्गलं

दिनकरी।

संभवेनादृष्टकल्पनेति भावः। **ननु** तर्हि विश्वजिन्न्यायात्स्वर्ग एवेष्टं कल्प्यतामत आह—**उपस्थितत्वादिति**। आरब्धं कर्म मे निर्विघ्नं परिसमाप्यतामिति ग्रन्थादौ प्रवृत्तपुरुषकामनाविषयत्वेन परिशेषानुमाने प्रवर्तमानस्योपस्थितत्वादित्यर्थः। कल्प्यते अनुमीयते। अनेन च मङ्गलस्य समाप्तिहेतुत्वेऽनुमानमेव प्रमाणं न तु शिष्टाचारानुमिता श्रुतिरिदानीमानुपूर्वीविशेषनिर्णयाभावेन तस्या अबोधकत्वादिति सूचितं व्यापकत्वघटितंकारणताग्रहप्रतिबन्धकज्ञानविषयव्यतिरेकव्यभिचारमुद्धरति—**इत्थंचेति**। मङ्गलस्य समाप्तिफलकत्वे चेत्यर्थः। तत्रापि नास्तिकादिग्रन्थेपि। तत् मङ्गलं कल्प्यते, अनुमीयते, कार्यरूपसमाप्त्येति शेषः। ग्राह्यसंदेहपर्यवसन्नस्य कारणतानुमितावप्रतिबन्धकत्वात् व्य-

रामरुद्री।

बलवदनिष्टाजनकत्वादिति भावः। **ननु तर्हीति**। अदृष्टफलकल्पनाया अन्याय्यत्वेहीत्यर्थः। **विश्वजिन्न्यायादिति**। काम्यप्रकरणे विश्वजिता यजेतेति विधिः श्रूयते काम्यप्रकरणपठितत्वेन तस्य नित्यत्वाभावात् प्रत्यवायपरिहारफलस्याप्यभावात् प्रवृत्त्यर्थं किंचित्फलं कल्पनीयं श्रुतौ फलाश्रवणादिति 'सः स्वर्गः सर्वान्प्रत्यवशिष्टत्वा'दिति जैमिनिना सूत्रं प्रणीतम्। सः विश्वजिता साध्यः स्वर्गो भवितुमर्हति स्वर्गस्य सर्वान्प्रत्यवशिष्टत्वात्सर्वेषामिच्छाविषयत्वादिति यावत्। तथाच विश्वजिद्यागस्य पुत्रादिफलकत्वेऽपुत्राद्यर्थिनां तत्र प्रवृत्तिर्न स्यात् स्वर्गफलकत्वे तु तस्य सर्वेषामिच्छाविषयतया सर्वेषां तत्र प्रवृत्तिः संभवतीति स्वर्ग एव फलत्वेन कल्पयितुमुचितो नान्य इति तु न्यायपर्यवसितार्थः। तन्न्यायादत्रापि स्वर्ग एवेष्टं कल्प्यतामित्यर्थः। उपस्थितत्वादित्यनेन कस्योपस्थितत्वमुक्तमित्याकाङ्क्षायामाह—**परिशेषानुमाने प्रवर्तमानस्येति**। समाप्त्यन्याफलकत्वे सति सफलत्वहेतुकानुमान इति तदर्थः। **ननु** समाप्तित्वेन समाप्तेरुपस्थितिरकिंचित्करी व्याप्तिघटकाभावादीनामप्युपस्थितत्वाविशेषादित्यत आह—**ग्रन्थादौ प्रवृत्तपुरुषकामनाविषयत्वेनेति**। तथाच तादृशकामनाविषयत्वप्रकारकोपस्थितिविषयत्वं नान्येषामिति भावः। ग्रन्थादौ प्रवृत्तिसमये ग्रन्थसमाप्तावेवेच्छाया औत्सर्गिकत्वात्तथात्वं बोध्यम्। **व्यतिरेकव्यभिचारमुद्धरतीति**। यद्यपि व्यतिरेकव्यभिचारनिश्चये सति कारणताया बाधितत्वेन समाप्तेर्मङ्गलकार्यत्वासिद्ध्या समाप्तिरूपकार्येण मङ्गलानुमितिरेव न संभवति, यदि तु जन्मान्तरीयमङ्गलसंदेहान्न व्यतिरेकव्यभिचारनिश्चयोऽपितु संदेह एव, स च न कारणत्वानुमितौ प्रतिबन्धक इति समाप्त्या मङ्गलानुमानं

१ समाप्तिकामो मङ्गलमाचरेत् इति. २ नास्तिकात्मा जन्मान्तरीयमङ्गलवान् ग्रन्थसमाप्तेः.

न दृश्यते तत्रापि जन्मान्तरीयं तत्कल्प्यते, यत्र च सत्यपि मङ्गले समाप्तिर्न दृश्यते तत्र बलवत्तरो विघ्नो विघ्नप्राचुर्यं वा बोध्यम् । प्रचुरस्यैव बलवत्तरविघ्ननिवारणे कारणत्वं, विघ्नध्वंसस्तु मङ्ग-

दिनकरी ।

भिचारनिर्णयस्य चाभावादिति भावः । **नन्वेवमप्यन्वयव्यभिचारज्ञानं** कारणताग्रहविरोधि भविष्यत्येवेत्याशङ्क्यान्वयव्यभिचारं निरस्यति—**यत्र चेति** । यत्र कादम्बर्यादौ । बलवत्तरत्वं वैजात्यम् । **नन्वेवमपि** कादम्बर्यादौ कुतो न विघ्नध्वंस इत्यत आह—**प्रचुरस्येति** । प्रचुरस्यैव मङ्गलस्येत्यर्थः । बलवत्तरविघ्ननिवारणे बलवत्तरादिविघ्ननिवारणे । तेन प्रचुरविघ्नस्यापि संग्रहः । तथाच मङ्गलस्य विघ्नसमसंख्याकमङ्गलत्वेन नाशकतया न तत्र विघ्ननाश इति भावः । अत्र च विघ्नसमसंख्याकमङ्गलत्वेन हेतुत्वेऽधिकसंख्याकमङ्गलात् न्यूनसंख्याकविघ्ननाशो न स्यादतः प्राचुर्यं वेत्यत्र वाकारोऽनास्थायां बोध्यः । **ननु** तथापि कादम्बर्यादौ विघ्नध्वंसो मा जायतां समाप्तिः परं जायतां मङ्गलरूपहेतोः सत्वादित्याशङ्क्याह—**विघ्नध्वंसस्त्विति** । तथाच

रामरुद्री ।

संभवत्येवेत्युच्यते । तदा ग्राह्यसंदेहपर्यवसन्नतादृशव्यभिचारसंदेहस्याकिंचित्करत्वेन तादृशव्यभिचारोद्धारो विफल एव । तथापि कारणत्वानुमितावपि । नास्तिकस्य जन्मान्तरीयमङ्गलसंदेहेन बाधितविषयकत्वसंदेहाद्ध्रुवत्वप्रामाण्यसंदेहास्कन्दितकारणतानिश्चयो नतु स्वस्वकार्याय क्षम इति तदुद्धार आवश्यक इति भावः । व्यतिरेकव्यभिचारेण समाप्तेः कार्यत्वासिद्ध्या कथं समाप्तिकार्येण मङ्गलानुमानमित्याशङ्कां निरस्यति—**ग्राह्यसंदेहेत्यादिना** । **ननु** प्रचुरस्थले यत्किंचिन्मङ्गलेन यत्किंचिद्विघ्नध्वंसस्यावश्यकतया स्वजन्यविघ्नध्वंससंबन्धेन मङ्गलस्य सत्वात्कथमेतत्पक्षे समाप्त्यभाव इत्याशङ्कां निरस्यति—**तथाचेत्यादिना** । **विघ्नसमसंख्याकेति** । तत्स्थलीयविघ्नेतरावृत्तिसकलविघ्नवृत्तिर्या संख्या तत्सजातीया तत्स्थलीयमङ्गलेतरावृत्तितादृशसकलमङ्गलवृत्तिर्या संख्या तादृशसंख्यावन्मङ्गलत्वेनेत्यर्थः । अन्यथा विघ्नप्राचुर्येऽपि यत्किंचिद्विघ्नवृत्तिसंख्यामादायान्यस्थलीयमङ्गलस्य तामादाय वा मङ्गलान्यवृत्तिसंख्यामादाय वा समसंख्यत्वापादनसंभवात् । **अधिकसंख्याकमङ्गलादिति** । एतच्चापाततो निरुक्तविघ्ननिष्ठसंख्यासजातीयतत्स्थलीयमङ्गलेतरावृत्तिसंख्यावन्मङ्गलत्वेन कारणत्वे अधिकसंख्याकमङ्गला-

१ विषयः.

दिनकरी।

स्वजन्यविघ्नध्वंसवत्त्वसंबन्धेन मङ्गलाभावान्न समाप्तिरिति भावः। आहु- रित्यस्वरसोद्भावनम्। तद्बीजं तु विघ्नध्वंसद्वारा मङ्गलस्य हेतुत्वं न संभ- वति नास्तिकग्रन्थसमाप्तौ व्यभिचारात्। नच स्वजनकविघ्नध्वंसोत्प- त्त्यवच्छेदकतासंबन्धेन समाप्तिं प्रति स्वजन्यविघ्नध्वंसावच्छेदकतासं- बन्धेन मङ्गलस्य हेतुत्वात् स्वप्रतियोगिचरमवर्णानुकूलकृतिमत्त्वसंब- न्धेन समाप्तिं प्रति आश्रयतासंबन्धेन मङ्गलस्य हेतुत्वाद्वा जन्मान्तरी- यमङ्गलकल्पनया न व्यभिचार इति वाच्यम्, तथासति जन्मान्त-

रामरुद्री।

दपि स्वल्पविघ्ननाशसंभवात्। वस्तुतस्तु प्रतिबन्धकसंसर्गाभावविधया सकलविघ्नाभा- वस्यापि समाप्तिहेतुत्वेन विघ्नध्वंससंबन्धेन मङ्गलसत्वेऽपि मङ्गलेतरयावत्कारणान्तरगत- यावत्प्रतिबन्धकाभावस्यासत्वादेव नान्वयव्यभिचार इत्यत्रैव मूलतात्पर्यात्। समसं- ख्याकमङ्गलत्वेन कारणतावर्णनमयुक्तमेव परंतु बलवत्तरत्वरूपवैजात्यकल्पनं गौरवग्र- स्तमित्यभिप्रायेणैव मूले द्वितीयपक्षावलम्बनमिति ध्येयम्। **नच स्वजन्यविघ्नेति।** अत्र स्वजनकविघ्नध्वंसोत्पत्त्यवच्छेदकतासंबन्धेन समाप्तिं प्रति मङ्गलस्य हेतुत्वात् स- माप्तिं प्रति स्वजन्यविघ्नध्वंसावच्छेदकतासंबन्धेन मङ्गलस्य हेतुत्वात् स्वप्रतियोगिचरम- वर्णानुकूलकृतिमत्वसंबन्धेन समाप्तिं प्रति आश्रयतासंबन्धेन मङ्गलस्य हेतुत्वादित्यन्वयेन कार्यकारणभावत्रयलाभः तत्राद्यद्वयं शरीरनिष्ठप्रत्यासत्त्या तृतीयस्त्वात्मनिष्ठप्रत्यासत्त्या, प्रथमकल्पे कारणतावच्छेदकसंबन्धः द्वितीयकल्पे कार्यतावच्छेदकसंबन्धश्च केवलावच्छे- दकतैव स च सुगमत्वाद्ग्रन्थकृता नोक्त इति बोध्यम्। एतेन कार्यतावच्छेदकसंबन्धस्य कारणतावच्छेदकसंबन्धस्य चातिगुरुभूतस्याचरणं प्रयोजनाभावाद्ग्रन्थकृतामनुचितमिति केषांचिदाक्षेपो निरवकाशः। अत एवोत्पत्तिपदमपि सार्थकम्। अन्यथा स्वजनकविघ्नध्वंसा- वच्छेदकतासंबन्धेन नास्तिकशरीरेपि समाप्त्युत्पत्त्या तत्रावच्छेदकतासंबन्धेन मङ्गलवि- रहेपि स्वजन्यविघ्नध्वंसावच्छेदकतासंबन्धेन मङ्गलसत्त्वेन व्यभिचाराप्रसक्त्या तदुपादान- वैयर्थ्यापत्तेरिति ध्येयम्। **जन्मान्तरीयसमाप्तिमिति।** नचेष्टापत्तिः, तथाशिष्टा- नामाचाराननुभवादिति भावः। अत्रेदमवधेयम्। मङ्गलाचरणस्य बहुवित्तव्ययायास- साध्यत्वविरहेण ग्रन्थारम्भसमयेपि कर्तुं शक्यतया जन्मान्तरे ग्रन्थकर्तृत्वसामर्थ्यविर- हदशायामेतदुपेक्षणसंभवेन समाप्त्यापत्तिः संभवति। नहि कश्चिद्भाविराज्यसम्भावनया स्वल्पवित्तसाध्यं श्वेतच्छत्रमावश्यकमर्जयति ग्रन्थकरणसामर्थ्यसत्वे ग्रन्थसमाप्तिमुद्दिश्य मङ्गलमाचरतो ग्रन्थप्रवृत्तिरावश्यकी च तत्समाप्तिरिति। यदि च कदा चिद्विघ्नभूय- स्त्वादिना न समाप्तिस्तथापि न तत्र जन्मान्तरीयसमाप्तेरुद्देश्यताभ्रान्त्या ऐहिकसमा-

१ स्वं समाप्तिः. २ स्वं समाप्तिः. ३ स्वं मङ्गलम्. ४ समवायेन. ५ अवच्छेदकतासंबन्धेन.

दिनकरी ।

रीयसमाप्तिमुद्दिश्य जन्मान्तरीयमङ्गलकरणापत्तेरतः स्व[1]प्रतियोगिचरमवर्णावच्छेदकतासंबन्धेन समाप्तिं प्रति स्वोत्पत्त्यवच्छेदकजातीयतासंबन्धेन मङ्गलहेतुत्वस्य वाच्यतया नास्तिकशरीरे व्यभिचारस्य दुर्वारत्वात् । नच पुत्रकामाधिकरणविरोधः सहकार्यन्तरासमवधानेनैहिकपुत्राभावेप्यामुष्मिकपुत्ररूपफलस्य तत्र सिद्धान्तितत्वादिति वाच्यम्, तत्र पुत्रमात्रकामनाश्रवणादिह तु विशिष्टशिष्टाचारानुमितश्रुत्या ऐहिकसमाप्तेरेव मङ्गलफलत्वात् । नच स्वा[2]वच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोगिक-

रामरुद्री ।

प्तेरेवोद्देश्यतासंभवादिति, **अतः स्वप्रतियोगीति**। न चावच्छेदकतासंबन्धेन समाप्तिं प्रतीत्येव वक्तव्यं किं स्वप्रतियोगिचरमवर्णावच्छेदकतापर्यन्तानुधावनेनेति वाच्यम्। यत्र वर्णोत्पत्तिद्वितीयक्षणे शरीरक्रियया शरीरस्यैतद्देशाद्विभागः तेन च पूर्वसंयोगनाशः तत्र तच्छरीरावच्छेदेन न वर्णनाशः किंतु शरीराधिकरणवृत्तिप्रभाद्यवच्छेदेनैवेति नावच्छेदकतायाः कार्यतावच्छेदकसंबन्धत्वमङ्गीकृतम् । **स्वोत्पत्त्यवच्छेदकजातीयतेति**। मङ्गलावच्छेदकशरीर एव समाप्तिरिति न नियमः अवयवोपचयादिना समाप्तिसमये मङ्गलावच्छेदकशरीरनाशात् अतो जातीयतापर्यन्तानुधावनम् जातिश्च एकक्षणवृत्तिपदार्थद्वयावृत्तित्वेन विशेषणीया तेन जन्मान्तरीयशरीरस्यापि पृथिवीत्वादिना मङ्गलावच्छेदकशरीरसजातीयत्वेपि न क्षतिः तादृशी च जातिः तत्तत्पुरुषीयतत्तज्जन्मीययावच्छरीरवृत्तिचैत्रत्वादिजातिरेवेति नोक्तक्षतिः । यद्वा स्तुतिरूपमङ्गलस्य मीमांसकमते नित्यतया तदवच्छेदकत्वं शरीरस्य न संभवति किं तु प्राकट्यरूपतदुत्पत्तेरेवेति मीमांसकमतसंग्रहायैवोत्पत्तिपर्यंतनिवेशनम् । यद्यपि स्वावच्छेदकजातीयतेत्युक्तावपि न दोष इत्युत्पत्तिप्रवेशवैयर्थ्यं तथापि विघ्नध्वंसस्याप्यनेनैव संबन्धेन **हेतुत्वमिति** लाभायैवात्रोत्पत्तिप्रवेशः मङ्गलस्यानेन संबन्धेन हेतुत्वे विघ्नध्वंसस्याप्यनेन संबन्धेन हेतुत्वमिति लाभसंभवात् । विघ्नध्वंसस्य तु कारणतावच्छेदकसंबन्धेनोत्पत्तिप्रवेश आवश्यकः अन्यथा जन्मान्तरीयसमाप्तेरपि विघ्नध्वंसफलत्वापत्तेरिति मन्तव्यम् । **पुत्रकामाधिकरणेति** । पुत्रकामः पुत्रेष्ट्या यजेतेति विधौ पुत्रकामपदमधिकृत्य यो विचारस्तद्विरोध इत्यर्थः । **स्वावच्छेदकावच्छिन्नेति** । आस्तिकनास्तिकाभ्यां युगपद्यत्र ग्रन्थसमाप्तिः कृता तत्र नास्तिकीयसमाप्तेरपि आस्तिकीयमङ्गलजन्यविघ्नध्वंसाव्यवहितोत्तरक्षणोत्पत्तिकत्वेन तत्पूर्वमुक्तसंबन्धेन कार्याधिकरणे मङ्गलविरहाद्व्य[3]भिचार इत्यतः स्वावच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोगिकत्वनिवेशः नास्तिकसमाप्तौ व्यभिचारवारणाय द्वितीय-

१ स्वं समाप्तिः. २ स्वं मङ्गलजन्यविघ्नध्वंसः. ३ व्यतिरेकव्यभिचारः.

दिनकरी ।

त्वस्वाव्यवहितोत्तरक्षणोत्पत्तिकत्वोभयसम्बन्धेन मङ्गलजन्यविघ्नध्वंस-विशिष्टसमाप्तित्वस्य मङ्गलकार्यतावच्छेदकत्वान्न व्यभिचार इति वा-

रामरुद्री ।

संबन्धप्रवेशः । स्वोत्तरत्वं स्वाधिकरणक्षणध्वंसाधिकरणत्वमेव तादृशक्षणोत्पतिकत्वं च नास्तिकसमाप्तिसाधारणमेवेत्यव्यवधाननिवेशेनैव नास्तिकसमाप्तिर्व्यावर्तनीया तच्चाव्यवधानं यदि स्वाधिकरणक्षणध्वंसाधिकरणक्षणध्वंसानधिकरणत्वं तदा आस्तिकीयसमाप्तेरप्यसंग्रहः स्वाधिकरणीभूतविघ्नध्वंसोत्पत्त्यधिकरणक्षणध्वंसाधिकरणतद्वितीयक्षणध्वंसानधिकरणत्वस्य समाप्त्युत्पत्तिक्षणे क्वाप्यसंभवात् । यदिच स्वध्वंसाधिकरणक्षणध्वंसानधिकरणत्वं तदित्युच्यते तदापि ध्वंसस्य ध्वंसाप्रसिद्ध्या तादृशोभयसंबन्धेन ध्वंसविशिष्टाप्रसिद्धिरेव यत्तु स्वाधिकरणतत्क्षणध्वंसाधिकरणक्षणध्वंसानधिकरणत्वमेवाव्यवहितत्वं तच्च सर्वत्र तत्क्षणपदेन समाप्त्यव्यवहितपूर्वक्षणव्यक्तिमादाय समाप्तिक्षणे सूपपादमेव नास्तिकशरीरे व्यभिचारवारणं तु स्वावच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोगिकत्वदलेनैवेति कैश्चित् प्रलपितं तदत्यन्तमसत् । आत्मन्युत्पन्नस्य विघ्नध्वंसस्य ध्वंसाभावेन तदीयभोगायतनजन्मांतरशरीरावच्छेदेनापि तदात्मनि सत्वस्यावश्यकत्वात् प्रथमदलेन नास्तिकसमाप्तिवारणासंभवात् अन्यथा जन्मान्तरार्जितपुण्यपापादेरपि जन्मान्तरीयशरीरावच्छेदेनाऽसत्त्वापत्त्या तदवच्छेदेन भोगजनकता न स्यात् । नच स्वावच्छेदकेत्यस्य स्वोत्पत्त्यवच्छेदकार्थकत्वान्नोक्तदोष इति वाच्यम् । तथासति आस्तिकीयसमाप्तेरपि स्वोत्पत्त्यवच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोगिकत्वाभावेनासंग्रहप्रसङ्गात् । नच स्वोत्पत्त्यवच्छेदकजातीयावच्छिन्नप्रतियोगिकत्व एव तात्पर्यमिति न कोपि दोष इति वाच्यम् । एवमपि निरुक्ताव्यवधाननिवेशे प्रयोजनविरहेण तद्वैयर्थ्यस्य दुरुद्धरत्वादिति चेत्सत्यम्, स्वोत्तरजन्मानुत्तरत्वमेव प्रकृते अव्यवहितत्वं जन्म च आद्यशरीरप्राणसंयोगः[1] शरीरे आद्यत्वं च स्वसजातीयशरीरध्वंसानधिकरणत्वं जातिश्च पूर्वोक्तैव ग्राह्याऽतो नाप्रसिद्धिः । एवंच नास्तिकीयसमाप्तेर्विघ्नध्वंसोत्तरजन्मोत्तरक्षणोत्पत्तिकत्वेनाव्यवधाननिवेशात्तद्वारणमव्याहतमेव । नच आस्तिकीयसमाप्तेरपि स्वोत्तरपुरुषान्तरीयजन्मोत्तरक्षणोत्पत्तिकतयाऽसंग्रहो दुर्वार एवेति वाच्यम् । स्वाश्रयशरीरावच्छिन्नभोगाश्रयत्वदैशिकविशेषणत्वोभयघटितसामानाधिकरण्यसंबन्धेन विघ्नध्वंसविशिष्टत्वेन जन्मनो विशेषणीयत्वात् । नचैवमपि यादृशग्रन्थसमाप्त्यनन्तरं ग्रन्थकर्तुर्मुक्तिस्तादृशसमाप्तेरसंग्रह एव स्वोत्तरस्वसमानाधिकरणजन्माप्रसिद्धेरिति वाच्यम् । स्वोत्तरचरमशरीरानुत्तरत्वस्यैवाव्यवधानपदार्थत्वेनाङ्गीकरणीयत्वात् । चरमत्वं च स्वसजातीयशरीरप्रागभावानधिकरणत्वं, इत्थंच

---

१ द्वितीयदिवसे जन्मवारणाय प्राणसंयोगे आद्यत्वम्. २ स्वं विघ्नध्वंसः.

दिनकरी।

च्यम्, कारणस्य कार्यतावच्छेदकत्वानुपगमात्। अतएव काशीमरणान्मुक्तिरिति श्रुत्यन्तर्गतपञ्चम्याः प्रयोजकत्वपरत्वोपवर्णनं ग्रन्थकृतां संगच्छते। अन्यथा तत्रापि काशीमरण[1]विशिष्टमुक्तिं प्रति काशीमरणहेतुत्वस्य निर्दुष्टतया तथोपवर्णनमसंगतं स्यात्। अथ 'तमेव विदित्वाऽति[2]मृत्युमेति नान्यः पन्था विद्यतेऽयनाये'ति श्रुत्या तत्त्वज्ञानस्य मुक्तिसामान्यं प्रति हेतुत्वं प्रतिपादितं तच्च काशीमरणस्य मुक्तिहेतुत्वे न संभवति काशीमरणजन्यमुक्तौ तत्त्वज्ञानस्य व्यभिचारप्रसङ्गादतः काशीमरणस्य न मुक्तिजनकत्वमपि तु तत्त्वज्ञानद्वारा मुक्तिप्रयोजकत्वमेवेति ग्रन्थकृतां तत्रत्यपञ्चम्याः प्रयोजकत्वपरत्वोपवर्णनं न तु कारणस्य कार्यतानवच्छेदकत्वात्तथोपवर्णनमिति चेदस्तु कारणस्य कार्यतावच्छेदकत्वमस्तु च पूर्वोक्तरीत्या मङ्गलजन्यविघ्नध्वंसविशिष्टसमाप्तित्वस्य कार्यतावच्छेदकत्वेन नास्तिकशरीरे व्यभिचारवारणम्। एवमपि भोगादिनाश्यविघ्नध्वंसपूर्वकसमाप्तौ क्लृप्तनियतपूर्ववृत्तिताकेन

रामरुद्री।

समाप्त्युत्तरं मुक्तिस्थलेपि स्वोत्तरचरमशरीरप्रसिद्ध्या नासंग्रहः॥ उत्तरत्वनिवेशनं च यत्र नास्तिकेन मङ्गलाचरणं विनैव ग्रन्थान्तरसमाप्तिः कृता तदनन्तरं तच्छरीरेणैवास्तिको भूत्वा तदनन्तरजातविघ्नं मङ्गलाचरणेन नाशयित्वा ग्रन्थान्तरसमाप्तिः कृता तत्रत्यपूर्वसमाप्तौ व्यभिचारवारणायैवेति कारणस्य कार्यतानवच्छेदकत्वे प्राचां संमतिमाह—**अतएवेति**। कारणस्य कार्यतावच्छेदककोटिप्रवेशाङ्गीकारेपि काशीमरणान्मुक्तिरित्यत्र पञ्चम्याः प्रयोजकत्वार्थकत्वोपवर्णनमावश्यकं तथा च कारणस्य कार्यतानवच्छेदकत्वेन प्राचां संमतिरित्याशयेन शङ्कते—**अथेति**॥ कारणस्य कार्यतावच्छेदककोटिप्रवेशसंभवेपि समाप्तिं प्रति मङ्गलस्य न हेतुतासंभवः अन्यथासिद्धत्वादित्याशयेन समाधत्ते—**एवमपीति**। विघ्नध्वंसस्य कार्यतावश्यकतयेति। तथा च प्राचीनमते समाप्तौ विघ्नध्वंसे च मङ्गलकार्यत्वं कल्पनीयमिति गौरवमिति भावः। विघ्नो मे निवर्ततामिति कामनयेति सावधारणोयं निर्देशः, अन्यथा विघ्नध्वंसद्वारैव समाप्तेर्मङ्गलफलतया समाप्तिकामनाधीनविघ्नध्वंसकामनाया अपि मङ्गलाचरणप्रयोजकतया विघ्नध्वंसकामनया मङ्गलाचरणस्य प्रकृतानुपयोगप्रसंगात्। अथवा, ननूभयोर्मङ्गल-

---

१ वैशिष्ट्यं जन्यतासंबन्धेन. २ अतिमृत्युर्मोक्षः.

लस्य द्वारमित्याहुः प्राञ्चः । नव्यास्तु मङ्गलस्य विघ्नध्वंस एव फलं समाप्तिस्तु बुद्धिप्रतिभादिकारणकलापात् । न चैवं स्वतः सिद्धविघ्नविरहवता कृतस्य मङ्गलस्य निष्फलत्वापत्तिरिति वाच्यम् । इष्टा-

दिनकरी ।

ध्वंसेनैव मङ्गलस्थलीयसमाप्त्युपपत्तेर्मङ्गलस्यान्यथासिद्धत्वं दुर्वारमेव । नच व्यापारेण[1] व्यापारिणो नान्यथासिद्धिरिति वाच्यं, यत्र व्यापारिणः प्रमाणबोधितकारणतानिर्वाहाय व्यापारस्य कारणत्वं कल्प्यते यथा यागस्य स्वर्गहेतुतानिर्वाहार्थमपूर्वं तत्रैव व्यापारेण व्यापारिणो नान्यथासिद्धिः । अतएव काशीमरणस्य तत्त्वज्ञानेन मुक्तावन्यथासिद्धत्वात् प्रयोजकत्वपरतया श्रुतिसमर्थनं संगच्छते । प्रकृते[2] च प्रतिबन्धकाभावस्य कार्यमात्रे हेतुताया मङ्गलकारणतां विनापि क्लृप्ततया मङ्गलस्य अन्यथासिद्धत्वं दुष्परिहरमेवेति विघ्नध्वंसस्य द्वारत्वमिच्छतां प्राचां मतेपि विघ्नध्वंसस्य कार्यत्वावश्यकतया विघ्नो मे निवर्ततामिति कामनया मङ्गलाचरणेन च विघ्नध्वंस एव फलमिति वदतां चिन्तामणिकृतां मतमाह—**नव्यास्त्विति** । विघ्नध्वंस एवेत्येवकारेण समाप्तिव्यवच्छेदः फलं प्रवृत्त्युद्देश्यम् । **ननु** समाप्तिस्तर्ह्याकस्मिकी स्यादत आह—**समाप्तिस्त्विति** । बुद्धिर्ज्ञानं प्रतिभा तद्विशेषः स्फूर्त्याख्यः, प्रतिभादीत्यादिना विघ्नसंसर्गाभावपरिग्रहः । अनयैव रीत्या कारीरीष्टिस्थलेप्यवग्रहनिवृत्तिरेव फलं वृष्टिस्तु स्वकारणादेवेति बोध्यम् । एवं मङ्ग-

रामरुद्री ।

कार्यत्वे गौरवेपि विघ्नध्वंसस्यैव मङ्गलफलत्वं विघ्नध्वंसकामनया मङ्गलानुष्ठानान्न संभवति, यस्य यत्फलत्वं तत्कामनया तदनुष्ठाननियमादित्याशङ्कां निराकुरुते—**विघ्नो मे निवर्ततामित्यादिना** । **ननु** विघ्नध्वंस एव मङ्गलफलमिति मूलोक्तिरयुक्ता फलपदस्य जन्यार्थकतया मङ्गलध्वंसस्यापि मङ्गलजन्यतया एवकारासंगतिरित्याशङ्कां निराकुर्वन्फलपदं व्याचष्टे—**फलमिति** । **आकस्मिकीति** । यत्किंचित्कारणानियम्येत्यर्थः । **नन्वेवं** कारीरीयागस्यापि वृष्टिः फलं न स्यात् यागेनावग्रहनिवृत्तौ स्वकारणादेव वृष्टिसंभवादित्याशङ्कामिष्टापत्त्या परिहरति—**अनयैवेति** । अवग्रहो वृष्टिप्रति-

१ व्यापारेण विघ्नध्वंसेन, व्यापारिणः मङ्गलस्य. २ मंगलस्थले.

पत्तेः, विघ्नशङ्कया तदाचरणात् तथैव शिष्टाचारात् । नच तस्य निष्फलत्वे तद्बोधकवेदाप्रामाण्यापत्तिरिति वाच्यम् । सति विघ्ने

दिनकरी ।

लस्य विघ्नध्वंसं प्रति जनकत्वे—**स्वतःसिद्धविघ्नविरहवतेति** । विघ्नात्यन्ताभाववतेत्यर्थः । ननु निष्फले प्रवृत्तिरेव कथमत आह—**विघ्नशङ्कयेति** । संशयनिश्चयसाधारणविघ्नज्ञानमेव प्रवर्तकमिति भावः । तदाचरणात्, मङ्गलाचरणात् । **ननु** विघ्नसंशये मङ्गलाचरणमेवासिद्धमित्यत्राह—**तथैवेति । शिष्टाचारादिति** । विषयतासंबन्धेन मङ्गल इति शेषः । **ननु** निर्विघ्नपुरुषानुष्ठितमंगलस्थलेऽन्वयव्यभिचारेण विघ्नध्वंसं प्रति मङ्गलस्य कारणता बाधिता तथाच बाधितार्थबोधकत्वाद्वेदस्याप्रामाण्यमिति श्रुतेः कारणताबोधकत्वमङ्गीकर्तुर्मते शङ्कां निरस्यति—**नचेति** । तस्य, निर्विघ्नपुरुषानुष्ठितमङ्गलस्य—**तद्बोधकेति** । मङ्गलविघ्नध्वंसयोः कार्यकारणभावबोधकेत्यर्थः—**सतिविघ्न इति** । तथाचोपर्दर्शितस्थले प्रतियोगिरूपकारणाभावेन विघ्नध्वंसरूपकार्यानुदयोपपत्तौ कारणतायाः अबाधितत्वेन न कारणताबोधकवेदाप्रामाण्यमिति भावः । अतएव, नाशं प्रति प्रतियोगिनः कारणत्वादेव । —**तद्बोधकवेदाप्रामाण्यमिति** । प्रायश्चित्तस्य पापनाशकत्वबोधक-

रामरुद्री ।

बन्धको दुरितविशेषः । **श्रुतेः कारणताबोधकत्वमिति** । केषांचिन्मते शाब्दीभावना केषांचिदपूर्वं न्यायमते त्विष्टसाधनत्वं तथाच मङ्गले विघ्नध्वंसकारणताया बाधितत्वेन शिष्टाचारानुमितायाः विघ्नध्वंसकामो मङ्गलमाचरेदिति श्रुतेरप्रामाण्यापत्तिः न्यायमते तत्र विधिना मङ्गले विघ्नध्वंसकारणताया एव प्रत्येतव्यत्वादिति भावः । **ननु** सतिविघ्ने तन्नाशस्यैव वेदबोधितत्वादिति मूलमसंगतं स्वर्गकामो यजेतेत्यादिवद्विघ्नध्वंस इत्यादावपि विघ्नध्वंसकारणत्वमेव विध्यर्थो वाच्यः नतु सतिविघ्न इत्यपि तद्बोधकपदाभावात् अतस्तन्मूलतात्पर्यमाह—**तथाचेति** । सतिविघ्ने इति मूले मङ्गलादिति शेषः । तथाच केवलदण्डाद्घटानुत्पत्तावपि दण्डो घटकारणमिति वाक्यस्य नाप्रामाण्यं सर्वदा दण्डे घटाव्यवहितपूर्वत्वस्य तात्पर्याविषयत्वात् किंतु दण्डेतरयावद्-

---

१ तद्बोधको मङ्गलकर्तव्यत्वबोधकः. २ मंगलकृतिं प्रतीतिशेषः. ३ समाप्तिकामो मङ्गलमाचरेदिति वेदस्य. ४ स्वतःसिद्धविघ्नविरहस्थले. ५ मीमांसकमते. ६ विघ्नध्वंसस्यैवेष्टत्वादिति भावः.

तन्नाशस्यैव वेदबोधितत्वात् । अतएव पापभ्रमेण कृतस्य प्रायश्चित्तस्य निष्फलत्वेपि न तद्बोधकवेदाप्रामाण्यम् । मङ्गलं च विघ्नध्वंसविशेषे कारणम् । विघ्नध्वंसविशेषे च विनायकस्तवपाठादिः,

दिनकरी।

वेदाप्रामाण्यमित्यर्थः । ननु मङ्गलं न विघ्नध्वंसे कारणं विनायकस्तवपाठादिजन्यविघ्नध्वंसे व्यभिचारात् विनायकस्तवस्य मङ्गलत्वेपि तद्[1]नुकूलकण्ठाभिघातरूपस्य तत्पाठस्य मङ्गलत्वाभावात् । नच पाठकतासंबन्धेन विनायकस्तवपाठ एव विघ्ननाशकः स च मङ्गलमेवेति न व्यभिचार इति वाच्यं, "सर्वे विघ्नाः शमं यान्ति गणेशस्तवपाठत" इत्यादिना तत्पाठस्यापि विघ्ननाशकत्वबोधनात् । प्रायश्चित्तजन्ये विघ्नध्वंसे व्यभिचाराच्चेत्यत आह—**मङ्गलं चेति** । स्तवपाठादिरित्यादिना प्रायश्चित्तपरिग्रहः । तथाच मङ्गलस्य [2]स्वाव्यवहितोत्तरक्षणोत्पत्तिकत्वसम्बन्धेन मङ्गलविशिष्टविघ्नध्वंसत्वं विजातीयविघ्नध्वंसत्वं वा कार्यतावच्छेदकम् । एवं विनायकस्तवपाठादे[3]रुपदर्शितसंबन्धेन विनायकस्तवपाठादिविशिष्टविघ्नध्वंसत्वं वा विजातीयविघ्नध्वंसत्वं वा कार्यतावच्छेदकमिति न व्यभि[4]चार इति भावः । **ननु** विघ्नध्वंस एव यदि मंगलस्य फलं तदा समाप्तिकामस्य मङ्गले प्रवृत्तिर्न स्यादतः समाप्तिसाधनविघ्नध्वंससाधनत्वान्मङ्गले प्रवृत्तिर्वाच्या तच्च न संभवति स्वतः

रामरुद्री।

टकारणसत्वे दण्डे घटाव्यवहितपूर्वत्वमेव तात्पर्यविषयस्तद्वत्प्रकृतेपीति मूलाशयः । **शमं यान्तीत्यादिनेति** । आदिना गणेशस्तवपाठत इत्यस्य संग्रहः । स्तवपाठस्य विघ्नध्वंसकारणतायास्ता[5]दृशवाक्यबोधितत्वेपि पाठजन्यविघ्नध्वंसे मङ्गलस्य व्यभि[6]चारो दुर्घट एव स्तुतिरूपमङ्गलस्य पाठकतासंबन्धेन कार्याधिकरणे वृत्तेरित्यर्थः । स्थलान्तरे व्यभिचारं दर्शयति—**प्रायश्चित्तजन्येति** । विशेषपदार्थमेव प्रकटयन्नाह—**तथाचेति**। लाघवादाह—**विजातीयेति। प्रवृत्तिर्न स्यादिति**। यद्धि यस्य फलं भवति तत्कामस्यैव तत्र प्रवृत्तिनियमादिति भावः। **प्रवृत्तिर्वाच्येति**। तृप्तिकामस्य तृप्तिसाधने

---

१ मङ्गलानुकूल. २ स्वं मङ्गलम्. ३ स्वाव्यवहितोत्तरक्षणोत्पत्तिकत्वसंबन्धेन. ४ व्यतिरेकव्यभिचारः. ५ सर्वे विघ्नाः शमं यान्तीति. ६ व्यतिरेकव्यभिचारः.

क्वचिच्च विघ्नात्यन्ताभाव एव समाप्तिसाधनं प्रतिबन्धकसंसर्गाभाव-

दिनकरी ।

सिद्धविघ्नविरहस्थले व्यभिचारेण विघ्नध्वंसस्य समाप्तिसाधनत्वाभावा-दिति शङ्कां निरस्यति—**क्वचिदिति**। नन्वेवमननुगमोऽतोनुगतेन रूपेण कारणत्वे बीजमाह—**प्रतिबन्धकेति** । ससंसर्गाभावस्य संसर्गाभाव-त्वेन संसर्गाभावस्य । तथाच विघ्नसंसर्गाभावत्वेन हेतुत्वान्न पूर्वोक्तव्यभि-चार इति भावः । अत्र च तत्तद्विघ्नाभावत्वेन हेतुता नतु विघ्नाभा-वकूटत्वेन विघ्नप्रागभावादीनामेकत्रासंभवेन समाप्तिर्न स्यादिति बो-ध्यम् । यत्र च मंगलं विनापि समाप्तिस्तत्र विघ्नध्वंसाभाववति समा-प्तेर्दर्शनात् व्यतिरेकव्यभिचारमाशङ्क्य निषेधति । इत्थं चेति । दुरि-

रामरुद्री ।

पाके प्रवृत्तिरेवेति शेषः । **व्यभिचारेणेति** । व्यतिरेकव्यभिचारेणेत्यर्थः । **संसर्गा-भावत्वेन संसर्गाभावस्येति** । संसर्गाभावत्वेन संसर्गाभावत्वावच्छिन्नस्येति पर्यव-सितार्थः । इदं च विवरणं संसर्गाभावस्य ध्वंसत्वादिना कारणत्वेपि । **न व्यभि-चार इति** यथाश्रुतमूलवाक्यस्योक्तशङ्का, अनिरासकत्वादिति बोध्यम् ॥ **ननु** तत्तद्विघ्नाभावानां यदि विघ्नसंसर्गाभावत्वेन हेतुता तदा यत्किंचिद्विघ्नसत्वे विघ्नप्रतियो-गिकसंसर्गाभावस्य सत्वेन समाप्त्यापत्तिः यदि विघ्नत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकसंसर्गाभा-वत्वेन हेतुता तदा ध्वंसप्रागभावयोर्न हेतुता तयोः सामान्यधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताक-त्वानङ्गीकारात् यदि च विघ्नप्रतियोगिकसंसर्गाभावकूटत्वेन हेतुता तदा क्वापि समा-प्तिर्न स्यात् ध्वंसप्रागभावादीनामेकदा एकत्रासत्वेन कूटाधिकरणत्वस्य कदाप्यसम्भवा-दित्याशङ्कां परिहर्तुमाह—**अत्र चेति । तत्तद्विघ्नाभावत्वेनेति** । तत्तद्विघ्नप्रतियो-गिकसंसर्गाभावत्वेनेत्यर्थः । तेन भेदमादाय न विघ्नसत्वेपि समाप्त्यापत्तिः नचैवमपि विघ्नसत्वे समाप्त्यापत्तिर्दुर्वारा तत्तद्विघ्नव्यक्तेरपि द्वित्वादिनाऽत्यन्ताभावरूपसंसर्गाभाव-सत्वादिति वाच्यम् । तत्तद्विघ्नत्वेतरधर्मानवच्छिन्नतत्तद्विघ्ननिष्ठप्रतियोगिताकसंसर्गाभा-वत्वेनेत्यर्थविवक्षयोक्तदोषप्रतीकारसंभवात् ध्वंसप्रागभावयोरपि विशेषधर्मावच्छिन्नप्र-तियोगिताकत्वाङ्गीकारे तु तत्तद्विघ्नत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकसंसर्गाभावत्वेनेत्यर्थकरणेपि न क्षतिरिति मन्तव्यम् । **विघ्नध्वंसाभाववतीति** । विघ्नसंसर्गाभावसामान्याभाव-वतीत्यर्थः । अन्यथा यथाश्रुते विघ्नध्वंसाभाववत्यपि विघ्नात्यन्ताभावसंभवेन विघ्नसं-

१ प्रतिबन्धकात्यन्ताभावस्य.

दिनकरी ।

तध्वंसकल्पने तज्जनकीभूतमंगलकल्पने च गौरवादाह । स्वतः सिद्धेति । यत्र च मंगले सत्यपि न समाप्तिस्तत्र मंगलाद्विघ्नध्वंसो भवत्येव समाप्त्यभावस्तु विघ्नभूयस्त्वात्तन्मंगलानन्तरोत्पन्नाद्विघ्नाद्वेत्यवधेयम् । अथ समाप्तिविघ्नध्वंसयोराकाशात्मनिष्ठयोः कथं कार्यकारणभाव इति चेदुच्यते । स्वप्रतियोगिप्रयोजकत्वसम्बन्धेन[1] चरमवर्णध्वंसरूपसमाप्तिं प्रति विशेषणतासम्बन्धेन विघ्नसंसर्गाभावत्वेन हेतुत्वमिति । वस्तुतस्तु आहुरित्यनेन सूचितामन्यथासिद्धिं प्रकटयति । क्वचिच्चेति । विघ्नात्यन्ताभाव एवेत्येवकारेण विघ्नध्वंसस्य तद्द्वारकमङ्गलस्य च व्यवच्छेदः । **समाप्तिसाधनं** समाप्त्यव्यवहितपूर्ववर्तितया निश्चितः तथा च तेनैव[2] मङ्गलस्थलीयसमाप्तिनिर्वाहे मङ्गलस्य तज्जन्यविघ्नध्वंसस्य चान्यथा[3]सिद्धिः । ध्वंसप्रागभावयोरत्यन्ताभावेन विरोधे मानाभावात् । ध्वंसस्थलेऽपि अत्यन्ताभावसत्वादिति भावः । नन्वन्योन्याभावभिन्नाभावत्वेनैव लाघवाद्धेतुतास्त्वत आह—**प्रतिबन्धकसंसर्गेति** । प्रतिबन्ध-

रामरुद्री ।

सर्गाभावत्वेन हेतुत्वे व्यतिरेकव्यभिचारासम्भवेनाऽसंलग्नकतापत्तेः तथा च यत्र[4] मङ्गलं विनैव समाप्तिस्तत्र विघ्ननाशकमङ्गलासत्वेन विघ्नस्य व्यतिरेकव्यभिचारो दुर्वार एवेति भावः । **ननु** यत्र[5] सत्यपि मङ्गले न समाप्तिर्दृश्यते तत्र मङ्गलाद्विघ्नध्वंस एव न जात इत्यवश्यमङ्गीकरणीयं अन्यथा तत्तद्विघ्नसंसर्गाभावानां सत्वेन समाप्तिविरहस्योपपादयितुमशक्यत्वात्तथाचान्वयव्यभिचारेण मङ्गलस्य विघ्नध्वंसफलकत्वं न शक्यते वक्तुमित्याशङ्कां निराकुरुते—**यत्र चेति । विघ्नभूयस्त्वादिति**[6] **। ननु** मङ्गलादनन्तरोत्पन्नविघ्नादपि तत्र समाप्त्यभावसंभवेन नानाविघ्नव्यक्तीनां तत्कारणीभूतप्रागभावादीनां च कल्पने गौरवमतस्तथैवाह—**मङ्गलानन्तरेति । स्वप्रतियोगिप्रयोजकत्वेति ।** स्वप्रतियोगिचरमवर्णानुकूलकृतिमत्वसंबन्धेनेत्यर्थः । नच स्वप्रयोजकत्वसंबन्धेनेत्येव कुतो नोक्तं जीवात्मनि स्वानुकूलकृतिमत्वासंभवेपि स्वजनकचरमवर्णजनककृतिजनकत्वरूपस्य स्वप्रयोजकत्वस्य जीवात्मनि संभवादिति वाच्यम्, निरुक्तप्रयोजकत्वस्य नानाजनकताघटितत्वेन गौरवादिति भावः । क्वचिच्चेत्यादि प्रकारान्तरेण व्याचष्टे—**वस्तुतस्त्वित्यादिना** । समाप्तिसाधनमित्यस्य समाप्तिकारणमित्यर्थकत्वे क्वचिदित्यस्यासङ्गतिः तत्तद्विघ्नसंसर्गाभावत्वेन हेतुताया व्यवस्थापिततया सर्वत्रैवाभावत्रय-

---

१ स्वं समाप्तिः. २ विघ्नात्यन्ताभावेनैव. ३ तथाच मङ्गलस्य विघ्नध्वंसस्य न कारणत्वमिति भावः. ४ नास्तिकग्रन्थे. ५ किरणावल्यादिग्रन्थे. ६ विघ्नान्यूनसंख्याकमङ्गलरूपकारणाभावादिति भावः.

स्यैव कार्यजनकत्वात्। इत्थं च नास्तिकादीनां ग्रन्थेषु जन्मान्तरीयमङ्गलजन्यदुरितध्वंसः स्वतःसिद्धविघ्नात्यन्ताभावो वास्तीति न

दिनकरी।

कसत्त्वेपि संबन्धान्तरावच्छिन्नाभावस्य सत्वात्कार्योत्पादवारणाय तत्तत्संसर्गावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावत्वेनैव हेतुत्वस्य वाच्यत्वेन न ध्वंसस्य हेतुता तस्य संसर्गावच्छिन्नत्वे मानाभावादिति भावः। दुरितध्वंसः दुरितध्वंससामग्रीप्रयुक्तः स्वतःसिद्धो दुरितकारणाभावप्रयुक्तः। एतेन विघ्नध्वंसस्य तदत्यन्ताभावस्य वा समाप्तिहेतुताविचारस्याप्रकृत-

रामरुद्री।

स्यापि कारणत्वात् नियतपूर्ववर्तितावच्छेदकधर्मवत्वस्यैव कारणतारूपत्वादतस्तत्पदं व्याचष्टे—**समाप्त्यव्यवहितेति**। **ननु** मङ्गलाद्विघ्नध्वंसस्थले ध्वंसप्रागभावाभ्यामत्यन्ताभावस्य विरोधात् विघ्नात्यंताभावस्यैवासत्वेन कथं तेन विघ्नध्वंसस्यान्यथासिद्धिरित्यत आह—**ध्वंसप्रागभावेत्यादि**। **अन्योन्याभावभिन्नाभावत्वेनेति**। सर्वत्र विघ्नात्यन्ताभावसत्वेपि न विघ्नात्यन्ताभावत्वेन हेतुता संभवति विघ्नसंसर्गाभावत्वापेक्षया नित्यत्वघटितस्य [१]तस्य गुरुत्वात् सति च लघुधर्मे गुरुधर्मस्य कारणतावच्छेदकत्वानङ्गीकारात् तथाचायातमेव त्रयाणामपि कारणत्वमिति भावः। **तत्तत्संसर्गेति**। प्रतिबन्धकतावच्छेदकसंसर्गेत्यर्थः। **वाच्यत्वेनेति**। तथाच प्रतिबन्धकसंसर्गाभावस्येति मूलस्य प्रतिबन्धकतावच्छेदकसंसर्गावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावस्येत्यर्थ इति भावः। **मानाभावादिति**। समवायेन घटाधिकरणे संयोगेन घटो नास्ति संयोगेन घटाधिकरणे समवायेन घटो नास्तीति प्रतीत्युपपत्तये हि संयोगसमवायसंबन्धावच्छिन्नघटाभावयोर्भेदोपपत्तये अत्यन्ताभावप्रतियोगितायां संबन्धावच्छिन्नत्वमङ्गीक्रियते ध्वंसे च तादृश[२]युक्त्यसंभवेन संसर्गावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वमप्रामाणिकमेवेति भावः। **नन्वेवं** विघ्नध्वंसस्या[३]कारणत्वे दुरितध्वंसः स्वतःसिद्धविघ्नात्यन्ताभावो वेत्याद्यग्रिमग्रन्थासंगतिरित्यतो दुरितध्वंसपदं व्याचष्टे—**दुरितध्वंससामग्रीति**। अत्यन्ताभावस्य नित्यत्वेऽपि प्रतियोगिसत्वदशायामत्यन्ताभावसंबन्धासत्वेनाधिकरणसंबन्धात्यन्ताभावे दुरितध्वंससामग्रीप्रयुक्तत्वमिति भावः। द्वितीयव्याख्यानादरणे स्वयमेव बीजं प्रकटयति—**एतेनेति**। **ननु** मङ्गलस्य विघ्नध्वंसफलकत्वे समाप्तिकामनया तत्र प्रवृत्तिः समाप्तिजनकविघ्नध्वंसजनकत्वेनैवोपपादनीया। विघ्नध्वंसस्य समाप्तिहेतुत्वं च व्यभिचारेणासंभवदुक्तिकमित्याशङ्कायां कश्चिदेत्यादिग्रन्थस्यावतारितत्वेन न प्रकृता-

---

१ आमताभावत्वस्य. २ भेदोपपत्तिरूपयुक्तिः. ३ समाप्तिकारणत्वाभावो.

तस्मै कृष्णाय नमः संसारमहीरुहस्य बीजाय ॥ १ ॥

व्यभिचार इत्याहुः॥ **संसारमहीरुहस्य बीजायेति** । संसार एव महीरुहो वृक्षस्तस्य बीजाय निमित्तकारणायेत्यर्थः । एतेन[1]

दिनकरी।

तया तद्व्यवस्थापने प्रकृतानुपयोगः। एवं प्रतिबन्धकाभावकूटस्य हेतुत्वेऽतीत[2]ानागत[3]प्रागभावध्वंसयोर्युगपदवस्थानासंभवेनैकदा कूटाप्रसिद्धिः पूर्वोक्तरीत्या तत्तत्संसर्गावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वस्य प्रतिबन्धकाभावविशेषणत्वेन ध्वंसप्रागभावयोरसंग्रहश्चेति दूषणानि निरस्तानि उक्तरीत्याप्रतिबन्धकात्यन्ताभावस्यैव कार्यमात्रे हेतुत्वादिति । **मूले नूतनेत्यादि** । नूतनो यो जलधरो मेघस्तस्य रुचिरिव रुचिर्यस्य तस्मै । **एतेन** यथा नूतनजलधरः शीघ्रं वृष्टिप्रदस्तथायमपि स्वाभिलषितफलप्रद इति सूचितम् । नमस्कार्यस्य भगवतः संतुष्टतां सूचयितुमाह—**मूले गोपेति** । गोपानां वधूट्यः युवत्यः स्त्रियस्तासां दुकूलानि वस्त्राणि तेषां चोरायेत्यर्थः। **तस्मै इति** । तच्छब्दः सामान्यतः सकलजनप्रसिद्धत्वसूचनायानेन भगवतो नमस्कारप्रकारीभूतापकर्षावधित्वमुक्तं तदयुक्तं भगवति मानाभावादित्याशङ्क्य नैयायिकमतेनेश्वरसाधकानुमानसूचनायाह—**संसारेति । संसारस्य महीरुह इति** । ष-

रामरुद्री।

नुपयोग इत्यतो दूषणान्तरमाह—**एवमिति । ननु** प्रतिबन्धकसंसर्गाभावकूटत्वेन न हेतुतामङ्गीकुर्मो येनाप्रसिद्धिः स्यात् अपितु तत्तद्भिन्नसंसर्गाभावत्वेनेत्युक्तमेवेत्याशङ्क्य दूषणान्तरमाह—**पूर्वोक्तेति** । द्वितीयव्याख्यानेपि तद्दोषनिवारणे हेतुमाह—**उक्तरीत्येति। प्रतिबन्धकाभावस्येति** । प्रतिबन्धकतावच्छेदकसंबन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकतत्तत्प्रतिबन्धकाभावत्वेनेत्यर्थः । यत्तदोर्नित्यसंबन्धात्प्रकृतश्लोके यत्पदाभावात्कथं सङ्गतिरिति हृद्याशङ्क्य प्रकृते तच्छब्दस्य प्रसिद्धार्थकतया न यत्पदार्थापेक्षेति समाधत्ते—**यच्छब्द इति। नमस्कारप्रकारीभूतेति** । स्वा[4]पकर्षबोधानुकूलव्यापारो नमःशब्दार्थः अपकर्षान्वय्यवधित्वं कृष्णपदोत्तरचतुर्थ्यर्थ इति भावः। यद्यप्य-

---

१ संसारमहीरुहकारणत्वकथनेन. २ वर्तमानध्वंसप्रतियोगित्वं अतीतत्वं. ३ वर्तमानप्रागभावप्रतियोगित्वं अनागतत्वं. ४ नमस्कर्ता नमस्कार्यापेक्षा अपकृष्ट इति ज्ञानानुकूलव्यापार इत्यर्थः। सच व्यापारः अञ्जलिशिरःसंयोगादिरूपः.

ईश्वरे प्रमाणं दर्शितं भवति । तथाहि यथा घटादिकार्यं कर्तृजन्यं

दिनकरी ।

ष्ठीतत्पुरुषभ्रमं व्यावर्तयितुं कर्मधारयमाह—**मुक्तावल्याम्** । **संसार एवेति** । बीजत्वं समवायिकारणत्वं तच्चेश्वरे बाधितमत आह—**निमित्तेति** । नन्वीश्वरे नमस्काररूपं मङ्गलाचरणमयुक्तं ईश्वरे मानाभावात्, नहि तत्र[1] प्रत्यक्षं प्रमाणमरूपिद्रव्यत्वेन बाह्यप्रत्यक्षा[2]विषयत्वात् नापि मानसं परात्मनः परेण मनसा प्रत्यक्षवारणायात्मप्रत्यक्षं प्रति परात्मव्यावृत्तविजातीयमनःसंयोगत्वेन हेतुत्वस्यावश्यकतया ईश्वरे तस्याभावात् । **नच द्यावाभूमी** जनयन्नित्यादि श्रुतिरेव प्रमाणं श्रुतीनामीश्वरोच्चरितत्वेन प्रामाण्यादीश्वरसंदेहे श्रुतिप्रामाण्यस्यापि संदिग्धत्वात्[3]

रामरुद्री ।

वधित्वस्यापादानतारूपतया तदर्थिका पञ्चम्येव नतु चतुर्थी तथापि क्रियान्वय्यवधित्वस्यैवापादानरूपतया नात्र पञ्चमीप्रसक्तिः, परंतु निरुक्तापकर्षावधित्वविवक्षायां 'नमःस्वस्ती'त्यादिसूत्रेण चतुर्थ्येव विहितेति भावः । एवं च श्रीकृष्णावधिकस्यापकर्षबोधानुकूलो मदीयो व्यापार इत्युक्तबोधः उच्चारयितृव्यापारस्यैव नमःशब्दार्थत्वात् । यद्यप्येवं सति 'नारायणं नमस्कृत्ये'त्यादावपि नारायणपदोत्तरं चतुर्थ्येवापेक्षिता न द्वितीया करोतिकर्मत्वस्य नारायणेऽसंभवेन नमःपदार्थस्यैव तत्कर्मतया नमःपदार्थघटकापकर्षावधित्वस्यैव द्वितीयया बोधनीयत्वात्, तथापि तत्र लक्षणया नमस्कारानुकूलकृतिपर्यन्तं करोत्यर्थः । नमःपदं तात्पर्यग्राहकमतो नमःपदयोगाभावान्न चतुर्थी अपकर्षावधिनिरूपितापकर्षनिष्ठप्रकारतानिरूपितावधित्वनिष्ठप्रकारतानिरूपितप्रकारितारूपा विषयतैव द्वितीयार्थः । अतएव नमःपदस्य सार्थकत्वविवक्षया 'स्वयंभुवे नमस्कृत्य ब्रह्मणेऽमिततेजसे'इत्यादौ चतुर्थ्येव न द्वितीयेति मन्तव्यम् । **षष्ठीतत्पुरुषभ्रममिति** । सकलप्रपञ्चहेतोरीश्वरस्य महीरुहबीजत्वमात्रकथनस्यानुचितत्वेन षष्ठीतत्पुरुषस्य भ्रममूलकत्वमिति भावः । **समवायिकारणत्वमिति** । वृक्षादिसमवायिकारण एव वृक्षादेर्बीजव्यवहारादिति भावः । यद्यपि बीजं वृक्षादेर्न समवायिकारणं बीजनाशानन्तरमेव तदवयवैरङ्कुरारम्भात् तथापि समवायिकारणत्वमपि समवायिकारणावयवकत्वमेव विवक्षितमतो नासङ्गतिः । ईश्वरे पूर्वोक्तप्रमाणाभावमेव व्युत्पादयन्नाह—**नहीति** । **तस्याभावादिति** । ईश्वरसाधकलिङ्गाभावादित्यर्थः । उपमानस्य शक्तिमात्रसाधकत्वेन

---

१ ईश्वरे. २ ईश्वरः बाह्यप्रत्यक्षाविषयः अरूपिद्रव्यत्वादित्यनुमानम्. ३ संदेहविषयत्वात्.
४ प्रत्यक्षं बाह्यप्रत्यक्षम्.

तथा क्षित्यङ्कुरादिकमपि नच तत्कर्तृत्वमस्मदादीनां सम्भवतीत्य-

दिनकरी।

अत आह—**एतेनेति** । प्रमाणमनुमानरूपं प्रमाणम् । **तथा क्षित्यङ्कुरादिकमपीति** । नन्वत्र किं पक्षतावच्छेदकं, न तावत् क्षितित्वं अङ्कुरादेरपि क्षितित्वेन पृथक् तदुपादानवैयर्थ्यात् । किंच क्षितित्वसामानाधिकरण्येन साध्यसिद्धेरुद्देश्यत्वे दृष्टान्ते घटादौ अंशतः सिद्धसाधनम् । अवच्छेदकावदच्छेदेन तथात्वे परमाणौ बाधः जन्यक्षितित्वस्य पक्षतावच्छेदकत्वे परमते जन्यपदव्यावृत्त्यसिद्धिस्तन्मतेऽजन्यक्षितेरभावात् जन्यत्वस्यैव तथात्वसंभवेन पक्षतावच्छेदककोटौ क्षितित्वस्य व्यर्थत्वाच्च । नच तदपि संभवति पक्षतावच्छेदकहेत्वोरैक्यप्रसङ्गादिति चेन्न । स्वरूपसंबन्धविशेषरूपकार्यत्वस्यैव पक्षतावच्छेदकत्वात् प्रागभावप्रतियोगित्वरूपकार्यत्वस्यैव हेतुत्वेन तयोरैक्याभावात् साध्यं च

रामरुद्री।

तन्निराकरणं न कृतमित्यवधेयम् । तथा क्षित्यङ्कुरादिकमपीति मूले क्षित्यङ्कुरादीनां पक्षत्वं सूचितं क्षित्यङ्कुरादावनुगतं पक्षतावच्छेदकं किमित्याशङ्कते—**नन्वत्रेति** । **अङ्कुरादेरपीति** । तथाच क्षितित्वस्यैव पक्षतावच्छेदकत्वे अङ्कुरस्यापि क्षितित्वेनाङ्कुरादेः पृथगुपादानमनर्थकमिति भावः । **नन्वत्र** क्षितिपदं न पृथिवीत्वजात्यवच्छिन्नपरं येनाङ्कुरादेरुपादानं व्यर्थं स्यात् अपितु भूमण्डलपरमेव, तथाच भूमण्डलाङ्कुरादीनां सर्वेषां पक्षत्वलाभे सर्वानुगतं पक्षतावच्छेदकं किमित्याशङ्कायां पृथिवीत्वमेव तथेत्युक्तौ नाङ्कुरादेः पृथगुपादानवैयर्थ्यमत आह—**किं चेति** । **अवच्छेदकावच्छेदेनेति** । **तथात्वे** । साध्यसिद्धेरुद्देश्यत्वे इत्यर्थः । तथाचावच्छेदकावच्छेदेनानुमितौ सामानाधिकरण्येन साध्यसिद्धेरप्रतिबन्धकतया न सिद्धसाधनमिति भावः । **परमते** । चार्वाकमत इत्यर्थः । **जन्यपदेति** । तैरप्रत्यक्षत्वेन नित्यपृथिव्यनङ्गीकारादिति भावः । **ननु** पक्षतावच्छेदककोटिप्रविष्टविशेषणानां सर्वमतेन प्रयोजनमपेक्षितमिति नियमस्तथा च नित्यपृथिव्यां बाधवारकतयैव जन्यपदं सार्थकमित्यत आह—**जन्यत्वस्यैवेति** । **नन्वस्तु** जन्यत्वमेव पक्षतावच्छेदकं किं नश्छिन्नमत आह—**तदपीति** । ऐक्यप्रसङ्गात् । **ननु** पक्षतावच्छेदकहेत्वोरैक्ये को दोषः । नच व्याप्तिग्रहदशायामेव पक्षतावच्छेदकीभूतहेतौ साध्यसामानाधिकरण्यस्य सिद्धत्वेन सिद्धसाधनमेवं दोष इति वाच्यम्। हेतुः साध्यसमानाधिकरण इति व्याप्तिग्रहस्य हेतुमान्साध्यवानित्यनुमितितो भिन्नाकार-

---

१ क्षितिपदोपादान. २ अस्तु सिद्धसाधनं को दोष इति चेत्तद्दशायां साध्यसंशयरूपपक्षताया असत्वेन अनुमितिर्न स्यादिति भावः.

रामरुद्री।

त्वात् समानाकारकसिद्धेरेवानुमितिप्रतिबन्धकत्वात् अवच्छेदकावच्छेदेन साध्यसिद्धेरुद्देश्यत्वे सामानाधिकरण्यमात्रावगाहिसिद्धेरप्रतिबन्धकत्वात्। यद्यप्यवच्छेदकावच्छेदेन अनुमितौ सामानाधिकरण्यावधिकं पक्षतावच्छेदकव्यापकत्वमेव साध्ये भासते व्याप्तिज्ञानेपि साध्ये हेतुव्यापकत्वं भासत एवेति तुल्यं तथापि व्याप्तिग्रहे व्यापकत्वं प्रकारतयैवानुमितौ तु साध्योपसंसर्गघटकतया भासत इति भेदाच्चेति चेन्न। उद्देश्यतावच्छेदकविधेययोरैक्येनोपनयवाक्याच्छाब्दबोधानुपपत्तेरेव दोषत्वात्। नच नवीनमते विधेयांशेऽधिकावगाहिनः शाब्दबोधस्योपगमेन पक्षतावच्छेदकहेत्वोरैक्येपि साध्यव्याप्यहेतुमान्पक्ष इत्याकारकस्योपनयजन्यशाब्दबोधस्य नानुपपत्तिरिति वाच्यम्। प्राचीनैरुदाहरणवाक्यादेव व्याप्तिलाभादुपनयेनापि तत्प्रतिपादने पौनरुक्त्यमिति पक्षे हेतुमत्तामात्रमेवोपनयेन बोधनीयम्। तथाचायमित्युपनयवाक्यस्य हेतुमान्पक्ष इत्येवार्थ इत्यङ्गीकारात्तन्मतानुसारेणैव पक्षतावच्छेदकहेत्वोरैक्यादिति दूषणाभिधानादिति ध्येयम्। **स्वरूपसंबन्धरूपेति**। यद्यपि स्वरूपसंबन्धरूपवाक्यताव्यक्तीनां तत्तद्व्यक्तिमात्रपर्यवसन्नत्वेन नानुगतपक्षतावच्छेदकलाभस्तथाप्यन्यतमत्वेनानुगतीकृतानां पक्षतावच्छेदकत्वमिति भावः। **प्रागभावप्रतियोगित्वेति**। नच प्रतियोगित्वस्यापि स्वरूपसंबन्धस्वरूपतया तत्तद्धर्मव्यक्तीनामैक्येन पक्षतावच्छेदकहेतोरैक्यापरिहार इति वाच्यम्। अभावविरहात्मत्वं वस्तुनः प्रतियोगितेत्याचार्यमताभिप्रायानुसारेण संयोगेन घटाभावात्समवायेन घटाभावस्य भेदः प्रतियोगिताभेदादेव समर्थनीयः प्रतियोगिप्रतियोगितावच्छेदकयोरैक्यात् स्वरूपसंबन्धरूपप्रतियोगितायाः प्रतियोगिघटव्यक्तेश्चैक्येन भेदो दुरुपपाद एवेति तयोर्भेदो न स्यादतो विषयत्वस्येव प्रतियोगित्वस्यापि पदार्थान्तरत्वमेवाङ्गीकरणीयं सप्तपदार्थविभागस्तु तत्वज्ञानोपयोगिज्ञानविषयाणामेवेति न तद्विरोधोऽपीति नवीनमताभिप्रायेणैतदभिधानम्। **वस्तुतस्तु** प्रागभावप्रतियोगित्वरूपकार्यत्वस्य हेतुत्वादिति ग्रन्थस्य प्रतियोगितायां स्वरूपसंबन्धेन प्रागभावस्य हेतुत्वादित्यर्थे तात्पर्यान्न कोऽपि दोष इति ध्येयम्। **वस्तुतस्तु** क्षित्यङ्कुरादिकमिति मूलस्य क्षितित्वस्याङ्कुरत्वस्य तद्घटितपक्षतावच्छेदकत्वे तात्पर्यं तत्र क्षितिः सकर्तृकेति प्रथमयोगे क्षितित्वसामानाधिकरण्येन साध्यसिद्धेरुद्देश्यत्वे घटादावंशतः सिद्धसाधनं पक्षतावच्छेदकावच्छेदेन तथात्वे तु परमाणौ बाध इत्यतोऽङ्कुरत्वस्य पक्षतावच्छेदकत्वानुधावनं तत्र च सामानाधिकरण्येन साध्यसिद्धेरुद्देश्यत्वे क्वाप्यङ्कुरे जीवीयकृतिसा-

---

१ व्याप्तिः. २ तथाशब्दस्य केवलहेतुमत्परत्वादिति भावः. ३ प्राचीनमतानुसारेण. ४ शङ्कते यद्यपीति. ५ समाधत्ते तथापीति. ६ उदयनाचार्यः. ७ संयोगसंबन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकघटाभावात्. ८ समवायसंबन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकघटाभावस्य. ९ समवायसंबन्धावच्छिन्नघटाभावसंयोगसंबन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकघटाभावयोः. १० सप्तपदार्थापेक्षया अतिरिक्तपदार्थत्वम्. ११ क्षितित्वावच्छेदेन. १२ साध्यसिद्धेरुद्देश्यत्वे. १३ अंकुरपक्षक अनुमाने.

रामरुद्री।

ध्यत्वाभावेन नांशतः सिद्धसाधनं नवा बाधो नित्याङ्कुरस्याभावादिति भावः। ननु क्षितित्वावच्छेदेनाङ्कुरत्वावच्छेदेन वा कार्यत्वहेतुना सकर्तृकत्वानुमितिर्न संभवति कार्यत्वरूपहेतोरप्रयोजकत्वात्। नच कार्यत्वं यदि कृतिजन्यत्वव्यभिचारि स्यात्तदा कृतिजन्यतावच्छेदकं न स्यादित्यनुकूलतर्कसत्वान्नाप्रयोजकत्वमिति वाच्यम्। कृतित्वेन कार्यत्वेन कार्यकारणभावे मानाभावेनोक्ततर्कानवतारात् न चान्वयव्यतिरेकावेव मानमिति वाच्यम्। कुलालकृतिसत्वे घटस्तदभावे घटाभाव इति विशिष्यैवान्वयव्यतिरेकग्रहात् तन्तुवायकृतिकाले घटापत्तिवारणाय कुलालकृतित्वेन घटत्वेन विशिष्य कार्यकारणभावस्यावश्यकत्वेन सामान्यतः कृतित्वेन कार्यत्वेन कार्यकारणभावे मानाभावात्। नच यद्विशेषयोरिति नियम एव मानमिति वाच्यम्। तस्याप्यप्रयोजकत्वात्। नच कार्यसामान्याभावे कुलालादिकृत्यभावकूटस्य प्रयोजकत्वे गौरवं कृतित्वावच्छिन्नाभावस्यैकस्य तथात्वे लाघवम्। तच्च कृतित्वस्य कारणतावच्छेदकत्वमन्तरा न संभवति कारणतावच्छेदकधर्मावच्छिन्नाभावस्यैव कार्यतावच्छेदकधर्मावच्छिन्नाभावप्रयोजकत्वात्, तथाच लाघवमूलक एव यद्विशेषयोरित्यादिन्याय इति वाच्यम्। कारणतावच्छेदकधर्मावच्छिन्नाभाव एव कार्याभावे प्रयोजक इति न नियमः किंतु स्वरूपसंबन्धरूपप्रयोजकत्वप्रतीत्यनुरोधेन लघ्वनतिप्रसक्तधर्मावच्छेदेन कल्प्यत इति नियमः। तथाच लाघवादेव कारणतानवच्छेदककृतित्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकैकाभावस्य कार्याभावप्रयोजकत्वं कृतित्वेन कार्यत्वेन कार्यकारणभावमन्तरापि सूपपादनमेवेति तत्र प्रमाणाभाव एवेत्यभिप्रेत्यादिपदमुपात्तं तेन सर्गाद्यकालीनघटनिष्ठतद्व्यक्तित्वस्योपसंग्रहात्तद्व्यक्तौ कुलालकृतिजन्यत्वस्य साधनीयत्वात् कुलालकृतित्वेन घटत्वेन कार्यकारणभावसत्वेन तत्राप्रयोजकत्वशङ्काविरहादिति भावः। न चैवमीश्वरस्य कुलालत्वापत्तिरिति वाच्यम्। घटकरणसमर्थस्यैव कुलालत्वेनेश्वरे तस्येष्टत्वात्। अतएव 'नमः कुलालेभ्यः कर्मारेभ्यश्चे'त्यादिश्रुतिरपि संगच्छते। यदिच सर्गाद्यघटस्य विवादग्रस्तत्वेन सर्गाद्यकालीनस्य घटस्य पक्षत्वे पक्षासिद्धिरिति मन्यते तदास्तु खण्डघट एवादिपदार्थः तत्पूर्वमपि कुलालकृत्यसत्वेन तत्पक्षकानुमानेश्वरसिद्धेरावश्यकत्वादिति युक्तमुत्पश्यामः। व्यक्तीभविष्यति चेदमुपरिष्टात्। ननु सकर्तृत्वं कर्तृजन्यत्वमेव वाच्यम्। तच्च न संभवति कर्तुर्जनकत्वेऽनन्तकृतिव्यक्तीनां कारणतावच्छेदकत्वापत्त्या गौरवात् लाघवेन स्वरूपतः कृतित्वजातेरेव कारणतावच्छेदकत्वादित्याशङ्कां निराकुर्वन्प्राचीनमतनिराकरणपूर्वकं

---

१ शंकते. २ व्यभिचारशङ्कानिवर्तकतर्कशून्यत्वात्. ३ विशेषरूपेण. ४ यद्विशेषयोः कार्यकारणभावस्तत्सामान्ययोरपि कार्यकारणभाव इति नियमः. ५ तथात्वे प्रयोजकत्वे. ६ अनतिप्रसक्तत्वं तदभाववदवृत्तित्वम्. ७ कार्यत्वावच्छिन्नंप्रति कृतित्वावच्छिन्नं कारणमिति कार्यकारणभावंविना. ८ सर्गाद्यकालीनघटव्यक्तौ. ९ ईश्वरस्य कुलालत्वे इष्टापत्तावेव. १० अग्रे. ११ अवतारयति.

दिनकरी ।

न स्वोपादानगोचरापरोक्षज्ञानचिकीर्षाकृतिजन्यत्वं कार्यमात्रं प्रति कृतेरेवान्वयव्यतिरेकाभ्यां हेतुत्वेन तज्जनकज्ञानचिकीर्षयोस्तत्रान्यथासिद्धत्वेन तत्रितयजन्यत्वरूपसाध्यस्य तत्र बाधात् दृष्टान्तपक्षसाधारणस्य स्वत्वस्यैकस्याभावेन तद्घटितस्वोपादानगोचरेत्यादिसाध्यस्यासंभवात् कृतित्वापेक्षयोपादानगोचरकृतित्वस्य गौरवेण जनकतानवच्छेदकत्वाच्च । किंतु विशेष्यतासंबन्धावच्छिन्नकृतित्वावच्छिन्नकारणतानिरूपितसमवा-

रामरुद्री ।

स्वमतेन सकर्तृकत्वं निर्व[1]क्तुमारभते—**साध्यंचेति ।** नित्यज्ञानेच्छाकृतिमानेवेश्वरः सकर्तृकत्वानु[2]मानेन साधनीयः । [3]अन्यथा ईश्वरे नित्यज्ञानेच्छयोरसिद्धिप्रसङ्गादतः सकर्तृकत्वमुपादानगोचरापरोक्षज्ञानचिकीर्षाकृतिजन्यत्वरू[4]पमेव साधनीयं तथाचैतदनुमानेन नित्यज्ञानेच्छाकृतीनां सिद्धौ [5]तत्पक्षकगुणत्वहेतुकानुमानेन लाघवादेकद्रव्याश्रितत्वसिद्धौ तदे[6]वं द्रव्यमीश्वर इति नित्यज्ञानेच्छाकृतिमानेक ईश्वरः सिद्ध्यतीति प्राचामभिप्रायः । **तत्र बाधादिति ।** कार्यरूपपक्षे बाधादित्यर्थः । **नन्वन्वयव्यतिरेकाभ्यां** ज्ञानचिकीर्षयोर्हे[8]तुतासिद्धौ व्यापारत्वेनैव कृतेः कार्यमात्रं प्रति कारणत्वमिति व्यापारेण [7]व्यापारिणो नान्यथासिद्धिरिति न्यायविरोधेन कृत्या तयोर्नान्यथासिद्धिरित्यत आह—**दृष्टान्तेति । असंभवादिति ।** दृष्टान्तपक्षवृत्तिसाध्यद्वयगतानुगतसाध्यतावच्छेदकाभावादिति भावः । **ननु** तर्हि स्वेति परित्याज्यमेव यदि चान्वयव्यतिरेकाभ्यां कृतेरेव प्रथमतः कार्यमात्रे हेतुत्वमवधार्यते[9] [10]तज्जनकत्वेनैव ज्ञानचिकीर्षयोरनु[11]मानमित्याग्रहस्तदास्तु तयोरप्यन्यथासिद्धत्वं तथाप्युपादानगोचरकृतिजन्यत्वस्यैव सकर्तृकत्वस्य साध्यत्वान्नास्माकं कापि [12]क्षतिरित्याशङ्कायामाह—**कृतित्वापेक्षयेति ।** [13]स्वमतेन सकर्तृकत्वं निर्वक्ति—**किंत्विति ।** विशेष्यतासम्बन्धावच्छिन्नेत्यस्य प्रयोजनं तेनेत्यादिना [14]स्वयमेव वक्ष्यति कृतित्वावच्छिन्नत्वोपादानं तु सविषयकत्वेन कृतेः कारणत्वे ज्ञानेच्छयोर्नान्यथासिद्धिः संभवति [15]तयोरपि सविषयकत्वेन कारणत्वात् स्वेन तयोरन्यथासिद्ध-

---

१ निर्वचनेच्छाधीनेच्छाविषय आरम्भानुकूलकृतिमानिति बोधः. २ क्षित्यङ्कुरः कर्तृजन्यः कार्यत्वादित्यनुमानेन. ३ नित्यज्ञानेच्छाकृतिमदीश्वरस्यासाधने. ४ स्वजन्यत्वसंबन्धेन उपादानगोचरापरोक्षज्ञानचिकीर्षाकृतीनां साध्यत्वम्. ५ उपादानगोचरापरोक्षज्ञानचिकीर्षाकृतयः (एक)द्रव्याश्रिताः गुणत्वात् इति अनुमानेन. ६ नित्यद्रव्यमेव. ७ व्यापारवतः कारणस्य. ८ कृतिसत्वे कार्यसत्वं कृत्यभावे कार्याभाव इति अन्वयव्यतिरेकाभ्यां. ९ निश्चितं भवति. १० कृतिः. ११ क्षित्यङ्कुरः ज्ञानचिकीर्षाजन्यः कृतिजन्यत्वात् इति अनुमानम्. १२ दोषः. १३ टीकाकर्तृमते. १४ दिनकरीकार एव. १५ अपरोक्षज्ञानचिकीर्षयोरपि.

दिनकरी।

यसंबन्धावच्छिन्नकार्यत्वं तेनादृष्टद्वारास्मदीयकृतिजन्यत्वस्य पक्षे सत्वेपि न सिद्धसाधनम्। यदि च कार्यमात्रे कृतित्वेनैवान्वयव्यतिरेकाभ्यां ज्ञानत्वेनेच्छात्वेन च हेतुत्वं स्वीक्रियते तदा तादृशज्ञानजन्यत्वमिच्छाजन्यत्वं कृतिजन्यत्वं वा साध्यमस्तु। यत्तु कर्तृजन्यत्वमेव साध्यमिति तन्न। कार्यमात्रे कर्तृत्वेन जनकत्वे मानाभावाल्लाघवात्कृतित्वेनैव तत्र हेतुत्वात्। **ननु** कार्यं विशेष्यतासम्बन्धावच्छिन्नकृतिनिष्ठजनकतानिरूपितसमवायसंबन्धावच्छिन्नजन्यताशालिप्रागभावप्रतियोगित्वादित्यनु-

रामरुद्री।

त्वस्यैवाङ्गीकरणीयत्वादित्यभिप्रायेण कार्यत्वे समवायसंबन्धावच्छिन्नत्वप्रवेशस्तु यदुपादानिका प्रवृत्तिस्तत्रैव समवायेन कार्यमिति नियमस्य तन्त्वादौ घटापत्तिवारकस्य निर्वाहायैवेति बोध्यम्। **न सिद्धसाधनमिति**। तादृशजनकतायाः स्वजन्यादृष्टसंबन्धावच्छिन्नतया विशेष्यतासंबन्धानवच्छिन्नत्वादिति भावः। **नन्वे**[१]वमुक्तानुमानेन नित्यकृतिसिद्धौ तत्र द्रव्याश्रि[२]तत्वानुमानेन नित्यकृतिमदीश्वरसिद्धावपि त[३]स्मिन्नित्यज्ञानं नित्येच्छा च न सिद्ध्येत्। नच कृतिं प्रति ज्ञानचिकीर्षयोर्हेतुत्वेन कृत्या त[४]योरीश्वरेनु[५]मानमिति वाच्यम्। कार्येणैव कारणानुमानसंभवेन नित्यकृतेः कार्यत्वाभावादनुमानेन तत्सिद्ध्यसंभवादित्याशयेन ज्ञानेच्छयोः सिद्ध्यर्थं प्रकारान्तरमनुसरति—**यदि चेति**। स्वमतेऽन्वयव्यतिरेकाभ्यां कृतेरेव कार्यमात्रे हेतुता यः करोति स जानाति स इच्छतीति व्याप्त्या जन्यकृत्या तत्कारणत्वेन ज्ञानचिकीर्षयोः क[६]ल्पनं नित्यकृतेरजन्यतया ज्ञानचिकीर्षयोरनुमानं न संभवत्येव परंतु यः सर्वज्ञ[७] इत्यादिश्रुत्यैव ज्ञानेच्छयोः सिद्धिर्वाच्येति स्वमतमभिप्रेत्य यदि चेत्युक्तं **कृतिजन्यत्वं वेति**। विनिगमनाविरहादिति भावः। तथाच सकर्तृकत्वानुमानेनैव ज्ञानेच्छाकृतीनां त्रयाणामेवेश्वरे सिद्धिरिति भावः। **यत्त्विति**। **मानाभावादिति**। ननु स्व[८]निष्ठकृतिविशेष्यतासंबन्धेन यत्र कर्ता तत्र समवायेन कार्यमित्यन्वयव्यतिरेकावेव मानमित्यत आह—**लाघवादिति**। **ननु** जन्यत्वावच्छेदेन समवायसंबन्धावच्छिन्नकृतिजन्यत्वसाधने ध्वंसादौ साध्यविरहेण बाधो व्यभिचा[९]रश्चेत्याशङ्कितुं पर्यवसितपक्षसाध्यहेतूननुवदति—**नन्वित्यादिना**।

---

१ क्षित्यङ्कुरः नित्यकृतिजन्यः कार्यत्वादित्यनुमानेन. २ नित्यकृतिः द्रव्याश्रिता गुणत्वात् रूपवदिति अनुमानम्. ३ ईश्वरे. ४ ज्ञानचिकीर्षयोः. ५ ईश्वरः नित्यज्ञानवान् नित्यकृतिमत्त्वात् यत्रैवं तत्रैवं यथा जीवः. ६ अनुमानम्. ७ यः सर्वज्ञः स सर्ववित्. ८ स्वं कर्ता. ९ ध्वंसान्तर्भावेन समवायसंबन्धसमवायसंबन्धावच्छिन्नकृतिजन्यत्वाभाववद्वृत्तित्वसत्त्वादिति भावः.

दिनकरी ।

मानं फलितं, तत्रच ध्वंसे पक्षतावच्छेदकजन्यत्वाक्रान्ते विशेष्यतासंबन्धावच्छिन्नकृतिनिष्ठजनकतानिरूपितसमवायसंबन्धावच्छिन्नजन्यत्वरूपसाध्यस्याभावाद्बाध इति चेन्न । सत्वविशिष्टजन्यत्वस्यैव ध्वंसव्यावृत्तस्य पक्षतावच्छेदकत्वोपगमात् । नच हेत्वधिकरणे ध्वंसे उक्तसाध्याभावेन व्यभिचार इति वाच्यम् । सत्ववैशिष्ट्यस्य हेतौ विशेषणात्[1] । अथैवंरीत्या व्यभिचारवारणेपि ध्वंसस्य कृतिजन्यत्वे मानाभावेन कार्यमात्रस्य कृतिजन्यत्वप्रवादो व्याहन्येतेति चेन्न । तादृशप्रवादस्य निर्युक्तिकत्वेनाश्रद्धेयत्वात् । यद्वा[2] जन्यत्वमात्रं ध्वंससाधारणमेव पक्षतावच्छेदकं कृतिजन्यत्वमात्रं साध्यं एवंच हेतावपि सत्ववैशिष्ट्यं नोपादेयं प्रयोजनाभावात् । एवं च ध्वंसेपि ईश्वरीयकृतिजन्यत्वस्य निराबाधतया कार्यमात्रे कृतिजन्यत्वप्रवादोप्युपपद्यत इति । नच कृतिजन्यत्वमात्रस्य साध्यत्वेऽदृष्टद्वारा हविरादिगोचरास्मदीयकृतिजन्यत्वमादाय सिद्धसाधनमिति वाच्यम् । अदृष्टाद्वारकत्वेन कृतिजन्यताया विशेषणीयत्वादिति दिक् । एतादृशानुमितौ लाघवज्ञानसहकारेण ज्ञाने-

रामरुद्री ।

सर्वसिद्धप्रवादस्याश्रद्धेयत्वमसहमानः कल्पान्तरमाह[3]—**यद्वेति** । अथात्र कृतिनिष्ठजनकतानिरूपितादृष्टाद्वारकान्यत्वस्य साधने कारणतावच्छेदकसंबन्धः कार्यतावच्छेदकसंबन्धश्च पूर्वोक्त एव । तथाच ध्वंसेन कृतिजन्यत्वरूपसाध्यसिद्धिः संभवति । नच विशेष्यतासमवायाभ्यां कश्चित्कार्यकारणभावोऽन्यस्तु विशेष्यताविशेषणताभ्यामिति ध्वंसेपि कृतिजन्यत्वसिद्धिः संभवत्येवेति वाच्यम् । उपादानत्वाख्यविशेष्यतासंबन्धेनैव[4] कृतेः कारणत्वस्याङ्गीकरणीयतया ध्वंसस्योपादानविरहेण तं प्रत्युक्तविशेष्यतासंबन्धेन कारणत्वासंभवादिति चेन्न । कालनिष्ठप्रत्यासत्त्यैव[5] कार्यमात्रं प्रति कृतेः कारणत्वस्योपगन्तव्यत्वादिति तात्पर्यात् । **लाघवज्ञानेति** । **वह्निव्याप्यधूमवानिति** । परा-

---

१ तथाच सत्वविशिष्टं कार्यं विशेष्यतासंबन्धावच्छिन्नकृतिनिष्ठजनकतानिरूपितसमवायसंबन्धावच्छिन्नजन्यताशालिसत्वविशिष्टप्रागभावप्रतियोगित्वात् इति अनुमानं सिद्धम्. २ तादृशप्रवादस्य श्रद्धेयत्वाभिप्रायेणाह यद्वेति. ३ कल्पान्तरविषयकज्ञानानुकूलव्यापारानुकूलकृतिमान् ग्रन्थकारः. ४ कृतिनिरूपितविषयतात्रयं एका उपादानता अन्या विधेयता तृतीया उद्देश्यता इति तत्त्वम्. ५ कालिकसंबन्धेन.

दिनकरी ।

च्छाकृतिषु, नित्यत्वमेकत्वं च भासते इति नित्यैकत्वसिद्धिः । अथेश्वरज्ञानादौ कीदृशमेकत्वमनुमित्या विषयीक्रियते न तावत्संख्यारूपं गुणे गुणानङ्गीकारात् नच नित्यज्ञानत्ववन्निष्ठभेदप्रतियोगितानवच्छेदकत्वरूपमेकत्वं तद्विषय इति वाच्यं, ईदृशैकत्वस्य नित्यज्ञानानुमितेः प्रागनुपस्थितत्वेन तादृशानुमितौ[१] मानासंभवादिति चेदत्र **केचित्**, सामाना[२]धिकरण्यसंबन्धेनैव ज्ञानादौ[३] आश्रय[४]गतमेकत्वमनुमितौ भासते । यद्वा[५] द्वित्वासमानाधिकरणत्वरूपमेकत्वं तद्विषयः । नच जीवेश्वरगतद्वित्वसामानाधिकरण्यस्येश्वरज्ञानादौ सत्वाद्[६]बाध इति वाच्यम्, दुःखवदवृत्तित्वेन द्वित्वस्य विशेषणीयत्वात् । नचैवमपि घटेश्वरगतद्वित्वसामानाधिकरण्यस्य तत्र सत्वाद्बाध इति वाच्यम्, आत्मानात्मवृत्तिभिन्नत्वेनापि द्वित्वस्य विशेषणीयत्वादित्याहुः । **तन्न** । ईश्वरे ज्ञानद्वयाङ्गी-

रामरुद्री ।

मर्शाद्वह्नेर्महानसीयत्वे लाघवमिति लाघवज्ञानसहकृताद्यथा हि पर्वतो महानसीयवह्निमानित्यनुमितिस्तथा कृतेरेकत्वे नित्यत्वे च लाघवमिति लाघवज्ञान[७]सहकृतकृतिजन्यत्वव्याप्यकार्य[८]त्ववानिति परामर्शात्तथैव नित्यैककृतिजन्यमित्याद्यनुमितिरिति भावः । ज्ञानेच्छाकृतिषु कीदृशमेकत्वमनुमित्या विषयीक्रियते इत्याशङ्कते—**अथेत्यादिना । नच नित्यवन्निष्ठेति** । एतादृ[९]शैकत्वज्ञानस्य फलं नित्यज्ञानवदीश्वरस्यैकत्वसिद्धिरिति भावः । **अत्र केचिदिति** । नन्वाश्रयगतैकत्वस्य सामानाधिकरण्यसंबन्धेन ज्ञानेच्छादिषु भानोपगमेऽपि नेश्वरैकत्वसिद्धिरीश्वरनानात्वेपि तत्तदीश्वरगतज्ञानादिषु तत्तदीश्वरगतैकत्वस्य सामानाधिकरण्यसंबन्धेन भाने बाधकाभावादित्यस्वरसात्कल्पान्तरमाह—**यद्वेति । बाध इतीति** । ईश्वरीयज्ञाने एवैकत्वबाध इत्यर्थः । **आत्मा नात्मेति** । अनात्मवृत्तिभिन्नत्वमात्रोपादाने दुःखवदवृत्त्यनात्मवृत्तिभिन्नद्वित्वाप्रसिद्धिः ईश्वरगतद्वित्वस्यैव तथात्वसंभवेन तस्यानङ्गीकारात् । अत आत्मवृत्तित्वे सत्यनात्मवृत्ति यत्तद्भिन्नत्वमेव विशेषणमुपात्तम् । तथाच तादृशं द्वित्वं घटपटादिगतद्वित्वमेवेति नाप्रसिद्धि-

---

१ नित्यज्ञानानुमितौ. २ स्वसमवायिसमवायसंबन्धेन. ३ आदिना चिकीर्षारुच्योपग्रहः. ४ ईश्वरगतैकत्वं. ५ साक्षात्संबन्धेन एकत्वान्वयानुरोधेन यद्वेतिकल्पारम्भः. ६ द्वित्वासमानाधिकरणत्वरूपैकत्वस्येत्यादिः. ७ ईश्वरे नित्यैककृतौ लाघवमिति लाघवज्ञानम्. ८ कार्यंनित्यैककृतिजन्यं इत्यनुमितिः. ९ कृतिनिष्ठनित्यैकत्वज्ञानस्य.

दिनकरी ।

कारेप्येतादृशैकत्वभाननिर्वाहेणोद्देश्यासिद्धेः । **वस्तुतस्तु** स्वाधिकरणा-

रामरुद्री ।

रिति भावः । **उद्देश्यासिद्धेरिति ।** ईश्वरे सर्वविषयकमेकमेव ज्ञानमिति सिद्ध्यर्थं हि ज्ञानादावेकत्वभानं स्वीक्रियते ईश्वरस्यैकत्वसिद्धावपि तदीयज्ञानादीनामेकत्वासिद्धे-रिति भावः । **स्वाधिकरणेति ।** यत्रैकत्वं भासते तदेव स्वपदार्थः । अत्र च स्वभि-न्नज्ञानत्वावच्छेदेन स्वाधिकरणावृत्तित्वं विवक्षणीयम् । अन्यथा ईश्वरीयज्ञाननानात्वेपि स्वभिन्नजीवज्ञानादौ स्वाधिकरणावृत्तित्वसत्वेनेश्वरज्ञानादेरेकत्वासिद्धिप्रसङ्गात् स्वभिन्न-ज्ञानत्वव्यापकस्वाधिकरणावृत्तित्वकत्वमेव ज्ञानगतमेकत्वमिति भावः । तच्च नित्यज्ञानै-कत्व एव संभवति नतु तद्भेदेपीति द्रष्टव्यम् । अथाऽत्र नित्यज्ञानव्यक्तिरेव स्वपदार्थः तद्घटितं च निरुक्तैकत्वं नित्यज्ञानानुमितेः प्राक् दुर्ग्रहमिति कथं नित्यज्ञानानुमितौ तादृशैकत्वभानसंभवः विशिष्टबुद्धौ विशेषणज्ञानस्य हेतुत्वात् । नच नित्यज्ञानानुमितेः पूर्वमपि ज्ञानत्वसामान्यलक्षणया प्रत्यासत्या निखिलज्ञानव्यक्तीनां ज्ञानं संभवत्येव कथ-मन्यथानुपस्थितज्ञानव्यक्तेस्तादृशानुमितौ विधेयतया भानसंभवः उक्तकार्यकारणभावस्य जागरूकत्वादिति वाच्यम् । एवमपि स्वभिन्नेत्यत्र स्वत्वं न ज्ञानत्वस्वरूपं ज्ञाने ज्ञानत्वा-वच्छिन्नभेदासत्वेन स्वभिन्नज्ञानाप्रसिद्धिप्रसङ्गात् अपितु नित्यज्ञाननिष्ठतद्व्यक्तित्वमेव तदिति वाच्यम् । तथाच तस्य प्रमेयत्वादिसामान्यलक्षणया सुग्रहत्वेपि स्वरूपत-स्तद्व्यक्तित्वेन वा तस्य प्रकारत्वमसंभवि स्वरूपतस्तत्प्रकारकज्ञाने स्वरूपतस्तद्वि-षयकज्ञानस्य तद्व्यक्तित्वविशिष्टप्रकारकज्ञाने च तद्व्यक्तित्वविशिष्टज्ञानस्य हेतुतया सामान्यलक्षणाजन्यज्ञानस्य च प्रमेयत्वादिसामान्यप्रकारकत्वनियमेन नित्यज्ञानानु-मितेः पूर्वं तथाविधतद्व्यक्तित्वज्ञानसंभवेन नित्यज्ञानानुमितौ भेदप्रतियोगितावच्छे-दकतया तद्व्यक्तित्वज्ञानासंभवस्य दुष्परिहरत्वादिति, मैवम्, एकव्यक्तिमात्रवृत्तिधर्म एव प्रकृते स्वत्वं एकमात्रवृत्तित्वं च स्वप्रतियोगिवृत्तित्वस्वसामानाधिकरण्योभयसंब-न्धेन भेदविशिष्टान्यत्वं अनेन च रूपेण नित्यज्ञानानुमितेः पूर्वमपि तन्निष्ठतद्व्यक्तित्वस्य सामान्यलक्षणया सुग्रहत्वात् । नचैवमपि तद्व्यक्तिभेदस्य प्रतियोगितावच्छेदकं लाघ-वाच्छुद्धतद्व्यक्तित्वमेवं तस्य स्वरूपतो भानाङ्गीकारे तु तद्व्यक्तीतरावृत्तित्वविशिष्टमेव तथा नतूक्तोभयसंबन्धेन भेदविशिष्टभेदावच्छिन्नो गौरवात् । तथा च तादृशभेदाप्रसि-द्धिरिति वाच्यम् । तादृशभेदस्योपलक्षणतया प्रतियोगितावच्छेदकव्यावर्तकत्वोपगमात् । नचाभावप्रतियोगितावच्छेदककोटावुपलक्षणतया भानानङ्गीकारात् न तथोपगमसंभव

---

१ स्वाधिकरणवृत्तिस्वभिन्नज्ञानकं यत्स्वं तदन्यत्वमित्यर्थः । स्वं जीवज्ञानं तत्कं यत्स्वं तदेव तदन्यत्वरूपैकत्वं ईश्वरज्ञाने एवं तदिच्छायामपि. २ उक्तविवक्षानादरे. ३ ईश्वरकृतौ स्वसा-मानाधिकरण्यसंबन्धेन घटभेदविशिष्टत्वात् तदन्यत्वं नास्तीत्यतः प्रथमसंबन्धः तत्रैव ईश्वरभे-दप्रतियोगिवृत्तित्वमादाय तद्दोषवारणाय स्वसामानाधिकरण्यम्.

तैस्तत्कर्तृत्वेनेश्वरसिद्धिः । नच शरीराजन्यत्वेन कर्त्रजन्यत्वसाधकेन सत्प्रतिपक्ष इति वाच्यं, अप्रयोजकत्वात् । मम तु कर्तृत्वेन कार्यत्वेन कार्यकारणभाव एवानुकूलस्तर्कः, 'द्यावाभूमी जनयन् देव एकः' 'विश्वस्य कर्ता भुवनस्य गोप्ता' इत्यादय आगमा अप्यनुसंधेयाः ॥ १ ॥

दिनकरी ।

वृत्तिस्वभिन्नज्ञानकत्वमेवैकत्वमीश्वरेच्छाकृत्योरपि द्रष्टव्यम् । एवं च तादृशज्ञानादिसिद्धौ तत्र गुणत्वेन हेतुना द्रव्याश्रितत्वे साधनीये द्रव्यान्तरस्य बाधादीश्वरसिद्धिरिति द्रष्टव्यम् । **अप्रयोजकत्वादिति।**

रामरुद्री ।

इति वाच्यम् । प्रतियोगितासंसर्गकबुद्धावेव तथाभानाङ्गीकारात् प्रकृते च तथाविधभेदविशिष्टावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वेनैव नित्यज्ञानभेदस्य निवेशनीयत्वादिति सर्वमनाकुलम् । केचित्तूक्तवाक्यस्य स्वसमानाधिकरणस्वभिन्नज्ञानजनकं यद्यत्तत्तदन्यत्वमेवार्थ इति नोक्तानुपपत्तिः । नच समासान्तर्गतनञ उत्तरपदार्थमात्रान्वयित्वं न तु पूर्वपदार्थविशिष्टोत्तरपदार्थान्वयित्वं तथासति नीला प्रमेय इति वाक्यान्नीलप्रमेयभेदबोधापत्तिः तथाच स्वाधिकरणावृत्तीत्यादिवाक्यादुक्तार्थलाभासम्भव इति वाच्यम् । घटानधिकरणमित्यादौ घटाधिकरणभिन्नप्रतीत्यर्थं समासान्तर्गतनञोपि यत्रोत्तरसंबन्धिकपदघटितं तत्र पूर्वपदार्थान्वितोत्तरपदार्थान्वितस्वार्थबोधकत्वस्याप्यङ्गीकरणीयत्वात् । अन्यथाऽधिकरणसामान्यभिन्नस्याप्रसिद्ध्या घटानधिकरणमित्यतः शाब्दबोधस्यैवानुपपत्तिरित्यपि वदन्ति । **एवमिति** । स्वाधिकरणावृत्तिस्वभिन्नेच्छाकत्वं स्वाधिकरणावृत्तिस्वभिन्नकृतिकत्वमिच्छाकृत्योरेकत्वमिति भावः । **नन्वेवमनुमानेन** नित्यैकज्ञानेच्छाकृतिव्यक्तीनां सिद्धावपि नेश्वरसिद्धिरित्याशङ्कायामाह—**एवंचेति** । द्रव्यान्तरस्य बाधादिति । ज्ञानादिकं न पृथिव्यादिवृत्ति चेतनगुणत्वात् । नापि जीवात्मवृत्तिनित्यज्ञानादित्वात् । जीवात्मनि तु नित्यज्ञानाद्यभावादित्येवं रीत्या द्रव्यान्तरस्य बाधादिति

---

१ क्षित्यङ्कुरादिकर्तृत्वेन. २ व्यभिचारशङ्कानिवर्तकतर्कशून्यत्वात्. ३ कार्यत्वावच्छिन्नं प्रति कर्तृत्वावच्छिन्नं कारणमिति कार्यकारणभावः. ४ ईश्वरज्ञानादौ. ५ नित्यज्ञानं द्रव्याश्रितं गुणत्वादित्यनुमानेनेत्यर्थः. ६ तन्नित्यं ज्ञानं जीवावृत्तिनित्यज्ञानत्वात्. ७ उपलक्षणतया भानाङ्गीकारात्. ८ स्वप्रतियोगिवृत्तित्व-स्वानुयोगिवृत्तित्व-उभयसंबन्धेन भेदविशिष्टान्यत्वरूपभेद. ९ स्वाधिकरणेत्यादिवाक्यस्य. १० ईश्वरेच्छा. ११ ईश्वरकृतिः. १२ रूपे व्यभिचारवारणार्थं चेतनपदम्.

दिनकरी ।

अनुकूलतर्काभावादिति भावः । इदमुपलक्षणं शरीराजन्यत्वहेतौ शरीररूपविशेषणस्यासिद्धिवारकस्यापि व्यभिचारावारकत्वेन [१]व्यर्थतया तद्विशेषणावच्छेदेन व्याप्तिग्रहासंभवेन व्याप्यत्वासिद्धिश्चेत्यपि द्रष्टव्यम् । न च व्यर्थविशेषणत्वस्याधिकोक्तया निग्रहस्थानत्वेपि [२]तज्ज्ञानस्य व्याप्तिज्ञानप्रतिबन्धकत्वे मानाभाव इति वाच्यं, तथापि गुरुधर्मस्यानवच्छेदकतया साध्यसंबन्धितावच्छेदकरूपव्याप्तेस्तत्राभावेन व्याप्यत्वासिद्धेर्दुर्वारत्वादिति । तदुक्तमाचार्यैः "एकामसिद्धिं परिहरतो द्वितीयापत्ते"रिति । कर्तृत्वेन कार्यत्वेन कार्यकारणभाव एवेति । नचान्व-

रामरुद्री ।

भावः । **अनुकूलतर्केति** । शरीराजन्यत्वकृत्यजन्यत्वयोरत्यन्ताभावरूपत्वेन नित्ययोर्व्याप्तिग्राहककार्यकारणभावरूपानुकूलतर्काभावादित्यर्थः । **तद्विशेषणावच्छेदेनेति** । व्यभिचारवारकविशेषणावच्छेदेनैव हेतौ व्याप्तिरङ्गीक्रियते न तु [३]तदवारकविशेषणावच्छेदेनेति भावः । **ननु** साध्यवदन्यावृत्तित्वादिकमेव व्याप्तिः । तेषां च धूमे धूमत्वावच्छेदेनेव नीलधूमत्वावच्छेदेनापि सत्वेन किंचिद्बाधकम् । वस्तुतस्तु भेदस्य समानाधिकरणस्य वा किंचिदवच्छेदेन सत्वं किंचिदवच्छेदेन तदभाव इत्यत्र न किंचिदपि साधकं अग्रे वृक्षः कपिसंयोगी न मूल इत्यादिवत्तत्साधकप्रतीतेरभावात् । नच धूमो धूमत्वेन वह्नेर्व्याप्यो न नीलधूमत्वेनेति प्रतीतिरेव तत्साधिकेति वाच्यम् । [४]तत्रैव विवादात् । नच व्यर्थविशेषणज्ञानमेव तदवच्छेदेन व्याप्तिज्ञाने प्रतिबन्धकमिति व्यर्थविशेषणत्वज्ञानदशायां व्याप्तेरज्ञानरूपासिद्धिर्निष्प्रत्यूहैवेति वाच्यम् । तादृशप्रतिबध्यप्रतिबन्ध[५]कभावे मानाभावात् । नचैवं नीलधूमादिप्रयोक्तुर्निग्रहो न स्यादिति वाच्यम् । अधिकस्यापि निग्रहस्थानत्वेन तत्संभवादित्याशङ्कते—**नचेति । मानाभाव इतीति ।** ग्राह्याभावाद्यनवगाहित्वादिति भावः । **व्याप्तेस्तत्राभावेनेति** । जन्यत्वाभावत्वापेक्षया शरीरजन्यत्वाभावत्वस्य गुरुत्वेन साध्यसामानाधिकरण्यानवच्छेदकत्वात् । स्वरूपसंबन्धरूपावच्छेदकत्वस्य गुरुधर्मस्य प्राचीनैरनङ्गीकारादितिभावः । **तदुक्तमिति ।** [६]कुसुमाञ्जलाविति शेषः । **एकामसिद्धिमिति** । स्वरूपासिद्धिपरिहाराय हेतौ शरीरपदप्रवेशे तस्य व्यभिचारावारकत्वेन शरीराजन्यत्वस्य साध्यसंबन्धितानवच्छेदकत्वेन

---

१ हेतुकोटिप्रविष्टविशेषणानां व्यभिचारकतयैव सार्थक्यनियमादिति भावः. २ व्यर्थविशेषणत्वज्ञानस्य. ३ व्यभिचारावारक. ४ तादृशप्रतीतौ. ५ व्याप्तिज्ञानंप्रति व्यर्थविशेषणत्वज्ञानप्रतिबन्धकमिति प्रतिबन्ध्यप्रतिबन्धकभावे. ६ उदयनाचार्यैरित्यादिः

दिनकरी।

यव्यतिरेकाभ्यां घटत्वाद्यवच्छिन्नं प्रति कुलालादिकृतित्वेनैव हेतुत्वादे-[1]तादृशकार्यकारणभावे मानाभाव इति वाच्यम्। घटत्वपटत्वादिभेदे-नानन्तकार्यकारणभावकल्पनापेक्षया कार्यत्वावच्छिन्नंप्रति कृतित्वेन हेतुत्वकल्पनस्यैवोचितत्वात्। यद्विशेषयोरिति न्यायेन कार्यत्वकृति-त्वाभ्यां सामान्यकार्यकारणभावस्यावश्यकत्वाच्च नचैतादृशन्यायो नि-

रामरुद्री।

व्याप्यत्वासिद्धिप्रसङ्गादिति भावः। **कुलालादिकृतित्वेनैवेति**। यद्रूपावच्छिन्नयो-रन्वयव्यतिरेकग्रहस्तद्रूपावच्छिन्नयोरेव कार्यकारणभावनियमादिति भावः। [2]एतादृशका-र्यकारणभावे कृतित्वावच्छिन्नकारणत्वकार्यत्वावच्छिन्नजन्यत्वस्वरूपे मानाभाव इति। नच कृतिसत्वे कार्यसत्वं कृत्यभावे कार्याभाव इत्यन्वयव्यतिरेकावेव तत्रापि मानमिति वाच्यम्। सृष्टिकाले कृतिसामान्याभावस्य कार्यसामान्याभावस्य च क्वाप्यनिश्चयेन प्रलये चास्मदादीनामभावेन च तादृशान्वयव्यतिरेकग्रहस्यैवासिद्धेः। **उचितत्वादिति**। यद्ध-र्मावच्छिन्नयोरन्वयव्यतिरेकसहचारग्रहस्तद्धर्मावच्छिन्नयोरेव कार्यकारणभावग्रह इत्यौत्स-र्गिको नियमः प्रकृते घटत्वपटत्वकुलालकृतित्वतन्तुवायकृतित्वाद्यवच्छिन्नानन्तकार्यकारण भावे गौरवनिश्चयरूपबाधकसत्वात् कार्यत्वकृतित्वाभ्यामेक एव कार्यकारणभावः कल्प्यत इति भावः। **ननु** तन्तुवायकृतिसत्वे घटोत्पत्तिवारणाय विशेषतो[3]ऽन्वयव्यतिरेकाभ्यां घटत्व[4]कुलालकृतित्वादिना विशेषकार्यकारणभावानामावश्यकत्वेन तादृशान्वयव्यतिरेका-ग्रहैः कार्यत्वकृतित्वाभ्यां सामान्यकार्यकारणभावान्तरकल्पनं निर्युक्तिकं सामान्यकार्य-कारणभावकल्पनेऽपि तादृशगौरवस्याङ्गीकरणीयत्वादित्यतस्तत्साधकं हेत्वन्तरमाह— **यद्विशेषयोरिति**। यद्विशेषयोः कार्यकारणभावोऽसति बाधके तत्सामान्ययोरपीति न्यायः मीमांसकमते चाक्षुषं प्रति रूपं स्पार्शनं प्रति स्पर्शः कारणं बहिरिन्द्रियजन्यप्र-त्यक्षसामान्ये न रूपं न वा स्पर्शः कारणं प्रभावाय्वोः प्रत्यक्षे व्यभिचारात् नापि गुणः कारणमतिप्रसङ्गा[5]त् नापि रूपस्पर्शान्यतरत्कारणमन्यतरत्वस्यापि गुरुत्वात् विनिगमना-विरहेण गुरुतरकारणताद्वयप्रसङ्गाच्चेत्यतो न्याये असतिबाधक इत्युक्तम्। **आवश्यक-**

---

१ कर्तृत्वेन कार्यत्वेन कार्यकारणभावे. २ यद्रूपावच्छिन्नयोरन्वयव्यतिरेकस्तद्रूपावच्छिन्नयोः कार्यकारणभावे. ३ कुलालकृतिसत्वे घटसत्वं कुलालकृत्यभावे घटाभाव इति अन्वयव्यतिरे-काभ्यां. ४ घटत्वावच्छिन्नंप्रति कुलालकृतित्वावच्छिन्नं कारणमिति रीत्येत्यादिः. ५ गुणस्य परमाणौ सत्वात् तस्याप्रत्यक्षत्वादिति भावः.

दिनकरी ।

ष्प्रमाणक इति वाच्यम् । कार्यत्वावच्छिन्नाभावे तत्तत्कृत्यभावकूटस्य प्रयोजकत्वकल्पने गौरवात् कृतित्वावच्छिन्नाभावस्यैकस्य प्रयोजकत्वे लाघवादिति । केचित्तु मास्तु कार्यत्वं कृतेः कार्यतावच्छेदकं तथापि घटत्वाद्यवच्छिन्नं प्रति कृतेः कारणतया सर्गाद्य[1]कालीनघटादिकं पक्षीकृत्य घटत्वादिहेतुना सकर्तृकत्वसाधने जीवानां बाधादीश्वरसिद्धिरित्याहुः । **दीधितिकृतस्तु** कार्यत्वावच्छिन्नं प्रति कृतेर्हेतुत्वाभावेन घटत्वाद्यवच्छिन्नं प्रति कृतेर्हेतुतया खण्डघटोत्पत्तेः पूर्वं कृतेरावश्यकतया तदा[2]श्रयत्वेनेश्वरसिद्धिमाहुः । **नन्वेवंरीत्या** घटादिकुलालादिचेष्टयोर[3]न्वयव्यतिरेकाभ्यां कार्यत्वावच्छिन्नं प्रति चेष्टात्वादिना हेतुत्वादङ्कुराद्युत्पत्तेः पूर्वं चेष्टानुरोधेनेश्वरस्य नित्यशरीरमपि सिद्ध्येदितिचेन्न । तादृशान्वयव्यतिरेकाभ्यां कार्यत्वावच्छिन्नं प्रति क्रियात्वेनैव हेतुत्वा-

रामरुद्री ।

त्वाच्चेति । व्याप्येन व्यापकनिश्चयादिति भावः । **लाघवादिति** । तथाचोक्त[4]न्यायो लाघवमूलकत्वान्न निष्प्रमाणक इति भावः । नच कृतित्वस्य कार्यत्वावच्छिन्नं प्रति कारणतानवच्छेदकत्वेपि लाघवादेव कृतित्वावच्छिन्नाभावस्यैकस्य कार्यसामान्याभावप्रयोजकत्वं कल्पनीयमिति वाच्यम् । कारणतावच्छेदकधर्मावच्छिन्नाभावस्यैव कार्यतावच्छेदकावच्छिन्नाभावप्रयोजकतानियमादिति भावः । अतएव तादृशनियमे मानाभाव इत्यभिप्रायेण केषां चिन्मतमुत्थापयन्ति—**केचित्त्विति । मास्त्विति** । उक्तनि[5]यमाभावेन तादृशकार्यकारणभावानङ्गीकारे लाघवादेव कृत्यभावस्य कार्याभावप्रयोजकत्वासम्भवादिति भावः । आहुरित्यस्वरसोद्भावनं तद्बीजं तु परैः सर्गादेरेवानङ्गीकारेण तत्कालीनघटस्य पक्षत्वे पक्षासिद्धिरेव । वस्तुतस्तु खण्डघटं पक्षीकृत्य कुलालकृतिजन्यत्वसाधने जीवरूपकुलालकृतिजन्यत्वसाधने जीवरूपकुलालकृतेर्बाधादीश्वरसिद्धिः घटकरणसमर्थस्यैव कुलालत्वेन तादृशकुलालत्वस्येश्वरेपि स्वीकारसम्भवादत एव 'नमः कुलालेभ्य' इति श्रुतिरपि संगच्छते इति तु युक्तमुत्पश्यामः । वर्णयन्ति चैवमेव दीधितिकृतोपि, तदेवाह—**दीधितिकृतस्त्विति** । चेष्टात्वेन हेतुत्वे मानाभावादिति । नन्वगृहीतव्यभिचारकव्याप्यधर्मान्तरसत्वे व्यापकरूपेण न कारणत्वमन्यथासिद्धेः ।

---

१ अनुमानं तु सर्गाद्यकालीनघटः सकर्तृकः घटत्वात् इदानींतनघटवदिति. २ खंडघटानुकूलकृत्याश्रयत्वेन. ३ चेष्टासत्वे कार्यसत्वं चेष्टाभावे कार्याभाव इति अन्वयव्यतिरेकौ. ४ यद्विशेषयोरिति न्यायः. ५ यद्विशेषयोरिति नियमाभावेन.

दिनकरी ।

[1]तत्र चेष्टात्वेन हेतुत्वे मानाभावात् । **आचार्य[2]मतानुयायिनस्तु** अस्तु चेष्टात्वेन तत्र हेतुत्वं अस्तु च तदनुरोधेनेश्वरस्य नित्यं शरीरं तथापि नेश्वरस्यातिरिक्तशरीरसिद्धिः परमाणूनामेव तच्छरीरत्वोपगमात् एवं-चेश्वरकृतिजन्यचेष्टावद्भिः परमाणुरूपशरीरैरेव तत्तत्कार्याणामुत्पत्तिः परमाणुक्रियायां चेष्टात्वरूपवैजात्याङ्गीकाराच्छरीर[3]लक्षणेऽन्त्यावयवित्व-स्यानिवेशाच्च न परमाणूनां शरीरत्वानुपपत्तिः । नच नानापरमाणूनां शरीरत्वकल्पने गौरवाल्लाघवेन [4]तस्यातिरिक्तशरीरसिद्धिरिति वाच्यम्, तच्छरीरस्य महत्वेऽभग्नस्य तस्य[5] पाषाणादौ प्रवेशासंभवेन पाषाणान्त-र्वर्तिभेकशरीरोत्पादकतानुपपत्तेः । अणुत्वे च दूरस्थकार्योत्पादकत्वानु-

रामरुद्री ।

अन्यथा घटत्वावच्छिन्नं प्रति दण्डत्वेनेव द्रव्यत्वादिनापि कारणत्वापत्तेरित्यवश्यं चेष्टात्वे-नैव कारणताङ्गीकरणीयेत्यस्वरसादाचार्यानुयायिनां मतमुत्थापयति । **आचार्येति । वैजात्याङ्गीकारादिति** । तथाच परमाणुक्रियारूपचेष्टाबलादेव द्व्यणुकादिरूपतत्त-त्कार्योत्पत्तिसंभवेन तदनुरोधेन नेश्वरस्य परमाण्वतिरिक्तशरीरसिद्धिरिति भावः । **ननु** शरीरक्रियाया एव चेष्टात्वेन परमाणौ च चेष्टावदन्त्या[6]वयवित्वरूपशरीरत्वविरहेण कथं परमाणुक्रियायां चेष्टात्वाङ्गीकारसंभवः द्रव्यान्तरानारम्भकत्वे सत्य[7]वयवित्वमेव हि अ-न्त्यावयवित्वं तच्च परमाणौ न संभवति परमाणोर्द्व्यणुकारम्भकत्वादवयवित्वाभावाच्च चेष्टावत्वमात्रस्य शरीरलक्षणत्वे तु हस्तादावपि शरीरमिति व्यवहारापत्तिरित्याशङ्काया-माह—**शरीरलक्षण इति । शरीरत्वानुपपत्तिरिति** । [8]तथाच हस्तादौ शरी-रव्यवहारे इष्टापत्तिरेवेति भावः । [9]यद्वा शरीरलक्षणेऽन्त्यावयवित्वस्थाने द्रव्यारम्भकाव-यविभिन्नत्वमेवोपादेयं तथाच हस्तादौ न शरीरव्यवहारापत्तिस्तस्य शरीररूपद्रव्यारंभक-त्वात् । न वा परमाणूनां शरीरत्वानुपपत्तिस्तेषामवयवित्वाभावादिति तु परमार्थः । **अतिरिक्तत्वसिद्धिरितीति** । नानाधिकरणेष्वभावत्वकल्पने गौरवात् । यथाधि-करणातिरिक्ताभावसिद्धिर्लाघवात् । तद्वत्प्रकृतेपीति भावः । **दूरस्थकार्येति** । ईश्वर-

---

१ क्रियायाम्. २ उदयनाचार्याः. ३ चेष्टावत्वे सति अन्त्यावयवित्वरूपशरीरलक्षणानाक्रान्त-त्वात् कथं परमाणोः शरीरत्वमत आह—शरीरलक्षणे इति. ४ ईश्वरस्य. ५ ईश्वरशरी-रस्य. ६ घटादावतिव्याप्तेर्वारणाय प्रथमदलं हस्तादावतिव्याप्तिवारणाय अन्त्यावयवित्वरूपं द्वितीयं दलम्. ७ हस्तेतिव्याप्तिवारणाय सत्यन्तम् गुणेतिव्याप्तिवारणाय विशेष्यम्. ८ हस्त-वारणं कथमितिचेत्तत्राह तथाचेति. ९ हस्तस्य अलक्ष्यत्वाभिप्रायेण यद्वेति कल्पान्तरम्.

दिनकरी।

पपत्तेरित्याहुरित्यलं पल्लवैरिति। यत्तु पूर्वोक्तस्थापनानुमाने[1] शरीरजन्यत्वमुपाधिः तस्य[2] घटादौ साध्यव्यापकत्वात् अङ्कुरादौ साधनाव्यापकत्वाच्च। नचाङ्कुरादौ सकर्तृकत्वरूपसाध्यसंदेहे नोपाधेः साध्यव्यापकत्वसंशयान्नोपाधित्वनिश्चय[3] इति वाच्यम्, तथापि संदिग्धोपाधित्वस्य दुर्वारत्वात्। नचोपाधिसंदेहाहितो व्यभिचारसंदेहः पक्षीयव्यभिचा-

रामरुद्री।

स्याणुत्वे एकशरीराङ्गीकारे तच्चेष्टया युगपन्नानादूरदेशस्थकार्योत्पत्तेरसंभवाद्देशान्तरस्थावयवेषु क्रियोत्पत्तेरसंभवादिति भावः। **स्थापनानुमान इति**। जन्यं कृतिजन्यं कार्यत्वादित्यनुमान इत्यर्थः। जन्यं कृत्यजन्यं शरीराजन्यत्वादिति सत्प्रतिपक्षस्य पूर्वमुद्भावितत्वेन तद्व्यावृत्त्यर्थं स्थापनापदम्। **साधनाव्यापकत्वाच्चेति**। इदंच स्वमतानुसारेण आचार्यानुयायिनां[4] मते त्वंकुरादेरपि परमाणुरूपेश्वरशरीरजन्यत्वादिति मन्तव्यम्। **संदिग्धोपाधित्वस्येति**। उपाधिनिश्चये हि हेतौ सोपाधिकत्वहेतुना व्यभिचारनिश्चय एव संभवति उपाधिसंदेहे च व्यभिचारसंदेह आवश्यकः व्याप्यसंदेहेन व्यापकसंदेहस्यानुभवसिद्धत्वात्। व्यभिचारस्य हि ज्ञानसामान्यं[5] व्याप्तिज्ञानप्रतिबन्धकमिति संदिग्धोपाधित्वस्यापि दूषकत्वादितिभावः। **ननू**पाधिसंदेहाज्जायमानो व्यभिचारसंदेहो न घटान्तर्भावेण संभवति तत्र[6] हेतुसत्वेपि साध्योपाध्योर्द्वयोरेव निश्चितत्वेन साध्यसन्देहासंभवादपि तु क्षित्यङ्कुरान्तर्भावेणैव व्यभिचारसंदेहो वाच्यः स च व्याप्तिज्ञानप्रतिबन्धकः पक्षान्तर्भावेण व्यभिचारसंदेहस्य तदप्रतिबन्धकत्वात्। अन्यथा[7]नुमितेः पूर्वं सर्वत्रैव पक्षे साध्यसंदेहसंभवेन तत्र च हेतोर्निश्चयादनुमानमात्रोच्छेदापत्तिप्रसंगः स्यादित्यभिप्रेत्याशङ्कते—**नचेति**। इदं पुनरिहावधेयं—लघुधर्मेऽवच्छेदकत्वे संभवति गुरुधर्मे स्वरूपसंबन्धरूपमवच्छेदकत्वं न स्वीक्रियते 'संभवति लघौ गुरौ तदभावा'दिति दीधित्युक्तेः प्रकृते च जन्यत्वसामान्याभावादतिरिक्त एकशरीरजन्यत्वाभावः तन्निष्ठसाध्यसामानाधिकरण्ये च लघोरपि जन्यत्वाभावत्वस्य नावच्छेदकत्वसंभवः तत्र तस्यासत्वात्, अन्यथा विशिष्टसत्तात्वस्यापि द्रव्यत्वाद्यपेक्षया गुरुत्वेनानवच्छेदकत्वापातात्। नच जन्यत्वसामान्याभावत्वं जन्यत्वत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वे सत्यभावत्वं जन्यत्वत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वं च न तत्[8]पर्याप्तप्रतियोगितावच्छेदकताकत्वं

---

१ क्षित्यङ्कुरः कर्तृजन्यः कार्यत्वादित्यनुमाने. २ उक्त—उपाधेः. ३ शरीरजन्यत्वं साध्यव्यापकं न वेति संशयः. ४ उदयनाचार्यानुयायिनाम् ५ षष्ठ्यर्थः विषयकत्वं ज्ञानसामान्यान्वयि तथाच व्यभिचारविषयकज्ञानसामान्यमित्यर्थः. ६ घटे. ७ प्रतिबन्धकत्वस्वीकारे. ८ तत् जन्यत्वत्वम्.

दिनकरी ।

रसन्देह एव स[1] च न प्रतिबन्धक इति वाच्यं, पक्षतत्समयोर्व्यभिचारसंशयस्यापि प्रतिबन्धकत्वादत एवानुकूलतर्कविरहदशायां पक्षेतरत्वं सन्दिग्धोपाधिरित्यभिधानं ग्रन्थकृतां सङ्गच्छत इति । तन्न । कार्यत्वेन कृतित्वेन कार्यकारणभावरूपस्यानुकूलतर्कस्य सत्वेन कार्यत्वरूपहेतोः साध्यव्याप्यत्वनिश्चयत्वेन साध्याव्यापकत्वेनोपाधौ साध्याव्यापकत्वनिश्चयादिति । एवंचोक्तानुमानेनेश्वरसिद्धौ[2] तदुच्चरितत्वेन वेदस्य प्रामा[3]-

रामरुद्री ।

किंतु तन्निष्ठप्रतियोगितावच्छेदकताकत्वं तथाच शरीरजन्यत्वाभावेपि तदक्षतमेवेति[4] वाच्यम् । तथा सति घटवृत्तिजन्यत्वाभावस्य पटादौ सत्वेन व्यभिचारिता, तादृशजन्यत्वाभावस्य कर्तृजन्यत्वानुपपत्तेः । अतएव न व्यर्थविशेषणतापि स्वसमानाधिकरणव्याप्यतावच्छेदकधर्मान्तरघटित एव तत्प्रसरात्[5] जन्यत्वाभावत्वशरीरजन्यत्वाभावत्वयोर्व्यधिकरणत्वात् । शरीरजन्यत्वाभावत्वस्य जन्यत्वाभावत्वेनाघटितत्वात्सर्वमिदमसंगतमिति प्रतिभाति, तथापि परमते शरीरजन्यत्वं नास्तीति यत्र प्रतीतिस्तत्र सर्वत्रैव कृतिजन्यत्वं नास्तीति प्रतीतिरभ्युपगम्यते शरीराजन्यस्य कृतिजन्यपदार्थस्य तैरनङ्गीकारात् । समनियताभावयोश्च भेदे मानाभावेन भवति शरीरजन्यत्वाभावनिष्ठं कृतिजन्यत्वाभावत्वम् । किंच कृतिजन्यत्वत्वापेक्षया शरीरजन्यत्वत्वस्य गुरुत्वेन तदवच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावत्वेनैव हेतुता वाच्या तथाच तदपेक्षया लघुभूतेन कृतिजन्यत्वत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावत्वेनैव तस्य हेतुता युक्ता तन्मते शरीराजन्यकृतिजन्यपदार्थानभ्युपगमेन तादृशाभावे जन्यत्वत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वस्यैव तैरभ्युपगमसंभवादिति दूषणं सारम् । **पक्षतत्समयोरिति** । पक्ष उद्देश्यतावच्छेदकावच्छिन्नः तत्समस्तु तद्भिन्नत्वे[6] सति साध्यसन्देहाक्रान्तस्तयोरित्यर्थः । **प्रतिबन्धकत्वादिति** । नचैवमुक्तरीत्यानुमानमात्रोच्छेदापत्तिरिति वाच्यम् । धूमो यदि वह्निव्यभिचारी स्यात्तर्हि वह्निजन्यो न स्यादित्यनुकूलतर्केण व्यभिचारसन्देहस्याप्यसम्भवादिति भावः । प्रकृतार्थे ग्रन्थकृतां सम्मतिमाह—**अतएवेति । अनुकूलतर्कस्य सत्त्वेनेति** । अनुकूलतर्काभावाहितँव्यभिचारसन्देहस्यैव व्याप्तिनिश्चयप्रतिबन्धकत्वादिति भावः । **निश्चयादिति ।**

---

१ पक्षीयव्यभिचारसंदेहः. २ क्षित्यङ्कुरः कर्तृजन्यः कार्यत्वादित्यनुमानेन. ३ वेदः प्रमाणं ईश्वरोच्चरितत्वादित्यनुमानेन वेदविशेष्यकप्रमाणत्वप्रकारकनिश्चयादित्यर्थः. ४ जन्यत्वत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावत्वम्. ५ व्यर्थविशेषणत्वप्रसरात्. ६ पर्वतो वह्निमान् धूमादित्यत्र साध्यसंदेहाक्रान्तत्वं पर्वतवारणार्थं भिन्नत्वान्तम्. ७ विशिष्टं.

दिनकरी ।

ण्यनिश्चयाद्वेदोपि ईश्वरे प्रमाणमित्याह । **द्यावाभूमी जनयन्निति ।** इत्यादय इति । आदिना ईश्वरमुपासीत 'यः सर्वज्ञः सर्ववित्, यस्य ज्ञानमयं तपः सोकामयत' इत्यादीनां परिग्रहः । कार्यपक्षकानुमानं चोपलक्षणम् । सर्गाद्यकालीनद्व्यणुकप्रयोजकं कर्म प्रयत्नजन्यं कर्मत्वात् गुरुत्ववतां पतनाभावः पतनप्रतिबन्धकप्रयत्नप्रयुक्तः पक्षिपतनाभाववत्, धृतित्वात् ब्रह्माण्डनाशः प्रयत्नजन्यः नाशत्वात् घटनाशवत्, घटादिव्यवहारः स्वतन्त्रपुरुषप्रयोज्यः व्यवहारत्वात् आधुनिककल्पितलिप्यादिवत्, वेदजन्यप्रमा वक्तृयथार्थवाक्यार्थज्ञानजन्या शाब्दप्रमात्वात् चैत्रवाक्यजन्यप्रमावत्, वेदः असंसारिपुरुषप्रणीतः वेदत्वात्, वेदः पौरुषेयः वाक्यत्वात्, यन्नैवं तन्नैवं यथा काव्यमिति व्यतिरेकदृष्टान्तः भारतवत्, द्व्यणुकपरिमाणजनिका संख्या अपेक्षाबुद्धिजन्या एकत्वान्यसंख्यात्वादित्यनुमानान्तराण्यपि साक्षात्परंपरया वा ईश्वरसाधकानि बोध्यानीति । तदुक्तम्—'कार्यायोजनधृत्यादेः पदात्प्रत्ययतः श्रुतेः । वाक्यात्संख्याविशेषाच्च साध्यो विश्वविदव्यय'इति ॥ १ ॥ आयोजनं कर्म पद्यते गम्यते अनेनेति पदं व्यवहार इति संक्षेपः । मूले शिष्या-

रामरुद्री ।

उपाधित्वसन्देहासम्भवादिति शेषः । नन्वनुमानस्यैवेश्वरसाधकत्वे तत्प्रतिपादकवेदोपनिषद्भागस्याध्ययनवैफल्यमित्याशङ्कामपनेतुं वेदस्यापि प्रमाणतामूलकं मूले द्यावाभूमी इत्यादिश्रुतिप्रदर्शनमवतारयति—**एवमिति । यः सर्वज्ञेति** । सामान्यरूपेण सर्वविषयकज्ञानवानित्यर्थः । सामान्यरूपेण सर्वविषयकज्ञानवत्वं जीवानामपीत्यतः सर्वविदिति विशेषैरूपेणापि सर्वविषयकज्ञानवानित्यर्थः । **कार्यानुमानमिति ।** कार्यपक्षकानुमानमित्यर्थः । कार्यायोजनेत्यादिकारिकायामपि कार्यादिपदं तत्पक्षकानुमानपरम् । अत्रच ब्रह्माण्डनाशः प्रयत्नजन्य इत्यनुमानस्य कृत्यनुमानद्वारा ईश्वरसाधकत्वं, घटादिव्यवहारः स्वतन्त्रपुरुषप्रयोज्य इत्याद्यनुमानं तु साक्षादीश्वरसाधकमिति

---

१ एकत्वान्यत्वेसति संख्यात्वात् एकत्वे व्यभिचारवारणार्थं विशेषणदलं, घटे व्यभिचारवारणार्थं विशेष्यं. २ कारिकायाम्. ३ ईश्वरप्रतिपादक. ४ तत्तद्व्यक्तित्वरूपेण.

द्रव्यं गुणस्तथा कर्म सामान्यं सविशेषकम्[1] ।
समवायस्तथाभावः पदार्थाः सप्त कीर्तिताः ॥ २ ॥

पदार्थान्विभजते[2] । द्रव्यमिति[3] । अत्र[4] सप्तमस्याभावत्वकथना-

दिनकरी ।

वधानाय । प्रतिजानीते—**द्रव्यं गुण इति** । निरूप्यन्ते इति शेषः । संयोगापेक्षया कर्मणोऽतिरिक्तत्वं नास्ति इति भूषणमतं निराकर्तुं तथे-त्युक्तम् । यथा गुणः पृथक् पदार्थः तथा कर्मापीत्यर्थः । अभावोऽधिकर-णात्मक एवेति प्राभाकरमतं दूषयितुं पुनस्तथेत्युक्तम् । युक्तिश्चाग्रे वक्ष्यते । यद्यपि विभागवाक्यस्य न्यूनाधिकसंख्याव्यवच्छेदकतयैव[6] सप्तत्वसङ्ख्या लब्धा तथापि सप्तग्रहणं स्पष्टार्थम् । नन्वन्ये पदार्थाः कुतो नोक्ता इत्यत आह—**कीर्तिता इति** । तथा चैतेभ्योऽन्ये[7] पदार्थाः न सन्त्येव कणादप्रभृतिभिरनुक्तत्वादिति भावः । नन्वितरेषु ग्रन्थेषु षड्भावप-दार्थाः सप्तमस्त्वभाव इति निरूपितं तथैवात्र कुतो न निरूपितमित्या-शङ्क्याह—**मुक्तावल्यां सप्तमस्येति** । अत्र समवायैकार्थसमवाया-

रामरुद्री ।

विभागो बोध्यः । **प्रतिजानीत इति** । स्वकर्तव्यत्वेन[9] निर्देशः प्रतिज्ञा द्रव्यं गुण इत्यादिकारिकायां द्रव्यादिनिरूणे स्वकर्तव्यत्वाप्रतिपादनात्प्रतिजानीत इत्यसङ्गतमतः शेषं पूरयति—**निरूप्यन्त इतीति** । **न्यूनाधिकसंख्येति** । तद्व्यवच्छेदार्थमेव विभागकरणादिति भावः । **कुतो न निरूपितमिति** । पदार्थो द्विविधः भावोऽभा-वश्च द्रव्यादयः षड्भावाः शेषस्त्वभाव इति रीत्या कुतो न निरूपितमित्यर्थः । **मूले[10] सप्तमस्येति** । यद्यपि सप्तमस्याभावत्वकथनेऽपि तदितरेषां भावत्वं दुर्लभमेव नह्ये-कस्य ब्राह्मणत्वे प्रतिपादिते तदितरेषां सर्वेषामब्राह्मणत्वं प्रतिपादितं भवति तथाप्ये-तस्य विभागवाक्यतया परस्परासंकीर्ण[11]व्याप्यधर्मकथनस्यैव विभागरूपतया द्रव्यादीना-मभावत्वेऽभावत्वं विभाजकमेव न स्यादिति द्रव्यादीनामभावत्वाभावात्परिशेषाद्भावत्वं प्राप्तमिति भावः । **समवायेति** । यद्यपि समवायस्य समवायघटितसामानाधिकर-

---

१ विशेषेणसहितं सविशेषकम्. २ विभागो नाम सामान्यधर्मव्याप्य—अनेकपरस्परविरुद्ध-धर्मप्रतिपादकः शब्दः. ३ जातौ एकत्वान्वयाभिप्रायेणैकवचनं एवमग्रेपि गुण इत्यादौ. ४ अस्यां कारिकायाम्. ५ भविष्यत्कालीनकर्तव्यत्वप्रकारकज्ञानजनकः शब्दः प्रतिज्ञा प्रतिपूर्व-कज्ञाधातोरर्थः. ६ निषेधसिध्यर्थफलया. ७ शक्तिसादृश्यादयः. ८ स्वसमवायिसमवाय. ९ तृतीयार्थः प्रकारत्वं तथाच स्वकर्तव्यत्वप्रकारकज्ञानजनकः शब्दः प्रतिज्ञेति वा. १० मुक्तावल्यां. ११ असंकीर्णाः विरुद्धाः व्याप्या न्यूनवृत्तयः ये धर्माः तेषां कथनं बोधकः शब्दः.

देव षण्णां भावत्वं प्राप्तं तेन[1] भावत्वेन पृथगुपन्यासो[2] न कृतः । एते[3] च पदार्थाः वैशेषिके[4] प्रसिद्धाः नैयायिकानामप्यविरुद्धाः, प्रतिपादितं चैवमेव भाष्ये । अत[6] एवोपमानचिन्तामणौ सप्तपदार्थभिन्नतया शक्तिसादृश्यादीनामतिरिक्तपदार्थत्वमाशंकितम् ।

दिनकरी ।

न्यतरसम्बन्धेन सत्तावत्वं भावत्वं तदभावोऽभावत्वमिति । **प्राप्तं** अर्थात्प्राप्तं । **तेन** प्राप्तत्वेन । **पृथगुपन्यास इति** । भावत्वेनोपन्यास इत्यर्थः । तेषामिति शेषः । नन्वन्ये पदार्थाः कथं न सन्ति न्यायग्रन्थे षोडशपदार्थनिरूपणादित्याशङ्क्य नैयायिकानामपि मते सप्तपदार्था इत्यविरुद्धं षोडशपदार्थानां सप्तपदार्थेषु अन्तर्भूतत्वादित्याह—**एते चेति** । उक्तार्थे भाष्यसम्मतिमाह—**प्रतिपादितं चेति** । **एवमेवेति** । द्रव्यगुणकर्मसामान्यविशेषसमवायाभावाः सप्तैव पदार्थाः षोडशानामत्रैवान्तर्भावादिति प्रतिपादितमित्यर्थः । कथमन्तर्भाव इति चेदित्थं प्रमाणस्येन्द्रियादेः द्रव्ये व्याप्तिज्ञानादेर्गुणे प्रमेयस्यात्मशरीरेन्द्रियस्वरूपस्य द्रव्ये अर्थस्य गन्धरसरूपस्पर्शशब्दस्वरूपस्य गुणे बुद्धेर्गुणे मनसो द्रव्ये प्रवृत्तेर्गुणे दोषाणामिच्छाद्वेषमिथ्याज्ञानस्वरूपाणां रागद्वेषमोहपदप्रतिपाद्यानां गुणे प्रेत्य मृत्वा भावो जननमिति व्युत्पत्त्या मरणोत्तरज-

रामरुद्री ।

ण्येन सत्तावत्वं स्वरूपसम्बन्धेनैव तस्य वृत्तेस्तथापि समवायत्वस्य संसर्गतानवच्छेदकत्वेऽपि स्वरूपत्वेन समवायस्यैव स्वसंबन्धत्वेन न तस्य समवायेन वृत्तित्वक्षतिरिति मन्तव्यम् । **अर्थात्प्राप्तमिति** । अनुमानात्प्राप्तमित्यर्थः । अनुमानं च द्रव्यादयो भावा अभावत्वव्यधिकरणधर्मवत्वादित्येवं रूपम् । नच द्रव्यत्वादौ विभाजकधर्मेऽभावत्ववैयधिकरण्यमेवाप्रसिद्धमिति वाच्यम् । परस्परासमानाधिकरणव्याप्तधर्मरूपेण यावतां सामान्यवतां प्रतिपादनस्यैव विभागरूपतया द्रव्यत्वादीनामभावत्वसामानाधिक-

---

१ तेन कारणेन. २ भावोऽभावश्चेति उपन्यासः. ३ द्रव्यादयः. ४ वैशेषिकनये. ५ गौतमानुयायिनां. ६ सप्तपदार्थकथनादेव. ७ सप्तपदार्थे षोडशपदार्थान्तर्भावे. ८ प्रमाणप्रमेयेत्यादिगौतमसूत्रस्थषोडशपदार्थानाम्.

दिनकरी।

न्मत्वं प्रेत्यभावपदप्रवृत्तिनिमित्तं चरमप्राणशरीरसंयोगध्वंसो मरणं आद्यशरीरप्राणसंयोगो जन्म तथा च मरणानन्तरं तादृशसंयोगरूपस्य तस्य गुणे सुखदुःखसंवेदनस्वरूपस्य मुख्यफलस्य गुणे गौणमुख्यसाधारणजन्यमात्रस्वरूपफलस्यापि द्रव्यादिषु पीडालक्षणस्य दुःखस्य गुणे अन्तर्भावः। अपवर्गस्तु आत्यन्तिकी दुःखनिवृत्तिः दुःखानि शरीरं षडिन्द्रियाणि षट् विषयाः षड्बुद्धयः सुखं दुःखं चेत्येकविंशतिः। तत्र दुःखत्वजातिशून्ये शरीरादौ दुःखसम्बन्धितया गौणं दुःखत्वं स्वर्गादिसुखस्यापि तन्नाशज्ञानेन दुःखसम्बन्धित्वमव्याहतमेव। नचैकविंशतिदुःखान्तर्गतयोर्मनःश्रवणयोर्नित्यत्वात् कथं तन्नाश इति वाच्यम्। यद्रूपविशिष्टस्य श्रवणस्य ज्ञानद्वारा दुःखहेतुतया दुःखत्वं तद्रूपस्य कर्णशष्कुल्या नाशे तद्विशिष्टश्रवणेन्द्रियरूपदुःखनाशात्। एवमात्मसंयोगरूपव्यापारविशिष्टस्यैव मनसो ज्ञानद्वारा दुःखरूपतया [1]व्यापारनाशेन तद्विशिष्टमनोरूपदुःखनाशसंभवादिति। दुःखनिवृत्तावात्यन्तिकत्वं च

रामरुद्री।

रण्यं तेषां विभाजकत्वस्यैवानुपपत्तेरिति भावः। **चरमेति**। प्राणशरीरसंयोगे चरमत्वं च [2]स्वसजातीयशरीरवृत्तिप्राणसंयोगप्रागभावानधिकरणत्वम्, एवमाद्यत्वमपि तथाविधप्राणसंयोगध्वंसानधिकरणत्वमिति बोध्यम्। **गौणमिति**। लाक्षणिकमित्यर्थः। दुःखत्वं दुःखपदप्रतिपाद्यत्वं दुःखसंबन्धस्तु जनकत्वादिरूप इति भावः। **ननु** दुःखसंबन्धि[3]त्वाद्दुःखत्वं सुखे न संभवति तस्य दुःखासंबन्धित्वात्। नच सुखस्यापि दुःखसमानाधिकरणत्वात्त[4]त्वमक्षतमिति वाच्यम्। तथासत्यात्यन्तिकदुःखनिवृत्तेरपि पूर्वतनदुःखसमानाधिकरणत्वेन दुःखत्वापत्तेः। नच [5]स्वसमानाधिकरणदुःखासमानकालीनत्वादिरूपो दुःखसंबन्धो नोक्तनिवृत्तावस्मदादिसुखे च तादृशदुःखसमानकालीनत्वात्तदक्षतमेवेति वाच्यम्। तथापि स्वर्गीयसुखे 'यन्न दुःखेन संभिन्न'मित्यादिश्रुतिविरोधेन तथा[6]त्वस्य स्वीकर्तुमशक्यतया दुःखत्वं न संभवत्येवेत्याशङ्कामपनेतुमाह। **स्वर्गादिसुखस्येति**। तथाच यन्न दुःखेनेत्यादिश्रुतौ दुःखपदं स्वर्गनाशज्ञानजन्यदुःखातिरिक्तदुःखपरमिति विरोध इति भावः। **व्यापारनाशेनेति**। मनःक्रियया मनःसंयोगरूपव्यापारनाशेने-

---

१ आत्ममनःसंयोगनाशेन. २ स्वं एतत्क्षणवृत्ति असच्छरीरं तत्सजातीयद्वितीयक्षणावच्छिन्न—असच्छरीर. ३ दुःखसंबन्धित्वप्रयोज्यदुःखत्वम्. ४ दुःखत्वसत्वम्. ५ स्वं सुखं अस्मदादेः. ६ सुखत्वस्य.

दिनकरी ।

स्वसमानाधिकरणदुःखासमानकालीनत्वम् । नन्वेतादृशदुःखध्वंसस्य मुक्तित्वे कथं तत्त्वज्ञानसाध्यता[2] तस्येति चेत्, इत्थं तत्त्वज्ञानेन[3] मिथ्याज्ञानवासनानाशः वासनानाशे च दोषस्य वासनाविशिष्टरागादेरभावः विशेषणाभावे विशिष्टाभावात् तादृशरागरूपहेत्वभावे च प्रवृत्तेर्धर्माधर्मरूपाया अभावोनुत्पत्तिः तदनुत्पादे प्रारब्धकर्माधीनदेहान्यदेहसंबन्धरूपजन्माभावः भोगतत्त्वज्ञानाभ्यां प्रारब्धतद्भिन्नकर्मनिवृत्तिरिति जन्माभावे दुःखानुत्पादः तथाच स्वसमानाधिकरणदुःखासमानकालीनत्वरूपविशेषणांशे तत्त्वज्ञानस्य प्रयोजकत्वान्मुक्तेस्तत्त्वज्ञानसाध्यत्वं तथाच सूत्रं—'दुःखजन्मप्रवृत्तिदोषमिथ्याज्ञानानामुत्तरोत्तरापाये तदनन्तरापायादपवर्ग' इति। अस्यार्थः—पठितेषु जन्मादिषु मध्ये उत्तरोत्तराणामपाये तदनन्तराभावादव्यवहितपूर्वाभावात् । तथाच तत्त्वज्ञानेन मिथ्याज्ञानस्य नाशः तेन दोषाणां नाशः तेन प्रवृत्तेरनुत्पादः तेन जन्मानुत्पादस्तेन दुःखानुत्पाद इति पूर्वोक्त एवार्थः पर्यवसितः । एकविंशतिदुःखनाशस्तु स्वकारणसाध्यो न तत्र तत्त्वज्ञानस्य प्रयोजकतेति वदन्ति ।

रामरुद्री ।

त्यर्थः । यद्यपि भाव्यमुक्तिदशायामपि मनःसंयोगान्तरं वर्तत एव तथापि तस्य न व्यापारत्वं पुरीतद्भिन्नदेशावच्छिन्नमनःसंयोगस्यैव ज्ञानसाधनत्वेन तथात्वान्मुक्तौ च शरीराभावादिति भावः । **स्वसमानाधिकरणेति** । शुकादिमुक्तावव्याप्तिवारणाय स्वसमानाधिकरणनिवेशः । इदानींतनास्मदादिदुःखध्वंसेऽतिव्याप्तिवारणायासमानकालीनत्वान्तनिवेशः । **नन्वे**तावता चरमदुःखध्वंसो मुक्तिरित्यायातं चरमदुःखस्यापि योग्यविभुविशेषगुणत्वेन स्वानन्तरोत्पन्नविशेषगुणेन नाशसंभवान्मुक्त्यर्थं तत्वज्ञानापेक्षा न स्यादित्याशङ्कते—**नन्वित्यादिना** । सूत्रार्थमाह—**अस्यार्थ इति** । **नन्वनन्त**रपदस्योत्तरार्थकतया दुःखाभावे जन्माभावस्य प्रयोजकत्वं स्यात्, दुःखजन्मेत्यादिसूत्रपठिते जन्माभावे प्रवृत्त्यभावस्याप्रयोजकतया सूत्रार्थानुपपत्तिश्चेत्याशङ्कानिरासायानन्तरपदस्याव्यवहितपूर्वार्थकतामाह—**अव्यवहितपूर्वाभावादिति** । वदन्तीत्यस्वरसोद्भावनं, तद्बीजं तु विशेष्याप्रयोजकस्यापि विशेषणांशप्रयोजकतामादाय विशिष्टप्रयोजकत्वोपगमे वह्निर्धूमप्रयोजक इति वद्वह्निर्धूमवत्पर्वतप्रयोजक इति व्यवहारापत्तिरेव ।

---

१ आत्यन्तिकदुःखनिवृत्तेरित्यर्थः. २ पदार्थतत्त्वज्ञानसाध्यता. ३ पदार्थतत्वज्ञानेन.

दिनकरी।

नव्यास्तु योग्यविभुविशेषगुणनाशं प्रति स्वोत्तरवर्त्तिगुणानां कारणत्वात् स्वोत्तरोत्पन्नगुणेनैव दुःखध्वंसरूपमुक्तिसंभवेन न तत्र तत्त्वज्ञानापेक्षेति दुःखपदं दुःखसाधनदुरितपरतया व्याख्येयं, दुरितस्य च योग्य-गुणत्वाभावान्न स्वोत्तरवृत्तिगुणनाश्यतेति तन्नाशरूपमुक्तेस्तत्त्वज्ञानसाध्यत्वमेवेत्याहुः। तथा चैतादृशापवर्गस्याभावे संशयस्य गुणे। साध्यतया इच्छारूपविषयप्रयोजनस्य यथायथं द्रव्यादिषु। साध्यसाधनोभयवत्तानिश्चयविषयस्य दृष्टान्तस्य यथायथं द्रव्यादिषु। तत्तच्छास्त्रसि-

रामरुद्री।

स्वोत्तरवर्तिगुणानामिति। उत्पत्तिसंबन्धेन स्वोत्तरवर्तिविशेषगुणानामित्यर्थः। तेन स्वस्यापि स्वोत्तरवर्तित्वेपि न ज्ञानादीनां क्षणिकत्वापत्तिः, नवा द्वितीयक्षणोत्पन्नघटादिसंयोगेनैवापेक्षाबुद्धेर्नाशापत्तौ द्वित्वादीनां क्षणत्रयावस्थायित्वासंभवेन स्वोत्पत्तिद्वितीयक्षणोत्पन्ननिर्विकल्पकेन स्वतृतीयक्षणएव द्वित्वप्रत्यक्षस्य वक्तव्यतया तदानीं च द्वित्वाभावात्तत्प्रत्यक्षानुपपत्तिः। नच प्रत्यक्षे विषयस्य कारणत्वेपि द्वितीयक्षणे द्वित्वसत्वात्तृतीयक्षणे तत्प्रत्यक्षोत्पत्तौ किं बाधकमिति वाच्यम्। प्रत्यक्षे विषयस्य कार्यकालवृत्तितया कारणत्वात् नाशोत्पत्तिक्षणे घटप्रत्यक्षस्यानुभवविरुद्धत्वात् द्वित्वादीनां क्षणत्रयावस्थायित्वे तु तृतीयक्षणे द्वित्वप्रत्यक्षे न काप्यनुपपत्तिः। नच विशेषगुणत्वेन कारणत्वेपि द्वित्वोत्पत्तिक्षणोत्पन्नज्ञानादिनाऽपेक्षाबुद्धिनाशे तृतीयक्षणे द्वित्वनाशापत्त्या द्वित्वप्रत्यक्षानुपपत्तितादवस्थ्यमिति वाच्यम्। द्वित्वाद्युत्पत्तिक्षणे विशेषगुणोत्पत्त्यनङ्गीकारात् विशेषगुणं प्रत्युत्पत्तिक्षणावच्छिन्नद्वित्वादिप्रतिबन्धकतामङ्गीकृत्यैव द्वितीयक्षणे तदनङ्गीकारसम्भवादिति ध्येयम्। नचैवमपि सुषुप्तिप्राक्कालोत्पन्नविशेषगुणानां नाशानुपपत्तिरिति वाच्यम्। तत्रागत्या स्वोत्तरवर्तित्वविशिष्टस्य स्वस्यैव नाशकत्वाभ्युपगमात् सर्वत्र स्वोत्तरवृत्तित्वेन नाशकत्वे अपेक्षाबुद्धेस्तृतीयक्षणे स्थायित्वानुपपत्तिरिति बोध्यम्। **दुरितपरतयेति**। तथाच पापध्वंस एव मुक्तिर्न दुःखध्वंस इति नोक्तानुपपत्तिः। ननु पापस्याप्यात्मविशेषगुणत्वेन स्वोत्तरोत्पन्नगुणेनैव तन्नाशसंभवात्कथं पापध्वंसस्यापि तत्वज्ञानसाध्यतेत्याशङ्कामपनेतुं नाश्यतावच्छेदककोटौ योग्यतां निवेश्य स्वोत्तरवर्तिगुणनाश्यतां वारयति—**दुरितस्य चेति**। नच पापस्य स्वोत्तरवर्तिगुण-

१ प्रत्यक्षविषय. २ स्वं दुरितम्. ३ अन्तर्भाव इति शेषः। एवमुत्तरत्र. ४ प्रकारत्वं तृतीयार्थः तथाच साध्यत्वप्रकारकेच्छेति भावः. ५ आदिना त्रित्वपरिग्रहः. ६ स्वं द्वित्वादि. ७ स्वं द्वित्वम्. ८ द्वित्व. ९ आदिना इच्छा. १० स्वं पापम्.

दिनकरी ।

द्धार्थरूपस्य सिद्धान्तस्य द्रव्यादिषु शब्दस्वरूपप्रतिज्ञानाद्यन्यतमरूपाणामवयवानां गुणे । व्याप्यारोपेण व्यापकारोपस्य तर्कस्य गुणे । निर्णयस्य गुणे । तत्त्वबुभुत्सोः कथारूपवादस्य गुणे । विजिगीषुकथारूपजल्पस्य गुणे । स्वपक्षस्थापनाहीनकथारूपवितण्डायाः गुणे । अनुमितितत्कारणज्ञानान्यतर[1]प्रतिबन्धकज्ञानरूपाणां हेत्वाभासानां यथायथं द्रव्यादिषु । अभिप्रायान्तरेण प्रयुक्तशब्दस्यार्थान्तरं परिकल्प्य दूषणाभिधानरूपस्य छलस्य गुणे । असदुत्तररूपजातेर्गुणे । पराजयहेतुस्वरूपनिग्रहस्थानानां यथायथं द्रव्यादिष्वन्तर्भावः । निग्रहस्थानानि प्रतिज्ञाहानिः प्र-

रामरुद्री ।

नाश्यत्वे इष्टापत्तिसंभवेन नाश्यतावच्छेदककोटौ योग्यतानिवेशो व्यर्थ इति वाच्यम् । तथासति पापस्य प्रायश्चित्तनाश्यताबोधकश्रु[2]तिविरोधापत्तेरिति भावः । नचैवं पापस्य प्रायश्चित्तेनापि नाश्यतया कथं मुक्तिं प्रति तत्त्वज्ञानत्वेन कारणता प्रायश्चित्तजन्यपापध्वंसे व्यभि[3]चारादिति वाच्यम् । तादृशव्यभिचारवारणायैव स्वसमानाधिकरणदुरितासमानकालीनत्वरूपात्यन्तिकत्व[4]स्य कार्यतावच्छेदककोटिप्रवेशितत्वात् । नचैवं पापध्वंसेन तत्त्वज्ञानस्य प्रयोजकता किन्तु तद्विशेषणीभूतस्वसमानाधिकरणदुरितासमानकालीनत्व एवेति प्राचीनमतादविशेष इति वाच्यम् । ध्वंसव्यक्तीनां परस्परभिन्नत्वेन प्रायश्चित्तजन्यपापध्वंसव्यक्तौ तत्वज्ञानजन्यत्वासंभवेपि तत्वज्ञाना[5]व्यवहितोत्तरपापध्वंसव्यक्तौ तत्त्वज्ञानजन्यत्वे बाधकाभावादिति भावः । यद्यप्येवं सति तत्त्वज्ञानानुत्तरदुःखव्यक्तिनाशे तत्त्वज्ञानाजन्यत्वासंभवेपि तत्त्वज्ञानोत्तरतद्व्यक्तौ तज्जन्यत्वसंभवेन प्राचीनमतेपि न दोषस्तथाप्येतदस्वरसेनैवाहुरित्युक्तत्वात् । तथाच दुःखध्वंसस्य मुक्तित्वेप्युक्तरीत्यानुपपत्त्यभावाद्दुःखपदस्य दुरितलक्षणाकल्पनं नव्यानां कुकल्पनमेवेत्यस्वरस आहुरित्यनेन सूचितः । अथ 'ज्ञानाग्निः सर्वकर्माणि भस्मसात्कुरुतेर्जुने'ति स्मृत्या दुरितस्य ज्ञानना-

१. भेदद्वयावच्छिन्नप्रतियोगिताकभेदवत्त्वं अन्यतरत्वम्. २ पापनिवृत्तिकामः प्रायश्चित्तं कुर्यादिति श्रुतिः. ३ यत्र प्रायश्चित्तेन पापनाशः तत्र तत्त्वज्ञानरूपकारणस्य व्यभिचार इति भावः. ४ तथाच आत्यन्तिकपापनाशंप्रति तत्त्वज्ञानं कारणमिति कार्यकारणभावः. ५ स्वाधिकरणक्षणध्वंसाधिकरणक्षणध्वंसानधिकरणत्वे सति स्वाधिकरणक्षणध्वंसाधिकरणत्वं स्वाव्यवहितोत्तरत्वं प्रकृते स्वपदेन तत्त्वज्ञानं, सत्यन्तानुपादाने तृतीयक्षणवृत्तेरपि स्वाव्यवहितोत्तरत्वापत्तिः । विशेष्यानुपादाने स्वपूर्ववृत्तिनोऽपि स्वाव्यवहितोत्तरत्वापत्तिः । अतः विशेषणविशेष्यदलोपादानम्.

दिनकरी ।

तिज्ञान्तरं प्रतिज्ञाविरोधः प्रतिज्ञासंन्यासो हेत्वन्तरमर्थान्तरं निरर्थकम-विज्ञातार्थकमपार्थकमप्राप्तकालं न्यूनमधिकं पुनरुक्तमननुभाषणमज्ञा-नमप्रतिभा विक्षेपो मतानुज्ञा पर्यनुयोज्योपेक्षणं निरनुयोज्यानुयोगो-पसिद्धान्तो हेत्वाभासाश्च । अत्र चकारोनुक्तसमुच्चयार्थस्तेन दृष्टान्ते साधनवैकल्यादीनां परिग्रहः । तत्र विशिष्यप्रतिज्ञातस्य पक्षादेः परि-त्यागरूपप्रतिज्ञाहानेरभावे परोक्तदोषोद्दिधीर्षया पूर्वानुक्तविशेषणविशि-ष्टतया प्रतिज्ञातार्थकथनरूपस्य प्रतिज्ञान्तरस्य गुणे स्वोक्तसाध्यादि-विरुद्धहेत्वादिकथनरूपप्रतिज्ञाविरोधस्य गुणे । स्वोक्तसाध्यादेः परेण दूषणे कृते तत्साध्यापलापरूपस्य प्रतिज्ञासंन्यासस्याभावे परोक्तदू-षणोद्दिधीर्षया पूर्वोक्तहेतुतावच्छेदकातिरिक्तहेतुतावच्छेदकविशिष्टक-थनरूपस्य हेत्वन्तरस्य गुणे । प्रकृतानाकाङ्क्षिताभिधान रूपार्थान्तरस्य-गुणे । अवाचकपदप्रयोगरूपनिरर्थकस्य गुणे । परिषत्प्रतिवादिबोधा-नुकूलोपस्थित्यजनकवाक्यप्रयोगरूपाविज्ञातार्थस्य गुणे । अभिमतवाक्या-र्थबोधानुकूलाकाङ्क्षाशून्यपदप्रयोगरूपस्यापार्थकस्य गुणे । समयनिब-

रामरुद्री ।

श्यत्वबोधनात् पापनाशरूपमुक्तौ तत्त्वज्ञानसाध्यत्वांगीकारः संभवत्येव दुःखध्वंसस्य तत्त्वज्ञानजन्यताबोधकमानाभावेन न तथात्वसंभव इति चेदिहापि 'तमेव विदित्वाति-मृत्युमेति नान्यः पन्था विद्यतेऽयनाये'ति श्रुतेरेव प्रमाणत्वसंवादात्यन्तिकदुःखनिवृत्ते-रेवातिमृत्युशब्दार्थत्वात् तत्त्वज्ञानोत्तरदुःखव्यक्तेः स्वसाक्षात्कारेण नाश्यत्वस्येव तत्त्व-ज्ञानोत्तरं प्रारब्धदुरितव्यक्तीनां भोगनाश्यताया एव स्वीकरणीयत्वेन विशेषाभावात् श्रुतिबलादेव विशिष्टदुःखध्वंसे तत्त्वज्ञानसाध्यताया व्यवस्थापनसंभवात् । किंच कर्म-मात्रनाशस्यैव तत्त्वज्ञानजन्यताया बोधिततया स्वसमानाधिकरणपुण्यासमानकालीन-पुण्यध्वंसस्यापि मुक्तित्वापत्तिः । नचेष्टापत्तिः, सुखदुःखाभावयोस्तज्जनकाभावानात्म-कत्वेन पुरुषार्थत्वादित्यलं पल्लवितेन । **परित्यागरूपेति** । पक्षादेः परित्यागः पक्षस्य पक्षत्वेन प्रतिपादनाभाव इति तस्याभावरूपतेति भावः । **प्रतिज्ञातार्थेति** । साध्ये-त्यर्थः । **साध्यापलापेति** । साध्यस्यापलापः साध्यत्वेनानुक्तिरेवेति भावः । **अवा-चकेति** । हुंफडादीत्यर्थः । वाचकवाक्येति । अत्र वाचकत्वं शक्त्या बोधजनकत्वमेव नतु शक्तिः, वाक्ये तदभावात् तादृशं वाक्यं भूस्तनं हिमभेषजवदित्यादिकमप्रसिद्धा-र्थकपदघटितम् । **अपार्थकस्येति** । पर्वतो वह्निरधिकरणमित्यादेरपार्थकस्येत्यर्थः ।

दिनकरी ।

न्धनविषयीभूतकथाक्रमविपरीतक्रमेणाभिधानरूपस्याप्राप्तकालस्य गुणे । यत्किंचिदवयवशून्यावयवाभिधानरूपस्य न्यूनस्य गुणे । अधिकहेत्वाद्यभिधानरूपस्याधिकस्य गुणे । पुनरभिधानरूपस्य पुनरुक्तस्य गुणे । परिषदा त्रिभिरभिहितस्याप्यप्रत्युच्चारणरूपस्याननुभाषणस्याभावे । परिषदा विज्ञातार्थस्य वादिना त्रिरभिहितस्याप्यविज्ञानरूपस्याज्ञानस्याभावे । उत्तरार्हे परोक्तं बुद्ध्वाप्युत्तरस्याप्रतिपत्तिरूपाया अप्रतिभाया अभावे । असम्भवत्कालान्तरकार्यव्यासङ्गमुद्भाव्य कथाविच्छेदरूपस्य विक्षेपस्याभावे । स्वपक्षे दोषमनुद्धृत्य परपक्षे दोषाभिधानरूपमतानुज्ञाया गुणे । निग्रहस्थानं प्राप्तवतो निग्रहस्थानानुद्भावनरूपस्य पर्यनुयोज्यापेक्षणस्याभावे । निग्रहस्थानानवसरे तन्निग्रहस्थानाभिधानरूपस्य निरनुयोज्यानुयोगस्य गुणे । कथायां स्वीकृतसिद्धान्तप्रच्यवनरूपस्यापसिद्धान्तस्याभावे । हेत्वाभासानां पूर्वोक्तलक्षणानां द्रव्यादिष्वन्तर्भाव इति भाष्यस्यार्षत्वमाशङ्क्य मणिकृतां संमतिमाह—**अत एवेति ।** मण्यादिसमवधाने[1] सति वह्निना दाहोत्पत्तिवारणाय मण्यादेः कारणविघटकत्वरूपा प्रतिबन्धकता वाच्या सा[2] च वह्निनिष्ठदाहानुकूलशक्तिरूपकारणविघटकतयैव निर्वहति मण्यादिप्रतिबन्धकत्वान्यथानुपपत्त्या सिद्धायाः शक्तेः षड्भावेष्वनन्तर्भूतत्वादतिरिक्तत्वमिति

रामरुद्री ।

असंभवत्कालान्तरेति । सुतदारादिपरिरक्षणरूपेत्यर्थः । **कथाविच्छेदः ।** शब्दोच्चारणाभावः । **सिद्धान्तस्य ।** तार्किकाद्यभिमतसिद्धार्थस्य **स्वीकृतस्य** स्वेन साधनीयतयाङ्गीकृतस्य । **प्रच्यवः ।** अनुपपादनमेवं च तस्याभावरूपतेति भावः । **आर्षत्वमाशंक्येति ।** तथाच भाष्यकारस्य महर्षित्वेन 'तेजस्विनां न दोषाय वह्नेः सर्वभुजो यथे'ति वचनादनुपपन्नार्थप्रतिपादनं न दोषायेत्यभिप्रायेण मणिकारस्येदानींतननरस्यापि तादृशार्थप्रतिपादकता मुक्तावलीकारेणाभिहितेति भावः । **षड्भावेष्विति ।** शक्तेः[3] स्पर्शशून्यत्वात् पृथिव्यादिचतुष्टये द्रव्ये नांतर्भावः उत्पादविनाशशा-

---

१ समवधानं साहित्यम्. २ सा प्रतिबन्धकता. ३ शक्तिः पृथिव्यादिचतुष्टयानन्तर्भूता स्पर्शशून्यत्वात् इत्यनुमानप्रयोगः.

[1]ननु कथमेत एव पदार्थाः शक्तिसादृश्यादीनामप्यतिरिक्तपदार्थत्वात्। तथाहि, मण्यादि[2]समवहितेन वह्निना दाहो न जन्यते [3]तच्छून्येन तु जन्यते तत्र मण्यादिना वह्नौ दाहानुकूला शक्तिर्नाश्यते

दिनकरी ।

पदार्थाः सप्त कीर्तिता इति मूलमयुक्तमित्यभिप्रायेण प्रभाकरः शङ्कते—**नन्विति अतिरिक्तेति ।** सप्तपदार्थातिरिक्त इत्यर्थः । अतिरिक्तपदार्थतामेव व्यवस्थापयति, **तथाहीत्यादीना** मन्त्रौषध्यादिपरिग्रहः । समवहितेन, समीपवर्तिना । ननु वह्निरूपकारणाभावादेव न दाह इति न मण्यादेः प्रतिबन्धकत्वमतः समवहितेन वह्निनेति । दाहो रूपान्तरोत्पत्तिः पूर्वरूपपरावृत्तिर्वा मण्याद्यतिरिक्तस्य प्रतिबन्धकत्वं खण्डयति—**तच्छून्येति ।** मणिसमवधानशून्येनेत्यर्थः । ननु वह्नौ यदि दाहानुकूला शक्तिस्तदा मण्यादिसत्वे कुतो न दाह इति चेत्तत्राह—**तत्रेति।** पूर्वोक्तयुक्त्या शक्तिसिद्धावित्यर्थः । **दाहानुकूलेति ।**

रामरुद्री ।

लित्वादाकाशादिपंचकेष्वप्यनंतर्भा[4]वात् नापि [5]गुणकर्मणोः कपालादिरूपादिषु घटरूपाद्युत्पादकशक्तिसत्त्वान्नापि सामान्यविशेषसमवायेषु उत्पादविनाशशालित्वादित्यर्थः । **अतिरिक्तत्वमिति ।** सप्तपदार्थातिरिक्तत्वमित्यर्थः । नच तस्या अभावान्तर्भावसंभवात्कथं सप्तपदार्थातिरिक्तत्वमिति वाच्यम् । नञोल्लिखितप्रत्ययाविषयत्वेन प्रतियोगिकत्वाननुभवेन च तस्या अभावेप्यनन्तर्भावादिति भावः । **वस्तुतस्तु** षड्भावेष्विति पाठः प्रामादिकस्तावन्मात्रेण सप्तपदार्थातिरिक्तत्वसिद्धेः हेत्वन्तरपूरणे च गौरवापत्त्या कॢप्तपदार्थेष्वित्येव वक्तुमुचितत्वात् । यथोत्पत्तिविनाशशालित्वेन नित्यद्रव्यादिषु शक्तेर्नान्तर्भावस्तथैव नित्यात्यन्तान्योन्याभावयोरपि विनाशित्वेन ध्वंसे उत्पन्नत्वेन प्रागभावेप्यनंतर्भावसंभवाच्चेति ध्येयम् । **रूपपरावृत्तिर्वेति ।** रूपनाशो वेत्यर्थः । लाघवमेवोत्तरकल्पानुसरणे बीजम् । ननु मूले तच्छून्ये नतु जन्यत इत्युक्तिर्व्यर्था तस्याः प्रतिबन्धकत्वासाधकत्वात् । अतस्तस्या मण्यतिरिक्तप्रतिबन्धकताखण्डकत्वेन सार्थकतां व्यवस्थापयति । **मण्याद्यतिरिक्तेति ।** गगनादीनां प्रतिबन्धकत्वमित्यर्थः । तथाच गगनादीनां प्रतिबन्धकत्वे मणिशून्यदशायामपि वह्निना दाहो न स्यात्प्रतिबन्धकसत्त्वादतो मण्यादेरेव प्रतिबन्धकता वाच्येति मूलाभिप्राय इति भावः । **पूर्वोक्तयुक्त्येति ।**

---

१ शङ्कामवोपपादयति—**नन्विति.** २ समवहितेन सहितेन. ३ तत् मणिः. ४ शक्तिः आकाशादिपञ्चकानन्तर्भूता उत्पादविनाशशालित्वादिति अनुमानप्रयोगः. ५ शक्तिः गुणकर्मानन्तर्भूता कपालरूपवृत्तित्वादित्यादिः.

उत्तेजकेन मण्याद्यपसारणेन च जन्यते इति कल्प्यते । एवं सादृश्य-

दिनकरी ।

अत्र चानुकूलत्वं कारणतावच्छेदकसाधारणं[1] तेन शक्तेः कारणताव-च्छेदकत्वेऽपि न क्षतिः । नाश्यत इत्यस्य कल्प्यते इत्यनेनान्वयः । तथा-च वह्निनिष्ठशक्तित्वावच्छिन्नं प्रति मणित्वेन नाशकत्वस्वीकारेण मण्या-दिकसत्वदशायां शक्तेरभावादेव न दाह इति भावः । **ननु** मण्यादे-र्यदि शक्तिनाशकत्वं तदा सत्युत्तेजकविशिष्टमण्यादावपसारिते वा दाहानापत्तिरित्यत आह—**उत्तेजकेनेति** । मण्याद्यपसारणेन चेत्यत्र चकारो वाकारार्थे । नच दाहं प्रति मण्यभावत्त्वेन हेतुत्वकल्पनान्न मणिसमवधानकाले दाहापत्तिरिति वाच्यं, मण्यभावत्वेन रूपेण स्वत-न्त्रहेतुताकल्पने गौरवात् । विलक्षणशक्तिमत्वेन वह्नेः कारणत्वकल्पन-स्यैवोचितत्वादित्यभिमानात् । **नन्वेवं** शक्तिसिद्धावपि तस्या अतिरि-क्तत्वासिद्धिरिति चेन्न । उक्तपदार्थेष्वनन्तर्भूतत्वात्[2] । तथाहि न तावत् द्रव्यात्मिका शक्तिः गुणादिवृत्तित्वात् अतएव न गुणात्मिका कर्मा-त्मिका वा । न च सामान्याद्यन्यतमरूपा उत्पत्तिमत्त्वे सति विना-शित्वादिति । इति शक्तिपक्षः । एवमतिरिक्तां शक्तिं प्रसाध्य सादृश्य-

रामरुद्री ।

मण्यादिसमवधाने सतीत्यादिना स्वेन पूर्वमुक्तयुक्त्येत्यर्थः । **कारणतावच्छेदकत्वे-पीति** । वह्नित्वेन वह्नेः शक्तित्वेन वह्निनिष्ठशक्तित्वेन वा शक्तेश्च दाहं प्रति कारणत्वे गौरवाच्छक्तिविशिष्टवह्नित्वेनैव कारणत्वौचित्याच्छक्तेः कारणत्वाभावादिति भावः । **वस्तुतो** मीमांसकैर्घटादिकं प्रति तत्तत्कारणेषु घटाद्यनुकूलामपि तामेव शक्तिं कल्प-यित्वा तादृशविलक्षणशक्तिमत्त्वेनैव कारणत्वस्याङ्गीकाराद्दण्डचक्रादिभेदेनापि न कारण-ताबाहुल्यमित्यपि लाघवमेतन्मत इति मन्तव्यम् । **वाकारार्थ इति** । उत्तेजकमण्य-पसारणयोरेकसत्वेपि दाहापत्त्या समुच्चितयोस्तयोर्दाहकारणत्वासंभवादिति भावः । **न मणिसमवधानकाल इति** । मण्यभावस्य हेतुतयैव मणिसमवधानकाले दाहवार-णसंभवान्नानन्तशक्त्यादिपदार्थकल्पनं युक्तमिति भावः । **अभिमानादिति** । वस्तु-तस्त्वनन्तशक्तितत्प्रागभावध्वंसानां कल्पनामपेक्ष्य मण्यभावत्वेन कारणत्वान्तरकल्पन-मेवोचितम् कल्प्यस्यैकत्वेन लाघवादिति सूचयितुमुक्तमभिमानादिति क्लृप्तपदार्थानन्त-

---

१ जनकतावच्छेदकनिष्ठान्यथासिद्धि भिन्नान्यथासिद्धिशून्यत्वे सति कार्यान्यवहितप्रा-क्क्षणवृत्तित्वम्. २ द्रव्यादिसप्तपदार्थेषु.

मप्यतिरिक्तः पदार्थः, तद्धि न षट्सु भावेष्वन्तर्भवति सामान्येऽपि सत्वात् यथा गोत्वं नित्यं तथाश्वत्वमपि नित्यमिति सादृश्यप्रतीतेः।

दिनकरी ।

स्याप्यतिरिक्तपदार्थतामवस्थापयति, **एवमित्यादिना** । **अतिरिक्त इति** । क्लृप्तसप्तपदार्थातिरिक्त इत्यर्थः । षड्भावानन्तर्भूतत्वादिति हेतुः पूरणीयः[2] । तत्र सत्यन्तासिद्धिं निरस्यति—**तद्धीति** । तत्सादृश्यं हि हेतौ । **सामान्येपीति** । सामान्येतरवृत्तित्वे सति सामान्यवृत्तित्वादित्यर्थः । तेन[3] सामान्यत्वे न व्यभिचारः व्यतिरेकित्वे सतीति विशेषणान्न प्रमेयत्वादौ व्यभिचारः । भावत्वे च द्रव्यादिषट्कान्यतमत्वरूपे हेतुमति साध्यस्य सत्वान्न व्यभिचार इति । **यथेति** । यदि सादृश्यं द्रव्यादावन्तर्भूतं तदा द्रव्यादेः सामान्यावृत्तित्वेन यथा गोत्वं नित्यं

रामरुद्री ।

भूतत्वे मूलोक्तस्य षड्भावानन्तर्भूतत्वस्य न हेतुता संभवति अभावे व्यभिचारात्, अत्रच भावान्तर्भूतत्वयोरभावद्वयस्य मिलितस्यैव हेतुत्वं प्रत्येकयोर्भावाभावयोर्व्यभिचारित्वादिति मन्तव्यम् । इदं चापाततो मूलोक्तस्य मिलिताभावद्वयस्यैवातिरिक्तपदार्थत्वे हेतुत्वसंभवेन हेत्वन्तरं पूरयित्वा तत्र विशेषणविशेष्यभागप्रसिद्धिनिरासपरत्वेन तद्धीत्यादिग्रन्थव्याख्यानस्यानुचितत्वादिति ध्येयम् । नाप्यभाव इत्यनेनोक्तस्याभावानन्तर्भूतत्वस्य भावपदार्थे व्यभिचारादतो हेत्वन्तरं पूरयति—**षड्भावेति** । **तत्रेति** । उक्तहेताविल्यर्थः । घटकत्वं सप्तम्यर्थः । तस्य च सत्यन्तेऽन्वयः । **हेताविति** । हिशब्दो हेतुवाचक इत्यर्थः । सप्तम्या वाचकत्वार्थकत्वात् तथाच हेतोरभेदेन च षड्भावानन्तर्भावविशेषणत्वमिति भावः । नचैवं हेतुरित्युक्ते कुत्रेत्याकाङ्क्षोदयाद्धेतुनिरूपकानुक्त्या न्यूनत्वमिति वाच्यम् । हेत्वन्वयिन उक्तहेतुत्वस्याध्याहारेणोक्तहेतुहेतुत्वभिन्नषड्भावान्तर्भूतत्वाभावाश्रयः । सादृश्यमिति वाक्ये तात्पर्यात् । **सामान्येतरवृत्तित्वे सतीति** । सामान्येपीत्यपिना सामान्येतरस्य समुचितत्वादयमर्थो लभ्यत इति भावः । **तेनेति** । सामान्येतरवृत्तित्वोपपादनेनेत्यर्थः । अथ सामान्यत्वमनेकसमवेतत्वे सति नित्यत्वं तच्च ध्वंसप्रागभावाप्रतियोगित्वरूपं तथाचाभावस्वरूप एवेति कथं व्यभि-

---

१ प्रकारत्वं तृतीयार्थः । तथाच सत्त्वप्रकारकप्रतीतिविषयत्वादित्यर्थः । अत्र तृतीयान्तानुक्तौ अभावे व्यभिचारः । तत्राप्यभाव इति प्रतीतिविषयत्वसत्त्वात्. २ सादृश्यं सप्तपदार्थानंतर्भूतं षड्भावानंतर्भूतत्वात् इति अनुमानम् । नचाभावे व्यभिचार इति वाच्यम् । उक्तशङ्काया ग्रन्थकृतैव निरासात्. ३ सामान्येतरवृत्तित्वे सतीति विशेषणेन. ४ अत्यन्ताभावप्रतियोगित्वं तच्च प्रमेयत्वे नास्ति. ५ तथाचोक्तहेतुकसत्यंतासिद्धिं निरस्यतीत्यर्थः.

नाप्यभावे, सत्त्वेन प्रतीयमानत्वादिति चेन्न। मण्याद्यभावविशिष्ट-

दिनकरी।

तथा अश्वत्वमित्यबाधितप्रतीतिर्न स्यादित्यर्थः। अभावेऽन्तर्भावमाशङ्क्य निराचष्टे—**नापीति**। यद्यप्यतिरिक्ताभावमनङ्गीकुर्वतः प्राभाकरस्य मतेऽभावेऽन्तर्भावचिन्ता न संभवति तथापि परमतमभ्युपेत्येदं निरा-

रामरुद्री।

चारः। नच विनिगमनाविरहेण नित्यत्वे सत्यनेकसमवेतत्वस्यापि सामान्यत्वरूपतासंभवेन तस्य चानेकानुयोगिकसमवायप्रतियोगिकत्वस्य स्वरूपसंबन्धविशेषरूपस्य सामान्यात्मकतया भवति व्यभिचार इति वाच्यम्। एवमप्यभेदे आधाराधेयभावानुपगमेन सामान्ये वृत्तित्वासत्त्वेन व्यभिचाराप्रसक्तेः। नच सामान्यत्वं सामान्यत्वप्रकारकज्ञानरूपमेव विवक्षितमिति वाच्यम्। तथासति सामान्यविषयकज्ञानस्य विषयतया सामान्यसंबन्धित्वात् सामान्येतरात्मवृत्तित्वाच्च सत्यन्तोपादानेपि व्यभिचारतादवस्थ्यात् व्यभिचारवारणरूपप्रयोजनाभावेन सत्यन्तसार्थक्यमात्राय वृत्तित्वस्थाने संबन्धित्वविवक्षाया अनुचितत्वाच्च। तस्मात्सामान्यनिरूपितायाः संबन्धान्तरावच्छिन्नवृत्तिताया अप्रसिद्ध्या स्वरूपसंबधावच्छिन्नसामान्यवृत्तित्वमेव हेतुर्वाच्यः। सामान्येन च तादृशं सामान्यवृत्तित्वमिति व्यभिचारो दुर्घट एव। युक्तं चैतत्। सादृश्यस्यातिरिक्तत्ववादिनापि स्वरूपसंबन्धेनैव तस्य प्रकारत्वोपगमेन तस्य भूयो धर्मवत्वरूपतावादिनापि स्वरूपेणैव तस्य प्रकारताङ्गीकरणीया अनुभवे विवादासंभवात् एकाकारप्रतीतेर्नानासंबन्धेन तत्प्रकारकत्वानौचित्याच्च। अतएव ग्रन्थकृतापि तद्भिन्नत्वे सति तद्गतभूयोधर्म इत्यनुक्त्वा तद्गतभूयोधर्मवत्त्वपर्यन्तमनुसृतं, तथाच सादृश्ये स्वरूपासिद्धिवारणायोभयमतसिद्धं सामान्यनिरूपितस्वरूपसंबन्धावच्छिन्नवृत्तित्वमेव हेतुरित्यवश्यमङ्गीकरणीयमिति न व्यभिचार इति चेन्न। सामान्यत्ववदितिप्रतीत्या सामान्ये सामान्यत्वाधारत्वावगाहनेन सामान्यत्वस्य सामान्यातिरिक्तस्य दुर्वचत्वेन च स्वस्यापि स्वरूपसंबन्धेन स्ववृत्तित्वमवश्यमङ्गीकरणीयं, अभावाधिकरणकाभावस्थले सर्वैरपि तथा स्वीकारात्। अनयैव रीत्या प्रमेयत्वादावपि वक्ष्यमाणव्यभिचारो बोध्यः। सर्वं प्रमेयत्ववदिति प्रमेयत्वस्य प्रमास्वरूपस्य स्वरूपसंबन्धेन वृत्तेरावश्यकत्वात् विषयताया विषयस्वरूपत्वेन सर्वत्र प्रमेयत्वमेकमिति प्रतीतिविरोधात् ज्ञानस्वरूपे च प्रमेयत्वे स्वरूपसंबन्धेन सामान्यतदितरवृत्तित्वसत्त्वाद्व्यभिचारस्यावश्यकत्वादिति भावः। नन्वन्यतरसंबन्धेन सत्तावत्वरूपभावत्वे हेतुसत्त्वाद्व्यभिचार इत्याशङ्कां निराकुरुते—**भावत्वे चेति**। नचैवमपि घटघटत्वगतद्वित्वे व्यभिचारो हि दुर्वारस्तस्य संख्यारूपत्वासंभवेपि द्वित्ववत्ताबुद्ध्युपपत्तयेऽपेक्षाबुद्धिरूपस्य स्व-

---

१ सामान्यवृत्तित्वादित्यनुक्तौ सामान्ये व्यभिचारः। तत्रापि सामान्येतरघटादिवृत्तित्वात्.

२ स्वसमवायस्वसमवायिसमवायान्यतरसंबन्धेनेत्यर्थः.

वह्न्यादेर्दाहादिकं प्रति स्वातन्त्र्येण मण्यभावादेरैव वा हेतुत्वं क-

दिनकरी।

कृतमिति भावः। सत्वेन भावत्वेन प्रतीयमानत्वात् प्रमीयमानत्वात्[1]। मणिसमवधानकालीनवह्निना दाहोत्पत्तिवारणाय प्राभाकरेण साधितां शक्तिं दूषयति—**मण्याद्यभावेति**। अतिरिक्तशक्तिकल्पनां पूर्वोक्तनाश्यनाशकभावकल्पनां चापेक्ष्य लाघवाद्दाहत्वावच्छिन्नं प्रति मण्यभावविशिष्टवह्नित्वादिनैव हेतुताकल्पनमुचितमिति भावः। **दाहादिकमिति**। आदिपदेन वह्नेः संग्रहः। मणिसत्वे वह्नेरप्यनुत्पत्तेः। **तथाच** मणिरूपप्रतिबन्धकसद्भावान्न दाहवह्नी इति भावः। **ननु** यदा कदा-

रामरुद्री।

रूपसंबन्धेन वृत्तेरावश्यकत्वादिति वाच्यम्। व्यासज्यवृत्त्यन्यत्वस्यापि हेतौ विशेषणत्वोपगमात्। व्यासज्यवृत्तित्वं च एकमात्रवृत्तिधर्मावच्छिन्नपर्याप्तिमत्वमिति न किंचिदनुपपन्नम्। वस्तुतस्तु स्वरूपसंबन्धावच्छिन्नसामान्यवृत्तित्वमेव हेतुरिति मूलकृतां तात्पर्यं, दीधितिकारस्तु सादृश्यस्य सामान्यमात्रवृत्तित्वे मुखादौ चन्द्रसादृश्यप्रतीतिर्न स्यादित्याशङ्कानिरासाय स्वरूपसतःसामान्येतरवृत्तित्वस्यानुवादक एव नतु हेतुतावच्छेदकत्वेपि मूलकृतां तात्पर्यम्। नचैवं सामान्यस्वरूपे सामान्यत्वे व्यभिचार इति वाच्यम्। आधाराधेयभावप्रतीत्यनुरोधेनानेकसमवेतत्वे सति नित्यस्वरूपताया एव सामान्यत्वे स्वीकरणीयत्वात् एवं प्रमेयत्वमपि न प्रमैव विषयार्थकप्रत्ययादिविरोधादपि तु प्रमाविषयत्वं तथाच प्रमेयत्वस्य विषयतारूपस्य प्रतिविषयभिन्नत्वेन कस्यापि विषयतायां सामान्यतदितरोभयवृत्तित्वासंभवेन प्रमेयत्वेपि व्यभिचारासंभवात् हेतौ व्यतिरेकित्वविशेषणमप्यनर्थकमेव परंतु विषयस्वरूपाया विषयतायाः स्वरूपसंबन्धेन सामान्यवृत्तित्वसत्त्वात्तत्र व्यभिचारवारणाय सामान्यवृत्तित्वे विषयतात्वाद्यनवच्छिन्नत्वं विशेषणं देयं, एवंच द्वित्वादिकमपि अपेक्षाबुद्धिविषयत्वमेव नत्वपेक्षाबुद्धिरूपं ज्ञाने विषयवृत्तित्वस्य क्वाप्यक्लृप्तत्वादिति तत्रापि न व्यभिचार इति युक्तमुत्पश्यामः। **भावत्वेनेति। ननु** भावत्वेन[2] प्रतीयमानत्वं भ्रान्तपुरुषस्याप्यभावेऽक्षतं[3] तत्र भावानन्तर्भूतत्वाभावादयं हेतुर्व्यभिचारीत्याशङ्कानिरासाय तदर्थमाह—**प्रमीयमाणत्वादिति। यदाकदाचिदिति**। मणिसत्त्वदशायामपि पूर्वकालावच्छेदेन मण्यभावसामानाधिकरण्यरूपवैशिष्ट्यवतो वह्नेर्दाहापत्तिरिति भावः। **ननु** कारणतावच्छेदकविशिष्टकारणसत्त्वमेव कार्योत्पत्तिप्रयोजकं तदधिकरणे मण्यभावासत्त्वदशायां सामाना-

---

१ प्रमाविशेष्यत्वात्. २ भावत्वप्रकारकप्रतीतिविशेष्यत्वम्. ३ अभावोभाव इति भ्रान्तिमतः पुरुषस्येत्यर्थः.

दिनकरी ।

चिन्मण्यभावविशिष्टाद्वह्नेर्दाहापत्तिः कारणतावच्छेदकावलीढकारणसत्त्वस्यैव कार्योत्पत्तिनियामकत्वात् मण्यभावविशिष्टवह्नित्वं वह्निविशिष्टमण्यभावत्वं वा कारणतावच्छेदकमित्यत्र विशेषणविशेष्यभावे विनिगमनाविरहेण गुरुभूतकार्यकारणभावद्वयापत्तिश्चेत्यत आह—**मण्यभावादेरिति** । तथाच प्रतिबन्धकत्वं न कार्यानुकूलधर्मविघटकत्वं बाधज्ञानस्यानुमितिप्रतिबन्धकत्वाभावापत्तेः किंतु कारणीभूताभावप्रतियोगित्वम्, तच्च[1] मण्यभावस्य हेतुत्व एवोपपद्यते न त्वतिरिक्तशक्तिसत्त्व इति भावः । **ननु** प्रतिबन्धकत्वस्यैतादृशत्वे[2] कारणीभूतवह्निरूपाभा-

रामरुद्री ।

धिकरण्यसंबन्धेन[3] मण्यभावविशिष्टवह्न्यधिकरणत्वाभावान्न दाहापत्तिरित्यत आह—**कारणतावच्छेदकावलीढेति** । कारणतावच्छेदकोपलक्षितेत्यर्थः । अन्यथा विशेषणज्ञानस्य विषयितासंबन्धेन विशेषणविशिष्टज्ञानरूपस्य गतानागतविशेषणज्ञानस्य विशिष्टबुद्धिहेतुत्वे व्यभिचारापत्तेरिति भावः । **ननु** विषयितासंबन्धेन विशेषणस्य न कारणतावच्छेदकत्वमपि तु विशेषणनिरूपितविषयतया एव, विषयता च ज्ञानसमानकालीनैवेति कारणतावच्छेदकविशिष्टस्य कार्योत्पत्तिप्रयोजकत्वेपि न क्षतिरित्यस्वरसादाह—**मण्याद्यभावेति** । **गुरुभूतेति** । वह्नित्वेन मण्यभावत्वेन कारणत्वाङ्गीकारेपि कारणताद्वयमेव किंतु लघुधर्मावच्छिन्नं मण्यभावविशिष्टवह्नित्वादिना कारणत्वे तु गुरुधर्मावच्छिन्नकारणताद्वयमापद्येतेति[4] भावः । **नन्वेवं** मणेः प्रतिबन्धकत्वानुपपत्तिः । कारणविघटकस्यैव प्रतिबन्धकत्वान्मणेर्मण्यभावानाशादित्यत आह—**तथाचेति** । **बाधज्ञानस्येति** । यत्र परामर्शनाशानन्तरं लौकिकप्रत्यक्षरूपो बाधनिश्चयस्तत्र बाधनिश्चयोत्पत्तिद्वितीयक्षणे परामर्शनिष्ठशक्तिनाशो वक्तव्यः । तथाच बाधोत्पत्तितृतीयक्षणे बाधेनानुमितिप्रतिबन्धो वाच्यः । स च न संभवति तत्पूर्वं परामर्शाभावादेवानुमित्यनुत्पादसंभवात् बाधद्वितीयक्षणेऽनुमित्यापत्तेश्च तत्पूर्वं शक्तिविशिष्टपरामर्शसत्वादिति भावः । **नत्वतिरिक्तेति** । अतिरिक्तशक्त्यङ्गीकारे मण्यभावस्य कारणत्वे युक्तिविरहात् कारणीभूताभावप्रतियोगित्वरूपप्रतिबन्धकत्वस्य मणावसंभवादिति भावः । **वह्न्यभावेति** । कारणाभावे प्रतिबन्धकताव्यवहाराभावात्कारणसत्वे कार्यानुत्पत्तिप्र-

१ तादृशप्रतिबन्धकत्वम्. २ कारणीभूताभावप्रतियोगित्वरूपत्वे. ३ स्वरूपसंयोगोभयघटितसामानाधिकरण्यसंबधेन मण्यभावविशिष्टवह्न्यधिकरणतेत्यर्थः. ४ विनिगमनाविरहात् मण्यभावविशिष्टवह्नित्वेन वह्निविशिष्टमण्यभावत्वेन वा कारणत्वे गुरुधर्मावच्छिन्नकारणताद्वयम्.

ल्प्यते अनेनैव[1] सामञ्जस्ये[2]ऽनन्तशक्तितत्प्रागभावध्वंसकल्पनानौचित्यात्। नचोत्ते[3]जके सति प्रतिबन्धकसद्भावेपि कथं दाह इति

दिनकरी।

वप्रतियोगिनि वह्न्यभावेतिव्याप्तिः स्वँ[4]प्रागभावप्रतियोगिनि घटादौ चेति चेन्न। तादात्म्यातिरिक्तसंबन्धावच्छिन्ना या कारणता तदाश्रयीभूतो यो भावभिन्नात्यन्ताभावस्तत्प्रतियोगित्वस्य विवक्षितत्वात्कारणताविशेषोपादानाच्च। स्वात्यन्ताभावप्रत्यक्षे स्वस्य प्रतिबन्धकत्वापत्तिः परास्ता। विषयस्य[5] तादात्म्यसंबन्धेनैव प्रत्यक्षे हेतुत्वात्[6]। **ननु** वह्निमण्यभावयोर्द्वयोर्हेतुत्वापेक्षयातिरिक्तशक्तेरेकस्या एव हेतुता युक्ता लाघवादित्यत आह—**अनेनैवेति**। दाहादिकं प्रति मण्यभावादेर्हेतुत्वकल्पनेनैवेत्यर्थः। सामंजस्ये मणिसमवधानदशायां दाहवारणे प्रागभावे माना-

रामरुद्री।

योजकस्यैव प्रतिबन्धकत्वेन व्यवह्रियमाणत्वान्नेष्टापत्तिसंभव इति भावः। **घटादौ चेति**। तथाच स्वस्य स्वोत्पत्तौ प्रतिबन्धकत्वापत्तिरिति भावः। प्रतिबन्धकाभावस्य कार्यकालवृत्तित्वेन कारणतया नात्रापीष्टापत्तिः। **भावभिन्नात्यन्ताभाव इति**। वह्न्यभावाभावं वह्निस्वरूपमादाय वह्न्यभावे प्रतिबन्धकत्वापत्तिवारणाय भावभिन्न इति, प्रागभावमादाय स्वस्मिन्स्वप्रतिबन्धकत्वापत्तिवारणाय अत्यन्ताभाव इति। यद्यप्यत्यन्ताभावत्वं नित्य[7]त्वे सति संसर्गाभावत्वं तच्च न वह्न्यादौ भावभिन्नत्वरूपाभावत्वस्यैव तत्रासत्वात् तथापि प्रकृते अत्यन्ताभावत्वं नाभावत्वघटितं किंतु अन्योन्या[8]भावभिन्नत्वे सति ध्वंसप्रागभावभिन्नत्वे सति सप्रतियोगिकत्वमतो न भावभिन्न इत्यस्य वैयर्थ्यम्, अतएव यत्र अनुयोगिवाचकपदोत्तरं सप्तमी तत्र नञा अत्यन्ताभावो बोध्यत इति नियमोप्युपपद्यते, अन्यथा भूतले घटो नास्तीत्यादौ न स्यादेव नञा अत्यन्ताभावस्य बोध्यत्वमिति ध्येयम्। नचोक्तापत्तिवारणाय दैशिकविशेषणतासंबन्धावच्छिन्नत्वमेव कारणताविशेषणमस्तु तथाच भावानां दैशिकविशेषणतासंबन्धेन अकारणत्वा-

१ मण्यभावहेतुत्वेनैव. २ निर्वाहे. ३ उत्तेजकत्वं प्रतिबन्धकसमानकालीनकार्यजनकत्वम्. ४ स्वं घटः ५ विषयस्य प्रतिबन्धकत्वाभिप्रायेणेदम्. ६ तथाच स्वनिष्ठविषयतासंबन्धेन प्रत्यक्षंप्रति तादात्म्येन स्वं कारणमिति कार्यकारणभावः. ७ नित्यत्वानुपादाने प्रागभावेऽतिव्याप्तिः। नित्यत्वं च ध्वंसाप्रतियोगित्वे सति प्रागभवाप्रतियोगित्वं तथैव ग्रन्थकृताङ्गीकारात् नित्यत्वमात्रोक्तौ गगनादावतिव्याप्तिः. ८ अत्रान्योन्याभावेऽतिव्याप्तिवारणार्थं अन्योन्याभावभिन्नत्वं प्रागभाववारणार्थं प्रागभावभिन्नत्वम्.

वाच्यं, [१]उत्तेजकाभावविशिष्टमण्यभावस्य कारणत्वात्। सादृश्यमपि

दिनकरी।

भावादाह—ध्वंसेति। इदमुपलक्षणं[२] प्रतियोगिध्वंसयोः शक्तिनाशमण्योः शक्तिमण्यपसारणयोश्च कार्यकारणभावकल्पनापि स्यादित्यपि बोध्यम्। उत्तेजकाभावेति। तथाच केवलं मणिर्न प्रतिबन्धकः किंतु उत्तेजकाभावविशिष्टस्तदभावश्च उत्तेजकसमवधानकालेऽपि तिष्ठतीति न व्यभिचार इति भावः। अथ मण्यादिस्थलीयदाहं प्रत्युत्तेजकस्यैव हेतुतास्त्विति चेन्न। तस्या[३]ननुगतत्वात्तदभावकूटविशिष्टमण्यभावस्य चानुगतत्वात्। अत्रेदं बोध्यम्—अभावीयविशेषणतासंबन्धेन दाहत्वावच्छिन्नं प्रति उद्देश्यतादैशिकविशेषणतान्यतरसंबन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकानां तत्तदुत्तेजकाभावानां सामानाधिकरण्यरूपं तद्वैशिष्ट्यं तदव-

रामरुद्री।

भावभिन्न इत्यपि नोपादेयमिति वाच्यम्। चक्षुःसंयुक्तविशेषणतादिना भावानामपि दैशिकविशेषणतया कारणत्वेन तदावश्यकत्वात्। इदमिहेति। प्रतीतिनियामकविशेषणतात्वरूपस्य लघुत्वाच्चेति ध्येयम्। तस्याननुगतत्वादिति। मणिमन्त्रमहौषध्यादिषु उत्तेजकत्वस्यैकस्य दुर्वचत्वात् पृथिवीत्वादिना सांकर्येण तस्या जातित्वासंभवादिति भावः। नन्वेवमुत्तेजकाभावविशिष्टमण्यभावत्वेनापि हेतुता न संभवति उत्तेजकस्यानुगतस्याभावादित्यत आह—तदभावकूटविशिष्टमण्यभावस्येति। तदभावकूटविशिष्टमण्यभावस्य हेतुत्वे मन्त्ररूपोत्तेजकदशायामपि मन्त्रस्य गगनविशिष्टत्वेन वह्न्यधिकरणे देशे तदभावसत्वात्सामानाधिकरण्यसम्बन्धेन तदुत्तेजकाभावविशिष्टमणिमन्त्रादेर्दाहानुत्पादप्रसङ्गः। किंच संयोगेन द्रव्यस्याव्या[४]प्यवृत्तितामते मणिसत्वेऽपि किंचिदवच्छेदेन संयोगेन मण्यभावसत्वात् दाहापत्तेश्चेत्याशङ्कां निराकुरुते—अत्रेदं बोध्यमिति। अभावीयविशेषणतेति। दाहस्य ध्वंसरूपतया विशेषणतयैव तदुत्पत्तेरिति भावः। उद्देश्यता दैशिकविशेषणतान्यतरेति। मन्त्रस्य उद्देश्यतासंबन्धेनैव वह्न्यधिकरणदेशे सत्वात् उद्देश्यतानिवेशः मण्यादिरूपोत्तेजकस्य सत्वेऽपि किंचिदवच्छेदेन संयोगेन तदभावसत्वाद्दाहानुत्पत्तिरिति दैशिकविशेषणतानि-

१ उत्तेजकाभावविशिष्टो यो मणिः तदभावस्येत्यर्थः। वैशिष्ट्यंच सामानाधिकरण्येन. २ मुक्तावल्यामित्यादिः. ३ तस्य उत्तेजकस्य. ४ स्वप्रतियोगित्वस्वसामानाधिकरण्योभयसंबन्धेन अभावविशिष्टत्वमव्याप्यवृत्तित्वं, प्रथमसंबन्धानुपादाने गुणत्वाभावसामानाधिकरण्यमादाय द्रव्यत्वस्याव्याप्यवृत्तित्वापत्तिः। द्वितीयसंबन्धानुपादाने घटाद्यभावमादाय घटादावव्याप्यवृत्तित्वापत्तिः.

दिनकरी ।

च्छिन्नस्य मण्यादेर्दैशिकविशेषणतोद्देश्यतान्यतरसंबन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावस्याभावीयविशेषणतासंबन्धेन हेतुत्वमिति । एतेन संयोगसंबन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकमण्यभावस्य तत्संयुक्तेपि सत्वात् दाहापत्तिरिति परास्तम् । **नन्वनुमानमेव** शक्तौ प्रमाणम् । तथाहि, वह्निर्दाहानुकूलाद्विष्ठातीन्द्रियधर्मसमवायी दाहजनकत्वाददृष्टवदात्मवदिति व ह्निव्यणुकैकत्वमादाय भर्जनकपालस्थवह्निनिष्ठानुद्भूतरूपमादाय वा सिद्धसाधनवारणाय साध्ये दाहानुकूलेति । वह्निव्यणुकेन्धनसंयोगमादायादृष्टवदात्मसंयोगमादाय वा तद्वारणायाद्विष्ठेति । वह्निनिष्ठोष्णस्पर्शमादाय तद्वारणायातीन्द्रियेतीति चेन्न । विपक्षे बाधकतर्कविरहेणास्यानुमानस्याप्रयोजकत्वात् । **केचित्तु** वह्निं प्रति तृणफूत्कारसंयोगादीनां तृणफूत्कारसंयोगत्वादिरूपेण कारणताया व्यभिचारेणासंभवादतिरिक्तशक्तिसिद्धिः । नच तृणफूत्कारयोररणिनिर्मन्थनयोर्मणिकिरणयोश्च

रामरुद्री ।

वेशः दैशिकविशेषणतया तु न द्रव्यस्याव्याप्यवृत्तित्वमिति न दाहानुपपत्तिरिति भावः । इदंच भावाभावसाधारणदैशिकविशेषणतामभ्युपेत्योक्तम् । **मण्यादेरिति** । आदिना मन्त्रादेः परिग्रहः । अतएव संबन्धकोटौ उद्देश्यताप्रवेशः संयोगस्थाने दैशिकविशेषणताप्रवेश इत्युक्तैव युक्तिः । **वह्निव्यणुकैकत्वमिति** । वह्निव्यणुकवृत्तिपरिमाणव्यक्तिमित्यर्थः । तेन वह्निव्यणुकत्वस्य नानाव्यणुकेषु सत्वेपि न क्षतिः । **ननु** महत्त्वविशिष्टवह्नेरेव पक्षत्वान्न सिद्धसाधनमित्यत आह—**भर्जनकपालस्थेति** । वह्निव्यणुकेन्धनसंयोगमादायापि महद्वह्नेः पक्षत्वेन सिद्धसाधनमत उक्तम् । **अदृष्टवदात्मसंयोगमिति** । स्वाश्रयसंयोगसंबन्धेन कार्यमात्रे अदृष्टस्य हेतुतया तत्संबन्धेन संयोगस्यापि हेतुत्वादिति भावः । यद्यप्यत्रात्मनो दृष्टान्तत्वमसंगतं तस्य दाहजनकत्वे मानाभावात् तथापि कार्यमात्रे कर्तुरेव कारणत्वमताभिप्रायेणैवमुक्तम् । **यद्वा** । दाह-

---

१ एवकारोप्यर्थकः। एवंशक्तिसत्वे प्रमाणांतरसत्वेपि न क्षतिः. २ अव्यवहितोत्तरत्वसंबन्धेन तृणफूत्कारविशिष्टाग्निं प्रति तृणफूत्कारः कारणम्. ३ एवं अव्यवहितोत्तरत्वसंबन्धेन अरणिनिर्मन्थनविशिष्टवह्निंप्रति अरणिनिर्मन्थनं कारणम्. ४ अव्यवहितोत्तरत्वसंबन्धेन मणिकिरणसंयोगविशिष्टाग्निंप्रति मणिकिरणसंयोगः कारणं इति रीत्या कारणत्वं वक्तव्यं तथाच न व्यभिचार इति भावः.

दिनकरी ।

संबन्धस्य जन्यतावच्छेदकं वह्निवृत्तिवैजात्यत्रयं कल्प्यमिति न व्यभिचार इति वाच्यम्, तज्जन्यतावच्छेदकवैजात्यत्रयकल्पनामपेक्ष्य तत्तत्संबन्धानामेकशक्तिमत्त्वेन कारणत्वकल्पनाया एव लघुत्वेन न्याय्यत्वादित्याहुस्तन्न । तत्संबन्धसाधारण्येनैकजातेरेवाभ्युपगमात् । नच योग्यवृत्तिजातेर्योग्यत्वापत्तिरिति वाच्यं, दोषविशेषेण शक्तेरिवायोग्यत्वकल्पनात् । नच नोदनत्वादिना संकरस्तस्यादोषत्वादन्यतमत्वेन कारणतासंभवाच्च । नचान्यतमत्वघटकभेदानां मिथो विशेषणविशेष्यभावे विनिगमनाविरहेण कारणतावच्छेदकभेदात्कारणताबाहुल्यमिति वाच्यम्, कारणतावच्छेदकानां समनियतानामैक्येन कारणतैक्यसंभवात् । नच भेदानां स्वरूपतोवच्छेदकत्वासंभवेन तृणफूत्कारसंयोगभेदविशिष्टारणिनिर्मन्थनसंबन्धभेदविशिष्टमणिकिरणसंबन्धभेदावच्छिन्नप्रतियोगिताकभेदत्वादिनावच्छेदकत्वं वक्तव्यम् । तथाचावच्छेदकतावच्छेदकभेदादवच्छेदकताभेदस्तद्भेदेन च कारणताभेद इति वाच्यम्, स्वरूपसंबन्धरूपाया अतिरिक्ताया वा कारणताया अवच्छेदकभेदादि-

रामरुद्री ।

जनकत्वमत्र न दाहकारणत्वं अपितु दाहप्रयोजकत्वं तच्च कारणतत्कारणसाधारणं स्वरूपसंबन्धरूपमिति कार्यमात्रकारणकृतिकारणात्मन्यप्यक्षतमेवेति ध्येयम् । **दोषविशेषेणेति** । अदृष्टादिरूपेणेत्यर्थः । अन्यथा त्वन्मतेऽपि वह्निगतवैजात्यप्रत्यक्षापत्तेरिति भावः । **तस्यादोषत्वादिति** । स्वसामानाधिकरण्यस्वाभावसामानाधिकरण्योभयसंबन्धेन जातिविशिष्टत्वस्य स्वसमानाधिकरणात्यन्ताभावप्रतियोगिजातित्वाभावव्याप्यत्वे मानाभावेन सांकर्यस्य जातित्वबाधकत्वे मानाभावादिति भावः । **स्वरूपतोऽवच्छेदकत्वासंभवेनेति** । जातीतरस्य स्वरूपतो भानानङ्गीकारात् । यस्य स्वरूपतो भानं तस्यैव स्वरूपतोऽवच्छेदकत्वनियमादिति भावः । **स्वरूपसंबन्धरूपाया इति** । तत्कारणव्यक्तिरूपायाः कारणतावच्छेदकभेदेन भेदासंभवादिति भावः । **अतिरिक्ताया इति** । सप्तपदार्थातिरिक्ताया इत्यर्थः । तादृशकारणतया अवच्छेदकताभेदाद्भेदे नानाकारणताव्यक्तिकल्पनागौरवापत्त्या नानावच्छेदकतानिरूपितैककारणताया एव कल्पयितुमुचितत्वादिति भावः । व्यापकतारूपकारणताया एव व्यापकतायाः व्यापकतावच्छेदकतापर्याप्त्यवच्छेदकधर्मघटितत्वेन अवच्छेदकत्वादिभेदेन भिन्नत्वादिति ध्ये-

न पदार्थान्तरं किंतु तद्भिन्नत्वे सति तद्गतभूयोधर्मवत्त्वम्, यथा

दिनकरी।

त्यन्यत्र विस्तरः । **परेतु** तृणादिसंबन्धकालीनवायुसंयोगादीनामेकश-क्तिमत्त्वेन हेतुतामादाय विनिगमनाविरहान्न शक्तिसिद्धिरित्याहुः। यदा-शङ्कितं सादृश्यमप्यतिरिक्तपदार्थ इति तदपि निराकरोति—**सादृश्य-मपीति। तद्भिन्नत्वे सतीति** । इदंच सादृश्यनिरूपकेऽतिव्याप्तिवा-रणाय अनुयोगितासंबन्धविवक्षणे तु न देयमेव । **तद्गतभूयोधर्मव-त्त्वमिति।** तत्रासाधारण्येन विद्यमाना ये भूयांसो धर्मास्तद्वत्त्वमित्यर्थः।

रामरुद्री।

यम्। यद्यपि घटादिकार्यं प्रति तत्तत्कार्यानुकूलैकशक्तिमत्वेन कारणत्वे लाघवं दण्ड-त्वादिना नानाकारणत्वकल्पने गौरवं प्रतिबन्धकसमवधानकालीनकारणेषु शक्त्यभावा-देव कार्यानुत्पादसंभवे प्रतिबन्धकाभावस्य कारणत्वाकल्पनेन च महालाघवादिति श-क्तिकल्पनमेव ज्यायः। नच दण्डचक्रादिषु सर्वत्रैकशक्तिमङ्गीकृत्य तद्वत्वेन कारणत्वे केवलदण्डादपि घटोत्पत्तिः स्यात् अशेषकारणतावच्छेदकावच्छिन्नस्य सत्वादिति वा-च्यम्। शक्तेः कारणसमुदायपर्याप्तत्वोपगमेन पर्याप्तिसंबन्धेन शक्तिमत्त्वेनैव कारण-त्वाभ्युपगमेन च केवलदण्डसत्वदशायां कारणतावच्छेदकावच्छिन्नस्याभावात् एतन्मते सामग्रीत्वमिति यद्यद्धर्मावच्छिन्नसमुदाये कारणतावच्छेदकपर्याप्तिः तत्तद्धर्मावच्छिन्नस-मुदायत्वमेव तथापि दण्डत्वादिना घटकारणत्वाभावे दण्डत्वाद्यवच्छिन्नधर्मिकेष्टसाध-नताज्ञानासंभवेन[2] घटार्थिनो नियमतो दण्डत्वाद्यवच्छिन्नोपादानेन प्रवृत्तिः स्यादिति दण्डत्वादिना घटकारणत्वमावश्यकमिति भावः । सर्वमिदं मनसि निधायैवान्यत्र वि-स्तर इत्युक्तमिति । यद्यप्येवमपि तत्तद्धर्मावच्छिन्नसमुदायधर्मिककारणतावच्छेदकश-क्तिपर्याप्तिज्ञानं तत्तद्धर्मावच्छिन्नोपादानगोचरप्रवृत्तिकारणमित्युक्तौ घटार्थिनो नियमतो दण्डत्वाद्यवच्छिन्नोपादाने प्रवृत्तिः संभवत्येव तथाप्येतदस्वरसेनैव परेत्वित्यादिना श-क्तिखण्डनयुक्त्यन्तराभिधायिनो मतस्य अभिधास्यमानत्वान्नासंगतिरिति ध्येयम्। **अनुयोगितासंबन्धविवक्षणे इति** । तद्गतभूयोधर्मवत्वं तत्सादृश्यमित्यत्र तद्ग-तधर्मवत्ताया अनुयोगितासंबन्धेन विवक्षणे इत्यर्थः । **न देयमेवेति** । तद्गतधर्मरू-पसंबन्धे तदनुयोगिकत्वानभ्युपगमेनैव सादृश्यप्रतियोगिन्यतिव्याप्तिवारणसंभवादिति भावः। **ननु** पदार्थमात्रस्यैव पदार्थमात्रेणापि सादृश्यं स्यात्तद्गतप्रमेयत्ववाच्यत्वादिध-र्मैत्वसत्वादित्याशङ्कां निराकुरुते—**तत्रासाधारण्येनेति** । सकलपदार्थावृत्तित्वेने-

---

१ पर्याप्तिश्च स्वरूपसंबन्धविशेषः. २ दंडत्वावच्छिन्नं मदिष्टसाधनमिति इष्टसाधनता-ज्ञानम्.

चन्द्रभिन्नत्वे सति चन्द्रगताह्लादकत्वादिमत्त्वं मुखे चन्द्रसादृश्यमिति ॥ २ ॥

दिनकरी ।

नन्विदं 'गगनं गगनाकारं सागरः सागरोपमः । रामरावणयोर्युद्धं रामरावणयोरिवे'त्यादावव्याप्तमिति चेन्न । तद्वृत्तिधर्ममात्रस्य तत्र विवक्षितत्वाद्युगभेदविवक्षया भेदसत्वाद्वा । अतएव युगभेदविवक्षाया-मिहोपमालङ्कारोऽन्यथानन्वयालंकार इत्युक्तमालंकारिकैः । सादृश्यघटकधर्मश्च क्वचिज्जातिरूपो यथा घटसदृशः पट इत्यादौ क्वचिदुपाधिरूपो यथा गोत्वं नित्यं तथाश्वत्वमपीत्यादौ यथा वा चन्द्रसदृशं मुखमित्यादावाह्लादकत्वादि । अतिरिक्तकल्पने गौरवादिति । न-

रामरुद्री ।

त्यर्थः । वैशिष्ट्यं तृतीयार्थः । घटभिन्नत्वेन सिंहाकारकयोरपि सादृश्यापत्तिवारणाय भूयांस इति । नच चन्द्रगतभूयोधर्मस्य चन्द्रसंवन्धत्वे किं मानमिति वाच्यम् । नीलो घट इत्यादौ स्ववृत्तिनीलत्वसंबन्धेन घटे नीलस्येव मुखं चन्द्र इति रूपकस्थले स्ववृत्तिभूयोधर्मसंबन्धेन मुखे चन्द्रस्य प्रकारतावादिमते तत्र सत्संबन्धत्वस्य क्लृप्तत्वादिति ध्येयम् । यद्यपि घटभेदपटभेदादयो भूयांसो धर्मास्तत्रापि संभवन्त्येव गोत्वाश्वत्वयोर्नित्यत्वरूपैकधर्ममादाय सादृश्यमङ्गीकृत्यैवोक्तमिति भूयस्त्वोपादानमसङ्गतमेव तथापि प्रायेण भूयोधर्मैरेव सादृश्यप्रतीतेः तात्पर्यविषयार्थमेव प्रकृते भूयःपदमिति ध्येयम् । **नन्विदमिति** । तद्भिन्नत्वघटितसादृश्यमित्यर्थः । विवक्षितत्वादित्यस्य श्लोके इवाद्यर्थत्वेनेति शेषः । **युगभेदविवक्षयेति** । युगभेदप्रयुक्ततत्तद्युगविशिष्टगगनभेदविवक्षयेत्यर्थः । **भेदसत्त्वाच्चेति** । गगने गगनभेदसत्वाच्चेत्यर्थः । उक्तार्थे आलंकारिकाणां संमतिमाह । **अतएवेति** । युगभेदविवक्षायामित्यस्य पूर्वोक्त एवार्थः । **इहेति** । गगनं गगनाकारमिति श्लोके इत्यर्थः । **उपमालंकरा इति** । सादृश्यस्याबाधितत्वादिति भावः । **अन्यथा** विशेष्ययोर्भेदानङ्गीकारे **अनन्वयालंकार इति** प्रतिपाद्यमानार्थस्यान्वयाभावादिति भावः । **ननु** उक्तसादृश्यलक्षणे धर्मपदं यदि जातिपरं तदा गोत्वाश्वत्वयोः सादृश्यानुपपत्तिः यदि च जातिभिन्नोपाधिपरं तदा घटपटयोः कम्बुग्रीवादिमत्वादिरूपैकोपाधिविरहेण तयोरसादृश्यं न स्यादित्याशङ्कां निराकरोति—**सादृश्यघटकधर्म इति** । चन्द्रसदृशं मुखमित्यादौ लक्षणसत्वं सूचयितुमाह—**यथेति** । **आह्लादकरत्वादीति** । आह्लादः सुखविशेषः । यद्यपि चन्द्रमु-

---

१ तथाच भिन्नत्वं भेदः तस्याभावेन्तर्भावः भूयो धर्मः आह्लादकत्वं तच्च आह्लादजनकत्वं, आह्लादजनकत्वं आह्लादाव्यवहितप्राक्लक्षणावच्छेदेन आह्लादाधिकरणवृत्ति अत्यन्ताभावाप्रतियोगित्वं तस्याभावेऽन्तर्भाव इति तात्पर्यम्. २ सादृश्ये इति शेषः । उक्तस्थलत्रये तद्भिन्नत्वरूपसत्यन्तासत्त्वादिति भावः. ३ युगभेदेन विवक्षणादेव.

क्षित्यप्तेजोमरुद्व्योमकालदिग्देहिनो मनः ।
द्रव्याण्यथ गुणा रूपं रसो गन्धस्ततः परम् ॥ ३ ॥

द्रव्याणि विभजते ॥ क्षितिः पृथिवी । आपो जलानि । तेजो

दिनकरी ।

व्यास्तु सादृश्यमतिरिक्तमेव । नचातिरिक्तत्वे पदार्थविभागव्याघात इति वाच्यम् । तस्य[1] साक्षात्परम्परया वा तत्त्वज्ञानोपयोगिपदार्थमात्रनिरूपणपरत्वात् । एवमधिकरणत्वमपि[2] तस्य संयोगादिरूपत्वे बदरकुण्डसंयोगस्य द्विष्ठत्वेन कुण्डे बदरमितिवद्बदरे कुण्डमित्यपि प्रयोगः स्यात् एवं प्रतियोगित्वमपीत्याहुः[3] । सादृश्यलक्षणं लक्ष्ये योजयति—**यथेति** । इतिशब्दः श्लोकव्याख्यासमाप्तिद्योतकः ॥ 'स्त्रियां क्तिन्नि'तिसूत्रविहितक्तिन्प्रत्ययान्तक्षितिशब्दस्य क्षयवाचकत्वात् क्षितिपदस्य प्रकृतोपयोगिनमर्थमाह—**क्षितिः पृथिवीति** । अप्शब्दस्य 'अप्तृन्तृजि'त्यादिपाणिनीयसूत्रे शब्दपरत्वादाह—**आपो जलानीति** । प्रता-

रामरुद्री ।

खदर्शनजन्ययोः सुखयोर्भिन्नत्वेन चन्द्रमुखयोर्नैकमाह्लादकरत्वं कारणतावच्छेदकभेदेन कारणताभेदस्यावश्यकत्वात् तथापि स्वाश्रयोपधायकत्वसंबन्धेन एकवैजात्यविशिष्टत्वमेव प्रकृते साधारणो धर्मः मुखचन्द्रदर्शनजन्यं च एकजातीयमेव सुखमिति भावः । आदिना वर्तुलत्वतेजस्वित्वादिपरिग्रहः । सादृश्यमिति शेषः । अतएवातिरिक्तपदेनोत्तरत्र तस्योपस्थितिः सप्तपदार्थातिरिक्तेति तदर्थः । सप्तपदार्थातिरिक्तविषयतादिपदार्थमङ्गीकुर्वतां नव्यानां मतमुपदर्शयति—**नव्यास्त्वति । अतिरिक्तमेवेति ।** अन्यथा सदृश इत्याकारकप्रतीतेः सर्वत्र समानाकारतानुभवापलापापत्तेरिति शेषः । प्रतीतेः समानत्वमेकप्रकारकत्वं तथा च चन्द्रसदृशं मुखमित्यादौ आह्लादकरत्वादेः प्रकारता घटसदृशः पट इत्यादौ तु द्रव्यत्वपृथिवीत्वादेरिति तादृशप्रतीत्योः सादृश्यांशे अनुभवसिद्धायाः समानाकारतायाः अपलाप उक्तधर्मस्य सादृश्यतावादिमते दुरुद्धरः सादृश्यमतिरिक्तः पदार्थ इति मते तु न तदनुपपत्तिः । यद्यपि मुखे चन्द्रे च नैकं सादृश्यं अन्यथा पटे चन्द्रसादृश्यप्रतीत्यापत्तिः सादृश्यांशे तादृशप्रतीत्योर्न समानाकारतोपपत्तिः तथापि उभयसादृश्यसाधारणस्य सादृश्यत्वरूपाखण्डोपाधेरनुगततया घटो रूपवान् पटो रूपवानिति प्रतीत्योरिव सादृश्यांशे समानाकारतोपपत्तिरिति ध्येयम् । **विभागव्याघात इति ।** पदार्थानां सप्ताधिकत्वादिति भावः । **तत्त्वज्ञानोपयोगीति ।**

१ विभागग्रन्थस्य. २ अतिरिक्तः पदार्थ इति शेषः. ३ अतिरिक्तमिति शेषः.

वह्निः मरुद्वायुः व्योम आकाशः कालः समयः दिगाशा देही

दिनकरी।

पस्यापि तेजःशब्दवाच्यत्वात्प्रकृते तेजःपदार्थं दर्शयति—**तेजो वह्निरिति**। वह्न्यादिरित्यर्थः। देवविशेषस्यापि मरुच्छब्दवाच्यत्वात्प्रकृतोपयोगिनमर्थमाह—**मरुद्वायुरिति**। व्योमशब्दस्य वेदे ब्रह्मणि प्रयोगादाह—**व्योम आकाश इति**। कालशब्दस्यान्तकादिबोधकत्वादाह—**कालः समय इति**। दिक्शब्दस्य दिश अतिसर्जने इति धातुना निष्पन्नस्य दानार्थकत्वात्प्रकृतोपयोगिनमर्थमाह—**दिगाशेति**। देहविशिष्टार्थवाचकाद्देहिशब्दाद्देहावयवानामुपस्थितेराह—**देही आत्मा इति**। अथेश्वरस्य देहिनां मध्येनन्तर्भावात्कथं द्रव्यत्वमिति चेन्न। वृद्धा भूतावेशन्यायेनेश्वरशरीरमिच्छन्ति संसार्यदृष्टवशाच्छरीरमित्यन्ये। अतएव चास्वरसादाहात्मेति। पृथिव्यप्तेजोवाय्वात्मान इति

रामरुद्री।

आत्मधर्मिकात्मेतरद्रव्यादिभेदप्रकारकज्ञानं[1] तत्वज्ञानजनकज्ञानविषयत्वं तदुपयोगित्वं तादृशज्ञाने च ज्ञानविधया आत्मज्ञानस्य प्रतियोगितावच्छेदकप्रतियोगिज्ञानविधया द्रव्यादिपदार्थज्ञानस्य जनकत्वात् आत्मादीनां तत्वज्ञानोपयोगिता तत्र[2] च तादृशानुमितिजनकपरामर्शात्मकज्ञानस्य पक्षरूपात्मविषयकत्वात्साक्षादात्मन उपयोगित्वं परामर्शजनकप्रतियोगिज्ञानविषयद्रव्यादिपदार्थानां परंपरोपयोगित्वं सामान्यव्याप्यतया[3] धर्मकथनस्यैव विभागतया द्रव्यविभागवाक्ये ईश्वरवृत्तिधर्मान्तरानुपदेशादस्य द्रव्यत्वाभावनिश्चयादिति भावः। **भूतावेशन्यायेनेति**। यथा भूताभिभवस्थले मनुष्यादिशरीरावच्छेदेन भूतस्य न सुखदुःखसाक्षात्काररूपभोगाश्रयता किंतु तदीयशरीरावच्छेदेनैव। एवमपि भूतप्रयत्नजन्यव्यापारवन्मनुष्यादिशरीरं तथात्रापि रामादिशरीरं नेश्वरस्य भोगावच्छेदकं अपि तु तदंतर्गतजीवस्यैव एवमपि ईश्वरप्रयत्नजन्यरावणवधादिरूपविलक्षणव्यापारवदिति समुदायार्थः। **यद्यपि** एवमपि उक्तसम्बन्धेनेश्वरस्य देहविशिष्टत्वाभावात् देहिशब्दान्नेश्वरलाभः संभवति **तथापि** स्ववृत्तिचेष्टाजनककृतिमत्वसम्बन्धेन देहविशिष्ट एव देहिशब्दार्थ इति नानुपपत्तिरिति भावः। **नन्वेवं** ईश्वरस्य श्रुतावपाणिपादत्वाद्युक्तिर्विरुध्येदित्यतः कल्पान्तरमाह—**अत एवेति**। अयं भावः, देहिशब्दस्य उक्तसंबन्धेन देहविशिष्टार्थकत्वे ईश्वरस्य शरीरानङ्गीकारे ईश्वरस्य द्रव्यमध्ये

---

१ आत्मा आत्मेतरद्रव्यभिन्न इति ज्ञानाकारः. २ तत्वज्ञाने. ३ तृतीयार्थः वैशिष्ट्यं धर्मकथनं धर्मज्ञानानुकूलः शब्दः तथाच सामान्यव्याप्यत्वविशिष्टधर्मज्ञानानुकूलः शब्दः विभाग इत्यर्थः.

आत्मा मनः एतानि नव द्रव्याणीत्यर्थः । ननु द्रव्यत्वजातौ

दिनकरी ।

पञ्चैव द्रव्याणि व्योमादेरीश्वरासन्येवान्तर्भूतत्वात् मनसश्चासमवेतभूतेन्तर्भावादित्याहुर्नवीनास्तन्मतं निराकर्तुं संख्याबोधकपदपूरणेनार्थमाह । **एतानि नव द्रव्याणीति ।** व्योम्नस्तावच्छब्दाश्रयतयासिद्धिः । नच भगवत एव शब्दाश्रयत्वं । प्रत्येकं जीवमादाय विनिगमनाविरहात् नच जीवानामाश्रयत्वे शब्दवानहमिति प्रत्यक्षापत्तिः अदृष्टवदयोग्यत्वस्यैव कल्पनात् कालदिशोस्तु एतस्मिन्काले घटः, पूर्वस्यां दिशि पटः इत्याद्यनुगताकारप्रत्ययात् नभसश्चासमवेतभूतत्वे पार्थिवादिपरमाणूनादाय विनिगमनाविरह इत्याशयः अधिकमग्रे व्यक्तीभविष्यति । **द्रव्याणीति ।** द्रव्यपदं[२] द्रव्यत्वरूपजातिविशिष्टार्थकं[३] नतु गुणा-

रामरुद्री ।

अविभजनात् द्रव्यत्वं न स्यादित्यस्वरसात् देहिशब्दार्थो न देहविशिष्टः अपितु आत्मत्वजात्यवच्छिन्न इतीश्वरस्य द्रव्यत्वसिद्धिरिति विवरणतात्पर्यम् । नचेश्वरस्य अशरीरत्वे ब्रह्मविष्णुमहेश्वरशरीराणामपि ईश्वरीयत्वं न स्यात् जीवादृष्टवशेन सृष्ट्यादिकार्यार्थमीश्वरस्य ब्रह्मादिशरीरोत्पत्त्यङ्गीकारेण इष्टापत्तेरयोगादिति वाच्यम् । इष्टत्वात् । ब्रह्मादिशरीराणां ईश्वरीयत्वं हि तदीयभोगावच्छेदकत्वं तददृष्टजन्यत्वं वा तत्कृतिजन्यचेष्टावत्वं वा । नाद्यद्वितीयौ, तस्य भोगादृष्टयोरभावात् । नापि तृतीयः, समवायेन चेष्टां प्रति अवच्छेदकतासम्बन्धेनैव कृतेः कारणतया व्याप्यवृत्तित्वेनेश्वरकृतेः स्वावच्छेदकतया क्वाप्यसत्वात् कार्यत्वावच्छिन्नकारणताया एव तत्राङ्गीकारात् ब्रह्मादीनां जीवन्मुक्तयोगित्वस्याभ्युपेयत्वादिति ध्येयम् । **अयोग्यत्वस्यैवेति ।** मानसप्रत्यक्षायोग्यत्वस्यैवेत्यर्थः । तेन शब्दस्य श्रावणत्वेपि न क्षतिरिति भावः । **त्रसरेणूनिति ।** नवीन[४]मते अवयवधारायाद्व्यणुकेष्वेव विश्रान्तेस्तेषामेवासमवेतत्वादिति भावः । **विनिगमना[५]विरह इति ।** तथाचानेकव्यक्तिषु मनस्त्वस्वीकारापेक्षया एकैकातिरिक्तव्यक्तिषु तत्तन्मनस्त्वं स्वीकर्तुमुचितमिति भावः । **ननु** नव द्रव्याणीति मूलवाक्यस्यातिरिक्तद्रव्यत्वजात्यभावेपि नानुपपत्तिः गुणवदाद्यर्थकत्वेनापि तद्विवरणसंभवात् अतो मुक्तावल्यां द्रव्यत्वसाधनायासो विफल इत्याशंकामपनेतुं मूले[६] द्रव्यपदस्य द्रव्यत्वविशिष्टार्थकतां व्यवस्थापयति—**द्रव्यपदमिति । प्रश्ने इति ।** जिज्ञासाबोधकशब्दः

१ परमाणुषु. २ मुक्तावलीस्थद्रव्यपदम्. ३ द्रव्यत्वरूपजात्यवच्छिन्नार्थकं तेन द्रव्यसामान्यविभाग इति लब्धं तेन न न्यूनतेति भावः. ४ गङ्गेशोपाध्यायमते. ५ एकतरपक्षपातिनी युक्तिर्विनिगमना. ६ मुक्तावल्यां.

किं मानं नहि तत्र प्रत्यक्षं प्रमाणं घृतजतुप्रभृतिषु द्रव्यत्वाग्रहादिति

दिनकरी ।

श्रयत्वविशिष्टार्थकं गौरवात् । **किं मानमिति** किंशब्दः प्रश्ने[3] । **ननु** द्रव्यं द्रव्यमित्यनुगतप्रतीतिरेव जातिसाधिका भविष्यतीत्यत आह—**नहीति । तत्र** । द्रव्यत्वजातौ[1] । **घृतेति** । तथाच घृतादिषु पामराणां द्रव्यत्वज्ञानाभावेन सकलद्रव्यसाधारणद्रव्यत्वजातिसिद्धिर्न-भविष्यतीति भावः । **कार्येति** । कार्यत्वं प्रागभावप्रतियोगित्वं न च ध्वंससाधारणं सत्वेन विशेषणीयत्वात् अत्र च कार्यस्य समवायः प्रत्यासत्तिः कारणस्य तादात्म्यं यत्र समवायेन कार्यं तत्र तादात्म्येन द्रव्यमिति नियमात्[4] । **ननु** अन्यस्वरूपकार्यत्वावच्छिन्नं प्रति तादात्म्येन द्रव्यत्वेन कारणत्वे मानाभावः । नच नीले नीलोत्प-

रामरुद्री ।

प्रश्नः घटकत्वं सप्तम्यर्थः । तथाच मूलस्थकिंशब्दः जिज्ञासार्थक इति पर्यवसितोऽर्थः । उत्तरवाक्येन प्रमाणसामान्यस्यानिरासेन किंशब्दस्य आक्षेपार्थकत्वासंभवादिति भावः । **घृतादिष्विति** । नच घटादावित्येव कुतो नोक्तमिति वाच्यम् । अनुगतप्रतीत्यभावे बीजाभावसूचनाय घृताद्युपादानात् तथाहि अनुगताकृतिव्यंग्या हि मनुष्यत्वादिजातिः नहि नव द्रव्येष्वनुगताकृतिः काचित्संभवति घृतादिष्वेकैकपदार्थेष्वपि सर्वदा नैकाकृतिः कठिनत्वद्रवत्वयोरनियतत्वादिति भावः । **पामराणामिति** । पण्डितानां शास्त्रकारीयवाक्यजन्यद्रव्यत्वज्ञानं संभवति पामराणां शास्त्रजन्यज्ञानाभावेन पामराणामित्युक्तं, द्रव्यत्वस्य प्रत्यक्षवेद्यत्वे घटादिवत्तस्यापि पामराणां प्रत्यक्षं स्यात् तदभावेन न द्रव्यत्वे प्रत्यक्षम् । **ननु** किमिदं द्रव्यत्वावच्छिन्नस्य कार्यतावच्छेदकं कार्यत्वं न जाति-रूपं ध्वंससाधारण्यात् । नाप्युपाधिरूपं अनुगताननतिप्रसक्तस्य तस्य दुर्वचत्वादित्याशङ्कायां, तन्निर्वक्ति—**कार्यत्वमिति । नचेति** । द्रव्यकार्यत्वाभाववति ध्वंसेऽपि प्रागभावप्रतियोगित्वस्य सत्वेनातिप्रसक्ततया द्रव्यकार्यतावच्छेदकत्वानुपपत्तिरिति भावः । **नन्विति** । जन्यत्वस्य कार्यतावच्छेदकत्वेऽनंतस्वरूपाणां कार्यतावच्छेदकतया घटक-संसर्गता स्वीकरणीया सत्वस्य तथात्वे तु एकस्य समवायस्यैव तथाविधसंसर्गता कल्प-

---

१ द्रव्यत्वजातौ. २ पामराणामिति शेषः. ३ किंशब्दो द्विविधः आक्षेपार्थः प्रश्नार्थकश्चेति तत्र किंशब्दार्थः कः इत्याकाङ्क्षायामाह किंशब्दः प्रश्नार्थक इति. ४ तथाच समवायसंबन्धावच्छिन्नप्रकार्यत्वावच्छिन्नकार्यतानिरूपिततादात्म्यसंबन्धावच्छिन्नकारणत्वमिति कार्यकारणभावः.

चेन्न । कार्यसमवायिकारणतावच्छेदकतया संयोगस्य विभागस्य

दिनकरी ।

त्तिवारणाय तथा हेतुत्वमावश्यकमिति वाच्यं, समवायेन नीलं प्रति स्वाश्रयसमवेतद्रव्यत्वसम्बन्धेन नीलस्य हेतुतयैव तद्वारणात् कार्यत्वस्य कार्यतावच्छेदकत्वे गौरवात् कालिकसंबन्धेन घटत्वादिकमादाय विनिगमनाविरहाच्चेत्यत आह—**संयोगस्येति** । अत्रच रूपादिगुणानां सकलद्रव्यसाधारण्याभावेन द्रव्यकार्यतायाः परित्यागः सकलद्रव्यवृत्तिसंख्यादित्रयस्य च गगनादिवृत्तेर्नित्यत्वात् । नच संयोगत्वावच्छिन्नं प्रति द्रव्यत्वेन समवायिकारणत्वे मानाभावस्तत्तद्व्यक्तिसमवेततत्सामान्यं प्रति तत्तद्व्यक्तित्वेन समवायिकारणत्वस्यावश्यकतया गुणादौ तदुत्पादासंभवादिति वाच्यं, कार्यमात्रवृत्तिजातेः कार्यतावच्छेदकत्वनियमेन

रामरुद्री ।

नीयेति लाघवमभिप्रेत्याह—**जन्यसत्वरूपेति** । **स्वाश्रयसमवेतद्रव्यत्वेति** । स्वाश्रयसमवेतत्वसंबन्धेन स्वस्मिन्नपि नीलस्य सत्वेन तत्र नीलोत्पत्तिवारणाय संबन्धकोटौ द्रव्यत्वप्रवेशः । **नन्वे**वमुक्तकार्यकारणभावविरहेऽप्युक्तकारणतावच्छेदकसंसर्गघटकतयैव द्रव्यत्वजातिसिद्धिर्निष्प्रत्यूहैवेति सिद्धं नः समीहितमित्यत आह—**कार्यत्वस्येति** । **ननु** तर्हि लाघवात्कालिकसंबन्धेन घटत्ववत्त्वमेव कार्यतावच्छेदकमस्त्वत आह—**कालिकसंबन्धेनेति** । द्रव्यकार्यतया परित्यागः द्रव्यकार्यत्वेनानुक्तिः । इदं च संख्यादित्रयस्य चेत्यत्राप्यनुषज्यते । **सत्सामान्यमिति** । सत्वं समयसंबन्धः समयश्चात्र स्वाधिकरणसमयध्वंसानधिकरणीभूतो ग्राह्यः । तेन तादृशसमयसंबन्धस्योत्पत्तिरूपत्वेन उत्पत्तिमत्वलाभात् नित्यगुणादिव्यावृत्तिः । **वस्तुतस्तु** उक्तकार्यकारणभावस्य प्रतिव्यक्तिभिन्नतया घटादौ नित्यगुणाभावेन तदभिप्रायेण जातिमात्रव्यावर्तनाय लाघवेन सत्पदं यथाश्रुतमेवेति सम्यक् प्रतिभाति । गगनादिस्थलएवागत्या जन्यत्वं प्रवेश्य कार्यकारणभाव इति भावः । **यद्यप्य**भावः सन्निति प्रतीत्या समवायसंबन्धमात्रमेव सत्पदार्थः **तथापि** सामान्यशब्दस्यात्र विशेषपरताभ्युपगमादुक्तार्थलाभः सत्पदस्य सत्तावदर्थकत्वे नित्यगुणव्यावर्तनाय जन्यत्वप्रवेशस्यावश्यकतया तत एव जातिवारणे तद्वारकसत्पदवैयर्थ्यापत्तेः । प्रागभावस्य सर्वमतासिद्धतया प्रागभावप्रतियोगित्वं नोपात्तमिति ध्येयम् । **आवश्यकतयेति** । अन्यथा एकत्र समवेतस्यापरत्र समवायेनोत्पादप्रसंगादिति भावः । **कार्यमात्रवृत्तिजातेरिति** । अन्यथा

---

१ स्वं नीलम्. २ इदमुपलक्षणं कार्यत्वस्य कार्यतावच्छेदकत्वे अवच्छेद्यावच्छेदकयोरैक्यमपि दोषान्तरमिति. ३ स्वं नीलम्.

वा समवायिकारणतावच्छेदकतया द्रव्यत्वजातिसिद्धेरिति । [1]ननु

दिनकरी ।

तादृशकारणत्वस्यावश्यकत्वात् नित्यसंयोगाङ्गीकर्तुर्मतसाधारण्येनाह— विभाग[2]स्येति । द्रव्यत्वसिद्धेः । जातिरूपद्रव्यत्वसिद्धेः । क्वचित्तथैव पाठः । अत्र यद्यपि गुणत्वेनान्यथासिद्धिः संभवति तथापि साक्षात्संबद्धधर्मबाधे सत्येवानुमितेः परम्परासंबद्धधर्मविषयत्वमिति भावः । इदमुपलक्षणम् । द्रव्यवति द्रव्यान्तरानुत्पत्त्या समवायेन द्रव्यस्य प्रतिबन्धकत्वं कल्पनीयमिति प्रतिबन्धकतावच्छेदकतया द्रव्यत्वसिद्धिः प्रतिबध्यतावच्छेदकं तु पृथिव्यादिचतुष्टयमात्रवृत्तिभूतत्वमेव नित्यव्यावृत्तत्वात् भूतत्वस्य प्रतिबन्धकतावच्छेदकत्वे तु मूर्तत्वस्य तथात्व[3]मादाय विनिगमनाविर[4]हापत्तिः द्रव्यत्वस्य प्रतिबन्धकतावच्छेदकत्वं तु धर्मिग्राहकमानसिद्धम् । न च तस्य गगनादिवृत्तित्वे मानाभाव इति वाच्यं, भूतत्वेन तुल्यव्यक्तिवृत्तिकत्वापत्त्या विनिगमनाविरहेण गगनादिपञ्चवृत्तित्वाभ्युपगमात् । नच भूतत्वेन तुल्यव्यक्तिवृत्तित्ववा[5]रणाय मनोवृत्तित्वमेव द्रव्यत्वे कल्प्यतां गगनादिवृत्तित्वकल्पने

रामरुद्री ।

तदवच्छिन्नस्याकस्मिकत्वापत्तेरिति भावः । गुणत्वेनान्यथासिद्धिरिति । [6]स्वाश्रयाश्रयत्वरूपपरंपरासंबन्धेन गुणत्वस्यापि द्रव्यनिष्ठकारणतावच्छेदकत्वसंभवादिति भावः । नित्यव्या[7]वृत्तत्वादिति । यद्यपि भूतत्वं पृथिव्यादिपरमाणुवृत्तित्वेन न नित्यव्यावृत्तम् । न चेदं प्रतिबध्यतावच्छेदकं भूतत्वं परमाणुव्या[8]वृत्तमेव स्वीकार्यमिति वाच्यम् । तथासति पृथिवीत्वादिना सांकर्या[9]पत्त्या तस्य जातित्वानुपपत्तिः तथापि सांकर्यस्य दोषत्वानुपगमेनैव तदभिहितः । ननु द्रव्यत्वस्यापि प्रतिबन्धकतावच्छेदकत्वेऽपि भूतत्वमूर्तत्वाभ्यां विनिगमनाविरहतादवस्थ्यमत आह—द्रव्यत्वस्येति । धर्मिग्राहकमानेति । द्रव्यत्वसाधकानुमानेत्यर्थः । तथाच तस्य प्रतिबन्धकतानव-

१ मीमांसकः शङ्कते नन्विति. २ अन्यूनानतिप्रसक्तधर्मस्यैवावच्छेदकत्वनियमेन संयोगत्वस्य नित्यानित्यवृत्तित्वेन कार्यतातिप्रसक्तत्वेन संयोगत्वावच्छिन्नकार्यताया असंभव इत्यत आह विभागस्येति इत्यप्यवतरणं द्रष्टव्यम्. ३ तथाच प्रतिबन्धकतावच्छेदकत्वम्. ४ भूतत्वस्य प्रतिबन्धकतावच्छेदकत्वं मूर्तत्वस्य वा प्रतिबन्धकतावच्छेदकत्वमिति रीत्या विनिगमनाविरहः. ५ समनियतत्व. ६ स्वं गुणत्वम्. ७ अवृत्तित्वात्. ८ अवृत्ति. ९ भूतत्वं विहाय पृथिवीत्वं नित्यपृथिव्यां, पृथिवीत्वं विहाय भूतत्वं जलद्व्यणुके, उभयसमावेशः जन्यपृथिव्यामिति संकरः.

दशमं द्रव्यं तमः कुतो नोक्तं तद्धि प्रत्यक्षेण गृह्यते तस्य च रूप-

दिनकरी ।

गौरवात् गगनादिवृत्तित्वकल्पनेपि मूर्तत्वेन सांकर्यवारणाय मनोवृत्तित्वस्यावश्यकत्वादिति वाच्यम् । तथा सति मूर्तत्वजात्या द्रव्यत्वस्य तुल्यव्यक्तिवृत्तित्वापत्तेरिति । **ननु** दशमद्रव्यस्य तमसःसत्वान्नव द्रव्याणीत्ययुक्तमित्यभिप्रायेण मीमांसकः शङ्कते—**नन्विति** । ननु तमसि मानाभावेन नोक्तमित्याशङ्क्य तमःसाधकप्रत्यक्षप्रमाणमाह—**तद्धीति** । तमोहीत्यर्थः । प्रत्यक्षेण चक्षुरिन्द्रियेण । **ननु** तमसः सिद्धावपि तस्य द्रव्यत्वे किं मानमित्याशङ्क्यानुमानप्रमाणमाह—**तस्येति** । तमस इत्यर्थः । चकारो द्रव्यत्वमित्यनेनान्वेति । तथाच तमो द्रव्यं रूपवत्त्वादित्यनुमानं तमसो द्रव्यत्वे प्रमाणं सूचितम् । इदमुपलक्षणम् । परत्वाद्याश्रयत्वादित्यपि बोध्यम् । इदं तमः परमिदमपरमिति प्रतीतेः । **ननु** तमसि रूपे मानाभावः, न च नीलं तम इति प्रतीत्या[1] तत्सिद्धिरिति वाच्यम् । प्रतीतेर्[2]भ्रान्तित्वादतो हेत्वन्तरमाह—**कर्मवत्वादिति** । कर्मवत्वं च समवायसंबन्धेन विवक्षितं तेन जन्यमात्रस्य कालिकसंबन्धेन कर्मवत्वेपि न व्यभिचारः । **नच स्वरूपासिद्धिः** । चलति च्छायेति प्रतीत्या कर्मवत्त्वसिद्धेः । तमसः क्लृप्त-

रामरुद्री ।

च्छेदकत्वे द्रव्यत्वमेव न सिद्ध्येदिति क्लृप्तयोरेव परस्परं विनिगमनाविरहः नतु क्लृप्तस्याक्लृप्तेनेति भावः । **सांकर्यवारणायेति** । यद्यपि स्वमते सांकर्यं न दोषः तथापि तुष्यतु दुर्जन इति न्यायेन तस्य दोषत्वमभ्युपेत्यापि दोषान्तरमाह—**तथासतीति** । **चलति च्छायेति** । यद्यपि[3] नीलं तम इति प्रतीतेरिव एतस्या[4] अपि प्रतीतेर्भ्रमत्वकल्पनसम्भवात्पूर्वोक्तावतरणासङ्गतिः तथापि वह्न्यादितेजस्यौपाधिकरक्तादिरूपभ्रमस्य सर्वसिद्धतया रूपवत्ताप्रतीतौ भ्रमत्वकल्पनासंभवः क्रियावत्ताप्रतीतौ तु न तथा संभवः क्वापि क्रियावत्ताप्रतीतौ तथात्वादर्शनादिति भावः । यद्यपि वेगवतः पुंसः स्थिरे वृक्षादौ भ्रमरूपा क्रियावत्ताप्रतीतिरनुभूयते तथापि तत्र भ्रान्तपुरुषनिष्ठदोषस्यैव क्रियावत्ताभ्रमजनकत्वेन क्लृप्ततया भ्रमविशेष्यसमीपवृत्त्युदासीनपदार्थनिष्ठक्रियारूपदोषस्य क्रियाभ्रमजनकत्वेन कुत्राप्यकल्पनात् नात्र प्रतीतेर्भ्रमत्वकल्पनसंभव इति भावः । **ननु**

---

१ तथा च नीलं तम इति प्रतीतिरेव मानमिति भावः. २ नीलं तम इति प्रतीतिः.
३ शङ्कते यद्यपीति. ४ चलति च्छायेति प्रतीतेः.

वत्वात्कर्मवत्त्वाच्च द्रव्यत्वम्[1] । तद्धि गन्धशून्यत्वान्न पृथिवी, नील-

दिनकरी ।

द्रव्येष्वन्तर्भावं निराकुरुते—**तद्धीत्यादिना । गन्धेति ।** गन्धाभावस्य हेतुत्वोक्तौ पटगतगन्धप्रतियोगिकाभावमादाय घटे व्यभिचारोऽतः शून्यत्वमुक्तम्। हेतुश्च प्रतियोगिव्यधिकरणः समवायसंबन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकोपि बोध्यः तेन नोत्पत्तिकालीने संयोगसंबन्धावच्छिन्नगन्धाभाववति च घटे व्यभिचारः । नीलरूपेति । अनुगतेनैकेनैव नीलरू-

रामरुद्री ।

गन्धाभावादित्युक्ते गंधप्रतियोगिकाभावहेतुता लभ्यते तथा च तत्तद्गन्धाभावस्यापि तथात्वेन तस्य च पृथिवीत्वाभावव्यभिचारित्वात् गन्धसामान्याभावस्य हेतुतालाभाय गन्धशून्यत्वादित्युक्तमित्यभिप्रायेणाह—**गन्धाभावस्येति । संयोगसंबन्धावच्छिन्नगन्धाभाववति चेति ।** न[2]च संयोगेन गन्धाभावे प्रतियोगिव्यधिकरणत्वस्यैव दुर्घटतया तादृशाभावमादाय व्यभिचारप्रदर्शनमसङ्गतं संयोगेन प्रतियोग्यधिकरणाप्रसिद्धेरिति वाच्यम् । यादृशसंबन्धसामान्ये यदभावप्रतियोगिकत्वं यदभावाधिकरणीभूतयत्किंचिद्व्यक्त्यनुयोगिकत्वाभावः । तदधिकरणे तदभावस्य तादृशसंबन्धेन प्रतियोगिव्यधिकरणत्वमित्युक्तौ तादृशाभावस्यापि प्रतियोगिव्यधिकरणत्वसंभवादिति भावः । वस्तुतस्तु सुरभ्यसुरभ्यवयवारब्धघटे व्यभिचारो दुर्वारः तत्र परस्परविरोधेन कस्यापि गन्धस्यानुत्पत्त्या प्रतियोगिव्यधिकरणसमवायसंबन्धावच्छिन्नगन्धसामान्याभावसत्वादिति प्रतियोगिव्यधिकरणत्वं स्वसमवायिसमवेतत्वसंबन्धेन गन्धानधिकरणे निर[3]वच्छिन्नदैशिकविशेषणतया वृत्तित्वं तद्विशिष्टगन्धाभावस्य हेतुत्वे तात्पर्यमुपगन्तव्यं उक्तघटे च उक्तसंबन्धेन कपालनिष्ठगन्धसत्वेन तत्र गन्धाभावस्य प्रतियोगिव्यधिकरणत्वासंभवान्न व्यभिचारः पार्थिवपरमाणौ गन्धनाशदशायां गन्धाभावसत्वात्तत्र व्यभिचारवारणाय विशेषणतायां निरवच्छिन्नत्वप्रवेशः । इदं च संयोगेन गन्धाभावस्यापि प्रतियोगिव्यधिकरणत्वात् तद्वारणाय समवायावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वनिवेशसार्थक्यं एतेन प्रतियोगिव्यधिकरणत्वं यदि प्रतियोग्यधिकरणावृत्तित्वं तदा तादृशगन्धाभावाप्रसिद्धिः अधिकरणभेदेनाभावात् यदि प्रतियोग्यनधिकरणवृत्तित्वं तदा गन्धाभावप्रतियोगित्वेन गंधोपादाने शिरोवेष्टनेन नासिकास्पर्शतुल्यता यदि गन्धानधिकरणवृत्तित्वं तदापि गन्धानधिकरणजलादिवृत्तिगन्धाभावस्य पृथिव्यामपि सत्वाद्व्यभिचारतादवस्थ्यम् । यदिच गन्धानधिकरणवृत्तित्वविशिष्टगन्धाभावस्य हेतुत्वान्न व्यभिचार इतिविभाव्यते तत्रापि तद्घटकगन्धानधिकरणत्वमात्रस्य हेतुतासंभवेन शेषवैयर्थ्यमिति दूष-

---

१ सिद्धमिति शेषः. २ प्रतियोगिवैयधिकरण्यघटितव्यभिचारलक्षणाभिप्रायेणाह नन्वेति.
३ निरवच्छिन्नत्वं किंचिन्निष्ठावच्छेदकत्वानिरूपकत्वम्.

रूपवत्त्वाच्च न जलादिकं तत्प्रत्यक्षे चालोकनिरपेक्षं चक्षुः कारणमिति चेन्न । आवश्यकतेजोभावेनैवोपपत्तौ द्रव्यान्तरकल्पनाया[1]

दिनकरी ।

पेण हेतुना जलाद्यष्टकभेदसिद्धेः स्नेहाभावादीनामननुगतानां हेतुतयोपन्यासो न कृतः, जलादिकमित्यादिना तेजःप्रभृतिद्रव्यसंग्रहः । तथाच नवसु द्रव्येष्वन्तर्भावासम्भवेन परिशेषेण तमसोऽधिकद्रव्यत्वसिद्धिरिति भावः । तदुक्तम् । "तमः खलु चलं नीलं परापरविभा[2]गवत् । प्रसिद्धद्रव्यवैधर्म्यान्नवभ्यो भेत्तुमर्हतीति" । **ननु** तमसो द्रव्यत्वे आलोकनिरपेक्षेण चक्षुरिन्द्रियेण ग्रहो न स्यात् द्रव्यग्रहे ह्यालोकसापेक्षचक्षुरिन्द्रियस्य हेतुत्वादित्यत आह—**तत्प्रत्यक्षे चेति** । तमःप्रत्यक्षे चेत्यर्थः । तमसो[3] भिन्नद्रव्यचाक्षुषत्वावच्छिन्नं प्रत्येव संयोगसम्बन्धेनालोकत्वेन कारणत्वावधारणादिति भावः । **आवश्यकतेजोभावेनेति** । प्रकृष्टमहत्त्वोद्भूतानभिभूतरूपवत्तेजस्त्वावच्छिन्नाभावेने-

रामरुद्री ।

णानि प्रत्युक्तानि स्वाश्रयसमवेतत्वसंबन्धेन गन्धानधिकरणत्वस्य पार्थिवपरमाणौ व्यभिचारित्वेन शेषसार्थक्यादिति विभावनीयम् । **हेतुतयेति** । एतेन प्राचीनग्रन्थेषु जलादिभेदसाधनेन नानाहेतूपन्यासो व्यर्थप्रयास इति सूचितम् । **परिशेषेणेति** । पृथिव्यादिभिन्नत्वे सति द्रव्यत्व[4]रूपहेतुनेत्यर्थः । न च विशेष्यासिद्धिः, रूपादिना तत्साधनादिति भावः । उक्तार्थे मीमांसकानां संमतिमाह—**तदुक्तमिति** । परापरयोर्विभागौ विशेषधर्मौ परत्वापरत्वस्वरूपौ । **तद्वदिति** । परापरविभागवदित्यस्यार्थः । **प्रसिद्धद्रव्यवैधर्म्यादिति** । प्रसिद्धानि यानि पृथिव्यादिद्रव्याणि तेषां वैधर्म्यात् तदवृत्तिगन्धशून्यत्वादित्यर्थः । **ननु** तत्प्रत्यक्षे चेत्यादिमूलं प्रकृतानुपयुक्तमित्याशङ्कां निराकुर्वन् तद्ग्रन्थमवतारयति—**नन्विति** । **ननु** तेजोभावस्तम इति वादी प्रष्टव्यः किं तेजःसामान्याभावस्तमश्शब्दार्थः उत तद्विशेषाभावः । नाद्यः, गाढान्धतमस्यपि तमःप्रतीत्यनुपपत्तेः सदैव सर्वत्र तेजःपरमाणूनां सत्वात् । न द्वितीयः, सौरालोकसत्वेपि यत्किंचित्तेजोभावसत्वेन तमःप्रतीत्यापत्तेरित्यतो यादृशतेजोभावस्य तमःशब्दार्थता तादृशं तेजोभावं दर्शयति—**प्रकृष्टेति** । तेजस्त्र्यणुकसत्वेऽपि

१ पृथिव्याद्यतिरिक्तद्रव्यकल्पनायाः. २ भावप्रधानो निर्देशः । तथाच परत्वापरत्वविभागवदित्यर्थः. ३ षष्ठ्यर्थः प्रतियोगित्वं भेदान्वयि तथाच तमःप्रतियोगिकभेदवद्द्रव्यचाक्षुषं प्रति आलोकः कारणमिति भावः. ४ अनुमानप्रयोगस्तु तमः अतिरिक्तद्रव्यं पृथिव्यादिभिन्नत्वेसति द्रव्यत्वात् पृथिव्यादौ व्यभिचारवारणाय सत्यन्तं गुणे व्यभिचारवारणाय द्रव्यत्वम्.

अन्याय्यत्वात् । रूपवत्ताप्रतीतिस्तु[1] भ्रमरूपा कर्म्मवत्ताप्रतीतिर[2]प्यालोकापसारणौपाधिकी भ्रान्तिरेव । तमसोतिरिक्तद्रव्यत्वे अ-

दिनकरी।

त्यर्थः । अन्धकाराभाव एव तेजः किं न स्यादिति तु न सम्यक्, उष्णस्पर्शभास्वररूपबुद्धेरनुपपत्तेरिति सूचनायावश्यकपदं, उपपत्तौ, तमोव्यवहारोपपत्तौ । **ननु** तमसस्तेजोभावत्वे रूपवत्ताप्रतीतिः कथं अभावे रूपाभावादित्यत आह—**रूपवत्तेति** । ननु रूपवत्ताप्रतीतेर्भ्रान्तित्वेऽपि चलतीति प्रत्ययसिद्धकर्मवत्वहेतुना द्रव्यत्वं सेत्स्यतीत्यत आह—**कर्मवत्ताप्रतीतिरपीति** । नहि द्रव्येऽन्यौपाधिकी कर्मवत्ताप्रतीतिरिति भावः । **ननु** प्रतीतेर्भ्रान्तित्वं तत्रैव स्वीक्रियते यत्रोत्तरकाले बाधज्ञानं प्रकृते च तमो न चलतीति उत्तरकाले बाधज्ञानाभावात्कथं प्रतीतेर्भ्रान्तित्वमित्यतो दूषणान्तरमाह—**तमस इति** । अवयवादीत्यादिना उत्पत्तिध्वंसपरिग्रहः यत्त्वारोपितं नीलरूपं तम इति कन्दली-

रामरुद्री।

तमःप्रतीतेरनुभवसिद्धत्वात् महत्वे प्रकृष्टत्वविशेषणं चक्षुरादितेजस्सत्वेपि तमःप्रतीतेः उद्भूतत्वनिवेशः हिरण्याविशेषणविशिष्टतेजस्सामान्याभावस्य तमश्शब्दार्थतया नोक्तापत्तिरिति भावः । **ननु** तेजोभावे आवश्यकत्वं अवश्यक्लृप्तत्वं तच्च घटो नास्तीत्यादिप्रतीत्या यथा घटाभावादिरवश्यं क्लृप्तः तथा तेजो नास्तीति प्रतीत्या तेजोऽभावोपीत्युपपादनीयं तच्च न संभवति तेजोरूपद्रव्ये मानाभावात् तमोरूपद्रव्याभाव एव तेजस्त्वप्रतीतेरुपगमसंभवादित्याशङ्कामपनेतुं तेजोरूपद्रव्यस्यावश्यकतां प्रदर्शयति—**अन्धकाराभाव एवेति । आवश्यकपदमिति** । तथाच तमोभाव एव तेजः किं न स्यादित्याशङ्कानिरासाय मूले तेजस्यावश्यकत्वं प्रदर्शितमिति भावः । **यत्रोत्तरकाल इति** । इदं रजतमिति भ्रमानन्तरं नेदंरजतमिति बाधनिश्चयादेव पूर्वतनप्रतीतेर्भ्रमत्वं कल्प्यते नतूत्तरकाले बाधनिश्चयाभावे, अन्यथा घटादिविषयकप्रतीतीनामपि भ्रमत्वकल्पनापत्त्या शून्यवादापत्तेरिति भावः । **दूषणान्तरमाहेति** । तथाच धूमो यदि वह्निव्यभिचारी स्यात्तर्हि वह्निजन्यो न स्यादिति तर्केण व्यभिचारज्ञानप्रतिबन्धकवत्तमो यदि द्रव्यं न स्यात्तर्ह्यक्लृप्तानन्तावयवसमवेतं स्यादिति तर्केण द्रव्यत्वज्ञानप्रतिबन्धसंभवात् क्रियादिहेतुनापि तमसो न द्रव्यत्वसिद्धिरिति भावः । नचैवं धूमेन वह्न्यनुमितिरपि न स्यात् वह्निर्यदि पर्वतवृत्तिः स्यात् तर्ह्यक्लृप्तानन्तावयवसमवेतः स्यादिति तर्केण

---

१ नीलं तम इति प्रतीतिः. २ तमश्चलतीति प्रतीतिः.

स्पर्शः संख्या परिमितिः पृथक्त्वं च ततः परम् ।
संयोगश्च विभागश्च परत्वं चापरत्वकम् ॥ ४ ॥
बुद्धिः सुखं दुःखमिच्छा द्वेषो यत्नो गुरुत्वकम् ।
द्रवत्वं स्नेहसंस्कारावदृष्टं शब्द एव च ॥ ५ ॥

नन्तावयवादिकल्पनागौरवं च स्यात् । सुवर्णस्य यथा तेजस्यन्तर्भावस्तथाग्रे वक्ष्यते ॥ गुणान्[1]विभजते—**अथ गुणा इति** । एते गुणाश्चतुर्विंशतिसंख्याकाः कणादेन कण्ठतश्चशब्देन च दर्शिताः ।

दिनकरी ।

कारमतम् । तन्न । इह अन्धकार इति प्रतीतेरपि भ्रमत्वापत्तेः तमो नीलं न तु नीलिमेति तु प्रत्ययाच्च । **ननु** तमसोऽनतिरिक्तत्वेपि सुवर्णस्यातिरिक्तस्य द्रव्यस्य सत्वान्नवत्वव्याघातस्तदवस्थ एवेत्यत आह **—सुवर्णस्येति** । **वक्ष्यत इति** । तेजोनिरूपणावसरइति शेषः ॥ **कण्ठत इति** । "रूपरसगन्धस्पर्शाः संख्याः परिमाणानि पृथक्त्वं संयोगविभागौ परत्वापरत्वे बुद्धयः सुखदुःखे इच्छाद्वेषौ प्रयत्नाश्च गुणा" इति विभागसूत्रे सप्तदश कण्ठेनोक्ताः । चशब्देन सूत्रस्थचशब्देन गुरुत्वद्रवत्वस्नेहसंस्कारधर्माधर्मशब्दाः समुच्चिताः ते च सर्वे एकतया चतुर्विंशतिगुणा इह व्यवहृताः । **ननु** चतुर्विंशतौ किं नाम

रामरुद्री ।

वह्न्यनुमितिप्रतिबन्धसंभवादिति वाच्यम् । प्रत्यक्षसिद्धमहानसीयवह्न्यारम्भकपरमाणूनां क्लृप्तत्वात् । नच वह्न्यारम्भकपरमाणूनां क्लृप्तत्वेऽपि पर्वतीयवह्न्यारम्भकाणां तेषामक्लृप्तत्वात् तदुक्ततर्कावतारः संभवतीति वाच्यम् । महानसीयवह्न्यारम्भकपरमाणुभिरेव पर्वतीयवह्न्यारम्भसंभवात् तमः परमाणूनां क्वाप्यक्लृप्तत्वात् । नच तमोऽसमवेतत्वमेव स्वीकार्यमिति वाच्यम् । तथासति निरवयवत्वेन तमसो नाशासंभवादिति भावः । **इहेति** । जलादावित्यर्थः । **भ्रमत्वापत्तेरिति** । जलादौ भ्रमप्रकारीभूतनीलरूपविरहादिति भावः ॥ **एकतयेति** । एकसंख्यावत्तयेत्यर्थः । तेन गन्धरूपादीनामैक्यासम्भवेपि न क्षतिः संख्या चात्र विषयतया अपेक्षाबुद्धिरूपैव गुणे गुणानङ्गीकारादिति ।

---

१ गुणानित्यत्र द्वितीयार्थे विशेष्यत्वं विशेषधर्मप्रकारकप्रतीत्यनुकूलव्यापारैकदेशप्रतिपत्तौ अन्वयि, तथाच गुणविशेष्यकविशेषधर्मप्रतिपत्त्यनुकूलव्यापारानुकूलकृतिमानिति वाक्यार्थः.

उत्क्षेपणं ततोऽपक्षेपणमाकुञ्चनं तथा ।
प्रसारणं च गमनं कर्माण्येतानि पञ्च च ॥ ६ ॥
भ्रमणं रेचनं स्पन्दनोर्ध्वज्वलनमेव च ।
तिर्यग्गमनमप्यत्र गमनादेव लभ्यते ॥ ७ ॥

तत्र गुणत्वजातिसिद्धिरग्रे वक्ष्यते ॥ कर्माणि विभजते—उत्क्षेपणमिति । कर्मत्वजातिस्तु प्रत्यक्षसिद्धा एवमुत्क्षेपणत्वादिकमपि ॥ ननु भ्रमणादिकमपि पृथक्कर्म अधिकतया कुतो नोक्तमत

दिनकरी ।

गुणत्वं, न च जातिविशेषस्तत्र प्रमाणाभावादित्यत आह—**तत्रेति ।** गुणेष्वित्यर्थः । अग्रे, गुणनिरूपणावसरे[1] । **वक्ष्यत इति ।** द्रव्यकर्मभिन्ने सामान्यवति या कारणता सा किंचिद्धर्मावच्छेद्या कारणतात्वादित्यनुमानं गुणत्वजातौ प्रमाणमिति भावः । एतत्तत्त्वं तत्रैव स्फुटीभविष्यति ॥ **प्रत्यक्षसिद्धेति ।** चलनाकारानुगतप्रत्ययवेद्येत्यर्थः ॥ **अधिकतयेति ।** कर्मविभाजकोपाधिभिर्भ्रमणत्वादिभिः । मूले **गमनादेवेति ।** अथैवमुत्क्षेपणादीनामपि गमनेऽन्तर्भावात् गमनादेव लाभे उत्क्षेपणत्वादिभिरपि विभागोनुचितः । नहि उत्क्षेपणादौ गमनत्वं

रामरुद्री ।

इत्यनुमानमिति । नन्ववच्छेदकावच्छेदेन साध्यसिद्धेरुद्देश्यत्वे बाधः गन्धादिनिष्ठसमवायसम्बन्धावच्छिन्नकार्यतानिरूपितस्वसमवायिसमवेतद्रव्यत्वसंबन्धावच्छिन्नगन्धादिनिष्ठकारणतायामतिप्रसक्तत्वेन गुणत्वावच्छिन्नत्वात् सामानाधिकरण्येन तथात्वे चतुर्विंशतिगुणनिष्ठकारणतैव पक्षीकर्तव्या तस्या एवानतिप्रसक्तगुणत्वावच्छिन्नत्वसंभवात्, सा चाप्रसिद्धैव गुणत्वेन किंचित्कार्यं प्रत्यपि सकलगुणानामकारणत्वात् तथाच पक्षाप्रसिद्धिः । नच गुणप्रत्यक्षत्वावच्छिन्नं प्रत्येव गुणत्वेन कारणत्वात् नाप्रसिद्धिरिति वाच्यम् । प्रत्यक्षत्वावच्छिन्नं प्रति विषयत्वेन सामान्यतः तत्तद्व्यक्तिप्रत्यक्षत्वेन तत्तद्व्यक्तित्वेन विशेषतश्च कार्यकारणभावैरेवोपपत्त्या घटप्रत्यक्षस्वर्णघटप्रत्यक्षत्वचैत्रावलोकितमैत्रनिर्मितघटप्रत्यक्षत्वाद्यनंतमध्यवर्तिधर्मावच्छिन्नकारणताकल्पने प्रयोजनविरहादिति चेन्न । ज्ञायमानलिङ्गकरणतावादिमताभिप्रायेणैव तदभिधानात्, इदं द्रव्यं गुणादित्यनुमितौ वह्न्यनुमितौ धूमत्वेनेव गुणत्वेन सकलगुणानां कारणताया आवश्यकत्वात् कथमन्यथा गुणत्वं हेतु-

---

[1] गुणनिरूपणे.

सामान्यं द्विविधं[1] प्रोक्तं परं चापरमेव च।
द्रव्यादित्रिकवृत्तिस्तु सत्ता परतयोच्यते ॥ ८ ॥

आह—**भ्रमणमिति** ॥ सामान्यं निरूपयति—**सामान्यमिति**। तल्लक्षणं तु नित्यत्वे सत्यनेकसमवेतत्वम् । अनेकसमवेतत्वं संयोगादीनामप्यस्तीत्यत उक्तं नित्यत्वे सतीति । नित्यत्वे सति सम-

दिनकरी।

नानुभाविकमूर्ध्वमधश्च प्रक्षिप्तलोष्टादावूर्ध्वं गच्छत्यधो गच्छतीति प्रत्ययादिति चेन्न । स्वतन्त्रेच्छस्य मुनेर्नियोगपर्यनुयोगानर्हत्वादिति ॥ **तल्लक्षणं त्विति** । लक्षणप्रयोजनं त्वितरभेदस्य व्यवहारस्य वा सिद्धिः सामान्यमितरेभ्यो द्रव्यादिभ्यो भिद्यते सामान्यमिति व्यवहारविषयो वा नित्यत्वे सत्यनेकसमवेतत्वात् यन्नैवं तन्नैवं यथा द्रव्यमिति, एवं लक्षणान्तरेप्यूह्यम् । अनेकत्वमेकभिन्नत्वम् । जलपरमाणुरूपादावतिव्याप्तिवारणायोक्तो विशेष्य[2]भागः । समवेतत्वघटकसमवायफलमाह—**नित्यत्वे सत्यनेकवृत्तित्वमिति** । नचैवं नित्यसंयोगेऽति-

रामरुद्री।

तावच्छेदकमिति भावः ॥ **गमनादेवेति** । गमनपदादेवेति कारिकार्थः । **लोष्टादाविति**। प्रामादिकोऽयं ग्रन्थः । उत्क्षिपतीति व्यवहारो हि चेतनेष्वेवानुभूयते न त्वचेतने लोष्टादौ तस्माल्लोष्टादिनिष्ठगत्यनुकूलचेतनव्यापार एव उत्पूर्वकक्षिपधातोरर्थः आश्रयत्वं चाख्यातार्थ इत्यवश्यमङ्गीकरणीयं तथा चाचेतने घटः प्रक्षिपतीति व्यवहाराभावेन लोष्टाद्यचेतनक्रियायां गतित्वोपपादनस्य प्रकृतानुपयोगात् परंतु लोष्टादिकं प्रक्षिपति चैत्रो गच्छतीति प्रत्ययात् उत्तरदेशसंयोगानुकूलक्रियामात्रस्यैव गतित्वादित्येव लेखनीयमिति मन्तव्यम् । **नियोगपर्यनुयोगेति** । अयमाशयः गतित्वं प्रकृते उत्क्षे[3]पणादिभिन्नत्वे सत्युत्तरदेशसंयोगानुकूलक्रियात्वमेव विभाजकतावच्छेदकत्वेनाभिमतं तेन द्रव्यत्वपृथिवीत्वाभ्यामिव गतित्वोत्क्षेपणत्वाभ्यामपि विभागस्यानर्हत्वेपि न क्षतिः । **नन्वेवं** पृथिव्यन्यद्रव्यस्य द्रव्यत्वादिना विभागापत्तिरिति चेत् । एतदभिप्रायेणैव नियोगपर्य्यनुयोगानर्हत्वादित्यस्योक्तत्वात् नियोगपर्यनुयोगौ प्रश्ननिन्दे ॥ अन्वयदृष्टान्ताभावादाह—**यन्नैवमिति । एकभिन्नत्वमिति** । नच यत्किंचिदेकत्वावच्छिन्नभेद-

---

१ परेति अपरेति च भावप्रधानो निर्देशः । द्विविधमित्यस्य द्विप्रकारवदित्यर्थः । परत्वापरत्वयोः द्विप्रकारेऽन्वयः । तथाच परत्वापरत्वाभिन्नद्विप्रकारवत्सामान्यमिति वाक्यार्थः. २ अनेकसमवेतत्वम्. ३ उत्क्षेपणादिवारणाय सत्यन्तं घटादिवारणाय विशेष्यम्.

वेतत्वं गगनपरिमाणादीनामप्यस्तीत्यत उक्तमनेकेति । नित्यत्वे सत्यनेकवृत्तित्वमत्यन्ताभावस्याप्यस्ति अतो वृत्तित्वसामान्यं विहाय समवेतेत्युक्तम् । एकव्यक्तिमात्रवृत्तिस्तु न जातिः ।

दिनकरी ।

व्याप्तिरिति वाच्यम् । तस्य निरस्तत्वात् । कुतो निरास इति चेन्न, द्रव्यनिष्ठकारणतानिरूपितसंयोगनिष्ठकार्यतावच्छेदककोटौ जन्यत्वनिवेशे गौरवात् नित्यसंयोगाङ्गीकर्तृनये संयोगत्वस्य नित्यवृत्तित्वेन कार्यतानवच्छेदकत्वात्तुल्ययुक्त्या नित्यविभागसिद्ध्यापत्तेश्च । नन्वाकाशत्वरूपजातावव्याप्तिस्तस्या अनेकसमवेतत्वाभावादित्याशङ्क्याऽलक्ष्यत्वेनोत्तरमाह—**एकव्यक्तिमात्रेति** । व्यक्त्यभेदरूपबाधकसत्वादिति शेषः ।

रामरुद्री ।

वति समवेतरूपादौ जातिलक्षणातिव्याप्तिरिति वाच्यम् । एकभिन्नत्वपदेन एकत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकभेदकस्यैवोक्तत्वात् । नचैवमप्रसिद्धिः, ग्रन्थकारेण तूभयं नैकमिति प्रतीत्यङ्गीकारेण उभयत्वावच्छिन्नएव तत्प्रसिद्धेः । नचैवमपि जलपरमाणावपि उभयत्वावच्छेदेन तादृशभेदसत्वात्तत्समवेतरूपे अतिव्याप्तितादवस्थ्यमिति वाच्यम् । भेदो यदवच्छेदेन वर्तते तदवच्छेदेन वृत्तित्वस्यैव समवेतत्वपदेन विवक्षणीयत्वान्नातिव्याप्तिः । वस्तुतस्तु स्वप्रतियोगिसमवेतत्वस्वाधिकरणसमवेतत्वोभयसंबन्धेन[1] भेदवैशिष्ट्यत्वस्यैवानेकसमवेतत्वान्न काप्यनुपपत्तिः । एतेन तादृशभेदानुयोगितावच्छेदकद्वित्वाद्यवच्छिन्ने जातिवृत्तित्वमप्रामाणिकं जातेर्निरवच्छिन्नवृत्तिकत्वादिति दूषणमपास्तम् । **नित्यविभागेति** । कदापि परस्परासंयुक्तपरमाण्वोः नित्यविभागसंभवात् । नच संयोगान्तरमेव विभागप्रतीतेः तादृशपरमाण्वोः कदापि विभागाप्रतीतेः कथं नित्यविभागाभ्युपगमसंभव इति वाच्यम् । तथासति क्रियानन्तरमेव संयोगप्रतीतेः नित्येषु संयोगप्रतीत्यसंभवान्नित्यसंयोगाभ्युपगमोपि न संभवतीति तुल्यमिति भावः । नच नित्यविभागानङ्गीकारे संयोगनाशको गुण इति विभागलक्षणस्य तत्राव्याप्तिरिति वाच्यम् । नित्यविभागानङ्गीकारेणैव तल्लक्षणप्रणयनात् । इदानीं तु विभागत्वजातेरेव तल्लक्षणत्वसंभवादिति ध्येयम् । **व्यक्तेरभेद इति** । व्यक्तेराश्रयस्य निष्ठत्वं षष्ठ्यर्थः आश्रयनिष्ठभेदप्रतियोगिकाभाव इति समुदायार्थः । नचैवं घटत्वादेरपि जातित्वं न स्यात्तदाश्रये यत्किंचिद्भेदप्रतियोगिकाभावसत्वादिति वाच्यम् । भेदपदेन स्वाश्रयप्रति-

---

[1] घटभेदमादाय पटनिष्ठतद्रूपवारणाय प्रथमसंबन्धनिवेशः तत्पटभेदमादाय तत्पटनिष्ठतद्रूपवारणाय द्वितीयसंबन्धः.

तथाचोक्तम्। "व्यक्तेरभेदस्तुल्यत्वं संकरोथानवस्थितिः। रूपहानिर-

दिनकरी ।

अनुगतधियो जातिकल्पिकाया अभावादिति भावः । **ननु** व्यक्त्यभेदस्य जातिबाधकत्वमेवासिद्धं निः[1]सामान्यत्वे सति विशेषान्यत्वे च सति समवेतत्वस्य जातिलक्षणत्वादित्यतः संमतिमाह—**तथाचोक्तमिति** । द्रव्यकिरणावल्यामुदयनाचार्यैरिति शेषः । बहुवृत्त्येकधर्मस्य सामान्यतया सर्वसिद्धत्वादेकव्यक्तौ जातिरनभ्युपेयेति भावः । व्यक्तेरभेद एकव्यक्तिकत्वमाकाशत्वादेर्जातित्वे बाधकम् । तुल्यत्वं

रामरुद्री ।

योगिकभेदस्य विवक्षितत्वात्स्वाश्रयनिष्ठस्वाश्रयप्रतियोगिकभेदसामान्याभावः स्वनिष्ठजातित्वे बाधक इत्यस्य समुदायार्थत्वात् । नच गगनत्वाश्रयेपि स्वस्यैव द्वित्वादिना भेदसत्वाद्गगनत्वादावपि जातित्वबाधो न स्यादिति वाच्यम् । स्वाश्रयनिष्ठप्रतियोगितायाः व्यासज्यवृत्तिधर्मानवच्छिन्नत्वेन विशेषणीयत्वादिति भावः । **ननु** स्वाश्रयनिष्ठस्य स्वाश्रयनिष्ठव्या[2]सज्यवृत्तिधर्मानवच्छिन्नप्रतियोगिताकभेदसामान्याभावस्य स्वस्मिन् जातित्वबाधकत्वे किं मानमित्याशङ्कायामाह—**अनुगतधिय इति** । नानाधर्मिषु एकप्रकारकधिय इत्यर्थः । नानाघटादिव्यक्तिषु एकधर्मप्रकारकबुद्ध्युपपत्तये हि घटत्वादिजातिः कल्प्यते एकव्यक्तौ तु न तथाप्रत्ययः तद्व्यक्तित्वमादायापि उपपद्यत इति तदतिरिक्तजातिकल्पने प्रमाणाभाव इत्यर्थः । **असिद्धमिति** । घटत्वं जातिरिति प्रतीतिवत् गगनत्वं जातिरिति प्रतीतिरेव तस्य जातित्वसाधिका भविष्यतीति भावः । **ननु** गगनत्वादेर्जातित्वे तत्राव्याप्त्यापत्त्या पूर्वोक्तल[3]क्षणस्य जातिलक्षणत्वासंभव इत्यतो लक्षणान्तरमाह—**निःसामान्येति** । रूपादावतिव्याप्तिवारणाय प्रथमसत्यन्तं विशेषेऽतिव्याप्तिवारणाय द्वितीयसत्यन्तं रूपध्वंसादावतिव्याप्तिवारणाय विशेष्यदलमिति बोध्यम् । **संमतिमाहेति** । व्यक्तेरभेदस्य जातिबाधकत्वे प्राचामित्यादिः । तथाच गगनत्वं न जातिरिति प्रतीतेरेव प्राचां संमतेति भावः । **एकव्यक्तिकत्वमिति** । एकाश्रयकत्वमित्यर्थः । आश्रये एकत्वं च स्वसजातीयद्वितीयराहित्यं साजात्यं च तत्तदाश्रयत्वेन । नचैवं सिद्ध्यसिद्धिभ्यां व्याघातः स्वाश्रयनिष्ठभेदाप्रतियोग्याश्रयकत्वं भेदश्च पूर्ववदेव

---

१ द्रव्येति व्याप्तिवारणाय प्रथमसत्यन्तं विशेषवारणार्थं द्वितीयसत्यन्तं अभाववारणाय विशेष्यम्. २ स्वप्रतियोगिवृतित्वस्वानुयोगिवृतित्वोभयसंबन्धेन भेदविशिष्टत्वं व्यासज्यवृतित्वं तथाच पूर्वोक्तद्वित्वादिना भेदस्य व्यासज्यवृत्तिधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिकत्वात्तद्वारणमिति भावः. ३ नित्यत्वे सति अनेकसमवेतत्वरूपलक्षणस्य.

संबन्धो जातिबाधकसंग्रहः" । परत्वमधिकदेशवृत्तित्वमपरत्वमल्पदेशवृत्तित्वं, सकलजात्यपेक्षया सत्ताया अधिकदेशवृत्तित्वात्परत्वं

दिनकरी ।

तुल्यव्यक्तिवृत्तित्वं घटत्वकलशत्वादीनां जातीनां भेदे । वस्तुतस्तु तुल्यत्वं स्वभिन्नजातिसमनियतत्वमिति[2] यावत् तच्च जातिबाधकमेवेति ध्येयमिति भावः । संकरश्च परस्परात्यन्ताभावसमानाधिकरणयोरेकत्र समावेशः भूतत्वादेर्जातित्वे बाधकः भूतत्वं विहाय मनसि वर्तमानस्य मूर्तत्वस्य मूर्तत्वं विहाय गगने वर्तमानस्य भूतत्वस्य च पृथिव्यादिचतुष्टये सत्त्वात् । **ननु सांकर्यस्य** जातिबाधकत्वे किं मानमिति चेत्, **स्वसामानाधिकरण्यस्वाभावसामानाधिकरण्योभयसंबन्धेन जातिविशिष्टजातित्वावच्छेदेन स्वसमानाधिकरणाभावप्रतियोगित्वाभाव इति नियमस्य**

रामरुद्री ।

व्यासज्यवृत्तिधर्मानवच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वेन विशेषणीय इति ध्येयम् । **तुल्यव्यक्तिवृत्तित्वमिति** । अन्यूनानतिरिक्ताश्रयकत्वमित्यर्थः । तथाच स्वनिष्ठजातितुल्याश्रयकत्वं स्वस्मिन् जातित्वे बाधकमित्यायातं तच्च न संभवति कलशत्वजातौ स्वात्मकघटत्वतुल्याश्रयकत्वसत्वादित्यतो जातिबाधकशब्दस्य यज्जातितुल्याश्रयकत्वं तज्जातौ तज्जातिभेदबाधकमित्यर्थपरतां सूचयति—**जातीनां भेद इति । बाधकमिति ।** पूर्वेणान्वयः । **नन्वेवं** एकस्यैव जातिबाधकपदस्य क्वचिज्जातित्वबाधकार्थकत्वस्य क्वचिज्जातिभेदबाधकत्वार्थकत्वस्य च न संभवः सकृदुच्चरितः शब्द इति न्यायादित्यस्वरसादाह—**वस्तुतस्त्विति । परस्परेति ।** स्वसमानाधिकरणाभावप्रतियोगिजातिमन्निष्ठाभावप्रतियोगित्वं स्वस्य जातित्वे बाधकमित्यर्थः । **उभयसंबन्धेनेति ।** सामानाधिकरण्यसंबन्धेन द्रव्यत्वविशिष्टे पृथिवीत्वादौ द्रव्यत्वसमानाधिकरणाभावप्रतियोगित्वस्यैव सत्वाद्व्यभिचारवारणाय स्वाभावसामानाकिकरण्यप्रवेशः जलत्वाद्यभावसमानाधिकरणे तत्रैव जलत्वसमानाधिकरणाभावप्रतियोगित्वस्यैव सत्वात्तद्दोषतादवस्थ्यमतः स्वसमानाधिकरणप्रवेशः । **नियमस्य भङ्गप्रसङ्ग एवेति ।** उक्तोभयसंबन्धेन यज्जातिविशिष्टजातित्वं यत्र तत्र तज्जातिव्यापकत्वमिति नियमः । दृष्टश्चासौ पृथिवीत्वव्या-

---

१ स्वसामानाधिकरण्यस्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकभेदवद्वृत्तित्वोभयसंबन्धेन स्वविशिष्टत्वं, स्वसामानाधिकरण्यमात्रोपादाने स्वस्यापि स्वापेक्षया परत्वापत्तिः स्वसामानाधिकरण्यानुपादाने पटत्वस्यापि घटत्वनिरूपितपरत्वापत्तिः. २ स्वविशिष्टजातिसमानाधिकरणात्यन्ताभावाप्रतियोगित्वं स्वं यत्र समनियतत्वं तद्ग्राह्यं यथा कलशत्वं स्वं वैशिष्ट्यं स्वभिन्नत्वस्वसमानाधिकरणात्यन्ताभावाप्रतियोगित्वोभयसंबन्धेन.

दिनकरी ।

भङ्गप्रसङ्ग एवेति । तादृशनियमे मानाभावान्न सांकर्यं जातिबाधकमिति नव्याः । अनवस्था तु जातेर्जातिमत्त्वे । यद्यपि निखिलजातिष्वेकवैजात्याङ्गीकारेऽपि तद्वैजात्येन वैजात्यान्तरमेकव्यक्तित्वात्तथापि निखिलजातिष्वेकवैजात्यं तद्वैजात्यतदाश्रयजातिषु पुनर्वैजात्यमेवमग्रेपीत्यनवस्था बोध्या । रूपहानिः निःसामान्यगर्भलक्षणव्याघातरूपा विशे-

रामरुद्री ।

पक्षे द्रव्यत्वादौ एतादृशनियमभङ्गापत्तिरेव सांकर्यस्य जातित्वबाधकत्वे मानं सांकर्यस्थले जातित्वस्वीकारे एतादृशनियमभङ्गापत्तिरितिभावः । सांकर्यस्थले एकमात्रस्य जातित्वेपि नैतादृशनियमस्य भङ्ग इति मूर्तत्वं क्रियासमवायिकारणतावच्छेदकतया सिद्धा जातिरिति केचन वदन्ति । **तादृशनियमे मानाभावादिति** । व्याप्तिग्राहकानुकूलतर्काभावादित्यर्थः । **एकव्यक्तिवृत्तित्वादिति** । तथाच जात्यङ्गीकारेपि नानवस्थेति भावः । **निःसामान्यत्वघटितेति** । निःसामान्यत्वे सति समवेतत्वं विशेषलक्षणं विशेषत्वजात्यङ्गीकारे तस्य व्याघातः विशेषावृत्तित्वं एतस्य च विशेषत्वे जातित्वबाधकत्वाङ्गीकारे विशेषे जात्यन्तरनिरासादित्यभिप्रायेण जातिबाधकशब्दस्य विशेषे जातिमत्त्वबाधकतां सूचयति—**विशेषस्य जातिमत्व इति** । बाधकमिति पूर्वेणान्वयः । एतच्चापाततः, एकशब्दस्य एकदा नानार्थकत्वासंभवेन विशेषवृत्तीनां जातित्वे इत्यस्यैव वक्तुमुचितत्वात् । **ननूक्तं** विशेषलक्षणं ग्रन्थकृता नोक्तमिति तद्व्याघातस्य विशेषजातिमत्त्वबाधकत्वं न ग्रन्थकृदभिप्रेतं अन्यथा तादृशलक्षणाभिधानस्य ग्रन्थकर्तुरावश्यकत्वापत्तिः, किंतु परमाणूनां परस्परभेदसिद्ध्यर्थमेव विशेषाङ्गीकार इति वदतो मूलकारस्य भेदसाधकत्वमेव तल्लक्षणमित्यभिप्रायो लभ्यते स च न संभवति घटभेदसाधकपटत्वादावतिव्याप्तेः अतः स्वतो भेदसाधकत्वं तल्लक्षणमित्यर्थे मूलतात्पर्यमङ्गीकरणीयं तथाच रूपहानिशब्दस्य तादृशव्याघातपरतैव युक्तेत्यभिप्रायेणाह—**यद्वेति** । स्वतः स्वेन रूपेण व्यावर्तकत्वं भेदानुमापकत्वं विशेषस्य परमाणौ परमाण्वन्तरभेदसाधने तद्व्यक्तित्वेनैव हेतुता वाच्या, विशेषत्वेन हेतुत्वे परमाण्वन्तरेपि विशेषान्तरसत्वेन व्यभिचारित्वापत्तेः विशेषनिष्ठं तद्व्यक्तित्वं च तादात्म्यसंबन्धेन सैव व्यक्तिः अन्यस्य दुर्वचत्वात् । तन्मात्रविषयकज्ञानव्यक्तेः तत्त्वे तादृशजन्यज्ञानव्यक्त्यभावदशायां तद्व्यक्तौ तद्व्यक्तित्वं नास्तीति प्रत्ययापत्तेः तस्याश्चानवस्थाभयेन तन्मात्रविशेष्यकज्ञाने स्वरूपत एव प्रकारत्वमभ्युपगम्यते तथाच विशेषस्य स्वेन रूपेणैव भेदानुमापकता निराबाधैव, इदंच विशेषत्वस्य जातित्वे न संभवतीति । विशेषस्य जातिमत्त्वे भवति

---

१ स्वेनैव रूपेण भेदानुमापकत्वे.

तदपेक्षया चान्यासां जातीनामपरत्वम्। पृथिवीत्वाद्यपेक्षया द्रव्यत्वस्याधिकदेशवृत्तित्वाद्व्यापकत्वात्परत्वं सत्तापेक्षयाल्पदेशवृत्ति-

दिनकरी।

षस्य जातिमत्त्वे रूपस्य स्वतो व्यावर्तकत्वस्य हानिः तत्र जातिस्वीकारे तयैव व्यावर्तकत्वं वाच्यं सामान्याश्रयस्य सामान्यरूपेणैव भेदसाधकत्वनियमात्। नच सामान्यरूपेण विशेषाणां भेदसाधकत्वं संभवति व्यभिचारात्, तादृशनियमानङ्गीकारे परमाणुगतैकत्वानां तत्तव्द्यक्तित्वेनैव परमाण्वन्तरभेदसाधकत्वसंभवेन विशेषस्य वैयर्थ्यप्रसङ्गादिति तु ज्यायः। असंबन्धः प्रतियोगितानुयोगितान्यतरसंबन्धेन समवायाभावः समवायाभावयोर्जातिमत्त्व इति। तदपेक्षया चेति। सत्तापेक्षया चेत्यर्थः। सत्ताजातिश्च द्रव्यं सत् गुणः सन्नित्याद्यनुगतप्रतीत्यैव सिद्ध्यति।

रामरुद्री।

तादृशलक्षणव्याघात इत्याह—**तत्र जातिस्वीकार इत्यादिना। सामान्यरूपेणैवेति।** सामान्यावच्छिन्नमेवेत्यर्थः। व्यावर्तकत्वं भेदसाधने हेतुत्वम्। नचैवं नियमे सति घटवानितरेभ्यो भिद्यते कम्बुग्रीवादिमत्त्वादित्यनुमितिर्न स्यादिति वाच्यम्। तादृशनियमवादिमते इष्टत्वात्। नचैवमपि महानसीयवह्निमत्त्वावच्छेदेन तदितरभेदसाधने महानसीयवह्निरेव हेतुर्वाच्यः महानसीयत्वं च न सामान्यमिति कथमुक्तनियम इति वाच्यम्। तस्य सामान्यत्वाभावेऽपि वह्नित्वस्य तथात्वेन व्यावर्तकतायाः सामान्यावच्छिन्नत्वनियमाक्षतेः। अथैवंरीत्या तत्ताविशिष्टविशेषत्वेन विशेषस्य हेतुत्वे विशेषस्य जातिमत्वेऽपि नोक्तनियमक्षतिरिति तथैव स्वीक्रियत इति चेत्। न। तस्य तत्तारूपसमानाधिकरणव्याप्यतावच्छेदकधर्मान्तरघटितत्वेन व्याप्यत्वावच्छेदकत्वासंभवादिति हृदयम्। **ननू**क्तनियमे मानाभावः तथाच विशेषस्य जातिमत्त्वं स्वतो व्यावर्तकत्वे न बाधकमित्याशङ्कां निराकरोति—**तादृशनियमेति। ज्याय इति।** ज्यायस्त्वंच मूलकृदभिप्रायानुसारित्वमेव बोध्यम्। **प्रतियोगितेति।** नचाभावत्वादेः जातित्वाङ्गीकारे समवायेनैव तद्वत्वमङ्गीकार्यमुक्तलक्षणानुसारात् तथाचोक्तान्यतरसंबन्धेन समवायाभावः अभावादौ नोभयवादिसंमतः कथं तेन हेतुनाऽभावादौ जातिमत्त्वाभावः सिध्यतीति वाच्यम्। समवायपदेन जात्यतिरिक्तप्रतियोगिकत्वविशिष्टसमवायस्य विवक्षितत्वात्। इत्थंच अनुयोगितासंबन्धेन तादृशसमवायाभाववति रूपादौ व्यभिचारवारणाय प्रतियोगित्वनिवेशः गगनादौ व्यभिचारवारणायानुयोगितानिवेशः। **केचित्तु** समवायपदं जातिप्रतियोगिकसमवायातिरिक्तसमवायपरमित्याहुः। तदसत्।

परभिन्ना तु या जातिः सैवापरतयोच्यते ।
द्रव्यत्वादिकजातिस्तु परापरतयोच्यते ॥ ९ ॥
व्यापकत्वात्परापि स्याद्व्याप्यत्वादपरापि च ।
अन्त्यो नित्यद्रव्यवृत्तिर्विशेषः परिकीर्तितः ॥ १० ॥

त्वाद्व्याप्यत्वादपरत्वम्[1] । तथाच धर्मद्वयसमावेशादुभयमविरुद्धम् ॥
विशेषं निरूपयति—अन्त्य इति । अन्तेऽवसाने वर्तत इति

दिनकरी ।

अत्र नव्याः, सन्निितिप्रतीतिविषयो भावत्वमेव[2] । अतएव सामान्यादि-ष्वपि सदिति व्यवहारः नत्वतिरिक्ता द्रव्यादित्रिकवर्तिनी सत्ताख्या जातिरिति तेन परमपरं द्विविधं सामान्यं परं सत्तेति वैशेषिकविभागो

रामरुद्री ।

ग्रन्थकृता समवायैकत्वस्य व्यवस्थापनीयतया जातिप्रतियोगिकसमवायेतरसमवायाप्र-सिद्धेः । जातिप्रतियोगिकत्वविशिष्टसमवायस्तु प्रतियोगितया जातावेव तिष्ठति नान्यत्र भूतलवृत्तित्वविशिष्टघटस्य भूतलमात्रे सत्ववदिति नास्मन्मते समवायैक्यविरोध इति मन्तव्यम् । अथैवमपि जात्यतिरिक्तप्रतियोगिकत्वविशिष्टसमवायस्य प्रतियोगितया अनुयोगितया च सत्वेन जातेर्जातिमत्त्वेपि निरुक्तसंबन्धस्यैव बाधकत्वसंभवादनव-स्थायाः जातिबाधकत्वेनोक्तिर्विरुध्येदिति चेत्, सत्यम् । जात्यतिरिक्तेत्यत्र जातिपद-स्यासमवेतवृत्तिजातिपरत्वेन सत्तादौ तस्य जातिमत्त्वबाधकत्वसंभवेपि रूपत्वादौ तद्बा-धकताया अनवस्थायामेवाभ्युपेतत्वात् । नचासमवेतवृत्तीति व्यर्थं, अखण्डाभावघट-कतया तत्सार्थक्यात् । **वस्तुतस्तु**—अनुयोगितापदं सत्तावन्निष्ठोभयवादिसिद्धं य-त्समवायानुयोगित्वं तत्परमतः समवायपदस्य यथाश्रुतार्थकत्वेपि न क्षतिरिति ध्येयम् । **भावत्वमेवेति** । नचैवमिह भूतले घटाभावोस्तीति प्रतीत्यनुपपत्तिः घटाभावे भाव-त्वविरहात् अस्धातोस्तु सत्वबोधकत्वादिति वाच्यम् । तदनुरोधेनापि कालसंबन्धस्यैव सत्वरूपत्वौचित्यात् तावतापि सत्ताजातेरसिद्धेरिति भावः । **सत्ताजातिसिद्धे-रिति** । ननु प्रतियोगितया ध्वंसं प्रति समवायेन स्वतः कारणत्वे गगनादीनां तदाप-

---

१ स्वसामानाधिकरण्यस्वसमानाधिकरणभेदप्रतियोगितावच्छेदकत्वोभयसंबन्धेन तद्विशिष्ट-त्वमेतद्व्याप्यत्वं स्वस्य स्वव्याप्यत्ववारणाय स्वसमानाधिकरणभेदप्रतियोगितावच्छेदकत्वनिवेशः पटत्वस्य घटत्वव्याप्यत्ववारणाय स्वसामानाधिकरण्येति भवति हि द्रव्यत्वे उक्तोभयसंबन्धेन सत्तावैशिष्ट्य. २ भावत्वे सन्निति प्रतीतिविषयत्वस्वीकारादेव.

अन्त्यः। यदपेक्षया विशेषो नास्तीत्यर्थः। घटादीनां द्व्यणुकपर्य-

दिनकरी।

निर्युक्तिकत्वादनादेय **इत्याहुः। तन्न सत्।** ध्वंसकारणतावच्छेद-कतया सत्ताजातिसिद्धेः। यत्र[1] प्रतियोगितासंबन्धेन ध्वंसोत्पत्तिस्तत्रैव तादात्म्यसंबन्धेन सदिति सामानाधिकरण्यप्रत्यासत्त्या कार्यकारण-भावात्। नच प्रागभावे व्यभिचारः[2] प्रागभावे सत्ताविरहादिति वा-च्यम्। प्रागभाववृत्तिप्रतियोगिताभिन्नप्रतियोगितायाः कार्यतावच्छेद-कसंबन्धत्वादिति[3]। **वस्तुतस्तु**—समवायेन सत्तावच्छिन्नं प्रति तादा-त्म्येन द्रव्यत्वेन कारणतया जन्यतावच्छेदकतया सत्ताजातिसिद्धिः। तादृशकार्यकारणभावे मानाभाव इति तु न, स्वाश्रय[4]समवेतत्वसंबन्धेन नीलादेर्नीलादावपि सत्वात्तत्र[5] नीलोत्पत्तिवारणाय तादृशकार्यकारण-भावस्यावश्यकत्वात्। नच स्वाश्रय[6]समवेतत्वविशिष्टद्रव्यत्वसंबन्धेन नीलादेर्हेतुतयैव न तदापत्तिरिति वाच्यम्। तादृशसमवेतत्वद्रव्यत्व-

रामरुद्री।

त्तिरित्याशङ्कामपनेतुं तादात्म्येन सतः कारणतां ग्राहयति—**यत्रेति**। नचैतादृशका-र्यकारणभावानङ्गीकारे सामान्यादौ ध्वंसापत्तिरेव दूषणं एतादृशकार्यकारणभावस्वीका-रेपि गगनादौ तदापत्तिरशक्यपरिहारैवेति वाच्यम्। कालिकसमवायोभयसंबन्धस्यैव कारणतावच्छेदकताघटकत्वादिति भावः। नचैवमपि महाकाले प्रतियोगितया ध्वंसा-पत्तिः समवायकालिकविशेषणताभ्यां तस्यापि सत्तावत्वादिति वाच्यम्। महाकालिक-विशेषणतात्वेन कालिकविशेषणतायाः विशेषणीयत्वादेवमुत्तरत्राप्यनुसन्धेयम्। **व्य-भिचार इति**। प्रतियोगितया प्रागभावे ध्वंसोत्पत्त्येति। **शेषकार्यतावच्छेदक-संबन्धत्वादिति**। प्रागभाववृत्तिप्रतियोगितासंबन्धेन ध्वंसं प्रति तु प्रागभावत्वेन हेतुत्वान्तरमेवेति भावः। **नन्वे**तत्कार्यकारणभावस्य प्रयोजनं प्रागभाववृत्तिप्रतियोगि-तासंबन्धेन प्रागभावभिन्ने ध्वंसापत्तिवारणमेव तथाच तुल्ययुक्त्या घटादिवृत्तिप्रतियो-गितासंबन्धेन ध्वंसं प्रति घटत्वादिनापि कारणत्वमावश्यकं एवंच क्लृप्ततत्तत्कारणविर-हादेव सामान्यादौ ध्वंसापत्तिवारणात्। उक्तकार्यकारणभावो निष्प्रामाणिक एवेत्यस्व-

---

१ यत्र द्रव्यगुणकर्मसु. २ प्रतियोगितासंबन्धेन ध्वंसः प्रागभावे तत्र तादात्म्यसंबन्धेन सन्नास्तीति व्यभिचार इति भावः. ३ प्रागभावान्यवृत्तिप्रतियोगितासंबन्धेन ध्वंसत्वावच्छिन्नं प्रति तादात्म्येन सत्वावच्छिन्नकारणमिति हि कार्यकारणभावः. ४ स्वं नीलरूपम्. ५ तत्र नीले. ६ स्वं नीलम्.

न्तानां तत्तदवयवभेदात्परस्परं भेदः परमाणूनां परस्परं भेदको विशेष एव स तु स्वत एव व्यावृत्तस्तेन तत्र विशेषान्तरापेक्षा

दिनकरी ।

योर्विशेषणविशेष्यभावे विनिगमनाविरहेण कारणताबाहुल्यापत्तेः । कालिकसमवायोभयसंबन्धस्य कार्यतावच्छेदकत्वात्सत्ताया नित्यसाधारण्येपि न क्षतिरित्यन्यत्र विस्तरः ॥ **स्वत एवेति** । स्वतो व्यावृत्तत्वं च [1]स्वभिन्नलिङ्गजन्य[2]स्वविशेष्यकस्वसजातीयेतरभेदा[3]नुमित्यविषयत्वम् । साजात्यं च पदार्थविभाजकोपाधिरूपेण । तेन घटादेस्तादा-

रामरुद्री ।

रसात्कार्यतावच्छेदकतया सत्तां साधयति—**वस्तुतस्त्वित्यादिना** । **विनिगमनाविरहेणेति** । स्वाश्रयसमवेतत्वद्रव्यत्वोभयसंबन्धेनैव नीलादेः कारणताङ्गीकरणीया नातो विनिगमनाविरहापत्तिरिति वाच्यम् । द्रव्यत्वस्य नीलादिप्रतियोगिकत्वे मानाभावेन तत्संसर्गकत्वासंभवात् । विशिष्टस्य संसर्गत्वे तु विशेषणविधया प्रविष्टस्वाश्रयत्वस्य नीलादिप्रतियोगिकतया तत्संसर्गत्वसंभवादिति भावः । **ननु** सत्तायाः नित्यसाधारणत्वेन कथं कार्यतावच्छेदकत्वसम्भव इत्याशङ्कां निराकुरुते—**कालिकेति** । **ननु** कालिकसमवाययोरुभयोः कार्यतावच्छेदकताघटकसंबन्धत्वे गौरवादुक्तकारणस्य कार्यतावच्छेदकतया जन्यमात्रसमवेतैव सत्ता सिध्येत् नतु जन्यनित्यसाधारणी भवदभिमतसत्तेत्याशङ्कायामाह—**अन्यत्र विस्तर इति** । अयं भावः—गगनादौ सत्तानङ्गीकारे द्रव्यत्वादिना सांकर्यापत्त्या सत्ताया जातित्वमेव न स्यात् सांकर्यस्यापि जातिबाधकतायाः प्राचीनैरङ्गीकारादिति—**स्वतो व्यावृत्तत्वं चेति** । विशेषस्यापि स्वलिङ्गकस्वसजातीयविशेषान्तरभेदानुमितिविषयत्वादसंभववारणाय स्वभिन्नलिङ्गकेति । घटो विशेषाद्भिद्यते कपालसमवेतत्वादित्यनुमितेरपि विशेषभिन्नलिङ्गकत्वाद्विशेषप्रतियोगिकभेदविधेयत्वाच्च तादृशानुमितिविषयत्वमादाय पुनस्तद्दोषतादवस्थ्यमतः स्वविशेष्यकेति । भेदे स्वसजातीयप्रतियोगिकत्वप्रवेशप्रयोजनं ग्रन्थकृतैव वक्ष्यते । **ननु** नञ्द्वयप्रवेशे गौरवात् स्वलिङ्गकस्वविशेष्यकस्वसजातीयेतरभेदानुमितिविषयत्वमेव स्वतो व्यावृत्तत्वं वक्तुमुचितं नतु यथोक्तमित्याशङ्कां निराकुरुते—**तेनेति** । तादात्म्येन व्यावृत्तत्वेपीत्यस्य घटादिना इत्यादेः न क्षतिरिति परेणान्वयः । तथाच स्वतो व्यावृत्तत्वस्य स्वोक्तरूपत्वे घटादावपि तादात्म्येन घटहेतुकस्वसजातीयघटान्तरप्रतियोगिकभेदानुमितिविषयत्वेन तत्रातिव्याप्तिरेव स्यादिति भावः । भेदे स्वसजा-

---

१ स्वं पक्षत्वेनाभिमतः. २ स्वं पक्षत्वेनाभिमतः. ३ तादृशानुमितिः गुणलिङ्गका(द्रव्यं)-इतरभिन्नमिति अनुमितिः.

दिनकरी ।

त्त्येन व्यावृत्तत्वेपि विशेषस्य गुणादिशून्यत्वेनेतरभेदानुमितिविषयत्वेपि द्रव्यादेरपि प्रमेयत्वादिना विशेषसजातीयत्वेपि न क्षतिः । नि-

रामरुद्री ।

तीयप्रतियोगिकत्वनिवेशस्य प्रयोजनमाह— **विशेषस्येति । इतरभेदेति** । विशेषेतरद्रव्यादिभेद इत्यर्थः । पदार्थविभाजकोपाधिरूपेण साजात्यप्रवेशस्य प्रयोजनमाह —**द्रव्यादेरपीति** । अथात्र स्वविशेष्यकत्वं परित्यज्यानुमित्यविषयत्वमित्यत्रानुमित्यविशेष्यत्वमित्युक्त्यैव सामञ्जस्ये गुरुतरारम्भो विफल एव तावतैव घटो विशेषाद्भिद्यते कपालसमवेतत्वादित्यनुमितिमादायासंभववारणसंभवात् उक्तानुमितौ विशेषस्य मुख्यविशेष्यत्वाभावादिति चेन्न । स्वत्वं हि नानुगतं किंतु तद्व्यक्तिपर्यवसन्नमेव तत्र च स्वपदेन विशेषोपादानं न संभवति विशेषे विशेषान्तरभेदसाधने विशेषेतरलिङ्गाभावादप्रसिद्ध्यापत्तिः किंतु घटादिकमेव तत् तद्व्यक्तित्वेनोपादाय लक्षणं सङ्गमनीयम्, तथाच स्वविशेष्यकेत्यनुक्तौ विशेषो घटाद्भिद्यते गुणत्वावच्छिन्नत्वादित्यनुमितेरपि घटभिन्नलिङ्गकत्वेन घटसजातीयप्रतियोगिकभेदविधेयकत्वेन च तादृशानुमितौ विशेषस्य मुख्यविशेष्यत्वादसंभव एव स्यात्तदुपादाने तूक्तानुमितेर्घटभिन्नलिङ्गत्वेपि घटमुख्यविशेष्यकत्वाभावेन तामुपादाय नासंभव इति ध्येयम् । नचैवमपि विशेषकालीनो घटो घटान्तराद्भिद्यते एतत्कपालसमवेतत्वादित्यनुमितेरपि घटविशेष्यकत्वात् घटभिन्नलिङ्गकत्वात्स्वसजातीयघटान्तरभेदविधेयकत्वाच्च तद्विषयत्वस्यैव विशेषे सत्वादसंभवतादवस्थ्यमिति वाच्यम् । अविषयत्वमित्यस्य मुख्यविशेष्यताशून्यतार्थवत्त्वात् । इत्थंच स्वविशेष्यकत्वानुपादाने घटो विशेषाद्भिद्यते कपालसमवेतत्वादित्यनुमितिमादायासंभवासंभवेप्युक्तरीत्या घटादिकमादायासंभववारणायैव स्वविशेष्यकत्वोपादानमिति मन्तव्यम् । अनुमितिश्च मुख्यविशेष्यताद्वयशून्यत्वेनापि विशेषणीया अन्यथा विशेषो घटाद्भिद्यते घटश्च घटाद्भिद्यते गुणशून्यत्वात् घटत्वाच्चेति समूहालम्बनानुमितिमादाय स्वपदेन घटव्यक्तिमादायासंभवप्रसङ्गात् । यद्यपि समवायस्य पदार्थविभाजकोपाधिरूपेण स्वसजातीयान्तराभावेन स्वसजातीयभेदानुमितौ मुख्यविशेष्यत्वाभावेन समवाये विशेषलक्षणातिव्याप्तिः प्रसज्यते । नच समवायेपि द्वित्वादिना[१] समवायभेदसत्वात्तादृशभेदानुमितिविशेष्यत्वस्य समवाये सत्वान्नातिव्याप्तिरिति वाच्यम् । तथासति विशेषेपि विशेषघटोभयभेदसत्वेन[२] तादृशभेदानुमितिविशेष्यत्वमादायासंभवापत्त्या भेदे व्यासज्यवृत्तिधर्मानवच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वविशेषणस्यावश्यकत्वात्[३] । तथापि तादृशानुमितिविषयो यः तद्भिन्नत्वे सति स्वभिन्नस्वसजातीयकत्वस्य समवायभिन्नत्वस्य वा विशेष्य-

१ समवायघटोभयं नेति भेदः. २ तस्य केवलान्वयित्वादिति भावः. ३ तथाच समवायघटोभयभेदस्य व्यासज्यवृत्तिधर्मानवच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वाभावेन न तमादायासंगतिरिति भावः.

दिनकरी ।

त्यद्रव्यवृत्तिविशेषाणां स्थानकथनं न तल्लक्षणे प्रविष्टं प्रयोजनाभावात् । तत्र—विशेषव्यावृत्तौ । **नन्वेतत्परमाणुत्वादयो** व्यावर्तका भविष्यन्ति किं विशेषेणेति चेन्न । अव्यावृत्तधर्मस्य व्यावर्तकत्वासंभवात् तत्र व्यावर्तकान्तरापेक्षायामनवस्थानात् । **ननु** विशेषेष्वेष प्रसङ्ग इति चेन्न । तस्य धर्मिग्राहकमानेन स्वतो व्यावृत्ततयैव सिद्धेः । एवंच नित्यद्रव्येषु विशेषाः सिद्धाः तद्गुणास्तु न विशेषवन्त आश्रयरूपेण विशेषेणैव तेषां व्यावृत्तत्वात् आश्रयस्य च विशेषवत्तया व्यावृत्तत्वेन विशेषत्वसंभवादिति भावः । ईश्वराकाशयोर्नित्यज्ञानशब्दाभ्यां व्यावृत्तेः

रामरुद्री ।

दलप्रवेश्यत्वान्नातिव्याप्तिरिति ध्येयम् । अनुमितौ सिषाधयिषानुत्तरत्वमपि विशेषणं देयं अन्यथा विशेषेण परमाणूनां भेदसिद्धौ एतत्परमाणुसमवेतत्वादेः व्यावृत्तत्वेन सिषाधयिषया तेन लिङ्गेन विशेषे विशेषान्तरभेदानुमितावपि नासंभवः । **ननु** अन्त्यो नित्यद्रव्यवृत्तिरिति कारिकाया अन्त्यत्वे सति नित्यद्रव्यवृत्तित्वं विशेषलक्षणमुक्तं तत्रान्त्यत्वं स्वतो व्यावृत्तत्वमेव अन्ते व्यावर्तकानामवसाने वर्तत इत्यन्त्यः इति व्युत्पत्त्या यस्य व्यावर्तकान्तरं नास्ति तत्त्वमित्यर्थलाभात् स्वतो व्यावृत्तत्वस्यैव लक्षणत्वसंभवे नित्यद्रव्यवृत्तित्वमनर्थकं समवायस्यापि नित्यद्रव्यवृत्तितया समवायातिव्याप्तिवारकत्वस्याप्यसंभवात् । नच वृत्तित्वं समवेतत्वमेव विवक्षितं तथाच समवायातिव्याप्तिवारकमेव तदिति वाच्यम् । तथापि समवेतत्वमात्रेणैव तत्रातिव्याप्तिवारणसंभवे नित्यद्रव्यांशवैयर्थ्यस्य दुर्वारत्वादित्यभिप्रायेणाह—**विशेषाणां स्थानकथनमिति** । **अव्यावृत्तधर्मस्येति** । यस्माद्भेदसाधकत्वमभिमतं तदवृत्तित्वेन अज्ञातधर्मस्येत्यर्थः । व्यावर्तकत्वासंभवात्, तदितरभेदसाधकत्वाभावादित्यर्थः । तत्र एतत्परमाणुत्वादौ व्यावर्तकान्तरापेक्षायां एतत्परमाणुत्वे परमाण्वन्तरावृत्तित्वसाधकहेत्वन्तरापेक्षायां अनवस्थानात् अनवस्थानप्रस्थानप्रसङ्गात् । **एष प्रसङ्ग इति** । अनवस्थाप्रसङ्गात्मकप्रसङ्ग इत्यर्थः । तस्य विशेषस्य धर्मिग्राहकमानेन परमाणुभेदः किंचिल्लिङ्गज्ञाप्यः भेदत्वात् कपालभेदज्ञाप्यघटभेदवदिति विशेषसाधकानुमानेन स्वतः प्रमाणान्तरनिरपेक्षव्यावृत्ततयैव परमाण्वन्तरावृत्तित्वरूपेणैव । **सिद्धेरिति** । अनुमितेरित्यर्थः । परमाण्वन्तरवृत्तिविशेषस्य परमाण्वन्तरभेदसाधकत्वाभावादिति भावः । उपसंहरति—**एवंचेति** । आश्रयरूपेण, रूपाद्याश्रयपरमाणुस्वरूपेण, विशेषेण व्यावर्तकेन । **ननु** अव्यावृत्तस्य कथं व्यावर्तकत्वमित्याशङ्कां परिहरति—**आश्रयस्येति** । **न तत्रेति** । नेश्वरगगनयो-

घटादीनां[1] कपालादौ[2] द्रव्येषु गुणकर्मणोः ।
तेषु जातेश्च संबन्धः समवायः प्रकीर्तितः ॥ ११ ॥

नास्तीत्यर्थः ॥ **समवायं[3] दर्शयति—घटादीनामिति** ॥ अवय-

दिनकरी ।

संभवान्न तत्र विशेष इत्यप्याहुः[4] । नवीनास्तु विशेषेऽतिरिक्ते माना-भावः यथैव विशेषाणां स्ववृत्तिधर्मं विना व्यावृत्तत्वं तथैव नित्यद्रव्याणामपीत्याहुः ॥ **घटादीनां कपालादौ द्रव्येषु गुणकर्मणोः । तेषु**

रामरुद्री ।

रित्यर्थः । **विशेष इति ।** नित्यज्ञानशब्दाभ्यामेव तयोरितरनित्यद्रव्यभेदसिद्ध्या विशेषे प्रयोजनाभावादिति भावः । ईश्वरेत्याद्याहुरित्यन्तमेकदेशिनां मतं तत्र च दिक्कालाकाशादीनां परस्परभेदसिद्धेः प्राक् नित्यज्ञानशब्दयोः कालादिव्यावृत्तत्वासिद्ध्या न कालादिभेदसाधनं संभवति विशेष इत्यस्य धर्मिग्राहकमानेन तत्सिद्ध्या विशेषेणैव तत्साधनं संभवतीत्यस्वरससूचनाय आहुरित्युक्तम् । **यत्तु** पार्थिवपरमाणुविशेषे जलपरमाणुविशेषभेदस्य पृथिवीसमवेतत्वेनानुमानसंभवात् स्वतोव्यावृत्तत्वस्य तत्राव्याप्तिरिति स्वसजातीयभेदानुमितिरित्यस्य स्वेतरस्वसजातीययावतां भेदानुमितिरित्यर्थो वर्णनीय इत्याहुः । **तन्मन्दम् ।** पृथिवीजलपरमाण्वोरेव विशेषं विना भेदासिद्धेरिति । यद्यपि पार्थिवजलपरमाण्वोर्भेदे जलत्वपृथिवीत्वयोः सांकर्यापत्त्या तयोर्भेदः सिद्ध एवेतिशक्यते वक्तुं तथाप्यसंभववारणायानुमितौ सिषाधयिषानुत्तरत्वविशेषणस्यावश्यकतया पार्थिवजलपरमाणुविशेषयोर्भेदमन्तरा पार्थिवपरमाणुविशेषस्य जलपरमाणुव्यावृत्तत्वासिद्ध्या तत्सिद्ध्यधीनविशेषभेदानुमितेः सिषाधयिषयैवाङ्गीकरणीयतया अव्याप्तेरसंभवादिति ध्येयम् । नवीनमतं दर्शयति—**नवीनास्त्विति** । आहुरित्यस्वरसोद्भावनं, तद्बीजं तु त्र्यणुकावयवः सावयवः महदारम्भकत्वादित्यनुमानेन परमाणोरव्यावृत्तस्यापि सिद्धिसंभवेन नित्यद्रव्याणां व्यावृत्तत्वस्य धर्मिग्राहकमानसिद्धत्वमेवेति ध्येयम् । **अत्रेदमवधेयं,** पूर्वोक्तयुक्त्या भेदानुमितौ सिषाधयिषानुत्तरत्वनिवेशस्यावश्यकतया स्वभिन्नलिङ्गकत्वनिवेशनमफलं स्वेन स्वेतरभेदसाधनस्य सिषाधयिषां विना असंभवात् विशेषान्तरभिन्नेन स्वेन विशेषान्तरभेदसाधनासंभवेन सिद्धेरावश्यकत्वात् सिद्धिसत्वे

---

१ षष्ठ्यर्थः प्रतियोगित्वम्. २ सप्तम्यर्थः अनुयोगित्वम् । तथाच घटप्रतियोगिकः कपालानुयोगिकः संबन्ध इत्यर्थः । एवमेव द्रव्येषु गुणकर्मणोरित्यत्र. ३ द्वितीयार्थः विषयत्वं दृशधातोर्बोधार्थकत्वं णिजर्थः प्रयोजकव्यापारः। तथाच समवायविषयकबोधानुकूलव्यापारानुकूलकृतिमान् ग्रन्थकार इति वाक्यार्थः. ४ कवचत्वादिकं विशेषपदार्थो वेति मूलविरुद्धमेतत्.

वावयविनोर्जातिव्यक्त्योर्गुणगुणिनोः क्रियाक्रियावतोर्नित्यद्रव्य-विशेषयोश्च यः संबन्धः स समवायः, समवायत्वं नित्यसंबन्धत्वम्[1] ।

दिनकरी ।

जातेश्च संबन्ध इति मूलम् ॥ तत्र घटपदकपालपदे अवयव्यव-यवपरे इत्याह—**अवयवावयविनोरिति** । जातेश्चेति चकारेण नि-त्यद्रव्येषु विशेषसंबन्धः समुच्चीयत इत्याह—**नित्यद्रव्यविशेषयोरिति** । समवायलक्षणमाह—**नित्यसंबन्धत्वमिति** । संबन्धश्च संबन्धिभिन्नो ग्राह्यस्तेन नित्याभावादिस्वरूपसंबन्धे नातिव्याप्तिः **ननु** । समवायस्य

रामरुद्री ।

सिषाधयिषयैवानुमितिसंभवादिति । किंच परमाणूनां परस्परभेदसिद्ध्यर्थमेव विशेषाङ्गी-कार इति मूलाभिप्रायवर्णनमप्यसंगतं, परमाणुभेदः किंचिल्लिङ्गज्ञाप्य इत्याद्युक्तानुमा-नेन विशेषसिद्धौ सत्यां हि विशेषेण परमाण्वोर्भेदः साधनीयः परमाण्वोर्भेदसिद्धौ हि तं पक्षीकृत्य विशेषानुमानं संभवति । अन्यथा पक्षासिद्धिप्रसङ्गादित्यन्योन्याश्रयप्रसङ्गात् । किंच मूलकृता घटादीनां द्व्यणुकपर्यन्तानामित्यादिना घटादीनां परस्परभेदस्य कपा-लभेदानुमेयत्वोक्तिरप्यसंगता घटादीनां परस्परभेदस्य प्रत्यक्षसिद्धत्वादिति । वस्तुतस्तु घटादीनां द्व्यणुकपर्यन्तानामित्यादौ तत्तदवयवभेदादित्यत्र पञ्चम्यर्थः प्रयुक्तत्वमेव नतु ज्ञाप्यत्वं प्रयुक्तत्वं च स्वरूपसंबन्धरूपं अवयवभेदादवयविभेद इति प्रतीतिसाक्षिकं तथाच द्व्यणुकोत्पादान्यथानुपपत्त्या परमाणुद्वयसिद्धौ तयोर्भेदः किंचित्प्रयोज्यो भेदत्वात् कालभेदप्रयुक्तघटभेदवदित्याद्यनुमाने इतरबाधबलात् परमाणुगतविशेषभेदसिद्ध्या वि-शेषसिद्धिरिति मूलतात्पर्यम् । **ननु** विशेषभेदेपि प्रयोजकान्तरानुमानसंभवेनानवस्था-प्रसङ्ग इत्याशङ्कायामुक्तं स तु स्वत एव व्यावृत्त इति । विशेषस्तु स्वप्रयोज्यभेदवानेव नतु तद्गतविशेषान्तरभेदप्रयुक्तभेदवानिति तदर्थः । तथाच स्वतोव्यावृत्तत्वं स्वप्रयो-ज्यस्वनिष्ठस्वसजातीयप्रतियोगिकभेदकत्वमेवेति पूर्वस्माल्लाघवमपीति सर्वं चतुरस्रम् । **घटकपालादिपद इति** । घटादिकपालादिपद इत्यर्थः । नित्यद्रव्यविशेष्ययोः सं-बन्धस्य मूले समवायत्वानुक्त्या मूलस्य न्यूनत्वमित्याशङ्कां परिहरति—**जातेश्चेतीति** । **ननु** नित्यसंबन्धत्वस्य समवायलक्षणत्वे द्रव्यत्वाभावादीनां स्वात्मकस्वरूपसंबन्धेतिव्या-प्तिरित्याशङ्कां परिहरति—**संबन्धश्चेति** । **संबन्धिभिन्न इति** । तथाच संबन्ध-प्रतियोग्यनुयोगिभिन्नत्वे सति संबन्धत्वं समवायलक्षणमतः प्रतियोग्यनुयोगित्वात्म-कस्वरूपसंबन्धे नातिव्याप्तिः । अत्रच द्रव्यत्वाभावादीनां लाघवाद्द्रव्यत्वाभावादिरेक एव संबन्धः घटादीनां महाकाले कालिकसंबन्धो लाघवादेक एव महाकाल इति स्वरू-

१ नित्यपदानुपादाने संयोगेऽतिव्याप्तिः, नित्यत्वमात्रोक्तौ आकाशादावतिव्याप्तिः.

तत्र[1] प्रमाणं तु गुणक्रियादिविशिष्टबुद्धिर्विशेषणविशेष्यसंबन्धविषया विशिष्टबुद्धित्वाद्दण्डी पुरुष इति विशिष्टबुद्धिवदित्यनुमानम् । एतेन[2] संयोगादिबाधात्समवायसिद्धिः । नच स्वरूपसंबन्धेन सिद्ध-

दिनकरी ।

संबन्धत्वे किं मानमित्याशङ्क्याह—**तत्र प्रमाणं त्विति** । गुणक्रियादीत्यादिना जातिपरिग्रहः । **संयोगादीति** । द्रव्ययोरेव संयोग इति नियमा[3]दिति भावः । अत्र समवायसंबन्धेन पटत्वावच्छिन्नं प्रति तादात्म्यसंबन्धेन तन्तुत्वेन हेतुत्वात्कार्यतावच्छेदकसंबन्धविधया समवायसिद्धिः । नच समवायस्थाने स्वरूपसंबन्धं निवेश्य कार्यकारणभावः कल्पनीय इति वाच्यम्, तथा सति यत्समवेतं कार्यमुत्पद्यते तत्समवायिकारणमिति समवायिकारणव्यवस्था न स्यात् । नच यत्संबद्धं कार्यमुत्पद्यते तत्समवायिकारणमित्येवास्त्विति वाच्यं, कपालसंबद्धघटध्वंसं प्रति कपालस्य समवायिकारणत्वप्रसङ्गादित्यपि द्रष्टव्यम्[4] । **सिद्धसाधनमिति** । अयुतसिद्धयोः स्वरूपसंबन्ध इति वदतः पर-

रामरुद्री ।

पसंबन्धस्य क्वचित्प्रतियोगिरूपता क्वचिदनुयोगिरूपतेति विभागो बोध्यः । संबन्धत्वं च सांसर्गिकविषयतावत्त्वमेव । **द्रव्ययोरेवेति** । संयोगसामान्यं प्रति द्रव्यस्य समवायिकारणत्वादिति भावः । **ननु** समवायनानात्ववादिनां नव्यानां मते उक्तानुमानेन न समवायसिद्धिः संभवति अतिरिक्तानन्तसमवायानां संबन्धत्वकल्पनामपेक्ष्य क्लृप्तानन्तस्वरूपाणामेव संबन्धत्वौचित्यात्, इति तन्मतेऽपि समवायसिद्ध्यर्थं स्वयं प्रमाणान्तरमाह—**अत्रेति । यत्समवेतमिति** । समवायेन यद्वृत्तिकार्यमित्यर्थः । समवायाभावे एतादृशसमवायिकारणलक्षणानुपपत्तिरिति भावः । **यत्संबद्धमिति** । यदनुयोगिकसंबन्धप्रतियोगी इत्यर्थः । तथाच संबन्धत्वेनैव संबन्धप्रवेशात्समवायाभावेपि न समवायिकारणलक्षणानुपपत्तिरिति भावः । सिद्धसाधनमित्यत्र कस्य सिद्धमित्याकाङ्क्षोदयादाह—**अयुतेति** । ययोरेकमपराश्रितमवतिष्ठते तावयुतसिद्धौ अर्थान्तर-

---

१ तत्र समवाये. २ उक्तानुमानेन. ३ अप्राप्तप्राप्तिरूपसंबन्धयोगस्य द्रव्ययोरेव नतु द्रव्यतदन्ययोरिति भावः. ४ तथाच कपालसंबद्धत्वस्य घटध्वंसे सत्वेपि न घटध्वंसः कपालसमवेतकार्यमिति भावः.

साधनमर्थान्तरं वा अनन्तस्वरूपाणां संबन्धत्वकल्पने गौरवाल्लाघवादेकसमवायसिद्धिः । नच समवायस्यैकत्वे वायौ रूपवत्ताबुद्धिप्रसङ्गः, तत्र रूपसमवायसत्वेपि रूपाभावात् । नचैवमभावस्यापि

दिनकरी ।

स्येति शेषः । **अर्थान्तरं वेति** । समवायसाधने प्रवृत्तानां नैयायिकानामिति शेषः । **ननु** तथापि समवायस्यैकत्वे किं मानमत आह—**लाघवादिति** । तथाच यथा क्षित्यादिजनकतयेश्वरो लाघवादेक एव सिद्ध्यति तथा समवायोपीत्यर्थः । **रूपवत्ताबुद्धीति** । रूपवत्ताबुद्धेः प्रमात्वप्रसङ्ग इत्यर्थः । स्पर्शसमवायरूपसमवाययोरैक्यादिति भावः[1] । **तत्र** वायौ । **रूपाभावादिति** । नच रूपसमवायसत्वे तेन संबन्धेन तत्र कथं रूपाभावः संबन्धसत्वस्य तेन संबन्धेन संबन्धिसत्वव्याप्यत्वादिति वाच्यं, रूपनिरूपितत्वविशिष्टसमवायस्यैव रूपसंबन्धतया वायौ तदभावात् । नच विशिष्टस्यानतिरिक्तत्वेन विशिष्टसमवायोपि वायावस्तीति वाच्यम्, रूपनिरूपितत्वविशिष्टसमवायनिरूपिताधिकरणताया एव रूपसंबन्धत्वात् तस्य वायावभावात्पृथिव्यां गन्धस्य समवायो न जले इत्यादिप्रतीतेः समवायस्य नानात्व-

रामरुद्री ।

शब्दस्य स्वानभिमतार्थसिद्धिरर्थः । तत्रापि कस्येत्याकाङ्क्षोदयादाह—**समवायेति** । **लाघवादिति** । लाघवज्ञानसहकारादित्यर्थः । कृतिजन्यत्वव्याप्यकार्यत्ववानिति परामर्शादपि कृतेरेकत्वे लाघवमिति लाघवज्ञानसहकृतात्क्षित्यङ्कुरादिकमेव कृतिजन्यमित्यनुमितिवत् संबन्धस्यैक्ये लाघवमिति ज्ञानसहकृतात् विशेषणविशेष्यसंबन्धविषयकत्वव्याप्यविशिष्टबुद्धित्ववती गुणक्रियादिविशिष्टबुद्धिरिति परामर्शादपि विशेषणविशेष्ययोरेकसंबन्धविषयिणीत्यनुमितिरिति समुदायार्थः । समवायस्यैकत्वे वायौ रूपवत्ताबुद्धिरापादिता मूलकारेण सा च न सङ्गच्छते वायावपि भ्रान्तानां रूपवत्ताप्रतीतेरतः रूपवत्ताबुद्धेः प्रमात्वापत्तिपरतया व्याचष्टे—**रूपवत्तेति** । तत्र हेतुमाह—**स्पर्शेति** । **संबन्धसत्वस्येति** । तत्प्रतियोगिकतत्संबन्धसत्त्वस्य तेन संबन्धेन तद्वत्वव्या-

---

१ वायौ रूपसमवायसत्वादिति तात्पर्यम्.

वैशिष्ट्यं संबन्धान्तरं सिद्ध्येदिति वाच्यम्, तस्य[1] नित्यत्वे भूतले घटानयनानन्तरमपि घटाभावबुद्धिप्रसङ्गात् घटाभावस्य तत्र[3] सत्त्वात् तस्य[4] च नित्यत्वात् अन्यथा देशान्तरेपि घटाभावप्रतीतिर्न

दिनकरी ।

मिति तु नव्याः । संबन्धान्तरं अतिरिक्तपदार्थतयेति शेषः । सिद्ध्येदित्यस्य भूतलादाविर्त्यादिः । यदि वैशिष्ट्यमतिरिक्तमुररीक्रियते तदा तन्नित्यमनित्यं वेति विकल्प्याद्ये दूषणमाह—**तस्येति** । **ननु** वैशिष्ट्यस्य तत्र सत्त्वेपि घटानयनदशायां तत्र घटाभावाभावादेव न घटाभावबुद्धिरत आह—**घटाभावस्येति** । तत्र—घटवति भूतले । **तस्येति** । घटाभावस्येत्यर्थः । अन्यथा घटाभावस्य नित्यत्वे देशान्तरेपि घटशून्यदेशेपीत्यर्थः । घटत्वावच्छिन्नाभावस्यैकत्वादिति भावः । **वैशिष्ट्यस्येति** । वैशिष्ट्यस्य नित्यत्वाभ्युपगमपक्ष इत्यादिः । **तत्र** घटानयनेन घटवति । नच घटवति न घटाभावबुद्धिर्घटवत्ताज्ञानस्य प्रतिबन्धकस्य सत्त्वादिति वाच्यं, घटवत्ताज्ञानविरहदशायां घटाभावबुद्धेर्जायमानायाः प्रमात्वप्रसङ्गादित्यत्र तात्पर्यात् । **ननु** सिद्धान्तिनोपि मते पाकेन रक्ते घटे श्यामरूपसमवायस्य सत्त्वात् श्यामरूपवत्ताधी-

रामरुद्री ।

प्यत्वात्प्रतियोगिमति च अभावसत्त्वादिति भावः । **इति तु नव्या इति** । तथाच तन्मते समवायस्य स्वरूपसंबन्धत्वे न क्षतिः वायौ रूपसमवायानङ्गीकारादिति भावः ॥ **अभावस्यापि वैशिष्ट्यं संबन्धान्तरं सिध्येदिति** । मूले संबन्धान्तरपदस्य स्वरूपस्यैव तत्संबन्धत्वोपगमादतः पूरयति—**अतिरिक्तेति** । **उररीक्रियते** । अङ्गीक्रियत इत्यर्थः । **नन्वेक**घटाभावस्य नाशेपि घटाभावान्तरमादाय घटशून्यदेशेपि घटाभाववत्ताबुद्धिरुपपद्यत एवेत्याशङ्क्याह—**घटत्वावच्छिन्नेति** । **एकविधत्वादिति** । एकत्वादित्यर्थः । **जायमानायाः घटाभावबुद्धेरिति** । घटवत्ताज्ञानदशायां घटवत्यपि भूतले भ्रमरूपा घटाभाववत्ताबुद्धिर्जायत एवेति न तदापत्तिः संभवतीत्यतस्तस्याः प्रमात्वमापादयति—**प्रमात्वेति** । **नन्वेषः** प्रसङ्गः समवायैकत्ववादिनां मतेपि समान इत्याशङ्क्य ममतिवत्यादिग्रन्थमवतारयति—**नन्विति** । वैशिष्ट्या-

---

१ तस्य वैशिष्ट्यस्य. २ वैशिष्ट्यं नित्यं अनित्यं वा इति अभिप्रायवान् शङ्कते नित्यत्वे इति. ३ तत्र भूतले. ४ घटाभावस्य अनित्यत्वे.

स्यात् वैशिष्टयस्य च तत्र सत्वात्[1] मम तु घटे पाकरक्ततादशायां श्यामरूपस्य नष्टत्वान्न तद्वत्ताबुद्धिः वैशिष्टयस्यानित्यत्वे त्वनन्त-वैशिष्टयकल्पने तवैव गौरवम्। एवं च तत्तत्कालीनं तत्तद्भूतलादिकं

दिनकरी।

प्रसङ्ग इत्यत आह—**मम त्विति**। द्वितीये दूषणमाह—**वैशिष्ट्यस्येति**। ननु वैशिष्ट्यानङ्गीकारे घटाभावभूतलयोः कः संबन्धः स्वरूपमिति चेत्, तथा सति घटशून्यतादशायामिव घटवत्तादशायामपि भूतले घटाभावबुद्धिस्तव मतेपि स्यात् घटाभावभूतलयोस्तत्स्वरूपसंबन्धस्य च तत्र सत्वादत आह—**एवंचेति**। **तत्तत्कालीनमिति**। घटाभाववद्भूतलमिति ज्ञानकालीनमित्यर्थः। **तत्तद्भूतलादिकमिति**। यत्र भूतले घटाभावबुद्धिस्तत्तद्भूतलादिकमित्यर्थः। **तत्तदभावानामिति**। यस्य यस्याभावस्य बुद्धिस्तस्य तस्येत्यर्थः। तथाच न स्वरूपमात्रं संबन्धः किं त्वीदृशः स्वरूपविशेष इति पूर्वोक्तातिप्रसङ्ग इति भावः। नव्यास्तु वैशिष्टयं पदार्थान्तरमेव भूतलं घटाभाववदिति प्रत्ययात् स्वरूपसंबन्धाभ्युपगमे चाभावाधिकरणवृत्त्य-

रामरुद्री।

नङ्गीकारे अभावाधिकरणयोरतिरिक्तसंबन्धानङ्गीकार इत्यर्थः। स्वरूपस्य संबन्धत्वे बाधकमाह—**तथासतीति**। तत्तत्कालीनं तत्तद्भूतलादिकमित्यत्र यदा यदा भूतले घटाभावो वर्तते तत्कालीनमित्यर्थो न संभवति घटवत्तादशायामपि घटाभावभूतलावृत्तित्वप्रयोजकस्य दुर्वचत्वात् अतस्तज्ज्ञानकालीनमित्यत्र ज्ञानपदं प्रमात्वेनाभिमतज्ञानपरं तेन घटवत्तादशायामपि भ्रमात्मकघटाभाववत्वबुद्धिसंभवेन तामादाय नोक्तदोषतादवस्थ्यमिति ध्येयम्। तत्तत्कालीनमित्यस्यार्थमाह—**घटाभाववदिति**। **नन्वेवम**भावाधिकरणयोः स्वरूप एव संबन्ध इति सिद्धान्तो व्याहन्येतेत्याशङ्कां निराकुरुते—**तथाचेति**। **स्वरूपविशेष इति**। तथाच स्वरूपसंबन्ध इत्यस्यापि स्वरूपविशेषः संबन्ध इत्यत्रैव तात्पर्यात् न सिद्धान्तव्याघात इति भावः। **नव्यास्त्विति**। **ननु** भूतलं घटाभाववदिति प्रतीतेः स्वरूपसंबन्धेनैवोपपत्त्या वैशिष्टयस्य पदार्थान्तरत्वे मानाभाव इत्यत आह—**स्वरूपसंबन्धेति**। अभावाधिकरणं तत्तद्भूतलादि तद्वृत्त्यखण्डो भेदः तद्भिन्नत्वप्रकारकप्रमाविशेष्यत्वावच्छिन्नभेदः। **ननु** तत्तदधिकरणमात्रवृ-

१ समवायस्वीकर्तृमते.

अभावस्तु द्विधा संसर्गान्योन्याभावभेदतः।
प्रागभावस्तथा ध्वंसोप्यत्यन्ताभाव एव च ॥ १२ ॥

तत्तदभावानां संबन्धः॥ **अभावं विभजते—अभावस्त्विति।** अभावत्वं द्रव्यादिषट्कान्योन्याभाववत्त्वम्। संसर्गाभावान्योन्याभावभेदादित्यर्थः। अन्योन्याभावस्यैकविधत्वात्तद्विभागाभावात् संसर्गाभावं विभजते—**प्रागभाव इति** ॥ संसर्गाभावत्वमन्योन्या-

दिनकरी।

खण्डभेदतावन्मात्रविषयकज्ञानादिकमादाय विनिगमनाविरह इत्याहुः॥

द्रव्यादिषट्कान्योन्याभावेति। इह च द्रव्यत्वादि न प्रतियोगितावच्छेदकमननुगमात्[2] किंतु तद्गतषट्त्वसंख्यैव[3][4] द्विप्रतियोगिताकभेदस्य

रामरुद्री।

त्युक्तभेदस्याधिकरणातिरिक्तत्वे तदधिकरणव्यक्तावनन्तभेदाङ्गीकारप्रसङ्गेन तस्याधिकरणस्वरूपत्वमेवोचितमतस्तमादाय न विनिगमनाविरहप्रसङ्ग इत्यत आह—**तावन्मात्रेति। वस्तुतस्तु** अखण्डैकभेदेन साकमधिकरणानां न विनिगमनाविरहः संभवति अधिकरणानां नानात्वेन लाघवादेकभेदस्यैव संबन्धत्वौचित्यादतस्तद्विषयकज्ञानादिकमादाय विनिगमनाविरहं प्रसञ्जयति—**तावन्मात्रेत्यादि।** एतेन अनवस्थाभयेन भेदस्यैव अधिकरणरूपताङ्गीकरणीया नतु भेदमात्रस्य तथासत्यन्योन्याभावस्यैव विलयप्रसङ्गादिति दूषणं परास्तं, द्रव्यगुणादिविषयकज्ञानव्यक्तेर्द्रव्यत्वाभावसंबन्धत्वे गुण इव द्रव्येऽपि द्रव्यत्वाभावबुद्धिप्रसङ्गः संबन्धात्मकज्ञानस्य द्रव्येपि विशेष्यतया सत्वादतो मात्रपदं। आदिना इच्छादिपरिग्रहः। युक्तं चैतत्। समवायनानावादिनां नव्यानां मते अन्यथातिरिक्तनानासमवायकल्पनामपेक्ष्य क्लृप्तस्वरूपाणामेव संबन्धत्वौचित्येन तन्मते[5]-तिरिक्तसमवायस्यैवासिद्धिप्रसङ्गादिति मन्तव्यम्। अत्र चाहुरित्यनेनास्वरसोद्भावनं तद्बीजं तु तदधिकरणविषयकनानाज्ञानव्यक्तीनां संबन्धत्वकल्पनामपेक्ष्यैकस्यास्तद्व्यक्तेस्तथात्वे लाघवान्न विनिगमनाविरहः यत्किंचिदेकज्ञानव्यक्तेरेव तथात्वे तद्ज्ञानव्यक्त्यभावदशायां संबन्धाभावेनाभावविशिष्टबुद्ध्यनुदयापत्तेः, नित्यज्ञानव्यक्तेस्तथात्वे च तस्याः सर्वविषयकत्वेन प्रतियोगिमत्यभावबुद्धिप्रसङ्ग इति बोध्यम्। **षट्त्वसंख्यैवेति।** यद्यपि घटपटोभयभेदस्य प्रत्येकं घटपटयोरिव षट्त्वावच्छिन्नभेदस्याभावत्वे तस्य प्रत्येकं द्रव्यादावपि सत्वेन तेषामप्यभावत्वापत्तिः तथापि पर्याप्तिसंबन्धेन षट्त्वावच्छिन्नभेदस्य द्रव्यादौ सत्वेप्यपेक्षाबुद्धिरूपषट्त्वस्य विषयतयावच्छेदकत्वान्न भावेष्व-

---

१ तत् अन्योन्याभावः. २ भेदात्. ३ द्रव्यादिगतषट्त्वसंख्या. ४ द्रव्ये संख्या समवायेन गुणादौ स्वसमवायिसमवायेनेति बोध्यम्. ५ नव्यमते.

भावभिन्नाभावत्वं अन्योन्याभावत्वं तादात्म्यसंबन्धावच्छिन्नप्र-

दिनकरी ।

द्वित्वमिवेति ध्येयम् । वस्तुतोभावत्वमेव तथा बोध्यम् । अत्र केचित्, भावभिन्नत्वस्याभावत्वे भावत्वरूपविशेषणज्ञानशून्यकाले घटो नास्तीति प्रतीत्यनापत्तिः । एवमन्योन्याभावत्वस्याभावत्वगर्भस्याग्रे वक्तव्यतया-भावत्वस्यान्योन्याभावत्वगर्भत्वे अन्योन्याश्रयत्वापत्तिः । एवमभावत्वस्य भावभिन्नत्वरूपत्वेऽभावो न भाव इति वाक्याच्छाब्दबोधानुपपत्तिश्च । उद्देश्यतावच्छेदकविधेययोरैक्यादिति । तस्मादखण्डोपाधिरनुयोगिताविशेषो वाभावत्वमिति **वदन्ति । अत्र नव्याः**—अभावत्वस्याखण्डोपा-

रामरुद्री ।

तिप्रसङ्ग इति मन्तव्यम् । **ननु** व्यासज्यवृत्तिधर्माणां पर्याप्तिसंबन्धेनैव प्रकारकत्वनियमः । अन्यथा द्वित्वस्य समवायेन प्रत्येकमपि सत्वेनैको द्वाविति प्रतीत्यापत्तेः । नचैको द्वाविति प्रतीतिविरहेपि एको द्वित्ववानिति । प्रतीतेरिष्टतया समवायेनापि व्यासज्यवृत्तिधर्माणां प्रकारत्वमावश्यकमिति वाच्यम् । द्वित्ववानिति प्रतीतौ मतुबर्थसमवायस्यैव प्रकारत्वात्तथाच षड्भिन्नमिति प्रतीतौ पर्याप्तिसंबन्धेनैव षट्त्वस्य प्रकारत्वानुभावात् । षट्त्वावच्छिन्नभेदो निष्प्रामाणिक एवेत्यभिप्रायेणाह—**वस्तुत इति । तथाबोध्यमिति** । भावत्वं बोध्यमित्यर्थः । यद्यपि द्रव्यादिभेदषट्कस्याभावत्वे न कोपि दोषः तथापि गौरवात् द्रव्यादीनां षण्णां पदार्थानामज्ञानेपि अभावत्वप्रतीतेश्च तदुपेक्षितमिति ध्येयम् । अभावत्वस्याखण्डोपाधित्वं वदतां मतमुपन्यस्यति—**अत्र केचिदिति । अभावत्वगर्भस्येति** । तादात्म्यसंबन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वमात्रस्यान्योन्याभावलक्षणत्वे घटत्वादौ घटत्वाभाववद्भेदरूपेतिव्याप्तिवारणायाभावत्वनिवेशस्यावश्यकत्वादिति भावः । **अन्योन्याश्रयापत्तिरिति** । अभावत्वज्ञानेऽन्योन्याभावत्वज्ञानस्य अन्योन्याभावत्वज्ञाने चाभावत्वज्ञानस्यापेक्षितत्वादिति भावः । **उद्देश्यतावच्छेदकेत्यादि** । अभेदसंसर्गकशाब्दबोधे उद्देश्यतावच्छेदकविधेयतावच्छेदकयोरैक्यस्येव भेदसंसर्गकशाब्दबोधे उद्देश्यतावच्छेदकविधेययोरैक्यस्यापि निराकाङ्क्षताप्रयोजकत्वादिति भावः । अभावत्वस्याखण्डोपाधित्वं न विचारसहं तत्साधकमानाभावादित्यभिप्रेत्याह—**अनुयोगिताविशेषो वेति** । संसर्गानुयोगिताव्यावर्तनाय वि-

---

१ अन्योन्याभावभिन्नत्वे सत्यभावत्वं, अन्योन्याभावभिन्नत्वानुक्तौ अन्योन्याभावेतिव्याप्तिः । अभावत्वानुक्तौ घटादावतिव्याप्तिः, अभावत्वमात्रोक्तौ अत्यन्ताभावेऽतिव्याप्तिः. २ भावत्वं च समवायस्वसमवायिसमवायान्यतरसंबन्धेन सत्तावत्वं. ३ विविधेषु आसज्यपर्याप्तिसंबन्धेन वर्तमाना व्यासज्यवृत्तयः.

दिनकरी ।

धित्वे प्रमाणाभावः । किंतु भावभिन्नत्वं समवायसामा[1]नाधिकरण्यान्यतरसंबन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकसत्ताभावरूपं तच्च[2] पूर्वानुपस्थितमपि प्रकारः । **एवंच** घटाभावपटाभावप्रतीतीनामभावांशेऽनुगतत्वमुपपद्यते । नच विषयतानवस्था सत्तात्यन्ताभावव्यक्तेः स्वरूपत एव प्रकारत्वोपगमात् । **अतएव** सत्तारूपप्रतियोगिज्ञानं विनापि घटो नास्तीति बुद्धौ स प्रकारः अभावत्वप्रकारकप्रत्यक्ष एव प्रतियोगिधियो हेतुत्वात् । अन्यथा इदं तम इति प्रतीत्यनापत्तेः । **नच** सत्ताभावरूपस्याभावत्वस्यानुपस्थितस्य प्रकारत्वे विशेषणधियो हेतुत्वे व्यभिचार इति वा-

रामरुद्री ।

शेषपदम् । **प्रमाणाभाव इति । ननु** घटाभावादौ अभाव इत्यनुगततत्प्रतीतिरेव तत्साधिका भविष्यतीत्याशङ्कायां अनुगतप्रतीतिं प्रकारान्तरेणोपपादयति—**किंत्विति** । नन्वेवमभावत्वस्यान्योन्याभावगर्भतयोक्तान्योन्याश्रयापत्तिरित्यत आह—**समवायेति** । सत्ताभावरूपमित्यस्याभावत्वमिति शेषः । **नन्वेवमपि** सत्तानुपस्थितिदशायां घटो नास्तीत्यादिप्रतीत्यनुपपत्तिरत आह—**तच्चेति** । **ननु** अनुयोगिताविशेषस्याभावत्वोपगमे लाघवात्तदेव कुतो नाङ्गीकृतमित्यत आह—**एवंचेति । अभावांशेऽनुगतत्वमिति** । एकधर्मप्रकारकत्वमित्यर्थः । तथाचाभावत्वस्यानुयोगितारूपत्वे तस्याः घटाभावादौ भिन्नतया अभावप्रतीतेरनुगतत्वं न स्यादिति भावः । **ननु** जातीतरस्य सत्ताभावस्य स्वरूपतो भानासंभवेन अभावत्वेनैव तस्य प्रकारता वाच्या तच्च सत्ताभावरूपं तदपि पुनः सत्ताभावरूपाभावत्वेन प्रकार इत्यङ्गीकरणीयं तथा चाभावप्रतीतौ विषयतानन्त्यमिति शङ्कां निराकुरुते—**नचेति** । विशेष्यपदस्य सत्ताभावस्य एकस्यैव तत्र तत्र प्रकारत्वात् विषयानवस्था नोक्ता अपितु विषयतानवस्थेति बोध्यम् । **ननु** सत्ताभावस्य स्वरूपतः प्रकारत्वोपगमेपि सत्तोपस्थितिशून्यकाले घटो नास्तीत्यादिप्रतीतिरनुपपन्नैव अभावज्ञाने प्रतियोगिज्ञानस्य हेतुतया सत्ताज्ञानं विना सत्ताभावभानासंभवादित्यत आह—**अतएवेति । प्रत्यक्षएवेति** । अभावविषयकशाब्दबोधादौ प्रतियोगिज्ञानानपेक्षणात् प्रत्यक्ष इत्युक्तम् । **इदमिति** । प्रत्यक्षविषयत्वं तमस्त्वं तु न तेजोऽभावत्वरूपं अपितु तेजोऽभावनिष्ठतद्व्यक्तित्वमेव नातस्तेजोज्ञानं विना तादृशप्रतीत्यनुपपत्तिः । **ननु** सत्ताभावस्य पूर्वानुपस्थितस्य प्रकारत्वोपगमे विशिष्टबुद्धित्वावच्छिन्नं प्रति विशेषणज्ञानत्वेन हेतुतायां व्यभिचार इत्याशङ्कायामाह—**नचेति** । ता-

---

१ स्वसमवायिसमवाय. २ भावत्वम्.

एवं त्रैविध्यमापन्नः संसर्गाभाव इष्यते।

तियोगिताकाभावत्वं विनाश्यभावत्वं[1] प्रागभावत्वम्। जन्याभा-[2] वत्वं ध्वंसत्वम्। नित्यसंसर्गाभावत्वमत्यन्ताभावत्वम्। यत्र तु

दिनकरी।

च्यम्। विशेषणभेदेन हेतुताया भिन्नत्वेन तत्र तद्धेतुत्वानुपगमात्फला-नुरोधित्वात्कल्पनाया इति **प्राहुः**॥ संसर्गान्योन्याभावभेदत इति मूलादेकः संसर्गाख्योऽपरोन्योन्याभाव इति प्रतीयते तच्चायुक्तं संस-र्गस्याभावत्वानङ्गीकारादित्यत आह—**संसर्गाभावेति**। तथाच द्वन्द्वा-त्परं श्रूयमाणस्याभावपदस्य प्रत्येकं संबन्धात्संसर्गाभावोन्योन्याभाव-श्चेति मूलार्थ इति भावः। क्रमेण द्वयोरभावयोर्लक्षणमाह—**संसर्गा-भावत्वमिति**। अन्योन्याभावेऽतिव्याप्तिवारणायान्योन्याभावभिन्नेति-घटादावतिव्याप्तिवारणायाभावपदमेवमग्रेपि[3]। तादात्म्यत्वेन तादा-त्म्यावच्छिन्नत्वं प्रतियोगितायां विवक्षितं तेन संयोगावच्छिन्नप्रतियो-गिताके संयोग्यत्यन्ताभावे नातिव्याप्तिः। प्रागभावस्य लक्षणमाह—**विनाश्यभावत्वमिति**। अत्र ध्वंसेतिव्याप्तिवारणाय विनाशीति।

रामरुद्री।

दात्म्यत्वेन तादात्म्यावच्छिन्नत्वविवक्षायाः फलमाह—**तेनेति**। **संयोग्यत्यन्ता-भाव इति**। संयोगितादात्म्यस्य संयोगरूपतया संयोगसंबन्धावच्छिन्नप्रतियोगिता-कात्यन्ताभावे यथाश्रुतेऽतिव्याप्तिः। इदानीं तु तादात्म्यत्वावच्छिन्नतादात्म्यनिष्ठा या संसर्गविधयावच्छेदकता तन्निरूपकप्रतियोगिताकत्वलाभेन अत्यन्ताभावीयसंयोगनिष्ठ-प्रतियोगितावच्छेदकतायाः संयोगत्वेनैवावच्छिन्नत्वान्नातिव्याप्तिरिति भावः। यद्यपि संयोगितादात्म्यस्य संयोगरूपत्वेन तत्तादात्म्यत्वमपि संयोगत्वमेवेत्यतिव्याप्तिनिरासो दुर्घट एव तथापि संसर्गतावच्छेदकं तादात्म्यत्वं न संयोगत्वादिरूपं किंतु संयोग्यादि-वृत्त्यसाधारणधर्मत्वमेव अतोऽत्यन्ताभावीयप्रतियोगितायां संयोगस्य संयोगत्वेनैवा-वच्छेदकत्वात् असाधारणधर्मत्वेन भानाभ्युपगमात् अन्यथात्यन्ताभावान्योन्याभाव-

---

१ विनाशित्वे सति अभावत्वं, सत्यन्तानुक्तौ अत्यन्ताभावे, विशेष्यानुक्तौ घटेऽतिव्याप्तिः.

२ जन्यत्वे सत्यभावत्वं ध्वंसत्वं अत्यन्ताभावेतिव्याप्तिरतः सत्यन्तं, पटेतिव्याप्तिवारणाय विशेष्यं.

३ अत्यन्ताभावादिलक्षणेपीत्यर्थः.

भूतलादौ घटादिकमपसारितं पुनरानीतं च तत्र घटकालस्य सं-

दिनकरी ।

ननु प्रागभावसत्वे किं मानमिति चेदत्रोत्पन्नस्य पुनरुत्पादभिया तत्सिद्धिरिति **प्राञ्चः** । **केचित्तु** जातो घट इत्यादिवदुत्पन्नो घटध्वंस इति प्रत्यक्षबलेन नाशोतिरिच्यते न तु प्रागभावः इहेदानीं घटप्रागभाव इति लोकानां प्रत्ययाभावात् । न च तद्घटोपधायकतत्कपालतत्संयोगादीनां तद्घटोत्पत्तिकालेपि सत्वात्पुनरपि तद्घटोत्पत्त्यापत्तिः प्रागभावाङ्गीकारे च तदभावादेव न पुनस्तदुत्पत्तिरिति वाच्यं, [१]जन्यद्रव्यत्वावच्छिन्नं प्रति जनकतया क्लृप्तस्य समवायसंबन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकद्रव्याभावस्य विरहेणैतदापत्त्यसम्भवात् । नच जन्यद्रव्याभावस्य जन्यद्रव्योत्पत्तिकालीनोत्पत्तिकध्वंसाभावस्य वा हेतुत्वमित्यत्र

रामरुद्री ।

योर्भेदासंभवादिति भावः । **तत्सिद्धिरिति** । प्रागभावानुमितिरित्यर्थः । तदनुमानप्रकारश्च अयं घटः स्वोत्पत्तिक्षणावृत्तिकारणजन्यः स्वोत्पत्तिद्वितीयक्षणानुत्पन्नत्वात् इत्येवंरूपः इत्यनुमानबलाच्चेतरेषां बाधात्प्रागभावसिद्धिः तस्य सामग्रीनाश्यत्वेन प्रतियोग्युत्पत्तिक्षणवृत्तित्वादिति भावः । दीधितिकृतां मतमुपन्यस्यति—**केचिदिति** । **लोकानामिति** । पण्डितपामरसाधारणानामित्यर्थः । प्रागभावस्य प्रत्यक्षत्वे पामराणामपि तत्प्रत्यक्षापत्तिरिति भावः । नचात्र घटो भविष्यतीत्यादिप्रतीतिरेव प्रागभावे मानं वर्तमानप्रागभावप्रतियोगित्वस्यैव भविष्यत्वरूपत्वादिति वाच्यम् । वर्तमानकृतेर्ध्वंसाधिकरणकालोत्पत्तिकत्वस्यैव भविष्यत्वरूपत्वाभ्युपगमात् उत्पत्तिश्च आद्यक्षणसंबन्धः क्षणे आद्यत्वं च तदधिकरणक्षणध्वंसानधिकरणत्वमिति भावः । **जनकतया क्लृप्तस्येति** । प्रागभावकारणत्ववादिना जन्यद्रव्यं प्रति द्रव्याभावस्य किमिति कारणत्वं कल्पनीयमिति तु नाशङ्कनीयं, यत्र एतद्घटनाशानन्तरं तदारम्भककपालाभ्यां घटान्तरमुत्पद्यते तत्र पूर्वघटोत्पत्तिद्वितीयक्षणे पुनर्घटोत्पत्तेः अन्यथा वारयितुमशक्यत्वात् घटकारणीभूततत्तत्प्रागभावकपालसंयोगादीनां सत्वात् । नवा द्वितीयघटारम्भककपालद्वयसंयोगव्यक्तेस्तदानीमसत्वान्न तदापत्तिरिति वाच्यम् । यतो हि न द्वितीयघटाद्युत्प-

---

१ कार्यकारणभावस्तु जन्यद्रव्योत्पत्तिं प्रति समवायसंबन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकद्रव्याभावः कारणमिति ॥ कपाले रूपध्वंसोत्पत्तिः तत्र समवायसंबन्धेन जन्यद्रव्यसामान्याभावस्यासत्वाद्व्यभिचारः, अतः कार्यतावच्छेदककोटौ द्रव्यपदं जन्यभावस्य पाकजरूपस्य कपाले उत्पन्नत्वात् तत्र द्रव्यसामान्याभावस्यासत्वात् । व्यभिचारः अतो द्रव्यपदप्रक्षेपः.

दिनकरी।

विनिगमनाविरहेण तादृशद्रव्याभावस्य[१] तादृशध्वंसाभावानां[२] च कारणतामपेक्ष्य[३] लाघवादेक एव प्रागभावो हेतुः कल्प्यत इति वाच्यं, प्रागभावकल्पनेपि तत्कालोत्पत्तिकानन्तपदार्थप्रतियोगिकानामनन्तानां प्रागभावानां विनिगमनाविरहेण हेतुताया दुर्वारत्वात्। तथाच प्रागभावरूपधर्मिकल्पनागौरवं परमतिरिच्यते इत्याहुः। **अत्र वदन्ति**— स्वानधिकरणेषु तन्तुषु पटोत्पत्तिवारणाय सहस्रतन्तुकपटस्थले बहूनां तत्संयोगानां च तत्तद्व्यक्तित्वेन हेतुत्वकल्पनापेक्षयैकप्रागभावस्य

रामरुद्री।

त्तिरापाद्यते येन तत्कपालसंयोगव्यक्त्यभावात् न तदापत्तिरिति शक्यते वक्तुं न वा पूर्वघटव्यक्तेरुत्पत्तिरापाद्यते येन तत्प्रागभावाभावात् न तदापत्तिरिति शक्यते वक्तुं अपितु घटत्वावच्छिन्नोत्पत्तिरेव आपाद्यते तत्कारणीभूतानां घटप्रागभावादीनां सर्वेषां सत्वादिति भावः। **यत्तु** यत्र या खण्डघटोत्पत्तिर्भविष्यति तत्र महाघटसत्वदशायामेव तत्प्रागभावादिति प्रतीतिबलात्तदुत्पत्त्यापत्तिवारणाय द्रव्याभावस्य कारणत्वमावश्यकमिति, तत्तुच्छं, खण्डघटं प्रति महाघटनाशस्य कारणत्वेन तदापत्त्यसंभवादिति ध्येयम्। **तादृशद्रव्याभावस्येति**। समवायावच्छिन्नप्रतियोगिताकद्रव्याभावस्येत्यर्थः। **तादृशध्वंसाभावानामिति**। जन्यद्रव्योत्पत्तिकालोत्पत्तिकध्वंसाभावानामित्यर्थः। अत्रच बहुवचनेन द्रव्यत्वाभावत्वापेक्षया तादृशध्वंसाभावस्य गुरुतया न तेन रूपेण कारणतामादाय विनिगमनाविरहः प्रसज्यते अपि तु तत्तद्द्रव्यं प्रति तदुत्पत्तिकालोत्पत्तिकध्वंसव्यक्तीनां तत्तद्व्यक्तित्वेनैवाभावानांकारणता वाच्या तथाचानन्तकार्यकारणभावापत्त्या न विनिगमनाविरह इति सूचितम्। नच तर्हि ध्वंसाभावानां कारणतैव निर्युक्तिकेति वाच्यम्। ध्वंसप्रागभावाधिकरणे अत्यन्ताभावानभ्युपगन्तृमते जन्यद्रव्यानुत्पादप्रसङ्गेन अगत्या द्रव्याभावमुपेक्ष्य ध्वंसाभावानां कारणतायाः स्वीकरणीयत्वात् तथाचोत्पन्नस्य पुनरुत्पादवारणाय प्रागभावानङ्गीकारे नवीनैर्द्रव्याभावस्य प्राचीनैः ध्वंसाभावानां हेतुता कल्पनीया प्रागभावादीनां तु तत्सर्वमुपेक्ष्य प्रागभाव एव हेतुत्वं कल्प्यत इति तद्ग्रन्थाभिप्रायः। एवं जन्यद्रव्यं प्रति द्रव्योत्पत्तिकालिकोत्पत्तिध्वंसाभावस्य हेतुत्वे तद्घटनाशानन्तरं तदारम्भककपालाभ्यां घटान्तरोत्पत्तिरपि न स्यात् तादृशध्वंसाभावरूपकारणाभावादिति। अत्र वदन्तीति प्राचीनानुयायिन इति शेषः।

---

१ जन्यद्रव्याभावस्य. २ जन्यद्रव्योत्पत्तिकालीनोत्पत्तिकध्वंसाभावानाम्. ३ जन्यद्रव्यत्वावच्छिन्नं प्रति जन्यद्रव्याभावः कारणमित्यादिकारणतामपेक्ष्य.

बन्धाघटकत्वादत्यन्ताभावस्य नित्यत्वेपि घटकाले न घटात्यन्ताभावबुद्धिः तत्रोत्पादविनाशशाली चतुर्थोयमभाव इति केचित् ।

दिनकरी ।

हेतुता लघीयसी । अथैवमपि द्वित्रिचतुर्षु तन्तुषु सहस्रतन्तुकपटोत्पत्त्यापत्तिः, नच चरमसंयोगव्यक्तेस्तद्व्यक्तित्वेन हेतुत्वान्नापत्तिरिति वाच्यं, तथासति स्वानधिकरणतन्तुष्वपि चरमसंयोगाभावादेव पटोत्पत्तिवारणसम्भवे प्रागभावकल्पनानौचित्यादिति चेन्न । चरमसंयोगस्य समवायघटितसामानाधिकरण्यप्रत्यासत्त्या[1] हेतुत्वे तन्त्वन्तरेपि मध्यतन्तुषु समवायेन पटोत्पत्त्या तत्र समवायेन चरमसंयोगाभावेन व्यभिचारापत्त्या समवायसंबन्धेन तत्पटत्वावच्छिन्नं प्रति चरमसंयोगव्यक्तेः कालिकसंबन्धेन हेतुता वाच्या । तथाच स्वानधिकरणतन्तुष्वपि कालिकविशेषणतया चरमसंयोगस्य सत्वात्पटोत्पत्तिवारणाय प्रागभावहेतुत्वस्यावश्यकत्वादिति । एवमप्यस्तु कश्चिदतिरिक्तः पदार्थस्तथापि तस्य सप्रतियोगिकत्वे प्रमाणाभाव इति तु तत्त्वम् । ध्वंसस्य लक्षणमाह—**जन्याभावत्वमिति** । प्रागभावेऽतिव्याप्तिवारणाय जन्येति । अत्यन्ताभावस्य लक्षणमाह—**नित्येति** । ध्वंसादिवारणाय नित्यपदम् । **नन्वत्यन्ताभावस्य** नित्यत्वे घटानयनानन्तरमपि भूतले घटो नास्तीति प्रतीत्यापत्तिरित्यत आह—**यत्रत्विति** । तथाच संबन्धाभावादेव घटानयनानन्तरं घटात्यन्ताभावबुद्धिर्नेति भावः । कालविशेषविशिष्टस्वरूपस्य संसर्गत्वोपगमादेव घटवति घटो

रामरुद्री ।

तत्संयोगानां, तन्तुसंयोगानामित्यर्थः । **अथैवमपीति** । प्रागभावस्य हेतुत्वेपीत्यर्थः । **उत्पत्त्यापत्तिरिति** । तत्तत्संयोगव्यक्तीनां त्वया हेतुतानभ्युपगमात्प्रागभावस्य तदानीमपि सत्वादिति शेषः । तत्संयोगव्यक्तीनां हेतुत्वोपगमे च व्यर्थं प्रागभावकल्पनमिति भावः । **स्वानधिकरणेष्विति** । सहस्रतन्तुकपटानधिकरणेष्वित्यर्थः । **तन्त्वन्तरेपीति** । चरमसंयोगाधिकरणतन्तुभिन्नसहस्रतन्तुकपटाधिकरणतन्तावपीत्यर्थः । दीधितिकृतामभिप्रेतमाह—**एवमप्यस्त्विति** । सप्रतियोगिकत्व इति ।

---

१ स्वसमवायिसमवेतत्वप्रत्यासत्त्या.

अत्र ध्वंसप्रागभावाधिकरणे नात्यन्ताभाव इति प्राचां मतं, श्यामघटे रक्तो नास्ति रक्तघटे श्यामो नास्तीति धीश्च प्रागभावं ध्वंसं चावगाहते न तु तदत्यन्ताभावं तयोर्विरोधात् । नव्यास्तु—

दिनकरी ।

नास्तीति प्रतीत्यभावोपपत्तौ चतुर्थसंसर्गाभावे मानाभाव इत्यस्वरसः केचिदित्यनेन सूचितः । **ननु** मास्तु घटकाले घटात्यन्ताभावबुद्धिः घटोत्पत्तेः प्राक्काले तु स्यादित्याशङ्क्याह—**अत्रेत्यादिना** । **ननु** तर्हि रक्तरूपप्रागभावाधिकरणे श्यामघटे श्यामरूपध्वंसाधिकरणेच रक्तघटे कथं रक्तो नास्तीति प्रतीतिः ध्वंसप्रागभावयोरधिकरणेऽत्यन्ताभावस्यासत्वादित्यत आह—**श्यामघट इति** । **तत्रेति** । ध्वंसप्रागभावयोरित्यर्थः । अत्यन्ताभावेन सहेति शेषः । तथाच नव्यमते पूर्वपक्षिकथितशङ्कायामिष्टापत्तिरेवेति भावः । युक्तं चैतत् कथमन्यथा पूर्वमग्रेपि रक्ते मध्ये श्यामे च घटे रक्तं रूपं नास्तीत्याकारकप्रत्ययस्तस्य सामान्याभावावगाहित्वात्, नचेदृशप्रत्ययो रक्तिमध्वंसाद्यवगाही पूर्वापररक्तिमध्वंसप्रागभाववति रक्तेपि तादृशाकारप्रत्ययप्रस-

रामरुद्री ।

तथाच तस्याभावत्वे मानाभावेन न प्रागभावसिद्धिरिति भावः । **कथं रक्तो नास्तीति** । नास्तीत्यादिप्रतीतेरत्यन्ताभावविषयकत्वादित्याशङ्कितुरभिप्रायः । सिद्धान्तिनस्तु तथात्वे मानाभाव इत्याशय इति ध्येयम् । **पूर्वपक्षिकथिताशङ्कायामिति** । महाघटकालस्य घटाभावसंबन्धाघटकत्वेपि घटप्रागभावादिकाले घटात्यन्ताभावबुद्ध्यापत्तिशङ्कायामित्यर्थः । **रक्तं रूपं नास्तीत्याकारकप्रत्यय इति** । **ननु** तादृशप्रतीतेर्नात्यन्ताभावो विषयः किं तु प्रागभावध्वंसावेव तथेत्युक्तमेवेत्याशङ्कायामाह—**तस्येति** । नास्तीति प्रत्ययस्येत्यर्थः । सामान्याभावावगाहित्वात्, सामान्यधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावविषयकत्वादित्यर्थः । ध्वंसप्रागभावयोश्च सामान्यधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वानङ्गीकारादिति शेषः । **ननु** नास्तीति प्रत्ययस्य सामान्यधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावमात्रविषयकत्वे मानाभाव इत्याशङ्क्य निराचष्टे—**न चेति** । **पूर्वापरेति** । पूर्वं रक्तः ततः श्यामः ततो रक्तस्ततः श्यामस्ततो रक्तो यो पटः तस्मिन्

---

१ समयविशेषे प्रतीयमानसामयिकाभावे इत्यर्थः. २ प्रथमक्षणे रक्तः द्वितीयक्षणे श्यामः तृतीयक्षणे रक्तः यत्र तत्र मध्ये मध्यदशायां श्याम इत्यर्थः.

तत्र विरोधे मानाभावात् ध्वंसादिकालावच्छेदेनाप्यत्यन्ताभावो वर्तत इत्याहुः । नन्वस्त्वभावानामधिकरणात्मकत्वं लाघवादिति चेन्न । अनन्ताधिकरणात्मकत्वकल्पनापेक्षयातिरिक्तकल्पनाया एव

दिनकरी ।

ङ्गादिति । नच रक्तत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वं ध्वंसप्रागभावयोरव्याप्यवृत्ति तेनान्तराश्यामे रक्तं रूपं नास्तीति प्रत्ययस्तदा ध्वंसप्रागभावयोः सामान्यावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वस्वीकारात् नतु पूर्वापररक्तिमध्वंसप्रागभाववति रक्ते तत्र तदा तदनभ्युपगमादिति वाच्यं, विनिगमनाविरहेण पदार्थान्तरध्वंसप्रागभावयोरपि तत्स्वीकारप्रसङ्गे गौरवात् तदपेक्षयात्यन्ताभावस्यान्तरा श्यामादौ संबन्धत्वकल्पनेनैव लाघवादित्यन्यत्र विस्तरः । **नन्वभावस्तु** द्विधेत्यादिविभागोनुपपन्नोऽभाव एव मानाभावादित्यभिप्रायेण प्राभाकरः शङ्कते—**नन्विति ।** अभावस्याधिकरणात्मकत्वे गौरवं प्रदर्शयितुमनन्तेत्युक्तम् । **अतिरिक्तेति ।** भावातिरिक्तेत्यर्थः । अभावस्याधिकरणात्मकत्वेऽभेदे आधाराधेयभावानुपपत्तिरूपदोषः सोप्यस्मिन्मते नेत्याह । **एवं चेति ।** अधिकरणापेक्षयातिरिक्तत्वे चेत्यर्थः । **नन्वभावाधिकरणकाभावस्याधिकर**णात्मकत्वे यथाधाराधेयभावोपपत्तिस्तथा सर्वत्राप्यस्त्वित्यतो दूषणान्त-

रामरुद्री ।

मध्यरक्ततादशायामित्यर्थः । क्रमिकरक्तरूपस्थले तु नेयमापत्तिः संभवति तादृशरक्तध्वंसप्रागभावयोर्नास्तीत्याकारकप्रतीतिनियामकत्वानङ्गीकारसंभवात् उक्तस्थले तु श्यामतादशायां तादृशप्रतीत्या तयोरपि तादृशप्रतीतिनियामकत्वस्य आवश्यकत्वादिति ध्येयम् । **अव्याप्यवृत्तित्वेनेति** । कालिकाव्याप्यवृत्तित्वेनेत्यर्थः । **पदार्थान्तरध्वंसेति ।** रक्तरूपध्वंसोत्पत्तिकालोत्पत्तितत्समानाधिकरणवायुसंयोगादिध्वंसेत्यर्थः । **गौरवादिति ।** विनिगमनाविरहेणानन्तध्वंसादौ रक्तत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वकल्पनापत्त्या गौरवादित्यर्थः । अभावस्य अधिकरणरूपता मूले शङ्किता तत्र पूर्वग्रन्थसङ्गतिमाह—**नन्वभाव इति ।** अतिरिक्तत्वस्य क्लृप्तपदार्थातिरिक्तार्थकत्वं न संभवति अभावस्यापि नैयायिकैः क्लृप्तत्वात् अतस्तदर्थमाह—**भावातिरिक्त इति । अभावस्याधिकरणात्मकत्व इति ।** गन्धाभावस्य जलादिरूपत्वे जलत्वादिनैव तेषां न

सप्तानामपि साधर्म्यं ज्ञेयत्वादिकमुच्यते ॥ १३ ॥

लघीयस्त्वात्[1] । एवंचाधाराधेयभावोप्युपपद्यते । एवंच[2] तत्तच्छब्द-रसगन्धाद्यभावानां प्रत्यक्षत्वमुपपद्यते । अन्यथा[3] तत्तदधिकरणानां तत्तदिन्द्रियाग्राह्यत्वात्प्रत्यक्षत्वं न स्यात् । एतेन[4] ज्ञानविशेषकालविशेषाद्यात्मकत्वमभावस्येति प्रत्युक्तं अप्रत्यक्षत्वापत्तेः ॥ इदानीं पदार्थानां[5] साधर्म्यं वैधर्म्यं च वक्तुं प्रक्रमते—**सप्तानामिति** । समानो धर्मो येषां ते सधर्माणस्तेषां भावः साधर्म्यं समानो धर्म इति फलितोर्थः । एवं विरुद्धो धर्मो येषां ते विधर्माणस्तेषां भावो वैधर्म्यं विरुद्धो धर्म इति फलितोर्थः । ज्ञेयत्वं ज्ञानविषयता सा च सर्वत्रैवास्ति ईश्वरज्ञानविषयतायाः केवलान्वयित्वात् ।

दिनकरी ।

रमाह—**एवंचेति** । अन्यथा अभावस्याधिकरणात्मकत्वे । एतेन वक्ष्यमाणदूषणेन । परस्परधर्मतापन्नानां सप्तपदार्थानामेव परस्परभेदकत्वं ज्ञापयितुमाह—**इदानीमिति** । पदार्थनिरूपणानन्तरमित्यर्थः । तदनिरूपणे तत्तत्पदार्थघटितस्य तत्तत्पदार्थस्य साधर्म्यतया निरूपणासंभवादिति भावः । समानो धर्मः सधर्मस्तस्य भावः साधर्म्यमेवं वैधर्म्यमित्यत्रापि भ्रमवारणाय बहुव्रीहिमाह—**समानो धर्मो येषामिति** । **केवलान्वयित्वादिति** । विषयभेदेन विषयताया भेदेपि ज्ञानविषयतात्वेन केवलान्वयित्वमस्त्येवेति भावः । एवमग्रेपि, ज्ञेयत्वादीत्यत्रादि-

रामरुद्री ।

घ्राणेन्द्रियग्राह्यता गन्धाभावत्वेन तु तेषामपि तथात्वमिष्टमेवेति प्राभाकराणामभिप्राय इति मन्तव्यम् । मूले साधर्म्यवैधर्म्यनिरूपणयोः प्रयोजनस्यानुक्तत्वात् तत्प्रदर्शयितुमाह—**परस्परेति** । **ज्ञानविषयतात्वेनेति** । वृत्तिमदभावाप्रतियोगित्वं न केवलान्वयित्वं केवलान्वयिनोपि द्वित्वादिना अभावसत्वात् किंतु वृत्तिमदभावप्रतियोगि-

---

१ अनन्ताधिकरणात्मकत्वे अभावस्य अनन्तत्वं तथाच गौरवमिति भावः. २ एवंच अतिरिक्तत्वस्वीकारेच. ३ अन्यथा अधिकरणरूपत्वे. ४ अप्रत्यक्षत्वापत्तिकथनेन. ५ पदार्थनिरूपणोत्तरकालीनसाधर्म्यवैधर्म्यविषयकप्रतिपत्त्यनुकूलव्यापारेच्छाधीन-इच्छाविषय-उपक्रमानुकूलकृतिमान् ग्रन्थकार इति शाब्दबोधः.

द्रव्यादयः पञ्च भावा अनेके समवायिनः।

एवमभिधेयत्वप्रमेयत्वादिकं बोध्यम्॥ द्रव्यादय इति॥ द्रव्यगुणकर्मसामान्यविशेषाणां साधर्म्यमनेकत्वं समवायित्वं च। यद्यप्यनेकत्वमभावेप्यस्ति तथाप्यनेकत्वे सति भावत्वं पञ्चानां साधर्म्यम्

दिनकरी।

पदार्थं दर्शयति—**एवमभिधेयत्वेति**। अभिधेयत्वमभिधाविषयत्वमभिधा च संकेतग्राह्योधिकः पदार्थ इति **मीमांसकाः**। संकेतभिन्नायामभिधायां मानाभावात्संकेत एवाभिधेति नैयायिकाः। प्रमेयत्वादिकमित्यादिनास्तित्वपरिग्रहः। तच्च कालसंबन्धित्वम्। द्रव्यादीनां षण्णां साधर्म्यं भावत्वं स्पष्टमतस्तदुपेक्ष्य द्रव्यादीनां पञ्चानां साधर्म्यं मूले प्रपञ्चितम्। द्रव्यादय इत्यादिना। अनेकत्वे सति भावत्वमिति। एवंच मूले द्रव्यादयः पञ्चेत्युद्देश्यपदं भावा अनेक इति च विधेयपदमिति बोध्यम्। अतएव भाष्ये पञ्चानामित्युक्तं नतु पञ्चभावानामिति—

रामरुद्री।

तानवच्छेदकधर्मवत्त्वमेव तथा एवंच घटादिनिष्ठविषयताव्यक्तेरपि ज्ञानविषयतात्वमादाय केवलान्वयित्वमक्षतमेवेति भावः। **कालसंबन्धित्वमिति**। इदंच गगनादीनामपि कालवृत्तित्वमभ्युपेत्य अवृत्तिगगनादीनां कालावृत्तित्वे अस्तित्वस्य केवलान्वयित्वानुपपत्तिः। युक्तं चैतत्। कथमन्यथा गगनादीनां नियतपूर्ववृत्तित्वघटितशब्दादिकारणत्वमिति मन्तव्यम्। षड्भावपदार्थानां मूले साधर्म्यानुक्त्या तत्र न्यूनतां परिजिहीर्षुराह। **द्रव्यादीनामिति**। **ननु** द्रव्यादयः पञ्च भावा इति कारिकायां अनेकत्वमात्रं साधर्म्यमुक्तं तत्कथमनेकत्वे सति भावत्वं मुक्तावल्यां साधर्म्यमुक्तं मूलतस्तदलाभादित्याशङ्कां परिहरति—**एवंचेति**। उक्तार्थे भाष्यकृतां संमतिमाह—**अतएवेति**। **पंचभावानामितीति**। तथाच भावत्वस्यापि उद्देश्यतावच्छेदककोटिप्रवेशस्य भाष्यकृदनुमतत्वे पंचानामित्यपहाय पञ्चभावानामनेकत्वमित्येव ब्रूयादिति भावः। नन्वनेकभाववृत्तीत्यत्र अनेकत्वं यदि बहुत्वसंख्या तदा गुणादौ सङ्ख्याविरहात्तेष्वव्याप्तिः यदि च यत्किंचिदेव भिन्नत्वं तदा समवायेऽतिव्याप्तिः यदितु एकत्वावच्छिन्नसामान्यभेदः तत्र चैकत्वं यदि संख्यारूपं तदोक्तातिव्याप्तितादवस्थ्यम्। यदि तन्मात्रविषयकबुद्धिविषयत्वं तदा प्रसिद्धिः स्वमात्रविषयकबुद्धिविषयत्वरूपैकत्वस्य

---

१ भावत्वमात्रोक्तौ समवायेतिव्याप्तिः। अत अनेकत्वे सतीति. २ अनेकत्वमात्रोक्तौ अभावेतिव्याप्तिः अतः भावत्वमिति.

तथाचानेकभाववृत्तिपदार्थविभाजकोपाधिमत्वमिति फलितोर्थः। तेन प्रत्येकं घटादावाकाशादौ च नाव्याप्तिः। समवायित्वं च समवायसम्बन्धेन संबन्धित्वं नतु समवायवत्वं सामान्यादावभा-

दिनकरी।

अनेकभाववृत्तीत्यादि। अत्र चानेकभाववृत्तित्वं [1]स्वप्रतियोगिवृत्तित्व-स्वसामानाधिकरण्योभयसंबन्धेन भेदविशिष्टत्वे सति भाववृत्तित्वम्। तेन गुणादौ संख्यारूपस्यानेकत्वस्याभावेपि नाव्याप्तिः। भावत्वरूपता-दृशधर्ममादाय समवायेतिव्याप्तिवारणाय पदार्थविभाजकोपाधीति उपा-धिमत्ता च समवायस्वरूपान्यतरसंबन्धेन तेन कालिकसंबन्धेन ध्वंसस्य तादृशोपाधिमत्वेपि न क्षतिः। समवायेनोपाधिमत्वविवक्षणे तु सामा-न्यादावव्याप्तिः स्यादतस्तन्नोक्तम्। अन्यतरत्वघटकस्वरूपं तु कालिक-संबन्धभिन्नं ग्राह्यं तेन ध्वंसे नातिव्याप्तिः। अत्रच [2]समवेतसमवेतवृ-त्तिपदार्थविभाजकोपाधिमत्वं द्रव्यादिचतुर्णां साधर्म्यं बोध्यम्। उद्देश्यवाचकपदस्य चरममुपादानमयुक्तं अतो योजनया तदर्थं प्रदर्शयति

रामरुद्री।

केवलान्वयितया तदवच्छिन्नसामान्यभेदाप्रसिद्धिरित्याशङ्कानिरासाय अनेकभाववृत्तित्वं निर्वक्ति—**अत्र चेति**। अभावत्ववारणाय भाववृत्तित्वनिवेशः समवायत्ववारणाय सत्यन्तनिवेशः सत्यन्ते उभयसंबन्धनिवेशोपि तद्वारणायैवेति बोध्यम्। उपाधिमत्तायां संबन्धविवक्षायाः फलमाह—**तेनेति**। **अतस्तन्नोक्तमिति**। स्वरूपेणोपाधिमत्वोक्तौ द्रव्यत्वादीनां दैशिकस्वरूपसंबन्धे मानाभावेन द्रव्यादिष्वव्याप्तिरित्यपि द्रष्टव्यम्। पदा-र्थचतुष्टयस्य साधर्म्यानुक्त्या मूलस्य न्यूनतां परिहरन्नाह—**अत्रचेति**। सत्तावन्तस्त्र-यस्त्वाद्या इत्यत्र आद्यत्रयमुद्दिश्य सत्तावत्त्वं साधर्म्यं विधीयते तच्चायुक्तं उद्देश्यताव-च्छेदकपदस्य पूर्वमभिधेयत्वात् अतएव पर्वतो वह्निमानित्येव प्रतिज्ञावाक्यं नतु वह्नि-मान्पर्वत इत्याशङ्कानिरासाय योजनया लभ्यमर्थं मुक्तावल्यां प्रकटयतीत्याह—**उद्दे-श्यवाचकेति**। अन्यथा तादृशवाक्यस्यातिस्पष्टार्थतया द्रव्यगुणेत्यादिवाक्यमनर्थ-

---

१ स्वप्रतियोगिवृत्तित्वानुपादाने घटभेदमादाय समवायत्वे भेदविशिष्टत्वे सति भाववृ-त्तित्वसत्वासमवायेऽतिव्याप्तिः॥ स्वसामानाधिकरण्यानुपादाने समवायभेदमादाय समवा-येऽतिव्याप्तिः. २ समवेतवृत्तिपदार्थविभाजकोपाधिमत्वमित्युक्तौ विशेषेतिव्याप्तिः। अतः समवेतसमवेतेतिविशेषत्वं तु न समवेतसमवेतवृत्ति.

सत्तावन्तस्त्रयस्त्वाद्याः गुणादिर्निर्गुणक्रियः ॥ १४ ॥

वात् ॥ **सत्तावन्त इति** ॥ द्रव्यगुणकर्मणां सत्तावत्त्वमित्यर्थः ॥ **गुणादिरिति** ॥ यद्यपि गुणक्रियाशून्यत्वमाद्यक्षणे घटादावतिव्याप्तं क्रियाशून्यत्वं च गगनादावतिव्याप्तं तथापि गुणवदवृत्तिधर्मवत्त्वं कर्मवदवृत्तिपदार्थविभाजकोपाधिमत्त्वं च तदर्थः । नहि घटत्वादिकं द्रव्यत्वादिकं वा गुणवदवृत्ति कर्मवदवृत्ति[1] वा किंतु गुणत्वादिकं तथा, आकाशत्वादिकं तु न पदार्थविभाजकोपाधिः[2]

दिनकरी ।

—**द्रव्यगुणकर्मणामिति** । **निर्गुणक्रिय इति मूलम्** । तदर्थश्च गुणक्रिययोरन्योन्याभावमादाय द्रव्ये नातिव्याप्तिः । **यद्यपि गुणेति** । नच गुणगुणिनोर्वामदक्षिणगोविषाणवत्समानकालिकत्वात्कथं गुणशून्यत्वमिति वाच्यं, निर्गुणे गुणोत्पत्तिस्वीकारेण तत्संभवात् । नैचैवं[3] घटादेराद्यक्षणावच्छिन्नस्य चाक्षुषता न स्यादिति वाच्यं, इष्टापत्तेः । **तथापीति** । गुणवत्ता च समवायेन, तेन कालिकसंबन्धेन गुणवद्गुणादिवृत्तेर्गुणत्वादेरसंग्रहेपि न क्षतिः । गुणवदवृत्तित्वं तादृशधर्मवत्त्वं च समवायस्वरूपान्यतरसंबन्धेन तेन समवायेन गुणवृत्तित्वाभिधाने तादृशस्य द्रव्यत्वप्रकारकप्रमाविशेष्यत्वस्य द्रव्ये सत्वादतिव्याप्तिः । अतस्तेनैव तद्वत्त्वं वाच्यं तदा सामान्यादावव्याप्तिरिति परास्तम् । पदार्थविभाजकपदस्य कृत्यमाह । आकाशत्वादिकं त्विति । कर्मवदवृत्त्याकाशत्वरूपोपाधिमत्याकाशेऽतिव्याप्तिवारणाय तत्पदमिति भावः ॥ जात्यादीनामप्येकार्थ[4]समवायसंबन्धेन सामान्यवत्त्वात्सामान्यपरिहीना इति मूल-

रामरुद्री ।

कमेव स्यादिति भावः । अत्रच नित्यानित्यउभयवृत्तिपदार्थविभाजकोपाधिमत्त्वं द्रव्यगुणयोः साधर्म्यं बोध्यम् । द्रव्यमात्रस्य तु साधर्म्यं मूलकृतैव वक्ष्यते । **ननु** निर्गुणत्वादिकं यदि गुणक्रियाभाववत्त्वं तदा द्रव्येऽतिव्याप्तिः तत्रापि तयोर्भेदसत्वादित्यत आह—**तदर्थश्चेति** । **चाक्षुषत्वं न स्यादिति** । चाक्षुषं प्रति रूपस्य कारणत्वा-

---

१ तथाच द्रव्यत्वमादाय न द्रव्येतिव्याप्तिरिति भावः. २ तथाच आकाशत्वमादाय नाकाशेतिव्याप्तिरिति भावः. ३ आद्यक्षणावच्छिन्ने घटे चक्षुःसंयोगरूपचाक्षुषकारणाभावादिति भावः. ४ स्वसमवायिसमवायसंबन्धेन.

सामान्यपरिहीनास्तु सर्वे जात्यादयो मताः।
पारिमाण्डल्यभिन्नानां कारणत्वमुदाहृतम् ॥ १५ ॥

॥ **सामान्येति** ॥ सामान्यानधिकरणत्वं सामान्यादीनामित्यर्थः ॥ **पारिमाण्डल्येति** ॥ पारिमाण्डल्यमणुपरिमाणं, कारणत्वं तद्भिन्नानामित्यर्थः । अणुपरिमाणं तु न कस्यापि कारणं तद्धि

दिनकरी।

मयुक्तमतो व्याचष्टे—**सामान्यानधिकरणत्वमिति** । तथाच सामान्यनिरूपिताधिकरणता न सामान्यादौ एकार्थसमवायस्याधिकरणतानियामकत्वाभावादिति भावः ॥ अप्रसिद्धत्वात्पारिमाण्डल्यपदार्थं निर्वक्ति—**पारिमाण्डल्यमिति । तद्भिन्नानामिति** । पारिमाण्डल्यभिन्नानाम् । ननु द्व्यणुकपरिमाणस्य कारणत्वाभावात्तत्रातिव्याप्तिरतः पारिमाण्डल्यपदं द्व्यणुकपरिमाणस्याप्युपलक्षणम्, तेन तस्यापि लक्ष्यत्वमित्यभिप्रेत्याह—**अणुपरिमाणं त्विति** । परमाणुद्व्यणुकसाधारणमणुपरिमाणं त्वित्यर्थः । पारिमाण्डल्यस्य कारणत्वे बाधकमाह—**तद्धी-**

रामरुद्री।

दुत्पत्तिक्षणे च घटादौ तदभावादिति भावः । **नन्वाद्यक्षणे** घटादौ रूपाङ्गीकारेपि तत्पूर्वक्षणे घटाद्यभावेन कारणीभूतस्य तद्वति चक्षुःसंयोगस्याभावादाद्यक्षणे घटादिचाक्षुषमेव न संभवतीति कथं नियमापत्तिरिति चेन्न । चक्षुःसंयुक्तसमवायस्यापि घटादौ तदानीमसंभवात् उत्पत्तिप्राक्क्षणे घटादेरेवाभावात् । वस्तुतस्तु परमाणौ द्रव्यत्वादिप्रत्यक्षवारणाय चक्षुःसंयुक्ते योग्यत्वविशेषणस्यावश्यकतया द्व्यणुकचाक्षुषे व्यभिचारापत्त्या द्रव्यान्यद्रव्यसमवेतचाक्षुषत्वस्यैव संयुक्तसमवायकार्यतावच्छेदकत्वेनोपगन्तव्यतया चक्षुःसंयुक्तसमवायेन घटादेः प्रत्यक्षमेव न संभवतीत्यभिप्रायेण समाधत्ते—इष्टापत्तेरिति । तथा च तृतीयक्षणएव घटादिचाक्षुषमिति भावः । **अधिकरणतानियामकत्वाभावादिति** । यद्यप्येवं सति सामान्यादौ भावत्ववत्त्वमपि न स्यात् सामानाधिकरण्यसंबन्धेन सत्ताधिकरणत्वमादायैव तत्र भावत्वाधिकरणताया उपपादनीयत्वात् तथापि सत्तासमवायसामानाधिकरण्यान्यतरस्यैव भावस्वरूपत्वादिति भावः । **वस्तुतस्तु** समवायसंबन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकसामान्याभावस्य साधर्म्यत्वे न कोपि दोष इति ध्येयम् । तच्च न संभवतीत्यत्र चकारो न समुच्चयार्थकः परमाणुपरिमाणस्य

---

१ अणुपरिमाणम्.

स्वा[1]श्रयारब्धद्रव्यपरिमाणारम्भकं भवेत् तच्च न सम्भवति परिमाणस्य स्वसमानजातीयोत्कृष्टपरिमाणजनकत्वनियमात् महदारब्धस्य महत्तरत्ववदणुजन्यस्याणुतरत्वप्रसङ्गात्[2]। एवं परममहत्परिमाणमतीन्द्रियसामान्यं विशेषाश्च बोध्या[3]:। ई[4]दमपि योगिप्रत्यक्षे विषयस्य न कारणत्वम्। ज्ञायमानं सामान्यं न प्रत्या[5]सत्तिः।

दिनकरी।

ति। अणुपरिमाणं हीत्यर्थः। **तच्चेति।** चस्त्वर्थे। तत्र हेतुमाह—**परिमाणस्येति। स्वसमानजातीयेति।** साजात्यमत्र परिमाणविभाजकरूपेण बोध्यम्। **अणुजन्यस्येति।** उत्कृष्टं चाणोरणुतरमेवेति भावः। न चाणुजन्यस्याणुतरत्वमस्तु किंबाधकमिति वाच्यम्, तथा सति त्रुटेरचाक्षुषत्वप्रसङ्गात्। **ननु** तर्हि द्व्यणुकादिपरिमाणस्य किं जनकमिति चेत्संख्यैवेत्यवेहि, व्यक्तीभविष्यति चेदमुपरिष्टात्। मूलस्य न्यूनतां परिहरति—**एवमिति।** बोध्या इत्यनेनान्वयः। **न कारणानीति। बोध्या इत्यर्थः।** ऐन्द्रियिकयोर्महत्वसामान्ययोः स्वविषयकलौकिकप्रत्यक्षे हेतुत्वात्परममहत्वातीन्द्रियत्वे इह विशेषणे। **ननु** योगिप्रत्यक्षे पारिमाण्डल्यस्यापि विषयविधया कारणत्वात् पारिमाण्डल्यभिन्नानामित्ययुक्तमत आह—**इदमपीति।** यथा योगजधर्मेणातीता-

रामरुद्री।

नित्यतया कालिकविधयातीन्द्रियतया प्रत्यक्षे विषयविधया च कारणत्वासंभवेन कार्यान्तरं प्रति कारणत्वान्तरस्य समुच्चयासंभवादतस्तस्य तुकारार्थकत्वमाह—**त्वर्थ इति** ननु द्व्यणुकपरिमाणमपि परमाणुत्वेन अणुपरमाणुसजातीयं अणुपरिमाणादुत्कृष्टं चेति द्व्यणुकपरिमाणस्यापि कारणत्वेन उक्तनियमक्षतिरित्याशङ्कायामाह—**साजात्यमत्रेति।** परिमाणविभाजकोपाधयः अणुत्वत्वमहत्वत्वादयः। **अचाक्षुषत्वप्रसङ्गादिति।** महत्वाभावादिति भावः। **इदमिति।** द्व्यणुकादिपरिमाणे सङ्ख्यादिकारणत्वमित्यर्थः। **उपरिष्टात्।** गुणनिरूपणे इत्यर्थः। **इहेति।** महत्वसामान्ययोरित्यर्थः। **ननु** योगिप्रत्यक्षे विषयस्य कारणत्वाभावे का युक्तिरित्यत आह—**यथेति।** तथा च योगिप्रत्यक्षेपि विषयस्य कारणत्वे तेषामतीतानागतविषयकप्रत्यक्षं न स्यादिति

---

१ स्वं अणुपरिमाणम्. २ तथा च त्रुटेरप्रत्यक्षापत्तिः. ३ अकारणमिति शेषः. ४ अकारणत्वमपि. ५ प्रत्यक्षप्रयोजकप्रत्यासत्तिर्नेत्यर्थः.

ज्ञायमानं लिङ्गं नानुमितिकरणमित्यभिप्रायेणोक्तम् । आत्ममानसप्रत्यक्षे आत्मपरममहत्वस्य कारणत्वात्परममहत्परिमाणमाकाशादेर्बोध्यम् । तस्या[1]पि न कारणत्वमित्याचार्याणामाशय इत्यन्ये । तन्न, ज्ञानातिरिक्तं प्रत्येवाकारणताया आचार्यैरुक्तत्वात् ॥ ननु

दिनकरी।

नागतविषयकं प्रत्यक्षं तथा विद्यमानविषयकमपीत्यर्थः । **ननु** ज्ञायमानसामान्यस्य प्रत्यासत्तित्वेन ज्ञायमानहेतोश्चानुमितिकरणत्वेन पारिमाण्डल्यस्य सामान्यलक्षणाजन्यज्ञानेऽनुमितौ च कारणत्वात् पारिमाण्डल्यभिन्नानामिति मूलमसङ्गतमत आह—**ज्ञायमानमिति । आत्ममानसेति ।** विषयतया द्रव्यलौकिकप्रत्यक्षे समवायेन महत्वस्य हेतुत्वादिति भावः । यद्यपि स्वप्रत्यक्ष इत्येव वक्तुमुचितं तथापि टीकाकृन्मते आत्मैकत्वमहत्वयोरयोग्यत्वात्प्रत्यक्षं न संभवति इत्यात्ममानसेत्युक्तम् । केचित्तु कारणत्वं चान्यत्र पारिमाण्डल्यादिभ्य इत्यत्र भाष्ये आदिग्रहणात्परममहत्त्वं गृह्यते इति वदतामाचार्याणामात्मपरिमाणमपि न कस्यचित्कारणमित्याशयो लभ्यते, तत्र परममहत्पदमात्मपरिमाणातिरिक्तपरममहत्परिमाणपरमिति न वाच्यं, मानाभावादिति वदन्ति । तन्मतं दूषयितुमुपन्यस्यति—**तस्यापीति ।** आत्ममहत्परिमाणस्यापीत्यर्थः । **ज्ञानातिरिक्तं प्रत्येवेति ।** कारणत्वं च ज्ञातृधर्मेतरभावकार्यापेक्षया इत्याचार्यग्रन्थः । ज्ञातृधर्मा ज्ञानादयः तदतिरिक्तभावकार्यं प्रति कारणत्वं पारिमाण्डल्यभिन्नानां साधर्म्यमिति तदर्थः । एवंच

रामरुद्री।

लौकिकप्रत्यक्ष एव विषयस्य कारणत्वमङ्गीकार्यं योगजधर्मस्त्वलौकिकसन्निकर्ष एवेति भावः । **स्वप्रत्यक्ष इति ।** आत्मगतमहत्वप्रत्यक्षे स्वस्य विषयविधया कारणत्वादिति भावः । **अयोग्यत्वेनेति ।** अन्यथात्मनः अणुत्वे इन्द्रियादिस्वरूपत्वे च विवादासंभवादितिभावः । **तदतिरिक्तभावकार्यमिति ।** ज्ञानाद्यतिरिक्तभावकार्यमित्यर्थः । यद्यपि ज्ञातृधर्मेतरकार्यापेक्षमित्याचार्यग्रन्थे भावत्वं नोपात्तं तथापि द्व्यणुकपरिमाणस्य स्वध्वंसंप्रति कारणत्वेन पारिमाण्डल्यपदस्याणुपरिमाणसामान्यपरत्वेन द्व्यणुके भवत्यति-

१ आत्ममहत्वस्यापि.

अन्यथासिद्धिशून्यस्य नियता पूर्ववर्तिता ।
कारणत्वं भवेत्तस्य[1] त्रैविध्यं परिकीर्तितम् ॥ १६ ॥

कारणत्वं किमत आह—अन्यथासिद्धीति ॥ तस्य कारणत्वस्य ।

दिनकरी ।

पारिमाण्डल्यादीति आदिपदेन परममहत्त्वं गृह्णतामाचार्याणामाशयो यत्पारिमाण्डल्यस्य परममहत्त्वादीनां च ज्ञानातिरिक्तं प्रति न कारणत्वं नतु कारणत्वसामान्याभावस्तदनुमत इति भावः । यत्राचार्यैः पारिमाण्डल्यादीत्यादिपदार्थेषु सुखदुःखादेरजनितावयविरूपादेः पाकनष्टपरमाणुरूपादेश्चागणनात्तेषां लक्ष्यत्वमनुमतम् । एवंच तेषु ज्ञानाद्यतिरिक्तभावकार्यफलोपधायकत्वरूपस्याचार्यलक्षणस्याव्याप्तिं परिचिन्त्य स पक्षस्त्यक्तो ग्रन्थकृतेति ध्येयम् ॥ **मूलेऽन्यथासिद्धीति ।** दण्डत्वादौ नियतपूर्ववृत्तितायाः सत्वादतिव्याप्तिरत उक्तमन्यथासिद्धिशू-

रामरुद्री ।

व्याप्तिरिति भावत्वमुपात्तं भावत्वं तु स्वमतेपि देयमेव अन्यथा तत्रैवातिव्याप्तिः । **अजनितावयविरूपादेरिति ।** पाकनष्टपरमाणुरूपादेर्विशेषणं तेन पाकनष्टपरमाणुरूपस्यापि नाशात्पूर्वं द्व्यणुकरूपाद्युपधायकत्वेपि न क्षतिः । **फलोपधायकत्वरूपस्येति ।** समवायेन परिमाणं प्रति स्वाश्रयसमवेतत्वसंबन्धेन परिमाणत्वेन सामान्यतः कारणत्वेन पारिमांडल्यादिकारणत्वेन स्वरूपयोग्यतारूपकारणतावत्त्वात्फलोपधायकत्वविवक्षा तच्च न अव्यवहितपूर्वत्वसम्बन्धेन कार्यविशिष्टत्वे सति स्वरूपयोग्यत्वं तस्य पारिमांडल्येपि सत्वात् किं तु कार्योत्पादप्रयोजकत्वमेव प्रयोजकत्वं च स्वरूपसम्बन्धरूपं दण्डाद् घटोत्पाद इतिप्रतीतिसाक्षिकमिति ध्येयम् । यद्यपि स्वमतेपि स्वप्रत्यक्षं प्रति सुखदुःखयोः कारणत्वेपि परमाणुरूपस्यातीन्द्रियतया भावकार्यं प्रत्यकारणत्वेन तत्राव्याप्तिस्तदवस्थैव । न च जन्यमात्रस्य कालोपाधितया कालत्वेन तस्यापि भावकार्यं प्रति कारणत्वमक्षतमेवेति वाच्यम् । तथासति द्व्यणुकपरिमाणस्यापि कालविधया भावकार्यकारणत्वेन अणुपरिमाणं तु न कस्यापि कारणमिति मूलविरोधापत्त्या कारणत्वपदस्य कार्यत्वावच्छिन्नकार्यतानिरूपितकारणत्वपरतायाः क्रियैव काल इति मतावलंबने वा आवश्यकत्वेनाव्याप्तेर्दुर्वारत्वादिदमसंगतं तथापि स्वमते विशेषाश्चेति चकारेण तादृशरूपस्यापि समुच्चितत्वादिति भावः । **दण्डत्वादाविति ।** घटाधिकर-

---

१ तस्य कारणत्वस्य.

तत्रेति। समवायिकारणे प्रत्यासन्नं कारणं द्वितीयमसमवायिका-

दिनकरी।

न्यस्येति। तद्घटत्वावच्छिन्नेऽन्यत्र क्लृप्तनियतपूर्वेत्याद्यनन्यथासिद्धि-मत्यपि घटत्वावच्छिन्नेऽन्यथासिद्धे तद्रासभेऽतिव्याप्तिवारणाय निय-तेति। नियतपूर्ववृत्तिजातीयतेत्यर्थः। तेनारण्यस्थदण्डादावपि स्वरूप-योग्यतासम्पत्तिः तज्जातीयत्वं च नियतपूर्ववृत्तितावच्छेदकदण्डत्वा-

रामरुद्री।

णदेशावच्छेदेन नियतपूर्ववर्तिताया इत्यर्थः। स्वाश्रयाश्रयत्वसम्बन्धेन दण्डत्वादेरपि घटाधिकरणसम्बन्धत्वादिति भावः। **घटत्वावच्छिन्न इति।** यद्यग्रे लघुनियतपूर्ववर्तितावच्छेदकावच्छिन्नैरेव कार्योत्पादसम्भवे तत्सहभूतमन्यथासिद्धमित्येव पञ्चमान्यथासिद्धिनिरुक्तिर्ग्रन्थकृता वक्ष्यते तथाच तद्रासभवत्वस्य घटत्वावच्छिन्नं प्रत्यपि नियतपूर्ववर्तितानवच्छेदकत्वात् घटत्वावच्छिन्नेपि तद्रासभस्यान्यथासिद्धत्वं संभवति तथापि लाघवस्य शरीरकृतसंबन्धकृतादिभेदेन नानारूपतया अन्यथासिद्धत्वमेकमनुगतं न शक्यते वक्तुं तद्विरोधिगौरवस्य तत्तत्पदार्थघटितत्वरूपस्यापि तत्तद्व्यक्तिभेदेन भिन्नतया अन्यदित्यस्य गुरुभूतार्थकतया गौरवस्यैव अन्यथासिद्धत्वपर्यवसानात् अतस्तत्तद्भिन्नत्वमेव अन्यथासिद्धत्वं वाच्यम्, तत्रच नियतपूर्ववर्तिभिन्नानां नियतपूर्ववर्तित्वदलेनैव वारणसंभवे तादृशानंतपदार्थशरीरे प्रवेशगौरवमिति तत्कार्यनियतपूर्ववर्तित्वे सति तत्कार्यकारणकत्वेन व्यवह्रियमाणाः ये तद्भिन्नभेदानामन्यथासिद्धिशून्यत्वं तथाच तद्रासभवत्त्वस्य घटत्वावच्छिन्ननियतपूर्ववर्तितावच्छेदकत्वविरहात् तद्रासभो न घटत्वावच्छिन्नेऽन्यथासिद्ध इति भावः। नच दण्डत्वाऽद्यवच्छिन्नभेदकूटस्यानुगतस्यैव अन्यथासिद्धत्वमस्त्विति वाच्यम्। तथासति तदभावस्य दण्डत्वादेरेव कारणतात्वसंभवेन शेषवैयर्थ्यात्। न्यूनवृत्तिदण्डत्वादेः कारणतानवच्छेदकत्वापत्तेश्च तद्भेदकूटाभावो नातिरिक्त इति ध्येयम्। अरण्यस्थदण्डादौ कारणतासंपत्तये नियतपूर्ववर्तिजातीयत्वं कारणत्वमित्युक्तं तत्रच द्रव्यत्वादिना घटपटादीनामपि घटकारणतापत्तिरतआह—**तज्जातीयत्वं चेति। दण्डत्वादीति।** नच दण्डत्ववद्द्रव्यत्वादिकमपि नियतपूर्ववर्तितावच्छेदकमेवेति तद्दोषतादवस्थ्यमिति वाच्यम्। नियतपूर्ववर्तितावच्छेदकपदेन लघुनियतपूर्ववर्तितावच्छेदकस्योक्तत्वात्। द्रव्यत्वस्य घटनियतपूर्ववर्तितावच्छेदकत्वेन तस्यैव घटकारणतारूपत्वे अनन्तद्रव्येषु घटकारणत्वापत्त्या कल्पनागौरवात् दण्डत्वादिकमेव लध्विति भावः। तथाच दण्डत्वे[2]त्वद्रव्यत्वादिभिन्नत्वे सति [3]घटनियतपूर्ववर्ति-

१ स्वं दंडत्वं स्वाश्रयं दंडः तदाश्रयं घटाधिकरणं. २ दण्डत्वत्वादिवारणाय दण्डत्वत्वादिभिन्नत्वम्. ३ तन्तुवारणाय घटनियतपूर्ववृत्तितावच्छेदकधर्मवत्वम्.

रणमित्यर्थः । अत्र यद्यपि तुरीतन्तुसंयोगे पटासमवायिकारणत्वं

दिनकरी ।

दिमत्त्वमेवेति ॥ **यत्समवेतमिति** । यदवच्छिन्नं स्वकारणतावच्छेदकयद्धर्मावच्छिन्ने समवायसम्बन्धेनोत्पद्यते तद्धर्मावच्छिन्नं प्रति तद्धर्मावच्छिन्नमित्यर्थः । घटत्वाद्यवच्छिन्नं हि स्वकारणतावच्छेदककपालत्वाद्यवच्छिन्ने समवायसम्बन्धेनोत्पद्यते इति भवति घटत्वाद्यवच्छिन्नं प्रति समवायिकारणम् । स्वकारणतावच्छेदकेत्युक्त्या च न द्रव्यत्वादेर्घटादिसमवायिकारणतावच्छेदकत्वमिति । **तत्रासन्नमिति** । इदंच समवायिकारणादावतिव्याप्तिवारणाय पटसमवायिकारणतन्तुसमवेततन्तुत्वादावतिव्याप्तिवारणाय जनकमिति । तन्तुत्वस्यान्यथासिद्धत्वेनानन्यथासिद्धनियतपूर्ववृत्तिताया अभावेन नातिप्रसङ्गः । **मुक्तावल्यामत्र यद्यपीति** । तुरीतन्तुसंयोगस्य पटं प्रति कुतो नासमवायिकारणत्वमिति तु नाशङ्कनीयम्, तुरीतन्तुसंयोगनाशे पटनाशापत्तेः असमवायिकारणनाशस्य द्रव्यनाशजनकत्वात् । नचासमवायिकारणनाशस्य द्रव्यनाशकत्वे प्रमाणाभाव इति वाच्यं, द्व्यणुक[2]नाशान्यथानुपपत्तेरेव मानत्वादिति । नच तन्तुषु विनष्टेषु विनैव समवायिकारणं द्रव्यस्य क्षणद्वयं स्थितिः

रामरुद्री ।

तावच्छेदकधर्मवत्वं घटकारणत्वमिति पर्यवसितम् ॥ यत्र समवायसम्बन्धेन यत्कार्यमुत्पद्यते तत्तत्प्रति समवायिकारणमित्युक्तौ कपालादेर्द्रव्यत्वादिनापि घटसमवायिकारणतापत्तिः कपालत्वावच्छिन्नस्य तद्धटत्वाद्यवच्छिन्नं प्रत्यपि तथात्वापत्तिरित्यतो व्याचष्टे —**यदवच्छिन्नमिति** । **मानाभाव इतीति** । सर्वत्र समवायिकारणनाशादेव द्रव्यनाशसम्भवादिति भावः । **द्व्यणुकेति** । अत्र द्व्यणुकपदं यादृशघटादेरारम्भककपालनाशमन्तरा तत्संयोगनाशादेव नाशः तादृशघटादेरप्युपलक्षकं नातो न्यूनताप्रसङ्गः । **क्षणद्वयमिति** । समवायिकारणनाशस्य द्रव्यनाशकत्वेपि कपालादिनाशक्षणे

---

१ तुरीतन्तुसंयोगादीनामपि पटाद्यसमवायिकारणे तं त्वादौ समवायसंबन्धेन प्रत्यासन्नत्वादिति भावः. २ द्व्यणुकनाशस्थले समवायिकारणस्य तन्तोर्विद्यमानत्वात्रसमवायिकारणनाशात् द्व्यणुकनाश अत आह द्व्यणुकनाशे इति.

दिनकरी।

स्यादिति वाच्यं, इष्टापत्तेः कारणान्तरकल्पने गौरवात्। **अथ** द्रव्यनाशासमवायिकारणनाशयोरसमानाधिकरणयोः कथं हेतुहेतुमद्भाव इति चेदत्रो**च्यते** प्रतियोगितया द्रव्यनाशत्वावच्छिन्नं प्रति स्वप्रतियोगिसमवायिसमवेतत्वकालिकविशेषणतोभयसंबन्धेन नाशत्वेन हेतुतेति। इह कालिकसंबन्धस्य कारणतावच्छेदकसंबन्धत्वे द्वितीयतृतीयक्षणे घटादेर्नाशापत्तिरतः स्वप्रतियोगिसमवायिसमवेतत्वनिवेशः स्वप्रतियोगिजन्यत्वसंबन्धश्च दण्डनाशाद्घटनाशापत्तेरुपेक्षितः भाविनाशमादायातिप्रसङ्गवारणाय कालिकसंबन्धनिवेशः। यदि तु कपालपवनसंयोगनाशाद् घटनाशापत्तिरेवमपि दुर्वारैवेति विभाव्यते तदा स्वप्रतियोगिजन्यत्वस्वप्रतियोगिसमवायिसमवेतत्वकालिकविशेषणतैतत्रितयसंबन्धेन नाशत्वेन हेतुता बोध्या। **नचैवमपि** तुरीतन्तुसंयोगनाशात्पटनाशापत्तिरिति वाच्यं, तुरीतन्तुसंयोगस्य पटं प्रति

रामरुद्री।

कपालादिकं विनैव घटादेरवस्थित्यावश्यकत्वेन द्वयपदम्। **इष्टापत्तेरिति। ननु** द्रव्यनाशे समवायिकारणनाशस्यापि पृथक् कारणत्वकल्पनेनैवोपपत्तौ समवायिकारणमन्तरा क्षणद्वयं द्रव्यस्थित्यभ्युपगमो नोचितः। नच परस्परजन्यद्रव्यनाशे परस्परव्यभिचार इति वाच्यम्। अव्यवहितोत्तरत्वं कार्यतावच्छेदककोटौ निवेश्य तद्वारणसंभवादित्यत आह—**कारणान्तरेति। ननु** दैशिकविशेषणतासंबन्धेन द्रव्यप्रतियोगिकनाशं प्रति दैशिकविशेषणतया द्रव्यासमवायिकारणप्रतियोगिकनाशत्वेन कारणत्वे यत्र यत्किंचित्तन्तुसंयोगनाशात्सहस्रतन्तुकपटनाशः तत्र तन्तुसंयोगनाशानधिकरणतन्तुष्वपि पटनाशोत्पत्त्या व्यभिचारापत्तिः ध्वंसप्रागभावयोः प्रतियोगिसमवायिदेशमात्रवृत्तित्वादित्यभिप्रायेण शङ्कते—**अथेति—हेतुतेतीति**। तथा च कारणतावच्छेदकलाघवमपीति भावः। **क्षणिकत्वापत्तिरिति**। उत्पत्तिक्षणमारभ्यैव घटादौ यत्किंचिन्नाशसत्त्वादिति भावः। **ननु** क्षणिकत्ववारणाय स्वप्रतियोगिसमवायिसमवेतत्वस्थाने स्वप्रतियोगिजन्यत्वमेव कुतो न निवेश्यत इत्याशङ्कायामाह—**स्वप्रतियोगीति। अतिप्रसङ्गवारणायेति**। द्वितीयक्षणएव घटादौ नाशातिप्रसङ्गवारणायेत्यर्थः॥ **इति विभाव्यते इति**। स्वप्रतियोगिसमवायियावत्समवेतत्वोक्तौ नेयमापत्तिः सं-

---

१ स्वं नाशः. २ स्वं नाशः.

स्यात् वेगादीनामभिघाताद्यसमवायिकारणत्वं स्यात् एवं ज्ञानादीनामपीच्छाद्यसमवायिकारणत्वं स्यात् तथापि पटासमवायिका-

दिनकरी।

कारणतैव न संभवति किंतु तुर्येव संयोगसंबन्धेन तन्तुनिष्ठा सति पटजनिकेति तत्रातिप्रसङ्गाभावात्। एवंच विशेषलक्षणेषु तुरीतन्तुसंयोगादिभेदानामनिवेशेन लाघवमपीति **केचित्। वस्तुतः** [1]स्वप्रतियोगिनिष्ठासमवायिकारणतानिरूपितफलोपधानात्मकजन्यत्वसंबन्धेन नाशत्वेन हेतुता तुरीतन्तुसंयोगस्तु निमित्तं न त्वसमवायीति न तन्नाशेन पटनाश इत्यन्यत्र विस्तरः। वेगादीनामित्यादिना स्पर्शसंग्रहः। **अभिघातादीति।** आदिना नोदनपरिग्रहः। ज्ञानादीत्यादिना इच्छापरिग्रहः। इच्छादीत्यत्र प्रवृत्तेः परिग्रहः। [2]तन्तुसमवेतत्वे सति तुरीतन्तुसंयोगाद्यन्यत्वे सति पटकारणत्वं पटासमवायिकारणत्वमिति विशिष्यैव लक्षणं कर्तव्यमित्याह—**तथापि। वस्तुतस्तु** तुरीतन्तुसंयोगत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकभेदः पटासमवायिकारणलक्षणघटक-

रामरुद्री।

भवतीति सूचनाय यदित्वित्युक्तं, तथोक्तावपि कपालरूपनाशादपि घटनाशापत्तितादवस्थ्यमतः तथा न विवक्षितमेवेति ध्येयम्। **अतिप्रसङ्गाभावादिति।** तुरीतन्तुसंयोगस्य पटजनकत्वाभावादिति भावः। **नन्वेवं** तुरीतन्तुसंयोगस्य पटं प्रत्यकारणत्वे तत्र पटासमवायिकारणलक्षणातिव्याप्तिविरहेण तल्लक्षणे तुरीतन्तुसंयोगभिन्नत्वविशेषणस्य ग्रन्थकृदुपात्तस्य वैयर्थ्यप्रसङ्ग इत्याशङ्कायामेवमप्यस्माकं लाघवमेवेति नोपादेयमेव तदित्याह—**एवं चेति।** अत्राहुरित्यादि केचिदित्यन्तं ग्रन्थकारानुयायिनो मतमिति बोध्यम्। स्वयमाह—**वस्तुतस्त्विति। जन्यत्वसंबन्धेनेति।** अत्रापि भाविनाशमादाय घटादेः क्षणिकत्वापत्तिवारणाय कालिकसंबन्धोपि प्रवेशनीयः एतल्लाभायैवान्यत्र विस्तर इत्युक्तमिति ध्येयम्। **नोदनेति।** शब्दजनकसंयोगोभिघातस्तद्भिन्नसंयोगो नोदनं अभिघाते विलक्षणयोगस्य तद्भिन्नसंयोगे च क्रियाया असमवायिकारणत्वापत्तिरिति भावः। अत्र यद्यपि तयोरसमवायिकारणत्वेपि न तन्नाशादभिघातादिनाशापत्तिः द्रव्यनाशं प्रत्येव असमवायिकारणनाशस्य हेतुत्वादितीष्टापत्तिः संभवति तथाप्यसमवायिकारणमन्तरा क्षणत्रयं कार्यस्थितेरनिष्टतया तदापत्तिरेवात्रेष्टापत्तिबा-

---

१ स्वं नाशः. २ तन्तुवारणार्थं तुरीतन्तुसमवेतत्वं, तुरीतन्तुसमवेतत्वं तुरीतन्तुसंयोगे अतस्तद्वारणार्थं तुरीतन्तुसंयोगान्यत्वं, द्रव्यत्ववारणार्थं पटकारणत्वम्.

समवायिकारणत्वं ज्ञेयमथाप्यसमवायिहेतुत्वम्।
एवं न्यायनयज्ञैस्तृतीयमुक्तं निमित्तहेतुत्वम्॥१७॥

रणलक्षणे तुरीतन्तुसंयोगभिन्नत्वं देयम्, [1]तुरीतन्तुसंयोगस्तु तुरीपटसंयोगं प्रत्यसमवायिकारणं भवत्येव एवं वेगादिकमपि वेगस्पन्दाद्यसमवायिकारणं भवत्येवेति तत्तत्कार्यासमवायिकारणलक्षणे तत्तद्भिन्नत्वं देयम्। आत्मविशेषगुणानां तु कुत्राप्यसमवायिकारणत्वं नास्ति तेन [2]तद्भिन्नत्वं सामान्यलक्षणे देयमेव। अत्र समवायिकारणे प्रत्यासन्नं द्विविधं कार्यैकार्थप्रत्यासत्त्या[3] कारणैकार्थप्रत्यासत्त्या च, [4]आद्यं यथा घटादिकं प्रति कपालसंयोगादिकमसमवायिकारणं [5]तत्र कार्येण घटेन सह कारणस्य[6] कपालसंयोगस्य एकस्मिन् कपाले प्रत्यासत्तिरस्ति, द्वितीयं यथा घटरूपं प्रति

दिनकरी।

तया ग्रन्थकर्तुर्नाभिप्रेतः अपि तु तन्तुभिन्नसमवेतत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकभेद एव। अन्यथा हस्ततन्तुसंयोगादिभेदानां पृथग्निवेशापत्त्या भेदकूटनिवेशेन गौरवादिति ध्येयम्। एतेन तन्तुमात्रसमवेतत्वनिवेशेनैवोपपत्तौ तुरीतन्तुसंयोगान्यत्वनिवेशनमनुचितमित्यपास्तम्। मा-

रामरुद्री।

धिकेति मन्तव्यम्। ज्ञानादेरित्याद्यसमवायिकारणत्वे तु आत्मविशेषगुणानां क्वाप्यसमवायिकारणत्वं नास्तीति सिद्धान्तभङ्गप्रसङ्ग एव दूषणं बोध्यम्। **ग्रन्थकर्तुर्नाभिप्रेत इति**। तुरीतन्तुसंयोगभिन्नत्वे सतीत्यस्य तत्संयोगप्रतियोगिकभेदार्थकत्वादिति भावः। **नन्वेवं** तादृशभेदप्रतियोगितावच्छेदकं किमित्याशङ्कायां तन्तुभिन्नसमवेतत्वमेव तत्प्रतियोगितावच्छेदकमित्याह—**किंत्विति**। तुरीतन्तुसंयोगत्वस्य तत्प्रतियोगितावच्छेदकत्वोपगमे बाधकमाह—**अन्यथेति**। **मात्रपदस्येति**। [7]तन्तुभिन्नास-

---

१ सामान्यलक्षणे तुरीतन्तुसंयोगभिन्नत्वं कुतो न दीयते इति चेदाह—तुरीति. २ आत्मविशेषगुणभिन्नत्वं. ३ कार्येण सह एकस्मिन् अर्थे प्रत्यासत्तिः संबन्धः. ४ कार्यैकार्थप्रत्यासत्त्या कारणम्. ५ आद्योदाहरणे. ६ कारणैकार्थप्रत्यासत्या कारणम्. ७ तन्तुभिन्नासमवेतत्वे सतीत्यनुपादाने तुरीतन्तुसंयोगवारणं न स्यात् उपादाने च तुरीतन्तुसंयोगस्य तुरीभिन्नतन्तुसमवेतत्वात्तद्वारणं.

कपालरूपमसमवायिकारणं स्वगतरूपादिकं प्रति समवायिकारणं घटस्तेन सह कपालरूपस्यैकस्मिन् कपाले प्रत्यासत्तिरस्ति तथा च क्वचित्समवायसंबन्धेन क्वचित्स्वसमवायिसमवेतत्वसंबन्धेनेति फलितोर्थः । इत्थंच कार्यैकार्थकारणैकार्थान्यतरप्रत्यासत्त्या समवायि-

दिनकरी ।

त्रपदस्यास्मदुक्तार्थकत्वात् । एवमिच्छाद्यसमवायिकारणलक्षणे आत्ममात्रसमवेतत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकभेद एव निवेश्यो न तु ज्ञानत्वाद्यवच्छिन्नभेद इति बोध्यम् । **तथाचेति ।** द्विविधप्रत्यासत्तिविवक्षणे चेत्यर्थः । **फलितोऽर्थ इति ।** द्विविधप्रत्यासत्त्योरिति शेषः । पर्यवसितमसमवायिकारणलक्षणमाह । **इत्थंचेति ।** कार्यैकार्थप्रत्यासत्तिः समवायसम्बन्धः कारणैकार्थप्रत्यासत्तिः स्वसमवायिसमवेतत्वसंबन्धः तथा च समवायस्वसमवायिसमवेतत्वान्यतरसंबन्धेन कारणत्वे सत्या-

रामरुद्री ।

मवेतत्वे सति तन्तुसमवेतत्वमेव हि तन्तुमात्रसमवेतत्वमिति भावः । **इच्छाद्यसमवायीति ।** अत्र आदिपदं कार्यमात्रपरं तथा चासमवायिकारणसामान्यलक्षणे ज्ञानभेदनिवेशे इच्छाभेदस्यापि निवेशनीयतया गौरवमित्येकभेदनिवेश एवोचित इति भावः । विशेषलक्षणपरत्वे तत्र ज्ञानातिरिक्तेऽतिव्याप्त्यप्रसक्त्या ज्ञानभेदमात्रनिवेशेनैव सामञ्जस्यादिति केचिदाहुः । तन्न मनोरमम् । उपायेच्छां प्रति फलेच्छायाः कारणत्वेन विशेषलक्षणेऽपि इच्छाभेदनिवेशस्यावश्यकत्वादिति विभावनीयम् । **इत्थं चेतीति ।** ननु तथाचेत्यादिना घटादिकं प्रति कपालादिसंयोगस्य समवायेन घटरूपादिकं प्रति कपालरूपादेः स्वसमवायिसमवेतत्वसंबन्धेन कारणत्वमभिधाय इत्थंचेत्यादिना असमवायिकारणलक्षणघटककारणतायां कार्यैकार्थप्रत्यासत्तिकारणैकार्थप्रत्यासत्त्यन्यतरावच्छिन्नत्वकथनं संदर्भविरुद्धं कार्यैकार्थप्रत्यासत्तेः प्रकृतकार्यसमवाय्यनुयोगिकसमवायरूपत्वात् लाघवेन केवलसमवायस्यैव कारणतावच्छेदकत्वात् कारणैकार्थप्रत्यासत्तेः प्रकृतकारणसमवाय्यनुयोगिकसमवायरूपायास्तु कारणतावच्छेदकत्वस्यैव असंभवात् तेन संबन्धेन कपालरूपादेः घटादिरूपाधिकरणे असत्वादित्याशङ्कां निरसितुं तदर्थमाह —**कार्यैकार्थेति ।** तथाच समवाये प्रकृतकार्यसमवाय्यनुयोगिकत्वप्रदर्शनं कार्यकारणयोरैकाधिकरण्यलाभायैव प्रदर्शितम् । ननु समवायस्य तेन रूपेण कार्यतावच्छेदकसंबन्धत्वलाभायेति भावः । एवं द्वितीयेपि कारणपदस्य प्रकृतकार्यकारणघटितार्थकतया प्रकृतकार्ये कारणसहैकस्मिन्नर्थे कारणघटिता स्वसमवायिसमवेतत्वरूपा

कारणे प्रत्यासन्नं कारणं ज्ञानादिभिन्नमसमवायिकारणमिति सामान्यलक्षणं पर्यवसितम् । आभ्यां समवायिकारणासमवायिकारणाभ्यां परं भिन्नं कारणं तृतीयं निमित्तकारणमित्यर्थः ॥ इदा-

दिनकरी ।

स्वविशेषगुणान्यत्वं सामान्यतोऽसमवायिकारणत्वमित्यर्थः । अत्र पटासमवायिकारणस्य तन्तुसंयोगस्य पटरूपासमवायिकारणस्य तन्तुरूपस्य संग्रहाय समवायस्वसमवायिसमवेतत्वयोः प्रवेशः घटरूपं प्रति घटस्यासमवायिकारणतावारणाय समवायिकारणे प्रत्यासन्नत्वे सति कारणत्वं परित्यज्य तादृशान्यतरप्रत्यासत्त्या कारणत्वपर्यन्तानुधावनम् । आत्मविशेषगुणान् वारयितुं विशेष्यभागः । **यत्तु** कार्यनाशजनक[1]नाशप्रतियोगित्वं तत्त्वमिति, तन्न, द्वित्वनाशप्रयोजकनाशप्रतियोगिन्यामपेक्षाबुद्धावतिव्याप्तेरिति अवयवमात्रसंयोगत्वं द्रव्यासमवा-

रामरुद्री ।

प्रत्यासत्तिरित्येवार्थः तत्रापि कारणघटितप्रत्यासत्तौ प्रकृतकार्यकारणसमवाय्यनुयोगिकत्वं कार्यकारणयोरैकाधिकरण्यलाभायैव प्रदर्शितमिति भावः । नच स्वसमवायिसमवेतत्वं स्वसमवाय्यनुयोगिकसमवायप्रतियोगित्वमेव तच्च न कारणेन घटितमिति वाच्यम् । स्वरूपसंबन्धात्मिकायाः प्रतियोगिताया घटाद्यतिरिक्तत्वादिति ध्येयम् । समवायिकारणप्रत्यासन्नत्वे सति कारणत्वस्यैव असमवायिकारणलक्षणघटकता युक्ता नतु निरुक्तान्यतरप्रत्यासत्त्यवच्छिन्नकारणताया मूलतस्तदलाभादित्याशङ्कामपनेतुं यथाश्रुतार्थपरित्यागे बीजमाह—**घटरूपमिति । घटस्येति** । रूपसमवायिकारणे घटे स्वसमवायिसमवेतत्वसंबन्धेन घटस्य प्रत्यासन्नत्वात् रूपं प्रति समवायिकारणत्वाच्चेति भावः । **अपेक्षाबुद्धावतिव्याप्तेरिति** । अथात्र कार्यनाशनिष्ठजन्यतायां नाशनिष्ठजनकतायां वा दैशिकविशेषणतासंबन्धावच्छिन्नत्वनिवेशे नैषदोषः अपेक्षाबुद्धिनाशस्य दैशिकविशेषणतया तेन संबन्धेन द्वित्वनाशाधिकरणे घटादावसत्वेन दैशिकविशेषणतया तयोः कार्यकारणभावासंभवात् कालिकविशेषणतयैव तयोः कार्यकारणभावस्याङ्गीकरणीयत्वात् दैशिकविशेषणतासंबन्धावच्छिन्नत्वनिवेश आवश्यक एव । अन्यथा घटादिनाशं प्रति कालत्वेन जनकस्य घटादिनाशस्य प्रतियोगिनि घटादावेव अतिव्याप्ति-

---

१ कार्यनाशजनकनाशः असमवायिकारणनाशः तत्प्रतियोगित्वं असमवायकारणे संयोगादौ इति लक्षणसमन्वयः.

दिनकरी ।

यिकारणत्वमित्यादिविशिष्यैव लक्षणं निर्वाच्यम् । अखण्डोपाधिरेव वा तदित्यन्ये । **भिन्नं कारणमिति ।** अत्रेदं बोध्यम् । समवायिकारणत्वासमवायिकारणत्वभिन्नकारणत्वमेव निमित्तकारणत्वं तेन तुरीपटसंयोगं प्रति तुरीतन्तुसंयोगस्यासमवायिकारणत्वेपि न तस्य पटं प्रति

रामरुद्री ।

रिति चेन्न । दैशिकविशेषणतया घटादिनाशं प्रति तन्तुसंयोगादिनाशस्य तेन संबन्धेन कारणत्वे सहस्रतन्तुकपटस्थले पूर्वं च व्यभिचारस्य प्रदर्शितत्वेन प्रतियोगितया द्रव्यनाशं प्रति पूर्वोक्ततया तादृशसंबन्धेन नाशत्वेनैव कारणतायाः वाच्यतया कार्यत्वकारणत्वयोर्दैशिकविशेषणतानवच्छिन्नत्वात् । **इदमुपलक्षणं**—रूपनाशजनकनाशप्रतियोगिनि घटादावप्यतिव्याप्तिर्द्रष्टव्येति विभावनीयम् । इत्यादिविशिष्यैवेत्यादिनिरूपनिष्ठसमवायसंबन्धावच्छिन्नकार्यतानिरूपितकारणताशालिरूपत्वं रूपासमवायिकारणलक्षणमित्यादीनां परिग्रहः पाकजरूपे चाग्निसंयोगो निमित्तं न त्वसमवायिकारणं नातस्तत्राव्याप्तिरिति भावः । घटानारम्भकतन्तुद्वयसंयोगे अतिव्याप्तिं परिचिन्त्य कारणत्वं पदार्थान्तरमिति मताभिप्रायेणाह—**अखण्डोपाधिरिति । भिन्नं कारणमितीति । ननु** समवायिकारणासमवायिकारणभिन्नत्वे सति कारणत्वस्य निमित्तकारणलक्षणत्वे पटनिमित्तकारणे तुरीतन्तुसंयोगेऽव्याप्तिः तस्य तुरीपटसंयोगासमवायिकारणत्वेन सत्यन्तविरहात् । नच तत्कार्यसमवायिकारणासमवायिकारणभिन्नत्वे सति तत्कार्यकारणत्व तत्कार्यं प्रति निमित्तकारणत्वमिति विशिष्यैव लक्षणं वक्तव्यम् । तथाच तुरीतन्तुसंयोगस्य पटसमवायिकारणासमवायिकारणयोर्भिन्नत्वेन न तत्र पटनिमित्तकारणत्वानुपपत्तिरिति वाच्यं, तथासति ध्वंसं प्रति निमित्तकारणे प्रतियोग्यादावव्याप्तेः तस्य समवायिकारणासमवायिकारणयोरप्रसिद्धेरित्याशङ्कां निराकुरुते । **अत्रेदमित्यादिना ।** समवायिकारणत्वं समवायसंबन्धावच्छिन्नकार्यतानिरूपिततादात्म्यसंबन्धावच्छिन्नकारणत्वं[1] असमवायिकारणत्वं तादृशकार्यतानिरूपितनिरुक्तान्यतरसंबन्धावच्छिन्नकारणत्वमिति बोध्यम् । यत्कार्यं प्रतीत्यादेः यथाश्रुतार्थकत्वे तद्व्यक्तित्वेन घटादिविषयकप्रत्यक्षव्यक्तिं प्रति पूर्ववृत्तित्वग्रहविशेष्यतावच्छेदकत्वस्यापि तद्व्यक्तित्वस्य स्वविषयकप्रत्यक्षत्वावच्छिन्नतद्व्यक्तिनिष्ठकार्यतानिरूपिता विषयविधया या कारणता तद्वत्त्वेन स्वविषयकप्रत्यक्षत्वावच्छिन्नं प्रत्यपि तद्व्यक्तित्वमन्यथासिद्धं स्यादित्याशङ्कानिरासाय

---

१ पटासमवायिकारणे तन्तुसंयोगेऽतिव्याप्तिवारणाय कारणतायां तादात्म्यसंबन्धावच्छिन्नेति तन्तुसंयोगनिष्ठकारणतायां समवायसंबन्धावच्छिन्नत्वेन न तत्रातिव्याप्तिरिति भावः.

यत्समवेतं कार्यं भवति ज्ञेयं तु समवायिजनकं तत् ।
तत्रासन्नं जनकं द्वितीयमाभ्यां परं तृतीयं स्यात् ॥१८॥
येन सह पूर्वभावः कारणमादाय वा यस्य ।
अन्यं प्रति पूर्वभावे ज्ञाते यत्पूर्वभावविज्ञानम् ॥ १९ ॥

नीमन्यथासिद्धत्वमेव कियतामत आह—**येनेति** । यत्कार्यं[1] प्रति कारणस्य पूर्ववृत्तिता येन रूपेण[2] गृह्यते तत्कार्यं[3] प्रति तद्रूपमन्य[4]-

दिनकरी ।

निमित्तकारणत्वक्षतिरिति—**यत्कार्यं प्रतीति** । यद्धर्मावच्छिन्नं प्रतीत्यर्थः । **येन रूपेणेति** । यद्रूपावच्छेदेनेत्यर्थः । **इत्थंच** तद्धर्मावच्छिन्ननिरूपितनियतपूर्ववृत्तित्वग्रहविशेष्यतावच्छेदकत्वे सति तद्धर्मावच्छिन्नं प्रति स्वतन्त्रान्वयव्यतिरेकशून्यत्वं तद्धर्मावच्छिन्नं प्रति अन्यथासिद्धत्वं प्रथममित्यर्थः । द्वितीयान्यथासिद्धदण्डरूपादिवारणाय सत्यन्तम् । कपालसंयोगो घटपूर्ववर्तीत्यादिग्रहे कपालस्यापि तादृशविशेष्यतावच्छेदकत्वात्तत्रातिव्याप्तिवारणाय विशेष्यम् । **किंतु कारणमिति** । कारणत्वं चात्र पृथगन्वयव्यतिरेकशालित्वं तेन नात्माश्रयः स्वातन्त्र्येण

रामरुद्री ।

तदर्थमाह—**यद्धर्मावच्छिन्नमिति** । तथा च तद्व्यक्तिविषयकप्रत्यक्षत्वावच्छिन्नपूर्ववृत्तित्वग्रहविशेष्यतावच्छेदकत्वेपि न तद्व्यक्तित्वविषयकप्रत्यक्षत्वावच्छिन्नपूर्ववृत्तित्वग्रहविशेष्यतावच्छेदकमिति तद्व्यक्तित्वस्य स्वविषयकप्रत्यक्षेत्यनेनान्यथासिद्धत्वप्रसङ्ग इति भावः । **स्वतन्त्रेति** । अन्वयः स्वाधिकरणे कार्यसत्वं व्यतिरेकः स्वाभावाधिकरणे कार्यासत्वम् । अन्वयव्यतिरेकयोः स्वातन्त्र्यं स्वभिन्नप्रकृतकार्यकारणान्वयव्यतिरेकाप्रयुक्तत्वं दण्डत्वदण्डरूपयोरन्वयव्यतिरेकौ स्वभिन्नदण्डरूपकारणान्वयव्यतिरेकप्रयुक्तौ स्वाश्रयाश्रयत्वसंबन्धेन दण्डत्वादिसत्वस्य दण्डसत्वाधीनत्वात् तयोरन्यथासिद्धत्वमिति भावः । **तत्रातिव्याप्तिवारणायेति** । कपाले प्रथमान्यथासिद्धत्वस्यातिव्याप्तिवारणायेत्यर्थः । **मूले—कारणमादायेति** । स्वभिन्नकारणं गृहीत्वैवेत्यर्थः । **ननु** अनन्यथासिद्धत्वशरीरे स्वभिन्नकारणस्य कारणत्वेन प्रवेशे कारणत्वस्यानन्यथासिद्धत्वेन भवत्यात्माश्रय इत्यत आह । **कारणत्वं चात्रेति** । **पृथगिति** । स्वाघटितसंबन्धेनेत्यर्थः । दण्डादेरन्यथासिद्धत्ववारणाय कारणमादायेत्यस्य तत्कार्यकारणाव-

---

१ यत्कार्यं घटः. २ दण्डत्वेनरूपेण. ३ घटंप्रति. ४ दण्डत्वम्. ५ रासभवारणाय नियतपदम्. ६ स्वं घटं प्रति दण्डादि. ७ स्वं दण्डत्वम्.

थासिद्धमित्यर्थः । यथा घटं प्रति दण्डत्वमिति ॥ द्वितीयमन्यथासिद्धमाह—कारणमिति । यस्य स्वातन्त्र्येणान्वयव्यतिरेकौ न स्तः किं तु कारणमादायैवान्वयव्यतिरेकौ गृह्येते तदन्यथासिद्धम् । यथा दण्डरूपम् ॥ तृतीयमाह ॥ अन्यंप्रतीति ॥ अन्यं[1] प्रति पूर्ववृत्तित्वं गृहीत्वैव यस्य[2] यत्कार्यं[3] प्रति पूर्ववृत्तित्वं गृह्यते तस्य[4] तत्कार्यं[5] प्रत्यन्यथासिद्धत्वम् । यथा घटादिकं प्रत्याकाशस्य तस्य हि घटादिकं प्रति कारणत्वमाकाशत्वेनैव स्यात्तद्धि शब्दसमवायिकारणत्वं एवं च तस्य शब्दं प्रति कारणत्वं गृहीत्वैव

दिनकरी ।

यत्कार्यनिरूपितान्वयव्यतिरेकशून्यत्वे सति तत्कार्यकारणावच्छिन्नस्वनिष्ठतत्कार्यनिरूपितनियतपूर्ववृत्तित्वग्रहविशेष्यताकं तत्तत्कार्यं प्रत्यन्यथासिद्धमित्यर्थः । कपालसंयोगो घटपूर्ववर्तीत्यादिपूर्ववृत्तित्वग्रहविशेष्यतायाः कपालसंयोगनिष्ठायाः कपालावच्छिन्नत्वात्कपालसंयोगेतिव्याप्तिवारणाय सत्यन्तम् । दण्डत्वादिवारणाय विशेष्यमिति । अत्रेतरान्वयव्यतिरेकप्रयुक्तान्वयव्यतिरेकशालित्वमित्युक्तौ प्रथमद्वितीयान्यथासिद्ध्योः संग्रहेपि भेदेनान्यथासिद्धिद्वयप्रदर्शनं शिष्यबुद्धिवैशद्यार्थमिति बोध्यम् ॥ अन्यं प्रतीति । फलाननुगुणमन्यं प्रतीत्यर्थः

रामरुद्री ।

च्छिन्नपूर्ववृत्तित्वग्रहविशेष्यत्वार्थकतया अग्रे वक्ष्यमाणतया तत्र च कारणपदस्य नियतान्वयव्यतिरेकशाल्यर्थकतया दण्डत्वस्यापि स्वा[6]श्रयाश्रयत्वसंबन्धेन तथाविधयावद्दण्डस्य दण्डत्वावच्छिन्नघटपूर्ववर्तित्वग्रहविशेष्यत्वादिति पृथगित्युक्तम् । पृथगित्युक्तौ च दण्डत्वस्य दण्डघटितपरम्परासंबन्धेनैवान्वयव्यतिरेकशालित्वान्न दण्डादेरन्यथासिद्धत्वमिति ध्येयम् । तत्कार्यकारणेपि यथाश्रुतमूलानुरोधात्तदवच्छिन्नान्वयव्यतिरेकशालिग्रहाधीनपूर्ववर्तित्वग्रहविशेष्यत्वस्य विशेष्यदलत्वे दण्डत्वस्यापि द्वितीयान्यथासिद्धत्वापत्तिः दण्डत्वे पूर्ववर्तित्वग्रहस्यापि दण्डग्रहाधीनत्वादिति तत्परित्यागः । **ननु** प्रथमान्यथासिद्धिलक्षणे विशेषणं द्वितीयान्यथासिद्धिलक्षणे च विशेष्यदलं परित्यज्य उभयसाधारणमेकमेवान्यथासिद्धिलक्षणं कुतो न कृतमित्याशङ्क्य समाधत्ते—**अत्रेतरेति** ।

---

१ अन्यंप्रति शब्दंप्रति. २ यस्य आकाशस्य. ३ यत्कार्यंप्रति घटकार्यंप्रति. ४ तस्य आकाशस्य. ५ तत्कार्यंप्रति घटंप्रति. ६ स्वं दण्डत्व.

घटादिकंप्रति जनकत्वं ग्राह्यमतस्तदन्यथासिद्धम्। ननु शब्दाश्रयत्वेन तस्य[1] कारणत्वे कान्यथासिद्धिरिति चेत् पञ्चमीति गृहाण।

दिनकरी।

तेन न कुलालजनके चतुर्थान्यथासिद्ध्याश्रयेऽतिव्याप्तिः। शङ्कते। **शब्दाश्रयत्वेनेति**। अन्यं प्रतीत्यादितृतीयान्यथासिद्ध्यभावादिति भावः। **पञ्चमीति**। अवश्यक्लृप्तनियतपूर्ववर्तिन इत्यादिकेत्यर्थः। यद्यपि शब्दो द्रव्यजन्यो जन्यगुणत्वादित्यनुमित्यात्मककार्यकारणभावग्रहरूपानुकूलतर्कसहकृतेनैव शब्दो द्रव्याश्रितो गुणत्वादित्यनुमानेन शब्दाश्रयत्वं गगने गृहीत्वा तेन रूपेण घटपूर्ववृत्तित्वं ग्राह्यम्। तथाच शब्दपूर्ववृत्तित्वं गृहीत्वैव गगनस्य घटपूर्ववृत्तित्वग्रहात्तृतीयैवान्यथासिद्धिः संभवति तथाप्यन्यं प्रति इत्यस्य यथाश्रुतार्थकत्वेऽपूर्वं प्रति यागस्यान्यथासिद्धिः स्यात्स्वर्गं प्रति पूर्ववृत्तित्वं गृहीत्वैव गृहीतकारणत्वान्यथानुपपत्त्या यागव्यापारत्वेनापूर्वकल्पनादतोन्यं प्रति पूर्ववृत्तित्वघटितरूपेण यस्य यज्जनकत्वं तस्य तेन रूपेण तं प्रत्यन्यथासिद्धत्वमित्येतावत्पर्यन्तं विवक्षणमावश्यकम्। यागस्य स्वर्गपूर्ववृत्तित्वघटितस्वर्गजनकत्वेनापूर्वं प्रत्यन्यथासिद्धत्वेपि यागत्वेन हेतुत्वेऽन्यथासिद्ध्यभावात्। एवंच शब्दपूर्ववृत्तित्वघटितशब्दजनकत्वेन गगनस्यान्यथासिद्धत्वेपि तदघटितशब्दाश्रयत्वेन हेतुत्वे तृतीयान्यथासिद्ध्यसंभव इत्यभिप्रायः। शब्दाश्रयत्वाष्टद्रव्यातिरिक्तद्रव्यत्वादिना गगनस्य

रामरुद्री।

इत्यनुमित्यात्मकेति। इत्यादिन्यायप्रयोगप्रयोज्यानुमित्यात्मकेत्यर्थः। **कार्यकारणभावग्रहरूपेति**। कार्यकारणभावग्रहेण रूपं स्वरूपं यस्येत्यर्थः। तेन शब्दो यदि द्रव्याश्रितो न स्यात् तदा द्रव्यजन्यो न स्यादित्यनुकूलतर्कस्य कार्यकारणभावानात्मकत्वेपि न क्षतिः। **सहकृतेनैवेति**। अन्यथा गुणत्वमस्तु द्रव्याश्रितत्वं मास्त्विति। अप्रयोजकत्वाशङ्कया गुणत्वेन द्रव्याश्रितत्वादिति भावः। **स्वर्गं प्रतीति**। स्वर्गकामो यजेतेत्यादिः। ग्रन्थकारानतुरोधिनां केषांचिन्मतमुत्थापयति—**शब्दाश्रयत्वेति**। **अष्टद्रव्येति**। पृथिव्यादिचतुष्टयं कालादिचतुष्टयं चेत्यष्टौ द्रव्याणि। **अन्यं प्रतीति**।

---

१ तस्य आकाशस्य.

जनकं प्रति पूर्ववृत्तितामपरिज्ञाय न यस्य गृह्यते ।

नन्वाकाशस्य शब्दं प्रति जनकत्वे किमवच्छेदकमिति चेत्, कत्वादिकं विशेषपदार्थो वेति ॥ चतुर्थमन्यथासिद्धमाह—**जनकं प्रतीति** ॥ [1]यत्कार्यजनकं प्रति पूर्ववृत्तित्वं गृहीत्वैव [2]यस्य [3]यत्कार्यं प्रतिपूर्ववृत्तित्वं गृह्यते [4]तस्य [5]तत्कार्यं प्रत्यन्यथासिद्धत्वम् । यथा

दिनकरी ।

घटं प्रति हेतुत्वेपि तृतीयैवान्यथासिद्धिः अन्यं प्रति पूर्ववृत्तित्वानुपपादकं यं प्रति यस्य पूर्ववृत्तित्वं गृह्यत इत्यर्थान्नापूर्वं प्रति यागस्यान्यथासिद्धिरित्यपि केचित् । **कवत्त्वादिकमिति** । विनिगमनाभावेन बहूनां वर्णानां कारणतावच्छेदकत्वे गौरवाद्वर्णानामसार्वकालिकत्वाच्चाह । **विशेषपदार्थो वेति** ॥ **यत्कार्यजनकं प्रतीति** । अत्रापि

रामरुद्री ।

अन्यं प्रति पूर्ववर्तित्वं गृहीत्वैवेत्यादिः गृह्यते इत्यनन्तरं तं प्रति तदन्यथासिद्धमिति पूरणीयं पूर्ववृत्तित्वानुपपादकमित्यत्र पूर्ववृत्तित्वं स्वनिष्ठत्वेन विशेषणीयं अन्यथा शब्दजनककवादिव्यापारं प्रति शब्दत्वकारणत्वेन गगनस्य अन्यथासिद्धत्वं न स्यात् तस्य कृतिनिष्ठशब्दपूर्ववर्तित्वघटकत्वात् स्वनिष्ठत्वोक्तौ च उक्तव्यापारस्य कृतिनिष्ठशब्दपूर्ववर्त्तित्वोपपादकत्वेपि आकाशनिष्ठशब्दपूर्ववर्त्तित्वानुपपादकत्वात् तं प्रत्यपि भवति गगनमन्यथासिद्धमिति ध्येयम् । **बहूनां वर्णानामिति** । ननु विशेषस्य कारणतावच्छेदकत्वेपि प्रत्येकं कवादिकमादाय विनिगमनाविरहो दुर्वार एवेत्यस्वरसादाह—**वर्णानामिति** । कारणतावच्छेदकविशिष्टकारणत्वस्यैव कार्योत्पत्तिप्रयोजकत्वेन गगने ककारासत्त्वदशायां शब्दान्तरस्याप्युत्पत्तिर्न स्यादिति भावः । कारणतावच्छेदकोपलक्षितकारणसत्तायाः कार्योत्पादप्रयोजकत्वे तु नैतद्दूषणमिति मन्तव्यम् । यद्यपि शब्दत्वावच्छिन्नं प्रति शब्दकारणत्वेन गगनस्य कारणत्वेऽपि नान्यथासिद्धिः शब्दस्य शब्दभिन्नत्वाभावात् तथापि स्वस्य स्वावच्छेदकत्वे आत्माश्रयापत्तिः कारणतावच्छेदकज्ञानस्य कारणताग्रहहेतुत्वादिति कवत्वादेः कारणतावच्छेदकत्वानुधावनम्, अथ गगनत्वस्य अव्यवहितप्राक्क्षणावच्छेदेन घटाधिकरणवृत्त्यभावप्रतियोगितानवच्छेदकत्वेपि रूपनियतपूर्ववर्तितावच्छेदकत्वमेव न संभवति गगनस्यावृत्तित्वेन घटाधिकरणे संयोगादिना तदभावसत्वादिति गगनस्य कारणतावारणायान्यथासिद्ध्युपपादनमनर्थकमिति

१ यत्कार्यजनकं घटकार्यजनककुलालं प्रति. २ यस्य कुलालपितुः. ३ यत्कार्यंप्रति घटकार्यं प्रति. ४ तस्य कुलालपितुः. ५ घटकार्यम्.

अतिरिक्तमथापि यद्भवेन्नियतावश्यकपूर्ववर्तिनः ॥ २० ॥

कुलालपितुर्घटं प्रति, तस्य हि कुलालपितृत्वेन घटं प्रति जनकत्वेऽन्यथासिद्धिः कुलालत्वेन रूपेण जनकत्वे त्विष्टापत्तिः कुलालमात्रस्य घटं प्रति जनकत्वात् ॥ पञ्चममन्यथासिद्धमाह—**अतिरिक्तमिति** ॥ अवश्यक्लृप्तनियतपूर्ववर्तिन एव कार्यसंभवे तद्भि-

दिनकरी।

अन्यं प्रतीत्याद्यभिधाने तृतीयचतुर्थान्यथासिद्धयोः संग्रहेपि फलाननुगुणत्वतदनुगुणत्वयोर्विशेषणयोरुपादानेन तयोर्भेदेनाभिधाने प्रयोजनाभावस्तथापि शिष्यबुद्धिवैशद्याय तथोक्तमिति। **अवश्यक्लृप्तेति।** गन्धत्वावच्छिन्नं प्रत्यवश्यक्लृप्तगन्धप्रागभावेनैव गन्धोत्पत्तिसंभवे तत्सहभूतरूपप्रागभावादि पाकजगन्धं प्रत्यन्यथासिद्धम्। एवं घटजातीयं प्रत्यवश्यक्लृप्तनियतपूर्ववर्तिभिर्दण्डादिभिरेव घटोत्पत्तिसंभवे रासभोऽन्यथासिद्ध इत्यर्थः। नन्ववश्यक्लृप्तनियतपूर्ववर्तिना पाकजरूपप्रागभावेन गन्धोत्पत्तिसंभवे रूपप्रागभावेन गन्धप्रागभावस्यान्यथासिद्धिः स्यात्। यत्कारणत्वमवश्यक्लृप्तमित्युक्तौ चात्माश्रयः स्यादिति चेदत्राहुः।

रामरुद्री।

चेन्न। अवृत्तेरपि कालिकसंबन्धेन वृत्तितामते कालिकसंबन्धेनैव गगनस्य नियतपूर्ववृत्तित्वसंभवादिति ध्येयम्। **अवश्यक्लृप्तेनेति।** यद्यपि गन्धरूपयोः समानकालोत्पत्तिकत्वेन गन्धरूपप्रागभावयोः तुल्यमवश्यक्लृप्तत्वं तथापि अभावज्ञाने प्रतियोगिज्ञानस्य कारणत्वेन गन्धरूपकार्योपस्थित्यनन्तरं गन्धप्रागभावस्यैव शीघ्रमुपस्थितिः संभवति नतु रूपप्रागभावस्य[1] तदुपस्थितेः[2] रूपज्ञानसापेक्षत्वादित्युपस्थितिलाघवेन गन्धं प्रति गन्धप्रागभाव एव नियतपूर्ववर्त्तित्वेन अवश्यक्लृप्तः पाकजगन्धरूपकार्योपस्थित्यनन्तरं तु गन्धरूपप्रागभावयोर्युगपदेवोपस्थितिः संभवति रूपपरावर्तकतेजःसंयोगस्यैव पाकपदार्थतया रूपावस्थितेरत्यावश्यकत्वात् तथाचापाकजस्थले गन्धं प्रति अवश्यक्लृप्तनियतपूर्ववर्त्तिना गन्धप्रागभावेनैव पाकजगन्धोत्पत्तिसंभवे तं प्रति रूपप्रागभावोऽन्यथासिद्ध इति पर्यवसितोऽर्थः। **घटजातीयमिति।** तद्धटसजातीयं प्रतीत्यर्थः। **घटोत्पत्तिसंभवे।** तद्धटोत्पत्तिसंभव इत्यर्थः। **नन्वित्यादि** गन्धरूपयोः युगपदुत्पन्नत्वेन गन्धप्रागभाववद्रूपप्रागभवोऽपि गन्धनियतपूर्ववर्तित्वेन अवश्यक्लृप्त इतिरूपप्रागभावेनैव गन्धप्रागभावः कुतो नान्यथासिद्ध इति भावः। **यत्कारणत्वमिति।** अपाकजग-

१ उपस्थितिरिति शेषः. २ रूपप्रागभावोपस्थितेः.

न्नमन्यथासिद्धमित्यर्थः । [1]अतएव प्रत्यक्षे महत्वं कारणमनेकद्र-व्यत्वमन्यथासिद्धम् । त[2]त्र हि महत्वमवश्यक्लृप्तं तेनानेकद्रव्यत्व-मन्यथासिद्धम् । नच वैपरीत्ये किं विनिगमकमिति वाच्यं, मह-त्त्वत्वजातेः कारणतावच्छेदकत्वे लाघवात् ॥ यद्यपि यत्किंचिद्घ-घटव्यक्तिं प्रति रासभस्य नियतपूर्ववृत्तित्वमस्ति तथापि घटजा-तीयं प्रति सिद्धकारणभावैर्दण्डादिभिरेव तद्व्यक्तेरपि संभवे रास-

दिनकरी ।

लघुनियतपूर्ववर्तित्वरूपमवश्यक्लृप्तत्वमिह बोध्यम् । लघुत्वं च शरी-रकृतमुपस्थितिकृतं संबन्धकृतं च । तत्र [3]प्रथममनेकद्रव्यसमवेतत्वा-पेक्षया महत्त्वे द्वि[4]तीयं गन्धं प्रति रूपप्रागभावापेक्षया गन्धप्रागभावे गन्धात्मकप्रतियोगिज्ञानसत्वेन शीघ्रं तदुपस्थितेः तृ[5]तीयं दण्डत्वदण्ड-रूपाद्यपेक्षया दण्डे स्वाश्रयदण्डसंयोगादिघटितपरम्परया गुरुत्वादिति । ननु निबन्धान्तरेष्वन्यत्र क्लृप्तेति दृश्यते तत्कथमत्रावश्यक्लृप्तेति कृत-मतस्तस्य फलमाह—**अतएवेति** । अन्यथा महत्त्वस्यानेकद्रव्यत्वा-दन्यत्र क्लृप्तनियतपूर्ववर्तित्वाभावेन तस्यान्यथासिद्धिर्महत्त्वेन न स्या-दिति भावः । अत्रानेकद्रव्यत्वं नानेकद्रव्यसमवेतत्वं तस्य द्व्यणुकेपि सत्वेन द्व्यणुकप्रत्यक्षापत्तेः समवेतसमवेतत्वं त[6]दित्यपि न आत्मनि तस्या-भावेनात्मप्रत्यक्षानुपपत्तेः किंत्वणुभिन्नद्रव्यत्वमिति बोध्यम् । अन्येषां दण्डत्वदण्डरूपाकाशकुलालपितॄणाम् । अनेन पञ्चमान्यथासिद्धेन ।

रामरुद्री ।

न्धस्थले गन्धं प्रति गन्धप्रागभावस्यैव हेतुता क्लृप्ता नतु रूपप्रागभावस्य अतो रूपप्रा-गभावेन न पाकजगन्धे गन्धप्रागभावोऽन्यथासिद्ध इति भावः। **गुरुत्वादितीति ।** इदमुपलक्षणं घटत्वावच्छिन्नं प्रति नियतपूर्ववर्तितावच्छेदकं दंडत्वादिकं कारणत्वं कल्प-नालाघवात् । नतु तथाविधद्रव्यत्वादिकं कल्पनागौरवात् तथाहि नियतपूर्ववर्तिताव-च्छेदकद्रव्यत्वस्य घटकारणतारूपत्वे घटनिरूपितत्वविशिष्टकारणतासंबन्धोऽनन्तघटादि-द्रव्येषु कल्पनीयः दण्डत्वस्य तथात्वे दण्डमात्र एवेति द्रव्यत्वापेक्षया दण्डत्वे कल्पना-

---

१ अवश्यक्लृप्तनियतपूर्ववर्तिभिन्नस्य अन्यथासिद्धत्वादेव. २ तत्र प्रत्यक्षे. ३ शरीरकृतम्. ४ उपस्थितिकृतम्. ५ संबन्धकृतम्. ६ तत् अनेकद्रव्यत्वम्.

एते पञ्चान्यथासिद्धा दण्डत्वादिकमादिमम् ।
घटादौ दण्डरूपादि द्वितीयमपि दर्शितम् ॥ २१ ॥
तृतीयं तु भवेद्व्योम कुलालजनकोपरः ।
पञ्चमो रासभादिः स्याद् एतेष्वावश्यकस्त्वसौ ॥२२॥

भोऽन्यथासिद्ध इति भावः ॥ एतेषु पञ्चस्वन्यथासिद्धेषु मध्ये पञ्चमोऽन्यथासिद्ध आवश्यकः तेनैव परेषां[1] चरितार्थत्वात् । तथाहि दण्डादिभिरवश्यक्लृप्तनियतपूर्ववर्तिभिरेव कार्यसंभवे दण्डत्वादिकमन्यथासिद्धम् । नच वैपरीत्ये[2] किं विनिगमकमिति वाच्यं, दण्डत्वस्य कारणत्वे दण्डघटितायाः परम्परायाः[3] संबन्धत्वकल्पने

दिनकरी ।

चरितार्थत्वं संग्रहः । अनियतरासभादेर्वारणाय नियतेत्यादि । नचानियतरासभादेः पञ्चमान्यथासिद्धत्वात्तेनैव वारणे नियतपदं व्यर्थमिति वाच्यं, अवश्यक्लृप्तत्वस्यैकस्याभावेन यत्र यत्र प्रामाणिकानां न कारणत्वव्यवहारस्तद्भेदस्य निवेशनीयतया नियतपदेनैव रासभादेर्वारणे तद्भेदस्याप्रवेशादित्यभिप्रायात् । पूर्ववर्तित्वं चाव्यवहितपूर्ववर्तित्वं

रामरुद्री ।

लाघवमित्यपि द्रष्टव्यम् । **अनियतरासभादेरिति** । यद्यपीदं पुनरुक्तं घटत्वावच्छिन्नं प्रत्यनन्यथासिद्धे रासभेऽतिव्याप्तिवारणाय नियततेतीत्यस्य पूर्वमुक्तत्वात् तथापि पूर्वमन्यं प्रति क्लृप्तनियतपूर्ववर्तिभिरेव कार्यसंभवे तत्सहभूतमन्यथासिद्धमिति प्राचीनैर्निरुक्ता पञ्चमान्यथासिद्धिः घटत्वावच्छिन्नं प्रति रासभस्य न संभवति घटत्वावच्छिन्नादन्यत्र क्लृप्तनियतपूर्ववर्तिभिः घटोत्पादासंभवादेवं रूपेण रासभस्य घटं प्रति अन्यथासिद्धत्वमुपपाद्य नियतेति पदस्य सार्थक्यमुक्तं, इदानीं तु ग्रन्थकारैरतिरिक्तमथापि यद्भवेन्नियतावश्यकपूर्वभाविन इत्येव पञ्चमान्यथासिद्धेर्निर्वचनात् तदनुसारेण रासभोपि घटत्वावच्छिन्नं प्रत्यन्यथासिद्ध एवेति तद्वैयर्थ्यमित्याशङ्कां समाधातुं पूर्वमुक्तस्यापि पुनरनुवाद इति मन्तव्यम् । रासभादेरित्यादिना घटादेः परिग्रहः नियतेत्यादीत्यादिना पूर्ववर्तित्वपरिग्रहः । तथाच घटं प्रति घटत्वावच्छिन्नस्यापि व्यापकतया तत्रातिव्याप्तिवारणाय पूर्ववृत्तित्वप्रवेश इति भावः । मिलितदलद्वयस्य तु घटाव्यवहितप्राक्क्षणावच्छेदेन घटाधिकरणवृत्त्यभावप्रतियोगितानवच्छेदकधर्मवत्त्वमर्थ इति बोद्ध-

१ दण्डत्वादीनाम्. २ दण्डत्वस्य कारणत्वे. ३ स्वाश्रयाश्रयत्वस्य.

दिनकरी ।

तेन व्यवहितपूर्ववर्तित्वव्युदासः । **अतएव** च यागादेः स्वर्गकारणत्वानुपपत्त्याऽपूर्वसंबन्धेनाव्यवहितपूर्ववर्तित्वोपपादनं ग्रन्थकृतां सङ्गच्छते । अन्यथा यागस्यापि नियतपूर्ववृत्तित्वाबाधेनापूर्वकल्पनं न स्यादिति । **नचैतादृशस्य कारणत्वे** व्यतिरेकव्यभिचारज्ञानस्य नियमांशग्रहे ग्राह्याभावावगाहितया विरोधित्वेपि अन्वयव्यभिचारग्रहस्य कथं कारणताग्रहविरोधित्वमिति वाच्यं, अवश्यक्लृप्तेत्याद्यन्यथासिद्धिज्ञानप्रयोजकत्वात् तदितरनिखिलतत्कार्यकारणसत्वे तत्कार्यव्यतिरेको यद्व्यतिरेकात्तेनावश्यक्लृप्तेन नियतपूर्ववर्तिनान्यथासिद्धत्वज्ञानात् । **नव्यास्तु** कारणत्वस्यानन्यथासिद्धनियतपूर्ववर्तितावच्छेदकधर्मत्वे प्रतिबन्धकाभावस्य तत्तद्व्यक्तित्वेन हेतुत्वापत्तिः । यत्र न कारणत्वव्यव-

रामरुद्री ।

व्यम् । **एकस्याभावेनेति** । निरूपितं त्वेतत् । **ग्राह्याभावेति** । कारणतावच्छेदकत्वेनाभिमतधर्मे कार्यसमानाधिकरणाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वस्यैव व्यतिरेकव्यभिचाररूपत्वादिति भावः । **अन्वयव्यभिचारेति** । व्यापकस्याधिकदेशवृत्तित्वे व्यापकत्वानपायादिति भावः । **अन्यथासिद्धत्वज्ञानादिति** । तथाच कारणताघटकानन्यथासिद्धत्वांशज्ञान एव अन्वयव्यभिचारज्ञानस्य प्रतिबंधकत्वमिति भावः । **तत्तद्व्यक्तित्वेनेति** । दैशिकविशेषणतासंबन्धावच्छिन्नमणित्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावत्वस्य मण्यभावनिष्ठतद्व्यक्तित्वापेक्षया गुरुत्वेनान्यथासिद्धिनिरूपकत्वात् लाघवस्यैवान्यथासिद्ध्यनिरूपकत्वरूपत्वपर्यवसानेनाभावनिष्ठतद्व्यक्तित्वस्यैवान्यथासिद्ध्यनिरूपकत्वे सति नियतपूर्ववर्तितावच्छेदकत्वादिति भावः । नचास्तु तद्व्यक्तित्वेन प्रतिबन्धकाभावस्य कारणत्वं किं नश्छिन्नमिति वाच्यम् । दाहादिकं प्रति मण्यभावत्वादिना कारणतायाः सर्ववादिसंमतायाः विलोपप्रसङ्गादिति भावः । ग्रन्थकारमते त्वत्रेष्टापत्तिरेव शरणमिति द्रष्टव्यम् । **ननु** कारणत्वं नोक्तरूपमङ्गीकरणीयं किंतु यद्यद्धर्मावच्छिन्नेन कारणत्वव्यवहारः तत्तद्धर्मभिन्नधर्मस्यैव तथात्वमङ्गीकरणीयमतो नोक्तदोष इत्यत आह— **यत्रेति** । यद्धर्मावच्छिन्न इत्यर्थः भेदकूटवत्त्वमित्यस्यापि भेदकूटवद्धर्मवत्त्वमेवार्थः तेन

---

१ कारणत्वं हि नियतत्वघटितं तच्च कार्यसमानाधिकरणाभावाप्रतियोगित्वं व्यतिरेकव्यभिचारज्ञाने सति कारणे कार्यसमानाधिकरणाभावप्रतियोगित्वज्ञानं भवति अतः व्यभिचारज्ञानं कारणताग्रहे प्रतिबन्धकमिति भावः.

समवायिकारणत्वं द्रव्यस्यैवेति विज्ञेयम् ।

गौरवात् । एवमन्येषामप्यनेनैव चरितार्थत्वं संभवति ॥ समवा-

दिनकरी ।

हारस्तत्तव्यक्तिभेदकूटवत्त्वं तु सर्वज्ञेनैव ज्ञेयम् । तत्तव्यक्तिभेदकूटव-त्त्वसंबन्धेन कार्यविशिष्टो यो धर्मस्तद्वत्त्वं तदित्यपि न युक्तं तस्य संब-न्धत्वसन्देहात् तस्मात्कारणत्वं पदार्थान्तरमेवेत्याहुः । तदसत्, कार-णत्वस्यातिरिक्तत्वे दण्डादौ सर्वदा तत्प्रत्यक्षापत्तेः । नचानन्यथासि-द्धत्वे सतीत्यादिधर्मस्तव्यञ्जक इति वाच्यं, तादृशधर्मज्ञानस्यावश्यक-त्वेन तस्यैव कारणताग्रहरूपत्वौचित्यात् । अस्तुवा दण्डत्वादिकमेव कारणत्वं घटादिकार्यसंबन्धितया तद्ग्रह उक्तधर्मस्य व्यञ्जकत्वादिति । परे तु कार्यान्वयव्यतिरेककालपूर्वकालान्वयव्यतिरेकशालित्वमित्यूचुः ।

रामरुद्री ।

तद्व्यक्तित्वावच्छिन्नभेदस्य प्रतिबन्धकाभावत्वावच्छिन्नेऽसत्त्वेपि न क्षतिः । **सर्वज्ञेनैवेति** । कारणतावच्छेदकभिन्नसकलधर्माणां तत्तद्व्यक्तित्वेन अस्मदादीनां ज्ञानासंभवादिति भावः । **ननु** यद्यद्धर्मावच्छिन्नेन कारणत्वव्यवहारः तत्तद्व्यक्तिभेदकूटवत्वसंबन्धेन प्रकृतकार्यविशिष्टो यो धर्मस्तद्वत्त्वमेव कारणत्वमित्युक्तौ नैष दोषः विशिष्टबुद्धौ संसर्गज्ञानस्य अहेतुत्वेन पूर्वमनुपस्थितानामपि तत्तद्व्यक्तिभेदेन संसर्गघटकतया भाने बाधकाभावादित्याशङ्कां निराचष्टे—**तत्तद्व्यक्तीति । तस्येति** । तादृशभेदकूटस्येत्यर्थः । **सर्वदेति** । कदाचिद्दण्डादौ घटकारणताप्रत्यक्षानुरोधेन कारणतायां योग्यत्वस्याङ्गीकरणीयतया यदा दण्डप्रत्यक्षं तदा तद्गतघटकारणताया अपि प्रत्यक्षापत्तिरित्यर्थः । स्वमते तु कारणताया व्यापकताज्ञाने च सहचारज्ञानव्यभिचारज्ञानाभावयोः कारणत्वेन तद्विलम्बान्नैतदापत्तिरिति भावः । **तद्व्यञ्जक इति** । कारणताप्रत्यक्षजनकविषय इत्यर्थः । तादृशधर्मज्ञानस्येत्यस्य कारणताग्रहात्पूर्वमित्यादिः । **ननु** तादृशधर्मज्ञानस्य कार्यकारणताज्ञानार्थमपेक्षितत्वेपि न तस्य कारणतारूपत्वसंभवः उक्तदोषस्य तादवस्थ्यादाह—**अस्तु वेति** । पदार्थान्तरकल्पने गौरवादिति भावः । **ननु** दण्डत्वस्य कारणतारूपत्वे यदा यदा दण्डप्रत्यक्षं तदा तदैव घटकारणताप्रत्यक्षापत्तिः । दण्डसन्निकर्षे दण्डत्वेपि तस्यावश्यकत्वादित्याशङ्कां निराकुरुते—**घटादिकार्यसंबन्धितयेति** । घटादिनिरूपितत्वेनेत्यर्थः । **कार्येति** । कार्यान्वयव्यतिरेकौ कार्यप्रतियोगिकसंसर्गकार्यप्रागभावौ तदधिकरणकालपूर्ववर्तित्वं तन्निष्ठध्वंसप्रतियोगित्वं तादृशपूर्वकालवृत्त्यन्वयव्यतिरेकशालित्वं तद्व्यक्तिसंसर्गप्रतियोगित्वे सति तद्व्यक्तिप्रागभावप्रतियो-

गुणकर्ममात्रवृत्ति ज्ञेयमथाप्यसमवायिहेतुत्वम् ॥२३॥

थीति ॥ स्पष्टम् ॥ गुणेति ॥ असमवायिकारणत्वं गुणकर्मभिन्नानां वैधर्म्यं न तु गुणकर्मणोः साधर्म्यमित्यत्र तात्पर्यं अथ वाऽसमवायिकारणवृत्तिसत्ताभिन्नजातिमत्त्वं तदर्थस्तेन ज्ञानादीना-

दिनकरी ।

तदयुक्तम् । आत्मादौ सुखादिकारणे प्रागभावरूपव्यतिरेकासंभवेनाव्याप्तेः ॥ मूले गुणकर्ममात्रवृत्त्यसमवायिकारणत्वमित्युक्तं तच्चायुक्तम् ॥ आत्मविशेषगुणेष्वव्याप्तेरतो वैधर्म्यपरतया मूलं व्याचष्टे—**असमवायिकारणत्वमिति ।** साधर्म्यप्रकरणे वैधर्म्यकथनमयुक्तमित्याशयादाह-**अथवेति ।** सत्ताभिन्नद्रव्यत्वरूपजातिमति द्रव्येऽतिव्याप्तिवारणाय वृत्त्यन्तम् । तत्रैव सत्ताजातिमादायातिव्याप्तिवारणाय सत्ताभिन्नेति । तत्रैव द्रव्यगुणान्यतरत्वरूपधर्ममादायातिव्याप्तिवारणाय जातीति । वृत्तित्वं जातिमत्त्वं च समवायेन विवक्षितं तेन गुणादौ द्रव्यत्वस्य कालिकेन वृत्तित्वात् द्रव्यस्य च कालिकेन गुणत्वादिमत्त्वाद्द्रव्ये नातिव्याप्तिः । **ननु** गगनादिकं सर्वदैवास्तीत्यादिव्यवहारात् नित्यद्रव्येष्वपि

रामरुद्री ।

गित्वं घटसंसर्गकालपूर्वकालवृत्तिसंसर्गप्रतियोगित्वे सति घटप्रागभावकालपूर्वकालवृत्तिप्रागभावप्रतियोगित्वात् दण्डादेर्घटकारणत्वं अत्रच कार्यान्वयकालपूर्वत्वं तादृशकालत्वव्यापकध्वंसप्रतियोगित्वं तेन न स्वस्य कारणतापत्तिः कार्यव्यतिरेककालपूर्वत्वं **तु** न तथाविधघटप्रागभावकालत्वव्यापकध्वंसप्रतियोगिकालाप्रसिद्धेः किंतु तादृशकालवृत्तिध्वंसप्रतियोगित्वमेव । व्यतिरेकघटितदलप्रवेशस्तु दण्डत्वगगनत्वादीनां कारणतावारणायेति द्रष्टव्यम् । **आत्मादाविति ।** व्यतिरेकपदस्य दण्डत्वादिवारणानुरोधेन प्रागभावपरताध्रौव्यादिति भावः । इदमुपलक्षणं, कार्यान्वयपूर्वकाले कार्यप्रागभावाधिकरणकालप्रागभावानधिकरणत्वं विशेषणमुपादायाव्यवहितपूर्ववर्तिनां वारणसंभवेपि दण्डरूपरासभादीनां कारणत्वापत्तिरशक्यपरिहारैव । एवं प्रागभावे कार्यप्रागभावपूर्वकालीनत्वस्य कस्यापि प्रागभावस्याव्यावर्तकतया तद्वैयर्थ्यं वेत्यपि द्रष्टव्यम् । **द्रव्येनातिव्याप्तिरिति ।** तथाच जातिपदं वृत्तित्ववृत्तिमत्त्वयोः समवायेन लाभायैव, अतो-

---

१ ज्ञानादिषु तेषां कुत्राप्यसमवायिकारणत्वाभावादिति भावः.

अन्यत्र नित्यद्रव्येभ्य आश्रितत्वमिहोच्यते।

मसमवायिकारणत्वविरहेपि नाव्याप्तिः॥ अन्यत्रेति॥ नित्यद्रव्याणि परमाण्वाकाशादीनि विहायाश्रितत्वं साधर्म्यमित्यर्थः। आश्रितत्वं तु समवायादिसंबन्धेन वृत्तिमत्त्वं विशेषणतया नित्यानामपि कालादौ वृत्तेः॥ इदानीं द्रव्यस्यैव विशिष्य साधर्म्यं

दिनकरी।

कालिकसंबन्धेनाश्रितत्वसत्वादन्यत्र नित्यद्रव्येभ्य इति मूलमयुक्तमत आह—**आश्रितत्वमिति**। समवायादिसंबन्धेन सर्वाधारतानियामककालिकसंबन्धातिरिक्तसंबन्धेन। विशेषणतयेति। कालिकविशेषणतयेत्यर्थः। अत्र नित्यद्रव्यातिरिक्तत्वं लक्ष्यतावच्छेदकम्। नच संयोगेन परमाणोरपि वृत्तेः परमाणावतिव्याप्तिः तत्संयोगस्य वृत्त्यनियामकत्वादिति। क्षित्यादीनां नवानां त्विति मूलस्थतुशब्देन सूचितमर्थं प्रकट-

रामरुद्री।

ऽन्यतरत्वस्यातथात्वेपि न तद्वैयर्थ्यमिति भावः। समवायादिसंबन्धेनेत्यस्य विवरणं सर्वाधारतेत्यादिकं आदिपदेन कालिकस्यापि ग्रहणसंभवात् कालिकसंबन्धातिरिक्तेत्यत्र कालिकपदं दिग्विशेषणताया अप्युपलक्षणं तस्यापि सर्वाधारताप्रयोजकत्वादिति बोध्यं, दैशिकविशेषणताव्यावर्तनायाह—**कालिकेति**। ननु मूले आश्रितत्वमिहोच्यत इत्यत्र इहेत्यस्य पूर्वपरामृष्टद्रव्यार्थकत्वेपि नित्यद्रव्यातिरिक्तद्रव्यत्वं लक्ष्यतावच्छेदकमिति लभ्यते तथाच गुणादावप्याश्रितत्वसत्त्वात् भवत्यतिव्याप्तिरित्याशङ्कां निराकुरुते—**अत्रेति**। तथाच इहेत्यस्य न्यायसिद्धांत इत्येवार्थः वेदान्तिनां मते तु नित्यज्ञानस्याप्यनाश्रितत्वाङ्गीकारात्तत्रातिव्याप्तिवारणशङ्कानिरासाय तदुपात्तमिति ध्येयम्। **परमाणोरपीति**। पतनप्रतिबन्धकसंयोगस्यैव वृत्तिनियामकत्वेन गगनादौ गुरुत्वाभावेनैव पतनानुपपत्त्या तत्संयोगस्य पतनप्रतिबन्धकत्वाकल्पनेपि पार्थिवजलपरमाण्वोर्गुरुत्ववत्तया तस्य भूतलादिदेशसंयोगे पतनप्रतिबन्धकत्वमावश्यकमिति क्षित्यादिपरमाणोरपि संयोगो वृत्तिनियामक एवेति भावः। **वृत्त्यनियामकत्वादितीति**। जन्यगुरुत्वस्यैव पतनकारणतया तदभावादेव परमाणोः पतनासंभवेन तत्संयोगस्य पतनप्रतिबन्धकत्वे मानाभावात्। अन्यथावाय्वादिप्रतिबन्धकाभावदशायां सर्वेषामेव परमाणूनामधः पत-

---

१ द्रव्यसामान्यनिरूपणानन्तरमित्यर्थः. २ एवकारेण गुणादिव्यवच्छेदः. ३ विशिष्यतत्तद्रूपेण.

क्षित्यादीनां नवानां तु द्रव्यत्वं गुणयोगिता ॥ २४ ॥

क्षितिर्जलं तथा तेजः पवनो मन एव च ।

परापरत्वमूर्तत्वक्रियावेगाश्रया अमी ॥ २५ ॥

वक्तुमारभते—**क्षित्यादीनामिति** ॥ स्पष्टम् ॥ **क्षितिरिति** ॥ पृथिव्यप्तेजोवायुमनसां परत्वापरत्ववत्त्वं मूर्तत्वं वेगवत्त्वं कर्मवत्त्वं च साधर्म्यम् । नच यत्र घटादौ परत्वमपरत्वं वा नोत्पन्नं तत्रा-

दिनकरी ।

यति—**इदानीमिति** । ननु धात्वर्थः क्रिया तत्रातिप्रसङ्ग इत्यत आह —**कर्मवत्त्वमिति** । वेगवत्त्वं वेगसंबन्धित्वं दिक्कृतयोः परत्वापरत्व-योर्हेतुरिदमस्मात्संनिकृष्टमित्यपेक्षाबुद्धिः कालकृतयोः परत्वापरत्वयोर्हे-तुरयमस्मादल्पतरकालसंबद्ध इत्यपेक्षाबुद्धिश्च यत्र नोत्पन्ना तत्र परत्वा-परत्वयोरनुत्पादादव्याप्तिमाशङ्क्य निरस्यति—**नचेत्यादिना** । आत्म-न्यतिव्याप्तिवारणाय समानाधिकरणान्तम् । तत्रैव सत्तामादायातिव्या-

रामरुद्री ।

नापत्तेरिति भावः । **इदानीमिति** । तथाच द्रव्यातिरिक्तसाधारणसाधर्म्यप्रकरणव्यव-च्छेदकसूचनाय तुशब्द इति भावः । **धात्वर्थः क्रियेति** । 'धात्वर्थो हि क्रिया ज्ञेया भाव इत्यभिधीयते' इति हरिकारिकोक्तेरिति शेषः । **कर्मवत्त्वमितीति** । तथाच प्रकृते क्रियापदार्थो नधात्वर्थः अपितु कर्मैवेति भावः । वेग इव वेगवत् तस्य भाव-स्तत्त्वमिति व्युत्पत्त्या वेगसदृशत्वं वेगत्वमिति भ्रमं निरसितुमाह—**वेगसंबन्धि-त्वमिति** । **ननु** नचेत्यादिना मूले परत्वापरत्वयोर्नोत्पादस्तत्राव्याप्त्याशङ्कनमनुचितं गुणान्तरस्येव तयोरपि उत्पत्तिद्वितीयक्षण एव सर्वत्रोत्पत्तिसंभवात् क्षणिकपदार्थत्वस्य च ग्रन्थकारैरनङ्गीकारादित्याशङ्कां निराकुरुते—**दिक्कृतयोरिति** । इत्यपेक्षाबुद्धिरि-त्यत्र इतिपदस्याप्यर्थकतया इदमस्माद्विप्रकृष्टमिति बुद्धिसंग्रहः तेन परत्वं प्रति सन्नि-कृष्टत्वज्ञानस्याहेतुत्वेपि न क्षतिः एवमुत्तरत्रापि बोध्यम् । यद्यपि वाक्यात्संख्याविशे-षाच्च साध्यो विश्वविदव्यय इत्याचार्यकारिकानुरोधेन परमाणुषु द्वित्वं ईश्वरापेक्षाबुद्धि-जन्यमित्यवश्यमङ्गीकरणीयं तथाच नित्यापेक्षाबुद्ध्या सर्वत्र परत्वापरत्वयोरुत्पत्तिः संभ-वत्येव तथापि द्व्यणुकपरिमाणान्यथानुपपत्त्या परमाणुद्वित्वस्यावश्यकत्वेपि यादृशघटादौ परत्वापरत्वबुद्धिर्नानुभवसिद्धा तादृशघटादौ परत्वापरत्वयोः प्रमाणाभावाज्जन्यापेक्षाबु-द्धिरेव परत्वापरत्वयोः कारणमित्याशयः । अथवा दिक्पिण्डसंयोगस्यापि परत्वापरत्वयोः

व्याप्तिरिति वाच्यं परत्वादिसमानाधिकरणद्रव्यत्वव्याप्यजातिम[1]त्त्वस्य विवक्षितत्वात् । मूर्तत्वमपकृष्टपरिमाणवत्त्वम् तच्चैषामेव गगनादिपरिमाणस्य कुतोप्यपकृष्टत्वाभावात् । पूर्ववत्कर्मवत्त्वं कर्मसमानाधिकरणद्र[2]व्यत्वव्याप्यजातिमत्त्वं वेगवत्त्वं वे[3]गवद्वृत्तिद्रव्य-

दिनकरी ।

प्तिवारणाय **द्रव्यत्वव्याप्येति** । द्रव्यत्वान्यत्वेनापि जातिर्विशेषणीया तेन न द्रव्यत्वव्या[4]प्यद्रव्यत्वमादायातिव्याप्तिः । **अपकृष्टेति** । अविभुवृत्तिपरिमाणवत्त्वमित्यर्थः । तेन परमाणौ नाव्याप्तिः । क्रियाजनकतावच्छेदकं मूर्तत्वं जातिरित्यपि केचित् । **तच्चेति** । निरुक्तमूर्तत्वं चेत्यर्थः । चस्त्वर्थे । **पूर्ववदिति** । परत्वापरत्वसमानाधिकरणेत्यादिकथितविवक्षितार्थवदित्यर्थः । कालादौ स्पन्दाभावेनासंभवमाशङ्क्याह—

रामरुद्री ।

कारणतया यादृशघटादेस्तृतीयक्षणे नाशस्तादृशघटेऽव्याप्तौ तात्पर्यम् । तत्र परत्वापरत्वोत्पादक्षण एव आश्रयनाशेन तदुत्पादासंभवादिति भावः । **द्रव्यत्वान्यत्वेनापीति** । वस्तुतस्तु द्रव्यत्वव्याप्यत्वं प्रकृते द्रव्यत्वन्यूनवृत्तित्वमेव लाघवात् तच्च द्रव्यत्वसमानाधिकरणभेदप्रतियोगितावच्छेदकत्वरूपं न द्रव्यत्व इति तदादाय नातिव्याप्तिसंभवः । नच गुणत्वादेरपि तथात्वात्तदादायैवातिव्याप्तिरिति शङ्कनीयं, तेषां परत्वापरत्वसामानाधिकरण्यविरहादिति युक्तमुत्पश्यामः । **अपकृष्टेतीति** । परमाणुपरिमाणस्य कुतोप्यपकृष्टत्वाभावात्तत्राव्याप्तिमाशङ्क्याह—**अविभुवृत्तीति** । अविभुवृत्तिसंयोगे तु वैजात्यमङ्गीकृत्य तादृशविजातीयसंयोगस्य वेगाद्यजन्यक्रियायां कारणत्वमङ्गीकृत्यापि विभौ क्रियावारणसम्भवेन क्रियासमवायिकारणतावच्छेदकतया मूर्तत्वजातिसिद्धेरविनिगम इत्यस्वरससूचनायाह—**केचिदिति** । तच्चेतीति चकारसमुच्चेयस्यार्थान्तरस्याभावात्तद्वैयर्थ्यमित्याशङ्कानिरासायाह—**चस्त्वर्थ इति** । त्वर्थेन चेत्यनेन विभुपरिमाणे पृथिव्यादिसमवेतत्वस्य व्यवच्छेदान्न तद्वैयर्थ्यमिति भावः । **कालादाविति** । सर्वगतत्वं सर्वमूर्तकर्म तेन सर्वगतिमत्त्वरूपस्य सर्वगतत्वस्य क्रियारहितका-

---

१ जातिमत्त्वं समवायेन ग्राह्यं तेन कालिकसंबन्धेन तादृशपृथ्वीत्वमत्त्वस्य जन्यगुणे सत्त्वात्तत्रातिव्याप्तिः. २ द्रव्यत्वव्याप्यजातिमत्त्वमात्रोक्तौ आत्मन्यतिव्याप्तिः अतः परत्वादिसमानाधिकरणेति । द्रव्यत्वव्याप्येत्यनुक्तौ द्रव्यत्वमादायात्मन्यतिव्याप्तिः. ३ वेगवद्वृत्तिपदानुपादाने द्रव्यत्वव्याप्यात्मत्वमादायात्मन्यतिव्याप्तिः। द्रव्यत्ववारणाय द्रव्यत्वव्याप्यत्वम्. ४ अत्र द्रव्यत्वव्याप्तिः द्रव्यत्वाभाववदवृत्तित्वरूपा.

कालखात्मदिशां सर्वगतत्वं परमं महत् ।
क्षित्यादि पञ्च भूतानि चत्वारि स्पर्शवन्ति हि ॥ २६ ॥

त्वव्याप्यजातिमत्त्वं च बोध्यम् ॥ **कालेति** ॥ कालाकाशात्मदिशां सर्वगतत्वं सर्वमूर्तसंयोगित्वं परममहत्त्वं च । परममहत्वं जातिविशेषः अपकर्षानाश्रयपरिमाणवत्त्वं वा ॥ **क्षित्यादीति** ॥ पृथिव्यप्तेजोवाय्वाकाशानां भूतत्वम् । तच्च बहिरिन्द्रियग्राह्यविशेषगुणव-

दिनकरी ।

सर्वमूर्तेति । अहं महानिति प्रतीतिविषयपरममहत्त्वत्वस्य गगनपरिमाणादिसाधारणस्य जातित्वसंभवेप्यात्मपरिमाणमयोग्यमिति टीकाकृन्मतमनुसृत्याह—**अपकर्षेति** । यद्यप्यणुपरिमाणेषु व्यणुकपरिमाणमेवापकर्षाश्रयो न परमाणुपरिमाणमिति परमाणावतिव्याप्तिस्तथाप्यपकर्षानाश्रयमहत्परिमाणवत्त्वं बोध्यम् । **बहिरिन्द्रियेति** । आत्मन्यतिव्याप्तिवारणाय बहिःपदम् । बहिरिन्द्रियग्राह्यजातीयसंयोगादिमति कालादावतिव्याप्तिवारणाय **विशेषेति** । विशेषगुणत्वं च गुणनिरूपणे

रामरुद्री ।

लादावसंभवादिति भावः । **ननु** परममहत्त्वत्वस्य जातित्वमभिधाय तस्य कारणताद्यनवच्छेदकत्वेन तत्र जातित्वसाधकप्रमाणविरहेण अपकर्षानाश्रयपरिमाणत्वं वा तदिति कल्पांतरमनुसृतं मूले तच्चायुक्तं आत्मगतपरिमाणे तादृशजातेः प्रत्यक्षसंभवेन प्रत्यक्षप्रमाणस्यैव तत्साधकस्य सत्त्वादित्याशङ्कां निरस्यति—**अहमित्यादि** । महानित्यस्य परमेत्यादिः । तेन महानिति प्रतीतौ परममहत्त्वत्वस्याविषयत्वेपि न क्षतिः । **यद्यपीत्यादि** । नच परमाणुपरिमाणे अणुपरिमाणापेक्षया अपकर्षाभावेपि घटादिपरिमाणापेक्षया अपकर्षो वर्तत एव प्रत्यक्षसाधनत्वतदसाधनत्वाभ्यां तयोरप्युत्कर्षापकर्षसंभवादिति वाच्यम् । परिमाणु निष्ठोत्कर्षापकर्षयोः परिमाणविभाजकजात्या स्वसजातीयपरिमाणावधिकत्वस्यैव नियमात् कथमन्यथा विभुपरिमाणे परमाणुपरिमाणापेक्षया नापकर्षः क्रियोपयोगित्वतदनुपयोगित्वाभ्यां तयोरप्युत्कर्षापकर्षयोः संभवादिति भावः । उत्कर्षापकर्षौ गुणनिष्ठजातिविशेषौ अयमस्मादुत्कृष्ट इत्यादिप्रतीतिबलात्तयोरपि सावधिकत्वस्वीकार इति बोध्यम् । महत्परिमाणवत्वमिति । तथाच परमाणुपरिमाणे अपकर्षानाश्रयत्वेपि महत्त्वत्वाभावादेव न परममहत्त्वत्वमिति भावः । **बहिःपदमिति** । मनोभिन्नत्वमेव बहिष्ट्वं ग्राह्यम् । **ग्राह्यजातीयेति** । बहिरिन्द्रियजन्यलौकिकप्रत्यक्ष-

त्वम्। अत्र ग्राह्यत्वं लौकिकप्रत्यक्षस्वरूपयोग्यत्वं बोध्यम्। तेन[1] ज्ञातो घट इति प्रत्यक्षे ज्ञानस्याप्युपनीतभानविषयत्वात्तद्वत्यात्मनि

दिनकरी।

वक्ष्यते। द्रव्यत्वमादायातिव्याप्तिवारणाय गुणेति[3]। लौकिकत्वनिवेशस्य फलमाह—**तेनेति। ज्ञातो घट इति**। ज्ञाने च प्रकारीभूतज्ञानांशे न लौकिकी विषयता चक्षुरादेस्तत्र लौकिकसन्निकर्षाभावादिति भावः। स्वरूपयोग्यताप्रवेशस्य फलमाह—न चेति। ननु परमाणुरूपादेर्योग्यत्वे कुतो न तस्य प्रत्यक्षमत आह—**महत्त्वेति**। लौकिकविषयतया[4] द्रव्यसमवेतप्रत्यक्षे सामानाधिकरण्यसंबन्धेन कारणस्य महत्त्वस्य परमाणुरूपादावभावान्न तल्लौकिकप्रत्यक्षमिति भावः। **ननु चक्षुरिन्द्रियादिगतरूपादिविशेषगुणानामनुद्भूतत्वेन बहिरिन्द्रियग्रहणायोग्यत्वाच्चक्षु-**

रामरुद्री।

विषयजातिमदिति तदर्थः। संयोगप्रत्यक्षे यावदाश्रयप्रत्यक्षस्य कारणत्वेन तदभावात् कालसंयोगो न प्रत्यक्षविषय इति जातीयपर्यन्तानुधावनमावश्यकमिति, आवश्यकं च ग्राह्यसजातीयत्वविवक्षणमन्यथा परमाणुरूपादेरप्रत्यक्षतया तत्राव्याप्तिप्रसंगादिति भावः। **वक्ष्यत इति**। बुद्ध्यादिषट्कमित्यादिकारिकयेति शेषः। **द्रव्यत्वमादायेति**। यद्यपि विशेषगुणत्वं रूपाद्यन्यतमत्वमेवाग्रे वक्ष्यमाणं तत्र च विशेषत्वगुणत्वयोर्न घटकता तथाप्यत्र विशेषत्वं सामान्यगुणभिन्नत्वं तत्सहितगुणत्वमेव विशेषगुणत्वमित्यभिप्रायेण द्रव्यत्वस्यापि सामान्यगुणभिन्नतया तदादायातिव्याप्तिरभिहिता। नचैवमपि द्रव्यत्वे बहिरिन्द्रियग्राह्यजातिविरहादेव तदादाय नातिव्याप्तिरिति वाच्यम्। द्रव्यत्वपदस्य द्रव्येतरासमवेतार्थकतया क्रियाया अपि तथात्वेन तामादाय मनस्यतिव्याप्तेरेव तात्पर्यविषयत्वात् अन्यतमत्वस्य भेदकूटावच्छिन्नप्रतियोगिताकभेदरूपस्य गुरुत्वेन सामान्यगुणभेदकूटवत्वे सति गुणत्वस्यैव लक्षणघटकतोचितेति भावः। **चक्षुरादेरिति**। यद्यपि चक्षुःसंयुक्तात्मसमवायस्य ज्ञाने सत्वात् लौकिकसन्निकर्षाभावादित्यसङ्गतं तथापि चक्षुःसंयुक्तयोग्यसमवायस्यैव सन्निकर्षत्वमावश्यकं अन्यथा परमाणौ चक्षुःसंयोगदशायां तत्समवेतद्रव्यत्वादिप्रत्यक्षापत्तेरिति। आत्मनोऽयोग्यत्वाज्ज्ञाने न लौकिकसंनिकर्ष इति भावः। **महत्त्वेतीति**। ननु घटरूपादौ महत्त्वाभावेपि तत्प्रत्यक्षदर्शनात्परमाणुरूपे तदभावेपि तत्प्रत्यक्षं स्यादित्याशङ्कां निरस्यति—**लौकिकेति। ग्रहणायोग्यत्वादिति**। बहिरिन्द्रियजन्यलौकिकप्रत्यक्षं प्रति उद्भूतरूपत्वेनैव कारणतय

---

१ उक्तार्थकरणेन. २ ज्ञानवति. ३ तादृशविशेषगुणवत्त्वं समवायेन बोध्यम्। तेन न जन्यगुणे अतिव्याप्तिः. ४ लौकिकसन्निकर्षप्रयोज्यविषयतया.

द्रव्यारंभश्चतुर्षु स्यादथाकाशशरीरिणाम् ।

नातिव्याप्तिः [१]नच प्रत्यक्षाविषयरूपादिमति परमाण्वादावव्याप्तिः तस्यापि स्वरूपयोग्यत्वात् महत्त्वलक्षणकारणान्तरासन्निधानाच्च न प्रत्यक्षत्वम् । अथ वात्मावृत्तिविशेषगुणवत्त्वम् ॥ चत्वारीति । पृथिव्यप्तेजोवायूनां स्पर्शवत्त्वं । द्रव्यारंभ इति । पृथिव्यप्तेजोवायुषु चतुर्षु द्रव्यारंभकत्वम् । न च द्रव्यानारंभके घटादावव्याप्तिः । [२]द्रव्यसमवायिकारणवृत्तिद्रव्यत्वव्याप्यजातिमत्त्वस्य विवक्षितत्वात् ॥ अथाकाशेति ॥ आकाशात्मनामव्याप्यवृत्तिक्षणिकविशेषगुणवत्त्वं

दिनकरी ।

रादावव्याप्तिमाशङ्क्य लाघवाच्चाह—**अथ वेति** । अत्र कल्पे दैशिकपरत्वापरत्वमादाय मनस्यतिव्याप्तिवारणाय विशेषेति[३] । स्पर्शवत्त्वं समवायेन स्पर्शवत्त्वम् । **द्रव्यसमवायिकारणेत्यादि** । सत्तादिकमादाय गगनेऽतिव्याप्तिवारणाय द्रव्यत्वव्याप्येति । आकाशशरीरिणामिति मूले शरीरिपदमात्मपरमित्यभिप्रायेणाह—**आकाशात्मनामिति** । लक्ष्ये

रामरुद्री ।

कारणतावच्छेदकधर्मवत्त्वस्यैव योग्यतारूपत्वादिति भावः । **ननु** बहिरिन्द्रियजन्यलौकिकप्रत्यक्षस्वरूपयोग्यत्वं न लक्षणे निवेश्यते किंतु बहिरिन्द्रियजन्यलौकिकप्रत्यक्षविषयगुणत्वन्यूनवृत्तिजातिमत्वमेव लक्षणघटकं तथाच तथाविधरूपत्वादिजातेः चक्षुरादिरूपेपि सत्त्वे ननु चक्षुरादावव्याप्तिरित्यस्वरसादाह—**लाघवाच्चेति** । **अथवेतीति** । नन्वत्र[४] कल्पे आत्मावृत्तित्वं समवायेन आत्मवृत्तितानवच्छेदकधर्मवत्त्वमेव वक्तुमुचितं अन्यथा तस्यात्मवृत्तिभिन्नत्वरूपत्वे सामान्यगुणभेदकूटरूपविशेषत्वनिवेशेन गौरवप्रसङ्गात् इत्थंच विशेषत्वनिवेशनं विनापि कालादावतिव्याप्तिवारणं संभवति कालादिनिष्ठसंयोगे तादृशधर्मवत्त्वाभावादिति विशेषत्वनिवेशनं अनर्थकमित्याशङ्कामपनेतुं तन्निवेशे प्रयोजनांतरमाह—**अत्रेति** । **समवायेनेति** । बोध्यमिति शेषः । अन्यथा[५] कालिकदिक्कृतविशेषणताभ्यां स्पर्शवतोः कालदिशोरतिव्याप्तिप्रसङ्गादिति भावः । **द्रव्यत्वव्याप्येतीति** । यद्यपि द्रव्यत्वमपि द्रव्यत्वव्याप्यमित्युक्तदोषतादवस्थ्यं तथाप्यत्रापि

---

१ वा इति पाठान्तरं. २ द्रव्यसमवायिकारणवृत्तिपदानुपादाने द्रव्यत्वव्याप्यआत्मत्वजातिमादायात्मन्यतिव्याप्तिः । तादृशजातिमत्त्वं समवायेन कृत्यं पूर्वोक्तमेव. ३ आत्मावृत्तिपदानुपादाने ज्ञानमादायात्मन्यतिव्याप्तिः. ४ आत्मावृत्तिशब्दभिन्नविशेषगुणवत्त्वकल्पे. ५ समवायेन स्पर्शवत्त्वमित्यनुक्तौ.

साधर्म्यमित्यर्थः । आकाशस्य विशेषगुणः शब्दः स चाव्याप्यवृत्तिः । [1]यदा किंचिदवच्छेदेन शब्द उत्पद्यते तदान्यावच्छेदेन तद्भावस्यापि सत्त्वात् । क्षणिकत्वं च तृतीयक्षणवृत्तिध्वंसप्रतियोगित्वम् । योग्यविभुविशेषगुणानां स्वोत्तरवृत्तिविशेषगुणनाश्यत्वात्प्र-

दिनकरी ।

लक्षणं योजयितुं शब्दज्ञानादीनामव्याप्यवृत्तित्वं क्षणिकत्वं चोपपादयति । **आकाशस्येत्यादिना** । क्षणिकस्य विशेषगुणस्यानभ्युपगमादाह—**क्षणिकत्वं चेति** । घटादिव्यावृत्तये तृतीयक्षणवृत्तीति—**स्वोत्तरवृत्तीति** । स्वपदं नाश्यत्वाभिमतपरं तदुत्तरवृत्तिः तद्द्वितीयक्षणवृत्तिर्यो विशेषगुणस्तन्नाश्यत्वादित्यर्थः । अत्रच यत्र प्रतियोगितासंबन्धेन योग्यविभुविशेषगुणनाशस्तत्र स्वसामानाधिकरण्यस्वाव्यवहितपूर्ववर्तित्वोभयसंबन्धेन योग्यविभुविशेषगुण इति सामानाधिकरण्येन नाशकत्वं बो-

रामरुद्री ।

पूर्वोक्तरीतिरनुसंधेया अतो न कश्चिद्दोष इति ध्येयम् । **घटादिव्यावृत्तय इति** । क्षणिकविशेषगुणवत्त्वस्य लक्षणांतरताया अन्ते वक्ष्यमाणतया ध्वंसप्रतियोगिविशेषगुणवत्त्वस्य घटादावतिव्याप्तिः तन्निरासायेत्यर्थः । नचेदानीमपि यद्घटरूपादिकं तृतीयक्षणे नष्टं तत्रातिव्याप्तितादवस्थ्यमिति वाच्यम् । अग्रे नश्यमानत्वात् । **द्वितीयक्षणवृत्तिरिति** । स्वद्वितीयक्षणवृत्तिरित्यर्थः । इदंच अपेक्षाबुद्धिव्यतिरिक्तस्थले तत्र तृतीयक्षणवृत्तिरित्येव वक्तव्यमिति बोध्यम् । तत्र तन्मूले स्वोत्तरवर्तित्वस्य स्वाव्यवहितोत्तरवर्तित्वरूपत्वं अव्यवहितोत्तरत्वं स्वोत्तरविशेषगुणानुत्तरत्वे सति स्वोत्तरत्वं स्वोत्तरत्वं च स्ववृत्तिप्रागभावप्रतियोगित्वमित्येकोक्त्यैवोभयसंग्रहः संभवतीति ध्येयम् । अत्रच स्वरूपत्वेन स्वत्वस्याननुगतत्वेन तत्तद्व्यक्तिविश्रान्त एव कार्यकारणभाव इति तत्तद्व्यक्तिनाशं प्रति तत्तद्व्यक्तित्वेनैव कारणता युक्ता स्वद्वितीयक्षणवृत्तित्वादेरव्यावर्तकत्वात् अनन्तकार्यकारणभावापत्त्या गौरवं चेत्याशयेनाह—**अत्र चेति** । **स्वाव्यवहितेति** । [2]स्वप्रागभावाधिकरणकालप्रागभावानधिकरणत्वे सति स्वप्रागभावाधिकरणत्वं अव्यवहितपूर्वत्वं अत्र चापेक्षाबुद्धिद्वितीयक्षणोत्पन्नपुरुषान्तरीयज्ञानादितृतीयक्षणे तन्नाशवारणाय स्वसामानाधिकरण्यप्रवेशः, अपेक्षाबुद्धिद्वितीयक्षणे च तत्पुरुषस्य

---

१ अव्याप्यवृत्तित्वमुपपादयति—**यदेति**. २ स्वप्रागभावाधिकरणत्वानुक्तौ स्वोत्तरवृत्तेरपितत्वापत्तिरतोस्वप्रागभावाधिकरणत्वसत्यतानुक्तौ पूर्वतृतीयक्षणवृत्तेरपितत्वापत्तिः.

दिनकरी ।

ध्यम् । कार्यतावच्छेदके योग्यत्वानुपादाने प्रायश्चित्तादिजन्यादृष्टनाशे व्यभिचारः योग्यत्वं च लौकिकसाक्षात्कारविषयनिर्विकल्पकान्यतरत्वं न त्वतीन्द्रियजातिशून्यत्वम्, अदृष्टत्वस्य जातित्वे मानाभावेन तथाप्यदृष्टे व्यभिचारात् । रूपादिनाशे व्यभिचारवारणाय विभ्विति । संयोगादिनाशे व्यभिचारवारणाय विशेषेति । कारणतावच्छेदके योग्यत्वविशेषत्वयोरुपादानान्न द्वितीयक्षणोत्पन्नादृष्टसंयोगादिना तृतीयक्षणेऽपेक्षाबुद्धिनाशः । सामानाधिकरण्यसंबन्धनिवेशान्न शब्दादिना व्यधिकरणानां ज्ञानेच्छादीनां नाशः । स्वाव्यवहितपूर्ववृत्तित्वसंबन्धनिवेशाच्च न ज्ञानादिना उत्पत्तिकालिकेच्छादीनां नाशः । केचित्तु स्वत्वस्य तद्व्यक्तिपर्यवसायितया तत्तद्गुणस्य तत्तद्गुणो नाशकः अपेक्षाबुद्धेस्तु द्वित्वप्र-

रामरुद्री ।

न योग्यविशेषगुणोत्पाद इतिसिद्धान्तः । ज्ञानादेः क्षणिकत्ववारणाय द्वितीयसंबन्धप्रवेशः । **व्यभिचार इति ।** अन्वयव्यभिचार इत्यर्थः । **ननु** योग्यत्वस्य लौकिकप्रत्यक्षविषयरूपत्वेन निर्विकल्पकस्य स्वोत्तरोत्पन्नज्ञानादिना नाशो न स्यादित्याशङ्कामपनेतुं योग्यतां निर्वक्ति—**योग्यत्वं चेति** । लाघवादाह—**अतीन्द्रियेति** । निर्विकल्पकत्वं तु न जातिः निष्प्रकारकज्ञानस्यैव निर्विकल्पकत्वात् ज्ञानत्वं तु नातीन्द्रियमिति भावः । **रूपादिनाश इति ।** अत्र व्यभिचारपदं व्यभिचारपरं रूपसत्वे रूपांतरानुत्पत्त्या अन्वयव्यभिचारासंभवात् । एवमुत्तरत्रापि पाकजन्यरूपादिना घटवृत्तिगगनादिसंयोगस्य नाशानुत्पादाद् व्यभिचारे बोध्यम् । **व्यधिकरणानामिति ।** एवंच समानाधिकरणगुणानामेव नाशकत्वमिति वस्तुगतिमनुरुध्योक्तं व्यधिकरणेच्छया शब्दनाशेपि तस्य द्विक्षणावस्थायित्वनिर्वाहे चेष्टापत्तिसंभवात् । परंतु अस्मदुक्त्यैव व्यावृत्तिरिति ध्येयम् । **उत्पत्तिकालिकेच्छादिनेति ।** पूर्वक्षणोत्पन्नेच्छादिनेत्यर्थः । यद्यपि स्वस्यैव स्वनाशकत्वापत्तिरेव वक्तुमुचिता तथापि स्वाव्यवहितपूर्ववर्तित्वस्य गुरुत्वेन तत्स्थाने स्वभिन्नत्वमेव निवेश्य स्वस्य स्वनाशकत्ववारणसंभवादेतावत्पर्यन्तानुधावनमिति मन्तव्यम् । अपेक्षाबुद्धिनाशं प्रत्यपि तृतीयक्षणोत्पन्नद्वित्वनिर्विकल्पकव्यक्तीनां तत्तद्व्यक्तित्वेन अनन्तकार्यकारणभावापत्त्या गौरवात्तत्रैककारणताया अपि वक्तुं शक्यत्वेन गौरवस्वीकारानौचित्यादित्याशयेनाह—**अपेक्षाबुद्धेस्त्विति ।** एकस्मिन्क्षणे नानाविशेषगुणव्यक्तीनां नाशेन तत्तद्व्यक्तिनाशं प्रति तत्तद्व्यक्तित्वेन कारणत्वकल्पनं बहुतरादिकार्यकारणभावाधिक्यसंपादकं अतो लाघवेन तत्तत्क्षणोत्पन्नयोग्य-

थमशब्दस्य द्वितीयशब्देन नाशः। एवं ज्ञानादीनामपि। ज्ञानादिकं यदात्मनि विभौ शरीरावच्छेदेनोत्पद्यते तदा घटाद्यवच्छेदेन तदभावोस्त्येव। एवं ज्ञानादिकमपि क्षणद्वयावस्थायि। इत्थं चाव्याप्यवृत्तिविशेषगुणवत्त्वं क्षणिकविशेषगुणवत्त्वं चार्थः पृथिव्यादौ रू-

दिनकरी।

त्यक्षमित्याहुः। एतत्क्षणोत्पन्नयोग्यविभुविशेषगुणत्वेन नाश्यता एतत्क्षणोत्तरक्षणवृत्तित्वविशिष्टयोग्यविभुविशेषगुणत्वेन नाशकता अपेक्षाबुद्धिनाशे तु द्वित्वप्रत्यक्षविशेषसामग्री तेनापेक्षाबुद्ध्युत्तरक्षणे सामान्यसामग्रीसत्त्वेपि न क्षतिः चरमज्ञानादिकं तूत्तरक्षणवृत्तित्वविशिष्टं स्वयमेव नाशकं एतत्क्षणोत्पन्नसकलविशेषगुणसाधारणं चेदमित्यप्याहुः। शब्दस्याव्याप्यवृत्तित्वक्षणिकत्वे उपपाद्य ज्ञानादीनामपि ते उपपादयति—**एवमिति**। क्षणिकपदस्य वैयर्थ्याल्लक्षणद्वयाभिप्रायेणार्थमाह—**इत्थं**

रामरुद्री।

विभुविशेषगुणनाशं प्रति तत्क्षणोत्तरक्षणवृत्तित्वविशिष्टगुणत्वेनैव कारणता वक्तुमुचितेत्याशयेनाह—**एतत्क्षणोत्पन्नेति**। **नन्वेवम**पेक्षाबुद्धेरपि स्वद्वितीयक्षणवृत्तिगुणेन नाशापत्तिस्तथाच द्वित्वनिर्विकल्पकक्षण एवापेक्षाबुद्धिनाशे चतुर्थक्षणे द्वित्वनाशाद्विषयाभावेन तत्क्षणे द्वित्वविशिष्टप्रत्यक्षानुपपत्तिरित्यत आह—**अपेक्षाबुद्धीत्यादि**। **विशेषसामग्रीति**। तथाच विशेषसामग्रीसहिताया एव सामान्यसामग्र्या कार्योपधायकतया सामान्यसामग्रीसत्त्वेपि द्वित्वप्रत्यक्षरूपविशेषकारणाभावात्तृतीयक्षणेनापेक्षाबुद्धिविनाश इति भावः। **नन्वेवं** प्रथमकल्पे यज्ज्ञानानन्तरं मुक्तिस्तादृशज्ञानानन्तरं तदात्मनि ज्ञानाद्यनुत्पत्त्या तन्नाशानुपपत्तिः। तद्व्यक्तित्वेन स्वस्यैव नाशकत्वे तस्य क्षणिकत्वापत्तिः। यदिच तदनन्तरमपि अत्र घटादिसंयोगोत्पत्त्या तदेव नाशकमित्युच्यते तथापि महाप्रलयपूर्वद्वितीयक्षणोत्पन्नचरमात्मसाक्षात्कारद्वितीयक्षणे गुणोत्पादस्वीकारे क्षणिकगुणानङ्गीकारेण तृतीयक्षणे महाप्रलयानुपपत्तेस्तन्नाशकं दुर्लभमेव। नच चरमात्मसाक्षात्कारेण दृष्टमात्रनाशे कारणाभावेन महाप्रलयानुपपत्तिरिति वाच्यम्। महाप्रलयानुरोधेन तत्क्षणस्यैव तज्जनकादृष्टनाशे प्रतिबन्धकत्वोपगमात् इत्यत आह—**चरमज्ञानादिकं त्विति**। अत्र कार्यकारणभावानन्त्यप्रयुक्तगौरवं आहुरित्यनेन

---

१ ज्ञानादीनां अव्याप्यवृत्तित्वमुपपादयति—**एवमिति.**

पादिर्विशेषगुणोऽस्तीत्यतोऽव्याप्यवृत्तीत्युक्तम् । पृथिव्यादावव्याप्यवृत्तिः संयोगादिरस्तीति विशेषगुणेत्युक्तम् । नच रूपादीनामपि कदाचित्तृतीयक्षणे नाशसंभवात् क्षणिकविशेषगुणवत्त्वं क्षित्यादावतिव्याप्तमिति वाच्यम् । चतुःक्षणवृत्तिजन्यावृत्तिजातिमद्विशेषगुणवत्त्वस्य तदर्थत्वात् अपेक्षाबुद्धिः क्षणत्रयं तिष्ठति क्षणचतुष्टयं तु न

दिनकरी ।

चेति । अव्याप्यवृत्तीत्युक्तमिति । नच रूपादीनामपि कालिका[१]व्याप्यवृत्तित्वात्कथं तद्वारणमिति वाच्यं, अव्याप्यवृत्तिपदेन दैशिकाव्याप्यवृत्तित्वस्योक्तत्वात् । **विशेषगुणेत्युक्तमिति ।** विशेषगुणाश्च "बुद्ध्यादिषट्कं स्पर्शान्ता, स्नेहः सांसिद्धिको द्रवः । अदृष्टभावनाशब्दा अमी वैशेषिका गुणा" इति वक्ष्यमाणास्तल्लक्षणं तु गुणनिरूपणे वक्ष्यते । यत्तु अव्याप्यवृत्तिविशेषगुणवत्त्वमीश्वरेऽव्याप्तं तद्गुणानां व्याप्यवृत्तित्वादिति, तन्न, अव्याप्यवृत्तिपदेनाव्याप्यवृत्तिवृत्तिगुणत्वव्याप्यजातिमत्त्वस्य विवक्षितत्वात् । चतुःक्षणवृत्तीतिचतुःक्षणवृत्तीनि यानि जन्यानि घटादीनि तदवृत्तिर्या जातिर्ज्ञानत्वादिस्तद्वान् विशेषगुणो ज्ञानादिस्तद्वत्त्वस्यात्मादौ सत्त्वाल्लक्षणसमन्वयः । अत्रच वृत्तित्वं समवायेन विवक्षितम् । तेन जन्यमात्रे कालिकेन ज्ञानत्वस्य वृत्तित्वेपि न क्षतिः वृत्त्यन्तं च ज्ञानत्वादेर्जन्यवृत्तित्वात् असंभववारणाय **तदर्थत्वादिति ।** क्षणिकविशेषगुणवत्त्वादित्यर्थः । **ननु** त्रिक्षणवृत्तित्वमुपेक्ष्य चतुःक्षणवृत्तित्वपर्यन्तानुधावने प्रयोजनाभावः, नच त्रित्वचतुष्ट्वयोर्लाघवगौरवविरहेण चतुष्ट्वोपादाने इच्छैव नियामिकेति वाच्यं, प्रथमोपस्थितत्वरूपलाघवस्य त्रित्वे संभवादत आह—**अपेक्षाबुद्धिरिति ।** त-

रामरुद्री ।

सूचितम् । **व्याप्यवृत्तित्वादितीति ।** ईश्वरस्य शरीरविरहेण तदवच्छिन्नत्वासंभवादिति भावः । **न क्षतिरिति ।** नासंभव इत्यर्थः । चतुःक्षणवृत्तीत्यस्य फलमाह— **वृत्यन्तं चेति ।** संग्रहो न स्यादित्यनेन ज्ञानत्वमादायात्मनि लक्षणसमन्वयायैव वृ-

१ किंचित्कालावच्छेदेन स्वाधिकरणवृत्तित्वस्वप्रतियोगित्वोभयसंबन्धेन अभावविशिष्टत्वं कालिकाव्याप्यवृत्तित्वं.

अव्याप्यवृत्तिक्षणिको विशेषगुण इष्यते ॥ २७ ॥

किमपि जन्यज्ञानादिकं तिष्ठति रूपत्वादिकं तु क्षणचतुष्टयस्थायिन्यपि रूपादौ वर्तते इति तन्द्युदासः । ईश्वरज्ञानस्य चतुःक्षणवृत्तित्वाज्ज्ञानत्वस्य तद्वृत्तित्वाज्जन्येत्युक्तम् । यद्याकाशजीवात्मनोः साधर्म्यं तदा जन्येति न देयं द्वेषत्वादिकमादाय लक्षणसमन्वयात् परममहत्त्वस्य तादृशगुणत्वाच्चतुर्थक्षणे द्वित्वादीनां नाशाभ्युपगमाद् द्वित्वादीनामपि तथात्वात्तद्वारणाय विशेषेति । त्रिक्षणवृत्तित्वं वा

दिनकरी ।

थाच त्रिक्षणवृत्तित्वस्य प्रवेशे ज्ञानत्वस्य संग्रहो न स्यादिति भावः । चतुःक्षणवृत्तिजन्यावृत्तीत्यस्य फलमाह—**रूपत्वादिकं त्विति** । तद्व्युदासः, रूपत्वजातिव्युदासः । तथाच रूपत्वजातिमद्विशेषगुणवति घटादौ यातिव्याप्तिः सा निरस्तेति भावः । जन्येत्यस्य फलमाह—**ईश्वरेति** । शरीरिणामित्यत्र मूले शरीरिपदस्य यथाश्रुतार्थकत्वाभिप्रायेणाह—**यद्याकाशजीवात्मनोरिति** । **ननु** जन्यत्वाप्रवेशे ज्ञानत्वेच्छात्वप्रयत्नत्वजातीनां चतुःक्षणवृत्त्यवृत्तित्वाभावात्कथं लक्षणसमन्वय इत्यत आह—**द्वेषत्वादिकमिति** । आदिना शब्दत्वपरिग्रहः । विशेषपदस्य कृत्यमाह—**परममहत्त्वस्येति** । **तादृशगुणत्वादिति** । चतुःक्षणवृत्तिजन्यावृत्तिजातिमद्गुणत्वादित्यर्थः । ननु परममहत्त्वत्वं न जातिः किं त्वपकर्षानाश्रयपरिमाणत्वमित्युक्तम् । तथाच कथं तदादायातिप्रसङ्ग इत्यत आह—**चतुर्थक्षणे द्वित्वादीनामिति** । यद्वा ननु जन्यपदानुपादाने परममहत्त्वत्वस्य चतुःक्षणवृत्तिवृत्तित्वान्न परममहत्त्वमादाय कालादावतिव्याप्तिरत अह—**चतुर्थक्षणेति** । **द्वित्वादीनामिति** । **तथात्वादिति** । तादृशजातिमद्गुणत्वादित्यर्थः । प्रथमोपस्थितत्वरूपलाघवमभिसन्धायाह

रामरुद्री ।

तीयक्षणवृत्तित्वमुपेक्षितम् । इच्छात्वमादायैव लक्षणसमन्वयसंभवेन त्रिक्षणवृत्तीत्यपि शक्यते वक्तुमिति सूचितम् । यथाश्रुतार्थकत्वाभिप्रायेणेति । स्वावच्छिन्नज्ञानादिमत्त्व-

रूपद्रवत्वप्रत्यक्षयोगिनः प्रथमास्त्रयः[1]।

वक्तव्यम्। इच्छात्वादिकमादायात्मनि लक्षणसमन्वयः। रूपद्रवत्वेति। पृथिव्यप्तेजसां रूपवत्त्वं द्रवत्ववत्त्वं प्रत्यक्षविषयत्वं चेत्यर्थः। न च चक्षुरादीनां भर्जनकपालस्थवह्नेरूष्मणश्च रूपवत्त्वे किं मानमिति वाच्यं तत्रापि तेजस्त्वेन रूपानुमानात्[2]। एवं वाय्वा[3]नीतपृथिवीजलतेजोभागानामपि पृथिवीत्वादिना रूपानुमानं बोध्यम्। न च घटादौ द्रुतसुवर्णादिभिन्ने तेजसि च द्रवत्ववत्त्वमव्याप्तमिति वाच्यं, द्रवत्ववद्वृत्ति[4]द्रव्यत्वव्याप्य[5]जातिमत्त्वस्य विवक्षितत्वात्। घृतजतु[6]प्रभृतिषु पृथिवीषु जलेषु द्रुतसुवर्णादौ तेजसि च द्रवत्वसत्त्वात्तत्र च पृथिवीत्वादिसत्त्वात्तदादाय सर्वत्र लक्षणसमन्वयः। न च प्रत्यक्षविषयत्वं, परमाण्वादावव्याप्तमतिव्याप्तं च रूपादाविति वाच्यं चाक्षुष[7]लौकिकप्रत्यक्षविषयवृत्तिद्रव्यत्वव्या-

दिनकरी।

—त्रिक्षणेति। चक्षुरादीत्यादिना घ्राणादिपरिग्रहः। तत्रापि, चक्षुरादिष्वपि। पृथिवीत्वादौ द्रवत्ववद्वृत्तित्वमुपपादयति। घृतजत्वित्यादिना। योगिप्रत्यक्षविषयत्वादाह—अतिव्याप्तं चेति। घटो वायुमानिति वाय्वंशे उपनीतभानात्मकघटविशेष्यकचाक्षुषविषयवायुवृत्तिद्रव्यत्वाव्याप्यवायुत्वजातिमति वायावतिव्याप्तिवारणाय लौकिकेति।

रामरुद्री।

संबन्धेन शरीरविशिष्टार्थकत्वाभिप्रायेणेत्यर्थः। मूलस्य न्यूनतामपनेतुमाह—पतनवत्त्वमितीति। बोध्यमित्यस्य क्षितिजलयोः साधर्म्यमित्यादिः। पतनत्वं निर्वक्ति—गुरुत्वेति। नच परमाणूनां सर्वदा पतनापत्त्या प्रकृष्टगुरुत्वस्यैव पतनासमवायिकार-

---

१ पृथिव्यप्तेजांसि. २ भर्जनकपालस्थवह्निः रूपवान् तेजस्त्वात् इत्यनुमानं बोध्यम्. ३ एवं वाय्वानीतपृथ्वीभागः रूपवान् पृथ्वीत्वादिति, एवमग्रे. ४ द्रवत्ववद्वृत्तीत्यनुपादाने वायावतिव्याप्तिः तत्रापि तादृशवायुत्वसत्त्वात्. ५ द्रव्यत्वव्याप्येत्यनुपादाने तादृशद्रव्यत्वमादाय आकाशादावतिव्याप्तिः. ६ लक्षणसमन्वयमुपपादयति—घृतेति. ७ चाक्षुषप्रत्यक्षविषयवृत्तितानुक्तौ द्रव्यत्वव्याप्यवायुत्वमादाय वायावतिव्याप्तिः, चाक्षुषप्रत्यक्षविषयवृत्तिजातिमत्वोक्तौ रूपादावतिव्याप्तिः। द्रव्यत्वमादाय वायावतिव्याप्तिवारणाय द्रव्यत्वव्याप्येति.

गुरुणी द्वे[1] रसवती द्वयोर्नैमित्तिको द्रवः[2] ॥ २८ ॥

प्यजातिमत्त्वस्य, विवक्षितत्वात् आत्मन्यतिव्याप्तिवारणाय चाक्षुषेति । गुरुणी इति । गुरुत्ववत्त्वं रसवत्त्वं पृथ्वीजलयोरित्यर्थः । नच घ्राणेन्द्रियादीनां वाय्वानीतपार्थिवादिभागानां च रसादिमत्त्वे किंमानमिति वाच्यं तत्रापि पृथ्वीत्वादिना तदनुमानात् । द्वयोरिति ॥ पृथिवीतेजसोरित्यर्थः । नच नैमित्तिकं द्रवत्वं घटादौ व-

दिनकरी ।

गुरुत्ववत्त्वमिति । गुरुत्वं रक्तिकमाषकतोलकत्वादि । **इदमुपलक्षणम्** । पतनवत्त्वमित्यपि बोध्यम् । पतनत्वं गुरुत्वासमवायिकारणककर्मत्वम् । उल्का पततीत्यादिप्रयोगस्तु लाक्षणिकः। **वस्तुतस्तु** गुरुत्वासमवायिकारणकर्मवृत्तिपतनत्वं जातिविशेष एव । **ननु** सप्तानामपि साधर्म्यं ज्ञेयत्वं तत्कस्य वैधर्म्यमित्याशङ्कायामाह—**ज्ञेयत्वादिकमिति** । "वायोर्नवैकादश तेजसो गुणा जलक्षितिप्राणभृतां चतुर्दश । दिक्कालयोः पञ्च षडेव चाम्बरे महेश्वरेऽष्टौ मनसस्तथैव चे"ति प्राचीनश्लोकमनुसृत्य वायोस्तावद्गुणानाह—**मूले स्पर्शादयोष्टाविति** । स्पर्शसंख्यापरिमाणपृथक्त्वसंयोगविभागपरत्वापरत्वान्यष्टौ वेगाख्यसंस्कारश्चेति वायोर्गुणा इत्यर्थः । तेजसो गुणानाह—**स्पर्शाद्यष्टाविति** । अपां गु-

रामरुद्री ।

णत्वेनाङ्गीकरणीयतया परमाणौ तदभावेन पतनासंभवादव्याप्तिरिति वाच्यम् । पतनवद्वृत्तिद्रव्यत्वव्याप्यजातिमत्त्वस्य विवक्षणीयत्वादिति भावः । **नन्वेवमप्युल्का** पततीति प्रयोगानुपपत्तिः तेजोरूपोल्कायां गुरुत्वाभावेन पतनासंभवादित्यत आह—**उल्केति** । **लाक्षणिक इति** । गमधात्वर्थ इत्यादिः । लाघवमभिप्रेत्याह—**वस्तुतस्त्विति** । **जातिविशेष एवेति** । गुरुत्वजनकतावच्छेदकतयैव तत्सिद्धिरिति भावः । **ननु** मूले यदुक्तं यस्य साधर्म्यं वैधर्म्यमितरस्य तदिति सामान्यतोभिधानमयुक्तं सप्तपदार्थानां साधर्म्ये ज्ञेयत्वादौ तदितराप्रसिद्ध्या तदितरवैधर्म्यत्वाभावादित्याशङ्कामपनेतुं मुक्तावल्यां ज्ञेयत्वादिकं विहायेति पूरयतीत्याह—**नन्वित्यादि** । **प्राचीनश्लोकमिति** । क्वचित्कारिकावलीग्रन्थेयं श्लोको दृश्यते स प्रक्षिप्त एवेति मन्तव्यं एतद्वाक्यस्वरसात् ।

---

१ पृथ्वीजले. २ द्रवत्वमित्यर्थः.

आत्मानो भूतवर्गाश्च[1] विशेषगुणयोगिनः ।
यदुक्तं यस्य साधर्म्यं वैधर्म्यमितरस्य तत् ॥ २९ ॥

ह्रदादौ चाव्याप्तमिति वाच्यं [2]नैमित्तिकद्रवत्वसमानाधिकरणद्रव्य[3]त्वव्याप्यजातिमत्त्वस्य विवक्षितत्वात् ॥ **आत्मान इति** ॥ पृथिव्यप्तेजोवाय्वाकाशात्मनां विशेषगुणवत्त्वमित्यर्थः । **यदुक्तमिति** ॥ ज्ञेयत्वादिकं विहायेति बोध्यम् । तत्तु न कस्यापि वैधर्म्यं केवला-

दिनकरी ।

णानाह—**स्पर्शादयोष्टाविति** । पृथिव्या गुणानाह—**स्नेहहीना इति** । एतेऽव्यवहितपूर्वोक्ताः । आत्मनो गुणानाह—**बुद्ध्यादिषट्कमिति** । बुद्धिसुखदुःखेच्छाद्वेषप्रयत्नाः संख्यादिपञ्चकं संख्यापरिमाणपृथक्त्वसंयोगविभागाः । कालदिशो गुणानामैक्यादेकोक्त्यैवाह—**संख्यादिपञ्चकमिति** । आकाशस्य गुणानाह—**शब्दश्चेति** । तथा चाकाशे शब्दः संख्यादयः पञ्चैवं षड्गुणा इत्यर्थः । ईश्वरस्य गुणानाह—**संख्यादीति** । **अत्र नव्याः,** ईश्वरस्य परिमाणवत्त्वे प्रमाणाभावः, नच द्रव्यत्वेन तदनुमानमिति वाच्यं, अप्रयोजकत्वात्, ईश्वरे द्रव्यत्वसत्त्वे मानाभावाच्च । **अतएव** तत्र संयोगविभागयोः सत्त्वेपि माना-

रामरुद्री ।

ऐक्यादिति । एकजातीयत्वादित्यर्थः तेन दिक्कालयोः परिमाणादिभेदेपि न क्षतिः । **अप्रयोजकत्वादिति** । ईश्वरपरिमाणस्याजन्यत्वेन जन्यपरिमाणं प्रति द्रव्यत्वेन[4] कारणत्वेपि तादृशकार्यकारणभावग्रहरूपानुकूलतर्कसहकृतेनोक्तानुमानेन ईश्वरे परिमाणसिद्ध्यसंभवादिति भावः । **ननु** द्रव्यत्वं यदि परिमाणव्यभिचारि स्यान्निरुपाधिकं न स्यादित्यनुकूलतर्क[5]सहकृतेनोक्तानुमानेन ईश्वरेपि परिमाणसिद्धिर्निष्प्रत्यूहैव [6]अन्यथा कालदिशोरपि परिमाणसिद्धिप्रसङ्गादित्यस्वरसादुक्तानुमानेन स्वरूपासिद्धिमाह—**ईश्वर इति** । अत एव वेदान्तिनामीश्वरस्य स्वप्रकाशसुखात्मकत्वे विवादोऽपि सङ्गच्छत

---

१ पृथिव्यप्तेजोवाय्वाकाशाः. २ नैमित्तिकद्रवत्वसमानाधिकरणेत्यनुक्तौ जलेऽतिव्याप्तिः तत्रापि तादृशजलत्वसत्त्वात्. ३ नैमित्तिकद्रवत्वसमानाधिकरणजातिमत्त्वमात्रोक्तौ तादृशद्रव्यत्वमादाय जलेऽतिव्याप्तिः. ४ जन्यपरिमाणत्वावच्छिन्नं प्रति द्रव्यत्वावच्छिन्नं कारणमिति कार्यकारणभावः. ५ सहकृतेन सहितेन. ६ ईश्वरे परिमाणानङ्गीकारे.

स्पर्शादयोऽष्टौ वेगाख्यः संस्कारो मरुतो गुणाः ।
स्पर्शाद्यष्टौ रूपवेगौ द्रवत्वं तेजसो गुणाः ॥ ३० ॥
स्पर्शादयोऽष्टौ वेगश्च द्रवत्वं च गुरुत्वकम् ।
रूपं रसस्तथा स्नेहो वारिण्येते चतुर्दश ॥ ३१ ॥
स्नेहहीना गन्धयुता क्षितावेते चतुर्दश ।
बुद्ध्यादिषट्कं संख्यादिपञ्चकं भावना तथा ॥ ३२ ॥
धर्माधर्मौ गुणा एते आत्मनः स्युश्चतुर्दश ।
संख्यादिपञ्चकं कालदिशोः शब्दश्च ते च खे ॥ ३३ ॥

न्वयित्वात् । स्पर्शादय इति ॥ ते च खे, आकाशे ॥ साधर्म्यवैधर्म्ये[1] निरूप्य संप्रति प्रत्येकं पृथिव्यादिकं निरूपयति ॥ **तत्रेति** ॥

दिनकरी ।

भावः । पृथक्त्वस्य च गुणत्वमेव निरस्तम् । यथा चेश्वरे सुखसंभवस्तथाग्रे व्यक्तीभविष्यति । एवं च संख्याबुद्धीच्छाप्रयत्नसुखानीति पञ्चैवेश्वरस्य गुणा इत्याहुः ॥ **इति श्रीभारद्वाजबालकृष्णात्मजमहादेवकृतौ मुक्तावलीप्रकाशे प्रथमः परिच्छेदः ।**

रामरुद्री ।

इति भावः । **निरस्तमिति** । रूपं घटात्पृथगिति व्यवहारानुरोधेन पृथग्पदस्य भिन्नार्थकता । द्रव्यं घटः पटात्पृथगित्यत्रापि तद्विषयकतयैवोपपत्तौ[2] तादृशप्रतीत्या पृथक्त्वरूपगुणान्तरासिद्धेरिति भावः । **तथाग्रे व्यक्तीभविष्यतीति** । नित्यं विज्ञानमानन्दं ब्रह्मेति आनन्दं ब्रह्मणो विद्वान्न बिभेति कुतश्चनेत्यादिश्रुतिभिरीश्वरे नित्यसुखसिद्धेरिति भावः । **संख्येति** । एको ह वै नारायण इत्यादिश्रुत्या तत्सिद्धिरिति भावः । ज्ञानेच्छाप्रयत्नास्तु क्षितौ सकर्तृकत्वानुमानेनैव सिध्यन्तीति प्रतिपादितमधस्तात् । नन्वेवमणोरणीयान् महतो महीयानिति श्रुत्या ईश्वरे परिमाणमपि कुतो न सिध्यतीति वाच्यम् । महत्त्वाणुत्वयोर्विरुद्धत्वेन एकत्रोभयोरसंभवान्महत्त्वस्य देशकालाव्याप्यत्वादिति हृदयम् । **इति श्रीरामरुद्रभट्टाचार्यविरचितायां मुक्तावलीप्रकाशतरङ्गिण्यां प्रथमस्तरङ्गः ।**

---

१ साधर्म्यवैधर्म्यकर्मकनिरूपणोत्तरकालीननिरूपणसमानकर्तृकप्रत्येकपृथिव्यादिकर्मकनिरूपणानुकूलकृतिमानिति वाक्यार्थः. २ भेदविषयकतयैव.

संख्यादिपञ्चकं बुद्धिरिच्छा यत्नोपि चेश्वरे।
परापरत्वे संख्यादिपञ्च वेगश्च मानसे॥ ३४॥
तत्र क्षितिर्गन्धहेतुर्नानारूपवती मता।
षड्विधस्तु रसस्तत्र गन्धस्तु द्विविधो मतः॥ ३५॥

गन्धहेतुरिति। गन्धसमवायिकारणमित्यर्थः। **यद्यपि** गन्ध-

दिनकरी।

गन्धहेतुत्वं कालादौ गतमतो **व्याचष्टे—गन्धेति**। गन्धवद्वृत्ति[1]-द्रव्यत्व[2]व्याप्यजातिमत्त्वमित्यर्थः। तेन सुरभ्यसुरभिकपालारब्धनिर्गन्धघटे नाव्याप्तिः। वृत्त्यन्तेन न जलादावतिव्याप्तिः। द्रव्यत्वव्याप्येत्यनेन तत्रैव सत्तामादाय सा न, न वा जातिपदोपादानाज्जलपृथिव्यन्यतरत्वमादाय सा। गन्धवत्त्वं वृत्तित्वं च समवायेन तेन कालिकसंबन्धेन गन्धवति समवायसंबन्धावच्छिन्नवृत्तित्ववज्जलत्वादिमति पृथिवीनिरूपितकालिकसंबन्धावच्छिन्नवृत्तित्ववज्जलत्वादिमति वा जलादौ

रामरुद्री।

कालादाविति। गन्धनिष्ठा कार्यत्वावच्छिन्नकार्यतानिरूपिततादात्म्यसंबन्धावच्छिन्नकालत्वावच्छिन्नकारणतायाः कालेपि सत्त्वादिति भावः। **ननु** गन्धत्वावच्छिन्नकार्यत्वविवक्षणेनैष दोषः आवश्यकं च तद्विवक्षणमन्यथा कार्यतायां समवायसंबन्धावच्छिन्नत्वविवक्षणमपि गन्धनिष्ठसमवायसंबन्धावच्छिन्नगुणत्वावच्छिन्नकार्यतानिरूपितद्रव्यत्वावच्छिन्नकारणतामादाय जलादावतिव्याप्त्यापत्तिरित्याशयेनादिपदमुपात्तम्। तेन च गन्धत्वावच्छिन्नकारणविजातीयादृष्टसंग्रह इति **ध्येयम्**। गन्धवद्वृत्तीत्यादिग्रन्थस्य गन्धवत्त्वस्येत्यादिः। द्रव्यत्वव्याप्येति। द्रव्यत्वन्यूनवृत्तीत्यर्थः। तेन द्रव्यत्वस्यापि द्रव्यत्वव्याप्यत्वेन न तमादाय जलादावतिव्याप्तिरेवमग्रेपि द्रष्टव्यम्। **नाव्याप्तिरिति**। अनेन च तादृशघटेऽव्याप्तिवारणाय गन्धवत्त्वस्योक्तरूपस्यैव विवक्षणीयतया तदपेक्षया लाघवेन गन्धसमवायिकारणत्वमेव वक्तुमुचितं तथासति पृथिवीत्वावच्छिन्नस्वरूपयोग्यतारूपकारणतामादाय तादृशघटेपि लक्षणसमन्वयसंभवात्। नच द्रव्यत्वव्याप्यत्वं द्रव्यनिष्ठभेदप्रतियोगितावच्छेदकत्वमेव कारणताशरीरे च गन्धवन्निष्ठाभावप्रतियोगितावच्छे-

---

१ गन्धवद्वृत्तीत्यनुक्तौ द्रव्यत्वव्याप्यजलत्वमादाय जलेऽतिव्याप्तिः. २ गन्धवद्वृत्तिजातिमत्त्वमात्रोक्तौ तादृशद्रव्यत्वमादाय जलेऽतिव्याप्तिः.

वत्त्वमात्रं पृथिव्या लक्षणमुचितम्। तथापि पृथिवीत्वजातौ प्रमाणोपन्यासाय कारणत्वमुपन्यस्तम्। तथाहि पृथिवीत्वं हि गन्धसमवायिकारणतावच्छेदकतया[१] सिध्यति अन्यथा गन्धत्वावच्छिन्नस्याकस्मिकत्वापत्तेः। न च पाषाणादौ गन्धाभावाद् गन्धवत्त्वम-

दिनकरी।

नातिव्याप्तिः। **प्रमाणोपन्यासायेति।** यद्यपि पृथिवीत्वस्य प्रत्यक्षतया[२] न प्रमाणान्तरापेक्षा[३] तथापि अयोग्य[४]साधारण्येन प्रत्यक्षासंभवात्तत्साधारण्येन पृथिवीत्वसिद्ध्यर्थं तदुपन्यास इति भावः। **अन्यथा** गन्धत्वावच्छिन्नं प्रति हेतुत्वानङ्गीकारे आकस्मिकत्वापत्तेः नियतकारणानियम्यत्वापत्तेरित्यर्थः। तथाच कार्यमात्रवृत्तेर्गन्धत्वस्य कार्यतावच्छेदक-

रामरुद्री।

दकत्वरूपनियमांशस्यानन्यथासिद्धित्वस्य च प्रवेशेन तत्रैव गौरवमिति वाच्यम्। अत्रापि नित्यत्वादिघटितगुरुशरीरजातित्वस्य प्रवेशात् विनिगमनाविरहेणापि तस्य लक्षणता दुर्वारैवेति सूचितम्। **नातिव्याप्तिरिति।** एवंचान्यतरत्वमादायातिव्याप्त्यप्रसक्त्या जलपृथिवीद्वित्वमादाय न जलेऽतिव्याप्तिवारणायैव जातिपदमिति विभावनीयम्। **अयोग्यसाधारण्येनेति।** अयोग्यविशेष्यत्वेनेत्यर्थः। वैशिष्ट्यं तृतीयार्थः तत्साधारण्येन अयोग्यपरमाण्वादिवृत्तित्वेनेत्यर्थः। तथाच परमाणौ प्रत्यक्षेण न पृथिवीत्वजातिसिद्धिरपि तु तत्रापि गन्धोत्पत्त्या गन्धरूपकार्यहेतुकानुमानेनैव तत्कारणतावच्छेदकपृथिवीत्वसिद्धिरिति भावः। **नियतकारणेति।** कारणे नियतत्वं जलादिव्यावृत्तत्वमेव नियाम्यत्वं कार्यतावच्छेदकधर्मवत्त्वं, तथाच गन्धं प्रति पृथिवीत्वेनाकारणत्वे कदाचिज्जलादावपि तदुत्पादः स्यादिति भावः। **ननु** नेयमापत्तिः संभवति पाकजगन्धे विजातीयतेजःसंयोगत्वेन तेजःसंयोगस्यापाकजेऽवयवगन्धस्यैव कारणतया तदभावादेव जलादौ गन्धोत्पादासंभवात् वैजात्यस्य पृथिव्यनुयोगिकसंयोग एव स्वीकरणीयत्वात् अन्यथा एकवैजात्यस्य रूपादिजनकतावच्छेदकतया जलादौ रूपोत्पादापत्तेः। न च रूपात्मकप्रतिबन्धकसत्त्वादेव न तत्र तदापत्तिरिति वाच्यम्। रूपान्तरोत्पादकतावच्छेदकस्यैव पूर्वरूपनाशकतावच्छेदकतया नाशस्यैवापादानीयत्वादित्यस्वरसाद्भावमाह—**तथाचेति।** कार्यतावच्छेदकत्वनियमादित्यस्य समवायिकारणकार्यतावच्छेदकत्वनियमादित्यर्थः। तेन गन्धत्वस्य विजातीयादृष्टजन्यतावच्छेदकत्वेऽपि न पृथिवीत्वासिद्धिप्रसङ्गः। व्याप्तिसिद्धिस्तु घटत्वादिकपालत्वादिभ्यां कार्यकारणभावदर्शि-

---

१ पृथ्वीत्वं जातिः गन्धसमवायिकारणतावच्छेदकत्वादित्यनुमानेनैवेत्यर्थः. २ प्रत्यक्षविषयतया. ३ अनुमानापेक्षा. ४ प्रत्यक्षविषय.

दिनकरी ।

त्वानुरोधेन तदवच्छिन्ने पृथिवीत्वेन हेतुत्वमावश्यकमिति भावः । **इद-मुपलक्षणम् ।** रूपादिनाशकतावच्छेदकतयापि पृथिवीत्वजातिसिद्धिर्द्र-ष्टव्या प्रतियोगितासंबन्धेनाश्रयनाशाजन्यरूपनाशं प्रति स्वसमवायि-समवेतत्वस्ववृत्तिरूपत्वोभयसंबन्धेन विलक्षणतेजःसंयोगत्वेन हेतुत्वात् पृथिवीत्वस्य तादृशनाशकतावच्छेदकसंबन्धघटकत्वात् आश्रयनाशजन्य-रूपनाशे व्यभिचारवारणायाजन्यान्तं नाशविशेषणम् । घटाग्निसंयोगेन पटरूपनाशापत्तिवारणाय समवेतत्वान्तस्य नाशकतावच्छेदकसंबन्धे प्रवेशः । तेजोवृत्तिरूपे प्रतियोगितासंबन्धेन तादृशरूपनाशापत्तिवार-णाय तद्घटकतया पृथिवीत्वप्रवेशः । स्वसमानाधिकरणरसगन्धादौ प्र-तियोगितासंबन्धेन तादृशरूपनाशोत्पत्त्यापत्तिवारणाय स्ववृत्तिरूपत्वस्य नाशकतावच्छेदकसंबन्धे प्रवेशः । स्ववृत्तित्वं च कालिकविशेषणतया बोध्यम् । स्वसमवायिपृथिवीसमवेतत्वविशिष्टरूपत्वस्य संबन्धत्वे रूप-त्वविशिष्टस्वसमवायिसमवेतत्वमादाय विनिगमनाविरहेण नाश्यनाशक-भावद्वयापत्तिरिति तत्त्यागः । एतेन पाकजगन्धे तेजःसंयोगस्य कार-णत्वेनापाकजे च सुरभ्यादिगन्धादाववयवगतसुरभ्यादेर्नियामकत्वेन गन्धत्वेन पृथिवीत्वेन कार्यकारणभावे मानाभावात् पृथिवीत्वं न

रामरुद्री ।

नादेवेति भावः । ननूक्तव्याप्तौ मानाभावस्तद्ग्राहकानुकूलतर्काभावादित्यस्वरसात्प्रमा-णान्तरं दर्शयति । **इदमित्यादि । विलक्षणेति ।** प्रभादिसंयोगेन रूपनाशानुत्पा-दाद्विलक्षणेति । **स्ववृत्तिरूपत्वस्येति ।** रूपत्वस्य तेजःसंयोगप्रतियोगिकत्वे मानाभावात् स्ववृत्तित्वप्रवेशः परंपरासंबन्धे प्रविशिष्टविशेषणभागस्य सप्रतियोगि-कत्वादेव विशिष्टपरंपरासंबन्धस्य सप्रतियोगिकत्वनियमात्तद्वृत्तिराधेयतायाः तेजःसं-योगप्रतियोगिकत्वेन स्ववृत्तिरूपत्वस्य तत्प्रतियोगिकत्वसंभवादिति भावः । **स्वस-मवायिसमवेतत्वेति ।** विलक्षणतेजःसंयोगप्रतियोगिकत्वविशिष्टसमवायानुयोगि-समवेतत्वेत्यर्थः । न पृथिवीत्वाप्रवेशेऽपि न क्षतिः तेजःसंयोगप्रतियोगिकत्वविशिष्ट-समवायानुयोगित्वस्य तेजस्यनङ्गीकारादिति भावः । **तेजस इति ।** विजातीयसंयो-गेनेति शेषः । तेन जलादौ न गन्धापत्तिः वैजात्यस्य पृथिव्यनुयोगिकसंयोग एव स्वी-

व्याप्तमिति वाच्यम् । तत्रापि गन्धसत्त्वात् अनुपलब्धिस्त्वनुत्कटत्वेनाप्युपपद्यते[1] कथमन्यथा तद्भस्मनि गन्ध उपलभ्यते[2] । भस्मनो

दिनकरी ।

जातिरिति प्रत्युक्तम् । **ननु** गन्धवत्त्वस्य पृथिवीलक्षणत्वे पाषाणादौ गन्धशून्येऽव्याप्तिरित्याशङ्कां निराकरोति **नचेत्यादिना । तत्रापि** पाषाणादावपि । पृथिवीत्वेनेति शेषः । **गन्धसत्त्वात्** गन्धानुमानात् । **ननु** पाषाणादौ गन्धसत्त्वेऽनुपलम्भो न स्यादित्यत आह[3] । **अनुपलब्धिस्त्विति । अनुत्कटत्वेन,** अनुद्भूतत्वेन । ननु पाषाणस्य पृथिवीत्व एव मानाभावे नितरां तदधीनगन्धवत्त्वे इत्यतस्तत्र पृथिवीत्वसाधनाय भूमिकामारचयति **कथमन्यथेत्यादिना । अन्यथा** पाषाणादौ पृथिवीत्वानङ्गीकारे । **तद्भस्मनि** पाषाणभस्मनि । **यद्यपि** पाषाणे पृथिवीत्वाभावेनालक्ष्यत्वादेव तत्र गन्धवत्त्वलक्षणं नाव्याप्तमिति व्यर्थस्तत्र गन्धसाधनाय परिश्रमस्तथापि वस्तुस्थितिमनुरुध्य तथोक्तमिति **ध्येयम् ।** पाषाणभस्मनि गन्धः प्रत्यक्षसिद्धस्तेन तत्र पृथिवीत्वमङ्गीकरणीयम् । **ततश्च** भस्मारम्भकावयवेष्वपि[4] पृथिवीत्वसिद्धिस्ततश्च पाषाणारम्भकावयवेष्वपि पृथिवीत्वमङ्गीकरणीयं भस्मारम्भकावयवपाषाणावयवयोरैक्यादेवं च पाषाणस्यापि पृथिवीत्वसिद्धिरित्यभिप्रायस्तदेतद्विशदयति—**भस्मनो हीति ।** एतेन पाषाण

रामरुद्री ।

कारादिति हृदयम् । **प्रत्युक्तमिति ।** तादृशकार्यकारणभावाभावेपि रूपनाशकतावच्छेदकसंबन्धघटकतयैव तत्सिद्धेरिति भावः । **पृथिवीत्वेनेतीति ।** पाषाणादौ[5] गन्धसत्त्वादिति मूलमसङ्गतम् । तत्र तत्साधक[6]प्रमाणाभावादित्याशङ्कानिरासाय गन्धसत्त्वादित्यस्य गन्धानुमानादित्यर्थकताया आवश्यकत्वेन तत्र हेत्वनुपन्यासे मूलस्य न्यूनतापत्तेरिति भावः । **व्यर्थ इति ।** पाषाणस्य पृथिवीत्व एव लक्षणस्याव्याप्तिः । तस्यापृथिवीत्वे तु तत्र गन्धासत्त्वस्यातिव्याप्तिवारकताया अनुकूलत्वादिति भावः । **वस्तुस्थितिमनुरुध्येति ।** पाषाणस्य पृथिव्यन्यद्रव्यताया अपसिद्धान्ततया लक्ष्य-

१ उपपन्ना भवति. २ ज्ञायते. ३ अप्रत्यक्षं त्वित्यर्थः. ४ जनक. ५ पाषाणे. ६ तत्साधकगन्धसाधक.

हि पाषाणध्वंसजन्यत्वात् पाषाणोपादानोपादेयत्वं सिध्यति यद्द्रव्यं यद्द्रव्यध्वंसजन्यं तत्तदुपादानोपादेयमिति व्याप्तेः

दिनकरी ।

इव तद्भस्मन्यप्यनुद्भूतगन्धापत्तिवारणाय पाषाणावयवेषु पाकाङ्गीकार आवश्यकः । **एवं च** पाकोत्पादितगन्धवद्भिः पाषाणावयवैरेव तद्भस्मारम्भः निर्गन्धैश्च तैरेव[1] पाषाणारम्भ इत्यन्यथा तद्भस्मनीत्या[2]द्यसङ्गतिरिति परास्तम् । तथासत्यप्युक्तप्रणाल्या पाषाणे पृथिवीत्वसिद्ध्या तेन गन्धानुमानसंभवादिति । **यद्द्रव्यमिति ।** अत्र[3] च घटध्वंसप्रत्यक्षे घटोपादानानुपादेये व्यभिचारवारणाय प्रथमं द्रव्यपदम् । अथ वा घटध्वंसजन्यरूपध्वंसे व्यभिचारवारणाय तत्[4] । मिथ्याज्ञानध्वंसजन्यकायव्यूहे नवीनमते दण्डप्रागभावध्वंसजन्ये घटे वा व्य-

रामरुद्री ।

त्वेन तत्राव्याप्तिपरिहारस्यैवोचितत्वादिति भावः । **पाषाणारम्भ इतीति** । नच पाकजगन्धे गन्धनाशोऽपि करणमन्यथा गन्धनाशात्पूर्वमेव पाकेन गन्धोत्पादप्रसङ्गादिति कथं निर्गन्धपरमाणौ गन्धोत्पादः संभवतीति वाच्यम् । गन्धंप्रति गन्धस्य प्रतिबन्धकत्वेन प्रतिबन्धकसंसर्गाभावविरहादेव गन्धसत्त्वे तदुत्पादासंभवात् । नचैवमपि जलादौ पाकेन पाकजगन्धापत्त्या तद्वारणायैव पृथिवीत्वेन गन्धहेतुता आवश्यकेति वाच्यम् । विजातीयतेजःसंयोगस्यैव पाकत्वात् । जलादिवृत्तिसंयोगे वैजात्यानङ्गीकारादिति भावः । **द्रव्यपदमिति** । ननु अग्रे ध्वंसत्वेन ध्वंसजन्यत्वं विवक्षणीयं तथाचात्र न व्यभिचारः प्रत्यक्षं प्रति विषयस्य सामान्यतो विषयत्वेन विशेषतश्च तत्तद्व्यक्तित्वेन हेतुतयैवोपपत्तौ मध्यविधानं तत्कार्यकारणभावे मानाभावादित्यत आह—**अथवेति । कायव्यूह इति** । झटिति प्रारब्धक्षयार्थं सौभरिप्रभृतीनां युगपदनेकशरीरपरिग्रहः पुराणेषु श्रूयते तादृशकायसमूहे मिथ्याज्ञानजन्यानादिवासनाध्वंसोऽपि हेतुत्वेनाङ्गीकरणीयस्तत्त्वज्ञानरहितानां युगपदनेकशरीरपरिग्रहस्य क्काप्यननुभवादिति यद्ध्वंसजन्यमित्युक्तौ वासनोपादानानुपादेये कायसमूहे भवति व्यभिचार इति भावः । **नवीनमत इति** । दण्डप्रागभावध्वंसस्य नवीनमते दण्डरूपत्वानङ्गीकारेण दण्डजन्यघटादौ वक्ष्यमाणव्यभिचारासंभवेन उक्तमेव प्रयोजनं तन्मत इति सूचनाय इदमुक्तम् । प्राचीनमते घटेऽपि व्यभिचारस्तदनुपादान इत्याह—**दण्डेति । प्रतिबन्धकात्यन्ताभावजन्ये इति ।** मण्यभावजन्यवह्न्यादावित्यर्थः ।

---

१ तैः पाषाणावयवैः. २ पाषाणभस्मनि. ३ यद्द्रव्यमित्यादिनियमे. ४ तत् प्रथमद्रव्यपदम्.

दिनकरी ।

भिचारवारणाय द्वितीयं द्रव्यपदम् । प्रतिबन्धकद्रव्यात्यन्ताभावजन्ये द्रव्ये व्यभिचारवारणाय ध्वंसपदम् । ध्वंसत्वेन चेह जनकत्वं विवक्षितम् । तेन प्राचां मते प्रतिबन्धकसंसर्गाभावत्वेन तस्य हेतुत्वेऽपि न क्षतिः ध्वंसजन्यत्वं चादृष्टद्वारा विवक्षितम् । तेन शालग्रामशिलाध्वंसजन्ये नारकीयशरीरे न व्यभिचारः । न च दुग्धध्वंसजन्ये दध्नि-दुग्धावयवजन्यत्वस्वीकारे दध्नोपि दुग्धत्वापत्त्या दुग्धावयवैर्दधि न जन्यते इत्यङ्गीकरणीयम् । तथा च दध्नि व्यभिचार इति वाच्यं दध्नो द्व्यणुकातिरिक्तदुग्धध्वंसजन्यत्वास्वीकारत् द्व्यणुकरूपदुग्धध्वंसजन्यत्वेऽपि तस्य न तत्र व्यभिचारः तदुपादानपरमाणुजन्यत्वस्य दध्नि सत्त्वात् । नच दुग्धपरमाणुजन्यत्वेन दध्नोपि दुग्धत्वापत्तिरिति वाच्यं, दुग्धपरमाणौ दुग्धत्वाभावात् द्रव्यत्वव्याप्यव्याप्यजातेः[1] परमाणुवृत्तित्वे मानाभावत् अन्यथा[2] परमाणुस्वरूपदुग्धजन्यत्वेन दुग्धत्वाप-

रामरुद्री ।

प्राचां मत इति । नवीनमते तु प्रतिबन्धकात्यन्ताभावस्यैव कार्यहेतुतया नायं व्यभिचारः संभवतीति भावः । **नारकीयशरीर इति** । न च निषिद्धाचरणमेव पापद्वारा नरके तदुपयोगिशरीरे च हेतुरिति न व्यभिचार इति वाच्यम् । स्वा[3]नुकूलकृतिमत्त्वसंबन्धेन निषिद्धकर्मणोऽपि हेतुत्वसंभवादिति भावः । **दध्नीति** । स्थूलदध्नीत्यर्थः । दुग्धावयवेत्यस्यापि स्थूलदुग्धावयवेत्यर्थः । सिद्धान्तेऽपि दधिद्व्यणुकस्य दुग्धद्व्यणुकावयवजन्यत्वस्वीकारादिति । **व्यभिचार इतीति** । दधित्र्यणुकस्य दुग्धत्र्यणुकध्वंसजन्यत्वे तत्र दुग्धत्र्यणुकावयवदुग्धद्व्यणुकोपादानोपादेयत्वविरहेणेति भावः । **द्व्यणुकातिरिक्तेति** । इदंच उपादानपदस्य साक्षादवयवपरताभिप्रायेणोक्तं तदुपादानोपादेयमित्यस्य तदारम्भकपरमाण्वारब्धमित्यर्थकत्वे तु स्थूलदध्नोऽपि स्थूलदुग्धध्वंसजन्यत्वेऽपि न क्षतिस्तदारम्भकपरमाण्वारब्धत्वस्य तत्र सत्त्वात् परमाणौ तदारम्भकत्वं च तत्सत्ताप्रयोजकसत्तावत्त्वमेव शक्यते निर्वक्तुम् । अन्यथा स्थूलपाषाणारम्भकावयवोपादेयत्वे भस्मनोऽपि पाषाणत्वापत्त्यविशेषाद्द्व्यणुपर्यन्तानुधावने प्रयोजनाभाव एवेति चिन्तनीयमिति । **तस्येति** । नियमस्येत्यर्थः । **तत्र** दधिद्व्यणुके । **मानाभावादिति** । दुग्धारम्भकपरमाणूनामन्यत्र गमनं दध्यारम्भकतद्भिन्नपरमाणूनामन्यत्रागमनमित्यस्य कल्पनं तत्प्रयोजकविरहेणायुक्तमिति भावः । **अन्यथेति** । दधिद्व्यणुकस्य दुग्धपरमाणुजन्यत्वे

१ दुग्धत्वादेरित्यर्थः. २ द्रव्यत्वव्याप्यव्याप्यजातेः परमाणुवृत्तित्वस्वीकारे. ३ स्वं निषिद्धकर्म.

दृष्टं चैतत् खण्डपटे महापटध्वंसजन्ये। इत्थं च पाषाणपरमाणोः पृथिवीत्वात्तज्जन्यपाषाणस्यापि पृथिवीत्वं तथा च तस्यापि गन्धवत्त्वे बाधकाभावः। **नानेति**। शुक्लनीलादिभेदेन नानाजातीयं रूपं पृथिव्यामेव वर्तते न तु जलादौ तत्र शुक्लस्यैव सत्त्वात् पृथिव्यां त्वेकस्मिन्नपि धर्मिणि पाकवशेन नानारूपसंभवात् न च यत्र नानारूपं नोत्पन्नं तत्राव्याप्तिरिति वाच्यम्। रूपद्वयवद्वृत्तिद्रव्यत्वव्याप्यजातिमत्त्वस्य विवक्षितत्वात् रूपनाशवद्वृत्तिद्रव्यत्वव्या-

दिनकरी।

प्तिवारणासंभवात् दधित्वदुग्धत्वयोः परमाणौ जातिसङ्करप्रसङ्गादिति व्याप्तिबोधार्थं दृष्टान्तमाह—**दृष्टं चैतदिति**। मूले नानारूपवत्त्वं लक्षणान्तरमुक्तं तल्लक्ष्ये प्रतिपादयति—**शुक्लेत्यादिना**। अलक्ष्ये लक्षणगमनासत्त्वं प्रतिपादयति—**नत्विति**। रूपद्वयवद्वृत्तिसत्तारूपजातिमति गुणादावतिव्याप्तिवारणाय **द्रव्यत्वव्याप्येति**। द्रव्यत्वव्याप्यजलत्वादिमति जलादावतिव्याप्तिवारणाय **रूपद्वयवतीति**। द्रव्यत्वव्याप्यजलपृथिव्यन्यतरत्वादिमति जलादावतिव्याप्तिवारणाय **जातीति**। अपेक्षाबुद्धिविशेषविषयत्वरूपद्वित्वघटितत्वेन गौरवादाह—**रूपनाशेति**। अत्रापि प्रतिपदव्यावृत्तिः पूर्ववद्बोध्या॥ षड्वि-

रामरुद्री।

इत्यर्थः। **ननु** द्रव्यत्वव्याप्यजातेः परमाणुवृत्तित्वे बाधकाभाव एव मानं भविष्यतीत्यत आह—**दधित्वेत्यादि**। **जातीति**। अत्रापि वृत्तित्वं जातिमत्त्वं च समवायेनैव विवक्षणीयम्। अन्यथा जलत्वं पृथिवीत्वं चादाय जलेऽतिव्याप्तितादवस्थ्यात्। एवं च जातिपदेन व्यावृत्तिर्जलपृथिव्युभयत्वादीनां द्रष्टव्या। **अपेक्षेति**। रूपनिष्ठं द्वित्वं न संख्यारूपं गुणे गुणानङ्गीकारात् अपितु रूपद्वयविषयकापेक्षाबुद्धिविषयत्वरूपं तन्निवेशनीयमिति गौरवमतस्तदघटितं रूपनाशघटितलक्षणं प्रणिनाय। नाशत्वं च अखण्डोपाधिरूपमेवेति न गौरवमिति भावः। द्वित्वादिघटितत्वेनेत्यादिपदं संपातायातं तदितरभागस्योभयत्र तुल्यत्वादिति ध्येयम्। **जातीति**। अत्रापि पूर्वोक्तमनुस-

---

१ पाषाणपरमाणुजन्य. २ पाषाणस्य पृथ्वीत्वसिद्धौ चेत्यर्थः. ३ तस्यापि पाषाणस्यापि. ४ तत्र जले. ५ पटादौ. ६ तादृशजलत्वमादाय जलेतिव्याप्तिवारणाय रूपनाशवद्वृत्तीति। द्रव्यत्वमादाय तत्रैवातिव्याप्तिवारणाय द्रव्यत्वव्याप्येति। जलपृथिव्यन्यतरत्वमादाय जलेऽतिव्याप्तिवारणाय जातीति. ७ रूपनाशवद्वृत्तीति लक्षणे. ८ अविचार्यागतं.

स्पर्शस्तस्यास्तु विज्ञेयो ह्यनुष्णाशीतपाकजः

नित्यानित्या च सा द्वेधा नित्या स्यादणुलक्षणा ॥ ३६ ॥

प्यजातिमत्त्वस्य वा वाच्यत्वात् वैशेषिकनये पृथिवीपरमाणौ रूपनाशस्य रूपान्तरस्य च सत्त्वात् न्यायनये घटादावपि तत्सत्त्वाल्लक्षणसमन्वयः **षड्विध इति** ॥ मधुरादिभेदेन यः षड्विधरसः स पृथिव्यामेव, जले मधुर एव रसः । अत्रापि पूर्ववद्रसद्वयवद्वृत्तिद्रव्यत्वव्याप्यजातिमत्त्वं लक्षणार्थोऽवसेयः । **द्विविध इति** वस्तुस्थितिमात्रं न तु द्विविधगन्धवत्त्वं लक्षणं द्विविधत्वस्य व्यर्थत्वात् । द्वैविध्यं च सौरभासौरभभेदेन बोध्यम् । **स्पर्श इति** । तस्याः पृथिव्या अनुष्णाशीतस्पर्शवत्त्वं वायावपि वर्तत इत्युक्तं **पाकज इति** । इत्थं च पृथिव्याः स्पर्शोनुष्णाशीत इति ज्ञापनार्थं तदुक्तं पाकजस्पर्शवत्त्वमात्रं तु लक्षणं अधिकस्य वैयर्थ्यात् । **यद्यपि**

दिनकरी ।

धस्तु रसस्तत्रेति मूलोक्तं रसस्य षड्विधत्वं प्रकाशयति—**मधुरेत्यादिना** । यत्र नानारसा नोत्पन्नास्तत्राव्याप्तिरित्यत आह—**अत्रापीति** । ननु मूले[1] गन्धस्तु द्विविधो मत इत्यनेन द्विविधगन्धवत्त्वं पृथिव्या लक्षणं प्रदर्शितं तच्चायुक्तं द्वैविध्यांशस्य वैयर्थ्यादित्यत आह—**वस्तुस्थितिमात्रमिति** । वस्तुगत्या गन्धो द्विविधस्तिष्ठतीति सूचयितुमुक्तं न तु लक्षणे द्वैविध्यस्यापि प्रवेश इत्यर्थः । गन्धस्य द्वैविध्यं प्रकाशयति । **द्वैविध्यं चेति** । अनुष्णाशीतत्वस्य वैयर्थ्यादाह—**इत्थं चेति** । पाकजस्पर्शवत्त्वमात्रोक्तावित्यर्थः । न्यायमते पाकजस्पर्शाभाववति पटे वैशेषिकमते पाकजस्पर्शस्य परमाणुष्वेव विद्यमानत्वादवयविनि पाकासिद्धिमाशङ्क्य निषेधति । **यद्यपीति** । **पाकजस्पर्शेति** । पटादावित्यादिपदेन वैशेषिकमतावयविमात्रपरिग्रहः ।

रामरुद्री ।

न्धेयम् । **ननु** पृथिवीत्वमपि पृथिवीलक्षणं संभवतीति तत्कथं नोक्तमित्याशङ्क्य निर-

---

१ मूले कारिकायां.

पाकजस्पर्शः पटादौ नास्ति तथापि पाकजस्पर्शवद्वृत्तिद्रव्यत्व-व्याप्यजातिमत्त्वमर्थो बोध्यः । नित्येति । सा पृथिवी द्विविधा

दिनकरी ।

सत्तारूपजातिमादाय गगनादावतिव्याप्तिवारणाय **द्रव्यत्वव्याप्येति ।** द्रव्यत्वसमानाधिकरणसत्तामादायातिव्याप्तिवारणाय व्याप्यभागः। स्पर्श-समानाधिकरणजलत्वादिकमादाय जलादावतिव्याप्तिवारणाय **पाक-जेति ।** पाकजद्रवत्वसमानाधिकरणतेजस्त्वमादाय तेजस्यतिव्याप्तिवा-रणाय **स्पर्शेति ।** जलपृथिव्यन्यतरत्वमादाय जलादावतिव्याप्तिवा-रणाय **जातीति ।** अत्रच पृथिवीत्वस्य लक्ष्यतावच्छेदकत्वाल्लक्षणत्वं न संभवतीति तत्परित्यागः । **वस्तुतस्तु** पृथिवीत्वजातिरपि पृथिव्या लक्षणम् । नच व्यतिरेकसहचारेणाप्यन्वयव्याप्तिरेव गृह्यत इत्याचार्य-मते पक्षतावच्छेदकस्य न हेतुत्वमिति वाच्यं, हेतुः साध्यसमाना-धिकरण इति ज्ञानेपि हेतुमान् साध्यवानिति बोधस्यानिष्पन्नत्वेन पक्षतावच्छेदकत्वेऽपि हेतुत्वाविरोधात् व्यतिरेकव्याप्तेर्गमकतायां तु

रामरुद्री ।

स्यति—**अत्रेति । आचार्यमत इति ।** व्यापकसामानाधिकरण्यरूपान्वयव्याप्ति-ज्ञानमेव सर्वत्रानुमितौ कारणम् । न चैवमन्वयसहचारज्ञानेन पृथिवीतरेभ्यो भिद्यते गन्धवत्त्वादित्यादावन्वयव्याप्तिज्ञानासंभवात्कथमनुमितिरिति वाच्यम्, तत्र व्यतिरेक-सहचारग्रहेणैवान्वयव्याप्तिग्रहस्वीकारात् । तथाचान्वयसहचारमात्रगृहीतव्याप्तिकत्वमेव केवलान्वयित्वं हेतौ व्यतिरेकसहचारमात्रगृहीतव्याप्तिकत्वं केवलव्यतिरेकित्वमुभयस-हचारगृहीतव्याप्तिकत्वमन्वयव्यतिरेकित्वमित्याचार्यगतमुभयव्याप्तिज्ञानस्यानुमितिकरण-तावादिमणिकारमत एव गृहीतत्वान्वयमात्रव्याप्तिमत्त्वादिकं केवलान्वयित्वादिकमिति बो-ध्यम् । **पक्षतावच्छेदकस्येति ।** व्याप्तिग्रहदशायामेवानुमितिग्राह्यस्य पक्षतावच्छे-दके साध्यसाधनयोः सामानाधिकरण्यस्य गृहीततया सिद्धसाधनापत्तेरिति भावः । **अविरोधादिति ।** समानाकारिकाया अधिकविषयिण्या अपि तथाविधाया एव सिद्धे-रनुमितिप्रतिबन्धकत्वादिति भावः । **यद्यपि** तथाचायमित्युपनयवाक्यात्पक्षो हेतुमा-निति बोधस्यैव प्राचीनैः स्वीकारात्पक्षतावच्छेदकहेत्वोरैक्ये उपनयवाक्याच्छाब्दबो-धानुपपत्तिरिति, **तथापि** परार्थानुमितावेव न्यायप्रयोगस्यापेक्षणीयतया स्वार्थानुमि-तिमादायैव लक्षणप्रयोजनसंभवात् उपनयवाक्याच्छाब्दबोधसंभवेपि क्षतिविरहात् । **नवीनमते** साध्यव्याप्यहेतुमत्ताबोधस्यैवोपनयजन्यत्वोपगमेन विधेयांशेऽधिकावगा-

अनित्या तु तदन्या स्यात् सैवावयवयोगिनी।
सा च त्रिधा भवेद्देहमिन्द्रियं विषयस्तथा॥ ३७॥

नित्यानित्या चेत्यर्थः। अणुलक्षणा परमाणुरूपा पृथिवी नित्या तदन्या परमाणुभिन्ना पृथिवी द्व्यणुकादिरूपा सर्वाप्यनित्येत्यर्थः। सैवानित्या पृथिव्यवयववतीत्यर्थः। नन्ववयविनि किं मानं परमाणुपुञ्जैरेवोपपत्तेः, न च परमाणूनामतीन्द्रियत्वाद् घटादीनां प्रत्यक्षं न स्यादिति वाच्यम्। एकस्य परमाणोरप्रत्यक्षत्वेऽपि तत्समूहस्य प्रत्यक्षत्वसंभवात् यथैकस्य केशस्य दूरेऽप्रत्यक्षत्वेपि तत्समूहस्य प्रत्यक्षत्वम्। न चैको घटः स्थूल इति बुद्धेरनुपपत्तिरिति वाच्यम्। एको महान् धान्यराशिरितिवदुपपत्तेः। मैवं परमा-

दिनकरी।

सुतराम्। अणुत्वस्य द्व्यणुकेपि सत्त्वादाह—**परमाणुरूपेति**। **बौद्धः शङ्कते**। नन्वयं घट इत्यादिप्रतीतिरेव तत्र प्रमाणं भविष्यत्यत आह—**परमाणुपुञ्जैरेवेति**। विलक्षणसंस्थानविशिष्टैः परमाणुभिरेवेत्यर्थः। **उपपत्तेरिति**। अयं घट इत्यादिप्रतीतेरुपपत्तेरित्यर्थः। तत्समूहस्य, परमाणुसमूहस्य। तत्र दृष्टान्तमाह—**यथेति**। तत्समूहस्य, केशसमूहस्य। अनुपपत्तिरिति। परमाणूनामनेकत्वादणुत्वाच्चेति भावः। **इतिवदुपपत्तेरिति**। तत्र यथा धान्यसमूहस्यैकत्वादेक इति प्रतीतिरेवं संयोगविशेषस्यैव महत्त्वात्मकतया महानिति प्रतीति-

रामरुद्री।

हितया तत्संभवाच्चेति भावः। **सुतरामिति**। **इदमुपलक्षणम्**। अवच्छेदकावच्छेदेनानुमितिसंभवोऽपि बोध्यः सामानाधिकरण्यमात्रविषयकसिद्धेस्तत्राप्रतिबन्धकत्वादिति **दिक्**। **नन्वयं** घट इति प्रतीतेः परमाणुपुञ्जविषयकत्वे मृत्पिण्डेऽपि तथा प्रतीत्यापत्तिस्तत्रापि तत्सत्त्वादित्यतस्तद्व्याचष्टे—**विलक्षणेति**। **संस्थानं** संयोगः। **समूहस्यैकत्वादिति**। समूहशब्दार्थोऽत्र तावद्धान्यनिष्ठसंख्याविशेष एव न तु तद्विशिष्टधान्यानि तत्रैकत्वाभावात् प्रत्येकमेकत्वसत्त्वेपि राशिपदप्रयोगानुपपत्तेरिति ध्येयम्। **संयोगविशेषस्येति**। एकधान्यसंयुक्तापरधान्यसंयुक्तान्यधान्यप्रतियो-

णोरतीन्द्रियत्वेन तत्समूहस्यापि प्रत्यक्षत्वायोगात् दूरस्थकेशस्तु नातीन्द्रियः सन्निधाने तस्यैव प्रत्यक्षत्वात् । नच तदानीं दृश्य-परमाणुपुञ्जस्य उत्पन्नत्वान्न प्रत्यक्षत्वेऽपि विरोध इति वाच्यम् । अदृश्यस्य दृश्यानुपादानत्वात् अन्यथा चक्षुरूष्मादिसन्ततेः कदा-चिद्दृश्यत्वप्रसङ्गात् । नचातितप्ततैलादौ कथमदृश्यदहनसन्ततेर्दृ-

दिनकरी ।

स्तथा परमाणुपुञ्जेष्वपीति भावः । **प्रत्यक्षत्वायोगादिति । तथाच** स्वभावतोऽयोग्यानां परमाणूनां परस्परसंयोगमात्रेण योग्यत्वं न संभ-वतीति भावः । दूरस्थकेशस्तु स्वभावतो नातीन्द्रिय इति त्वदुक्तदृ-ष्टान्तस्य वैषम्यमित्याह—**दूरस्थकेशस्त्विति । तस्यैवेति ।** तस्य दूरस्थकेशस्य एवकारश्च तच्छब्दप्राक्तनसन्निधानपदेनान्वेति । **तथाच** सन्निधानत एव तस्य प्रत्यक्षत्वादित्यर्थः । **तथाच** दूरत्वस्य प्रतिब-न्धकत्वात्तद्दशायामप्रत्यक्षत्वमात्रं तस्य न तु स्वाभाविकमप्रत्यक्षत्व-मिति भावः । **उत्पन्नत्वादिति ।** क्षणभङ्गवादिनां मते परमाणूना-मुत्पत्तिस्वीकारादिति भावः । **अन्यथा** अदृश्यस्य दृश्योत्पादकत्वे । तत्र तादृशदहनोत्पत्तिस्थले । तदन्तःपातिभिःअतितप्ततैलान्तः पातिभिः ।

रामरुद्री ।

गिकसंयोगस्यैवेत्यर्थः । **न संभवतीति । अन्यथा** पिशाचादीनामपि परस्परसंयु-क्तानां प्रत्यक्षत्वापत्तेरिति भावः । **ननु** तस्यैवेत्यस्य दूरस्थकेशस्यैवेत्यर्थकत्व एवकारास-ङ्गतिः सन्निधाने घटादेरपि प्रत्यक्षत्वादत आह—**एवकारश्चेति । ननु** अदृ-श्यपरमाणुपुञ्जाददृश्यपरमाणुपुञ्जोत्पत्तिर्मूलोक्ता न सङ्गच्छते परमाणूनां नित्यत्वादित्या-शङ्कां निराकुरुते—**क्षणभङ्गेति । तथाहि** तेषां[1] प्रयोगः यत्सत्तत्क्षणिकं दीपसन्त-तिवदिति भावः । अदृश्यस्य दृश्यानुपादानत्वादिति मूलं तत्र यद्यप्युपादानपदं न कार-णार्थकं संभवति स्वमतेऽप्यदृश्यादृष्टस्य दृश्यघटादिकारणत्वान्नापि समवायिकारणार्थकं संभवति अदृश्यपरमाणौ दृश्यपरमाणुसमवायिकारणताया अन्यैरप्यनङ्गीकारात्समवा-येन परमाणौ परमाणोर्वृत्तित्वाङ्गीकारे परमाणोरेव सावयवत्वापत्त्या[2]ऽवयविनिराकर-णानुपपत्तेः । **नापि** प्रकृत्यर्थकं प्रकृतित्वं हि दध्नो दुग्धादौ स्वजनकनाशप्रतियोगित्वं तच्च न तेषां मते परमाणुषु संभवति क्षणभङ्गवादिनां तेषां पूर्वपूर्वव्यक्तित एवोत्तरो-

---

१ क्षणभङ्गवादिनां. २ समवायेन स्वाधारस्य स्वावयत्वादिति भावः.

श्यदहनोत्पत्तिरिति वाच्यम् । तत्र तदन्तःपातिभिर्दृश्यदहनावयवैः[1] स्थूलदहनोत्पत्तेरुपगमात् । न चादृश्येन द्व्यणुकेन कथं दृश्यत्रसरेणोरुत्पत्तिरिति वाच्यं, यतो न दृश्यत्वमदृश्यत्वं वा कस्यचित्स्वभावादाचक्ष्महे किं तु महत्त्वोद्भूतरूपादिकारणसमुदायवतो दृश्यत्वम्[2] तदभावे चादृश्यत्वम् । तथाच त्रसरेणोर्महत्त्वात्प्रत्यक्षत्वं न तु द्व्यणुकादेस्तदभावात् नहि त्वन्मतेऽपि संभवतीदं[3] परमाणौ महत्त्वाभावात् । इत्थं चावयविसिद्धौ तेषां[4]मुत्पाद-

दिनकरी ।

स्वभावात् कारणनैरपेक्ष्यात् । **उद्भूतरूपादीति** । आदिनाऽऽलोकादिपरिग्रहः । तदभावे, महत्त्वोद्भूतरूपाद्यभावे, तदभावात् महत्त्वाभावादित्यर्थः । अत्र नास्तिकमतानुयायिनः परस्परविभक्तपरमाणूनां महत्त्वाभावादप्रत्यक्षत्वेऽपि परस्परसंयुक्तानां पुञ्जात्मनां तेषां[5] प्रत्यक्षे बाधकाभावः । नच महत्त्वाभाव एव बाधकः, परस्परविलक्षणसंयोगरूपस्यैव महत्त्वस्य प्रत्यक्षजनकत्वात् । नच परमाणूनां नित्यत्वाद्धटादावुत्पत्तिनाशप्रतीत्यनुपपत्तिरिति वाच्यं, तन्मते पदार्थमात्रस्यैव[6] क्षणिकत्वात्परमाणूनामुत्पत्तिनाशयोः स्वीकारात् । नच परमाणुपुञ्जेषु

रामरुद्री ।

त्तरव्यक्तेरुत्पादस्यानुमततयान्ते नाशात्क्षणव्यवधानस्य तैरनङ्गीकारादिति महदसमञ्जसं तथापि त्वन्मत इत्यादिपूरणान्नानुपपत्तिः तन्मते पूर्वव्यक्तिमात्रस्यैवोत्तरव्यक्तिहेतुतयादृष्टादेः कारणतानभ्युपगमेनोपादानपदस्य कारणमात्रार्थकत्वे क्षतिविरहादिति ध्येयम् । **कारणनैरपेक्ष्यादिति** । **तथाच** त्वन्मतेऽतीन्द्रियत्वं प्रत्यक्षत्वंच स्वाभाविकमित्यतीन्द्रियस्यैन्द्रियकपदार्थोत्पादकत्वे चक्षूरूपादौ कदाचिद्दृश्यत्वमापादितं मन्मते तु कारणबलात् त्र्यणुकस्य प्रत्यक्षत्वेऽपि तदभावाद्द्व्यणुकस्यातीन्द्रियत्वसंभवाददृश्यस्य दृश्यकारणत्वेऽपि न क्षतिरिति **भावः** । **विलक्षणसंयोगेति** । विजातीयसंयोगेत्यर्थः । **तच्च** वैजात्यं चक्षुःपिशाचादिसंयोगव्यावृत्तमेवाङ्गीकरणीयमतो न तेषां परस्परसंयोगेन प्रत्यक्षत्वापत्तिरिति भावः । एवकारेण तदतिरिक्तमहत्त्वास्वीकारः सू-

---

१ अतितप्ततैलान्तःपातिभिः. २ तथाच चाक्षुषप्रत्यक्षंप्रति समवायसंबन्धेन उद्भूतरूपमहत्त्वादिकं च कारणमिति कार्यकारणभावः. ३ असदुक्तयुक्तिकथनं. ४ अवयविनां. ५ परमाणूनां. ६ मात्रपदं कार्त्स्न्यार्थकं.

विनाशयोः प्रत्यक्षसिद्धत्वादनित्यत्वं तेषां चावयवावयवधाराया अनन्तत्वे मेरुसर्षपयोरपि साम्यप्रसङ्गः अतः क्वचिद्विश्रामो वाच्यः

दिनकरी ।

घटत्वाङ्गीकारे कपालाद् घट इति प्रतीत्यनुपपत्तिः परमाणूनां कपालजन्यत्वाभावादिति वाच्यं, तन्मते कपालस्यापि परमाणुपुञ्जरूपतया घटरूपपरमाणुपुञ्जेषु कपालरूपपुञ्जजन्यत्वस्वीकारात् पुञ्जात्पुञ्जोत्पत्तिरिति तेषां सिद्धान्तादित्याहुः । **तन्न** । घट इत्यादिप्रतीतिविषयताया अनेकपरमाणुषु कल्पने गौरवादित्यवयवातिरिक्तावयविसिद्धिरिति दिक् । **मेरुसर्षपयोरिति** । अपिशब्दः साम्यप्रसङ्ग इत्युत्तरं संबध्यते तेन द्व्यणुकस्य सावयवारब्धत्वे महत्त्वापत्तिः समुच्चीयते साम्यं परिमाणतारतम्याभावः परिमाणकारणीभूताया अवयवसङ्ख्याया उभयत्र साम्यादिति भावः । नचमेर्ववयवानां सर्षपतुल्यपरिमाणवत्त्वं नतु सर्षपावयवानां सर्षपतुल्यपरिमाणवत्त्वमित्यवयवपरिमाणविशेषाद्विशेष इति वाच्यं मेर्ववयवसर्षपावयवयोरप्यनन्तावयवत्वेन तत्परिमाणतारतम्याभावस्याप्यापादनीयत्वात् । नच

रामरुद्री ।

चितः अवयविमात्रस्यैवानङ्गीकारादाकाशकालाद्यप्रत्यक्षपदार्थानामप्यनङ्गीकाराच्च तन्महत्त्वेऽव्याप्त्यसंभवादिति ध्येयम् । उत्पत्तिनाशयोः स्वीकारादिति । नचैवं प्रतिक्षणं घटादावुत्पत्तिविनाशप्रत्यक्षापत्तिरिति वाच्यम् । घटधाराया दीपकधारावच्छिन्नत्वेन तत्प्रत्यक्षासंभवात् प्रत्यक्षपुञ्जसजातीयपुञ्जान्तरपूर्वत्वाभावे नाशस्य तादृशपुञ्जान्तरानुत्तरत्वे चोत्पत्तेः प्रत्यक्षत्वसंभवादिति भावः । **सिद्धान्तादिति** । कपालरूपपुञ्जद्वयाद्घटरूपैकपुञ्जोत्पत्तिरिति सिद्धान्तादित्यर्थः । **दिगिति** । त्र्यणुक एवावयवधाराया विश्रान्तिरिति दीधितिकारमते पुञ्जैकस्य केशसमूहवत् प्रत्यक्षत्वसंभवेपि नानात्र्यणुकानां तादृशप्रतीतिविषयत्वकल्पने गौरवादेवातिरिक्तावयवसिद्धिरिति सूचितम् । **महत्त्वापत्तिरिति** । अपकृष्टमहत्त्वं प्रति स्वाश्रयसमवेतसमवेतत्वसंबन्धेन संख्यायाः[1] कारणत्वादिति भावः । **कारणीभूताया इति** । परमाणूत्कर्षापकर्षप्रयोजिकाया इत्यर्थः । **साम्यादिति** । साम्यमत्र उभयावयवनिष्ठाभावप्रतियोगित्वमेव न त्वेकजातीयत्वमवयवधाराया अविश्रान्तत्वे तद्गतसंख्याया एवासिद्धेरिति ध्येयम् ।

---

१ स्वसंख्या.

यत्र तु विश्रामस्तस्यानित्यत्वेऽसमवेतकार्योत्पत्तिप्रसङ्गात्तस्य नित्यत्वम् । महत्परिमाणतारतम्यस्य गगनादौ विश्रान्तत्वमिवाणुपरिमाणतारतम्यस्यापि क्वचिद्विश्रान्तत्वमस्तीति तस्य परमाणुत्वसिद्धिः । नच त्रसरेणावेव विश्रामोस्त्विति वाच्यं, त्रसरेणुः सावयवः चाक्षुषद्रव्यत्वाद् घटवदित्यनुमानेन तदवयवसिद्धौ त्रसरेणोरवयवाः सावयवाः महदारम्भकत्वात्कपालवदित्यनुमानेन तदवयवसिद्धेः । नचेदमप्रयोजकं[1], अपकृष्टमहत्त्वं प्रत्यनेकद्रव्यत्वस्य प्रयोजकत्वात् । नचैवं क्रमेण तदवयव[2]धारापि सिद्ध्येदिति वाच्यं, अनवस्थाभयेन तदसिद्धे[3]रिति । सा चेति । सा

दिनकरी ।

मेरुसर्षपयोरवयवगतप्रचयाख्यसंयोगविशेषात्तद्विशेष इति वाच्यं, प्रचयविशेषस्यापि[4] संख्याविशेषनियम्यत्वेन संख्याविशेषाभावे तद्विशेषानुपपत्तेरिति । ननु तथापि विश्रमाश्रयस्य नित्यत्वे मानाभाव इत्यत आह—यत्रत्विति । असमवेतेति । असमवेतकार्योत्पत्तिप्रसङ्ग इत्यर्थः । ननु तस्य[5] नित्यत्वसिद्धावप्यणुत्वे किं मानमित्यत आह—महत्परिमाणेति । चाक्षुषद्रव्यत्वादिति । अत्रात्मनि व्यभिचारवारणाय चाक्षुषपदम् । घटाभावे व्यभिचारवारणाय द्रव्यपदम् । तदवयवसिद्धाविति । त्रसरेण्ववयवसिद्धावित्यर्थः । तदसिद्धेरिति ।

रामरुद्री ।

संयोगविशेषादिति । मुष्टिपरिमिततूलस्य यथा प्रचयविशेषेण परिमाणतारतम्यमनुभवसिद्धं तथा मेरोरवयवेषु अत्यन्तशिथिलसंयोगान्मेरुपरिमाणस्योत्कर्षः सर्षपावयवेषु च किंचिच्छिथिलसंयोगात्तत्परिमाणस्यापकर्ष इति भावः । संख्याविशेषनियम्यत्वेनेति । यद्यप्यवयवानां संख्यासाम्येपि प्रचयविशेषेण परिमाणतारतम्यमनुभूयते तथाप्यसंख्यावयवेषु दृढतरसंयोगेनापि परिमाणापकर्षसंभव इत्यत्र तात्पर्यम् । वस्तुतो मेरोरवयवेषु सर्षपावयवापेक्षयोत्कृष्टप्रचयाङ्गीकारे सर्वापेक्षया मेरोर्मार्दवापत्तिरेव बाधिकेति विभावनीयम् । ननु ध्वंसस्यासमवेतकार्यस्य सिद्धान्तिभिरप्युत्पादाङ्गीकारादापत्तिरियमसङ्गतेत्यत आह—असमवेतभावेति । मूलेऽनेकद्र-

---

१ पूर्वोक्तानुमानम्. २ परमाण्ववयव. ३ परमाण्ववयवधाराऽसिद्धेः. ४ शिथिलावयवसंयोगविशेषस्येत्यर्थः. ५ तस्य द्व्यणुकावयवस्य.

योनिजादिर्भवेद्देह इन्द्रियं घ्राणलक्षणम् ।
विषयो द्व्यणुकादिश्च ब्रह्माण्डान्त उदाहृतः ॥ ३८ ॥

कार्यरूपा पृथिवी त्रिविधा । शरीरेन्द्रियविषयभेदादित्यर्थः । तत्र[1] देहमुदाहरति योनिजादीति । योनिजमयोनिजं चेत्यर्थः ।

दिनकरी ।

अवयवधाराया असिद्धेरित्यर्थः । अत्र नव्याः त्रसरेणोरवयवाः सावयवा इत्याद्यनुमानयोरुक्तयोरप्रयोजकत्वेन त्रुटावेव विश्रमः । नच चाक्षुषं प्रति महत्त्वं कारणं तथा च त्रुटौ महत्त्वमावश्यकं तच्चावयवसंख्याजन्यमिति अवयवं विना नोत्पद्यते इत्यनुकूलतर्कसत्त्वान्नाप्रयोजकत्वं द्व्यणुकसाधकानुमानस्येति वाच्यं, त्रसरेणुमहत्त्वस्य नित्यत्वस्वीकारेणोक्ततर्कानवतारात् । नचाणुव्यवहारस्याणुपरिमाणनिबन्धनतया तदाश्रय[2]द्रव्यसिद्धिरावश्यकीति वाच्यं, तस्या[3]पकृष्टपरिमाणनिबन्धनत्वात् महत्त्वेऽपि महत्तमादणुव्यवहारात् । नचैवं त्रसरेणुपुञ्ज एवास्त्ववयवीति वाच्यं, विशकलितेष्वपि तेषु घट इत्यादिप्रत्ययप्रसङ्गात् । नच तत्संयोगवृत्त्येव घटत्वं घटो द्रव्यमित्यादिप्रतीतौ च परम्परया तद्भानमिति वाच्यं, संभवति साक्षात्संबन्धविषयत्वे परम्परासंबन्धविषयत्वकल्पने गौरवादित्याहुः । **ननु** परमाणुत्रयेण कुतो न द्रव्यान्तरोत्पत्तिः परमाणुद्वयेन द्व्यणुकवत् । **एवं** द्व्यणुकद्वयेन द्रव्यान्तरोत्पत्त्यापत्तिस्त्रिभिर्द्व्यणुकैः त्र्यणुकवदिति चेन्न । प्रमाणाभावेन तादृशद्रव्यासिद्धौ परमाणुत्रये द्व्यणुकद्वये च द्रव्यारम्भकसंयोगाकल्पनात् । **अत्रेदं चिन्त्यम्** । त्रिभिः परमाणुभिरेव त्र्यणुक-

रामरुद्री ।

व्यवत्त्वस्येति । स्वसमवेतसमवेतत्वसंबन्धेन नानाद्रव्यवत्त्वस्येत्यर्थः । ननु समवेतत्वसंबन्धेन तथात्वं तदर्थस्तथासति परमाणुसाधनानुमानस्याप्रयोजकत्वशङ्काया अनिवृत्तिरिति ध्येयम् । **परंपरयेति** । घटो द्रव्यमित्यादिप्रतीतौ स्वाश्रयसमवेतत्वसंबन्धेन घटत्वभानमित्यर्थः । आहुरित्यनेन विलक्षणसंयोगविशिष्टत्र्यणुकपुञ्ज एव घटत्वाङ्गीकारे नैष दोष इत्यस्वरसः सूचितः । प्रमाणाभावेनेति । तादृशद्रव्ये इति शेषः ।

---

१ तत्र शरीरेन्द्रियविषयमध्ये. २ अणुपरिमाणाश्रय. ३ अणुपरिमाणस्य.

योनिजमपि द्विविधं जरायुजमण्डजं चेति । जरायुजं मानुषादीनाम् । अण्डजं सर्पादीनाम् । अयोनिजं स्वेदजोद्भिज्जादिकम् । स्वेदजाः कृमिदंशाद्याः । उद्भिज्जास्तरुगुल्माद्याः । नारकिणां[1]

दिनकरी।

मस्तु परमाणुभ्यामनारम्भस्तु सिद्धान्तिनां द्व्यणुकाभ्यामनारम्भ इव मानाभावात् फलबलेन त्रयाणामेव युगपद्द्रव्यारम्भकसंयोगकल्पनात् । **वस्तुतो** गवाक्षरन्ध्रे दृश्यमानानां द्व्यणुकत्वमेव युक्तमणुद्वयारब्धत्वे लाघवादिति । मूलस्थस्य देहमिन्द्रियं विषयस्तथेत्यस्य त्रैविध्ये हेतुपरत्वं सूचयितुमर्थमाह—**सा कार्यरूपेति** । योनिजं शुक्रशोणितयोः परस्परमेलनजन्यं तद्भिन्नमयोनिजम् । **जरायुजमिति** । गर्भवेष्टनचर्मपुटकं जरायुः मानुषादीनामित्यादिना पशुमृगादीनां परिग्रहः । सर्पादीनामित्यादिना विहङ्गपरिग्रहः । स्वेदजमुदाहरति—**कृमिदंशाद्या इति** । तच्छरीराणा[2]मुत्पत्तेरधर्मविशेषसहितेभ्योऽणुभ्य एव

रामरुद्री।

त्र्यणुकस्य प्रत्यक्षसिद्धतया तदन्यथानुपपत्त्या[3] द्व्यणुकसिद्धिसंभवेपि परमाणुत्रयारब्धद्रव्यादेः सिद्ध्यसंभवादिति भावः । **लाघवादिति** । नचैवं तस्य त्र्यणुकपदवाच्यत्वानुपपत्तिरिति वाच्यम् । अप्रत्यक्षद्व्यणुकवासनावासितैरेव तथा व्यवस्थीयमानत्वात् । जालसूर्यमरीचिस्थं यत्सूक्ष्मं दृश्यते रजः । प्रथमन्तत्प्रमाणानां त्रसरेणुरिति स्मृत' इति स्मृतौ त्रसरेणुपदस्यैव प्रयोगात् तत्पदं च मण्डपादिपदवत्केवलरूढमेव । यद्वा त्रिभिःसहितो रेणुस्त्रसरेणुः सहितलोप आर्ष इत्येव तत्रास्तु व्युत्पत्तिरिति **भावः** । एतदपेक्षयापि त्र्यणुकनित्यतायामेव लाघवं परमाण्वादिकल्पने गौरवादिति **ध्येयम्** । हेतुपरत्वं कार्यपरत्वपरमाणोर्विषयत्वेपि विषयस्तथेत्यस्य जन्यविषयार्थकतया परमाणोस्तथात्वं नास्त्येव । **अतएव** कारिकायामग्रेपि विषयो द्व्यणुकादिस्तु ब्रह्माण्डान्त इत्येव वक्ष्यतीति भावः । योनिजमित्यस्य योनिद्वारा निर्गतमित्यर्थकत्वे कदाचित्स्वेदजस्यापि योनिद्वारा निर्गमसंभवादतिव्याप्तिरित्याशङ्कापरिहाराय व्याचष्टे—**शुक्रेति** । **पशुमृगादीनामिति** । **यद्यपि** पशुपदस्य लोमवल्लाङ्गूलवद्वाचकतया तेनैव मृगसंग्रहे पृथग् मृगोपादानं व्यर्थं तथापि गोबलीवर्दन्यायेन लाङ्गूलरहितस्यापि संभवाभिप्रायेण वा तदुपादानमिति बोध्यम् । विहङ्गमादीत्यादिना वल्गुप्रभृतीनाम्परिग्रहः । **ननु** क्रिम्यादीनामपि शरीरं शुक्रशोणितमेलनजमेव शरीरमात्रस्य तथात्वादित्याश-

१ नरकोत्पन्नानाम्. २ कृमिदंशादिशरीराणाम्. ३ त्र्यणुकान्यथानुपपत्त्या.

शरीरमप्ययोनिजम् । नच मानुषादिशरीराणां पार्थिवत्वे किं मानमिति वाच्यं गन्धादिमत्त्वस्यैव प्रमाणत्वात्[1] । नच क्लेदोष्मादेरुपलम्भादाप्यत्वादिकमपि स्यादिति वाच्यम्, तथा सति[2] जल-

दिनकरी ।

स्वीकारादिति भावः । उद्भिज्जादिकमित्यादिना देवादिशरीरपरिग्रहः तच्छरीराणामुत्पत्तेर्धर्मविशेषसहितेभ्योऽणुभ्य एव स्वीकारादिति भावः । तेषामयोनिजत्वे त्वागम एव **"ब्रह्मणो मानसा मन्वादयः पुत्रा"** इत्यादिः प्रमाणं । **"योनिं विना न शरीर"**मित्येवंविधागमे च योनिपदं कारणमात्रपरं शरीरपदं मनुष्यदेहपरं वा । गन्धादीत्यादिना शुक्लेतररूपपरिग्रहः । क्लेदोष्मादेरित्यादिना व्यूहावकाशपरिग्रहः । **क्लेदः** क्षरणं स्वेद इति यावत् । **उष्मा** पाकः औष्ण्यमिति यावत् तच्च शरीरसंबन्धेन पुष्पादौ रूपादिपरावृत्त्यानुमीयते अनुष्णात्तदनुत्पत्तेः व्यूहः क्रिया अवकाशो मुखादावन्नादिगत्यप्रतिबन्धः । **ननु** कथं तर्हि शरीरे पाञ्चभौतिकत्वव्यवहार इत्यत आह—**तेनेति** ।

रामरुद्री ।

ङ्कायामाह—**तच्छरीराणामिति** । **तेषामिति** । देवादिशरीराणामित्यर्थः ननु क्रिम्यादिशरीराणामित्यर्थः । उत्तरत्र वक्ष्यमाणप्रमाणस्य तेषामयोनिजत्वे सत्त्वादिति ध्येयम् । **योनिं विनेति** । शुक्रशोणितमेलनं विनेत्यर्थः । कारणमात्रपरमिति । **नन्वेवं** कार्यमात्रस्यैव कारणं विनाऽसंभवाच्छरीरमात्रस्य कारणं विनानुपपत्तिकथनं न युज्यते इत्याशङ्कायामाह—**शरीरपदमिति** । अत्र मनुष्यपदं पश्वादीनामप्युपलक्षकम् । **ननु** मानुषादिशरीरे पृथिवीत्वसाधनाय मूले गन्धादिमत्त्वादिति हेतुरुपन्यस्तस्तत्र हेतावादिपदं व्यर्थं केवलगन्धस्यैव पृथिवीत्वाव्यभिचारित्वात् । नचादिपदं हेत्वन्तरसूचनायेति वाच्यम् । गुणान्तरस्यैव पृथिवीत्वव्यभिचारित्वेन तदभावादित्यत आह—**गन्धादीत्यादिनेति** । तथाच नीलादिहेत्वन्तरसूचनायैवादिपदमिति भावः । शरीरस्याद्रवत्वेन क्षरणासंभवादाह—**स्वेद इतीति** । **ननु** पाको रूपपरावर्तकतेजःसंयोगः स च पृथिवीत्वस्यैव साधको न तु तेजस्त्वस्यैव पृथिवीभिन्ने पाकानङ्गीकारादत आह—**औष्ण्यमितीति** । उष्णस्पर्श इत्यर्थः । **व्यूहः क्रियेति** । **यद्यपि** क्रियावत्त्वं न वायुत्वसाधकं तस्य पञ्चद्रव्यसाधारणत्वात् **तथापि** वायोरेव सदा गति-

१ तथाथ मनुष्यादिशरीरं पार्थिवं गन्धादिमत्वादिति अनुमानस्य प्रमाणत्वादिति भावः. २ आप्यत्वस्वीकारे. ३ देवादिशरीराणाम्. ४ देवादीनाम्.

त्वपृथिवीत्वादिना संकरप्रसङ्गात् । नच तर्हि जलीयत्वादिकमेवास्तु नतु पार्थिवत्वमिति वाच्यं, क्लेदादीनां विनाशेपि शरीरत्वेन [१]प्रत्यभिज्ञानाद्गन्धाद्युपलब्धेश्च पृथिवीत्वसिद्धेः तेन पार्थिवादिशरीरे जलादीनां निमित्तत्वमात्रं बोध्यम् । शरीरत्वं न जातिः पृथिवीत्वादिना साङ्कर्यात् । किंतु चेष्टाश्रयत्वं, वृक्षादीनामपि चेष्टाश्रयत्वान्नाव्याप्तिः । नच वृक्षादेः शरीरत्वे किं मानमिति वाच्यम्, आध्यात्मिकवायुसंबन्धस्य प्रमाणत्वात् । [२]तत्रैव किं

दिनकरी ।

शरीरस्य पार्थिवत्वसाधनेनेत्यर्थः । एवंच शरीरे पाञ्चभौतिकत्वव्यवहारो न पञ्चभूतोपादानकत्वनिबन्धनः किंतु तज्जन्यत्वनिबन्धनस्तत्राप्येकैकस्योपादानत्वं चतुर्णां निमित्तत्वमिति विवेकः । **किंतु चेष्टेति ।** चेष्टात्वं जातिविशेषश्चेष्टत इति प्रत्यक्षसिद्धः । नच शरीरत्वमेव पृथिवीत्वादिव्याप्यजातिः चेष्टात्वं तु तत्तत्क्रियात्वमिति वाच्यं, पृथिवीत्वादिना सङ्करेण पृथिवीत्वादिव्याप्यानेकशरीरत्वकल्पने गौरवात् । **आध्यात्मिकेति ।** आध्यात्मिकवायुः प्राणाख्यः । तत्रैवेति—**भग्नक्षतेति** भग्नक्षतयोर्विभागविशेषविश्लिष्टावयवयोः संरोहणादिकं, आ-

रामरुद्री ।

मत्त्वेन क्रियापदस्यात्र सर्वदा क्रियावत्त्वार्थकतया न वायुत्वसाधनानुपपत्तिः । नच सुषुप्तिदशायां शरीरेपि क्रियाविरहात्स्वरूपासिद्धिरिति वाच्यम् । तदानीमपि श्वासादिप्रयुक्तक्रियासत्त्वादिति भावः । **चतुर्णामिति ।** यद्यपि जलपरमाण्वादिसंयुक्तपार्थिवपरमाणुष्वेव घट इव शरीरमुत्पद्यत इति वाय्वन्तत्रयाणां तत्र कारणत्वं जलसंबन्धाभावे संश्लेषाभावेनावयव्यनुत्पादादुष्णस्पर्शसर्वदागत्यभावापत्त्या च जलादीनां कारणतासंभवादाकाशसंयोगस्याव्यावर्तकतया कथं तस्य कारणत्वं तथापि त्रिविधपाषाणादौ भेदादीनामनुत्पत्त्यावकाशविधयाऽऽकाशस्य शरीरकारणत्वमिति मन्तव्यम् । **विवेक इति ।** भेद इत्यर्थः । **न चेति ।** विनिगमनाविरहेणेति शेषः । तत्क्रियात्वं शरीरसमवेतक्रियात्वम् । **सङ्करेणेति ।** पृथिवीत्वं विहाय शरीरत्वं जलशरीरादौ शरीरत्वं विहाय पृथिवीत्वस्य घटादौ उभयोश्च मानुषादिशरीरे सत्त्वेनेत्यर्थः । उपचय आधिक्यम् । **तत्रेति ।** तादृशवायोः प्रमाणत्व इत्यर्थः । **मानत्वादिति ।** धर्मवि-

---

१ शरीरत्वप्रकारकप्रत्यभिज्ञानादित्यर्थः. २ तत्र आध्यात्मिकवायौ.

मानमिति चेत्, भग्नक्षतसंरोहणादिना तदुन्नयनात्[१] । यदि हस्तादौ शरीरव्यवहारो न भवति तदान्त्यावयवित्वेन विशेषणीयम् । नच यत्र शरीरे चेष्टा न जाता तत्राव्याप्तिरिति वाच्यं, तादृशे प्रमाणाभावात् । अथवा चेष्टावदन्त्यावयविवृत्तिद्रव्यत्वव्याप्यजातिमत्त्वं अन्त्यावयविमात्रवृत्तिचेष्टावद्वृत्तिजातिमत्त्वं वा तत्[२] ।

दिनकरी ।

दिना वृद्धिसंग्रहः । वृद्धिश्चावयवोपचयः । **तदुन्नयनादिति** । आध्यात्मिकवायुसम्बन्धानुमितेः[३] । **ननु** भग्नक्षतसंरोहणादिहेतुगतवायोः प्राणत्वे प्रमाणाभाव इति चेन्न "**नर्मदातीरसंजाताः सरलार्जुनपादपाः । नर्मदातोयसंस्पर्शात्ते यान्ति परमां गतिम् । गुरुं हुंकृत्य तुंकृत्य विप्रं निर्जित्य वादतः । श्मशाने जायते वृक्षः कङ्कगृध्रोपसेविते**" इत्यागमस्यैव तत्र मानत्वात् । **अन्त्यावयवित्वेनेति** । द्रव्यानारम्भकद्रव्यत्वेनेत्यर्थः । मृतशरीरे चेष्टाया अभावेनाव्याप्तेराह—**अथवेति** । घटत्वमादाय घटेऽतिव्याप्तिवारणाय चेष्टावदिति । हस्तादावतिव्याप्तिवारणायान्त्यावयवीति । नच हस्तत्वादिकं न जातिः पृथिवीत्वादिना सङ्करादिति वाच्यं, पृथिवीत्वादिव्याप्यनानाहस्तत्वाद्यङ्गीकारात् पृथिवीत्वरूपतादृशजातिमति घटादावतिव्याप्तिरतो लक्षणान्तरमाह—**अन्त्यावयवीति** । अन्त्यावयवि-

रामरुद्री ।

शेषेणोत्तमगतिप्राप्तेर्वृक्षस्य जीवशरीरत्वमावश्यकं तच्छरीरिजीवस्यैवोत्तमगतिप्राप्तिसंभवात् जीवात्मनो भोगायतनस्य च प्राणवत्त्वनियमादिति भावः । **मृतशरीर इति** । न च मृतशरीरेपि पूर्वं चेष्टासत्त्वात्कथमव्याप्तिर्नहि यदा यस्य चेष्टावत्त्वं तदा तस्य शरीरत्वमिति कालघटितं लक्षणमिति वाच्यम् । यत्र मरणानन्तरं खण्डशरीरान्तरमुत्पन्नं तत्राव्याप्तौ तात्पर्यात् **न चेति** । **यद्यपि** हस्तत्वस्य जातित्वाभावेपि पृथिवीत्वादिकमादायैवातिव्याप्तिः प्रसज्यत एव **तथापि** पृथिवीत्वादिकमादायैतल्लक्षणे घ-

---

१ वृक्षः आध्यात्मिकवायुसंबन्धवान् भग्नक्षतसंरोहणात् इति अनुमानम्. २ जातिपदं समवायसंबन्धेन अन्त्यावयविमात्रवृत्तिचेष्टावद्वृत्तिधर्मवत्त्वलाभाय अन्यथा तादृशमानुषत्वस्य कालिकसंबन्धेन घटादौ सत्त्वात्तत्रातिव्याप्त्यापत्तेः. ३ वृक्षः आध्यात्मिकवायुसंबन्धवानित्यनुमितिः.

मानुषत्वचैत्रत्वादिजातिमादाय लक्षणसमन्वयः । न च नृसिंहशरीरे कथं लक्षणसमन्वयः तत्र[1] नृसिंहत्वस्यैकव्यक्तिवृत्तितया जातित्वाभावात् जलीयतैजसशरीरवृत्तितया देवत्वस्यापि जातित्वाभावादिति वाच्यं, कल्पभेदेन नृसिंहशरीरस्य नानात्वेन नृसिंहत्वजात्या लक्षणसमन्वयात् । इन्द्रियमिति । घ्राणेन्द्रियं पार्थिवमित्यर्थः । पार्थिवत्वं कथमिति चेदित्थम् । घ्राणेन्द्रियं पार्थिवं रूपादिषु मध्ये गन्धस्यैवाभिव्यञ्जकत्वात् कुङ्कुमगन्धाभिव्यञ्ज-

दिनकरी ।

मात्रवृत्तिरित्यनेन द्रव्यजातिव्युदासः चेष्टावद्वृत्तिरित्यनेन घटत्वादिव्युदासः चेष्टाच हिताहितप्राप्तिपरिहारार्था क्रिया ग्राह्या नतु स्पन्दनमात्रं ग्राह्यम्, घटादावपि सत्त्वात् । **ननु** देवत्वजातिमादाय लक्षणसमन्वय इत्यत आह—**जलीयेति । देवत्वस्यापीति । अपिना** नृसिंहत्वपरिग्रहः । **जातित्वाभावादिति ।** जातिसाङ्कर्यादिति भावः । जातिसाङ्कर्यस्यादोषत्वे देवत्वशरीरत्वादेर्नानाजातित्वाङ्गीकारे वा देवत्वशरीरत्वजातिमादायैव लक्षणसमन्वय इति ध्येयम् । **रूपादिषु मध्ये इति ।** रसगन्धस्पर्शादिपदार्थाः नवशरावगन्धव्यञ्जकजले

रामरुद्री ।

टादावतिव्याप्तेर्वक्ष्यमाणतया तदादाय व्यावृत्तिप्रदर्शनमनुचितमिति हस्तत्वस्य साधनाय परिश्रमः । **नन्वत्र** शरीरलक्षणप्रविष्टं चेष्टात्वं यदि शरीरक्रियानिष्ठजातिविशेषस्तदा मन्त्रादिमहिम्ना नोदनं विनापि यत्राचेतने घटादौ क्रियोत्पत्तिस्तत्रापि मन्त्रमहिम्ना घटश्चेष्टत इति प्रयोगात्तत्रापि तादृशजातेरङ्गीकरणीयतया घटत्वमादाय घटादावतिव्याप्तिः । यदि च शरीरक्रियात्वं चेष्टात्वं तदात्माश्रय इत्यतश्चेष्टात्वं प्रकारान्तरेण निर्वक्ति—**चेष्टाचेति । परिहारार्थेति ।** अत्रेष्टत्वं स्वावच्छिन्नेच्छाविषयत्वमनिष्टत्वं स्वावच्छिन्नद्वेषविषयत्वं तेन घटादिक्रियाया अपि कस्यचिदिष्टानिष्टप्राप्तिपरिहारानुकूलत्वसंभवेपि न घटत्वादिकमादायातिव्याप्तिः । तदर्थत्वं च तत्प्रयोजनकत्वं तदनुकूलत्वमिति यावत् । नच शरीरे कीदृशजातिमादाय लक्षणं सङ्गमनीयम् पृथिवीत्वादेरतथात्वादिति वाच्यम् । तत्र मनुष्यत्वाद्यनङ्गीकारादिति भावः । **अपिनेति ।** नृसिंहत्वस्य जातित्वे बाधकमेकव्यक्तिकत्वं नतु सांकर्यमिति बोध्यम् । **नवशरावेति ।** ननु

१ नृसिंहशरीरे.

कगोघृतवत्[1] । न च दृष्टान्ते स्वीयरूपादिव्यञ्जकत्वादसिद्धिरिति वाच्यं, परकीयरूपाद्यव्यञ्जकत्वस्य तदर्थत्वात्[2] । न च नवशरावगन्धव्यञ्जकजलेऽनैकान्तिकत्वमिति वाच्यं, तस्य सक्तुरसाभिव्यञ्ज-

दिनकरी ।

मनसि च व्यभिचारवारणायैवकारः तद्दाने[3] च सक्तुरसस्याप्यभिव्यञ्जकत्वान्न दोषः । घ्राणेन्द्रिये गन्धत्वाभिव्यञ्जकत्वाद्धेत्वप्रसिद्धिवारणाय हेतौ मध्यान्तम् । नचासिद्धिवारकविशेषणं निरर्थकमिति[4] वाच्यं, व्यभिचारज्ञान इव हेत्वप्रसिद्धावपि व्याप्तिज्ञानाभावे व्याप्तिग्रहौपयिकाप्रसिद्धिवारकविशेषणोपादानस्य सर्वसिद्धत्वात् । तदर्थत्वात् हेतुवाक्यघटकमध्यान्तपदसमभिव्याहृतैवकारार्थत्वात् । तथाच दृष्टान्ते स्वीयरूपादिव्यञ्जकघृतादावसिद्धिवारणाय परकीयत्वं रूपादौ विशेषणं देयमिति भावः । **तस्येति** । नवशरावगन्धव्यञ्जकजलस्येत्यर्थः । नच येन नवशरावगन्धव्यञ्जकजलेन सक्तुरसो नाभिव्यञ्जितस्तत्र जलविशेषेऽनैकान्तिक इति वाच्यं, परकीयरूपादिविषयकसाक्षात्कारस्वरूपायोग्यत्वस्य विवक्षितत्वान्नवशरावगन्धव्यञ्जकजलेपि रसव्य-

रामरुद्री ।

रूपाद्यव्यञ्जकत्वं तत्प्रत्यक्षानुपधायकत्वम् । तच्च परकीयरूपाद्यव्यञ्जकगन्धव्यञ्जकजलव्यक्तावक्षतमेवत्येवेकारेण न तत्र व्यभिचारवारणसंभव इत्याशयेनान्यत्र व्यभिचारवारकतां तस्य प्रदर्शयति । **मनसिचेति । मध्यान्तमिति** । एवकारेण गन्धभिन्नाद्यव्यञ्जकत्वं लभ्यते तच्च न गन्धत्वव्यञ्जकघ्राणेन्द्रियेऽपीति स्वरूपासिद्धिवारणाय मध्यान्तं तत्सहितैवकारेण च गन्धभिन्नरूपाद्यन्यतमाव्यञ्जकत्वं लभ्यते अतो न गन्धत्वव्यञ्जकघ्राणेन्द्रियेपि स्वरूपासिद्धिरितिः । **निरर्थकमिति** । व्यभिचारावारकत्वादिति । **व्याप्तिग्रहौपयिकेति** । व्याप्तिग्रहानुकूलेत्यर्थः । व्यभिचारवारकविशेषणस्य हि हेतौ सार्थक्यं व्याप्तिग्रहानुकूलत्वप्रयुक्तमेव तथाच मध्यान्तानुपादाने हेतोरेव क्वाप्यप्रसिद्ध्या व्याप्तिज्ञानासंभवेन तस्याप्येतद्व्याप्तिग्रहानुकूलत्वान्न तद्वैयर्थ्यमिति भावः । **नन्वत्र** हेतौ शब्दाव्यञ्जकत्वप्रवेशो निरर्थक एव आदिपदेन रसगन्धस्पर्शानां ग्रहणेऽपि रसाव्यञ्जकत्वे सति गन्धव्यञ्जकत्वमात्रस्य हेतुतासंभवेन रूपस्पर्शयोरव्यञ्जकत्वस्य हेतु-

---

१ कुङ्कुमगन्धाभिव्यञ्जकगोघृते. २ बोधकत्वात्. ३ एवकारदानेच. ४ हेतुकोटिप्रविष्टविशेषणानां व्यभिचारवारकतयैव सार्थक्यमिति नियमादिति भावः.

कत्वात् । यद्वा परकीयेति न देयम्, वायूपनीतसुरभिभागानां दृष्टान्तत्वसंभवात् । न च घ्राणेन्द्रियसन्निकर्षस्य गन्धमात्राभिव्यञ्जकत्वात्तत्र[2] व्यभिचार इति वाच्यं, द्रव्यत्वे सतीति विशेषणात् । विषयमाह—**विषय इति** । उपभोगसाधनं विषयः ।

दिनकरी ।

ञ्जकतावच्छेदकजलत्वस्य सत्त्वादिति—**परकीयेति** विशेषणाप्रवेशे लाघवादाह—**यद्वेति** । तददाने दृष्टान्तमाह—**वायूपनीतेति** । **इदमत्र बोध्यम्** । रूपाद्यव्यञ्जकत्वे सतीत्यस्य हेतुत्रये तात्पर्यं शब्दाव्यञ्जकत्वे सति गन्धव्यञ्जकत्वस्य नवशरावगन्धव्यञ्जकोदके व्यभिचारेण तत्र ग्रन्थकर्तुस्तात्पर्याभावात् तत्र हेतुषु रूपरसस्पर्शानां परकीयत्वं विशेषणम् । नच प्रथमहेतौ नवशरावगन्धव्यञ्जकजले व्यभिचारः लुप्ताक्षरमसीनीलरूपव्यञ्जकत्वात् । नच तृतीयहेतौ तत्र व्यभिचारः एतदस्वरसेनापि यद्वेतिकल्पान्तरप्रणयनात् तत्रापि परकीयत्वविशेषणाघटितं हेतुत्रयमिति । तत्र घ्राणेन्द्रियसन्निकर्षे । इन्द्रियत्वं न जातिस्तेजस्त्वादिना साङ्कर्यात् किंतु शब्देतरेत्यादिना वक्ष्यमाणं बोध्यम् । ननु विषयत्वं न जातिः सामान्यादौ सत्त्वादतस्तत्[3]लक्षणमाह—**उपभोगेति** । **यद्यपि** साक्षादुपभोगसाधनत्वं द्व्यणुकादावव्याप्तं साक्षात्परम्परासाधारणभोगसाधनत्वं परमाणाव-

रामरुद्री ।

घटकत्वे प्रयोजनाभाव इत्यस्वरसात्प्रकारान्तरेण तद्ग्रन्थतात्पर्यं वक्तुमुपक्रमते—**इदमत्रेति** । **हेतुत्रय इति** । ननु रूपरसस्पर्शशब्दघटितत्वेन हेतोश्चातुर्विध्यात् त्रय इत्यसंगतमत आह—**शब्देति** । **कल्पान्तरेति** । परकीयत्वादिघटितकल्पेत्यर्थः । तथाच तादृशजलस्यापि स्वीयस्पर्शव्यञ्जकत्वात् न तत्र तृतीयहेतौ व्यभिचार इति भावः । अपिशब्देन पूर्वोक्तलाघवसमुच्चयः यद्वेत्यादिकल्पेऽप्येकत्र हेतौ रूपरसस्पर्शानां त्रयाणामुपादानं व्यर्थमित्यभिप्रायेणाह—**तत्रापीति** । ननु मूले देहविषययोरेव निर्वचनादिन्द्रियत्वं जातिरेवेत्यंशकथनं लभ्यते नच न संभवतीत्याशङ्क्य समाधत्ते—**इन्द्रियत्वमिति** । **उपभोगेतीति** । सुखदुःखसाक्षात्कारः उपभोगस्तत्साधनतत्प्र-

---

१ गन्धेतराव्यञ्जकत्वे सति गन्धव्यञ्जकत्वात्. २ घ्राणेन्द्रियसंनिकर्षे. ३ विषयलक्षणं.

सर्वमेव कार्यजातमदृष्टाधीनम्। यत्कार्यं यददृष्टाधीनं तत्तदुपभोगं साक्षात्परम्परया वा जनयत्येव। नहि बीजप्रयोजनाभ्यां विना कस्यचिदुत्पत्तिरस्ति तेन द्व्यणुकादिब्रह्माण्डान्तं सर्वमेव विषयो

दिनकरी।

पीति द्व्यणुकादिब्रह्माण्डान्त इति ग्रन्थविरोधस्तथापि साक्षात्परम्परासाधारणभोगसाधनत्वं विवक्षितम्। परमाणुरपि विषय एव कार्यरूपपृथिव्या एव त्रिप्रकारेण विभजनात्कार्यपृथिवीविषय एव द्व्यणुकेत्यादिना प्रदर्शित इति न तद्ग्रन्थविरोधः। अत एवोक्तं तदुपभोगं साक्षात्परम्परया वा जनयत्येवेति। कार्यजातमित्यत्र जातपदं संपातादायातम्। **अदृष्टाधीनमिति**। अत्र कार्यमात्रं प्रत्यदृष्टस्य हेतुता न समवायसम्बन्धेन घटाद्यधिकरणे कपालादौ समवायेन तदभावाद्व्यभिचारात्। **यत्तु** स्वसमवायिसंयोगेनादृष्टं कार्यमात्रे हेतुरिति तन्न। शब्दरूपकार्याधिकरणे गगनेऽदृष्टसमवाय्यात्मसंयोगाभावेन व्यभिचारात्। **परन्तु** स्वसमवायिसंयुक्तसंयोगेन तस्य हेतुता बोध्या। **इदं तु बोध्यम्**। अदृष्टस्य कार्यमात्रं प्रति हेतुता न साक्षात् नहि

रामरुद्री।

योजक इत्यर्थः। तत्र घटादेरकारणत्वादिति ध्येयम्। **कार्यरूपपृथिव्या इति**। सा कार्यरूपविवरणादिति भावः। **प्रदर्शित इति**। तत्रविषय इत्यस्य जन्यविषय इत्यर्थकत्वादिति भावः। **यद्यपि** सेत्यस्य पृथिवीत्वावच्छिन्नपरत्वेपि न क्षतिः परमाणोरर्थहेत्वाद्यसंभवेपि विषयतया त्रिविधांतर्गतत्वसंभवात्तथापि सा चेत्यत्र चकारस्य जलादीनां त्रैविध्यस्याग्रे वक्ष्यमाणतयार्थान्तरसमुच्चायकत्वासंभवेनैवकारार्थकताया एव स्वीकरणीयतया तस्य च जलादीनामपि त्रिविधत्वेन पृथिव्यतिरिक्तत्रैविध्यव्यवच्छेदकत्वासंभवेन साचेत्यस्य कार्यरूपाया एवेत्यर्थकताया आवश्यकत्वादिति भावः। **संपातादायातमिति**। सर्वमित्यनेनैवाशेषत्वलाभादिति भावः। **नन्वदृष्टाधीनत्वम**दृष्टजन्यत्वमेव तच्च न घटादिरूपकार्यस्य संभवतीत्याशङ्कते—**अत्रेति**। **व्यभिचारादिति**। इदमुपलक्षणम्, कालिकदिक्कृतविशेषणताभ्यां तथात्वेऽपि तत्रैव व्यभिचारो बोध्यः। **बोध्येति**। गगनेप्यणुसंयुक्तपवनादिसंयोगस्तत्त्वेन विभुद्वयसंयोगानङ्गीकारेऽपि क्षतिविरहाभावः। अदृष्टजन्यमित्युपेक्ष्यादृष्टाधीनमित्युक्तौ फलं वक्तुमुपक्रमते। **इदं**-

---

१ विषयो द्व्यणुकादिस्तु ब्रह्माण्डान्त उदाहृत इति ग्रन्थविरोधः न. २ स्वं अदृष्टम्.

वर्णः शुक्लो रसस्पर्शौ जले मधुरशीतलौ ।
स्नेहस्तत्र[1] द्रवत्वं तु सांसिद्धिकमुदाहृतम् ॥ ३९ ॥

भवति । शरीरेन्द्रिययोर्विषयत्वेपि प्रकारान्तरेणोपन्यासः शिष्यबुद्धिवैशद्यार्थः । जलं निरूपयति । **वर्णः शुक्ल इति** । स्नेहसमवा-

दिनकरी ।

सामग्रीसमवधानेऽदृष्टविलम्बेन कार्यविलम्बो दृष्टः येन तत्साक्षाद्धेतुः स्यात् **परंतु** सामग्रीसम्पादकतया प्रायः परम्परयैव तदुपयोगः क्वचित्तु मेघसंचारादौ साक्षादेव तद्धेतुः अन्यथा सामग्रीसंपादकत्वस्यैवानुपपत्तेरिति एतदर्थमेव साक्षात्परम्परासाधारणजन्यत्वबोधकमधीनपदमुपात्तम् । यददृष्टाधीनं यत्पुरुषीयादृष्टाधीनं तत्तत्कार्यमित्यर्थः । तदुपभोगं तत्पुरुषस्योपभोगसाधनं, तेन द्व्यणुकादिकार्यस्य तत्तत्पुरुषस्योपभोगसाधनत्वेन । **नन्वेवं** सर्वस्यैव विषयत्वेन शरीरेन्द्रियभेदेन पृथिव्यास्त्रैविध्यं न सिद्ध्येदित्यत आह—**शरीरेन्द्रिययोरपीति** । इति पृथिवीग्रन्थः ॥ जलत्वजातौ प्रमाणमाह—**स्नेहेति** । कारण-

रामरुद्री ।

त्विति । **स्यादिति** । तदितरयावत्कारणसत्त्वे तदभावे कार्याभावरूपव्यतिरेकसहचाराभावादिति भावः । **तदुपयोगः** अदृष्टोपयोगः । तज्जनकादृष्टाभावे तत्कारणानामेवानुपपत्तेरिति भावः । **नन्वेवं** कार्यमात्रेऽदृष्टस्याप्रयोजकत्वमेवेत्याशङ्कामपाकरोति । **क्वचिदिति** । आदिनौत्पातिकभूकम्पादिपरिग्रहः **अन्यथा** कार्यमात्रंप्रत्येव तस्य कारणत्वे सामग्रीसम्पत्तिरेकत्र सकलकारणतावच्छेदकावच्छिन्नसंबन्धः । **अनुपपत्तेरिति** । सामग्रीसंपत्तिरूपकार्यजनकत्वस्यैव सामग्रीसंपादकतारूपत्वादिति भावः । त्रैविध्यं विभाजकधर्मत्रयवत्त्वम् । परस्परासंकीर्णव्याप्यधर्माणामेव विभाजकत्वादिति भावः । मूले प्रकारान्तरेणेत्यस्य विषयत्वभिन्नदेहत्वादिनेत्यर्थः । उपन्यासः कथनम् । शिष्यबुद्धेर्वैशद्यार्थः । वैशद्यं देहत्वाद्यवान्तरधर्मविषयकत्वं तत्प्रयोजकः । यद्यप्येतावता विभागव्याघातो न परिहृतस्तथापि प्रकृते विषयत्वस्य देहेन्द्रियातिरिक्तोपभोगसाधनत्वरूपस्य विभाजकतावच्छेदकत्वोपगमेन न विभागानुपपत्तिरिति मन्तव्यम् । **इति पृथिवीग्रन्थः** । **ननु** स्नेहजनकतावच्छेदकतया जलत्वसिद्धावपि न तस्य जातित्वसिद्धिः शब्दादिकारणतायां कारणतात्वस्य जात्यवच्छिन्नत्वव्य-

---

१ तत्र जले.

यिकारणतावच्छेदकतया जलत्वजातिसिद्धिः । **यद्यपि** स्नेहत्वं नित्यानित्यवृत्तितया न कार्यतावच्छेदकं **तथापि** जन्यस्नेहत्वं तथा बोध्यम् । अथ परमाणौ जलत्वं न स्यात् तत्र जन्यस्नेहाभावात् तस्य च नित्यस्य स्वरूपयोग्यत्वे फलावश्यंभावनियमादिति चेन्न, जन्यस्नेहजनकतावच्छेदिकाया जन्यजलत्वजातेः सिद्धौ

दिनकरी ।

तावच्छेदकतया धर्मसिद्धौ बाधकाभावात्तस्य जातित्वमिति भावः । नित्यवृत्तिधर्मस्य कार्यतावच्छेदकत्वाभावेन स्नेहत्वस्य कार्यतावच्छेदकत्वं न संभवतीति शङ्कते—**यद्यपीति** । तथा कार्यतावच्छेदकम् । **वस्तुतस्तु** नित्यसाधारणधर्मस्य कार्यतावच्छेदकत्वे दोषाभावात् जन्यपदं न देयमेव । **ननु** यथारण्यस्थदण्डादौ फलानुपधायके कारणतावच्छेदकतया दण्डत्वादिजातिस्तथात्रापि भविष्यतीत्यत आह—**तस्येति** । दण्डादेः स्वरूपयोग्यतायां न कापि क्षतिः । तस्यानित्यत्वेन फलोपधायकत्वाभावादिति भावः । जन्यजलत्वजातेः जन्यजलमात्रवृत्तिजातेः । **तदवच्छिन्नेति** । जन्यजलत्वजात्यवच्छिन्नेत्यर्थः ।

रामरुद्री ।

भिचारित्वेन हेतुना जलत्वावच्छिन्नत्वस्य साधनासंभवादित्याशङ्कायामाह—**बाधकाभावादिति** । जातित्व इति शेषः । व्यक्त्यभेदादिरूपजातिबाधकविरहादित्यर्थः । जातित्वमित्यस्याग्रे लाघवादिति शेषः । **एतेन** कारणतावच्छेदकीभूतं जलत्वं शीतस्पर्शवत्त्वमेव न जातिः पदार्थान्तरकल्पने गौरवादिति प्रत्युक्तम् । शीतत्वरूपजातिविशेषाणामनेकेषां कारणतावच्छेदकत्वे गौरवाल्लाघवेन शुद्धजलत्वजातेरेव कारणतावच्छेदकत्वौचित्यादिति **ध्येयम्** । **दोषाभावादिति** । कालविशेषावच्छेदेन स्वावच्छिन्नाधिकरणवृत्त्यभावप्रतियोगितानवच्छेदकजलत्वधर्मवत्त्वरूपकार्यतायाः स्नेहत्वेऽनतिप्रसक्तत्वसंभवादिति भावः । **अत्रापीति** । स्नेहानुपधायकपरमाणावपीत्यर्थः । **भविष्यतीति** । कारणतावच्छेदकजलत्ववत्ता निराबाधा भविष्यतीत्यर्थः । **ननु** जन्यजलत्वं जन्यत्वविशिष्टजलत्वं विशिष्टं च न जातिरित्यत आह—**जन्यजलमात्रेति** । जलान्त्यावयविनि जलान्तरजननायोग्यजलावयविनि न स्यादिति तादृशजले

---

१ स्नेहत्वस्य कार्यत्वातिप्रसक्तत्वादिति भावः. २ परमाणौ. ३ परमाणोः. ४ कारणतावच्छेदकधर्माक्रान्तत्वे. ५ नित्याः परमाण्वाकाशादयः. ६ फलाजनके. ७ प्रकृतस्थलेऽपि. ८ वक्ष्यमाणदोषदानेन.

[१]तदवच्छिन्नजनकतावच्छेदकतया जलत्वजातिसिद्धिः । शुक्लरूपमेव जलस्येति दर्शयितुमुक्तं वर्णः शुक्लइति । नतु शुक्लरूपवत्त्व लक्षणम् ।

दिनकरी ।

नचैवं जलान्त्यावयविनि जलत्वं न स्यादिति वाच्यं, जलस्यान्त्यावयवित्वानुपगमात् । **ननु** जलत्वावच्छिन्नं प्रति समवायसंबन्धेन स्नेहस्यैव कारणत्वमस्तु अतिरिक्तजातिकल्पनापेक्षया लाघवादिति चेन्न । जलत्वावच्छिन्नं प्रति स्नेहत्वेन कारणत्वं शीतस्पर्शत्वेन वेत्यत्र विनिगमनाविरहेणातिरिक्तजातिसिद्धेः क्लृप्तमादाय कल्पनीयेन विनिगमनाविरहाभावादिति । **केचित्तु** धूमादिकं प्रत्यार्द्रेन्धनादेः कारणत्वं निर्विवादम्, आर्द्रत्वं च जलसंयुक्तत्वं तथाच जलसंयुक्तेन्धनत्वेनेन्धनसंयुक्तजलत्वेन वा कारणतेत्यत्र विनिगमनाविरहाज्जलत्वेन्धनत्वयोः पार्थक्येन कारणतावच्छेदकतया जलत्वजातिसिद्धिरित्याहुः । **परे तु** स्थूलजलवृत्तिप्रत्यक्षसिद्धजलत्वरूपजात्यवच्छिन्नसमवायिकारणतावच्छेदकतया परमाणुसाधारणजलत्वजातिसिद्धिः कार्यतावच्छेदककारणतावच्छेदकयोरैक्ये क्षत्यभावात् नित्यसाधारणधर्मस्य कार्यतावच्छेदकत्वे दोषाभावाच्चेत्याहुः । **नत्विति** । पृथिव्यादावतिव्याप्तेरिति शेषः । शुक्लरूपवत्त्वस्य लक्षणत्वेऽपि न क्षतिरित्यभिप्रेत्याह—

रामरुद्री ।

जनकतावच्छेदकजातिस्वीकारे तस्यायोग्यतैव न स्यादिति भावः । **अनुपगमादिति** । जलमात्र एव जलान्तरसंयोगे न बृहज्जलजननयोग्यतासत्त्वादिति भावः । **ननु** जलत्वस्यापि ताभ्यां विनिगमनाविरह इत्यत आह—**क्लृप्तमिति** । विनिगमनाविरहाभावादिति कल्पनीयस्य हि कारणतावच्छेदकत्वधर्मिग्राहकप्रमाणसिद्धं क्लृप्तस्य तु न तथात्वमिति विनिगमकस्यैव सत्त्वादिति भावः । **निर्विवादमिति** । अन्वयव्यतिरेकाभ्यामित्यादिः । **पार्थक्येनेति** । इदं च वस्तुगतिमनुरुध्योक्तम् । आर्द्रेन्धनत्वेन धूमकारणत्वेऽपि कारणतावच्छेदककोटिप्रविष्टतयैव जलत्वसिद्धिसंभवादित्यवधेयम् । आहुरित्यस्वरसोद्भावनं तद्बीजं तु परमाणुरूपजलसंयोगस्य प्रयोजकत्वे मानाभावेन उक्तयुक्त्या परमाणौ जलत्वासिद्धेरिति परेत्वित्यादिकं तु स्वानुमतमेव । स्नेहत्वस्यैव जन्यतावच्छेदकत्वसंभवेन जन्यत्वाप्रवेशेऽपि न क्षतिरित्यस्य स्वेनैव पूर्वमुक्तत्वा-

---

१ जन्यजलत्वावछिन्न.

अथवा नैमित्तिकद्रवत्ववदवृत्तिरूपवद्वृत्तिद्रव्यत्वसाक्षाद्व्याप्यजातिमत्त्वम् । अभास्वरशुक्लेतररूपासमानाधिकरणरूपवद्वृत्तिद्रव्यत्वसा-

दिनकरी ।

अथवेति । द्रव्यत्वव्याप्यवायुत्वजातिमादाय वायावतिव्याप्तिवारणाय रूपवद्वृत्तीति[1] । **यथाच** वायुत्वं जातिस्तथाग्रे वक्ष्यते । पृथिवीत्वादिजातिमादाय पृथिव्यादावतिप्रसङ्गवारणाय नैमित्तिकद्रवत्वव[2]दवृत्तीति । साक्षादिति पटत्वादिवारणाय द्रव्यत्वसाक्षाद्व्याप्यत्वं[3] च द्रव्यत्वव्याप्याव्याप्यत्वमात्रं **नतु** द्रव्यत्वव्याप्यत्वस्यापि तत्रान्तर्भावः रूपवद्वृत्तित्वविशेषणेनैव रूपत्वादीनां वारणात्तन्निवेशे प्रयोजनाभावात् । **यद्यप्यवश्यो**पस्थितिकद्रवत्वस्यैव रूपस्थाने प्रवेशो युक्तस्तेनापि वायुत्वादेर्वारणात् । **एवंच** द्रवत्ववद्वृत्तित्वाभावादेव पटत्वादीनां वारणसंभवे द्रव्यत्वसाक्षाद्व्याप्येत्यपि न देयमिति लाघवम्, **तथापि** मूले वर्णः शुक्ल इत्यादिना रूपघटितलक्षणस्योक्तत्वात्तदघटितलक्षणपरिष्कारे मूलविरोधः स्यादिति तथा न कृतमिति **ध्येयम्** । मूर्तत्वजात्यनभ्युपगमेन चेदं तेन जलत्वस्य द्रव्यत्वव्याप्यमूर्तत्वव्याप्यत्वेपि न क्षतिः । जलघटान्यतरत्वमादाय घटादावतिव्याप्तिवारणाय जातीति । क्वचिच्छुक्लरूपवद्वृत्तीति पाठः । तत्र शुक्लपदं वा संपातादायातम् । एवमेव च व्यावृत्तिरभास्वरशुक्लेतररूपेत्यत्र रूपवद्वृत्ति-

रामरुद्री ।

दिति मन्तव्यम् । **तत्रान्तर्भाव इति** । **ननु** द्रव्यत्वव्याप्यत्वमात्रस्य द्रव्यत्वसाक्षाद्व्याप्यतारूपत्वे तथाविधरूपत्वमादाय रूपादावतिव्याप्तिरित्यत आह—**रूपवदित्यादि** । **अवश्योपस्थितिकेति** । नैमित्तिकद्रव्यत्ववदवृत्तित्वस्य पृथिवीत्वादिवारणायावश्यमुपात्ततया द्रवत्वस्यावश्योपस्थितिकत्वेन तत्परित्यज्यानुपस्थितरूपप्रवेशस्यानुचितत्वादिति भावः । **रूपघटितेति** । तत्र वर्णपदस्य रूपार्थकत्वादिति भावः । **यद्यप्येवमपि** मूले शुक्लपदस्याप्युपात्तत्वेन तस्य चोक्तलक्षणघटकतया मूलविरोधो दुर्वार एव **तथापि** शुक्लवद्वृत्तित्वं रूपवद्वृत्तित्वं वा प्रवेशनीयमित्यत्र विनिगमनाविरहेण लक्षणद्वये मूलतात्पर्यस्य विवक्षणीयतया न मूलविरोध इति भावः । **एवमेवेत्यादि** ।

---

१ वायुत्वस्य रूपवद्वृत्तित्वाभावान्नातिव्याप्तिः. २ पृथ्वीत्वं तु नैमित्तिकद्रवत्ववद्वृतादावस्तीति नैमित्तिकद्रवत्ववदवृत्तित्वं नास्तीति भावः. ३ पटत्वं तु परंपरया व्याप्यम्.

क्षाद्व्याप्यजातिमत्त्वं वा तदर्थः। तेन स्फटिकादौ नातिव्याप्तिः। **रसस्पर्शाविति** । जलस्य मधुर एव रसः। शीत एव स्पर्शः । तिक्तरसवदवृत्तिमधुरवद्वृत्तिद्रव्यत्वसाक्षाद्व्याप्यजातिमत्त्वं तदर्थस्तेन शर्करादौ नातिव्याप्तिः । शीतेतरस्पर्शवदवृत्तिस्पर्श-

दिनकरी।

द्रव्यत्वसाक्षाद्व्याप्यपदव्यावृत्तिर्वा बोध्या[1]। पृथिवीत्वमादाय पृथिव्यामतिव्याप्तिवारणायाभास्वरशुक्लेतररूपासमानाधिकरणेति। जलत्वस्य शुक्लरूपसामानाधिकरण्यादसंभव इति। शुक्लेतरेति तेजस्त्वमादाय तेजस्यतिव्याप्तिवारणायाभास्वरेति । **शीत एवेति** । यद्यपि शीतं गुण इति कोशात् क्लीबतैवोचिता तथापि विशेष्यस्य स्पर्शशब्दस्य पुंलिङ्गत्वात्पुंलिङ्गतया निर्देशः[2]। शुक्लं रूपमित्यादौ शुक्लपदस्य क्लीबतयैवेति। द्रव्यत्वव्याप्या या पृथिवीत्वरूपा जातिस्तामादाय पृथिव्यामतिव्याप्तिवारणाय तिक्तावृत्तीति। तेजस्त्वादिजातिमादाय तेजआदावतिव्याप्तिवारणाय मधुरवद्वृत्तीति शेषं दर्शितदिशाऽवसेयम्। **शीतेतरेति**। द्रव्यत्वरूपजातिमादायातिव्याप्तिवारणाय शीतेतरस्पर्शवदवृत्तीति ।

रामरुद्री।

एकस्मिन् क्षणे शुक्लरूपपदयोरघटकत्वेन परितोषान्मूले कारिकानुसारिलक्षणान्तरमित्यवधेयम्। **बोध्येति** । वायुत्वमादायातिव्याप्तिवारणाय पटत्वादिकमादाय तद्वारणाय च रूपवद्वृत्तित्वसाक्षाद्व्याप्यत्वयोः प्रवेश इत्यर्थः। नच पटे नीलादिरूपस्याप्यनुभवसिद्धतया समानाधिकरणात्तेनैव पटत्वादिवारणसंभवात् । शङ्खादावतिव्याप्तिवारणमेव साक्षात्पदप्रयोजनं तथाचैवमेवेति कीर्तनमसङ्गतमिति वाच्यम्। नीलपटादिस्थले नीलादिरूपान्न पटस्यापि तु नीलयुक्तद्रव्यान्तरस्यैवेति सिद्धान्तात् । **क्लीबतैवेति**। 'गुणे शुक्लादयः पुंसी'ति कोशसत्त्वेपि शुक्लं रूपमित्यादिप्रयोगो यथा चिन्तामण्यादौ दृश्यते तथात्रापीत्यर्थः। कोशस्य विशेष्यवाचकपदासमभिव्याहारस्थले एव प्रवृत्तिरिति भावः। द्रव्यत्वेत्यादिमूले शीतस्पर्शवत्त्वस्य जललक्षणत्वे क्वापि दोषाभावान्निरुक्तिर्न कृतेति मन्तव्यम्। **शेषमिति**। वायुत्वमादायातिव्याप्तिवारणाय मधुरवद्वृत्तीति शर्करात्वमादायातिव्याप्तिवारणाय साक्षाद्व्याप्येति जलशर्करोभयत्वमादाय तद्वारणाय जा-

---

१ अतिव्याप्तिवारणाय साक्षात्पदं. २ विशेष्यवाचकपदासमभिव्याहृतशीतपदस्यैव नपुंसकत्वमिति भावः। शीतशिलातलमिति तु विशेष्यविशेषणवाचकपदयोः समानलिङ्गवचनकत्वमिति नियमाभिप्रायेण.

वद्वृत्तिद्रव्यत्वसाक्षाद्व्याप्यजातिमत्त्वं तदर्थः । ननु शुक्लरूपमेवेति कुतः कालिन्दीजलादौ नीलिमोपलब्धेरिति चेन्न । नीलजनकतावच्छेदिकायाः पृथिवीत्वजातेरभावाज्जले नीलरूपासंभवात् कालिन्दीजले नीलत्वप्रतीतिस्त्वाश्रयौपाधिकी । अत एव वियति विक्षेपे धवलिमोपलब्धिः । अथ जले माधुर्ये किं मानम्, नहि प्रत्यक्षेण कोऽपि रसस्तत्रानुभूयते, नच नारिकेलजलादौ माधुर्यमुपलभ्यत एवेति वाच्यं, तस्याश्रयौपाधिकत्वात् अन्यथा[1] जम्बीरकरवीरजलादावाम्लादिरसोपलब्धेराम्लादिमत्त्वमपि स्यादिति चेन्न । हरीतक्यादिभक्षणस्य जलरसव्यञ्जकत्वात्[2] ।

दिनकरी ।

आत्मत्वादिकमादायात्मादावतिव्याप्तिवारणाय स्पर्शवद्वृत्तीति, शेषं पूर्ववत्[3] । **ननु** जले नीलरूपाभावे कथं नीलरूपप्रतीतिरत आह—**कालिन्दीति** । स्व[4]समवायिसंयोगसंबन्धेनोपष्टम्भकपार्थिवभागगतनीलरूपप्रतीतिः कालिन्दीजलादाविति भावः । **अतएवेति** । उपदर्शितसंबन्धस्य जलं नीलमिति प्रतीतिनियामकत्वादेवेत्यर्थः । **वियतीति** । तदोपदर्शितसंबन्धघटकसंयोगनाशादिति भावः । तत्र जले तस्य माधु-

रामरुद्री ।

तीतिपदमिति भावः । **उपष्टम्भकेति** । कालिन्दीजलसंयुक्तेत्यर्थः । **इदं तु बोध्यम्** । कालिन्दीजले नीलत्वप्रतीतावाश्रयोपाधित्वं आश्रयविशेषसंयोगरूपदोषजन्यत्वमेव मूलग्रन्थकर्तुरभिप्रेतं नतूक्तपरम्परासंसर्गकत्वं तथासति जले नीलत्वस्येव पृथिवीत्वस्यापि प्रतीतिप्रसङ्गात् । नच त्वन्मतेऽपि तादृशदोषबलात्कुतो न पृथिवीत्वप्रत्यय इति वाच्यम् । स्फटिकादिस्वच्छद्रव्ये रक्तपटादिसंयोगबलाद्रक्तत्वप्रतीतिरेव नतु पटत्वप्रतीतिरिति सर्वानुभवसिद्धमिति पित्तादिदोषस्य पीतत्वमात्रभ्रान्तिजनकतामात्रकल्पनावदत्राप्यनुभवानुरोधेन नीलत्वभ्रान्तिजनकतामात्रस्यैव तादृशदोषे कल्पनीयत्वात् दोषविशेषजन्यत्वादेव विशेषदर्शिनामपि समवायेनैव नीलत्वभ्रान्तिः । नहि नीलो घटो नीलं जलमिति प्रतीत्योर्वैलक्षण्यमनुभवसिद्धमिति कश्चिदुपैतीति । हरीतकीभक्षणस्येत्यादिना हरीतकीभक्षणस्य जलरसव्यञ्जकत्वमुक्तं मूले तत्र च हेतोरभिधानान्मू-

---

१ आश्रयौपाधिकत्वानङ्गीकारे. २ ज्ञापकत्वात्. ३ समवायेन तादृशजातिमत्त्वतात्पर्यकं जातिपदं तेन कालिकेन तद्वत्त्वमादाय नातिव्याप्तिः. ४ स्वं पार्थिवभागगतनीलरूपम्.

नच हरीतक्यामेव जलोष्मसंयोगाद्रसान्तरोत्पत्तिरिति वाच्यम्। कल्पनागौरवात् पृथिवीत्वस्याम्लादिजनकतावच्छेदकत्वाच्च जलेनाम्लादिकम्। जम्बीररसादौ त्वाश्रयौपाधिकी तथा[1]प्रतीतिः । एवं

दिनकरी।

र्यस्य अन्यथा आश्रयौपाधिकत्वाभावे व्यञ्जकत्वादित्युत्तरं हरीतकीभक्षणोत्तरं प्रत्यक्षेण माधुर्योपलम्भादिति पूरणीयम्। **कल्पनागौरवादिति** । अवयवरसाजन्यस्य पृथिवीरसस्याग्निसंयोगसाध्यत्वदर्शनादेतदनुरोधमात्रेण जलसंयोगस्यापि पृथिवीरसोत्पादकत्वस्वीकारेऽतिरिक्तकार्यकारणभावस्य हरीतक्यां मधुररसस्य च कल्पने गौरवादिति भावः। **नन्वस्तु** जले मधुरो रसस्तथापि जम्बीरजलादौ प्रत्यक्षसिद्धस्याम्लरसस्यापि स्वीकारे बाधकाभाव इत्यत आह—**पृथिवीत्वस्येति** । अम्लादिजनकतावच्छेदकत्वादिति। **यद्यपि** पृथिवीत्वस्याम्लादेर्जनकतावच्छेदकतावन्मधुरजनकतावच्छेदकत्वमप्यस्तीति तुल्यं **तथापि** हरीतक्यादिभक्षणोत्तरं जलेऽपि मधुरोपलब्धेस्तत्र मधुरस्वीकारस्यावश्यकत्वाज्जलत्वेनापि मधुरं प्रति हेतुत्वं कल्प्यत इति **भावः** । **ननु** जम्बीरसलिलादावाम्लप्रत्यक्षाज्जलत्वेनाम्लादिरसेऽपि तुल्यवद्धेतुत्वं स्यादत आह—**जम्बीररसादाविति** । स्व[2]समवायिसंयोगेन

रामरुद्री।

त्वस्य न्यूनतामाशङ्क्य हेतुं पूरयति—**व्यञ्जकत्वादीत्यादिना** । **हरीतक्यामिति** । **यद्यपि** हरीतक्यां मधुररसकल्पनं सिद्धान्ते जले मधुररसकल्पनस्थानीयमिति गौरवात्तत्प्रदर्शनमनुचितं **तथापि** प्रतिवादिनो मन्मते कार्यकारणभावस्यैकस्याधिक्यं, त्वन्मते जले मधुररसकल्पनस्थानीयमिति यद्युच्यते तदा जलेऽस्माकं भवतो हरीतक्यां मधुररसकल्पनस्थानीयं कार्यकारणभावकल्पनं त्वन्मतेऽधिकमेवेति सूचयितुं तत्कीर्तनमिति **ध्येयम्** । अम्लजनकतावच्छेदकपृथिवीत्वस्य जले भावान्नाम्लादिमत्त्वं जलस्येति मूलोक्तं न सङ्गच्छते। शर्करादौ मधुरजनकतावच्छेदकत्वेनापि पृथिवीत्वस्य क्लृप्ततया तदभावाज्जले मधुरस्पर्शाद्यभावप्रसङ्गादित्याशङ्कते—**यद्यपीति**। तत्र हरीतक्यां अशक्यतयेत्यस्यानुभवानुरोधेनेत्यादि जलत्वेनेत्यस्य पृथिवीत्वेनेत्यादिः। **ननु** जम्बीरगतरसस्य जले भानं जलगतरसस्य जम्बीरे भानं वेत्यत्र विनिगमकं दुर्ल-

---

१ आम्लरसप्रतीतिः. २ स्वं जम्बीरगत आम्लरसः.

जन्यशीतस्पर्शजनकतावच्छेदकं जन्यजलत्वं तदवच्छिन्नजनकता-

दिनकरी।

जम्बीरगताम्लरसप्रतीतिस्तद्गतजल इत्यर्थः। शुष्केऽपि जम्बीरे आम्ल-प्रतीतेस्तत्राम्लरसस्यावश्यकत्वे तस्यैव तद्गतजले परम्परया प्रतीतिः। हरीतक्यां तु मधुररसाभावान्न हरीतकीगतमाधुर्यस्य जले प्रतीति-रिति भावः। कर्कटीभक्षणोत्तरं जलपाने तिक्तरसस्यानुभवात्तिक्तर-सोऽपि जले स्यादिति तु न, जलपानात्पूर्वमपि कर्कट्यां तिक्तरसोप-लब्धेः कर्कटीभक्षणोत्तरं रसनाग्रवर्तिपित्तक्षोभे तदीयतिक्तोपलब्धे-र्वैद्यकसिद्धत्वाच्च। **वस्तुतो** निदाघपीतनिर्मलगङ्गाजलमाधुर्यस्यानु-भवसिद्धस्यापलापासंभवान्मधुर एवेति युक्तम्। **एतेन** हरीतक्यादौ न जलसंयोगेन माधुर्यमुत्पद्यते येन कल्पनागौरवम्। **परंतु** हरी-तक्यां कषायवन्मधुररसोऽपि स्वीक्रियते तद्व्यञ्जकश्च जलसंयोगो ननु तद्गतरसान्तरस्य फलबलात्। यदि च चित्ररूपवच्चित्ररसे मानाभावाद्गु-णविरोधेन नीरसैव हरीतकी रसप्रतीतिस्तु अवयवेषु रससत्त्वात्प-रम्परयेत्युच्यते तदास्तु जलसंयोगो हरीतक्यवयवगतमाधुर्यस्यैव व्यञ्जक **इत्यपास्तम्**। जलत्वजातावनुमानान्तरं प्रमाणमाह—**एव-मिति**। **ननु** जलत्वाभावेऽपि घृष्टचन्दनादौ शैत्योत्पत्तेर्व्यभिचारेण

रामरुद्री।

भमित्याशङ्कायामाह—**शुष्केऽपीति**। नचैवं हरीतकीगतमधुररसस्येव जलेऽपि परम्प-रया भानस्वीकारेणैवोपपत्तौ जले मधुरो रसोऽपि न स्यादित्यत आह—**हरीतक्या-मिति**। **तद्व्यञ्जकश्चेति**। हरीतकीमधुररसव्यञ्जकस्त्वित्यर्थः। रसान्तरस्य कषायर-सस्य फलबलात् तत्प्रत्यक्षरूपकार्यबलादित्यर्थः। **मानाभावादिति**। चित्ररसस्या-प्रामाणिकत्वे तत्र चित्ररूप इवावयवगतनानारसानां हेतुत्वसंभवेऽपि नीरसद्रव्यप्रत्यक्षे बाधकाभावेन चित्ररूपवच्चित्ररसानङ्गीकारे क्षतिविरहान्नानारसावयवकद्रव्ये परस्परवि-रोधेन कस्यापि रसस्यानुत्पत्त्या नीरसैव हरीतकीति समुदायार्थः। नचैवं हरीतकीभ-क्षणे तस्यापि रसस्य प्रत्यक्षं न स्यादनुभूयते च कषायरसप्रत्यक्षमत आह—**रसप्र-तीतिस्त्विति**। **परम्परया** स्वाश्रयसमवेतत्वसंबन्धेन। **अपास्तमिति**। ग-ङ्गाजले माधुर्यस्य प्रत्यक्षसिद्धत्वादिति भावः। **ननु** घृतादावपि तदन्तर्गतजलस्यैव

---

१ निदाघपीतेति युक्तिकथनादेव.

वच्छेदकं जलत्वं बोध्यम् । घृष्टचन्दनादौ तु शैत्योपलब्धिश्चन्दनान्तर्वर्तिशीततरसलिलस्यैव तेजःसंयोगाज्जले उष्णप्रतीतिरौपाधिकी स्फुटैव तत्र पाकासंभवात् । स्नेहस्तत्रेति । घृतादावपि [1]तदन्तर्वर्तिजलस्यैव स्नेहः जलस्य स्नेहसमवायिकारणत्वात् तेन जलएव स्नेह इति मन्तव्यम् । द्रवत्वमिति । सांसिद्धिकद्रवत्वत्वं जातिविशेषः प्रत्यक्षसिद्धः तदवच्छिन्नजनकतावच्छेदकमपि

दिनकरी ।

कथं जन्यजलत्वेन तत्र हेतुत्वमत आह । घृष्टेति । पूर्वं शीत एव स्पर्श इत्युक्तं तत्साधयति—तेजःसंयोगादिति । तत्र जले । विवेचयिष्यते च पाकासंभवमुपरिष्टात् । घृतादावित्यादिपदेन तैलपरिग्रहः । जलस्यैव स्नेह इत्यनन्तरं [2]स्वाश्रयसंयोगेन प्रतीयत इति शेषः । तेन घृतादौ समवायेन स्नेहनिरासेन । जलएवेति । स्नेहस्यावान्तरविशेषाभावात्स नोत्कीर्तितः । तदवच्छिन्नजनकतावच्छेदकं सांसिद्धिकद्रवत्वत्वावच्छिन्नजनकतावच्छेदकं तदेव जन्यजलत्वमेव तदवच्छिन्नजनकतावच्छेदकं जलत्वमिति भावः । अथैवंरीत्या परमाणुव्यावृत्तम् द्व्यणुकं जलत्वमेकं परमाणुसाधारणं द्वितीयमिति जलत्वयोर्भेदे भेदाग्रहः कुत इति चेत्समनियतयोग्यव्यक्तिवृत्तित्वादिति । एवमग्रेपि । तैलादावित्यादिपदेन क्षीरपरिग्रहो नतु घृतस्य तत्र नैमित्तिकद्रवत्वस्य समवायेनैव सत्त्वात् द्रवत्वमित्यनन्तरं स्वाश्रयसंयोगेन प्रतीयत इति शेषः । ननु तैले जलस्य सत्त्वे तैलस्य दहनानुकूल्यं

रामरुद्री ।

स्नेह इति मूलमसङ्गतं घृतादेः पार्थिवत्वेन तत्र जलीयस्नेहासंभवादतः पूरयति—जलस्यैवेत्यादि । जन्यजलत्वमेवेति । जन्यजलमात्रवृत्तिजातिरेवेत्यर्थः । परमाणौ जलत्वसिद्ध्यर्थमाह—तदवच्छिन्नेति । जन्यजलत्वावच्छिन्नेत्यर्थः । समनियतेति । अयमेव दोषो जात्योर्भेदाग्रहप्रतिबन्धक इति भावः । षष्ठीसमर्थादिति । प्रथमाया इवेति षष्ठचन्ताद्वतिप्रत्यय इत्यभिप्रायेणेत्यर्थः । अग्रेऽपि तेजोनिरूपणेपि । जलमात्रे केवले जले । स त्विति । तादृशपाठस्त्वित्यर्थः । ऋजुः स्पष्टा-

१ घृतान्तर्वर्ति. २ स्वं जलस्नेहः.

नित्यतादि प्रथमवत्किंतु देहमयोनिजम्।
इन्द्रियं रसनं सिन्धुहिमादिर्विषयो मतः॥ ४०॥

तदेवेति भावः। तैलादावपि जलस्यैव द्रवत्वं स्नेहप्रकर्षेण च दहनानुकूल्यमिति वक्ष्यति। **प्रथमवदिति**। पृथिव्या इवेत्यर्थः। तथाहि जलं द्विविधं नित्यमनित्यं च। परमाणुरूपं नित्यं द्व्यणुकादिसर्वमनित्यमवयवसमवेतं च। अनित्यमपि त्रिविधं शरीरेन्द्रियविषयभेदात्। पृथिवीतो यो विशेषस्तमाह—**किंत्विति**। देहमयोनिजं अयोनिजमेवेत्यर्थः। जलीयं शरीरमयोनिजं वरुणलोके प्रसिद्धम्। इन्द्रियमिति। जलीयमित्यर्थः। **तथाहि** रसनं जलीयं गन्धाद्यव्यञ्जकत्वे सति रसव्यञ्जकत्वात्[1] सक्तुरसाभिव्यञ्जकोदकवत्। रसनेन्द्रियसंनिकर्षे[2] व्यभिचारवारणाय द्रव्यत्वं देयम्। विषयं दर्शयति—**सिन्धुरिति**। सिन्धुः समुद्रः हिमं

दिनकरी।

न स्याज्जलस्य दहनप्रतिकूलत्वादित्यत आह—**स्नेहप्रकर्षेणेति**। प्रकृष्टस्नेहस्य जलस्य दहनानुकूल्यमेव। अपकृष्टस्यैव तस्य दहनप्रतिकूलत्वादिति भावः। **इति वक्ष्यतीति**। स्नेहनिरूपणावसरे इति शेषः। **प्रथमवदिति**। षष्ठीसमर्थाद्वतिरित्यभिप्रायेणाह—**पृथिव्या इवेत्यर्थ इति**। **जलीयं शरीरमिति**। तच्च पार्थिवावयवैरुपलब्धं बोध्यम्। तेन **जलीयादौ** हस्तपादादिव्यवस्थाया असंभवेऽपि न क्षतिः। **ननु** तादृश[3]शरीरे मानाभावोऽनुपलम्भादित्यत आह—**वरुणलोक इति**। तत्र च श्रुतिरेव प्रमाणमिति भावः। **गन्धेति**। रसव्यञ्जके मनसि व्यभिचारवारणाय गन्धाद्यव्यञ्जकत्व इति। का-

रामरुद्री।

र्थकः। **तदुक्तं** नैमित्तिकत्वद्रवत्वमुक्तम्। ऊष्मण एव निमित्तत्वप्रतिपादनादिति भावः। **तच्च** नैमित्तिकद्रवत्वं च सांसिद्धकस्यैव तस्य जलत्वव्यञ्जकत्वादिति **भावः**। नष्टत्वादित्यस्य कारिकाया इत्यादिः। मूलेऽदृष्टविशेषेणेत्यस्य दुरदृष्टबलेनेत्यर्थः। प्रति-

---

१ घटे व्यभिचारवारणाय विशेष्यम्. २ रसनेन्द्रियसंनिकर्षेऽपि गन्धाद्यव्यञ्जकत्वेसति रसव्यञ्जकत्वादिति भावः. ३ जलीयशरीरे.

उष्णः स्पर्शस्तेजसस्तु स्याद्रूपं शुक्लभास्वरम् ।

तुषारः आदिपदात्सरित्कासारकरकादिः सर्वोऽपि ग्राह्यः । नच हिमकरकयोः कठिनत्वात्पार्थिवत्वमिति वाच्यं, ऊष्मणा विलीनस्य तस्य जलत्वस्य प्रत्यक्षसिद्धत्वात् यद्द्रव्यं यद्द्रव्यध्वंसजन्यमिति व्याप्तेर्जलोपादानोपादेयत्वसिद्धेः । अदृष्टविशेषेण द्रवत्वप्रतिरोधात् करकायाः काठिन्यप्रत्ययस्य भ्रान्तत्वात् । तेजो निरूपयति—**उष्ण इति** । उष्णत्वं स्पर्शनिष्ठो जातिविशेषः प्रत्यक्षसिद्धः । इत्थं च जन्योष्णस्पर्शसमवायिकारणतावच्छेदकं तेजस्त्वं जातिविशेषः । तस्य परमाणुवृत्तित्वं तु जलत्वस्येवानुसन्धेयम् ।

दिनकरी ।

सारः सरः करकादिरित्यत्रादिपदात्कूपादिपरिग्रहः । **कठिनत्वादिति** । कठिनस्पर्शवत्त्वादित्यर्थः । **विलीनस्य तस्येति** । सप्तम्यर्थे षष्ठी । क्वचिद्विलीनयोरिति पाठः । सतु ऋजुरेव । विलीनताया द्रवत्वरूपाया जलत्वव्यञ्जकत्वादिति भावः । **ननु** विलीनता नैमित्तिकद्रवत्वमेव तदुक्तमूष्मणेति । तच्च न जलत्वव्यञ्जकम् । यदि च विलीने तस्मिन्नित्यस्य तस्मिन्नष्टे सतीत्यर्थस्तथापि करकादिनाशोत्तरं द्रव्यान्तरोत्पादात्तत्रैव द्रवत्वजलत्वयोः प्रत्यक्षं न करकायां नष्टत्वादत आह—**यद्द्रव्यमिति** । तथाच करकादिनाशोत्पन्नद्रव्यान्तरे जलत्वस्य प्रत्यक्षसिद्धत्वादुक्तव्याप्त्या करकादिषु जलत्वसिद्धिरिति भावः । **ननु** हिमकरकयोः पार्थिवत्वाभावे कथं काठिन्यप्रत्यय इत्यत आह—**अदृष्टविशेषेणेति । इति जलग्रन्थः ॥ इत्थं चेति** । उष्णत्वजातिसिद्धौ चेत्यर्थः । **ननु** कथं तर्हि जन्योष्णस्पर्शसमवायिकारणभिन्नेषु परमाणुषु तेजस्त्वजातिसिद्धिरित्यत आह—**तस्येति** । तेजस्त्वस्येत्यर्थः । **जलत्वस्येवेति** । यथाच जन्यजलत्वावच्छिन्नजनकतावच्छेदकतया जलपरमाणौ जलत्वजातिसिद्धिस्तथा जन्यतेजस्त्वावच्छिन्नजनकता-

रामरुद्री ।

रोधोऽप्रत्यक्षं तथाच प्रतिबन्धकबलात् द्रवत्वाग्रहे भ्रान्तिरूपैव काठिन्यप्रतीतिरिति

नचोष्णस्पर्शवत्त्वं चन्द्रकिरणादावव्याप्तमिति वाच्यं, तत्राप्युष्णस्य[1] सत्त्वात् किंतु तदन्तःपातिजलस्पर्शेनाभिभवादग्रहः । एवं रत्नकिरणादौ च पार्थिवस्पर्शेनाभिभवात्[2] चक्षुरादौ चानुद्भूतत्वादग्रहः । रूपमित्यादि । वैश्वानरे मरकतकिरणादौ च पार्थिवरूपेणाभिभवात् शुक्लरूपाग्रहः । अथ तद्रूपाग्रहे[3] धर्मिणोऽपि[4] चाक्षुषत्वं[5] न

दिनकरी ।

वच्छेदकतया तेजःपरमाणावपि तेजस्त्वरूपजातिसिद्धिरित्यर्थः । **इद[6]मुपलक्षणम् ।** समवायेन विलक्षणनीलोत्पत्तित्वावच्छिन्नं प्रति समवायेन तेजःसंयोगत्वेन हेतुत्वात्तेजस्त्वजातिसिद्धिरित्यपि द्रष्टव्यम् । चन्द्रकिरणादावित्यादिना रत्नकिरणादेः परिग्रहः । **तत्रापि** चन्द्रकिरणादावपि । **ननु** तद्यौष्ण्यप्रतीतिः कुतो नेत्यत आह—**किंत्विति । तदन्तःपातिजलस्पर्शेनेति ।** चन्द्रकिरणान्तर्गतजलभागशीतस्पर्शेनेत्यर्थः । **ननु** चक्षुरादिनिष्ठस्योष्णस्पर्शस्य केनाप्यनभिभूतत्वात्प्रत्यक्षापत्तिरत आह—**चक्षुरादौ चेति ।** मरकतकिरणादावित्यादिना सुवर्णपरिग्रहः । स्याद्रूपं शुक्लभास्वरमिति मूलम् । तत्र शुक्लेति स्वरूपकथनम् । भास्वररूपमात्रस्य लक्षणत्वेऽतिप्रसङ्गाभावात् । भास्वरत्वं जातिविशेषः । स च तेजोरूपमात्रवृत्तिः शुक्लत्वव्याप्यश्चेति ॥ **ननु** रूपाविषयकद्रव्यप्रत्यक्षस्याभावाद्वैश्वानरादेश्चाक्षुषत्वानापत्तिरिति शङ्कते—**तद्रूपाग्रह इति ।** वैश्वानरादेरचाक्षुषत्वे तद्गतसंख्यादिगु-

रामरुद्री ।

भावः । **इति जलग्रन्थः ॥ विलक्षणेति ।** अवयवनीलाजन्येत्यर्थः । नीलेत्युपलक्षणं पाकेन रक्तादेरप्युत्पत्तेः । अतिप्रसङ्गाभावमुपपादयति—**भास्वरत्वमिति ।** ननु तेजोगतरूपाणामनेकविधत्वात् पीतत्वशुक्लत्वादिना सांकर्याद्भास्वरत्वस्य जातित्वं न संभवतीत्याशङ्कां निराकरोति—**शुक्लत्वव्याप्यश्चेति ।** नच विद्युदादौ भास्वरपीतस्याप्यनुभवात्कथं शुक्लत्वं तस्येति वाच्यम् । तत्रत्यशुक्ल एव पीतत्वभ्रान्तेरेवोपगमादिति[7] भावः । **रूपविषयकेति ।** नच निर्विकल्पके प्राथमिके घट इति प्रत्यक्षे च रूपवि-

---

१ उष्णस्पर्शस्य. २ तदन्तःपातिपार्थिवस्पर्शेनेत्यर्थः. ३ वैश्वानरादिरूपाग्रहे. ४ वैश्वानरादेः. ५ चाक्षुषप्रत्यक्षविषयत्वम्. ६ यथाचेत्यादियुक्तिकथनम्. ७ इदं पीतमिति भ्रमादित्यर्थः.

नैमित्तिकं द्रवत्वं तु नित्यतादि च पूर्ववत् ॥ ४१ ॥

स्यादिति चेन्न, अन्यदीयरूपेणैव[1] धर्मिणो ग्रहसंभवात्[2] शङ्खस्येव पित्तपीतिम्ना, वह्नेस्तु शुक्लं रूपं नाभिभूतं किंतु तदीयं[3] शुक्लत्वमभिभूतमित्यन्ये । **नैमित्तिकमिति** । सुवर्णादिरूपे तेजसि तत्सत्त्वात् । नच नैमित्तिकद्रवत्वं दहनादावव्याप्तं घृतादावतिव्याप्तं चेति वाच्यं, पृथिव्यवृत्तिनैमित्तिकद्रवत्ववद्वृत्तिद्रव्यत्वसाक्षाद्व्याप्यजातिमत्त्वस्य विवक्षितत्वात् । **पूर्ववदिति** । जलस्येवे-

दिनकरी ।

णानामपि चाक्षुषत्वं न स्यादिति योग्यव्यक्तिमात्रवृत्तित्वाभावादित्यपिना सूचितम् । **अन्यदीयरूपेणैवेति** । पार्थिवरूपेणैवेत्यर्थः । मतान्तरमाह—**वह्नेस्त्विति** ॥ **सुवर्णादिरूपे तेजसि तत्सत्त्वादिति** । तेन नासंभव इति भावः । **पृथिव्यवृत्तीति** । नैमित्तिकद्रवत्ववद्वृत्तिपृथ्वीत्वरूपजातिमादाय पृथिव्यामतिव्याप्तिवारणाय पृथिव्यवृत्तीति । पृथिव्यवृत्तिजलत्वजातिमादाय जले पृथिव्यवृत्तिवायुत्वादिकमादाय वायावतिव्याप्तिवारणाय नैमित्तिकद्रवत्ववद्वृत्तीति । वायु-

रामरुद्री ।

षयकत्वाननुभवात् कथमेतदिति वाच्यम् । घटत्वे संनिकर्षदशायां रूपादावपि संनिकर्षस्यावश्यकतया घटघटत्वयोरिव रूपरूपत्वयोरपि समूहालम्बननिर्विकल्पस्य प्राथमिकविशिष्टप्रत्यक्षस्यापि रूपत्वविशिष्टवैशिष्ट्यानवगाहिनो रूपविषयकत्वस्यैव स्वीकरणीयत्वादिति भावः । सूचितमित्यस्य वैश्वानरादेरित्यादिपदेनेति शेषः । **पार्थिवेति** । पाकजपार्थिवरूपेणेत्यर्थः । तस्यैव पाकजत्वात् वैश्वानरे यादृशरूपप्रतीतिस्तादृशं रूपं न काष्ठादिरूपपृथिव्यां पूर्वमनुभूतमतः पाकजत्वं प्रदर्शितमिति **ध्येयम्** । **ननु** सुवर्णरूपतेजसि नैमित्तिकद्रवत्वसत्त्वं मूले प्रदर्शितं तच्चानर्थकमेव तावताप्यव्याप्तेरपरिहारादित्याशङ्कायामाह—**तेनेति** । तत्कथनेनेत्यर्थः । तथाच तद्ग्रन्थस्यासंभवपरिहारकत्वमेव । अव्याप्तिपरिहारस्तु उत्तरग्रन्थेनैव करणीय इति भावः । **पृथिव्यवृत्तीति** । अत्र जातिपदस्य द्रव्यत्वसाक्षाद्व्याप्यजातिपरत्वेऽपि न निस्तार इति सूचनायैव द्रव्यत्वसाक्षाद्व्याप्येत्युक्तम् । जलत्वेत्युपलक्षणं वायुत्वादिकमादाय वाय्वादावप्यतिव्याप्तिसंभवा-

१ पार्थिवरूपेण. २ वैश्वानरादेः. ३ वह्निसंबन्धि.

इन्द्रियं नयनं वह्नि स्वर्णादिर्विषयो मतः।

त्यर्थः। तथा हि तत्[1] द्विविधं नित्यमनित्यं च नित्यं परमाणुरूपं तदन्यदनित्यमवयवि च। तच्च[2] त्रिधा शरीरेन्द्रियविषयभेदात् शरीरमयोनिजमेव तच्च[3] सूर्यलोकादौ प्रसिद्धम्। अत्र[4] यो विशेषस्तमाह—इन्द्रियमिति। ननु चक्षुषस्तैजसत्वे किं मानमिति चेत् चक्षुस्तैजसं परकीयस्पर्शाद्यव्यञ्जकत्वे सति परकीयरूपव्यञ्जकत्वात् प्रदीपवत् प्रदीपस्य। स्वीयस्पर्शव्यञ्जकत्वादत्र दृष्टान्तेऽव्याप्तिवारणाय प्रथमं परकीयेति। घटादेः स्वीयरूपव्यञ्जकत्वाद्व्यभिचारवारणाय द्वितीयं परकीयेति। अथवा[5] प्रभाया दृष्टान्त-

दिनकरी।

तेजोन्यतरत्वमादाय वायावतिव्याप्तिवारणाय जातीति॥ **परकीयस्पर्शादीति**। गन्धाव्यञ्जकत्वादिघटितहेत्वन्तरसूचनायादिपदेन गन्धादिपरिग्रहः। चक्षुषः परकीयरूपादिव्यञ्जकत्वादसिद्धिवारणाय स्पर्शपदम्। **अत्र केचिदाहुः**—चक्षुर्विषयसंबद्धमेव ग्राहकं यदि

रामरुद्री।

दिति द्रष्टव्यम्। **स्पर्शपदमिति**। परकीयपदमपि स्वीयस्पर्शव्यञ्जकदीपे दृष्टान्तासिद्धिवारणाय उक्तरीत्या परकीयरूपव्यञ्जकजले व्यभिचारवारणाय हेतौ सत्यन्तं गगनादौ तद्वारणाय विशेष्यदलं घटादौ स्वीयरूपव्यञ्जके तद्वारणाय तत्रापि परकीयेति चक्षुःसंनिकर्षे व्यभिचारवारणाय द्रव्यत्वे सतीत्यपि पूरणीयम्। एतत्सर्वं मूलोक्तत्वादुपेक्षितमिति **बोध्यम्**। गोलकमेव चक्षुर्न तैजसमित्युच्छृङ्खलमतं दर्शयति। **अत्र केचिदित्यादिना**। विषयासंबद्धं विषयसन्निकर्षरहितम्। एवकारेण सन्निकृष्टग्राहकत्वं व्यवच्छिद्यते गोलकसंयुक्तस्य चक्षुषा अग्रहणात् अत्र चक्षुष्पदं चक्षुरिन्द्रियत्वेनाभिमतपरं तेन तेजोरूपचक्षुषः स्वमते असत्त्वेपि न पक्षाप्रसिद्धिर्नवा पार्थिवगोलकस्य च संनिकृष्टग्राहकतायाः केनाप्यङ्गीकारेण यदीत्याद्युत्तरग्रन्थानुवृत्तिरिति **ध्येयम्**। अत्र चोत्तरग्रन्थानुसारादधिष्ठानासंबद्धग्राहकत्वादिति हेतुरूहनीयः परं त्वाभिमुख्यमव्यवधानं च ग्रहणे प्रयोजकमित्येतन्मतेऽवश्यमङ्गीकरणीयमन्यथा पृष्ठदेशस्थितानां व्यवहितानां च चाक्षुषापत्त्या वारणं सिद्धान्तिभिस्तु चक्षुःसंयोगाभावेनैव तद्वा-

---

१ तत् तेजः. २ अनित्यं तेजः. ३ तैजसशरीरम्. ४ तेजोनिरूपणे. ५ लाघवादाह अथवेति.

त्वसंभवादाद्यं[1] परकीयेति न देयम्, चक्षुःसंनिकर्षे व्यभिचारवारणाय द्रव्यत्वं[2] देयम् । विषयं दर्शयति—**वह्निरिति** । **ननु** सुव-

दिनकरी ।

प्राप्यप्रकाशकारी स्यात् तदा रसनादिवदधिष्ठानसंबद्धं गृह्णीयात् नचैवं गोलकासंबद्धग्रहणात् । **किंच** यदि चक्षुः प्राप्य गृह्णीयात्तर्हि स्वतोऽधिकपरिमाणवन्न गृह्णीयात् । न खलु नखरञ्जनिका परशुच्छेद्यं छिनत्तीति शाखाचन्द्रमसोस्तुल्यकालग्रहणानापत्तिश्च गतिक्रमेण प्राप्यग्रहणे हि सन्निहितक्रमेण ग्रहणं स्यात् नतु तुल्यकालमुपलम्भः[3] । अनुभवति तून्मीलयन्नेव नयने शाखां शीतमयूखं च । एवंच प्राप्यकारित्वानुरोधेन गोलकातिरिक्तं चक्षुः परैरङ्गीक्रियते गोलकस्य चन्द्रादिप्राप्त्यसंभवात् । अप्राप्यकारित्वे च गोलकमेव चक्षुस्तच्च न तैजसमिति । **तदसत्**, अधिष्ठानासंबद्धार्थग्राहिण्याः प्रदीपप्रभाया इव

रामरुद्री ।

रणसंभवान्न तेषामेतत्कल्पनीयं दूरस्थत्वस्य प्रतिबन्धकताकल्पनं तूभयमतेऽपि समानमिति बोध्यम् । **ननू**क्तहेतुरप्रयोजक इत्याशङ्कानिरासाय साध्याभावे हेतुरेव न स्यादिति हेतूच्छित्त्यापत्तिरूपमनुकूलतर्कं प्रदर्शयति—**यदीत्यादिना** । प्राप्यकारि संनिकृष्टग्राहि । नचैवमिति छेदः गोलकसंबद्धमात्रग्राहकं नचेति तदर्थः । ग्रहणादीत्यन्तस्य चक्षुष इत्यादिः । प्रदीपप्रभायां वक्ष्यमाणव्यभिचाररूपारुचिं परिचिन्त्य स्वाधिकपरिमाणवद् द्रव्यग्राहकत्वेनापि चक्षुष्युक्तसाध्यसिद्धिः संभवतीत्याह—**किंचेति** । यद्यत्संयुक्तमेव यत्संबन्धिफलजनकं तत्तदपेक्षया नात्यन्त**न्यूनपरिमाणवदिति** । सामान्यमुख्यव्याप्त्यभिप्रायेण दृष्टान्तमाह—**न खल्विति** । नखरञ्जनिका नखकृन्तनी । तथा चैतद्व्याप्त्यनङ्गीकारे नखरञ्जनिकापि परशुभेद्यं महद्दार्वपि परशुभेद्यत्वदर्शनादात्यन्तिकन्यूनतया निर्वक्तुमशक्यत्वाच्चेत्यस्वरसाद्धेत्वन्तरमाह—**शाखेति** । तथाच शाखाचन्द्रमसोरेककालीनचाक्षुषजनकत्वेनापि चक्षुषि असन्निकृष्टग्राहकत्वमापादयितुं शक्यमिति भावः । उपसंहरति—**एवंचेति** । चक्षुषः असन्निकृष्टग्राहकत्वे चेत्यर्थः । नन्विष्टापत्तिरित्याशङ्कायामाह—**तच्चेति** । तथा चेन्द्रियं नयनमिति कारिकाविरोधापत्तेर्नेष्टापत्तेः संभव इति भावः । **अधिष्ठानासंबद्धेति** । **तथा**चोक्तनियमो दीपरूपाधिष्ठानासंबद्धघटादिग्राहिण्यां व्यभिचरित इति भावः । तदभिमानस्य एककालीनत्वभ्रमस्य कालसंनिकर्षेण अतिसन्निहितकालवृत्तित्वेन । **ननु** शाखाचन्द्रमसोऽतिदूर-

१ आद्यंसत्यन्तघटकम्. २ संनिकर्षे द्रव्यत्वाभावव्यभिचारः. ३ तुल्यकालं एककाले.

दिनकरी ।

चक्षुषोऽपि [1]प्राप्यकारित्वे संभवात् पृथुतरग्रहणस्य च गोलकनिर्गतस्य महतश्चक्षुषः पृथ्वग्रत्वेन प्रदीपप्रभाया इवोपपत्तेः । [2]स्वाधिकपरिमाणवद्द्रव्यग्राहिणा त्वगिन्द्रियेण व्यभिचारात् तादृशनियमे मानाभावाच्च [3]तुल्यकालग्रहणं चासिद्धमेव । [4]तदभिमानस्य कालसंनिकर्षेणैवोपपत्तेः । अचिन्त्यो हि तेजसो लाघवातिशयेन वेगातिशयः यत्प्राचीनाचलचूडावलम्बिन्येव भगवति मयूखमालिनि भवनोदरेष्वालोक इत्यभिमानो लोकानाम् । **यत्त्वाहुः शालिकाचार्याः**—चक्षुर्बाह्यालोकाभ्यामारब्धेन चक्षुषा तावदर्थसंस्पृष्टेन युगपत्तावदर्थग्रहणमिति शाखाचन्द्रमसोस्तुल्यकालग्रहणमुपपद्यत एवेति । **तन्न** । चक्षुर्बाह्यालोकाभ्यामारब्धस्य चक्षुषः पृष्ठभागेऽपि सत्वात्पृष्ठभागस्थितपदार्थग्रहणापत्तेः पृष्ठदेशस्थबाह्यालोकैश्चक्षुरुत्पादे मानाभाव इति चेदग्रदेशस्थबाह्यालोकैरपि तदुत्पादे मानाभावः तदनभ्युपगमेऽपि चाक्षुषोपपा-

रामरुद्री ।

त्वेन झटिति चन्द्रचक्षुःसंयोगासंभवात् शाखाचन्द्रमसोश्चाक्षुषयोरत्यन्तासान्निध्यमेव न संभवति येन तुल्यकालताभ्रान्तिः स्यादित्याह—**अशक्ये हीति** । निर्वक्तुमशक्य इत्यर्थः । लाघवातिशयेन । वेगजनकक्रियातिशयेनेत्यर्थः । गुरुत्वाभावरूपलाघवस्य वाय्वाद्यपेक्षयातिशयासंभवादिति मन्तव्यम् । यत् यस्मात् । प्राचीनाचलः उदयगिरिः । चूडा अग्रं शिखरमिति यावत् । मयूखमालिनि सूर्ये । अभिमानो भ्रमः । उदयाचलारोहणग्रहणं किरणप्रसारयोर्वस्तुगत्यैककालीनत्वाभावादिति भावः । **वस्तुतस्तु** चक्षुरिन्द्रियस्य तैजसत्वसाधकानुमानस्य पूर्वमुक्ततया तत एव गोलकस्य चक्षुरिन्द्रियत्वं न शङ्कास्पदमपि । नहि सिद्धान्तिभिः प्राप्यकारित्वानुरोधेन चक्षुषस्तथात्वमङ्गीक्रियते । **अन्यथा** रसनेन्द्रियादीनामधिष्ठानातिरिक्तत्वं कथं सिद्ध्येत् । **यद्यपि** घ्राणेन्द्रियस्य पार्थिवत्वादधिष्ठानातिरिक्तत्वे न किंचिदपि मानं **तथापि** नासिकासत्वेपि केषांचिद्गन्धानुपलब्धिदर्शनाद् घ्राणादीन्द्रियमतीन्द्रियमिन्द्रियत्वान्मनोवदित्यनुमानाच्च तत्सिद्धिरिति **ध्येयम्** । बाह्यालोकोऽत्र न सौरालोकादिः परमाण्वादिस्तदारब्धस्य प्रत्यक्षत्वापातात् किं त्वनुद्भूतरूपवत्तेज एवेति मन्तव्यम् । लाघवादित्यस्य परकीयत्वाप्रवेशेनेत्यादि ।

---

१ संनिकृष्टप्रकाशकत्वे. २ स्वं त्वगिन्द्रियम्. ३ एककालग्रहणम्. ४ तुल्यकालग्रहणाभिमान(भ्रम)स्य.

र्णस्य तैजसत्वे किं मानमिति चेत् न सुवर्णं तैजसं असति प्रतिबन्धकेऽत्यन्तानलसंयोगेप्यनुच्छिद्यमानद्रवत्वात् यन्नैवं तन्नैवं यथा

दिनकरी।

दनस्यानुपदमुक्तत्वादिति लाघवादाह—**अथवेति**। **तैजसत्वे किं मानमिति**। सुवर्णं पार्थिवं नैमित्तिकद्रवत्ववत्त्वादित्यनुमानस्य पार्थिवत्वसाधकस्यैव सत्वात्समाधत्ते—**नेति**। **सुवर्णमिति**। नचात्र पीतरूपवद्द्रव्यात्मकस्य सुवर्णस्य पक्षत्वे बाधः तैजससुवर्णस्य चानुमानात् पूर्वमसिद्ध्या पक्षाप्रसिद्धिः। धर्मशास्त्रे पीतद्रव्येऽपि सुवर्णपदप्रयोगेन तस्यापि सुवर्णपदवाच्यतया सुवर्णपदवाच्यत्वस्य पक्षतावच्छेदकत्वे बाधतादवस्थ्यादिति[1] वाच्यम्, अत्यन्तानलसंयोगे सत्यनुच्छिद्यमानद्रवत्वाधिकरणत्वस्यैव पक्षतावच्छेदकत्वात्[2] अवच्छेदकावच्छेदेन साध्यसिद्धेरुद्देश्यतया पक्षतावच्छेदकहेत्वभेदप्रयुक्तस्य सामानाधिकरण्येन सिद्धसाधनस्यादोषत्वात्[3]। **असति प्रतिबन्धक इति**। जलमध्यस्थघृतादौ व्यभिचारवारणायासति प्रतिबन्धक इति। अग्निसंयोगनाश्यद्रवत्ववति घृतादौ व्यभिचारवारणाय संयोगे सत्यन्तम्।

रामरुद्री।

पीतरूपवदिति। उपष्टंभकपार्थिवभागवदित्यर्थः। धर्मशास्त्रे तोलकपरिमितं सुवर्णं दद्यादित्यादिरूप इत्यर्थः। **तादवस्थ्यादिति**। अवच्छेदकावच्छेदेन साध्यसिद्धेरुद्देश्यतया सामानाधिकरण्येन बाधप्रसङ्गादिति भावः। सामानाधिकरण्येन सिद्धावपि सुवर्णतैजसविषयत्वसंभवेन सामानाधिकरण्येन साध्यसिद्धौ सामानाधिकरण्येन बाधस्यादोषतया सुवर्णपदवाच्यत्वस्य पक्षतावच्छेदकत्वेपि न क्षतिः। शोभनो वर्णो यस्येति व्युत्पत्त्या सुवर्णपदबोध्यो दीपादिरपीति न सुवर्णस्य तेजोविषयत्वसिद्धिरिति नाशङ्कनीयम्। तथाव्युत्पत्तौ तस्य वाच्यत्वेन शक्यतारूपवाच्यत्वाप्रसिद्धेरिति तु विभावनीयम्। **सामानाधिकरण्येन सिद्धसाधनस्येति**। यद्यप्युक्तहेत्वधिकरणे अनुमानात्पूर्वं क्वापि साध्यानिश्चयेन व्यतिरेकव्याप्तिज्ञानादेवानुमितिरूपगन्तव्याव्यतिरेकव्याप्तौ च न साध्यसाधनयोः सामानाधिकरण्यं घटकमिति न सिद्धसाधनशङ्कावसरस्तथापि रजतादौ व्यतिरेकेण सामानाधिकरण्येन अनुमित्युत्तरमन्वयव्याप्तिज्ञानस्यापि संभवात्तदुत्तरम्।

---

१ सुवर्णपदवाच्यत्वाक्रान्ते पार्थिवसुवर्णे तैजसत्वरूपसाध्यबाध इति भावः. २ तथाच पार्थिवसुवर्णस्य उक्तपक्षतावच्छेदकत्वानाक्रान्तत्वान्न बाध इति. ३ ननु सिद्धसाधनं स्यादत आह—अदोषत्वादिति.

पृथिवीति । नचाप्रयोजकं पृथिवीद्रवत्वस्य जन्यजलद्रवत्वस्यात्यन्ताग्निसंयोगनाश्यत्वात् । ननु पीतिमगुरुत्वाश्रयस्यापि तदानीं

दिनकरी ।

तादृशद्रवत्वस्य स्वसमानाधिकरणात्यन्ताग्निसंयोगासमानकालीनत्वान्न व्यभिचारः । अनुच्छिद्यमानद्रवत्वादित्यस्यानुच्छिद्यमानद्रवत्वाधिकरणत्वादित्यर्थो नतूच्छिद्यमानद्रवत्वानधिकरणत्वादिति गगनादौ व्यभिचारात्[1] । **अग्निसंयोगनाश्यत्वादिति । एतच्चोपलक्षणम् । "अग्नेरपत्यं प्रथमं हिरण्यमि"** त्याद्यागमान्यथानुपपत्तेरप्यनुकूलतर्कवत्वादिति । एतेनाश्रयनाशजन्यद्रवत्वनाशे व्यभिचारवारणाय द्रवत्वे आश्रयनाश्यद्रवत्वव्यावृत्तं जातिविशेषं कल्पयित्वा विजातीयद्रवत्वनाशं प्रत्यग्निसंयोगत्वेन हेतुता स्वीकार्या । तच्च वैजात्यं सुवर्णद्रवत्वव्या-

रामरुद्री ।

तेनैव रूपेण सुवर्णस्थले अनुमितिरन्वयव्याप्तिज्ञानेनापि संभवतीत्यभिप्रायेणैतदभिहितमिति **ध्येयम्** । अग्निसंयोगनाश्येत्यस्य अग्निसमवधानाभावेनेत्यादिः । तेन घृतद्रवत्वसामान्यस्यैव अग्निसंयोगनाश्यतावच्छेदकाक्रान्ततया तादृशघृतस्याप्रसिद्धावपि अग्नेरसमवधानेन अग्निसंयोगजन्यनाशाप्रतियोगिद्रवत्ववतो घृतस्य प्रसिद्ध्या न क्षतिः । **स्वसमानाधिकरणेति** । गुणकर्मान्यत्वे सति सत्वादित्यादौ सतिसप्तम्याः सामानाधिकरण्यार्थकतायाः । गोषु दुह्यमानासु गत इत्यादौ तस्याः समानकालीनत्वार्थकतायाश्च क्लृप्तत्वादिति भावः । अनुच्छिद्यमानद्रवत्वस्य स्वसमवायिसंयोगरूपपरंपरया गगनादिसामानाधिकरण्येन व्यभिचारित्वापत्त्या समवायेन तस्य हेतुतालाभायाधिकरणत्वांशं पूरयित्वा व्याचष्टे—**अनुच्छिद्यमानेत्यादि** । द्रवपदस्य गुणपरताया अपि संभवेन उच्छिद्यमानो द्रवो यस्य स उच्छिद्यमानद्रवः नोच्छिद्यमानद्रवोऽनुच्छिद्यमानद्रवः तस्य भावस्तत्त्वमिति व्युत्पत्तिलभ्यार्थकतां तत्पदस्य निराकरोति—**नन्विति** । अनधिकरणत्वादित्यस्य पूर्ववर्तिनेनेत्यर्थः इत्यनेनान्वयः । अनुकूलतर्कत्वात् सुवर्णं यदि तैजसं न स्यात्तर्हि तदागमप्रतिपाद्याग्न्यपत्यत्ववन्न स्यादिति तर्कस्य सत्वात् । स्वसमवायिकारणसमवायिकारणकमपत्यशब्दार्थः जन्यमात्रं न तदर्थः[2] तथासति तस्य[3] कालाकाशादृष्टादेरपत्यत्वप्रसङ्गादिति भावः । **जातिविशेषमिति** । अन्यथा अवयव-

---

[1] गगने कस्यापि द्रवत्वस्यासत्वात् उच्छिद्यमानद्रवत्वाधिकरणत्वमपि नास्ति । एवंच तत्र हेतुसत्वे तैजसत्वरूपसाध्यं नास्तीति व्यभिचारः. [2] जन्यत्वमात्रमपत्यशब्दार्थ इत्युक्तौ. [3] सुवर्णस्य.

द्रुतत्वात्तेन व्यभिचार इति चेन्न। जलमध्यस्थमसीक्षोदवत्तस्याद्रुतत्वात्। अपरे तु पीतिमाश्रयस्यात्यन्ताग्निसंयोगेपि पूर्वरूपापरावृत्तिदर्शनात्तत्प्रतिबन्धकं विजातीयद्रवद्रव्यं कल्प्यते[1]। तथाहि अत्यन्ताग्निसंयोगे पीतिमगुरुत्वाश्रयः विजातीयरूपप्रतिबन्धकद्रवद्रव्यसंयुक्तः अत्यन्ताग्निसंयोगे सत्यपि पूर्वरूपविजातीयरूपा-

दिनकरी।

वृत्तमपीति दर्शितानुकूलतर्कोऽसङ्गतः सुवर्णस्य पृथिवीत्वेऽपि तदीयद्रवत्वस्याग्निसंयोगनाश्यतावच्छेदकानाक्रान्ततया अत्यन्ताग्निसंयोगसत्वेऽपि नाशापत्तेरसंभवादित्यपास्तम्। क्षोदश्चूर्णम्। तस्य पीतिमगुरुत्वाश्रयस्य। प्रकारान्तरेण तस्य तैजसत्वं साधयतां मतमुपन्यस्यति— **अपरे त्वित्यादिना**। तत्प्रतिबन्धकं रूपपरावृत्तिप्रतिबन्धकम्। अग्निसंयोगस्य तैजससुवर्णेऽपि सत्वादुक्तं पीतिमेति। साध्ये विजातीयपदमुद्देश्यसिद्ध्यर्थम्। हेतौ सत्यन्तमग्निसंयोगरहिते पूर्वरूपविजातीयरूपानाधारे घटे व्यभिचारवारणायात्र हेतौ पृथि-

रामरुद्री।

नाशजन्यत्वस्य गुरुशरीरस्य जन्यतावच्छेदककोटिप्रवेशेन गौरवापत्तेरिति हृदयम्। इत्यपि परास्तमित्यपिना तादृशागमस्य शब्दविधयापि सुवर्णस्य तैजसत्वे प्रमाणता सूचिता। **क्षोद इति। यद्यपि** पार्थिवभागस्य तदानीं द्रवत्वाङ्गीकारेऽपि तेजोरूपद्रवद्रव्यान्तरस्य प्रतिबन्धकस्य सत्वान्न व्यभिचार इति शक्यते वक्तुं **तथापि** पार्थिवद्रवत्वनाशप्रतिबन्धकत्वेन जलस्यैव क्लृप्ततया नैमित्तिकद्रवत्ववतस्तेजसोऽनुमानात्पूर्वमसिद्धतया न तत्प्रतिबन्धकसत्तामादाय व्यभिचारवारणसंभवः पार्थिवद्रवत्वनाशप्रतिबन्धकत्वेन द्रव्यान्तरकल्पनं तु परेत्वित्यादिना वक्ष्यमाणं मतान्तरमेवानुसरतीति भावः। **तैजससुवर्णेपीति**। तत्र वक्ष्यमाणपृथिवीत्वघटितहेतोरभावेन अवच्छेदकावच्छेदेन साध्यसिद्धेरुद्देश्यतया भागासिद्धिप्रसङ्गादिति भावः। **अतएव** अग्निसंयोगभून्यपीतिपार्थिवे साध्यस्य विजातीयद्रवद्रव्यसंयोगस्य हेतोश्च स्वसमानाधिकरणाग्निसंयोगकालीनपूर्वरूपविजातीयरूपानाधारत्वस्य न बाधासिध्योर्वारणाय अग्निसंयोगीति सार्थकं। अत्र च यत्किंचित्पीतपटादौ साध्यस्योभयवादिसिद्धतया सामानाधिकरण्येन साध्यतायां सिद्धसाधनापत्त्याऽवच्छेदकावच्छेदेनैव साध्यसिद्धिरुद्देश्येति बोध्यम्।

---

१ कल्प्यते अनुमीयते.

अपाकजोऽनुष्णाशीतस्पर्शस्तु पवने मतः ॥ ४२ ॥

नधिकरणत्वात् जलमध्यस्थपीतपटवत् । तस्य च पृथिवीजलभिन्नस्य तेजस्त्वनियमात् । वायुं निरूपयति—अपाकज इति।

दिनकरी।

वीत्वं देयं तेन जलपरमाणौ न व्यभिचारः[1]। यथाकथंचिदग्निसंयुक्ते घटे तद्वारणायात्यन्तेति[2]। नचाप्रयोजकत्वं विरोधिद्रवद्रव्यसंबन्धं विना पार्थिवाग्निसंयोगस्य पूर्वरूपविजातीयरूपजनकत्वादिति भावः। न च द्रवद्रव्यादन्यदेव प्रतिबन्धकं वाच्यं, अदृष्टकल्पनापत्तेरिति। **तस्य चेति।** तस्य द्रवद्रव्यस्य । **पृथिवीजलभिन्नस्येति।** पृथिव्याः पक्षीकृतपीतिमाश्रयाया विजातीयत्वाभावाज्जलस्य तत्रासंभवादिति भावः। **तेजस्त्वनियमादिति** । वाय्वादौ रूपाभावादिति भावः। नचान्धकारे पीतिमरूपाश्रयद्रव्यग्रहापत्तिः सुवर्णरूपालोकसंयोगसत्वादिति वाच्यम्, उद्भूतानभिभूतरूपालोकसंयोगस्यैव द्रव्यप्रत्यक्षे हेतुत्वात् सुवर्णरूपस्य त्वभिभूतत्वात् । नच तदानीं पीतरूपस्याप्यग्रहात् सजातीयग्रहणकृतमग्रहणं नतु सुवर्णरूपस्येति न तस्याभिभूतत्वमिति वाच्यम्, लघुतया सजातीयसंबन्धस्यैवाभिभवपदार्थत्वात्।

रामरुद्री।

तेन जलपरमाणाविति। यद्यपि पूर्वहेतावपि जलपरमाणौ व्यभिचारस्तदवस्थ एव तत्रापि पृथिवीत्वस्य हेतुविशेषणत्वे हेत्वप्रसिद्धिरेव पृथिव्यामग्निसंयोगानाश्यद्रवत्वाभावात्तथापि तत्र द्रवत्वपदस्य नैमित्तिकद्रवत्वार्थकत्वोपगमान्न व्यभिचार इति विभावनीयम्। **विरोधीति।** विजातीयरूपप्रतिबन्धकेत्यर्थः। द्रवद्रव्यादन्यत् । अदृष्टादिकमित्यर्थः। **तत्रासंभवादिति** । सांसिद्धिकद्रवत्वस्य तत्राननुभवादिति भावः। **वाय्वादाविति।** यद्यपि तेजसोऽपि न तत्र रूपं प्रत्यक्षमिति रूपाभावो नैकप्रतिबन्धकत्वकल्पने बीजं तथापि पार्थिवरूपनाशे नीरूपद्रव्यसंयोगस्य प्रतिबन्धकत्वे क्वापि पार्थिवरूपनाशः पाकेन न स्यात्तस्य सर्वदैव संभवादिति रूपवतो द्रव्यस्यान्यस्यैव तथात्वमङ्गीकरणीयमित्यभिप्रायेणैतदभिहितमित्यवधेयम् । **तदानीमिति** । अन्धकारस्थितिदशायामित्यर्थः। **सजातीयग्रहणकृतमिति।** रूपत्वेन स्वसजातीयं यत्पी-

---

१ जले पूर्वरूपविजातीयरूपजनकपाकाभावात् जलपरमाणौ पूर्वरूपविजातीयरूपानधिकरणत्वसत्वादिति व्यभिचारः. २ व्यभिचारवारणाय.

दिनकरी ।

नच तथाप्यन्धकारे सुवर्णस्य साक्षात्कारापत्तिः तेजोभिन्नद्रव्यप्रत्यक्षं प्रत्येवालोकसंयोगस्य हेतुत्वादिति वाच्यं, सुवर्णभिन्नं यत्तेजस्तद्भिन्नद्रव्यप्रत्यक्षं प्रत्येव तस्य हेतुत्वात् । नवीनास्तु सुवर्णं पार्थिवमेव पीतं सुवर्णं द्रुतमिति साक्षात्संबन्धेन द्रवत्वप्रतीतेर्भ्रमत्वायोगात् द्रुतं द्रुततरमिति प्रतीतेर्द्रवत्वस्याप्यत्यन्तोच्छेदात् पृथिवीत्वस्य पीतरूपसमवायिकारणतावच्छेदकत्वाद्रूपनाशे तादात्म्येन स्वर्णस्य विरोधित्वाच्च न पीतरूपनाश इति **वदन्ति । इति तेजोग्रन्थः ॥** ॥ वायौ प्रमाणं दर्शयितुं मूलेऽपाकजोऽनुष्णाशीतस्पर्शस्तु पवने मत इत्युक्तं [१]तत्रापा-

रामरुद्री ।

तद्रूपं तत्प्रत्यक्षप्रयोज्यं अग्रहणं प्रत्यक्षविषयत्वाभाव इत्यर्थः । **तेजोभिन्नेति ।** स्वस्मिन्स्वप्रतियोगिकसंयोगानङ्गीकारेण तेजोन्तरा संयुक्ततेजःप्रत्यक्षानुपपत्त्या तथैव कार्यकारणभावस्य स्वीकरणीयत्वादिति भावः । **यद्यपि** तेजःसंयुक्तसंयोगत्वेन हेतुत्वे नेयमनुपपत्तिस्तेजस्यपि तत्सत्वात्तथापि लाघवात्संयोगसंबन्धेन तेजस एव द्रव्यप्रत्यक्षहेतुतायाः स्वीकरणीयतया स्वस्मिन्संयोगेन स्वस्यासत्वात्तेजोभिन्नत्वं द्रव्यविशेषणमावश्यकमिति भावः । **द्रुतमिति ।** इदं च जलमध्यस्थमसीक्षोदन्यायेन पीतद्रव्यस्य अद्रवत्वाङ्गीकारस्य ग्रन्थकृत्संमतत्वात्तदभिप्रायेणोक्तम् । द्रवत्वस्यापीत्यपिकार उच्छेदादित्यनन्तरं योजनीयस्तथापि जले द्रवत्वस्य पार्थिवद्रवत्वापेक्षयातिविलक्षणत्वात्साध्यसिद्धिकत्वाच्च न जलमित्यर्थः । पीतरूपवत्वाच्च न पृथिव्यन्य इत्याह—**पृथिवीत्वस्येति ।** ननु तर्ह्यग्निसंयोगे कुतो न रूपनाश इत्यत आह—**रूपनाश इत्यादि ।** वदन्तीत्यस्वरससूचनाय । स च पार्थिवस्यापि तदानीं द्रवत्वाङ्गीकारसंभवेन प्रतीतेः प्रमात्वसंभवात् द्रव्यान्तरसंयोगस्यैव अन्यत्र पार्थिवरूपद्रवत्वनाशप्रतिबन्धकत्वेन क्लृप्ततया तत्रैव तादात्म्येन स्वस्य तदुभयनाशप्रतिबन्धकताकल्पनेऽन्यत्रादृष्टकल्पनापत्तेः ग्रन्थकृता पार्थिवस्य द्रवत्वानङ्गीकारेण तदीयद्रवत्वनाशे द्रव्यान्तरसंयोगस्य प्रतिबन्धकत्वकल्पनाच्चैतन्मते तत्रापि स्वस्य प्रतिबन्धकताकल्पनाधिक्याच्चावगन्तव्यः । **इति तेजोग्रन्थः ॥ ॥ अपाकजानुष्णाशीतस्पर्शवन्मात्रेति ।** पृथिवीत्ववारणाय मात्रपदम् । अपाकजानुष्णाशीतस्पर्शवद्भिन्ने पार्थिवपरमाणौ पृथिवीत्वस्य वृत्तेस्तद्व्युदासः । अत्रच तादृशस्पर्शवन्मात्रवृत्तित्वं तादृशस्पर्शवद्भिन्नावृत्तित्वमात्रं नतु तादृशस्पर्शवद्वृत्तित्वमपि तत्र घटकं प्रयोजनविरहात्तादात्म्यत्वादेरपि तादृशस्पर्शवद्भिन्नवृत्तित्वादेव वारणात् पटत्वादिकमादायातिव्याप्तिवारणाय साक्षाद्व्याप्यत्वनिवेशः, तच्च द्रव्यत्वव्या-

---

१ कारिकायाम्.

तिर्यग्गमनवानेष ज्ञेयः स्पर्शादिलिङ्गकः ।

अनुष्णाशीतस्पर्शस्य पृथिव्यामपि सत्वादुक्तमपाकज इति । अपाकजस्पर्शस्य जलादावपि सत्वादुक्तमनुष्णाशीतेति । **एतेन** वायवीयविजातीयस्पर्शो दर्शितः । तज्जनकतावच्छेदकं वायुत्वमिति भावः । एष वायुः स्पर्शादिलिङ्गकः । वायुर्हि स्पर्शशब्दधृतिकम्पै-

दिनकरी ।

कजादिपदानां क्रमेण व्यावृत्तिमाह—**अनुष्णाशीतस्पर्शेति । उक्तमपाकज इति ।** यद्यप्यपाकजानुष्णाशीतस्पर्शवत्त्वं पटादावतिव्याप्तं तथाप्यपाकजानुष्णाशीतस्पर्शवद्वृत्तिद्रव्यत्वसाक्षाद्व्याप्यजातिमत्त्वं पाकजस्पर्शवदवृत्त्यनुष्णाशीतस्पर्शवद्वृत्तिद्रव्यत्वसाक्षाद्व्याप्यजातिमत्त्वं वा तदर्थोऽवसेयः । **एतेन** स्पर्शस्यानुष्णाशीतत्वादिकथनेन । **तज्जनकतावच्छेदकमिति ।** तथाच विजातीयस्पर्शजनकतावच्छेदकतया वायुत्वजातिसिद्धिः । **इदमुपलक्षणम् ।** शब्दविशेषस्य वह्नित्वावच्छिन्नस्य वा निमित्तकारणतावच्छेदकतया वायुत्वजातिसिद्धिरित्यपि द्रष्टव्यम् । **मूले स्पर्शादिलिङ्गक इति ।** स्पर्शादीनि लिङ्गानि यस्य स तथा । **मुक्तावल्यां धृतीति ।**

रामरुद्री ।

प्यजात्यव्याप्यत्वमात्रं गुणादिवृत्तिजातीनां तादृशस्पर्शवद्भिन्नावृत्तित्वदलेनैव वारणात् । वायुपटद्वित्वमादायातिव्याप्तिवारणाय जातिपदम् । अपाकजस्पर्शवद्भिन्नावृत्तित्वनिवेशेनैव पृथिवीत्ववारणसंभवेपि जलत्वादीनामवारणादनुष्णाशीतस्पर्शवदित्युक्तम् । प्रथमस्याधिकाभावद्वयावच्छिन्ने वृत्तिताद्वयघटितत्वेन आधिक्यादेकाधिकरणाधेयत्वघटितं लघुभूतं कल्पान्तरमाह—**पाकजेति ।** पृथिवीत्ववारणायावृत्त्यन्तं जलत्ववारणाय वृत्त्यन्तं स्पर्शत्वव्याप्यजातिविशेषावच्छिन्नपरमनुष्णाशीतपदमिति लाभायैवात्र स्पर्शपदम् । अन्यथा उष्णाशीतभिन्नज्ञानादिमद्वृत्त्यात्मत्वजातिमादायैव अतिव्याप्तेः । पूर्वदले स्पर्शपदं तु समवायेन पाकजवत्वलाभायान्यथा वायोरपि कालिकादिना पाकजस्पर्शवत्तयाऽसंभवापत्तेरन्यत्पूर्ववदनुसंधेयम् । **एतेनेति । वस्तुतस्तु** यद्यपीत्यादिना दर्शिताशङ्कानिरासायैव मूले एतेनेत्यादिग्रन्थः । तथाच विजातीयस्पर्शवत्वस्यैव

---

१ पाकजपदानुपादाने वायुत्वस्य स्पर्शवदवृत्तित्वाभावात् असंभवः अतः पाकजपदम्.

रनुमीयते विजातीयस्पर्शेन विलक्षणशब्देन तृणादीनां धृत्या शाखादीनां कम्पनेन च वायोरनुमानात् यथाच वायुर्न प्रत्य-

दिनकरी।

धृतिर्गुरुणो द्रव्यस्यापतनम्। विजातीयस्पर्शेनेति तृतीयान्तचतुष्कम-नुमानादित्यनेनान्वितम्[1]। **अनुमितिप्रकारस्तु** योयं रूपवद्द्रव्यासम-वेतस्पर्शः स क्वचिदाश्रितः स्पर्शत्वात् पृथिवीसमवेतस्पर्शवत्। पृथि-व्यादिस्पर्शे सिद्धसाधनवारणाय रूपवद्द्रव्यासमवेत इति विशेषणम्। **एवमसति** रूपवद्द्रव्याभिघाते योयं पर्णादिषु शब्दसन्तानः स स्पर्श-वद्वेगवद्द्रव्यसंयोगजन्यः अविभज्यमानावयवद्रव्यसंबन्धिशब्दसन्ता-नत्वात् दण्डाभिहतभेरीशब्दसन्तानवत् पृथिव्याद्यभिघातजन्मनि सिद्धसाधनवारणायासतीत्यादिपक्षविशेषणम्। विभागजन्मनि शब्दे व्यभिचारवारणाय हेतावविभज्यमानेति। **एवं** नभसि तृणतूलस्तन-यित्नुविमानादीनां धृतिः स्पर्शवद्वेगवद्द्रव्यसंयोगहेतुका अस्मदाद्यन-धिष्ठितद्रव्यधृतित्वात् नौकाधृतिवत् जलादिगततृणादौ सिद्धसाधन-

रामरुद्री।

वायुलक्षणत्वे न कोपि दोष इति मूलाभिप्राय इति **युक्तमुत्पश्यामः**। **सिद्धसाध-नवारणायेति**। इदं च स्पर्शत्वसामानाधिकरण्येन द्रव्याश्रितत्वसाधनाभिप्रायेणावच्छे-दकावच्छेदेन साध्यसिद्धौ सामानाधिकरण्येन सिद्धेरप्रतिबन्धकत्वादेवमग्रेपि बोध्यम्। **शब्दसन्तान इति**। यद्यपि वेगवद्द्रव्यसंयोगस्यैव शब्दजनकतया साध्ये स्पर्शवत्व-विशेषणमनर्थकं शब्दजनने स्पर्शानुपयोगात्तथापि उक्तानुमानेनैव वायोः स्पर्शस्यापि सिद्ध्यर्थं तदुपात्तम्। साध्ये व्यर्थविशेषणत्वस्यादोषत्वादिति **ध्येयम्**। गगनादिसंयोगहे-तुकत्वसिद्ध्यर्थान्तरतावारणाय स्पर्शवदिति। नचैवमपि तेजस्संयोगहेतुकत्वसिद्ध्यर्था-न्तरता तदवस्थैवेत्यस्वरसादाह—**वेगवदिति**। तत्र वेगपदं चात्र द्रव्यान्तरक्रिया-जनकवेगपरं तेन तेजस्यपि वेगसत्वेन तदुपादानेति नार्थान्तरतापत्तिरेवं च स्पर्शव-त्वोपादानं वायौ स्पर्शसिद्ध्यर्थमेवेत्यवधेयम्। **अस्मदाद्यनधिष्ठितेति**। प्रयत्नव-दात्मसंयोगप्रयुक्तद्रव्यधृतित्वादित्यर्थः। **नौकादीति**। जलस्थद्रव्यधृतिवदित्यर्थः। **जलादिगतेति**। इदं चावच्छेदकावच्छेदेन साध्यसिद्धेर्नोद्देश्यता किंतु सामानाधि-करण्येनेत्यभिप्रायेण। **अन्यथा** तादृशतृणादिधृतौ साध्यस्य सिद्धावपि वायुमात्राधि-

---

१ हेतुत्वं तृतीयार्थः तस्यानुमितावन्वयः। तथाच स्पर्शादिहेतुकानुमितिविषय इति वाक्यार्थः.

पूर्ववन्नित्यताद्युक्तं देहव्यापि त्वगिन्द्रियम् ॥ ४३ ॥

क्षस्तथाग्रे वक्ष्यते । **पूर्ववदिति** । वायुर्द्विविधो नित्योऽनित्यश्च

दिनकरी ।

वारणाय नभसीति प्रयत्नवदात्मसंयोगहेतुकधृत्यादौ व्यभिचारवारणायास्मदादीति । **एवं** रूपवद्द्रव्याभिघातमन्तरेण तृणे कर्म स्पर्शववद्वेगवद्द्रव्याभिघातजन्यं विजातीयकर्मत्वात् नदापराहताकाशादिकर्मवदिति । **अग्रे वक्ष्यत इति** । आत्मनिरूपणावसरे इत्यर्थः । **मूले पूर्ववन्नित्यताद्युक्तमिति** । पूर्ववज्जलवदित्यर्थः । नित्यतादीत्यादिनाऽनित्यत्वपरिग्रहः । उक्तं बोध्यमित्यर्थः । एतदेव स्पष्टयति

रामरुद्री ।

ष्ठिततृणादिधृतावेव साध्यस्यासिद्धतया अवच्छेदकावच्छेदेन साध्यसिद्ध्यभावात्तादृशानुमितौ बाधकाभावेन सामानाधिकरण्येन साध्यसिद्धेरकिंचित्करत्वापातात् सामानाधिकरण्येन साध्यसिद्ध्यापि वायुसिद्धिसंभवेनावच्छेदकावच्छेदेन साध्यसिद्धेरुद्देश्यत्वे प्रयोजनाभावादिति भावः । **नभसीति** । वायुभिन्नस्पर्शवदनधिष्ठितेति तदर्थः । नत्वसंयुक्तार्थकत्वं । जलस्थतृणादिव्यावर्तनासंभवादिति मन्तव्यम् । **प्रयत्नवदिति** । परमेश्वरधृतपृथिव्यादिलोकधृत्यादावित्यर्थः । नत्वस्मदादिधृतघटादिधृत्यादाविति तदर्थः संभवति । तत्रास्मादादिहस्तादिरूपतादृशद्रव्यसंयोगहेतुकत्वरूपसाध्यस्यापि सत्वेन व्यभिचाराप्रसक्तेरिति ध्येयम् । कर्मणा वायुसिद्धिप्रकारमाह—**एवमित्यादिना** । पार्थिवाभिघातजन्यतृणादिकर्मणि सिद्धसाधनवारणायान्तरेणेत्युक्तं । साध्ये स्पर्शवत्त्वोपादानप्रयोजनं पूर्ववदेव । चेष्टात्मकक्रियायां व्यभिचारवारणाय हेतौ विजातीयेति । विलक्षणेति तदर्थः । वेगाजन्यत्वे सति चेष्टाभिन्नत्वमेव प्रकृते वैलक्षण्यं नतु जातिविशेषः । अवच्छेदकावच्छिन्नयत्नगतकारणतानिरूपितकार्यतावच्छेदकतया चेष्टायां जातिविशेषसिद्धिसंभवेपि अचेतननिष्ठक्रियासु तत्साधकप्रमाणाभावात् । नच स्पर्शवद्द्रव्याभिघातजन्यतावच्छेदकतयापि अचेतनक्रियासु जात्यन्तरसिद्धौ बाधकाभावादिति वाच्यम् । तथासति धूमादिपरामर्शजन्यतावच्छेदकतयापि अनुमितौ जातिविशेषाणां सिद्धिप्रसङ्गाद्धूमादिलिङ्गकानुमितित्वस्यैव तत्कार्यतावच्छेदकतया सर्वैरुपगमेनेष्टापत्त्यसंभवात्प्रकारान्तरेण कार्यकारणभावोपपत्तावतिरिक्तजातिकल्पनानौचित्यात् तत्तदनन्तक्रियाव्यक्तिभेदस्य दुर्ज्ञेयतया चेष्टत इति प्रतीतौ विलक्षणतया च चेष्टात्वजातिसिद्धेर्निष्प्रत्यूहत्वादिति विभावनीयम् । **पूरं** प्रवाहः तदाह तत्वं तत्संयुक्तत्वमेव कारिकास्थपूर्वपदस्याव्यवहितपूर्वार्थकत्वे तेजसि नित्यत्वादेः कारिकायां कण्ठतोऽनुक्तेरित्यतस्तदर्थ-

१ कारिकायाम्.

परमाणुरूपो नित्यस्तदन्योऽनित्योऽवयवसमवेतश्च। सोपि त्रिविधः शरीरेन्द्रियविषयभेदात्। तत्र शरीरमयोनिजं पिशाचादीनाम् परन्तु जलीयतैजसवायवीयशरीराणां पार्थिवभागोपष्टम्भादुपभोगक्षमत्वं जलादीनां प्राधान्याज्जलीयत्वादिकमिति। अत्र यो विशेषस्तमाह—देहव्यापीति। शरीरव्यापकं स्पर्शग्राहकमिन्द्रियं

दिनकरी।

मुक्तावल्यां—वायुर्द्विविध इति। तत्र तेषु मध्ये। अयोनिजमयोनिजमेवेत्यर्थः। पिशाचादीनामिति। मरुतां लोके प्रसिद्धमिति शेषः। ननु वायोस्ताल्वादिवाग्व्यापाराभावात् करचरणाद्यभावात् कथं भोगायतनत्वमित्यत आह—परंत्विति। जलीयतैजसशरीरयोरप्याक्षेपस्य तुल्यत्वात् प्रकरणलाघवमभिप्रेत्य साधारण्येन समाधानमाह—जलीयतैजसवायवीयेति। ननु कथं तर्हि जलीयत्वादिव्यपदेश इत्यत आह—जलादीनामिति। अत्र त्वगिन्द्रिये यो विशेषोऽधिष्ठानादिः। शरीरव्यापकमिति। नच नखलोमकेशादीनां त्वगिन्द्रियानाधारत्वादसंभव इति वाच्यं, तेषां संयोगिद्रव्यत्वेन शरीरत्वाभावात् मूलस्थत्वगिन्द्रियमित्यस्य त्वचि स्थितमिन्द्रयमित्यर्थः। एतेन देहसहजावरणं त्वगित्युच्यते तच्च पार्थिवं प्रत्यक्षसिद्धं चेति नेन्द्रियं, नच वायवीयमिति परास्तम्। त्वगिन्द्रियल-

रामरुद्री।

माह—जलवदिति। ननूक्तमित्यसङ्गतं कारिकायां वायोर्नित्यतादीनामनभिधानादित्यतस्तदर्थमाह—बोध्यमिति। तेषामिति। लोमादीनामित्यर्थः। संयोगिद्रव्यत्वेन शरीरसंयुक्तद्रव्यत्वेनेत्यर्थः। द्रव्यद्वयस्यैव संयोगसंभवाल्लोम्नो न शरीरत्वमिति द्योतनाय शरीरसंयुक्तत्वाभिसन्धानम्। यद्यप्येवमपि पुरीतति शरीरावयवनाडीविशेषे त्वगिन्द्रियाभावेन तस्यैवमपि न देहव्यापकतासंभवः वपुषि ज्ञानवारणानुरोधेन पुरीततौ तदनङ्गीकारात्तथापि देहव्यापकत्वं यावद्देहावयववृत्तित्वमेव विवक्षितं तच्च पुरीतति त्वगिन्द्रियाभावे जनकमध्यस्थनाडीभागगतविशेषस्यैव पुरीततीत्वाङ्गीकारेणाक्षतमेव। पुरीतत्प्रदेशस्य नाड्यवयवत्वेपि शरीरावयवत्वाभावात्। नच शरीरव्याप-

१ अनित्यवायुरपि.

त्वक् तच्च वायवीयं रूपादिषु मध्ये स्पर्शस्यैवाभिव्यञ्जकत्वात्

दिनकरी ।

क्षणमाह—**स्पर्शेति** । कार्यमात्रजनककालादावतिव्याप्तिवारणायेन्द्रियमिति । चक्षुरादावतिव्याप्तिवारणाय स्पर्शग्राहकेति । त्वक् । त्वगिन्द्रियमित्यर्थः । **तच्चेति** । त्वगिद्रियं चेत्यर्थः । पक्षे स्पर्शत्वाभिव्यञ्जकत्वादसिद्धिवारणाय रूपादिषु मध्य इति । मनसि व्यभिचारवारणाय एवकारः त्वगिन्द्रियसन्निकर्षे व्यभिचारवारणाय द्रव्यत्वे सतीत्यपि

रामरुद्री ।

कत्वं शरीरनिष्ठप्रतियोगि[१]व्यधिकरणाभावाप्रतियोगित्वमेव तथाच पुरीततः शरीरावयवत्वेपि तदवच्छेदेन शरीरवृत्त्यभावप्रतियोगित्वेपि त्वगिन्द्रियस्य न शरीरव्यापकत्वानुपपत्तिरिति वाच्यम् । **तथासति** केशादीनां शरीरावयवत्वेपि क्षतिविरहेण ग्रन्थकृतां तेषां द्रव्यान्तरताव्यवस्थापनस्य वैकल्यापत्तेः । **परेतु** सिद्धान्ते नभोभाग एव पुरीतद्गगने त्वगभावादेव तत्र मनसोऽवस्थानदशायां ज्ञानानुत्पादः । एतदभिप्रायेणैव **"रे रे मानस पालितं प्रति जनुर्देहान्तरे त्वं सदा तस्मात्कृष्णपदांबुजेक्षणमपि प्रस्थीयतां रे मनः । इत्थं प्रार्थितमानसं निजगृहप्रध्वंसशङ्काकुलं मिथ्यामध्यवियद्गतं न च गतं तत्पादपङ्केरुहं"** इति प्राचीनपद्यमपि सङ्गच्छत इति **प्राहुः** । सहजावरणं स्वाभाविकावरणं चर्मरूपम् । **कालादाविति** । **यद्यपि** स्पार्शनत्वावच्छिन्नजन्यतानिवेशेन कालादावतिव्याप्तेः—आवश्यकश्च लक्षणे तादृशजन्यतानिवेशः । अन्यथा जन्यमात्रस्य कालोपाधितामते चक्षुष्यतिव्याप्तितादवस्थ्यात् । नच प्रलये क्रिययैव क्षणघटिकादिव्यवस्था वाच्या । तत्र तदनङ्गीकारे पुराणप्रसिद्धसृष्टिप्रलयकालयोरेकप्रमाणत्वस्य असंभवात् प्रलये दिक्कालविभागो नास्तीत्यस्य महाप्रलयपरत्वात् । तथाच महाप्रलयोपाधित्वस्य ध्वंसे स्वीकारेपि तदतिरिक्तक्रियाभिन्नजन्यमात्रे कालोपाधित्वकल्पने बीजाभावान्मतमेतदसङ्गतमिति वाच्यम् । तथासतीदानींतनदिनाद्युपाधित्वस्यानन्तक्रियाव्यक्तिषु कल्पने गौरवात् जन्यमात्रस्य तथात्वे तु दिनमात्रस्याप्येकघटादिव्यक्तेरेव तथात्वसंभवेन लाघवस्यैव तन्मूलतासंभवेन तादृशमतस्य सङ्गतत्वात् **तथापि** त्वक्संयोगादावतिव्याप्तिवारणायैव इन्द्रियपदमिति **ध्येयम्** । मूले इन्द्रियं त्वगित्यसङ्गतं त्वचश्चर्मरूपस्य इन्द्रियाधिष्ठानत्वादत इन्द्रियपदपूरणेन तस्य त्वचि स्थितमिन्द्रियमित्यर्थकतामाह—**त्वगिन्द्रियमिति** । **मध्य इतीति** । तत्सहितैवकारेण रूपाद्यव्यञ्जकत्वस्यैव लाभेन स्पर्शव्यञ्जकत्वे त्वगिन्द्रियस्य न स्वरूपासिद्धिरिति भावः । बोध्यमित्यस्य विशेषणमित्यादिः । हृदि प्राण

---

१ त्वगिन्द्रियशून्यप्रदेशावच्छेदेन शरीरे वर्तमानात्यन्ताभावप्रतियोगित्वमादाय व्यापकत्वभङ्गः अतः प्रतियोगिव्यधिकरणपदं.

प्राणादिस्तु महावायुपर्यन्तो विषयो मतः।
आकाशस्य तु विज्ञेयः शब्दो वैशेषिको गुणः ॥ ४४ ॥

अङ्गसङ्गिसलिलशैत्याभिव्यञ्जकव्यजनपवनवत्। विषयं दर्शयति—**प्राणादिरिति**। यद्यप्यनित्यो वायुश्चतुर्विधस्तस्य चतुर्थी विधा प्राणादिरित्युक्तमाकरे तथापि संक्षेपादेव त्रैविध्यमुक्तम्। प्राणस्त्वेक एव हृदादिनानास्थानवशान्मुखनिर्गमनादिनानाक्रियाभेदाच्च नानासंज्ञां लभत इति पर्यवसितो वायुः। आकाशं निरूपयति—**आकाशस्येति**। आकाशकालदिशामेकैकव्यक्तित्वादाकाश-

दिनकरी।

बोध्यम्। **अङ्गसङ्गिसलिलं** स्वेदः। **आकरे** प्रशस्तपादभाष्यादौ। **प्राणस्त्वेक एवेति**। कथं तर्ह्यपानादिव्यवहार इत्यत आह—**स्थानवशादिति** "हृदि प्राणो गुदेऽपानः समानो नाभिसंस्थितः। उदानः कण्ठदेशस्थो व्यानः सर्वशरीरगः" इति स्थानभेदादित्यर्थः। **क्रियाभेदाच्चेति**। मुखनासिकाभ्यां निष्क्रमणप्रवेशनात्प्राणः मलादीनामधोनयनादपानः आहारेषु पाकार्थवह्नेः समुन्नयनात्समानः ऊर्ध्वनयनादुदानः नाडीमुखेषु विततनाद् व्यान इति क्रियाभेदाद्धि पञ्चसंज्ञां लभते नतु संज्ञाभेदेन संज्ञिभेद इति भावः। इति वायुग्रन्थः॥ ॥ **आकाशेति**। कालत्वं दिक्त्वं न जातिरित्यग्रे वक्तव्यं तल्लाघवेनात्रैव प्रसङ्गाद्युगपदभिदधाति—**न जातिरिति**।

रामरुद्री।

इत्यादेः हृन्मात्रावच्छिन्न इत्यादिरर्थः। यथाश्रुते व्यानस्यापि प्राणत्वापत्तिः समुन्नयनमुद्दीपनं वह्नेर्वायुसखत्वेन वायुसहकारेणैव तदभिवृद्धिरिति भावः। विततनादन्नरसस्य विस्तारणादित्यर्थः। **इति वायुग्रन्थः॥** ॥ **ननु** आकाशनिरूपणावसरे आकाशत्वं न जातिरित्येव वक्तव्यं कालत्वदिक्त्वयोस्तत्तन्निरूपणावसरएव जातित्वनिषेधौचित्यात् तत्किं मुक्तावल्यामिदानीमेव तयोर्जातित्वनिराकरणमारभतइत्याशङ्कायामाह—**कालत्वमित्यादि**। अग्रे तत्तन्निरूपणावसरे। तथाच न जातिरित्यस्य वारत्रयलेखने ग्रन्थगौरवं स्यादिति भावः। तदित्यव्ययं तस्मादित्यर्थः। **ननु** तथाप्यसङ्गताभिधानं दुर्वारमेवेत्यत आह—**प्रसङ्गादिति**। स्मृतस्योपेक्षानर्हत्वं प्रसङ्गः एकहेतुकानुमिति-

त्वादिकं न जातिः किंतु आकाशत्वं शब्दाश्रयत्वं वैशेषिक

दिनकरी ।

अनेकसमवेतत्वाभावादिति शेषः । तेनैकव्यक्तित्वस्य जात्यभावहेतुत्वे वैयधिकरण्यमिति प्रत्युक्तम् । **किं त्विति** । आश्रयता चात्र समवायेन विवक्षिता तेन कालस्य जगदाधारत्वेन शब्दाश्रयत्वेपि न क्षतिः मूले वैशेषिकपदस्य वैयर्थ्यमाशङ्क्याह । **वैशेषिक इतीति** ।

रामरुद्री ।

विषयत्वेन तयोरपि स्मृतत्वादिति भावः । तथाच प्रसङ्गसङ्गत्या तदभिधानान्नार्थान्तरतापत्तिरिति बोध्यम् । **मूले** आकाशादीनामेकव्यक्तिकत्वादिति हेतुना आकाशत्वादेर्जातित्वाभावे हेतुरुक्तस्तत्र हेतुसाध्ययोर्वैयधिकरण्यमाशङ्क्य हेतुं पूरयति—**अनेकेति** । **यद्यपि** आकाशादीनामाकाशत्वादिकमेकव्यक्तिकत्वान्न जातिरित्यन्वयः तत्रच एकैव व्यक्तिराश्रयो यस्येति बहुव्रीहौ कप्रत्ययः तस्य भावस्तत्वं तस्मादित्यर्थः आश्रये एकत्वं च स्वप्रतियोगिवृत्तिद्रव्यविभाजकोपाधिमत्त्वस्वाश्रयत्वोभयसंबन्धेन भेदविशिष्टो यस्तदन्यत्वं एतादृशविशिष्टो घटादिर्नत्वाकाशः तदाश्रयकत्वं तदाश्रितत्वमिति यावत् एवंरीत्या मूलोक्तहेतुरपि परिष्कर्तुं शक्यस्तथापि एतादृशहेतौ गौरवमालोचयताऽनेकानुयोगिकसमवायप्रतियोगिकत्वेन हेतुः पूरितः अनेकत्वं नैकत्वभिन्नसङ्ख्या तथासति गुणे गुणानङ्गीकारेण गुणत्वजातावपि तथाविधसङ्ख्यावदनुयोगिकसमवायप्रतियोगिकाभावसत्त्वेन व्यभिचारापत्तेः किंतु अपेक्षाबुद्धिविशेषविषयत्वं तच्च यद्यपि अपेक्षाबुद्धीनामननुगतत्वादननुगतं यत्किंचिदेकबुद्धिव्यक्तिविषयानुयोगिकसमवायप्रतियोगिकाभावस्य घटत्वादिजातिसाधारण्येन हेतुत्वमसंभवदुक्तिकं **तथापि** स्वप्रतियोगिसमवेतत्वस्वाश्रयसमवेतत्वोभयसंबन्धेन भेदविशिष्टान्यत्वादित्यर्थे तात्पर्यान्न दोषः । एतावतापि द्रव्यविभाजकोपाधिघटितमूलोक्तहेत्वपेक्षया लाघवानपायात् अत्रच लाघवात्समवेतत्वाभावस्यैव हेतुता युक्तेति नाशङ्कनीयम् । शब्दसमवायिकारणत्वापेक्षया लाघवेन शब्दस्यैव आकाशत्वरूपतया स्वरूपासिद्धिप्रसङ्गादित्यवधेयम् । **वैयधिकरण्यमितीति** । इदंच एकव्यक्तिरेवैकव्यक्तिकं तस्य भावस्तत्त्वमिति व्युत्पत्त्या एकव्यक्तिकत्वादित्यर्थपर्यवसितं मूलोक्तं तत्रच द्रव्यत्वादेरप्येकव्यक्तिकत्वेन व्यभिचारापत्त्या आकाशादीनामित्येकव्यक्तिकत्वादित्यनेनान्वितमित्यभिप्रायेणोक्तं यथोक्तार्थकत्वे वैयधिकरण्याभावात् । नचैवमिदानीं तादृशार्थैकैकव्यक्तिकत्वादित्यस्य हेतुत्वसंभवान्मूले तदुक्तिवैयर्थ्यमिति वाच्यम् । हेतुसाधकत्वेनैव तदुपन्यासादिति

---

१ स्वाश्रयत्वसंबन्धेन भेदविशिष्टान्यत्वोक्तौ घटभेदमादाय तदाश्रयत्वस्याकाशे सत्त्वात् भेदविशिष्टान्यत्वं न स्यादतः प्रथमसंबन्धः आकाशभेदमादाय स्वप्रतियोगि आकाशः तद्वृत्तिद्रव्यविभाजकआकाशत्वरूपोपाधिमत्त्वमादाय तद्दोषतादवस्थ्यमतः द्वितीयसंबन्धः.

इति कथनं तु विशेषगुणान्तरव्यवच्छेदाय । एतेन प्रमाणमपि दर्शितं तथा हि शब्दो विशेषगुणश्चक्षुर्ग्रहणायोग्यबहिरिन्द्रिय-

दिनकरी ।

इत्थं च शब्द इति मूलं सावधारणं ज्ञेयम् । एतेन विशेषगुणत्व-कथनेन प्रमाणमित्याकाश इत्यादिः । तच्च शब्दः पृथिव्याद्यष्टद्रव्या-तिरिक्तद्रव्याश्रितः अष्टद्र[1]व्यानाश्रितत्वे सति द्रव्याश्रितत्वादित्येवंरूपं बोध्यम् । दर्शितं सूचितम् । अत्रानुमाने स्वरूपासिद्धिं परिहर्तुमाह । **तथाहीति** । घटादौ व्यभिचारवारणायायोग्येति आत्मनि व्यभि-चारवारणाय बहिरिन्द्रियग्राह्येति रसत्वादौ व्यभिचारवारणाय जा-

रामरुद्री ।

भावः । **इत्थं चेति** । वैशेषिकपदस्याकाशे विशेषगुणान्तरव्यवच्छेदपरत्वे चेत्यर्थः । **सावधारणमिति** । शब्द एवेत्येवकारसहितमित्यर्थः तथासत्येवोक्तार्थलाभसंभवा-दिति भावः । **विशेषगुणत्वेति** । विशेषगुणत्वस्य शब्दे सिद्ध्यनन्तरमेव वक्ष्यमाण-रीत्याऽऽकाशसाधकवक्ष्यमाणहेतोः शब्दे सिद्धिसंभवादिति भावः । आकाशे प्रमाणप्रदर्श-नरूपता शब्द एवाकाशविशेषगुण इत्यस्य न संभवतीत्यतो दर्शितमित्यस्यार्थमाह । **सूचितमिति । घटादाविति** । त्वगिन्द्रियजन्यलौकिकप्रत्यक्षविषयघटादौ व्यभि-चारतादवस्थ्यमतश्चक्षुर्ग्रहणायोग्येत्यस्य चक्षुर्जन्यलौकिकप्रत्यक्षस्वरूपायोग्यत्वे सती-त्यर्थः । घटः शब्दावच्छेदक इति शब्दांशे अलौकिकविषयताशालिचाक्षुषं प्रति शब्द-स्यापि स्वरूपयोग्यतया स्वरूपासिद्धिवारणाय लौकिकत्वनिवेशः । तादृशप्रत्यक्षाविषय-त्वोक्तौ चक्षुस्संयोगाद्यभावेन तादृशप्रत्यक्षविषयघटादौ व्यभिचारतादवस्थ्यमतः स्वरू-पयोग्यताप्रवेशः । सा च उद्भूतरूपं नयनस्य गोचर इत्यादिना परिगणितानामेवेति भावः । **बहिरिन्द्रियग्राह्येति** । बहिरिन्द्रियग्राह्यत्वं बहिरिन्द्रियजन्यलौकिकप्रत्यक्ष-विषयत्वं व्यभिचारवारणाय लौकिकत्वनिवेशः । **अथा**त्मनीन्द्रियग्राह्यद्रव्यत्वादिजातिस-त्त्वाद्व्यभिचारो दुर्वार एव । न च सत्यन्तं जातावेव विशेषणमस्तु तथा च द्रव्यत्वस्य चक्षुर्ग्रहणयोग्यत्वान्न तदादायात्मनि व्यभिचार इति वाच्यम् । तथासति चाक्षुषावि-षयत्वोक्त्यैव सामंजस्ये योग्यताविशेषनिवेशनवैयर्थ्यापत्तेः । चाक्षुषाविषयबहिरिन्द्रिय-ग्राह्यगुणावृत्तिजातौ मानाभावेन तादृशजातिमादाय व्यभिचाराप्रसक्तेरिति **चेन्मैवं,** बहिरिन्द्रियग्राह्यजातिमत्त्वादित्यस्य बहिरिन्द्रियग्राह्यत्वे सति जातिमत्त्वादित्यर्थकतया आत्मनि व्यभिचारानवकाशात् शब्दध्वंसादौ व्यभिचारवारणायैव जातिमत्त्वस्य सार्थ-

---

१ अष्टद्रव्यानाश्रितत्वमात्रोक्तौ आकाशादौ व्यभिचारः अतः पंचम्यन्तं तन्मात्रोक्तौ रूपे-व्यभिचारः अतः अष्टद्रव्यानश्रितत्वम्.

ग्राह्यजातिमत्त्वात् स्पर्शवत् शब्दो द्रव्यसमवेतः गुणत्वात् संयोगवदित्यनुमानेन शब्दस्य द्रव्यसमवेतत्वे सिद्धे शब्दो न स्पर्शवद्विशेषगुणः अग्निसंयोगासमवायिकारणकत्वाभावे सति अकारणगुणपूर्वकप्रत्यक्षत्वात् सुखवत् । पाकजरूपादौ व्यभिचारवारणाय सत्यन्तम्[1] । पटरूपादौ व्यभिचारवारणायाकारणगुणपूर्वकेति[2] जलपरमाणुरूपादौ व्यभिचारवारणाय प्रत्यक्षेति[3] । शब्दो

दिनकरी ।

तिमदिति एतच्चानुमानमग्निमद्रव्यसमवेतत्वसाधकानुमाने स्वरूपासिद्धिनिरासायेति बोध्यम् । **गुणत्वादिति** । एतदनुमानेनोक्तपरिशेषानुमाने हेतौ विशेष्यासिद्धिर्निरस्ता । विशेषणासिद्ध्युद्धारायाह । **शब्दो नेति । न स्पर्शवद्विशेषगुण इति** । न स्पर्शवतो द्रव्यस्य पृथिव्यादिचतुष्टयस्य विशेषगुण इत्यर्थः । **अकारणगुणपूर्वकप्रत्यक्षत्वादिति** । अकारणगुणपूर्वकत्वे सति प्रत्यक्षत्वादित्यर्थः । हेतुसत्त्वं प्रतिपादयितुं **पाकजेति । जलपरमाण्विति** । अनित्यानां

रामरुद्री ।

कत्वाच्च । न चैवं भागासिद्धिरिति वाच्यम् । बहिरिन्द्रियग्राह्यशब्दसंभवेपि शब्दत्वसामानाधिकरण्येन अष्टद्रव्यातिरिक्तद्रव्याश्रितत्वसिद्ध्याप्याकाशसिद्धिसंभवेन शब्दत्वावच्छेदेन गुणत्वसाधने प्रयोजनाभावेन सामानाधिकरण्येन गुणत्वसिद्धेरुद्देश्यत्वात्सामानाधिकरण्येन साध्यसिद्धेरुद्देश्यतायां भागासिद्धेरदोषत्वात् । रसत्वादिव्यावृत्तये रसत्वादौ हेतोरभावज्ञानायेत्यर्थः । **अन्यथा** चक्षुर्ग्रहणायोग्यत्वे सति रसेन्द्रियग्राह्ये रसत्वे गुणत्वाभावेन व्यभिचारापत्तेरिति भावः । शब्दे गुणत्वानुमानस्य प्रकृतोपयोगितां दर्शयति । **एतच्चेति ।** द्रव्यसमवेतत्वानुमानस्य फलमाह । **एतदनुमानेनेति ।** विशेषाभावसहकृतसामान्यहेतुकानुमानं परिशेषानुमानं स्पर्शवद्द्रव्यविशेषस्य गुणो नेति साधने पृथिव्यादियत्किंचिद्द्रव्यविशेषगुणत्वाभावसिद्धौ उद्देश्यभूतस्पर्शवद्द्रव्यसामान्यविशेषगुणत्वाभावासिद्धिरतो व्याचष्टे । **न स्पर्शवत इत्यादि ।** अपाकजत्वे सत्यकारणगुणपूर्वकप्रत्यक्षविषयत्वादित्यस्य हेतुत्वे कारणगुणपूर्वकरूपादौ व्यभिचारः आत्मनः कारणाभावेन प्रत्यक्षमात्रस्यैव कारणगुणपूर्वकत्वादतस्तदर्थमाह । **अकारणेति । पाकजेतीति** । पाकजत्वोक्त्यैव कारणगुणजन्यत्वाभावलाभेनाका-

१ पाकजरूपे अग्निसंयोगः पाकः तदसमवायिकारकत्वाभावान्न व्यभिचारः. २ पटरूपे कारणीभूततन्तुगुणपूर्वकत्वाभावान्न व्यभिचारः. ३ जलपरमाणुरूपे प्रत्यक्षविषयत्वाभावान्न-व्यभिचारः.

न दिक्कालमनसां गुणः विशेषगुणत्वात् रूपवत् नात्मविशेषगुणः बहिरिन्द्रिययोग्यत्वात् रूपवत् । इत्थं च शब्दाधिकरणं नवमं

दिनकरी ।

पार्थिवरूपादीनां केषांचिदग्निसंयोगासमवायिकारणकत्वात् । केषांचित्कारणगुणपूर्वकत्वादत्रोपेक्षा । **न दिक्कालेति** । शब्द इत्यनुवर्तते । **बहिरिन्द्रियेति** । मनसोऽन्यदिन्द्रियं बहिरिन्द्रियम् योग्यत्वात्प्रत्यक्षत्वादित्यर्थः । एतेनानात्मगुणग्राहकेन्द्रियत्वं बाह्येन्द्रियत्वं तच्च मनस्यतिप्रसक्तं तेनापि रूपादिग्रहणादिति निरस्तम् । **इत्थं** चानेन प्रकारेण पृथिव्याद्यष्टद्रव्यानाश्रितत्वसिद्धौ च सिद्ध्यतीति पूर्वोक्तपरिशेषानुमानेन सिद्ध्यतीत्यर्थः । **नन्वेतत्सर्वं** तदोपपद्येत यदि शब्दस्य विशेषगुणत्वे किंचित्प्रमाणं स्यात्तत्रैव मानं न पश्याम इति चेन्न, शब्दो विशेषगुणः लौकिकप्रत्यासत्त्येन्द्रियग्राह्यत्वे सति लौकिकप्रत्यासत्त्या द्वीन्द्रियग्रहणयोग्यताराहित्ये च सति गुणत्वव्याप्यजातिमत्त्वादित्यनुमानस्यैव तत्र प्रमाणत्वात् प्रभात्वमादाय व्यभिचारवारणाय गुणत्वव्याप्येति । गुरुत्वत्वमादाय व्यभिचारवारणाय प्रथमं

रामरुद्री ।

रणगुणपूर्वकत्वे सति प्रत्यक्षत्वरूपहेतुप्रतिपत्तिसंभवादिति भावः । **अत्रोपेक्षेति** । अत्र प्रत्यक्षत्वदलव्यावृत्तिप्रदर्शने उपेक्षा तेषामग्रहणम् । तत्प्रत्यक्षत्वात्तज्जन्यप्रत्यक्षविषयत्वादित्यर्थः । **प्रमाणं स्यादिति** । शब्दस्य सामान्यगुणत्वे अष्टद्रव्यानाश्रितत्वरूपविशेषणासिद्धिप्रसङ्गात्कर्मजसंयोगादौ व्यभिचारेण उक्तहेतुना स्पर्शवद्गुणभेदसाधनासंभवेन स्पर्शवद्विशेषगुणभेदसाधने च स्पर्शवतां सामान्यगुणत्वसंभवादिति भावः । **लौकिकप्रत्यासत्त्येति** । इदं च गुरुत्वत्वादेरप्युपनयसन्निकर्षेणेन्द्रियग्राह्यत्वमादाय व्यभिचारवारणाय द्वितीयमपि एतादृशपदं शब्दस्पर्शयोरप्युपनयसन्निकर्षेण चक्षुर्ग्राह्यतया असिद्धिवारणायैव । **द्वीन्द्रियेति** । जातौ तत्तदिन्द्रियग्रहणयोग्यत्वं तत्तदिन्द्रिययोग्यवृत्तित्वमेव द्वीन्द्रियपदं तु विजातीयेन्द्रियद्वयपरं बोध्यम् । अन्यथा रूपादीनामपि चक्षुर्द्वयग्रहणयोग्यतया द्वीन्द्रियग्रहणयोग्याप्रसिद्धेः । **यद्यपि** संख्यात्वादीनां सर्वासामेव जातीनां कालभेदेन पुरुषभेदेन च द्वीन्द्रियग्राह्यतया द्वीन्द्रियग्राह्यत्वे सतीत्येव वक्तुमुचितं योग्यतानिवेशे प्रयोजनाभावात्तथापीन्द्रियद्वयजन्यत्वस्य काप्यसंभवेनाप्रसिद्ध्यापत्त्या तथा नोक्तम् । न च स्वात्मकेन्द्रियजन्यग्रहविषयत्वस्वजन्यविजातीयेन्द्रियजन्यग्रहविषयत्वोभयसंबन्धेनेन्द्रियविशिष्टत्वरूपं द्वीन्द्रियग्राह्यत्वमनुगतं निर्वकुं

द्रव्यं गगनात्मकं सिध्यति । नच वाय्ववयवेषु सूक्ष्मशब्दक्रमेण वायौ कारणगुणपूर्वकः शब्द उत्पद्यतामिति वाच्यं, अयावद्द्रव्यभावित्वेन वायोर्विशेषगुणत्वाभावात् ॥ तत्रच शरीरस्य विष-

दिनकरी ।

सत्यन्तम् । संख्यात्वमादाय व्यभिचारवारणाय द्वितीयं सत्यन्तम् । सांसिद्धिकद्रवत्वस्नेहधर्माधर्मभावनासु प्रकृतहेतोरभावेपि तत्र हेत्वन्तरेणैव विशेषगुणत्वं साधनीयमिति । पूर्वोक्तानुमाने बाधं स्वरूपासिद्धिं चाशङ्कते । **नचेति । वायाविति ।** तथा च स्पर्शवद्वायुगुणत्वस्य तत्र सत्त्वात्तदभावसाधने बाध इति **भावः ।** कारणगुणपूर्वकत्वकथनं त्वकारणपूर्वकत्वघटितहेतोरसिद्धिप्रदर्शनार्थम् । **अयावद्द्रव्यभावित्वेनेति ।** स्वाश्रयनाशजन्यनाशप्रतियोगि यद्यत्तत्तद्भिन्नत्वेनेत्यर्थः । **ननु** तथाप्याकाशे प्रत्यक्षमेव प्रमाणं किमिति नोपन्यस्तमिति चेन्न । चाक्षुषत्वप्रयोजकस्य महत्त्वे सत्युद्भूतरूपवत्त्वस्याकाशेऽसंभवेन चक्षुषः प्रमाजनकत्वासंभवात् । ननु यद्याकाशो न चाक्षुषस्तदेहपक्षीति चाक्षुषाधिकरणत्वे न किंभासते इति चेदालोक एवेति परिकलय । **नन्वा**काशीयशरीरविषययोः प्रदर्शनमु-

रामरुद्री ।

शक्यमिति वाच्यम् । जन्यत्वादिप्रवेशेनैतस्य अतिगुरुत्वादित्यभिप्रायात् । न चेन्द्रिययोग्यत्वमपि तज्जन्यलौकिकप्रत्यक्षविषयवृत्तिमत्त्वमेवेति आधेयत्वमधिकमेव योग्यतानिवेशपक्ष इति वाच्यम् । चक्षुर्योग्यत्वमुद्भूतरूपाद्यन्यतमत्वं त्वग्योग्यत्वमुद्भूतस्पर्शाद्यन्यतमत्वमेवं रूपत्वादीन्द्रिययोग्यतायाः अन्यतमत्वं च भेदकूटावच्छिन्नभेदस्तस्य च तद्यक्तित्वेनेव योग्यताघटकत्वोपगमेन लाघवानपायादिति **ध्येयम् । सांसिद्धिकेति ।** तथाविधद्रव्यत्वत्वस्नेहत्वयोस्त्वक्चक्षुरुभयग्राह्यत्वाद्धर्माधर्मभावनानामतीन्द्रियत्वान्न तेषु हेतुसत्त्वमिति भावः । **हेत्वन्तरेणैवेति ।** एते **पञ्च** विशेषगुणाः स्थितिस्थापकान्यत्वे[१] सति विभिन्नद्रव्यविभाजकोपाधिमद्यक्तिद्वयवृत्तितानवच्छेदकगुणत्वव्याप्यजातिमत्त्वात्सुखवदित्येवमनुमानं **बोध्यम् ।** पूर्वोक्तानुमाने स्पर्शवद्विशेषगुणत्वाभावसाध्यकानुमाने हेतोरसिद्धिप्रदर्शनार्थमित्यस्य पक्ष इत्यादिः । **चाक्षुष इति ।** नीलं

---

१ स्थितिस्थापकस्य पृथ्वीमात्रवृत्तित्वेन तादृशोपाधिमद्यक्तिद्वयवृत्तितानवच्छेदकगुणत्वव्याप्यस्थितिस्थापकत्वात्मकजातिमत्त्वात् तद्वारणाय सत्यन्तं संयोगवारणाय विशेष्यम्.

इन्द्रियं तु भवेच्छ्रोत्रमेकः सन्नप्युपाधितः ।

यस्य चाभावादिन्द्रियं दर्शयति—**इन्द्रियमिति** । नन्वाकाशं लाघवादेकं सिद्धं श्रोत्रं पुरुषभेदाद्भिन्नं कथमाकाशं स्यादिति चेत्तत्राह । **एकेति** । आकाश एकः सन्नपि उपाधेः कर्णशष्कु-

दिनकरी ।

ज्झित्वा कथमिन्द्रियप्रदर्शनमिन्द्रयं तु भवेच्छ्रोत्रमित्यनेन ग्रन्थेन क्रियत इत्याशङ्क्याह—**तत्रचेति** । आकाशे चेत्यर्थः । कर्णशष्कुलीभेदादिति । चैत्रादिकर्णशष्कुल्यवच्छिन्नमाकाशं चैत्रादिश्रोत्रमिति भावः । **नव्यास्तु** शब्दनिमित्तकारणत्वेन क्लृप्तस्येश्वरस्यैव शब्दसमवायिकारणत्वं नचेश्वरस्य शब्दसमवायिकारणत्वं जीवस्य वेत्यत्र विनिगमनाविरहः जीवस्य शब्दसमवायित्वे ज्ञानवच्छब्दस्यापि मानसत्वापत्तेः अदृष्टादिवत्प्रतिबन्धककल्पने चातिगौरवम् । नचैवं कर्णशष्कुलीविवरावच्छिन्नाकाशस्य कथं श्रोत्रत्वोपपत्तिरिति वाच्यं, तथाविधस्येश्वरस्यैव श्रोत्रत्वोपपत्तेरित्याहुः । **स्वतन्त्रास्तु** मृदङ्गादीनामेव गुणः शब्दः शब्दं प्रति मृदङ्गत्वादिना समवायिकारणतायाः स्वीकारात् प्राचीनैरपि मृदङ्गत्वादिना निमित्तकारणतायाः स्वीकारात् मृदङ्गे शब्द इत्यादिप्रतीतेश्च । नच तत्र[1]ावच्छेदकत्वं[2] विषयः[3] मानाभावात् अन्यथा[4] तत्रावच्छेदकताख्यस्वरूपस्य संबन्धस्यान्यत्र

रामरुद्री ।

नभ इति चाक्षुषभ्रमात्प्रमेत्युक्तम् । **अतिगौरवमिति** । विनिगमनाविरहेण नानाजीवेषु शब्दसमवायिकारणताया अतिरिक्तप्रतिबध्यप्रतिबन्धकभावकल्पनायाश्चापत्तिरिति भावः । नच कालदिशावादाय विनिगमनाविरह इति वाच्यम् । नवीनैस्तयोरपीश्वर एव अन्तर्भावितत्वादिति मन्तव्यम् । **अथ** स्वतन्त्रमते शब्दग्राहकमिन्द्रियं किंस्वरूपं कर्णशष्कुलीस्वरूपमेव बधिरस्य शब्दप्रत्यक्षवारणाय शरीरस्थदोषस्य तत्प्रत्यक्षप्रतिबन्धकताकल्पनस्य सर्वमत एवावश्यकतया शष्कुलीमात्रस्य श्रोत्रत्वेपि तत्कल्पनाधिक्यविरहादिति चेत्तर्हि मृदङ्गसमवेतशब्दे श्रोत्रस्य कः संनिकर्षः स्वसंयोगिसंयुक्तसमवाय इति चेत्संनिकर्षान्तरकल्पनागौरवादिति मैवं तत्तदात्मन एव तदीयश्रोत्रेन्द्रियत्वोपगमात् ।

---

१ तत्र मृदङ्गे. २ अवच्छेदकत्वं शब्दावच्छेदकत्वम्. ३ विषयः मृदङ्गे शब्द इति प्रतीतिविषयः. ४ अन्यथा अवच्छेदकत्वस्वीकारे.

जन्यानां जनकः कालो जगतामाश्रयो मतः ॥ ४५ ॥

लीभेदाद्भिन्नं श्रोत्रात्मकं भवतीत्यर्थः । कालं निरूपयति जन्यानामिति । तत्र प्रमाणं दर्शयितुमाह जगतामाश्रय इति।

दिनकरी।

समवायस्य कल्पने गौरवादिति वदन्तीति । **इत्याकाशग्रन्थः । मूले जन्यानां जनक इति** । कार्यत्वावच्छिन्नं प्रति निमित्तकारणमित्यर्थः । अत्रच कालिकसंबन्धावच्छिन्नकार्यत्वावच्छिन्नकार्यतानिरूपितमधिकरणतया निमित्तत्वं काललक्षणम् । कालिकसंबन्धावच्छिन्नेतिकरणाद्दिश्यधिकरणतयेतिकरणाददृष्टेश्वरयोर्नातिव्याप्तिरिति बोध्यम् । **ननु** कार्यमात्रं प्रति कालस्य निमित्तकारणत्वे किं मानमिति **चेदत्राहुः** । अद्य घटो भविष्यति श्वः पटो भविता इत्यादिप्रत्ययेन तत्तत्कार्योत्पत्त्यधिकरणत्वेन कालो विषयीक्रियते तत्तदुत्पत्त्यधिकरणत्वेन व्यवहारविषयस्य तत्तदुत्पत्तिहेतुत्वनियमात् । तद्धेतुत्वव्याप्यत्वात् । एवंच तत्तत्कार्यविशेषं प्रति तत्तत्कालविशेषस्य हेतुत्वे सिद्धे यद्विशेषयोरिति व्याप्त्या[1] कार्यमात्रे कालस्य हेतुतासि-

रामरुद्री।

नच कर्तृत्वकरणत्वयोर्विरोधात्कथमेतदिति वाच्यम् । स्वात्मानं वेत्तीत्यादौ कर्तृत्वकर्मत्वयोरिव तयोरप्यविरोधादित्थं च केवलसमवायस्य संनिकर्षत्वाकल्पनेन लाघवान्तरमपि । नच कर्णशष्कुलीपिधानदशायामपि शब्दप्रत्यक्षापत्तिरिति वाच्यम् । तथाविधाकाशस्य श्रोत्रतामतेऽपि केनापि वस्तुना व्यवधीयमानाकाशे शब्दोत्पत्तौ बाधकाभावेन तस्य तत्प्रत्यक्षप्रतिबन्धकताकल्पनायां सिद्धान्तेऽप्यावश्यकत्वादिति दिक् । **इत्याकाशग्रन्थः** । कार्यसामान्ये कालस्य समवायिकारणत्वासंभवादसमवायिकारणत्वस्य च द्रव्ये सत्त्वाज्जनकपदं निमित्तकारणपरतया व्याचष्टे—**निमित्तकारणमित्यर्थ इति**। मूले जगतामाश्रय इत्यस्य कालप्रमाणप्रदर्शनपरतया व्याख्येयतया जन्यानामित्यादिकं काललक्षणप्रदर्शनपरमेवेति वाच्यम् । लक्षणप्रामाण्यस्वरूपाभिधानस्यैव निरूपणशब्दार्थत्वात्तच्च न संभवति दिगादीनामपि कार्यसामान्ये निमित्तकारणत्वेनातिप्रसङ्गादित्यत आह—**अत्रेति । अधिकरणविधयेति** । अधिकरणत्वेनेत्यर्थः । यद्यपि कार्यमात्रं प्रति कालस्य कालत्वेनैव कारणता युक्ता अधिकरणत्वस्य दिगाद्यतिप्रसक्तत्वेन काल-

---

१ यद्विशेषयोः कार्यकारणभावः तत्सामान्ययोरपि कार्यकारणभाव इति व्याप्तिः.

इदानीं घट इत्यादिप्रतीतिः सूर्यपरिस्पन्दादिकं यदा विषयीक-

दिनकरी।

द्धिरिति, सा च हेतुता निमित्तकारणतैव । नच कार्यमात्रे[1] कालस्य हेतुत्वं न संभवति स्वसमवेत[2]द्वित्वपृथक्त्वसंयोगविभागं प्रति कालस्य समवायिकारणत्वेन तद्भिन्नत्वघटितस्य निमित्तकारणत्वस्य तत्राभावादित्याचार्योक्तं शङ्क्यम्, समवायसंबन्धेन द्वित्वादिकं प्रति तस्य[3] समवायिकारणत्वेऽपि कालिकसंबन्धेन द्वित्वादिकं प्रति निमित्तकारणत्वस्यानपायात् । एवमेव कार्यमात्रे दिशोऽपि निमित्तकारणत्वं बोध्यम्। **मुक्तावल्यां तत्रेति । तत्र** काले। जगतामाश्रयो मत इति । कालः सर्ववानिति प्रतीत्या सर्वाधिकरणत्वेन कालसिद्धिरिति भावः । **नन्वेतादृशी**[4] प्रतीतिर्दिग्विषयिण्येवास्तु अतिरिक्तकालकल्पने गौरवादिति न केवलमनया प्रतीत्या[5] कालः सिध्यति परंतु

रामरुद्री।

निष्ठकारणतायामवच्छेदकत्वासंभवात्तथापि कालत्वस्यैकव्यक्तिकत्वेन जातित्वासंभवात्कालिकसंबन्धावच्छिन्नाधिकरणत्वादतिरिक्तस्य कालत्वस्य निर्वक्तुमशक्यतया अधिकरणविधयेत्युक्तम्। तथा च निरुक्तकालत्वस्याधिकरणतारूपत्वान्नासंगतिः। एवं दिक्त्वमपि दिक्कृतविशेषणतयाधिकरणत्वमेव नातो दिश्यतिव्याप्त्यभिधानासंगतिरिति के-**चित्**। तदसत्। तथासति महाकाललक्षणस्य घटादावतिव्याप्त्यापत्तेरग्रे तत्रैव प्रमाणस्य प्रदर्शनीयतया तस्यैव लक्ष्यत्वावधारणात् । **परंतु** तस्य तादात्म्यसंबन्धेनेत्येवार्थः। आधारस्य सर्वत्र तेनैव कारणत्वात् निमित्तत्वं कारणत्वं नतु निमित्तकारणत्वं तन्निवेशे प्रयोजनाभावादिति **ध्येयम्**। दिशीत्यस्य नातिव्याप्तिरित्यग्रेतनेनान्वयः अदृष्टेश्वरग्रहणं कार्यमात्रे कर्तुरेव कारणत्वाभिप्रायेण कृतिकारणतामते तु ईश्वरपदं तत्कृतिपरमिति द्रष्टव्यम्। **उत्पत्त्यधिकरणत्वेनेति**। भूधातोः प्रकृते उत्पत्त्यर्थत्वादिति भावः। व्यवहारविषयस्येति। कपाले घट उत्पद्यत इत्यादौ तथा दर्शनादिति भावः। **यद्यपि** कपालादेर्न घटोत्पत्तिसाक्षादाधारत्वं तथापि गृहे पचतीत्यादाविव परंपरया तथात्वं **बोध्यम्। यद्यपि** आद्यक्षणसंबन्धरूपाया उत्पत्तेस्तत्तद्विशेषणविशिष्टक्रियाद्यात्मकतैव तादृशक्षणासंयोगिककालिकसंबन्धस्य तादृशक्षणस्वरूपत्वात् तथाच तादृशक्षणहेतुता तत्तद्दिवसादौ विप्रतिपन्नैव कपालादिदृष्टान्ते असंभवदुक्तिकं च उक्तनियमोऽप्यप्रयोजकत्वेन विप्रतिपन्न एव तथापि यदुत्पत्त्याधारत्वेन प्रतिपन्नो न तत्कारणमित्येवंनियम-

१ कार्यसामान्ये. २ स्वं कालः. ३ तस्य कालस्य. ४ कालः सर्ववानिति प्रतीतिः. ५ अनया प्रतीत्या कालः सर्ववानिति प्रतीत्या.

परापरत्वधीहेतुः क्षणादिः स्यादुपाधितः ।

रोति तदा सूर्यपरिस्पन्दादिना घटादेः संबन्धो वाच्यः स च संबन्धः संयोगादिर्न[1] संभवतीति काल एव संबन्धघटकः कल्प्यते । इत्थं च तस्या[2]श्रयत्वमेव सम्यक् । प्रमाणान्तरं दर्शयति । **परापरत्वेति** । परत्वापरत्वादिबुद्धे[3]रसाधारणं निमित्तं[4] काल एव परत्वापरत्वयोरसमवायिकारणसंयोगा[5]श्रयो लाघवादतिरिक्तः काल एव कल्प्यत इति भावः । **नन्वेकस्य कालस्य सिद्धौ क्षणदिनमासवर्षादिसमयभेदो न स्यादित्यत आह । क्षणादिः स्यादुपाधितः । कालस्त्वेकोऽप्युपाधिभेदात् क्षणादिव्यवहारविषयः ।**

दिनकरी ।

प्रमाणान्तरेण काले सिद्धे प्रकृतप्रतीतिबलात् सर्वाधारत्वं कल्प्यत इत्याह इदानीमित्यादिना—**सूर्यपरिस्पन्दादिकमिति** । नचेदानीं तदानीमिति प्रतीतिर्महाकालं विषयीकरोतीति वाच्यं, तथासतीदानीं घटो न तदानीमिति प्रत्ययानुपपत्तेः । नच तत्तत्क्रियाविशिष्टमहाकाल एवेदानीमित्यादिप्रत्ययाविषयस्तथा चेदानीं घटो न तदानीमिति प्रत्ययस्यैतत्क्रियाविशिष्टमहाकाले घटो न तत्क्रियाविशिष्टमहाकाल इत्यर्थ इति वाच्यं, तथा सति तत्तत्क्रियाविशिष्टमहाकालापेक्षया लाघवेन तत्तत्क्रियाया एव तादृशप्रतीतिविषयत्वस्योचितत्वात्

रामरुद्री ।

स्यैवोपगमसंभवादुत्पत्तिनिवेशे प्रयोजनाभाव एव **परंतु** उत्पत्तेराकस्मिकत्वापत्तिवारणायैव नियमे उत्पत्तेः प्रवेशिततया यदि तस्याः क्रियाद्यात्मकता तदा तासां स्वकारणनियम्यतया नाकस्मिकतापत्तिरिति तन्निवेशो व्यर्थ एव एवं च कालविशेषनियताम्रफलादौ कालविशेषकारणताया आवश्यकत्वेन यद्विशेषयोरिति न्यायेन कार्यसामान्ये कालस्य हेतुतासिद्धेरिति **युक्तमुत्पश्यामः** । एतदभिप्रायेणैवास्वरससूचनायाहुरित्युक्तम् । **सा चेति** । इतरकारणताया उक्तरीत्या कालेऽसंभवादिति भावः । इदानीमित्यादिप्रतीतीनां सूर्यपरिस्पन्दविषयकत्वं मूले प्रतिपादितं तदुपपादयति—**इदानीमित्यादिना** । **प्रतीत्यनुदयापत्तेरिति** महाकालस्य सर्वाधारत्वादिति भावः ।

---

१ द्रव्ययोरेव संयोग इति नियमादिति भावः. २ तस्य कालस्य. ३ अयमस्मात्परः अयमस्मादपर इति बुद्धेः. ४ निमित्तं कारणम्. ५ कालपिण्डसंयोगः.

दिनकरी।

इतीत्यनन्तरं स्वाश्रयतपनसंयोगिसंयोग एव संबन्धो वाच्यस्तत्रेति शेषः। नचाकाशमेव संबन्धघटकमास्तामिति वाच्यं, आकाशदिगात्मनां विनिगमनाविरहेणातिरिक्तैककालस्य तथात्वात्। **इत्थं चेति**। अतिरिक्तकालसिद्धौ चेत्यर्थः। **सम्यगिति**। कालः सर्ववानिति प्रतीतेरतिरिक्तकालविषयकत्वस्योचितत्वादिति भावः। **परत्वापरत्वबुद्धेरिति**। ज्येष्ठे परत्वप्रत्ययः कनिष्ठेऽपरत्वप्रत्ययः। स च परत्वापरत्वगुणविशेषाधीनः। परत्वापरत्वे च सासमवायिकारणके भावकार्यत्वात् असमवायिकारणं च तयोः कालपिण्डसं-

रामरुद्री।

यद्यपि तदानीं न घट इतिप्रतीतेरेव बाधितार्थकता नत्विदानीं घट इत्यस्येति इदानीं घट इति भागस्य प्रकृते नोपयोगस्तथापि कालस्य गगनादिवन्न कस्यापि कालिकसंबन्धेन। आधारतेति न तदानीं घट इत्यस्य नानुपपत्तिरिति यदि ब्रूयात्तदेदानीं घट इत्यपि न स्यादित्यावेदयितुं तदुपादानमिति **ध्येयम्। आकाश एवेति**। स्वाश्रयसंयोगिसंयोगरूपपरंपरासंबन्धस्याकाशमादायापि घटयितुं शक्यत्वादिति भावः। तथात्वात्संबन्धघटकत्वात् यद्यपि स्वसंयोगित्वेनैवाकाशादीनां संबन्धघटकता नत्वाकाशत्वादिनेति न विनिगमनाविरहावकाशस्तज्जन्यरूपे क्लृप्तविभूनां सर्वेषामेव संबन्धघटकत्वमपीष्टमेव विनिगमनाविरहात्। नचानन्तव्यक्तीनां तादृशपरंपराघटकत्वकल्पनापेक्षया एकातिरिक्तव्यक्तिकल्पनमेव लघ्विति वाच्यम्। कालस्य संयोगिसंयोगघटकतायाः स्वसंयोगिन्याकाशादिव्यावर्तकविशेषणदुर्वारोपपादत्वादिदमसंगतं तथापि अनन्तानामाकाशादिसंयोगव्यक्तीनां घटीयसंसर्गताविनिगमनाविरहेण कल्पनीया अतिरिक्तकालव्यक्तिकल्पने तु तदीयसंयोगमात्रएव तत्कल्पनमिति लाघवं क्लृप्ताकाशसंयोगमादायाक्लृप्तकालसंयोगस्य विनिगमनाविरहो न संभवतीति पूर्वमेवावेदितमिति तात्पर्यमवगन्तव्यम्। **अतिरिक्तकालेति**। कालातिरिक्तद्रव्यसत्त्वे उक्तप्रतीतेर्दिग्विषयकता न युज्यते दिशोल्लेखात्कालपदस्य दिगर्थकता च लक्षणां विना न संभवतीति तत्स्वीकारे मुख्यार्थपरित्यागापत्तेरिति भावः। मूले असाधारणं निमित्तमित्यस्य तादृशबुद्धित्वावच्छिन्नं प्रति निमित्तकारणमित्यर्थो न संभवति तथाविधहेतुतायां मानाभावादतस्तत्पदस्य प्रयोजकार्थकतां स्पष्टयति। **ज्येष्ठ इत्यादिना भावा इत्यन्तेन। प्रमाणमिति**। प्रमाणं लक्षणपरं इति विलक्षणप्रतीत्यैव कालिकपरत्वापरत्वयोः सि-

१ स्वं सूर्यक्रिया. २ स्वाश्रयसंयोगिसंयोगरूपसंबन्धघटकम्. ३ उक्तसंबन्धघटकत्वात्.

दिनकरी।

योग एवेति परत्वापरत्वयोरसमवायिकारणसंयोगाश्रयतया कालसिद्धिरिति भावः। परत्वापरत्वयोरित्यस्यैव वक्तुमुचितत्वेपि तद्बुद्धिपर्यन्तानुधावनं कालिकपरत्वापरत्वयोः प्रमाणं दर्शयितुम्। नच पिण्डगतरूपादेरेव परत्वापरत्वासमवायिकारणत्वमस्त्विति वाच्यं कालिकपरत्वापरत्वयोर्वायावुत्पत्त्या व्यभिचारात् अत एव पृथिवीपिण्डसंयोगस्य न तत्र कारणत्वं पृथिव्यसंयुक्तपदार्थेऽपि तादृशपरत्वापरत्वयोरुत्पादेन व्यभिचारात्। **ननु** तथाप्याकाशदिगात्ममनोभिः पिण्डसंयोगस्य तथात्वं[1] स्यात् किं कालकल्पनयेत्यत आह। **लाघवादिति।** आकाशदिग्भ्यां पिण्डसंयोगस्य तथात्वे[2] जीवात्मभिः प्रत्येकं विनिगमनाविरहादात्ममनसोस्त्वनन्तत्वान्न तथात्वं किंतु लाघवादतिरिक्तः काल एव तथात्वेन कल्प्यत इति भावः। **ननु** यदि काल एक एव तदा क्षणलवकाष्ठादिनानाव्यवहारस्तत्र न स्यात् नचैकस्मिन्नेव घटे घटः कलशः कुम्भ इति व्यवहारवदत्रापि क्षणादिनानाव्यवहारे बाधकाभाव इति वाच्यं एकस्मिन् विरुद्धनानाव्यवहारायोगात् नहि घटत्वकलशत्वादिकं मिथो विरुद्धं[3] क्षणत्वदिनत्वादिकं तु विरुद्धमेव नहि क्षणं दिनमिति प्रतीतिरस्तीत्याशङ्कते **नन्वेकस्येति।** समयभेदः समयभेदव्यवहारः विभिन्नव्यवहारविषय इति यावत्। एकस्मिन् विरुद्धनानाव्यवहारविषयत्वाभावादिति भावः। **उपाधिभेदादिति।**

रामरुद्री।

द्धिस्तादृशप्रतीतेः दिक्कृतपरत्वादिविषयकत्वासंभवादिति भावः। प्रत्यक्षे विषयस्य कारणतया विषयप्रयोजकतयास्य तत्प्रत्यक्षप्रयोजकतावसेया। **व्यभिचारादिति।** **यद्यपि** स्पर्शस्य कारणत्वेन वायुपरत्वादौ व्यभिचारस्तथापि सङ्ख्यादिकमादाय विनिगमनाविरहादनंतगुणानां तथात्वापत्त्या क्लृप्तस्य कालसंयोगस्यैव तथात्वमुचितमिति भावः। तथात्वेन निरुक्तासमवायिकारणसंयोगाश्रयत्वेनेत्यर्थः। **विरुद्धेति।** अनेकधर्मावच्छिन्नबोधकत्वमेव व्यवहारगतो विरोधः। **नहीति।** घटत्वादीनामविरोधो व्यवहारो नैकधर्मावच्छिन्नबोधकत्वरूपविरोधपरिहारायैव। एवमुत्तरत्रापीति मन्तव्यम्।

१ कारणत्वं. २ कारणत्वे. ३ असमानाधिकरणं.

उपाधिस्तु स्वजन्यविभागप्रागभावावच्छिन्नं कर्म पूर्वसंयोगाव-

दिनकरी।

तथा चैकस्य कालस्य किंचिद्धर्मविशिष्टस्य क्षणत्वं किंचिद्धर्मविशिष्टस्य दिनत्वं नतु केवलस्येति भावः। **इदमुपलक्षणम्**। तादृशोपाधीनामेव क्षणत्वादिव्यवहारविषयत्वं न तु महाकालस्येत्यपि द्रष्टव्यम्। **स्वजन्येति**। स्वं क्रिया घटगतैकक्रियानाशोत्तरोत्पन्नतद्गतक्रियान्तरजन्यविभागप्रागभावविशिष्टस्य प्रथमकर्मणः क्षणचतुष्टयावस्थायिनः क्षणत्वापत्तिरतः स्वजन्येति। **नन्वेवं** प्रथमक्षणे क्षणव्यवहारोपपादनेऽपि द्वितीयक्षणे कथं तदुपपादनं तत्र क्रियाजन्यविभागोत्पत्त्या विभागप्रागभावासंभवात् नच द्वितीयक्षणोत्पन्नक्रियान्तरस्यैव निरुक्तविशिष्टस्य तत्र क्षणत्वमिति वाच्यं प्रतिक्षणं क्रियोत्पत्तौ मानाभावात् अतस्तत्रापि क्षणव्यवहारोपपादकमुपाधिमाह **पूर्वसंयोगेति**। स्वजन्यविभागनाश्यपूर्वसंयोगविशिष्टस्वजन्यविभाग इत्यर्थः। तेन स्वजन्यविभागस्य यत्किंचित्पूर्वसंयोगविशिष्टस्य द्वित्रिक्षणवृत्तित्वेपि यत्किंचिद्विभागस्य स्वजन्यविभागनाश्यपूर्वसंयोगविशिष्टस्य तथात्वेऽपि

रामरुद्री।

एकस्मिन्नित्यनन्तरं विरुद्धेति पूरणीयम्। **द्रष्टव्यमिति**। इदंच न मूलकारसंमतं तथासत्युपाधीनां कालघटितपरंपरासंबन्धेनैव आधारताद्यप्रत्ययस्योपगन्तव्यतया गौरवापत्तेः साक्षादधिकरणत्वोपगमस्य नानाव्यक्तिषु तत्तदनन्तपदार्थीयकालिकसंबन्धत्वकल्पनाप्रयुक्तगौरवग्रस्तत्वादिति ध्येयम्। **निरुक्तेति**। स्वजन्यविभागप्रागभावेत्यर्थः। **प्रतिक्षणमिति**। द्वितीयतृतीयचतुर्थक्षणेषु क्रियान्तरोत्पत्तिमन्तरा क्षणनिर्वचनसंभवेपि पञ्चमक्षणोपाधेः क्रियान्तरोत्पत्त्यैव निर्वाहात्प्रतिक्षणमित्युक्तम्। **स्वजन्येति**। स्वपदं पूर्वतत्तत्क्रियाव्यक्तिपरं स्वजन्यविभागनाश्यत्वनिवेशे प्रयोजनमाह। **तेनेति**। **त्रिक्षणेति**। इदंच उत्तरदेशसंयोगेन चतुर्थक्षणे सर्वत्र विभागनाश इत्यभिप्रायेण अन्यथा गगनादिगतविभागस्य ध्वंसादिवदविनाशित्वापत्तेरिति भावः। त्रिक्षणवृत्तित्वेऽपीत्यस्य न क्षतिरित्यग्रेतनेनान्वयः। विभागे स्वजन्यत्वनिवेशप्रयोजनमाह—**यत्किंचिदिति**। तथात्वेऽपि त्रिक्षणवृत्तित्वेऽपि। **नातिप्रसङ्ग इति**। पूर्वसंयोगनाशे स्व-

---

१ कर्म.

च्छिन्नविभागो वा पूर्वसंयोगनाशावच्छिन्नोत्तरसंयोगप्रागभावो वा उत्तरसंयोगावच्छिन्नं कर्म वा । नचोत्तरसंयोगानन्तरं क्षण-

दिनकरी।

न क्षतिः । तृतीयक्षणे [1]तदुपपादकमुपाधिमाह पूर्वसंयोगनाशावच्छिन्नोत्तरसंयोगप्रागभावो वेति । स्वजन्यविभागजन्यपूर्वसंयोगनाशावच्छिन्नस्वजन्योत्तरसंयोगप्रागभाव इत्यर्थान्नातिप्रसङ्गः । क्वचित्पुस्तके पूर्वसंयोगनाशावच्छिन्नविभागो वेति पाठः स च प्रामादिकः प्रथमद्वितीयचतुर्थक्षणेष्वेकैकोपाधेरेवाभिहिततया तृतीयक्षणे उपाधिद्वयाभिधाने सन्दर्भविरोधापत्तेः, उत्तरसंयोगस्यैव विभागनाशकतायाः सिद्धान्तसिद्धतया निरुक्तोपाधेः क्षणद्वयावस्थायिनः क्षणत्वायोगाच्च । यदि च [2]तत्पाठप्रामाण्येऽप्याग्रहस्तदा पूर्वसंयोगनाशस्यैव विभागनाशकत्वाभिप्रायेण संयोजनीयः । चतुर्थक्षणे [3]तमाह उत्तरसंयोगेति । स्वनाशकोत्तरसंयोग इत्यर्थः । तेन सर्वस्यैव संयोगस्योत्तरसंयोगतया तद्विशिष्टकर्मणः क्षणचतुष्टयावस्थायिनः क्षणत्वापत्तिर्निरस्ता । **नन्वे**तादृशक्षणलक्षणं महाप्रलयात्मकक्षणेऽव्याप्तं तत्र तादृशकर्माभावात् नच महाप्रलयस्य क्षणत्वाभाव इष्ट एवेति वाच्यं तत्रापि क्षणव्यवहारस्य सत्त्वात् अन्यथा महाप्रलयोत्पत्तौ उत्पत्तिलक्षणस्य तदधिकरणक्षणावृत्तित्वव्याप्यस्ववृत्ति-

रामरुद्री।

जन्यविभागजन्यत्वाप्रवेशे स्वजन्यत्वाप्रवेशे च पूर्ववदिति प्रसंगो नेत्यर्थः । **संदर्भेति** । ननु तृतीयक्षणे उपाधिद्वयस्यापि संभवेन एकमात्राभिधाने न्यूनता स्यादिति द्वयमप्युक्तम् इतरत्र एकैकोपाधेरेव सत्त्वादेकैकमेवोक्तमिति नैतावता संदर्भविरोध इत्यत आह—**उत्तरेति** । एवकारेण पूर्वसंयोगनाशव्यवच्छेदः । तथा चोत्तरसंयोगोत्पत्तिक्षणेऽपि विभागस्तिष्ठत्येवेति भावः । **स्वनाशकेति** । उत्तरसंयोगोत्तरं क्रिया न तिष्ठतीति लाभायैतदभिहितं लाघवेन स्वजन्यत्वस्यैव वक्तुमुचितत्वात् । नच पूर्वसंयोगनाशस्यैवोत्तरसंयोगजनकत्वमिति वाच्यम् । तथासति क्रियाविगमेऽपि तदुत्पत्त्यापत्तिः संयोगविभागयोरनपेक्ष्य कारणं कर्मेति सूत्रविरोधापत्तेश्चेति । तादृशेति विभागप्रागभावाद्यवच्छिन्नकर्मेत्यर्थः । इदमुपलक्षणं उत्तरसंयोगप्रागभावादेरप्यसत्त्वादित्यपि बोध्यम् । **तदधिकरणेति** । तत्पदमुत्पत्स्यमानपदार्थपरं अधिकरणत्वमाधेयताद्वयं च कालिकेन

---

१ क्षणोपपादकम्. २ पूर्वसंयोगनाशावच्छिन्नविभागो वेति पाठप्रामाण्ये. ३ उपाधिम्.

व्यवहारो न स्यादिति वाच्यं, कर्मान्तरस्यापि सत्त्वादिति महाप्रलये क्षणादिव्यवहारो यद्यस्ति तदा अनायत्या ध्वंसेनैवोपपादनीय इति । दिनादिव्यवहारस्तु तत्तत्क्षणकूटैरिति । दिशं निरू-

दिनकरी।

ध्वंसप्रतियोगिताकसमयवृत्तित्वरूपस्याव्याप्त्यापत्तेः तत्र महाप्रलयाधिकरणक्षणाप्रसिद्धेरत आह—**महाप्रलय इति।** महाप्रलये क्षणव्यवहारो नास्त्येव उत्पत्तिलक्षणस्य क्षणाघटितस्यैव स्ववृत्तिध्वंसप्रतियोगिकालावृत्तित्वविशिष्टस्ववृत्तित्वरूपस्य तदुत्पत्तौ संभवादित्यभिप्रेत्योक्तं **यदीति।** **ध्वंसेनैवेति** । स्ववृत्तिध्वंसप्रतियोगिप्रतियोगिकयावद्ध्वंसविशिष्टसमयस्यैव तत्र क्षणव्यवहारविषयत्वादिति भावः। इति कालग्रन्थः । बीजं प्रयोजकम् । कथं दिशस्तत्र प्रयोजकत्वं तद्दर्शयति । दैशिकपरत्वा-

रामरुद्री।

व्याप्यत्वं च दैशिकस्वरूपेण बोध्यम् । तथा च यदधिकरणक्षणावृत्तित्वस्य व्याप्या यत्समयवृत्तिध्वंसप्रतियोगिता तस्य तत्समयवृत्तित्वमुत्पत्तिरित्यर्थः। अत्रच यदधिकरणसमयेत्युक्तौ तद्घटाधिकरणमहाकालादिवृत्तित्वस्यैव तदुत्पत्तिसमयवृत्तिध्वंसप्रतियोगिपूर्वविनष्टपटादौ सत्त्वेन व्याप्तिभङ्गः स्यादिति क्षणत्वेनैव समयो निवेशनीय इति भावः। **स्ववृत्तीति**। अत्र स्वपदद्वयं यत्समयवृत्तित्वमुत्पत्तित्वेनाभिमतं तत्समयव्यक्तिपरं कालावृत्तित्वं तादृशकालवृत्तित्वसामान्याभावस्तेन न स्वपदेन द्वितीयक्षणाद्युपादानसंभवः । अन्यथा द्वितीयादिक्षणवृत्तिध्वंसप्रतियोगियत्किंचित्पूर्वकालावृत्तित्वस्योत्पन्नघटादौ सत्त्वेन तस्य द्वितीयादिक्षणवृत्तित्वस्याप्युत्पत्तिप्रसंगात् तादृशाभाववैशिष्ट्यं स्ववृत्तित्वे सामानाधिकरण्यसंबन्धेन बोध्यम्। **ननु** मूले महाप्रलये ध्वंसरूपसमयेनैव क्षणव्यवहार उपपादनीय इत्युक्तं तन्न संगच्छते । ध्वंसस्य क्षणत्वे सृष्टिकालेऽपि ध्वंसरूपस्थूलकालस्य क्षणत्वेन व्यवहारापत्तेः । यदि च चरमध्वंसव्यक्तेरेव तद्व्यक्तित्वेन क्षणत्वं नान्यध्वंसस्येत्युच्यते तदा कुतो नान्यध्वंसस्य तद्व्यक्तित्वेन क्षणव्यवहारविषयता चरमध्वंसस्यैव तथात्वमित्यत्र बीजालाभ इत्यतो यथा नान्यध्वंसस्य तद्व्यक्तित्वेन क्षणव्यवहारविषयत्वं तथा विशेषणं प्रदर्शयति—**स्ववृत्तीति** । तादृशसमयश्चरमध्वंस एवेति भावः । **इति कालग्रन्थः** । कारिकास्थहेतुशब्दस्य मूले बीजमिति व्याख्यानं कृतं तन्न संगच्छते कारणेऽपि क्वचिद्बीजशब्दप्रयोगात् । परापरत्व-

१ अहोरात्रादिपरिग्रहः.

दूरान्तिकादिधीहेतुरेका नित्या दिगुच्यते ॥ ४६ ॥
उपाधिभेदादेकापि प्राच्यादिव्यपदेशभाक् ।

पयति—दूरान्तिकेति । दूरत्वमन्तिकत्वं च दैशिकं परत्वमपरत्वं बोध्यम् । तद्बुद्धेरसाधारणं[1] बीजं दिगेव । दैशिकपरत्वापरत्वयोरसमवायिकारणसंयोगाश्रयतया[2] लाघवादेका दिक् सिद्ध्यतीति भावः । ननु यद्येकैव दिक् तदा प्राचीप्रतीच्यादिव्यवहारः कथमुपपद्यत इत्यत आह—उपाधिभेदादिति । यदा यत्पुरुषस्योदयगिरिसन्निहिता या दिक् सा तत्पुरुषस्य प्राची । एवमुद-

दिनकरी ।

परत्वयोरिति । परत्वापरत्वबुद्धिं प्रति परत्वापरत्वे निमित्ते[3] तत्र दिक्पिण्डसंयोगस्तत्र दिगिति क्रमेण परम्परया दिशस्तद्बुद्धौ निमित्तत्वं बोध्यम् । अत्रापि बुद्धिपर्यन्तानुधावनं दैशिकपरत्वापरत्वयोः प्रमाणं दर्शयितुं तादृशपरत्वापरत्वाभ्यामेव तदनुमितेः संभवादिति । प्रतीच्यादीत्यादिनोदीच्यादिपरिग्रहः । उपाधीति । वस्तुतो दिश एकत्वेऽपि तत्तदुपाधिभेदेन प्राच्यादिसंज्ञाभेद इति भावः । प्राच्यादिसंज्ञासु निमित्तभूतानुपाधीनाह—यत्पुरुषस्येति । पुरुषस्येति पदार्थमात्रोपलक्षणम् । पञ्चम्यर्थे षष्ठी । दिक् मूर्तम् । एवमग्रेऽपि । तथाच

रामरुद्री ।

बुद्धौ दिशोऽपि कारणत्वाच्च । अतो बीजशब्दस्य प्रकृते प्रयोजकतार्थकतामाह—**बीजमिति । ननु** परत्वापरत्वाभ्यामेव दिशोऽनुमानसंभवात्तद्बुद्धिपर्यन्तानुधावनमफलमित्यत आह—**अत्रापीति** । अयमस्मात्सन्निहित इत्यादिप्रयोगात्पुरुषादित्येव प्रयोक्तुमुचितं नतु पूरुषस्येत्यत आह—**पञ्चम्यर्थ इति** । अवधित्वं पञ्चम्यर्थः । यत् पुरुषावधिकोदयगिरिसान्निध्यवती दिक् तस्य प्राचीत्यर्थः पर्यवसितः । अवधित्वं स्वरूपसंबन्धविशेषः । सेति । तन्मूर्तावच्छिन्ना महती दिगित्यर्थः । नातः स्त्रीलिङ्गनिर्देशासंगतिः संयोगापेक्षयेत्यस्यापि तादृशसंयोगावधिकत्वमेवार्थः । तस्य च अल्पतरत्वे अन्वयः ।

---

१ दैशिकपरत्वापरत्वबुद्धेः. २ संयोगाश्रयत्वं समवायेन तेन कालिकसंबन्धमादाय न कालेऽतिप्रसङ्गः. ३ दैशिकपरत्वप्रकारकबुद्धिं प्रति दैशिकपरत्वं कारणं दैशिकअपरत्वप्रकारकबुद्धिं प्रति दैशिकअपरत्वं कारणमिति योजना. ४ उदयगिरिसंनिहितादिमूर्तरूप उपाधिभेदेनेत्यर्थः.

यगिरिव्यवहिता या दिक् सा प्रतीची । एवं यत्पुरुषस्य सुमेरुसन्निहिता या दिक् सोदीची । तद्व्यवहिता[1] त्ववाची । सर्वेषामेव वर्षाणां मेरुरुत्तरतः स्थित इति नियमात् । आत्मानं निरूपयति ।

दिनकरी ।

यदपेक्षयोदयगिरिसन्निहितं यन्मूर्तं सा ततः प्राचीत्यर्थः । तदपेक्षयोदयगिरिसन्निहितत्वं च तन्निष्ठोदयगिरिसंयुक्तसंयोगापेक्षयाल्पतरोदयगिरिसंयुक्तसंयोगवत्त्वम् । इत्थं च मथुरायाः प्राच्यः प्रयाग इत्यत्र मथुरानिष्ठोदयगिरिसंयुक्तसंयोगपर्याप्तसंख्याव्याप्यसङ्ख्यापर्याप्त्यधिकरणोदयगिरिसंयुक्तसंयोगवन्मूर्तवृत्तिः प्रयाग इत्यन्वयबोधः । एवं काशीतः प्रतीच्यां प्रयाग इत्यत्र काशीनिष्ठोदयगिरिसंयुक्तसंयोगपर्याप्तसङ्ख्याव्यापकसङ्ख्यापर्याप्त्यधिकरणोदयगिरिसंयुक्तसंयोगवन्मूर्त्तवृत्तिः प्रयागः । एवमन्यत्रापि बोधा ऊहनीयाः । तन्निष्ठोदयाचलसंयुक्तसंयोगपरम्पराघटकं यन्मूर्तं तत्प्राचीत्यपि वदन्ति । दीधितिकृतस्तु

रामरुद्री ।

उदयगिरिसंयुक्तसंयोगपर्याप्तेत्यस्य तादृशसंयोगादिपर्याप्तेत्यर्थः । आदिना तद्वत्संयुक्तसंयोगादीनां पुरुषनिष्ठविशिष्टसंयोगघटकानां परिग्रहः । तेषु पर्याप्तसंख्या अपेक्षाबुद्धिविशेषविषयरूपैव गुणेषु गुणानङ्गीकारात् । यद्वा मथुरानिष्ठो यः परंपरयोदयगिरिसंयुक्तसंयोगस्तद्घटका ये मूर्तास्तत्पर्याप्तसंख्येत्यर्थे तात्पर्यान्न दोषः । संख्याव्याप्यत्वं च संख्यासमानाधिकरणप्रतियोग्यवृत्तिभेदप्रतियोगितावच्छेदकत्वमेव नतु व्यापकसामानाधिकरण्यादिकं तथासति स्वस्यापि स्वव्याप्यत्वापातात् । मूर्तवृत्तिरित्युपाधीनामेव प्राच्यादीनामित्यभिप्रायेण अन्यथा तु तादृशमूर्तावच्छिन्नवृत्तिरिति शाब्दबोधो वर्णनीयः । **संख्याव्यापकेति** । व्यापकत्वमत्र न तादृशसंख्यासमानाधिकरणप्रतियोग्यवृत्तिभेदप्रतियोगितानवच्छेदकत्वं तथासति स्वस्य व्यापकत्वेनातिप्रसङ्गात् । नापि स्वभिन्नत्वे सति स्वसमानाधिकरणतादृशभेदप्रतियोगितानवच्छेदकत्वं विच्छिन्नपुरुषीयापेक्षाबुद्धिजन्यसजातीयसंख्यामादाय संख्यान्तरस्यापि व्यापकत्वापत्त्या अतिप्रसङ्गतादवस्थ्यात् । परंतु स्वसमानाधिकरणतादृशभेदप्रतियोगितानवच्छेदकनिरुक्तसंख्याकत्वमेवेति न काशीतः प्राच्यां काशीति व्यवहारापत्तिः । आहुरित्यनेन दीधितिकृन्मते अस्वरसः सूचितः । तद्बीजं तु इदानींतदानीमित्यादिप्रयोगानां तत्तदुपाध्यवच्छिन्नेश्वरस्य विषयत्वोपगमे प्रत्येकं जीवमादाय विनिगमनाविरहेण अतिरिक्तका-

१ सुमेरुव्यवहिता.

आत्मेन्द्रियाद्यधिष्ठाता करणं हि सकर्तृकम् ॥ ४७ ॥

आत्मेन्द्रियाद्यधिष्ठातेति । आत्मत्वजातिस्तु सुखदुःखादिसमवा-

दिनकरी ।

दिक्कालौ नेश्वरादतिरिच्येते मानाभावात् तत्तत्कालोपाधिदिगुपाधि-विशिष्टादीश्वरादेव क्षणदिनप्राचीप्रतीचीत्यादिव्यवहारोपपत्तेरित्याहुः । अत्र नव्याः ईश्वरस्य दिक्कालरूपत्वं तत्तज्जीवस्य वेति विनिगमनाविरहेणातिरिक्तयोस्तयोः स्वीकारः । नचात्र जीवस्य जगज्जनकत्वं परत्वापरत्वजनकत्वं च कल्प्यमीश्वरस्य तु क्लृप्तमिति लाघवमिति वाच्यं संबन्धघटकयोर्दिक्कालयोर्जगज्जनकत्वाकल्पनाद्दिक्कालोपाधीनामेव जगज्जनकत्वकल्पनात्परत्वापरत्वयोर्गुणत्वे एव मानाभावः सन्निकृष्टत्वविप्रकृष्टत्वाभ्यामेव परापरव्यवहारोपपत्तेरिति वदन्ति । इति दिग्ग्रन्थः । **सुखदुःखादीति ।** आदिना ज्ञानेच्छाद्वेषप्रयत्नधर्माधर्मभावनापरिग्रहः । यद्यप्यात्मत्वस्यान्यात्मन्यप्रत्यक्षत्वेऽपि स्वात्मनि स्वरूपतो मानसप्रत्यक्षविषयत्वमस्त्येव तथापि सकलात्मसाधारणानुगतप्रत्यक्षासंभवेन

रामरुद्री ।

त्वसिद्धिः । नच कार्यमात्रजनकत्वेन क्लृप्तस्येश्वरस्यैव जन्यमात्रजनककालरूपता युक्ता नतु जीवस्य तत्र तस्याक्लृप्तत्वादिति विनिगमकमस्तीति वाच्यम् । कार्यमात्रं प्रति ईश्वरीयकृतेरेव हेतुत्वेन क्लृप्तत्वात्कर्तुः कार्यजनकत्वे मानाभावादिति । अतएव-एतादृशास्वरसं स्पष्टीकर्तुं नवीनमतमुपन्यस्यति । **नव्यास्त्विति । दिक्कालोपाधीनामिति । नचैवं** ग्रन्थकृदुक्तकाललक्षणमसंभवग्रस्तमिति वाच्यम् । नवीनानां ग्रन्थकृदननुयायित्वादिति भावः । वदन्तीत्यनेन अत्राप्यस्वरसः सूचितस्तद्बीजं तु नानोपाधीनां कारणताकल्पनमपेक्ष्य एकस्य महाकालस्य कारणताकल्पनमेवोचितं लाघवात्कालस्य जगत्कारणत्वेऽपि उक्तरीत्यातिरिक्तकालसिद्धिसंभवाच्चेति ध्येयम् । इति दिग्ग्रन्थः । नन्वहं सुखीत्यादिप्रतीत्या आत्मत्वेनात्मनो विषयीकरणात् प्रत्यक्षमेवात्मत्वे प्रमाणं संभवति तत्कथं मूले सुखादिसमवायिकारणता किंचिदवच्छिन्ना कारणतात्वादित्यनुमानं तत्र प्रमाणत्वेन दर्शितमित्याशङ्कते—**यद्यपीति ।** स्वरूपतः स्वांशे किंचिद्धर्माप्रकारकेत्यर्थः । सकलात्मसाधारणम् । सकलात्मविशेष्यम् । अनुगतप्रत्यक्षम् । सकलात्मगतैकात्मत्वप्रकारकप्रत्यक्षम् । प्रकारकत्वस्य

दिनकरी ।

जातिरूपं तन्न[1] सिध्यति[2] अनेकसमवेतत्वघटितजातित्वग्रहेऽनेकव्यक्तिग्रहहेतुत्वस्य सर्वसिद्धत्वादित्यनुमानमेव तत्र[3] प्रमाणमित्यभिप्रायेण सुखदुःखादिसमवायिकारणतावच्छेदकतया तत्सिद्धिः प्रदर्शिता । अथ सुखत्वाद्यवच्छिन्नं प्रत्यासत्त्वेन कारणत्वे मानाभावः । सुखदुःखद्वेषभावनाधर्माधर्मान्प्रति यथाक्रमं धर्मानिष्टसाधनत्वादिज्ञानानुभवविहितनिषिद्धकर्मणां समवायसंबन्धेन निमित्तकारणत्वावश्यकतयातिप्रसङ्गाभावाद् भावकार्याणां समवायिकारणकत्वनियमस्य तु द्रव्यत्वेन तत्तद्व्यक्तिसमवेतं प्रति तत्तद्व्यक्तित्वेन वा समवायिकारणत्वमादायैवोपपन्नत्वादिति चेदत्र प्राञ्चः कार्यमात्रवृत्तिजाते समवायिकारणकार्यतावच्छेदकत्वनियमेन तादृशकार्यकारणभावस्यावश्यकत्वात्[4] नच तावता सुखत्वाद्यवच्छिन्नं प्रति सत्त्वेन द्रव्यत्वेन वा कारणत्वमस्तु अदृष्टादेर्निमित्तकारणत्वादेवातिप्रसङ्गविरहादिति वाच्यं व्याप्यलघुभूतधर्मे कारणतावच्छेदके संभवति व्यापकधर्मेण कारणत्वकल्पनाया अन्याय्यत्वादित्याहुः । वस्तुतस्तु मनसि ज्ञानोत्पत्तिवारणाय ज्ञानत्वाद्यवच्छिन्नं प्रत्यासत्त्वेन[5] हेतुत्वमावश्यकमिति । ननु तथाप्या-

रामरुद्री ।

समासलुप्तषष्ठ्यर्थत्वात् । **जातिरूपमिति ।** तथाचात्मत्वस्य स्वरूपतः प्रत्यक्षत्वेऽपि तद्गतजातित्वं न प्रत्यक्षसिद्धमिति भावः । **ननु** सुखादीनामात्मभिन्ने उत्पादो निमित्तकारणाभावादेव न संभवति किमर्थमात्मनस्तत्र समवायिकारणतेत्याशङ्कते—**अथेति ।** कार्यतावच्छेदकनियमादित्यस्य समवायिकारणेत्यादिस्तेन निमित्तकारणजन्यतावच्छेदकत्वेनापि सुखत्वस्य समवायिकारणजन्यतानवच्छेदकत्वेऽपि नोक्तनियमस्य भङ्गरूपानुपपत्तिः । **अन्याय्यत्वादिति ।** अनेकव्यक्तिषु कारणताकल्पने गौरवादिति भावः । **नन्वत्र** कारणता न फलोपधायकतारूपा तस्या द्रव्यत्वेन कारणतावादिनापि आत्मन्येव स्वीकारात् किंतु स्वरूपयोग्यता रूपैव सा च कारणतावच्छेदकरूपैवेति नवद्रव्येषु द्रव्यस्य क्लृप्तत्वान्न तत्कल्पनागौरवमित्यस्वरसादाह—**वस्तुतस्त्विति । आवश्यकमितीति ।** तथाच सुखसमवायिकारणतावच्छे-

१ तत् आत्मत्वम्. २ प्रत्यक्षेण प्रमाणेनेति शेषः. ३ तत्र आत्मत्वे. ४ भावकार्यत्वावच्छिन्नं प्रति समवायिकारणं कारणमिति. ५ तथाच ज्ञानत्वावच्छिन्नं प्रति आत्मत्वावच्छिन्नं कारणमिति कार्यकारणभावः.

यिकारणतावच्छेदकतया सिध्यति ईश्वरेऽपि सा जातिरस्त्येव अदृष्टादिरूपकारणाभावान्न सुखदुःखाद्युत्पत्तिः नित्यस्य स्वरूपयोग्यस्य

दिनकरी ।

त्वजातेर्भगवदात्मसाधारण्ये मानाभाव इत्यत आह—**ईश्वर इति ।** "आत्मा वारे द्रष्टव्य" इत्यादिश्रुतावात्मपदव्यवहारादिति भावः । ननु तर्हीश्वरे सुखाद्युत्पत्तिः कुतो न भवतीत्यत आह—**अदृष्टादीति ।** आदिना शरीरपरिग्रहः । **ननु** तथापि नित्यस्य स्वरूपयोग्यत्वे फलावश्यंभाव इति नियमेनेश्वरस्य स्वरूपयोग्यत्वे फलोपधानापत्तिरित्यत आह—**नित्यस्येति ।** अप्रयोजकत्वादिति । जलपरमाणौ स्नेहानुत्पत्त्या तादृशनियमे मानाभावादिति भावः । नन्वीश्वरेऽदृष्टं कुतो नोत्पद्यत इति चेन्न । मिथ्याज्ञानरूपकारणाभावात् मिथ्याज्ञानस्या-

रामरुद्री ।

दकतया तदसिद्धावपिज्ञानसमवायिकारणतावच्छेदकतयैव तत्सिद्धिरिति भावः । ज्ञानं प्रत्यात्ममनःसंयोगस्य हेतुत्वेन घटादौ तदभावान्मनस्येव व्यभिचारः प्रदर्शितः एवमिच्छादिकं प्रति ज्ञानादेः कारणत्वेन तदभावादेव मनसि तदापादनासंभवेन ज्ञानमात्रानुसरणं इत्थं च कार्यवृत्तिजातेस्तदवच्छिन्नस्याकस्मिकत्वापत्तिवारणाय किंचित्कारणजन्यतावच्छेदकत्वनियम एवाङ्गीक्रियते नतु समवायिकारणजन्यतावच्छेदकत्वनियमोऽपि तदनभ्युपगमे क्षतिविरहादित्यात्मत्वं न पूर्वोक्तयुक्त्या सिद्ध्यतीति पूर्वपक्षोऽपि निरवकाश इति भावः । सुखाद्युत्पत्तिरित्यत्र आदिना ज्ञानपरिग्रहः अतएव तदापत्तिवारकशरीरस्यादिपदेन ग्रहणं सार्थकं ज्ञानं प्रति शरीरस्य सावच्छिन्नभोगजनकादृष्टवत्त्वसंबन्धेन हेतुता तदभावादेव मुक्तस्य न ज्ञानोत्पत्तिरिति भावः । अदृष्टशब्दस्यात्र धर्मोऽर्थः सुखं प्रति तस्यैव कारणत्वादिति ध्येयम् । **कुतो नोत्पद्यत इतीति ।** अथेश्वरस्य शरीराभावेन तदीयशुभाशुभकर्माभावादियमापत्तिरयुक्ता नह्यस्मदादिशुभादिकर्मणा ईश्वरेऽदृष्टोत्पत्तिरापादयितुं शक्या चैत्रक्रियया मैत्रात्मन्यदृष्टोत्पत्तिवारणाय अवच्छेदकतासंबन्धेन स्वकारणीभूता या कृतिस्तद्वत्त्वसंबन्धेनैवादृष्टकारणतायाः स्वीकरणीयत्वादीश्वरकृतेरस्मदादिशरीरानवच्छिन्नतया अवच्छेदकतासंबन्धेन अहेतुत्वात् । नच स्वजनककृतिमत्त्वसंबन्धेनैव कर्मणो दृष्टहेतुत्वमस्तु चैत्रक्रियायां मैत्रीयकृतेरजनकत्वान्न पूर्वोक्तापत्तिरेवं च कार्यमात्र एवेश्वरकृतेः कारणत्वेन ईश्वरे अदृष्टापत्तिः संभवत्येवेति वाच्यम् । कालिकसंबन्धावच्छिन्नकार्यत्वाव-

१ आत्मत्वजातिः.

फलावश्यम्भावनियम इत्यस्याप्रयोजकत्वात् । परेतु ईश्वरे सा[1] जातिर्नास्त्येव प्रमाणाभावात् । नच दशमद्रव्यत्वापत्तिः[2] ज्ञानवत्त्वेन विभजनादित्याहुः, इन्द्रियादीति । इन्द्रियाद्यधिष्ठाता इन्द्रियाणां शरीरस्य च परम्परया चैतन्यसंपादकः । यद्यप्यात्मनि[3] अहं

दिनकरी।

हेतुत्वे च मुक्तास्वन्यप्यदृष्टोत्पत्तिप्रसङ्गः । वेदस्याप्तपदादेर्ज्ञानादिमति लक्षणापत्तिरित्यस्वरस आहुरित्यनेन सूचितः । **इन्द्रियाद्यधिष्ठातेति ।** मूलमात्मनि प्रमाणपरतया व्याचष्टे—**इन्द्रियाणामिति ।** आदिप[4]दसंग्राह्यमाह । **शरीरस्येति ।** परम्परया जनकता[5]संबन्धेनावच्छेद-

रामरुद्री।

च्छिन्नकार्यतानिरूपितकालिकसंबन्धावच्छिन्नकृतित्वावच्छिन्नकारणतायाः कृतिमात्रे सत्त्वात् तद्भिन्नायां विशेषकारणतायामीश्वरकृतौ मानाभावादिति चेन्न । जीवादृष्टवशेन ईश्वरपरिगृहीतरामकृष्णादिशरीरचेष्टाया ईश्वरकृतिजन्यत्वमावश्यकं अस्मदीयचेष्टातो विलक्षणत्वात् । नच तदीयमुखप्रसादमालिन्याभ्यां सुखदुःखयोरनुमानाद्भोगस्यापीश्वरे प्रसङ्ग इति वाच्यम् । ईश्वरशरीरे अहं स्यामित्युपासनया कस्यचित् शरीरमित्युपगमात् परंतु जीवासाध्यचेष्टोपपत्तये भूतावेशन्यायेन तच्छरीरे अवच्छेदकतयेश्वरकृतिकल्पनादिति नानुपपत्तिलेशोऽपीत्यवधेयम् । **मुक्तात्मन्यपीति ।** जीवन्मुक्तात्मन्यपीत्यर्थः । परममुक्तस्य शरीराभावेन कर्मण एवाभावात् मिथ्याज्ञानपदमपि शरीरे आत्मज्ञानजन्यवासनापरं अन्यथा तादृशज्ञानविरहदशायां अदृष्टानुत्पादप्रसङ्गात् जीवन्मुक्तस्य आत्मसाक्षात्कारेण तादृशवासनानाशेऽपि प्रारब्धबलात्तत्कार्यस्य शरीरस्य नाश इति बोध्यम् । **मूले इन्द्रियाणामधिष्ठातेति ।** अधिष्ठातृशब्दस्य तन्निष्ठक्रियाजनकार्थकत्वे प्रवृत्त्याद्यनुमेयोऽयमित्यनेन गतार्थता स्यात् तन्निष्ठव्यापारजनकज्ञानजनक इत्यर्थकत्वे च गौरवमतो तन्निष्ठज्ञानवत्त्वसंपादकतार्थकता इन्द्रियाणामित्यादिना मूले दर्शितेति । **अवच्छेदकतेति ।** यद्यप्यवच्छेदकतासंबन्धेन तदीयज्ञानं प्रति तादात्म्यसंबन्धेन तदीयशरीरस्य हेतुताया आवश्यकतयावच्छेदकत्वोपादाने प्रयोजनाभावस्तथापि खण्डशरीरसमकालोत्पन्नज्ञानव्यक्तेर्द्वितीयक्षणोत्पन्नखण्डशरीरस्य पूर्वमसत्त्वेनाकारणतया व्यभिचारेणोक्तकार्यकारणभा-

---

१ आत्मत्वजातिः. २ तथाच नवद्रव्याणीति विभागासंगतिरित्यर्थः. ३ आत्मनि प्रत्यक्षप्रमाणसत्त्वात् कुतः प्रमाणान्तरान्वेषणमित्यभिप्रायेण शङ्कते—यद्यपीति. ४ आत्मेन्द्रियाद्यधिष्ठातेति मूलस्यादिपदेत्यर्थः. ५ इन्द्रियाणां जनकतासंबन्धेन शरीराणां अवछेदकतासंबन्धेनेति योजना.

सुखी दुःखीत्यादिप्रत्यक्षविषयत्वमस्त्येव तथापि विप्रतिपन्नं[1] प्रति प्रथमत एव शरीरादिभिन्नस्तत्प्रतीतिगोचर इति प्रतिपादयितुं न शक्यते इत्यतः प्रमाणान्तरं दर्शयति—करणमिति । वास्या-

दिनकरी ।

कतासंबन्धेन वा चैतन्यं ज्ञानवत्त्वम् । एतेनात्मनि प्रमाणं दर्शितम् । अचेतनं चेतनाधिष्ठितं कार्यं करोतीति व्याप्तेः । अहं सुखीत्यादिनाहं जानाम्यहं करोमीत्यादिपरिग्रहः । नचात्मा तावन्न प्रत्यक्ष इति सूत्रभाष्यविरोध इति वाच्यं आत्मतत्त्वविवेके परात्माभिप्रायेण भाष्यव्याख्यानस्य प्रदर्शितत्वात् । विप्रतिपन्नं प्रतीति । अहमिति प्रतीतेः शरीराद्यतिरिक्त[2]विषयकत्वे विप्रतिपन्नं प्रतीत्यर्थः । नैयायिकमते यथा

रामरुद्री ।

वासंभवः परंतु तत्समवेतगुणानां तदीयशरीरेणैवावच्छेद्यावच्छेदकभावनियमोपगमादेव घटादीनां न ज्ञानावच्छेदकत्वमिति भावः । तथाचोत्तरत्र मूलोक्तं ज्ञानोपधानं उक्तान्यतरसंबन्धेन ज्ञानवत्त्वमेवेति पर्यवसितम् । एतेनेति । इन्द्रियाणि शरीरं च ज्ञात्रधिष्ठितं अचेतनत्वे सति उक्तान्यतरसंबन्धेन ज्ञानवत्त्वाद्वास्यादिवदित्यनुमानमात्मनि प्रमाणं दर्शितमित्यर्थः । अत्राधिष्ठितत्वं सहकृतत्वं तच्च स्वभिन्नत्वे सति स्वजन्यकार्योपधायकत्वं स्वस्मिन् स्वसहकृतत्वाप्रतीतेः स्वभिन्नत्वनिवेशस्तथा चोक्तानुमानेनेन्द्रियादिभिन्नज्ञातृसिद्धिः । ज्ञानोपधायके आत्मनि व्यभिचारवारणाय हेतौ सत्यन्तं, न चेश्वरमादाय साध्यसत्त्वान्न व्यभिचार इति वाच्यम् । सहकारिताघटितजन्यतायाः कार्यत्वानवच्छिन्नाया एव प्रकृते निवेशितत्वादीश्वरजन्यत्वस्य ज्ञानेऽसंभवाच्च तदीयकृतेरेव कार्यमात्रे कारणत्वादिति ध्येयम् । यद्यपि शरीरस्य ज्ञानाकारणत्वेन तत्र चेतनसहकृतत्वं दुर्घटं तथापि चेतनाधिष्ठितत्वं उक्तान्यतरसंबन्धेन चेतनप्रयोज्यतत्तत्क्रियात्वमेव । प्रयोज्यत्वं च जन्यतज्जन्यसाधारणं तेन चिदां प्रतिचेतनस्याकारणत्वेऽपि तत्कारणवृत्तिकारणत्वेन दृष्टान्तस्य न साध्यवैकल्यमिति विभावनीयम् । अचेतनमिति । यद्यपि करणं हि सकर्तृकमिति व्याप्तिः प्रदर्शिता यद्यत्करणं तत्तत्फलोपहितकरणं तत्सकर्तृकं तदुपधाने तत्कर्तृसहकृतमिति तदर्थात् । व्यापारवत्कारणस्य करणत्वे चक्षुःसंयोगेन जानातीति प्रयोगानुपपत्त्या फलोपहितकारणत्वस्यैव तत्त्वात्सहकृतत्वं पूर्वनिरुक्तमेव एतादृशसामान्यमुखव्याप्तिरेवोत्तरत्र मूले वास्यादीनामित्यादिना दर्शयिष्यते तथापि आत्मनि उक्तनियमस्य व्यभिचारः स्वभि-

१ विप्रतिपन्नः वादी. २ आदिना इंद्रियादिग्रहणं.

शरीरस्य न चैतन्यं मृतेषु व्यभिचारतः।

दीनां छिदादिकरणानां कर्तारमन्तरेण फलानुपधानं दृष्टम्, एवं चक्षुरादीनां ज्ञानकरणानामपि फलोपधानं कर्तारमन्तरेण नोपपद्यत इत्यतिरिक्तः कर्ता कल्प्यते। ननु शरीरस्यैव कर्तृत्वमस्त्वत आह—शरीरस्येति। ननु चैतन्यं ज्ञानादिकमेव मुक्तात्मनां त्वन्मत इव मृतशरीराणामपि तदभावे का क्षतिः प्राणाभावेन ज्ञानाभावस्य[1] सिद्धेरिति चेन्न। शरीरस्य चैतन्ये बाल्ये विलोकितस्य स्थविरे स्मरणानुपपत्तेः शरीराणामवयवोपचयापचयैरुत्पादविनाशशालित्वात्[2] नच पूर्वशरीरोत्पन्नसंस्कारेण द्वितीयशरीरे संस्कार

दिनकरी।

मुक्तात्मनां ज्ञानाभावेन न ज्ञानाधिकरणत्वरूपं चैतन्यं तथा ममापि मते मृतशरीरस्य न चैतन्यमिति शरीरमेवात्मेति वादी चार्वाकः शङ्कते। **ननु चैतन्यमिति**। ज्ञानादिकं ज्ञानाद्यधिकरणत्वम्। **तदभावे** ज्ञानाद्यभावे। ननु तव मते मृतशरीरे चैतन्याभावः किं निबन्धनः मन्मते तु प्राणविशिष्टात्मनो विरह एव तत्र प्रयोजक इत्यत आह। **प्राणाभावेनेति**। तथा च लाघवात् प्राणाभावश्चैतन्यविरहे प्रयोजक इति भावः। चार्वाकमतं परिहरति। **नेति स्मरणानुपपत्तेरिति**। अनुभवाश्रयस्य बाल्यशरीरस्य तदानीमभावादिति भावः। ननु बाल्यशरीरं तदास्त्येवेत्यत आह। **शरीराणामिति**। **संस्कार**

रामरुद्री।

न्नतत्तज्ज्ञानकर्तुरप्रसिद्धेः हेतोर्दृष्टान्तपक्षसाधारण्यानुरोधेन उक्तनियमस्याश्रयत्वानुकूलकृतिमत्त्वतदन्यतररूपतत्तत्क्रियाकर्तृत्वघटितत्वाद्गौरवं चेत्यालोच्य तादृशव्याप्तेरेवायं परिष्कारः आदृतः। यद्यदचेतनं यत्करोति यदुपधायकं भवति तत्तदुपधाने चेतनाधिष्ठितं भवतीति तदर्थः। चेतनाधिष्ठितं पूर्वं निरुक्तमेवेत्युक्तानुमानेन चक्षुरादिभिन्नज्ञातृसिद्धिः चेतनाचेतनयोरेकत्वासिद्धेरिति भावः। उक्तानुमाने वास्यादिरेव दृष्टान्तः उत्तरत्र मूलग्रन्थानुसारादिति भावः। **शरीरमेवात्मेति**। तथाचोक्तहेतोरसिद्धिरिति भावः। **ज्ञानाद्यधिकरणत्वमिति**। कालिकादिना ज्ञानादेः कालादावपि चेतन-

---

१ ज्ञानंप्रति कारणं प्राणः तदभावात् ज्ञानाभाव इति भावः. २ बाल्यकालीनानुभवाश्रयशरीरस्य स्थविरे सत्त्वादिति भावः.

उत्पद्यत इति वाच्यम्, अनन्तसंस्कारकल्पने गौरवात् । एवं शरीरस्य चैतन्ये बालकस्य स्तन्यपाने प्रवृत्तिर्न स्यात् इष्टसाधनताज्ञानस्य तद्धेतुत्वात् तदानीमिष्टसाधनत्वानुभावकाभावात् मन्मते[1] तु जन्मान्तरानुभूतेष्टसाधनत्वस्य तदानीं[2] स्मरणादेव प्रवृत्तिः । नच जन्मान्तरानुभूतमन्यदपि स्मर्यतामिति वाच्यं, उद्बोधकाभावात् अत्र[3] त्वनायत्या जीवनादृष्टमेवोद्बोधकं कल्प्यते । इत्थं च संसारस्यानादितया आत्मनोऽनादित्वसिद्धावनादिभावस्य नाशासम्भवान्नित्यत्वं संभवतीति बोध्यम् । ननु चक्षुरादीनामेव ज्ञाना-

दिनकरी ।

उत्पाद्यत इति । तथा च स्व[5]प्रयोज्यसंस्कारवत्त्वसंबन्धेन बाल्यशरीरसमवेतानुभवस्य स्थविरशरीरे सत्त्वान्न स्मरणानुपपत्तिरिति भावः । गौरवस्य फलमुखत्वाद् दूषणान्तरमाह—एवमिति । न स्यादित्यत्र हेतुमाह—इष्टेति । तद्धेतुत्वात् प्रवृत्तिहेतुत्वात् तदानीं स्तन्यपानप्रवृत्त्यव्यवहितपूर्वकाले । ननु प्रवृत्त्यन्यथानुपपत्तिस्तवापि समानेत्याशङ्क्य स्वमते प्रवृत्त्यन्यथानुपपत्तिं परिहरति—मन्मते त्विति । अन्यदपीति । इष्टसाधनत्वादन्यदपीत्यर्थः । अत्र तु स्तन्यपानप्रवृत्त्यनुकूलेष्टसाधनत्वस्मरणे तु । आत्मनो नित्यत्वं साधयति । इत्थं चेति । स्तन्यपानप्रवृत्त्यनुकूलेष्टसाधनतास्मरणे च । प्रागभावस्य नाशसम्भवादाह । भावस्येति । नाशासम्भवादिति । नाशं प्रति

रामरुद्री ।

त्वापत्त्या समवायावच्छिन्नज्ञानाद्याधारत्वमेव चैतन्यमिति भावः । उत्पद्यतामितीति । ननु पूर्वपूर्वशरीरनिष्ठसंस्कारेणोत्तरोत्तरशरीरे संस्कारोत्पत्तावपि न स्मरणोपपत्तिः स्थविरशरीरे बालकशरीरगतानुभवस्य स्व[6]जन्यसंस्कारवत्त्वसंबन्धेन विरहादित्यत आह—तथाचेति । गौरवस्य अनेकसंस्कारव्यक्तिकल्पनरूपगौरवस्य । फलमुखत्वादिति । फलं विचारफलं शरीरस्यात्मत्वनिश्चयः तन्मुखत्वात्तदुत्तरकालीनगौरवज्ञानस्य पूर्वकालीननिश्चयप्रतिबन्धकत्वासंभव इति भावः । इष्टसाधनत्वादन्यदपीत्यर्थ इतीति । तथा च सर्वेषां जातिस्मरणत्वापत्तिरिति भावः । मूले अ-

१ सिद्धान्तिमते. २ जन्माव्यवहितोत्तरक्षणे. ३ अत्र प्रकृते. ४ जन्यभावस्य घटादेर्नाशादनादीति. ५ स्वं बाल्यशरीरसमवेतानुभवः ६ स्वं बाल्यशरीरस्थानुभवः.

दिकं प्रति करणत्वं कर्तृत्वं चास्तु विरोधे साधकाभावादत आह

दिनकरी।

जन्यभावत्वेन हेतुत्वादात्मनोऽनादित्वेन जन्यभावत्वरूपहेतोरभावेन नाशासंभवादित्यर्थः। **इति चार्वाकमतखण्डनम्**। ननु चक्षुरादीनामेव[1] ज्ञानादिकं[2] प्रति करणत्वं कर्तृत्वं चास्त्विति करणत्वं च व्यापारवत्त्वे सति कारणत्वं भवति हि चक्षुरादौ चक्षुःसंयोगादिरूपव्यापारवति चाक्षुषज्ञानाव्यवहितपूर्वकालवृत्तित्वम् न तु फलोपहितत्वं राजसूयेन स्वाराज्यकामो यजेतेत्यादौ यागादिनिष्ठकारणत्वादावप्रसङ्गात्करणत्वकारणत्वयोरविशेषप्रसङ्गाच्च। कर्तृत्वं च यद्यपि क्रियानुकूलकृतिमत्त्वं न संभवत्यचेतने चक्षुरादौ तथापि पूर्वपक्षिणातिरिक्तस्यात्मनः कृत्यादीनामात्मसमवेतत्वस्य चानङ्गीकरणात् कृत्याश्रयत्वमपि चक्षुरादीनामस्त्वित्यर्थः। नन्वेकस्यैव करणत्वे कर्तृत्वे कर्तृकरणादिभेदव्यवहारोऽनुपपन्न इत्यत आह—**विरोध इति**। विरोधे विभिन्नाधिकरणवृत्तित्वे तथाच। कर्तृत्वकरणत्वादिलक्षणोपाधेर्भेदात्कर्तृकरणादिव्यवहारभेदोपपत्तिरित्याशयः। न चैतन्यमित्यत्र विशेष्यतयोपस्थि-

रामरुद्री।

नायत्येत्यस्यानागत्येत्यर्थः। अन्यथेष्टसाधनतानुभवाभावेनोद्बोधकाभावेन स्मरणासंभवेन च प्रवृत्त्यसंभवेन बालः शुष्ककण्ठो म्रियेतेति भावः। **अप्रसङ्गादिति**। तादात्म्येनाव्याप्तेरित्यर्थः। यागस्य स्वर्गाव्यवहितपूर्वत्वाभावादिति भावः। नन्वव्यवहितपूर्ववृत्तित्वमवश्यं कारणतावच्छेदकसंबन्धेन विवक्षणीयं तथाच स्वजन्यापूर्वसंबन्धस्यैव प्रकृते तथात्वान्नाव्याप्तिरन्यथा व्यापारवत्त्वोपादानेऽपि विशेष्यदलसत्त्वेन यागस्याकारणत्वापत्तेरित्यतो दूषणान्तरमाह—कारणत्वेति। इदं चाव्यवहितपूर्ववृत्तित्वमेव कारणत्वमित्यभिप्रायेण वस्तुतोऽरण्यस्थदण्डादौ कारणताव्यवहारानुरोधेन नियतपूर्ववर्तितावच्छेदकधर्मवत्त्वस्यैव कारणतारूपत्वेन न तयोर्भेदानुपपत्तिगन्धोऽपि व्यवहारभेदो व्यवहारवैलक्षण्यं तच्च परस्परविरोध एव नत्वानुपूर्वीभेदोऽत्र भेदशब्दार्थः। एकार्थकयोरपि घटकुम्भशब्दयोस्तथादर्शनादसङ्गत्यापत्तेः। नन्वेवं कर्तृकरणपदयोः पर्यायतापत्तिरेकार्थकत्वान्न चेष्टापत्तिः कर्तृप्रयोगस्थले करणशब्दाप्रयोगादित्यत आह—**तथाचेति**।

---

१ आदिना त्वगादिग्रहणम्. २ आदिना इच्छादयः.

तथात्वं चेदिन्द्रियाणामुपघाते कथं स्मृतिः ॥ ४८ ॥

—तथात्वमिति । तथात्वं चैतन्यं उपघाते नाशे सति अर्थाच्चक्षुरादीनामेव कथं स्मृतिः पूर्वं चक्षुषानुभूतानां चक्षुरभावे स्मरणं न स्यात् अनुभवितुरभावात् अन्येनानुभूतस्यान्येन स्मरणासंभवात्

दिनकरी ।

तस्याभावस्य तच्छब्देन परामर्शसंभवाद्व्याचष्टे—**तथात्वं चैतन्यमिति** । उपघातपदस्य लोकेऽवयवनाशएव प्रयोगस्तदाह । **नाश इति** । मूले उपघाते कथं स्मृतिरित्युक्तम् । तत्रोपघातः केषामित्याकाङ्क्षायाः सत्त्वादाह—**अर्थादिति** । तथाचैकमेवेन्द्रियाणामिति पदमाकाङ्क्षावशादुभयत्र संबध्यत इत्याशयः । **कथंस्मृतिरिति** । मूलेनेन्द्रियाणां चैतन्यपक्षे चक्षुरभावे स्मृत्यभाव आपादितस्तत्र हेतोरनुक्तेः स्वयं हेतुं पूरयन्नर्थमाह । **पूर्वं चक्षुषेति** । नन्विन्द्रियान्तरेणैव स्मृतिर्भविष्य-

रामरुद्री ।

भेदोपपत्तिर्वैलक्षण्योपपत्तिः तदपि विभिन्नप्रवृत्तिनिमित्तकत्वमेव । **केवलावयवेति** । अवयविरहितावयवेत्यर्थः । अवयवनाशेऽप्यवयविनो नाशस्यावश्यकत्वात्केवलेत्युक्तम् । नन्ववयविनाशव्यवच्छेदाय तदुक्तिः, एवकारेणैव तत्सिद्धेः । **उभयत्रेति** । इन्द्रियाणामित्यस्य तथात्वं नाश इत्युभयोरित्यर्थः । घटाद्यनुभवोत्तरं घटादाविति । नच घटविषयकस्मरणं प्रति घटविषयकानुभवत्वेन कारणत्वे नैष दोष इति वाच्यम् । तथासति विषयभेदेनानन्तकार्यकारणभावप्रसङ्गादिति भावः । तयोर्हेतुहेतुमद्भावस्वीकारादिति । अनुभवस्मरणयोः । अनुभवस्मरणयोः कार्यकारणभावस्वीकारादित्यर्थः । तथा च विषयतयैकः ससमवायेन चैकः कार्यकारणभाव इति भावः । एतच्चापाततः उक्तरीत्या कार्यकारणभावद्वयानङ्गीकारेऽपि घटघटत्वसमवायविषयकनिर्विकल्पकादपि घटत्वप्रकारकस्मरणापत्तेः । न च प्रकारत्वविशेष्यत्वसांसर्गिकविषयताभिः कार्यकारणभावत्रयोपगमान्नैष दोषो निर्विकल्पकस्य तादृशविषयतानभ्युपगमादिति वाच्यम् । एवमपि घटत्वपटत्वाभ्यां पटघटविषयकानुभवाद्घटत्वप्रकारकपटविशेष्यकपटत्वप्रकारकघटविशेष्यकस्मरणापत्तेः । कालिकेन घटत्वप्रकारकसमवायेन घटत्वप्रकारकस्य कालिकेन पटत्वप्रकारकस्य घटविशेष्यकस्मरणापत्तेरशक्यपरिहारत्वात् । अनायत्या घटत्वप्रकारकसमवायसंसर्गकघटविशेष्यकानुभवः समवायेन घटत्वप्रकारकसमवायसंसर्गकघटविशेष्यकस्मरणं प्रति समवायेन कारणमिति रीत्या विषयभेदेनानन्तकार्यकारणभावस्यैव कल्पनीयत्वात् । परंतु कालिकविशेषणताप्रत्यासत्तिघटितसामानाधिकरण्यप्रत्यासत्त्या

मनोऽपि न तथा ज्ञानाद्यनध्यक्षं तदा भवेत्।

अनुभवस्मरणयोः सामानाधिकरण्येन कार्यकारणभावादिति भावः। ननु चक्षुरादीनां चैतन्यं मास्तु मनसस्तु नित्यस्य चैतन्यं स्यादत आह। **मनोऽपीति। न तथा** न चेतनं ज्ञानाद्यनध्यक्षं तदा भवेत् मनसोऽणुत्वात्प्रत्यक्षे महत्त्वस्य हेतुत्वात् मनसि ज्ञानसुखा-

दिनकरी।

तीत्यत आह—अन्येनानुभूतस्येति। अत्र हेतुमाह—**अनुभवेति।** यद्यपि व्यधिकरणयोः कार्यकारणभावविरहात्सामानाधिकरण्येनेत्युक्ति-र्विफला तथापि यत्र विषयतासंबन्धेन स्मृतिस्तत्र विषयतासंबन्धेनानु-भव इतीदृशविषयत्वघटितसामानाधिकरण्यप्रत्यासत्त्या कार्यकारणभाव आवश्यकः आत्मनिष्ठसामानाधिकरण्यघटितकार्यकारणभावेन घटाद्य-नुभवोत्तरं पटादौ विषयतासंबन्धेन स्मृत्यापत्तेरवारणादिति। चक्षुःक-र्तृकानुभवस्य घटे सत्त्वादिन्द्रियान्तरकर्तृकं स्मरणं तत्र नानुपपन्नमि-त्याशङ्कानिराकरणाय तथोक्तिः समवायघटितसामानाधिकरण्यप्रत्यास-त्त्येति तदर्थः। चैत्रस्य घटानुभवकाले मैत्रस्य घटस्मरणवारणाय तत्त-त्पुरुषीयत्वनिवेशे पुरुषभेदेनानन्तकार्यकारणभावकल्पने गौरवात् सम-वायघटितसामानाधिकरण्यप्रत्यासत्त्या तयोर्हेतुहेतुमद्भावस्वीकारादिति भाव इति ध्येयम्। **इतीन्द्रियवादिमतखण्डनम्।** इन्द्रियाणां चैत-न्यपक्षे यो दोषः सोऽत्र कल्पे नास्तीति सूचयितुमाह। **नित्यस्येति।** ननु तथेत्यत्र मूले तच्छब्देन पूर्वोपस्थितचैतन्यस्यैव परामर्शः स्यात्तथा चासङ्गतिरत आह। **न तथा। न चेतनमिति। अनध्यक्षं तदा भवेदिति मूलेन** मनसश्चैतन्ये ज्ञानादेरप्रत्यक्षत्वमुक्तम्, तत्र हेतुं प्र-

रामरुद्री।

स्मरणानुभवयोः कार्यकारणभावाभ्युपगमे एकेन्द्रियेणानुभूतस्य इन्द्रियान्तरेणापि स्म-रणोपपत्तेः समवायघटितसामानाधिकरण्यार्थकस्य सामानाधिकरण्यप्रत्यासत्त्येत्यस्य मूले-ऽभिधानमिति युक्तमुत्पश्यामः। **असङ्गतिः स्यादिति।** मनसो ज्ञानरूपत्वासंभवा-

१ समवायघटितसामानाधिकरण्यसंबन्धेन.

दिसत्त्वे तत्प्रत्यक्षानुपपत्तिरित्यर्थः यथा च मनसोऽणुत्वं तथाग्रे वक्ष्यते । नन्वस्तु विज्ञानमेवात्मा तस्य स्वतः प्रकाशरूपत्वाच्चेतनत्वम् । ज्ञानसुखादिकं तु तस्यैवाकारविशेषः तस्यापि भाव-

दिनकरी ।

दर्शयन्नाह—**मनस इति । तत्प्रत्यक्षेति** । ज्ञानादिप्रत्यक्षानुपपत्तिरित्यर्थः । ननु मनसोऽणुत्वमेवासिद्धमत आह । **यथा चेति ।** अग्रे वक्ष्यत इति । "**अयौगपद्याज्ज्ञानानां तस्याणुत्वमिहेष्यत इति**" ग्रन्थेन साधयिष्यते इत्यर्थः । **विज्ञानमेवेति** । आत्मनिरूपणस्य प्रस्तुतत्वादात्मेत्युक्तं वस्तुमात्रस्यैव[1] तन्मते[2] विज्ञानरूपत्वादिति बोध्यम् । अत्र विज्ञानत्वं प्रमेयत्वस्य सत्त्वस्य व्यापकं न वेति विप्रतिपत्तिः तत्र[3] विधिकोटिर्योगाचारस्य निषेधकोटिर्नैयायिकस्येति बोध्यम् । द्विविधं विज्ञानं प्रवृत्तिविज्ञानमालयविज्ञानं चेति तत्रायं घट इत्यादिप्रवृत्तिविज्ञानं अहं जानामीत्यालयविज्ञानं तदेवात्मा । **तस्य** विज्ञानस्य । ननु सुषुप्तावात्मा न सिद्ध्येत् पूर्वोत्पन्नविज्ञानस्य क्षणिकत्वेन नाशाद्विज्ञानान्त-

रामरुद्री ।

दिति भावः । **साधयिष्यत इत्यर्थ इति ।** यद्यपि मानसान्यप्रत्यक्षं प्रत्येव महत्त्वस्य कारणत्वोपगमे नैष दोषः । अतएव माध्वादिमते जीवानामणुत्वमेव अङ्गीकृतं तथापि मानसान्यत्वप्रत्यक्षत्वयोर्विशेषणविशेष्यभावे विनिगमनाविरहेण गुरुतरकार्यकारणभावद्वयापत्त्या गौरवापत्तेर्न तथोपगमसंभवः । न च सिद्धान्तिमते अनन्तजीवानां कल्पनीयतया कारणताद्वयकल्पने गौरवमिति वाच्यम् । अनेकजीवकल्पनागौरवस्य फलमुखत्वेनादोषत्वादिति भावः । विज्ञानात्मकवादिविचारे तदङ्गविप्रतिपत्तिं दर्शयति—**अत्रेति । सत्त्वस्येति ।** सामान्यादीनां तन्मते अलीकत्वादिति भावः । सत्त्वमत्र कालसंबन्धित्वमेव वा ग्राह्यम् । **अहं जानामीति** । अहमित्याकारकज्ञानमित्यर्थः । तेन सुषुप्तिकाले उत्तरत्र वक्ष्यमाणालयविज्ञानधारानुवृत्तेर्न विरोधः । अन्यथा तत्काले प्रवृत्तिज्ञानविरहेण जानामीत्याकारकज्ञाने च घटः पट इत्यादिप्रवृत्तिज्ञानस्यैव विषयत्वेन आलयविज्ञानानुवृत्तेस्तदानीमसंभवापत्तेः अहमित्याकारकज्ञाने च स्वयमेव विषयः

---

१ मात्रपदं कार्त्स्न्यार्थकम्. २ तन्मते योगाचारमते. ३ विज्ञानत्वं प्रमेयत्वसत्त्वव्यापकं नवेति विप्रतिपत्तौ.

त्वादेव क्षणिकत्वं पूर्वपूर्वविज्ञानस्योत्तरोत्तरविज्ञानहेतुत्वात् सुषुप्त्यवस्थायामप्यालयविज्ञानधारा निराबाधैव मृगमद[1]वासनावासितवसन इव पूर्वपूर्वविज्ञानजनितसंस्काराणामुत्तरोत्तरविज्ञाने संक्रान्तत्वान्नानुपपत्तिः स्मरणादेरिति चेन्न, तस्य जगद्विषयकत्वे सर्वज्ञत्वापत्तिः यत्किंचिद्विषयकत्वे विनिगमना[2]विरहः । सुषुप्तावपि विषयावभासप्रसङ्गाच्च ज्ञानस्य सविषयत्वात् । तदानीं निराकारा चित्सन्ततिरनुवर्तत इति चेन्न, तस्याः प्रकाशत्वे प्रमाणाभावात् अन्य[3]था घटादीनामपि ज्ञानत्वापत्तिः । नचेष्टापत्तिः विज्ञानव्यतिरिक्तवस्तुनोऽभावादिति वाच्यं, घटादेरनुभूय[4]मानस्यापलपितुमशक्यत्वात् । आकारविशेष एवायं विज्ञानस्येति चेन्न किमय-

दिनकरी ।

रस्य च तदानीमुत्पादकाभावादत आह—**पूर्वपूर्वेति** । ननु विज्ञानस्य क्षणिकत्वेन तदा[5]श्रितसंस्कारस्यापि क्षणिकत्वात् कालान्तरे स्मरणं न स्यादित्याशङ्कां परिहरति—**मृगमदेति** । विज्ञानस्य [6]जगद्विषयकत्वं किंचिद्विषयकत्वं वाभिप्रेतमिति विकल्प्याद्ये दूषणमाह—**तस्येति** । विज्ञानस्य द्वितीये आह—**यत्किंचिदिति** । आत्मस्वरूपविज्ञानस्य सविषयत्वे दूषणमाह—**सुषुप्ताविति** । शङ्कते—**तदानीमिति** । निराकारा निर्विषया चित्सन्ततिः विज्ञानसन्ततिः । **प्रकाशत्वे** ज्ञानत्वे ज्ञानत्वस्य विषयिताव्याप्यत्वादिति भावः । अन्यथा प्रमाणाभावेऽपि तत्र ज्ञानत्वस्वीकारे आकारस्य विज्ञानातिरिक्तत्वं वेति विकल्प्याद्ये

रामरुद्री ।

घट इत्यादिज्ञानस्य तद्गोचरप्रवृत्तिसाधनत्वात्प्रवृत्तिज्ञानमिति बोध्यम् । **उत्पादकाभावादिति** । पुरीतद्भिन्नदेशावच्छिन्नमनःसंयोगरूपकारणाभावादित्यर्थः । **मूले सुषुप्ताविति** । तदानीं तदालयविज्ञानस्य स्वमात्रविषयकत्वोपगमेऽपि तस्यैव तदानीं भानप्रसङ्ग इति भावः । **प्रमाणाभावेऽपीति** । विषयितात्मकज्ञानत्वव्यापकाभावेऽपी-

---

१ कस्तूरी. २ घटविषयकत्वं पटविषयकत्वं इति रीत्या. ३ निर्विषयस्य ज्ञानत्वस्वीकारे. ४ विज्ञानव्यतिरिक्तो घट इति अनुभवविषयस्य. ५ तदाश्रित-विज्ञानाश्रित. ६ वस्तुमात्रविषयकत्वं.

माकारोऽतिरिच्यते विज्ञानात्तर्हि समायातं विज्ञानव्यतिरिक्तेन। नातिरिच्यते चेत्तर्हि समूहालम्बने नीलाकारोऽपि पीताकारः स्यात् स्वरूपतो विज्ञानस्याविशेषात् अपोहरूपो नीलत्वादिर्विज्ञानधर्म इति चेन्न। नीलत्वादीनां विरुद्धानामेकस्मिन्नसमावेशात् इतरथा विरोधावधारणस्यैव दुरुपपादत्वात्। नवा वासनासंक्रमः संभवति मातृपुत्रयोरपि वासनासंक्रमप्रसङ्गान्नचोपादानोपादेयभावो निया-

दिनकरी।

दूषणमाह—**तर्हि समायातमिति**। द्वितीये त्वाह—**समूहालम्बनमिति**। नीलपीते इति समूहालम्बन इत्यर्थः। **स्यादिति**। तदभिन्नाभिन्नस्य तदभिन्नत्वनियमादिति भावः। एतदेवोपपादयति। **स्वरूपतो विज्ञानस्येति**। विज्ञानस्वरूपस्येत्यर्थः। **अविशेषात्** एकत्वात्। ननु नीलाकारः पीताकारश्चाभिन्न एव भेदप्रतीतिस्तु तद्धर्मयोर्नीलत्वपीतत्वयोर्भेदान्नच तयोरपि विज्ञानस्वरूपत्वादभेदः नीलत्वादेरपारमार्थिकस्य[1] पारमार्थिकविज्ञानेनाभेदासंभवादित्यभिप्रायवान्शङ्कते—**अपोहरूप इति**। अनीलव्यावृत्तिरूप इत्यर्थः। **इतरथा** विरुद्धनीलत्वादीनामेकत्र समावेशे। ननु समूहालम्बने[2] न नीलाकारोऽभ्युपेयते परंतु चित्राकार एवेति नोक्तदोष इति वासनासंक्रममुख्यतया दूषयति नवेति। **मातृपुत्रयोरिति**। मात्रानुभूतस्य गर्भस्थेन तनयेन स्मरणप्रसङ्गादिति भावः। उपादानेनानुभूतमुपा-

रामरुद्री।

त्यर्थः। **तदभिन्नेति**। नीलरूपाकारात्मकविज्ञानाभिन्नस्य पीताकारस्य नीलाभिन्नत्वनियमादिति भावः। **एकत्र समावेश इति**। एकाधिकरणवृत्तित्वेनावधारणे तेनैकाधिकरणवृत्तीनामपि तथात्वेनाप्रतीतिदशायां भ्रमात्मकविरोधावधारणेऽपि नासङ्गतिः। **उपादानेनेति**। अत्रोपादानत्वं न समवायिकारणत्वं विभिन्नकालीनयोः क्षणिकज्ञानव्यक्त्योरेकव्यक्तिं प्रति अपरव्यक्तेरुक्तसमवायिकारणत्वासंभवात्। नापि तन्मते स्वकारणत्वे सति स्वोत्पत्तिकालोत्पत्तिकध्वंसप्रतियोगित्वमुपादानत्वं तन्मते वस्तुमात्रस्यैव

---

१ अवास्तवस्येत्यर्थः. २ नीलपीतेति समूहालम्बने.

मेक इति वाच्यं वासनायाः संक्रमासंभवात् उत्तरस्मिन्नुत्पत्तिरेव संक्रम इति चेन्न तदुत्पादकाभावात् चितामेवोत्पादकत्वे संस्कारानन्त्यप्रसङ्गः क्षणिकविज्ञानेष्वतिशयविशेषः कल्प्यत इति चेन्न मानाभावात् कल्पनागौरवात्। एतेन क्षणिकशरीरेष्वेव चैतन्यं प्रत्युक्तं गौरवादतिशये मानाभावाच्च। बीजादावपि सहकारिस-

दिनकरी।

देयेन स्मर्यते इत्यपि निरस्यति—**नचेति**। **शङ्कते—उत्तरस्मिन्निति**। वासनोत्पादकेत्यर्थः। **चितामेवेति**। ज्ञानानामेव संस्कारोत्पादकत्वे तेषामानन्त्यात् संस्कारानन्त्यापत्तिरित्यर्थः। शङ्कते—**क्षणिकेति**। अतिशयविशेषः उत्तरोत्तरविज्ञानानुकूलतयेति शेषः। **गौरवादिति**।

रामरुद्री।

क्षणिकत्वेन मातुरपि पुत्रोपादानतापत्तेः। **अतएव** न स्वभिन्नासमवेतत्वे सति स्वकारणत्वमुपादानत्वं उत्तरोत्तरघटादिव्यक्तिं प्रति पूर्वपूर्वघटादिव्यक्तीनामुपादानत्वानुपपत्तेस्तन्मते तत्राप्युपादानोपादेयभावाभ्युपगमेनेष्टापत्त्यसंभवात्। **परंतु** असहकृतं कारणमुपादानं उत्तरव्यक्तौ पूर्वव्यक्तिमात्रस्यैव तत्कारणत्वाङ्गीकारात् भवत्युत्तरव्यक्तौ पूर्वव्यक्तेरुपादानत्वं माता च पुत्रं प्रति नासहकृतं कारणं शुक्रशोणितादेरपि पुत्रकारणत्वादिति ध्येयम्। शक्तिविशेष इति। **अयं भावः**—ज्ञानव्यक्तीनां संस्कारज्ञानजनकत्वे प्रतिज्ञानं भिन्नसंस्कारव्यक्तिकल्पनागौरवेऽपि यादृशज्ञानस्य व्यक्त्युत्तरं स्मरणमनुभवसिद्धं तज्ज्ञाननिष्ठसंस्कारानुकूला काचिच्छक्तिः पूर्वज्ञानव्यक्तौ स्वीकरणीया नतु सर्वज्ञानव्यक्तावतिशयः कल्प्यते न संस्कारानन्त्यक्षणिकेति तन्मते पदार्थमात्रस्य क्षणिकत्वेऽपि यदा यत्स्मरणमनुभवसिद्धं तदा तज्ज्ञाने एकैव शक्तिः कल्पनीया नातोऽनन्तशक्तिकल्पनागौरवमिति। यदि प्रक्रिया तदा ज्ञानव्यक्तिभेदेन शक्तिर्भिन्नैवाङ्गीकरणीया पदार्थानां तन्मते क्षणिकत्वादिति समाधानसूचनाय पदार्थमात्रसाधारणक्षणिकत्वस्यापि शक्तावनुवादः अत एव ध्वंसप्रागभावावप्यवश्यकल्प्याविति द्योतनाय ध्वंसप्रागभावयोरुपादानमपि सङ्गच्छते। अनन्तेति तु अनन्तव्यक्तिकल्पनागौरवस्फुरणाय यदा यदा स्मरणमनुभूयते तदा तदा विभिन्नशक्तिव्यक्तिकल्पनस्यावश्यकत्वादिति भावः। इदमुपलक्षणं तत्तदतिशयं प्रति पूर्वकालीनज्ञानव्यक्तीनां कारणताकल्पनेनापि गौरवं बोध्यम्। अत्रच प्रामाणिकं गौरवं न दोषायेति न्यायेन नानाशक्तिकल्पनेऽपि न दोष इत्याशङ्कानिरासायैव सोयमित्यभेदप्रत्यभिज्ञानादित्युक्तं अभेदस्यैवानुभवसिद्धतया नानाव्यक्तिकल्पनं न प्रामाणिकमिति तदभिप्रायः। वस्तुतस्तु पदार्थमात्रस्यैव क्षणिक-

१ वासनासंक्रमे इत्यादि. २ शक्तिविशेषः. ३ वक्ष्यमाणदोषकथनेन.

मवधानासमवधानाभ्यामेवोपपत्तेः कुर्वद्रूपत्वाकल्पनात् । अस्तु

दिनकरी ।

स एवायमित्यापामरप्रत्यभिज्ञानात्क्षणिकानन्तशक्तितत्प्रागभावध्वंसकल्पने गौरवादित्यर्थः । ननु क्षेत्रस्थबीजादङ्कुरोत्पत्तिर्न कुसूलस्थबीजादतोङ्कुरत्वावच्छिन्नं प्रति कुर्वद्रूपत्वेन हेतुत्वमङ्गीक्रियते कुर्वद्रूपत्वं चाङ्कुरजनकतावच्छेदकतया सिद्धो जातिविशेषः स च फलोपधायकक्षणिकसमर्थबीजमात्रवृत्तिबीजत्वव्याप्यः कल्प्यते एवमत्रापि कुर्वद्रूपत्वेनैव क्षणिकशरीरेषूत्तरोत्तरशरीरनिष्ठवासनोत्पादकत्वं वाच्यमत आह । बीजादाविति । उपपत्तेः कस्माच्चिद्बीजादङ्कुरोत्पत्तिः कस्माच्चिन्नेति नियमोपपत्तेः । कुर्वद्रूपकत्वाकल्पनादिति । कुसूलस्थबीजादिषु धरणिसलिलसंयोगादिरूपसहकार्यभावादेवाङ्कुरानुपपत्तेः कुर्वद्रूपत्वे तद्रूपेण जनकत्वं च न कल्प्यते । प्रमाणाभावादिति भावः । अत्र वदन्ति यत्सत् तत्क्षणिकमिति व्याप्त्या जगतः क्षणिकता तदनुरोधेन च कुर्वद्रूपत्वं तद्रूपेण कार्यं प्रति हेतुत्वं चावश्यकम् । नच तादृश[1]व्याप्तौ मानाभावः तादृशव्याप्त्यस्वीकारे कुसूलस्थबीजादङ्कुरोत्पत्तिवारणाय धरणिसलिलसंयोगादीनां सहकारित्वकल्पने गौरवात् तादृशव्याप्तिस्वीकारे तु कुर्वद्रूपत्वेन हेतुत्वकल्पनात्कुसूलस्थबीजे कुर्वद्रूपत्वाभावादेवाङ्कुरानुपपत्तेर्न सहकारिता कारणान्तराणामिति लाघ-

रामरुद्री ।

त्वानुपगमे हेतुरेतत् तथा च क्षणिकपदार्थोपगन्तॄणां मते नानाव्यक्तिकल्पनागौरवमेव हेतुत्वेनाभिमतं तत्रैव प्रामाणिकं गौरवं न दोषायेत्याशङ्कायामाह—**स एवायमिति** । तथा चाभेदस्यैव अनुभवसिद्धतया क्व विभिन्नव्यक्तीनां प्रामाणिकताचिन्तेति भावः । **एतेन** प्रत्यभिज्ञायाः प्रत्यक्षरूपत्वेन शक्तीनामतीन्द्रियत्वेन तद्विषयकप्रत्यभिज्ञानं संभवतीति दूषणमपि **प्रत्युक्तम्** । जातिविशेष **इति** । अंकुरोपधायकक्षणिकबीजव्यक्तिमात्रवृत्तिजातिरित्यर्थः । न चायमपोहरूपानुगतधर्ममात्रं सा तन्मते । **अलीकत्वादिति । तादृशव्याप्त्यस्वीकार इति** । तथा च जगद्यदि क्षणिकं न स्यात्तदा नानाकारणताकल्पनरूपगौरवोपधायकं स्यादिति तर्क एवोक्तव्याप्तौ प्रयोजक

१ यत्सत् तत्क्षणिकमिति व्याप्तौ.

दिनकरी।

वात् नच क्षणिकत्वमतेऽपि बीजस्य धरणिसलिलसंयोगादेर्वा कुर्वद्रूपत्वेन हेतुत्वमित्यत्र विनिगमनाविरहेण सर्वेषां सहकारिणां[1] कारणत्वकल्पनमावश्यकमिति वाच्यं मन्मते[2] अङ्कुरं प्रति बीजानां धरणिसलिलसंयोगादिसहकारिणां च कुर्वद्रूपत्वेनैव हेतुत्वकल्पनात् कुर्वद्रूपत्वानङ्गीकारे तु बीजत्वधरणिसलिलसंयोगत्वादिनानाहेतुत्वकल्पने गौरवादिति। तदसत् ईदृशगौरवापेक्षया क्षणिकानन्तपदार्थकल्पनेऽतिगौरवात् न च लाघवात्कुर्वद्रूपत्वेन तेषामेकहेतुतासिद्धावीदृशं गौरवं न दोषाय फलमुखत्वादिति वाच्यं फलमुखगौरवस्यापि दोषत्वात्। किंच जगतः क्षणिकत्वे स एवायं घट इति प्रत्यभिज्ञानुपपत्तेः पूर्वकालीनघटाभेदस्यैतत्कालीनघटेऽभावात्। नच तज्जातीयाभेद[3] एव तादृशप्रतीतेर्[4]विषयः तन्मते जातेरपि क्षणिकत्वेन पूर्वकालीनघटवृत्तिघटत्वस्यैतत्कालीनघटेऽभावात्। एतेन जगतः क्षणिकत्वे नाशत्वावच्छिन्नं

रामरुद्री।

इति भावः। **मन्मत इति**। तथा च कुर्वद्रूपत्वेन सर्वेषां कारणत्वेऽपि कारणता एकैव त्वन्मते तु नानाकारणता कल्पनीयेति गौरवमिति भावः। **ईदृशगौरवेति**। कतिपयकारणताकल्पनगौरवेत्यर्थः। **फलमुखत्वादिति**। नानाकारणताकल्पनापेक्षया लाघवेन कुर्वद्रूपत्वेनैव कारणता सिद्धा एतदुपपत्तये नानाव्यक्तिकल्पने तादृशकल्पनायाः कारणतासिद्ध्युत्तरकालीनतया तादृशगौरवज्ञानस्य पूर्वतनानुमितिप्रतिबन्धकत्वासंभवादिति भावः। नच कारणतानिश्चयात्पूर्वमपि यत्सदित्यादिव्याप्त्या नानाव्यक्तिकल्पनमुपतिष्ठत एवेति वाच्यम्। तादृशव्याप्तेरप्रयोजकत्वाशङ्कानिरासाय उक्ततर्कापेक्षया तत्र चापाद्य व्यतिरेकनिश्चयसंपादकस्यैकरूपेण तादृशनिश्चयस्यापेक्षणीयतया गौरवोपस्थितेः। कारणतासिद्ध्युत्तरत्वनियमादिति भावः। **दोषत्वादिति**। उत्पन्नायामप्यनुमितौ उत्तरकालीनगौरवज्ञानेनाप्रामाण्यज्ञानोत्पत्त्या अप्रामाण्यज्ञानानास्कन्दितानुमित्या एककारणत्वासिद्ध्यसंभवादिति भावः। **यद्यपि** तन्मते[5] जातेरलीकतया सत्त्वाभावेन न क्षणिकत्वं नित्यपदार्थानां तैरनङ्गीकारात्। अनुगतधर्मानङ्गीकाराच्च कुर्वद्रूपत्वव्याप्यापोहरूपत्वात्। नच तर्हि सदसतोः संबन्धाभावेन तज्जातीयत्वं घटे नास्त्येवेति प्रत्यभिज्ञानुपपत्तिरिति वाच्यम्। असतोऽपि तैर्भानाङ्गीकारेण प्रत्यभिज्ञानसं-

---

१ सहकारिणः धरणीजलसंयोगादयः. २ कुर्वद्रूपत्वस्वीकर्तृमते. ३ पूर्वकालीनघटजातीयाभेदः. ४ स एव अयं घट इति प्रतीतेः. ५ नैय्यायिकमते.

तर्हि क्षणिकविज्ञाने गौरवात् नित्यविज्ञानमेवात्मा "अविनाशी वारेऽयमात्मा सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्मेत्यादिश्रुते "श्चेति चेन्न तस्य[1] सविषयत्वासंभवस्य दर्शितत्वा[2]न्निर्विषयस्य ज्ञानत्वे माना-

दिनकरी ।

प्रति सत्त्वेनैकमेव हेतुत्वमिति लाघवमित्यपास्तम् । यदपि स्थिरपदार्थाङ्गीकारे एकस्मिन् पदार्थे सामर्थ्यमसामर्थ्यं च विरुद्धमतस्तद्भेद इति तदपि न एकस्मिन्नेव पदार्थे एककालावच्छेदेन सामर्थ्यं तदभावयोरेव विरुद्धतया कालभेदेन तत्स्वीकारे बाधकाभावात् । **यत्तु** पूर्वापरकालीनधर्मिणोरभेदे तद्धर्मयोः सामर्थ्यासामर्थ्ययोर्भेदोऽनुपपन्नस्तन्मते धर्मधर्मिणोरभेदादिति । तन्न घटत्वं न घट इत्यादिप्रतीतीनामप्रामाण्यापत्त्या धर्मधर्मिणोरभेदस्य वक्तुमशक्यत्वादिति दिक् । **इति क्षणिकवादिमतखण्डनम्** । वेदान्ती शङ्कते । **अस्तु तर्हीति । क्षणिकविज्ञान इति । आत्मनः क्षणिकविज्ञान इति** । आत्मनः क्षणिकविज्ञानस्वरूपत्वपक्ष इत्यर्थः । आत्ममात्रस्य नित्यविज्ञानरूपत्वमीश्वरस्यैवेति विकल्प्याद्ये दूषणमाह—**तस्येति । दर्शितत्वादिति । तस्य जगद्विषयकत्वं इत्यादिग्रन्थेन दर्शितत्वादित्यर्थः** । तथा च जीवस्य तथात्वासंभवात् नात्ममात्रस्य नित्यज्ञानस्वरूपत्वमिति भावः । ननु जीवस्य न जगद्विषयकत्वं नवा नियतयत्किंचिद्विषयकत्वं ब्रूमः परंतु यद्विषयकत्वं यत्र जीवेऽनुभवसिद्धं तत्र तद्विषयकत्वमत आह—

रामरुद्री ।

भवादिदमसङ्गतं **तथापि** असद्विषयकत्वेन प्रत्यभिज्ञाया भ्रमत्वापत्तिरेतन्मते दूषणं क्षणिकविज्ञाने, न चेष्टापत्तिस्तथासति अभेदावगाहितयैव प्रतीत्युपपत्तौ तज्जातीयत्वानुसरणवैयर्थ्यापत्तेः प्रमात्वोपपादनायैव तदनुसरणात्तदनुसरणेनाप्यप्रतीकारादिति विभावनीयम् । क्षणिकविज्ञानपक्ष इत्यस्य विज्ञानस्य क्षणिकत्वपक्ष इत्यर्थकताभ्रमं निराकुरुते—**आत्मन इति** । उत्तरत्र दूषणद्वयस्य मूले वक्तव्यतया विकल्प्य दूषणद्वयं सङ्गमयति—**आत्ममात्रस्येति । यत्किंचिद्विषयकत्वं वेति** । नियतैकविषयकत्वमित्यर्थः । यथाश्रुते अनुभवानुसारेण नियतकिंचिद्विषयकत्वस्यैव व्यवस्थापनीयतया असङ्गत्वापत्तेः । **तद्विषयकत्वमिति** । तथा चानुभवानुसारित्वात्कल्पनाया न

१ विज्ञानस्य. २ तस्य जगद्विषयकत्वे इत्यादिग्रन्थेन.

भावात् सविषयकत्वस्याप्यननुभवादतो विज्ञानादिभिन्नो नित्य आत्मेति सिद्धम् । सत्यं ज्ञानमिति ब्रह्मपरं जीवे तु नोपयुज्यते ज्ञानाज्ञानसुखित्वादिभिर्जीवानां भेदसिद्धौ सुतरामीश्वरभेदः अन्यथा बन्धमोक्षव्यवस्थानुपपत्तेः । योऽपीश्वराभेदबोधको वेदः सोऽपि

दिनकरी ।

सविषयकत्वस्येति । ननु सत्यं ज्ञानमिति श्रुतिरेव जीवस्य ज्ञानस्वरूपत्वे प्रमाणमत आह—**सत्यमिति** । ननु जीवब्रह्मणोरैक्यान्नित्यविज्ञानरूपत्वं जीवस्य निराबाधमित्यतो जीवब्रह्मणोर्भेदं साधयति—**ज्ञानाज्ञानेति** । सुखित्वादीत्यादिना दुःखित्वपरिग्रहः । **सुतरामिति** । जीवात्मनां नानात्वसिद्धावीश्वरस्यैकस्यानेकजीवात्मकत्वासंभवादेकत्वानेकत्वयोर्विरोधादिति भावः । **ईश्वरभेदः** ईश्वरजीवात्मनोर्भेदः सिध्यतीत्यर्थः । **अन्यथा** ईश्वरस्य जीवात्मकत्वे । **बन्धमोक्षेति** । कश्चिन्मुक्त इति व्यवस्थानुपपन्ना स्यादित्यर्थः । चैत्रमैत्रात्मनोरीश्वररूपयोरैक्यादिति भावः । **ननु** कथं तर्हि तत्त्वमसीत्यादितच्छब्दप्रतिपाद्यब्रह्मणि युष्मच्छब्दप्रतिपाद्यजीवस्याभेदबोधको वेदः प्रमाणमित्यत आह । **योऽपीति** । मोक्षकाले जीवात्मनां ब्रह्मणा सहाभेद उत्पद्यत

रामरुद्री ।

विनिगमनाविरहावकाश इति भावः । **सविषयत्वस्येतीति** । नहि घटविषयको हेतुर्घटविषयकज्ञानवानित्येव अनुभवादिति मूलाशयः । **अन्यथेति** । नन्वेकस्मिन्नेव ब्रह्मणि जीवोपाधीनामनन्ततदन्तःकरणावच्छेदेन विलक्षणसुखित्वदुःखित्वाद्यनेकानुभवो न विरुध्यते एकस्मिन्नेव गगने विभिन्नकर्णनासाद्यवच्छेदेन विरुद्धशब्दतदभावयोरनुभवादित्याशङ्कायामुक्तं मूलेऽन्यथेति । तदर्थमाह—**ईश्वरस्येति** । **संसारीति** बद्ध इत्यस्य विवरणं मुक्त इति । निवृत्तसंसार इत्यर्थः । अनुपपत्तिः स्यादित्यत्र हेतुमाह । **चैत्रमैत्रात्मनोरिति** । बद्धमुक्तात्मनोरिति तदर्थः । ईश्वरस्वरूपयोरिदं चैक्यहेतुत्वेनोक्तम् । अथ तत्तदन्तःकरणावच्छिन्नचैतन्यस्य एकत्वेऽपि तदन्तःकरणस्य नाशे तदन्तःकरणावच्छिन्नचैतन्यस्य मुक्तत्वव्यवहारः[1] यदन्तःकरणस्य न नाशः तदन्तःकरणावच्छिन्नचैतन्ये बद्धत्वव्यवहार इति बद्धमुक्तव्यवस्थाया नानुपपत्तिरिति चेत् एवमपि मोक्षार्थं प्रयत्नानुष्ठानवैफल्यापत्तिवारणादेतदन्तःकरणनाशेऽपि अन्तःकरणान्तरावच्छिन्ने

१ तथा च मुक्तत्वव्यवहारंप्रति अन्तःकरणरूपोपाधिनाशः कारणमिति तेषामाशयः.

तदभेदेन[1] तदीयत्वं[2] प्रतिपादयंस्तौति अभेदभावनयैव यतितव्यमिति वदति । अत एव[3] "सर्वे आत्मानः समर्पिता "इति श्रूयते मोक्षदशायामज्ञाननिवृत्तावभेदो जायते इत्यपि न भेदस्य नित्यत्वेन नाशासंभवात् भेदनाशेऽपि व्यक्तिद्वयं स्थास्यत्येव । नच द्वित्वमपि नश्यतीति वाच्यं तव निर्धर्मके ब्रह्मणि सत्यत्वाभावेऽपि सत्यस्वरूपं तदितिवद् द्वित्वाभावेऽपि व्यक्तिद्वयात्मकौ ताविति सुवचत्वात् मिथ्यात्वाभावोऽधिकरणात्मकस्तत्र सत्यत्वमिति चेत् एकत्वाभावो व्यक्तिद्वयात्मको द्वित्वमित्यप्युच्यताम् । प्रत्येकमेकत्वेऽपि पृथिवीजलयोर्न गन्ध इतिवदुभयं नैकमित्यस्य

दिनकरी ।

इति मतं निरस्यति मोक्षेति । भेदस्यानित्यानित्यत्वमभ्युपेत्यापि मोक्षकाले जीवब्रह्मणोर्भेदं व्यवस्थापयति भेदनाशेऽपीति । भेदसत्त्वे व्यक्तिद्वयं निर्विवादमेवेत्यपिना सूचितम् । तव वेदान्तिनः । निर्धर्मक इति । इदं च सत्यत्वाभावेऽपीत्यत्र हेतुतयोक्तम् । ननु निर्धर्मकत्वं स्वभिन्नधर्मशून्यत्वं मिथ्यात्वाभावरूपसत्यत्वस्य ब्रह्मरूपत्वादभावस्याधिकरणात्मकत्वान्नानुपपन्नमित्यभिप्रायेण शङ्कते—मिथ्यात्वाभाव इति । ननु कथमेकत्वाधिकरणे तदभावरूपद्वित्वमत आह—प्रत्येकमिति । ननु "ब्रह्मविद्ब्रह्मैव भवतीति" श्रुतेर्मोक्षदशायामभेद उत्पद्यत इत्यर्थिकायाः का गतिरत आह । योऽपीति । अतएव "ब्रह्मविद्ब्रह्मैव भवतीति"

रामरुद्री ।

स्वात्मनि दुःखोत्पत्तेरावश्यकतया प्रवृत्तिफलस्य निर्दुःखित्वस्यासंभवादिति भावः । यदि चान्तःकरणस्यैव सुखदुःखादिर्न चैतन्यस्य कदापीत्युच्यते तदा विमुक्त्यर्थप्रयत्नो व्यर्थ एव स्वस्य नित्यमुक्तत्वात् यदि च भ्रान्तिनिवृत्त्यर्थं तदप्युच्यते तदाप्यन्तःकरणान्तरावच्छिन्ने स्वस्मिन्नेव भ्रान्तेरावश्यकत्वेन प्रयत्नस्य निष्फलत्वापत्तेरावश्यकत्वादिति भावः । यथाश्रुते भेदनाशाभ्युपगमे न पुनर्भेदोत्पादस्य मूलानुक्तत्वेन च भेदव्यवस्थापनस्यासङ्गत्यापत्तेरिति ध्येयम् । न च भेदनाशे प्रतिबन्धकाभावेन तादात्म्यमप्युत्पद्यतामिति वाच्यम् । अभेदभावनामात्रेण तादात्म्योत्पत्तौ घटपटयोरपि तथात्वापत्तेरिति

---

१ ईश्वराभेदेन. २ ईश्वरीयत्वं. ३ जीवब्रह्मणोर्भेदस्वीकारादेव.

सर्वजनसिद्धत्वात्। योऽपि [१]तदानीमभेदप्रतिपादको वेदः सोऽपि निर्दुःखत्वादिना साम्यं प्रतिपादयति संपदाधिक्ये पुरोहितोऽयं राजा संवृत्त इतिवत्। अतएव 'निरञ्जनः[३] परमं साम्यमुपैती'ति श्रूयते ईश्वरोऽपि न ज्ञानसुखात्मा किंतु ज्ञानाद्याश्रयः 'नित्यं विज्ञानमानन्दं ब्रह्मे'त्यादौ विज्ञानपदेन ज्ञानाश्रय एवोक्तः 'यः सर्वज्ञः स सर्ववि'दित्याद्यनुरोधात् आनन्दमित्यस्याप्यानन्दवदित्यर्थः। अर्शआदित्वान्मत्त्वर्थीयोऽच्प्रत्ययः। अन्यथा पुंलिङ्गत्वापत्तेः आनन्दोऽपि दुःखाभावे उपचर्यते भाराद्यपगमे सुखी संवृत्तोहमितिवत्। अस्तुवा तस्मिन्नानन्दो न त्वसावानन्दः असुखमिति

दिनकरी।

श्रुतेः साम्यप्रतिपादकत्वादेव। निरञ्जनः निर्दुःखः। द्वितीये दोषमाह—**ईश्वरोऽपीति**। विज्ञानपदेन नित्यमित्यादिश्रुत्यन्तर्गतविज्ञानपदेन अधिकरणल्युडन्तेन विज्ञानाश्रयत्वबोधनादिति भावः। **आनन्दवदित्यर्थ इति**। मत्वर्थीयाच्प्रत्ययान्तेनानन्दशब्देनानन्दवतो बोधनात् अन्यथानन्दमिति नपुंसकत्वानुपपत्तेरिति भावः। नन्वानन्दवदित्यर्थो न सङ्गच्छते तव मते ईश्वरे आनन्दाभावादत आह—**आनन्दोऽपीति**। लक्षणाकल्पनमेव तव दोष इत्यत आह—**अस्तु वेति**। असुखमिति। असुखमित्यत्र नञा ब्रह्मणि सुखभेदबोधनादिति भावः।

रामरुद्री।

भावः। स्वभिन्नधर्मशून्यत्वमित्यस्य नानुपपन्नमित्यग्रेतनेनान्वयः। **द्वितीय इति**। नात्मसामान्यस्य ज्ञानरूपत्वं किंतु परमात्मन एवेति द्वितीयपक्षे इत्यर्थः। **मत्त्वर्थीयेति**। तदस्यास्तीत्यर्थे मतुबादीनामिव अर्शआदिभ्योऽजिति सूत्रेण अच्प्रत्ययविधानादिति भावः। **नपुंसकत्वानुपपत्तिरिति**। स्यादानन्दथुरानन्द इति कोशेन तस्य नित्यपुल्लिंगत्वावधारणादिति भावः। न च छान्दसं नपुंसकलिङ्गत्वमिति वा-

---

१ मोक्षदशायाम्. २ जीवब्रह्मणोर्भेदप्रतिपादनादेव. ३ निरञ्जनः जीवः. ४ मत्वर्थीयाच्प्रत्ययानङ्गीकारे. ५ ईश्वरे. ६ ईश्वरः. ७ आनंदस्य.

श्रुतेः न विद्यते सुखं यस्येति कुतो नार्थ इति चेन्न। क्लिष्टकल्पनापत्तेः। प्रकरणविरोधादानन्दमित्यत्र मत्वर्थीयाच्प्रत्ययविरोधा-

दिनकरी।

क्लिष्टकल्पनापत्तेरिति। बहुव्रीहावन्यपदार्थलाभार्थं नञस्तत्र लक्षणापत्तेरित्यर्थः। नच नञ्तत्पुरुषेऽपि नञो लक्षणावश्यकी अन्यथा नञर्थस्य नामर्थतया भेदेनान्वयासंभवादिति वाच्यं तस्य नामत्वेऽपि निपातत्वादिति। ननु नञ्तत्पुरुषेपि तत्रासुखपदब्रह्मपदयोरेकधर्मिबोधकत्वलक्षणं सामानाधिकरण्यमनुभवसिद्धम्। अन्यथा तयोः समानवचनत्वानुपपत्तेरतस्तन्निर्वाहार्थं नञोऽभाववति लक्षणा तवाप्यावश्यकीत्यत आह—**प्रकरणेति**। **प्रत्ययविरोधाच्चेति**। आनन्दशब्दस्य पुंलिङ्गत्वनियमेनानन्दमिति रूपस्य मत्वर्थीयाच्प्रत्ययं विनानुपपत्तेरिति भावः। इति वेदान्तिमतखण्डनम्॥ ॥ सांख्यमतं दूषयितु-

रामरुद्री।

च्यम्। गत्यन्तराभाव एव च्छान्दसत्वाभ्युपगमादित्यवधेयम्। **आवश्यकीति**। ब्रह्मणि सुखभिन्नस्यैवाभेदान्वयसंभवादिति भावः। ननु नञर्थभेदस्याश्रयतयैव ब्रह्मण्यन्वयो वाच्य इत्यत आह—**अन्यथेति**। **नामार्थतयेति**। नामार्थयोः भेदान्वयबोधोपगमे राजा पुरुष इत्यत्रापि राजकीयः पुरुष इति बोधापत्तिरिति भावः। **निपातत्वादितीति**। निपातातिरिक्तनामार्थयोरेव भेदेन नान्वयनियमः। कथमन्यथा घटो नास्तीत्यादौ नञर्थाभावे प्रतियोगितया घटादेरन्वयाभ्युपगम इति भावः। **समानवचनेति**। अभेदान्वयस्थल एव समानवचनत्वनियमादिति भावः। **प्रत्ययविरोधाच्चेतीति**। न विद्यते सुखं यस्येति बहुव्रीह्यादरणे आनन्दमित्यत्र मत्वर्थकाच्प्रत्ययश्रुतिविरोधादिति भावः। **वस्तुतः** प्रकरणपदस्य प्रत्ययार्थकता न प्रसिद्धा अतो नञ्तत्पुरुषनिष्पन्नपदपरंपरापठितत्वमेव प्रकरणं तद्विरोधादित्यर्थः। अस्थूलमनणु अदीर्घमित्यादौ सर्वत्र नञ्तत्पुरुषदर्शनेन तत्सन्निधावेकस्य असुखमिति पदस्य बहुव्रीहिनिष्पन्नत्वे प्रकरणाविरोधादित्यर्थो ज्यायानिति प्रतिभाति। मूलस्थं एतेनेत्यस्यार्थमाह—**पूर्वोक्तेति**। नच पुरुषस्य सांख्यमतेऽपि किंतु चेतन इत्यनेन चेतनत्वाङ्गीकाराच्चैतन्यस्य ज्ञानरूपत्वान्नात्मनो ज्ञानवत्त्वासाधनेन सांख्यमतनिराकरणासंभवादिदमसङ्गतमिति वाच्यम्। चेतनत्वस्य तन्मतेऽपि ज्ञानरूपत्वाभ्युपगमादन्यथा चेतनातिरिक्तज्ञानाभ्युपगमे तस्य पञ्चविंशतितत्त्वमध्ये प्रविष्टतया तत्त्वाधिक्यापत्तेः 'मूलप्रकृतिरविकृतिर्महदाद्या-

---

१ द्वैतसाधनप्रकरण.

चेति संक्षेपः । एतेन प्रकृतिः कर्त्री पुरुषस्तु पुष्करपलाशवन्निर्लेपः किंतु चेतनः कार्यकारणयोरभेदात् कार्यनाशे सति कार्यरूपतया तन्नाशोऽपि न स्यादित्यकारणत्वं तस्य बुद्धिगतचैतन्याभिमानान्यथानुपपत्त्या तत्कल्पनम् । बुद्धिश्च प्रकृतेः परिणामः सैव[1] महत्तत्त्वमन्तःकरणमित्युच्यते तत्सत्वासत्वाभ्यां पुरुषस्य संसा-

दिनकरी।

मुपन्यस्यति—**एतेनेति** । पूर्वोक्तयुक्त्यात्मनो ज्ञानवत्त्वसाधनेन वक्ष्यमाणयुक्त्या चेत्यर्थः । **प्रकृतिरिति** । मूलप्रकृतिरित्यर्थः । **कर्त्रीति** । कर्तृत्वं चात्र कर्तृभूतान्तःकरणप्रकृतित्वम् । अनुकूलकृतिमत्त्वलक्षणकर्तृत्वस्य तन्मतेऽन्तःकरणधर्मत्वादिति ध्येयम् । **पुष्करपलाशवदिति** । पद्मपत्रवदित्यर्थः । यथाच पद्मपत्रमम्भसा लिप्तं न संभवति तथा पुरुषः कर्तृत्वाद्याश्रयो न भवतीति भावः । तथाच पुरुषः कर्तृत्वाभाववान् कारणत्वाभावादित्यनुमानं तत्र प्रमाणं बोध्यम् । ननु तत्र कारणत्वसत्वाद्धेत्वसिद्धिरत आह—**कार्यकारणयोरिति** । **न स्यादिति** । माभवत्वित्यर्थः । **तस्य** पुरुषस्य । नन्वेतादृशपुरुषसत्वे किं मानमत आह—**बुद्धिगतेति** । कचित्प्रसिद्धस्यैव चैतन्यस्य बुद्धावारोपसंभवादिति भावः । **प्रकृतेरिति** । मूलप्रकृतेरित्यर्थः । ननु पुरुषस्य कर्तृत्वाभावे तत्र धर्माधर्मयोरुत्पत्त्यभावात्तदधीनसुखदुःखयोस्तत्रानुत्पत्तौ दुःखध्वंसरूपमोक्षः पुरुषस्य न स्यादत आह—**तत्सत्वासत्वाभ्यामिति** । बुद्धिसत्वासत्वाभ्यामित्यर्थः । बुद्धिसत्वे इन्द्रियप्र-

रामरुद्री।

प्रकृतिविकृतयः सप्त । षोडशकस्तु विकारो न प्रकृतिर्न विकृतिः पुरुषः' इति तत्सिद्धान्तादिति भावः । एतेनेत्यस्यैवार्थान्तरमाह—**वक्ष्यमाणेति** । **मूलेति** । सर्वकारणेत्यर्थः । **प्रकृतित्वमिति** । कारणत्वमित्यर्थः । नन्वनुकूलकृतिमत्त्वमेव कर्तृत्वमिति कुतो नाभ्युपेयत इत्यत आह—**अनुकूलेति** । **माभवत्वितीति** । पुरुषस्य घटादिकार्यस्यापि नाशो न स्यात्कार्यकारणयोरभेदात्पुरुषस्य चाविकारस्य नाशरूपविकारासंभवादिति भावः । **इन्द्रियप्रणालिकयेति** । इन्द्रियद्वारेत्यर्थः । इन्द्रियमा-

---

१ सैव बुद्धिरेव.

रापवर्गौ तस्यां एवेन्द्रियप्रणालिकया परिणतिर्ज्ञानरूपा घटादिना

दिनकरी ।

णालिकया तत्परिणामेनायं घट इत्यादिज्ञानेन संबद्धो घटादिर्विषयः स्वाकारज्ञानपरिणामिबुद्ध्या गृहीतासंसर्गकत्वसंबन्धेन पुरुषनिष्ठः पुरुषस्वरूपतिरोधानेन पुरुषस्य संसारसंपादकः, बुद्धिनाशे तु तत्परिणामस्यायं घट इत्यादिज्ञानरूपस्याभावाद्विषयावच्छेदकाभावात्कैवल्यावस्थानरूपो मोक्षः। दुःखसंबन्धतद्ध्वंसरूपौ संसारमोक्षौ तु न पुंसः किंतु बुद्धेरेवेति भावः। ननु पुरुषे साक्षात्संबन्ध एव विषयस्यास्तु स एव च तस्मिन् संसारव्यवहारनियामकोस्तु किमुक्तबुद्धिघटितपरम्परासंबन्धेनेत्यत आह—**तस्या एवेति** । तथाच विषये बुद्धेरेव संबन्धः पुरुषसंबन्धः, बुद्धिपुरुषयोरसंसर्गाग्रहात् नतु पुरुषे स्वातन्त्र्येण विषयसंबन्धोस्ति मानाभावात् । नच विषयप्रकाशार्थं साक्षात्संबन्ध एव स्वीकार्यः किमुक्तपरंपरयेति वाच्यम्। तस्य पुरुषस्वभावनिबन्धनत्वे पुरुषस्य नित्यत्वेन तत्स्वभावाधीनविषयसंबन्धस्य सत्वान्मोक्षाभावप्रसङ्गात् घटप्रकाशकाले पटादिरूपविषयस्वभावाधीनस्य पटादिरूपचैतन्यसंब-

रामरुद्री ।

र्गेण बहिर्निर्गता या बुद्धिर्घटादिविषयदेशं प्राप्ता तदाकारेण बुद्धेः परिणामो जायते स एव वृत्तिरूपं घटादिज्ञानमिति रीत्येन्द्रियाणां द्वारता बोध्या । **संबन्ध इति** । स्वाकारकत्वमेव ज्ञानघटयोः संबन्धः । **स्वाकारकेति** । घटादिविषयाकारकेत्यर्थः । परिणामित्वं कारणत्वं अगृहीतासंसर्गकत्वमगृहीताभेदकत्वम् । भेदाग्रहस्तु बुद्धिसांनिध्यरूपदोषादेवेति बोध्यम् । स्वरूपतिरोधानं संबन्धमात्ररहितस्वभावस्याप्रकाशः विषयावच्छेदः विषयसंबन्धभानं कैवल्येति नित्यस्यापि विषयसंबन्धभानं विनेत्येवार्थः । **बुद्धेरेवेति** । बुद्धावेव दुःखस्य तद्ध्वंसस्य चोत्पादादिति भावः । साक्षात्संबद्धः स्वरूपसंबन्धरूप इत्यर्थः । बुद्धेः पुरुषसंबन्धित्वं तत्र पुरुषसंबन्धं विनानुपपन्नमित्याशङ्क्याह—**बुद्धेरेवेति** । तथाच भेदाग्रह एव तत्र तत्संबन्ध इति भावः । **स्वातन्त्र्येण** भेदाग्रहातिरेकेण । **मानाभावादिति** । बुद्धौ तद्भिन्नपुरुषसंबन्धे प्रमाणाभावादित्यर्थः । **विषयप्रकाशार्थमिति** । साक्षात्संबन्धकल्पने प्रमाणोपन्यासाय तस्य साक्षात्संबन्धस्य पुरुषस्वभावनिबन्धनत्वे पुरुषस्वरूपप्रयुक्तत्वे स्वात्मकस्वरूपसंबन्धस्य

---

१ बुद्धेरेव. २ परिणामः.

संबन्धः पुरुषे कर्तृत्वाभिमानो[1] बुद्धौ चैतन्याभिमानश्च भेदाग्रहात् ममेदं कर्तव्यमिति मदंशः[2] पुरुषोपरागो बुद्धेः स्वच्छतया तत्प्रतिबिम्बादतात्त्विको दर्पणस्येव मुखोपराग इदमिति विषयोपरागः इन्द्रियप्रणालिकया परिणतिभेदस्तात्त्विको निःश्वासाभिहतदर्पणस्येव मलिनिमा कर्तव्यमिति व्यापारांशः तेनांशत्रयवती बुद्धिस्तत्परिणामेन[3] ज्ञानेन पुरुषस्यातात्त्विकः संबन्धः दर्पणस्य मलिम्नेव मुखस्योपलब्धिरुच्यते ज्ञानवत्सुखदुःखेच्छाद्वेषधर्माधर्मा अपि बुद्धेरेव

दिनकरी।

न्धस्य सत्वात्पटादेरपि प्रकाशापत्तेरिति । यद्वा बुद्धितो ज्ञानस्य भेदमाह—**तस्या एवेति**। तथाच बुद्धेः परिणतिर्ज्ञानं नतु बुद्धिरेवेति भावः। **भेदाग्रहादिति**। बुद्धिपुरुषयोर्भेदाग्रहादित्यर्थः। इदानीं बुद्धित उपलब्धेर्भेददर्शनार्थं बुद्धेरंशत्रयं प्रदर्शयति—**ममेदमित्यादिना**। **पुरुषोपरागः** पुरुषसंबन्धो दर्पणस्य यथा मुखसंबन्धः प्रतिबिम्बमात्रं नतु तात्विकस्तथा बुद्धिपुरुषयोर्भेदाग्रहादेकत्वाभिमानः पुरुषोपराग इत्यर्थः। **इन्द्रियप्रणालिकया**। इन्द्रियद्वारा परिणतिभेदः अयं घट इत्यादिज्ञानरूपः परिणाम एव विषयेण घटादिना बुद्धेः संबन्ध इत्यर्थः। तस्य पारमार्थिकत्वे निःश्वासाभिहतदर्पणस्य मलिनिमा दृष्टान्तः। **कर्तव्यमितीति**। पूर्वोक्तपुरुषोपरागविषयोपरागाभ्यां कर्तव्यस्य घटादेरवभासस्तेन कर्तव्यमित्यध्यवसायो व्यापारावेश इत्यर्थः। ज्ञानेन पुरुषस्यातात्विकः संबन्ध इति। अत्र ज्ञानेन पुरुषस्य योऽतात्विकः संबन्धः स उपलब्धिरित्युच्यत इत्यन्वयः। अतात्विके दृष्टान्तः दर्पणस्य-

रामरुद्री।

स्वस्वभावाधीनत्वादिति भावः। उक्ताशयकल्पनागौरवमभिसंधाय प्रकारान्तरेण तद्ग्रन्थमेवावतारयति—**यद्वेति**। पुरुषोपरागाभ्यामिति विशेषणे तृतीया तदर्थस्य च बुद्धिज्ञानरूपपरिणामार्थकाध्यवसायपदार्थे अन्वयः। कर्तव्यघटादेरिति षष्ठ्यर्थोपि तत्रैवान्वेति। **व्यापारांश इति**। व्यापारः कर्तव्यमित्यभिलप्यमानः अंशः संबन्धो यस्य स तथेत्यर्थः। तथाच ममेदं कर्तव्यमिति बुद्ध्यभिलापकशब्दे ममेत्यनेन पुरुषसं-

---

१ अभिमानः भ्रमः. २ मदंशः इदमंशः कर्तव्यांशः इति अंशत्रयम्. ३ बुद्धिपरिणामेन.

कृतिसामानाधिकरण्येन प्रतीतेः । नच बुद्धिश्चेतना परिणामित्वात् इति मतमपास्तम् । कृत्यदृष्टभोगानामिव चैतन्यस्यापि सामानाधिकरण्यप्रतीतेः तद्भिन्ने मानाभावाच्च । चेतनोऽहं करोमीति

दिनकरी ।

मलिम्नेव मुखस्य संबन्ध इति । तथाच ज्ञानेन सह चेतनोऽहमिदं जानामीत्याकारो बुद्धावारोपितस्य यः संबन्धोऽतात्त्विकः स उपलब्धिर्न तु बुद्धिरेवोपलब्धिरिति भावः । **कृतिसामानाधिकरण्येनेति** । अदृष्टस्यातीन्द्रियत्वेऽपि धार्मिकोऽहं करोमीति तदंशे उपनीतभानरूपं बोध्यम् । **परिणामित्वादिति** । अनित्यधर्माश्रयत्वादित्यर्थः । **कृत्यदृष्टभोगानामिति** कृतिः । स्वसमानाधिकरणमेवादृष्टं जनयति तच्चादृष्टं स्वसमानाधिकरणमेव भोगं जनयतीति कृत्यदृष्टभोगानां परम्परया सामानाधिकरण्यप्रमितिवच्चेतनोऽहं करोमीति सामानाधिकरण्यप्रमितिप्रतीतेरित्यर्थः । **तद्भिन्नेति** । कर्तृभिन्ने । मानाभावादित्यस्य चेतन इत्यादिः । चः पूर्वोक्तदूषणसमुच्चायकः । कर्तृत्वाश्रयो न चेतनः जन्यधर्माश्रयत्वात् घटवदिति बाधकसत्वाच्चेतनोऽहंकरोमीति प्रतीतिश्चैतन्यांशे भ्रम

रामरुद्री ।

बन्धः इदमित्यनेन विषयसंबन्धः कर्तव्यमिति व्यापारसंबन्धो बुद्धावभिलप्यत इति संबन्धत्रयवती बुद्धिरिति सिद्धमिति भावः । **तथाचेत्यादि** । चेतनोऽहं करोमीत्याकारेण बुद्ध्यारोपितस्य पुरुषस्य ज्ञानेन सहेदं ज्ञानमिति प्रतीयमानोऽतात्त्विकसंबन्धो यः स उपलब्धिरित्यर्थो योजनया प्रतीयमान इत्यस्याध्याहारेण च बोध्यः । ननु कृतिसामानाधिकरण्येन अदृष्टप्रतीतिः प्रात्यक्षिकी न संभवति तस्यातीन्द्रियत्वादत आह—**अदृष्टस्येति** । तदंशो अदृष्टांशः । **अनित्यधर्मत्वादिति** । यद्यपि धर्मत्वांशो व्यर्थः तथापि क्षणिकविज्ञानवादिना अनित्यविज्ञाने व्यभिचारोद्भावनमभिसंधाय तदुक्तं क्षणिकविज्ञानस्य वृत्तिमत्त्वलक्षणधर्मत्वविरहान्न तत्र व्यभिचार इति भावः । वृत्तिमत्त्वं च दैशिकसंबन्धेन बोध्यम् । तेन कालिकेन क्षणिकविज्ञानस्य वृत्तिमत्त्वेपि न व्यभिचारतादवस्थ्यं, बुद्धेस्तु प्रकृतिपरिणामत्वेन तद्वृत्तित्वान्न स्वरूपासिद्धिः । **ननु** तद्भिन्ने मानाभावादित्यसङ्गतं कर्तृभिन्नानां प्रकृत्यर्थानां सत्त्वादत आदिं पूरयति—**चेतन इत्यादिरिति** । बुद्धिः कर्तृत्वाभाववती जन्यत्वादिति पाठः । जन्यधर्माश्रयत्वादिति प्रामादिकः । यद्ययं नैयायिकानां प्रयोगस्तदा तन्मते कर्तृजन्यधर्माश्रयत्वाद्व्यभिचारित्वा-

चैतन्यांशे भ्रम इति चेत् कृत्यंशेपि किं नेष्यते । अन्यथा बुद्धेर्नित्यत्वे मोक्षाभावोऽनित्यत्वे तत्पूर्वमसंसारापत्तिः । नन्वचेतनायाः प्रकृतेः कार्यत्वात्बुद्धेरचेतनत्वम् । कार्यकारणयोस्तादात्म्यादिति

दिनकरी ।

इत्याशङ्कते—**चैतन्यांशे इति । कृत्यंशेऽपीति ।** बुद्धिः कर्तृत्वाभाववतीजन्यधर्माश्रयत्वात् इति बाधकस्य तत्रापि सत्वादिति भावः । **अन्यथेति ।** कर्तृचेतनयोर्भेदाङ्गीकार इत्यर्थः । **बुद्धेर्नित्यत्व इति ।** कर्तृभिन्नस्य चेतनस्य स्वीकारे तस्मिन्सुखदुःखाभावात्संसारमोक्षयोरनुपपत्त्या पूर्वोक्तरीत्या बुद्धिसत्वासत्वाभ्यांमेव संसारापवर्गौ वाच्यौ तथाच बुद्धेर्नित्यत्वे तु तत्सत्वनिबन्धनस्य संसारस्य सर्वदापत्त्या मोक्षाभाव एव स्यात् । बुद्धेरनित्यत्वेतु तत्र जन्यत्वं स्वीकरणीयमजन्यस्य नाशासंभवात् । तथाच तदुत्पत्तेः पूर्वं तत्सत्वनिबन्धनः संसारो न स्यादित्यर्थः । **वस्तुतस्तदुत्पत्तेः पूर्वं तदाश्रितादृष्टादेरभावाद्बुद्धेरनुत्पत्त्या**

रामरुद्री ।

पत्तेः, यदि च सांख्यमतप्रविष्टस्यैव तन्मतसिद्धपुरुषस्यैव कर्तृत्वमस्तु न बुद्धेरित्यभिप्रायेणायं प्रयोग इत्युच्यते तदा स्वमतव्याघातः कर्तृत्वस्यापि जन्यधर्मतया पुरुषधर्मत्वासंभवेन कर्तृत्वस्याधर्मत्वापत्तिश्चेति । यदि च तत्पाठप्रामाण्येऽप्याग्रहस्तदा जन्यधर्मः कर्तृत्वातिरिक्तत्वेन विशेषणीयस्तथाच सांख्यमतानुयायिन एव पुरुषस्यैव कर्तृत्वं चेतनत्वं चास्तीत्यभिप्रायेणेयमाशङ्का भवति । **केचित्तु** जन्यधर्मत्वादित्यस्य बहुव्रीहिमाश्रित्य जन्यधर्माश्रयत्वादित्यर्थं परिकल्प्य एतद्ग्रन्थस्य कर्तृत्वाभावसाधने न तात्पर्यं अपितु व्यभिचारिणोक्तहेतुना चेतनत्वाभावो न साधयितुं शक्योऽन्यथा तेनैव व्यभिचारिहेतुना कर्तृत्वाभावोऽपि किं न सिद्ध्येदित्यापादन एव तात्पर्यमित्याहुः । **ननु** कर्तृनित्यत्वे निर्मोक्षप्रसङ्ग इति मूलसङ्गतं कर्तुर्नित्यत्वेपि तद्भिन्नस्य चेतनस्यात्यन्तिकदुःखनिवृत्तिरूपमोक्षे बाधकाभावादित्यत आह—**कर्तृभिन्नस्येति ।** तस्मिन् चेतने । **सुखेति ।** शुभाशुभकर्माकर्तरि सुखदुःखयोरसंभवादिति भावः । **न स्यादित्यर्थ इति ।** नचेष्टापत्तिरिति वाच्यम् । पूर्वमसंसारिणोपि संसारित्वोपगमे मुक्तस्यापि पुनः संसारित्वापत्त्या मोक्षार्थकोपि न प्रवर्तेतेति भावः । पूर्वमसंसारे कदापि संसारो न स्यादित्यप्यापत्तिः संभवतीत्याह—**वस्तुतस्त्विति ।** तदुत्पत्तेर्बुद्ध्युत्पत्तेः । **तदाश्रितेति ।** बुद्ध्याश्रितेत्यर्थः । अदृष्टादेरित्यादिना तज्जनककर्मणः परिग्रहः । **अनुत्पत्त्येति ।** कार्यमात्रे अदृष्टस्य कारणत्वादिति भावः । **नन्वनादेर्नाशायोगादिति** मूलमसंगतं प्रागभावस्या-

चेन्न असिद्धेः कर्तुर्जन्यत्वे मानाभावात् वीतरागजन्मादर्शनादनादित्वम्[1]। अनादिभावस्य नाशासंभवान्नित्यत्वम् तत्किं प्रकृत्यादिकल्पनेन। नच 'प्रकृतेः क्रियमाणानि गुणैः कर्माणि सर्वशः। अहंकारविमूढात्मा कर्ताहमिति मन्यत' इत्यनेन विरोध इति वाच्यम्।

दिनकरी।

संसारः कदापि न स्यादित्यवधेयम्। **असिद्धेरिति**। बुद्धौ प्रकृतिकार्यत्वाभावादिति भावः। ननु कर्तृत्वेन जन्यत्वानुमितिः परिशेषात्प्रकृतिजन्यत्वविषयिणी स्यादित्यत आह—**कर्तुरिति**। कर्तृत्वस्य जन्यत्वव्याप्यत्वे[2]ऽनुकूलतर्काभावादिति भावः। प्रत्युत तद्विपरीतानादित्वग्राहकतर्कसत्वादनादित्वमेव कर्तुरित्याह—**वीतरागेति**। वीतरागजन्मादर्शनादिति न्यायसूत्रं सरागजन्मदर्शनादिति तदर्थः। **अनादित्वमिति**। स्तन्यपाने बालस्य प्रवृत्तिर्नेष्टसाधनताज्ञान[3]मन्तरेण तच्च नानुभवस्वरूपं बाधात्स्मरणस्य स्वसमानाधिकरणपूर्वानुभवसापेक्षतया पूर्वजन्मसत्वे पूर्वजन्मन्यपि प्रथमप्रवृत्त्यनुरोधेन तत्पूर्वस्य एवं तत्पूर्वस्य जन्मनः सिद्धावनादित्वमासन इति भावः। अनादेरित्यस्य भावस्येति शेषः। जन्यभावत्वेन नाशे हेतुत्वादिति भावः। **नचेति**। प्रकृतिर्माया तस्या गुणैः सत्वरजस्तमोलक्षणैः क्रियमाणानि कर्माणि भवन्ति अहङ्कारोऽहमिति प्रत्ययस्तेन विमूढ आत्मा अन्तःकरणं यस्य तथाविधः पुरुषः कर्ताहमिति मन्यते इत्यर्थकेन भगवद्वचनेनेत्यर्थः। तेनात्मनः

रामरुद्री।

नादेरपि नाशदर्शनादित्यत आह—**अनादेरित्यस्येति**। प्रकृतेर्गुणैः क्रियमाणानि सर्वशः कर्माणीत्यस्योत्तरार्धे अन्वयासंभवः। कर्माणीत्यस्य द्वितीयान्तत्वोपगमेपि कर्तेति कृद्योगे षष्ठ्यापत्त्या साधुत्वानुपपत्तेर्निराकाङ्क्षतापरिहाराय क्रियापदमध्याहरति—**भवन्तीति**। इयं चोत्तरार्धात्प्रागेवमपीत्यपिः पूरणीय इति भावः। अहमिति प्रत्यय इत्यस्य कर्तरिबुद्धौ सति इत्यादिस्तथासत्येव तेन विमूढत्वोपपत्तिः। आत्मेत्यस्य पुरुषार्थकत्वे भेदनियतग्रहस्य षष्ठ्यनुपपत्तिरतो व्याचष्टे—**अन्तःकरणमिति**। विरोधे हेतु-

---

१ अनादेर्नाशासंभवादित्युक्तौ प्रागभावनाशो न स्यादतः भाव इति. २ जन्यत्वनिरूपितव्याप्तिमत्त्वे. ३ प्रवृत्तिं प्रति इष्टसाधनताज्ञानस्य कारणत्वनियमादिति भावः.

धर्माधर्माश्रयोऽध्यक्षो विशेषगुणयोगतः ॥ ४९ ॥
प्रवृत्त्याद्यनुमेयोऽयं रथगत्येव सारथिः ।

प्रकृतेरदृष्टस्य गुणैरदृष्टजन्यैरिच्छादिभिः कर्ताहमेवेत्यस्य तदर्थत्वात्[1]। 'तत्रैवं सति कर्तारमात्मानं केवलं तु य' इत्यादिवदता भगवता प्रकटीकृतोयमुपरिष्टादाशय इति संक्षेपः। **धर्माधर्मेति**। आत्मेत्यनुषज्यते । शरीरस्य तदाश्रयत्वे[2] देहान्तरकृतकर्मणां देहान्तरे भोगानुपपत्तेः । **विशेषेति**। योग्यविशेषगुणस्य ज्ञानसुखादेः संबन्धेनात्मनः प्रत्यक्षत्वं संभवति न त्वन्यथाहं जानेऽहं करोमीत्यादिप्रतीतेः। **प्रवृत्त्येति**। अयं आत्मा परदेहादौ प्रवृ-

दिनकरी।

कर्तृत्वाभावप्रतिपादनादिति भावः । **अहमेवेति**। तथाच तेन स्वतन्त्रकर्तृत्वाभाव एवात्मनि प्रतिपाद्यते नतु कर्तृत्वसामान्याभाव इति भावः। प्रकटीकृतोयमिति **"अधिष्ठानं तथा कर्ता करणं च पृथग्विधम्। विविधाश्च पृथक् चेष्टा दैवं चैवात्र पञ्चम"** मित्यनेन पञ्चानामपि कर्तृत्वं प्रतिपाद्य तत्रैवं सतीत्यादिनापि स्वतन्त्रकर्तृत्वस्यैवात्मनो निषिद्धत्वादिति भावः । एवं पुरुषस्यैव कर्तृत्वमस्तु, नच कारणत्वाभावेन कर्तृत्वाभाव एव साधनीय इति वाच्यं, स्वरूपासिद्धेः। कार्यकारणयोरभेदात्कार्यनाशे कार्यरूपतया नाशः स्यादित्यकारणत्वं पुरुषस्येत्यपि न सत् कार्यकारणयोरभेदस्यैवासिद्धत्वादिविस्तरभिया नोक्तमित्यभिप्रायवानाह—**संक्षेप इति**। **तदाश्रयत्वे** धर्माधर्माश्रयत्वे। अन्यथा विशेषगुणसंबन्धादृते। **इत्यादिप्रतीतेरिति**। इत्यादौ ज्ञानादि-

रामरुद्री।

माह—**तेनेति**। स्वतन्त्रकर्तृत्वं कारणान्तरनिरपेक्षनिष्ठकर्तृत्वं अधिष्ठानमाधारः दैवमदृष्टं कर्तृत्वं प्रतिपाद्यकारणत्वं प्रतिपाद्येत्यर्थः। क्रियानुकूलकृतिमत्त्वरूपस्य तस्याधिष्ठानादौ बाधात्। एवंचाहमेव कर्ता इत्यत्रापि अहमेव कारणमित्येवार्थः तथासत्येव मूढतोपपत्तिरन्यथा कारणानां बहुत्वेपि स्वस्यैव कर्तृतयाहमेव कर्तेत्यस्य प्रमात्वापत्तिरिति ध्येयम्। **स्वरूपासिद्धेरिति**। परकीयशरीरस्यैव पक्षतया तत्र प्रवृत्तिरूपहे-

---

१ प्रकृतेः क्रियमाणानि गुणैः कर्माणि सर्वशः। अहंकारविमूढात्मा कर्ताहमिति मन्यते'॥ इति गीतार्थत्वात्. २ ज्ञानाश्रयत्वे.

अहङ्कारस्याश्रयोऽयं मनोमात्रस्य गोचरः ॥ ५० ॥

त्त्यादिनानुमीयते । प्रवृत्तिरत्र[1] चेष्टा । ज्ञानेच्छाप्रयत्नादीनां देहेऽभावस्योक्तप्रायत्वात् चेष्टायाश्च प्रयत्नसाध्यत्वाच्चेष्टया प्रयत्नवानात्मानुमीयते[2] इति भावः । अत्र दृष्टान्तमाह—**रथेति** । यद्यपि रथकर्म चेष्टा न भवति तथापि तेन कर्मणा सारथिर्यथानुमीयते तथा चेष्टात्मकेन कर्मणा परात्मानुमीयत इति भावः । **अहङ्कारस्येति** । अहङ्कारोऽहमिति प्रत्ययः तस्याश्रयो विषय आत्मा न शरीरादिरिति । **मन इति** । मनोभिन्नेन्द्रियजन्यप्रत्यक्षाविषयः मानसप्रत्यक्षविषयश्चेत्यर्थः । रूपाद्यभावेनेन्द्रियान्तरायोग्यत्वात्[3] । **विभुरिति** । विभुत्वं परममहत्परिमाणवत्त्वम् । तच्च पूर्वमुक्तमपि

दिनकरी ।

संबन्धे प्रकारेणैवात्मनः प्रत्यक्षस्यानुभवसिद्धत्वादित्यर्थः । परकीयप्रवृत्त्यादेरतीन्द्रियत्वेन हेतुज्ञानासंभवात् स्वरूपासिद्धेश्चाह—**प्रवृत्तिरत्रेति** । **उक्तप्रायत्वादिति** । शरीरस्य न चैतन्यमित्यनेनोक्तत्वादित्यर्थः । इच्छादीनामभावस्य कण्ठरवेणानुक्तेः प्रायःपदम् । चेष्टायाः प्रवृत्तिज्ञापकत्वेऽनुकूलतर्कमाह—**चेष्टायाश्चेति** । **चेष्टेति** । शरीरे समवायेन चेष्टानुमितस्यावच्छेदकतया प्रयत्नस्य समवायेनाश्रय आत्मैवेति भावः । दृष्टान्तासिद्धिमाशङ्क्य निराकरोति—**यद्यपीति** । तथा चोत्तरसंयोगप्राप्तियोग्यक्रियावत्त्वस्यैव हेतुत्वमिति भावः । आत्मनो मनोमात्रजन्यज्ञानविषयत्वे हेतुमाह—**रूपाद्यभावेनेति** । कालखात्मदिशां सर्वगतत्वं परमं महदित्यनेनात्मनि परममहत्त्वस्योक्तेः पौनरुक्त्यमाशङ्क्याह—**तच्चेति** । **पूर्वमुक्ता इति "बुद्ध्यादिषट्कं संख्यादि-**

रामरुद्री ।

तोरभावादिति भावः । **दृष्टान्तासिद्धिमिति** । शरीरमिदं चेतनाधिष्ठितं चेष्टाव-

---

१ प्रवृत्त्याद्यनुमेयोऽयमिति कारिकायाम्. २ परदेहः आत्मवान् चेष्टावत्त्वादित्यनुमानेन आत्मानुमितिविषयो भवति. ३ मनोभिन्नेन्द्रियायोग्यत्वात्.

विभुर्बुद्ध्यादिगुणवान् बुद्धिस्तु द्विविधा मता ।
अनुभूतिः स्मृतिश्च स्यादनुभूतिश्चतुर्विधा ॥ ५१ ॥

स्पष्टार्थमुक्तम् । **बुद्ध्यादिगुणवानिति** । बुद्धिसुखदुःखेच्छादयश्चतुर्दशगुणाः पूर्वमुक्ता वेदितव्याः । अत्रैव प्रसङ्गात्कतिपयं बुद्धेः प्रपञ्चं दर्शयति—**बुद्धिस्त्विति** । द्वैविध्यं व्युत्पादयति—**अनुभूतिरिति । अनुभूतिश्चतुर्विधेति ।** एतासां[१] च चतसृणां करणानि चत्वारि प्रत्यक्षानुमानोपमानशब्दाः प्रमाणानीति सूत्रोक्तानि वेदि-

दिनकरी ।

पञ्चकं भावना तथा । धर्माधर्मौ गुणा एते आत्मनः स्युश्चतुर्दश" इत्यनेन साधर्म्यप्रकरणे कथिता इत्यर्थः । **इति श्रीभारद्वाजकुलोद्भवबालकृष्णभट्टतनूद्भवमहादेवभट्टकृतौ मुक्तावलीप्रकाशे द्वितीयः परिच्छेदः ।**

मूले बुद्धिस्तु द्विविधा मता अनुभूतिः स्मृतिश्च तत्रानुभूतिः प्रत्यक्षात्मिकैवेति चार्वाकाः । अनुमितिरपीति कणादसुगतौ । उपमितिरपीति केचिन्नैयायिकैकदेशिनः । अर्थापत्तिरपीति प्राभाकराः । अनुपलब्धिरपीति भाट्टा वेदान्तिनश्च । संभवैतिह्यरूपेपीति पौरणिकाः । तत्सर्वमयुक्तमिति सूचयितुमनुभूतेश्चातुर्विध्यमाह—**अनुभूतिश्चतुर्विधेति ।**

रामरुद्री ।

त्वाद्रथवदित्यनुमाने चेतनाधिष्ठितत्वं चेतनप्रयुक्तक्रियावत्त्वमेव तस्य दृष्टान्तरथेसत्त्वेपि चेष्टारूपहेतोरभावात् शरीरक्रियायामेव चेष्टात्वाङ्गीकारादिति भावः । **अर्थापत्तिरपीति** । पीनो देवदत्तो दिवा न भुङ्क्ते इति ज्ञानानन्तरं पीनत्वान्यथानुपपत्त्या रात्रिभोजनं कल्पयति इयमर्थापत्तिरित्यर्थः । **अनुपलब्धिरिति** । अभावे क्लृप्तसन्निकर्षाभावेन प्रत्यक्षासंभवात्तद्ग्रहार्थं प्रतियोग्युपलम्भाभावस्य प्रमाणत्वं परिकल्प्य तज्जन्यैवाभावप्रतीतिरिति भाट्टवेदान्तिनश्चेत्यर्थः । संभवैतिह्यरूपे अपीति शतमस्तीति ज्ञानानन्तरं शतं पञ्चाशद्घटितमितिज्ञानात्पञ्चाशदस्तीति संभवानुभवः । इह वटे यक्षस्तिष्ठतीत्यज्ञातमूलवक्तृकवाक्याज्जायमानोनुभव ऐतिह्यम् । नचायं शाब्दानुभवः । आप्तोक्तत्वेन निश्चितशब्दस्यैव तत्करणत्वेन तदभावादिति भावः । नन्वनुभूतिश्चतुर्विधेति वा-

१ प्रत्यक्षानुमित्युपमितिशाब्दप्रमितीनाम्.

प्रत्यक्षमप्यनुमितिस्तथोपमितिशब्दजे ।

तव्यानि । प्रत्यक्षमिति । इन्द्रियजन्यं ज्ञानं प्रत्यक्षम् । यद्यपि मनोरूपेन्द्रियजन्यं सर्वमेव ज्ञानं तथापीन्द्रियत्वेन रूपेणेन्द्रियाणां यत्र ज्ञाने करणत्वं तत्प्रत्यक्षमिति विवक्षितम् । ईश्वरप्रत्यक्षं तु न

दिनकरी ।

अनुमिनोमि उपमिनोमि शाब्दयामीति प्रतीतिसिद्धानामनुमित्यादीनां दुर्वारतया चार्वाकाद्युदितमयुक्तम् । अर्थापत्तेश्चानुमितावेवान्तर्भावो व्यतिरेकिग्रन्थे व्यक्तीभविष्यति । अनुपलब्धेस्त्वभाव एवान्तर्भावः । अन्यासां च यथायथमनुमित्यादावन्तर्भावः । उद्दिष्टासु प्रमासु प्रथमोपस्थितत्वात् प्रत्यक्षं लक्षयति—**मुक्तावल्याम्—इन्द्रियजन्यमिति** । इन्द्रियजन्यत्वमिन्द्रियरूपादावप्यस्त्यतो **ज्ञानमिति** । अनुमित्यादावतिव्याप्तिवारणाये**न्द्रियजन्यमिति** । इन्द्रियजन्यत्वविशेषणे दत्तेऽप्यनुमित्यादावतिव्याप्तिस्तदवस्थेत्याशङ्कते—**यद्यपीति** । नन्विन्द्रियजन्यत्वाभावादीश्वरप्रत्यक्षेऽव्याप्तिरत आह—**ईश्वरप्रत्यक्षं त्विति** । तथाच जन्यप्रत्यक्षमेव लक्ष्यमिति भावः । ननु तस्यैव[2] लक्ष्यत्वे किं मानमत आह—

रामरुद्री ।

ज्ञात्रेण कथं न्यूनाधिकसंख्यानिरास इत्याशङ्क्य स्वयं युक्तिमाह—**अनुमिनोमीत्यादि । अभाव एवान्तर्भाव इति** । उपलब्ध्यभाव एवानुपलब्धिर्नतु प्रथमतः विशेषणतासंनिकर्षेणाभावज्ञानं प्रत्यक्षात्मकमेवेति भावः । **यथायथमिति** । संभवस्यानुमितावैतिह्यस्य शब्दे अन्तर्भाव आप्तोक्तत्वसंदेहादप्रामाण्यज्ञानास्कन्दितः स इति भावः । **इन्द्रियरूपादावपीति** । इदंच यथाश्रुताभिप्रायेण वस्तुतो मनोरूपेन्द्रियजन्यानुमित्यादावतिव्याप्तिवारणाय इन्द्रियत्वावच्छिन्नजनकतानिरूपितजन्यताविवक्षणस्यावश्यकतया ज्ञानपदं स्वरूपकीर्तनमेवेति बोध्यम् । अनुमित्यादावित्यादिनोपमित्यादिपरिग्रहः । **ननु** सूत्रे अव्यभिचारिपदवैयर्थ्यमित्याशङ्क्याह—**भ्रमेति** । ननूक्तलक्षणस्य प्रत्यक्षभ्रमे अव्याप्तिरित्यत आह—**एतावतेति** । तथाच प्रत्यक्षप्रमाया लक्ष्यतया भ्रमस्यालक्ष्यत्वान्न तत्राव्याप्तिरिति भावः । नचैवं मूलोक्तलक्षणस्य भ्रमेऽतिव्याप्तिस्तस्यापि लक्ष्यत्वाभ्युपगमे च सूत्रानुसारिता न स्यादिति वाच्यम् । ज्ञानपदस्य मूल-

---

१ इन्द्रियत्वावच्छिन्नकारणतानिरूपितकार्यताशालित्वे सति ज्ञानत्वं प्रत्यक्षज्ञानस्य लक्षणं, अनुमित्यादिवारणाय सत्यन्तम्. २ जन्यप्रत्यक्षस्यैव.

लक्ष्यम् । इन्द्रियार्थसन्निकर्षोत्पन्नं ज्ञानमव्यपदेश्यमव्यभिचारि व्यवसायात्मकं प्रत्यक्षमिति सूत्रे तथैवोक्तत्वात् । अथवा

दिनकरी ।

इन्द्रियार्थेति । इन्द्रियार्थसंनिकर्षोत्पन्नमित्यनेनेश्वरप्रत्यक्षमनुमित्यादि च व्यावर्तते। भ्रमवारणायाह—**अव्यभिचारीति**। भ्रमभिन्नमित्यर्थः। एतावता प्रत्यक्षप्रमाया लक्षणमुक्तम् । तद्विभागमाह—**अव्यपदेश्यमिति** । निर्विकल्पकमित्यर्थः । नचाव्यपदेश्यपदेन कथं निर्विकल्पकलाभ इति वाच्यं, व्यपदेशः पदवाच्यत्वं तदविषयकमित्यर्थाद्विशिष्टज्ञाने तत्तत्पदवाच्यत्वमुपनीतं भासते इति प्राचीनमतानुसारित्वात् । **अतएव** कणादनामानं मुनिमित्यादि तत्र तत्रोक्तं सङ्गच्छते । **यद्वा** व्यपदेशः शब्दप्रयोगः स च विशिष्टज्ञानादेवेत्यव्यपदेश्यत्वेन । व्यपदेशानर्हत्वेन निर्विकल्पकलाभः । **व्यवसायात्मकमिति** । विशिष्टव्यवसायात्मकमित्यर्थः । विशिष्टज्ञानात्मकमिति यावत् । **एवंच** सूत्रे इन्द्रियार्थसन्निकर्षोत्पन्नमव्यभिचारि अव्यपदेश्यं व्यवसायात्मकमिति योजना बोध्या । अन्यथा लक्षणवाक्ये विभागबोधकपदेन व्यवधानादसङ्गतेरिति । **तथैवोक्तत्वादिति** । ईश्वरप्रत्यक्षालक्ष्यत्वस्यैवाभिप्रेतत्वादित्यर्थः । ईश्वरप्रत्यक्षस्यापि लक्ष्यत्वमभिप्रेत्याह—**अथवेति** ।

रामरुद्री ।

स्थलक्षणे प्रमापरत्वादत एव न तद्वैयर्थ्यमिति भावः । **तदविषयकमितीति** । पदवाच्यत्वाविषयकमित्यर्थः । **नन्वयं** घट इत्यादिविशिष्टज्ञानस्यापि पदवाच्यत्वाविषयकत्वान्निर्विकल्पकविभाजकधर्मस्य विशिष्टज्ञानसाधारण्यादसङ्गतिरित्यत आह—**विशिष्टज्ञान इति** । तथाचायं घटपदवाच्य इत्यादिरेव विशिष्टज्ञानाकार इति भावः । एतत्कल्पे व्यपदेश्यपदविषयकप्रत्ययार्थः । नवीनमतमनुसृत्याह—**यद्वेति** । एतत्कल्पे तु अर्ह एव प्रत्ययार्थ इति भावः । अनुव्यवसायभिन्नज्ञानमात्रस्यैव व्यवसायत्वेन निर्विकल्पकज्ञानस्य व्यवसायत्वमत आह—**विशिष्टेति** । इन्द्रियार्थसंनिकर्षोत्पन्नं ज्ञानमव्यपदेश्यमव्यभिचारिव्यवसायात्मकमिति सूत्रयोजनमाह—**एवंचेति** । नन्वीश्वरप्रत्यक्षं तु लक्ष्यमित्युक्त्वा सूत्रे तथैवोक्तत्वादिति मूलकारोक्तिरसङ्गता, उक्तसूत्रे ईश्वरप्रत्यक्षलक्ष्यताया अनभिधानात्तदर्थमाह—**ईश्वरेति**। ननु जन्यप्रत्यक्षप्रमाणलक्षणस्य सूत्रकारोक्तावपि प्रत्यक्षप्रमासामान्यलक्षणं किमिति शिष्यजिज्ञासया प्रत्यक्षप्रमासामान्य-

ज्ञानाकरणकं[1] ज्ञानं प्रत्यक्षम् । अनुमितौ व्याप्तिज्ञानस्य उपमितौ

दिनकरी ।

ज्ञानाकरणकमिति । ज्ञानाजन्यमित्युक्तौ चाव्याप्तिः विशिष्टज्ञानमात्रस्य विशेषणज्ञानजन्यत्वादतो **ज्ञानाकरणकमिति ।** अनुमित्यादौ व्याप्त्यादिज्ञानस्य करणत्वमस्त्येवेति नानुमित्यादावतिव्याप्तिः । अकरणकत्वादेव चेश्वरज्ञानसंग्रहः । **अथ** निदिध्यासनद्वारा मननादिज्ञानकरणके योगिप्रत्यक्षे लक्षणमिदम[2]व्यापकमिति[3] चेन्न ज्ञानाकरणकपदेन ज्ञानत्वगर्भधर्मावच्छिन्नकरणकत्वाभावस्य विवक्षितत्वात् नचेदं योगिप्रत्यक्षाव्यापकं श्रवणादिप्रतिपत्तीनां शब्दत्वादिनैव जनकत्वेन विशिष्टा-

रामरुद्री ।

लक्षणं वक्तव्यमेवेत्यस्वरसाल्लक्षणान्तरमवतारयति—**ईश्वरेति । अव्याप्तिरिति ।** निर्विकल्पकस्य ज्ञानाजन्यतया लक्षणस्य तत्र सत्त्वेन विशिष्टज्ञानलक्षणसमन्वयस्यावश्यकत्वात् । अव्याप्तौ हेतुमाह—**विशिष्टेति ।** जन्येत्यादिस्तेनेश्वरविशिष्टज्ञानस्य विशेषणज्ञानाजन्यत्वेऽपि न कृत्स्नार्थकमात्रपदासङ्गतिः यत्त्वीश्वरज्ञानं निर्विकल्पकमेवेति तदसत्कार्यमात्रं प्रत्यन्वयव्यतिरेकाभ्यां लोके विशिष्टज्ञानस्यैव कारणत्वावधारणाद्विशिष्टज्ञानस्यैवेश्वरे सकर्तृकत्वानुमित्यसिद्धेः यदि च कार्यसामान्ये कृतेरेव कारणत्वं न ज्ञानेच्छयोः तदा तयोरन्यथासिद्धत्वात्तथा च सकर्तृकत्वानुमानेनेश्वरे कृतेरेव सिद्धिर्न ज्ञानेच्छयोः नचैवमीश्वरे ज्ञानेच्छयोः कथं सिद्धिरिति वाच्यम् । य सर्वज्ञः इत्यादिश्रुत्या ज्ञानस्य स ऐक्षत बहुस्यामिति श्रुत्या इच्छायास्तत्र सिद्धेरीक्षणस्येच्छारूपत्वादिति विभाव्यते तदा यथाश्रुतमेव साधु । नचैवमपि जन्यनिर्विकल्पकस्यापीश्वरज्ञानजन्यतया तत्राव्याप्तेरनुपपादनाद्ग्रन्थकारस्य न्यूनता दुर्वारैवेति वाच्यम् । ज्ञानाजन्येत्यस्य समवायसंबन्धावच्छिन्नजनकतानिरूपितजन्यताशून्यार्थकत्वे निर्विकल्पके व्याप्त्यसंभवेन तदुपेक्षणसंभवादिति ध्येयम् । अनुमित्यादौ लक्षणसत्त्वमुपपादयति—**अनुमित्यादाविति ।** इदं लक्षणमीश्वरप्रत्यक्षसाधारणमित्याह—**अकरणकेत्यादि ।** करणसामान्यशून्यत्वादेवेत्यर्थः । **ननु** तत्त्वज्ञानात्मकप्रत्यक्षे अव्याप्तिस्तत्र निदिध्यासनव्यापारकस्य अनुमित्यादिज्ञानस्य कारणत्वादित्याशङ्कते—**अथेति । ज्ञानत्वगर्भेति ।** ज्ञानत्वघटितेत्यर्थः । कारणत्वाभावस्येत्यस्य निरूपकतासंबन्धेनेत्यादिः । योगिप्रत्यक्षं तत्त्वज्ञानरूपं बोध्यम् । **नन्वेवमपि** विशिष्टवैशिष्ट्यावगाहिप्रत्यक्षे विशेषणतावच्छेदक-

---

१ घटवारणाय विशेष्यं अनुमित्यादिवारणाय सत्यन्तम्. २ ज्ञानाकरणकत्वे सति ज्ञानत्वमिति लक्षणं. ३ अव्याप्तं.

दिनकरी।

भावसत्त्वादिति । **अथवा** ज्ञानकरणकत्वाव्यभिचारिजातिशून्यज्ञानत्वमिह विवक्षितं तादृशी च जातिरनुमितित्वादिरेव । **एतेनानुमित्यादौ** व्याप्तिज्ञानादेर्ज्ञानत्वेन करणतानये ज्ञानत्वघटितकरणतावच्छेदकधर्माप्रसिध्याऽसंभवोऽपि प्रत्युक्त इति **व्याप्तिज्ञानस्येति**। षष्ठ्यन्तचतुष्टयस्य[1] करणत्वादित्यनेनान्वयः । नच स्मरणात्मकपरामर्शस्थले व्याप्तिज्ञानस्य करणत्वासंभव इति वाच्यं तत्र व्याप्तिज्ञानस्य संस्कारद्वारा हेतुत्वात् । नच ज्ञानपदस्य सविषयकपरत्वमेवास्ताम् । किं व्याप्तिज्ञानस्य संस्कारद्वारा तत्र हेतुत्वकल्पनेनेति वाच्यं इच्छादितः संस्काराच्चानुमितेरनुदयात् सविषयकत्वस्यातिप्रसक्तत्वात् । सादृश्यज्ञानस्य सादृश्यप्रकार-

रामरुद्री।

प्रकारकज्ञानव्यापारकनिर्विकल्पककरणके अव्याप्तिर्दुर्वारैवेत्यस्वरसादाह—**अथवेति** । **करणतानय इति** । परामर्शाभावादेव घटादिज्ञानादनुमितिवारणसंभवादिति भावः । एतच्च यथाश्रुताभिप्रायेणोक्तं पर्याप्त्यनिवेशसूचनायैव घटितेत्युपादानादेव ज्ञानत्वघटितत्वं ज्ञानत्वाविषयकप्रतीत्यविषयत्वमात्रं नतु ज्ञानत्वभिन्नत्वमपि तत्र घटकं प्रयोजनाभावादसंभवापत्तेश्चेति विभावनीयम् । **करणत्वासंभव इति** । व्याप्तिज्ञानासत्त्वेऽपि विशिष्टविषयकसंस्काराद्विशिष्टविषयकस्मरणात्मकपरामर्शोत्पत्तेरिति भावः । **संस्कारद्वारेति** । तथाच व्याप्तिज्ञानस्य स्वजन्यपरामर्शसंबन्धेन अनुमितौ कारणतापरामर्शे स्वजन्यत्वं च स्वनिष्ठसमवायस्वजन्यसंस्कारान्यतरसंबन्धावच्छिन्नकारणतानिरूपितकार्यतारूपं नातः प्रात्यक्षिकपरामर्शजन्यानुमितेर्व्याप्तिज्ञानकरणत्वानुपपत्तिरिति भावः । **ज्ञानपदमिति** । अनुमितौ व्याप्तिज्ञानं करणमित्यत्र ज्ञानपदमित्यर्थः तथाच स्मरणात्मकपरामर्शस्यापि व्याप्तिविषयकसंस्कारजन्यताया करणत्वमक्षतमिति भावः । एवंच करणं व्याप्तिधीरिति कारिकायामपि धीपदं सविषयकपरमेवेति भावः । **तत्रेति** । स्मरणात्मकपरामर्श इत्यर्थः । यद्यपि समानविषयकनिश्चयस्य संस्कारद्वारा कैश्चिदनुभवत्वेन कैश्चिज्ज्ञानत्वेन स्मरणजनकत्वं क्लृप्तमेवेति नैतदनुरोधेन तत्कल्पनीयमित्यसंगतमेवैतत्तथापि हेतुत्वकल्पनेनेत्यस्य तादृशहेतुत्वघटितलक्षणकल्पनेनेत्यर्थकतया अन्यतरसंबन्धेन व्याप्तिज्ञानजन्यत्वस्य लक्षणघटकत्वमपेक्ष्य समवायेन व्याप्तिविषयकज्ञानजन्यत्वस्य लक्षणघटकत्वे लाघवान्नासंगतिः। **अतिप्रसक्तत्वादिति** । **अथ** व्याप्तिविषयकत्वेन कारणतापक्षे व्याप्तिविषयकेच्छादावपि कारणत्वमस्त्येवेति कथम-

---

१ षष्ठ्यन्तचतुष्टयं व्याप्तिज्ञानस्य सादृश्यज्ञानस्य पदज्ञानस्य अनुभवस्येति पदचतुष्टयं.

दिनकरी ।

कज्ञानस्य **तत्रानुमित्यादौ** । अनुमितिं लक्षयति । **परामर्शेति** । परामर्शत्वं च व्याप्तिविशिष्टपक्षधर्मताज्ञानत्वम् । तथा च व्याप्तिविशिष्टपक्षधर्मताज्ञानजन्यं ज्ञानमनुमितिरिति फलितम् । भवति हि वह्निव्याप्यधूमवान् पर्वत इति ज्ञानं व्याप्तिविशिष्टपक्षधर्मताज्ञानं तज्जन्यं[1] पर्वतो वह्निमानिति ज्ञानमिति तत्र[2] लक्षणसमन्वयः । यद्यपीत्यादिप्र-

रामरुद्री ।

तिप्रसक्तता अन्यथा अनुमित्यनुपधायक[3]व्याप्तिज्ञानेपि व्याप्तिज्ञानत्वसत्त्वेन अतिप्रसक्ततया तदपि कारणतावच्छेदकं न स्यात् यदि च अनुमित्यनुपधायकेऽपि व्याप्तिज्ञाने स्वरूपयोग्यतारूपकारणत्वस्वीकारान्नातिप्रसक्तिरित्युच्यते तदा प्रकृतेऽपीदमेवोत्तरमिति **मैवं** कतिपयव्याप्तिज्ञानेषु कारणत्वकल्पनापेक्षया अनन्तेच्छादिषु तत्त्वकल्पनगौरवस्यैव तन्मते दूषणत्वेन प्रकृतग्रन्थाभिप्रेतत्वादत एवैतत्सूचनायैवेच्छान्त इत्युपेक्ष्य इच्छादितः संस्कारेच्छेत्येतावत्पर्यन्तमभिहितमित्यवधेयम् । उपमितौ सादृश्यज्ञानं करणमित्यत्र गवयादिविशेष्यकसादृश्यप्रकारकज्ञानस्य व्यापारताभ्रमं निराकर्तुं व्याचष्टे—**सादृश्यप्रकारकेति** । नचैवं यद्व्यापारदौर्लभ्यं अतिदेशवाक्यार्थस्मृतेर्व्यापारत्वेन वक्ष्यमाणत्वात् । **तथाचेति** । व्याप्तिविशिष्टं व्याप्तिप्रकारकं यत्पक्षविशेष्यकं पक्षधर्मताज्ञानं हेतुतावच्छेदकसंसर्गावगाहिज्ञानमित्यर्थः । परामर्शजन्यसंस्कारे अतिव्याप्तिवारणाय ज्ञानपदोपादानम् । **ननु** व्याप्तिविशिष्टपक्षधर्मताज्ञानमिति व्युत्पत्त्या वह्निव्याप्यविशेष्यकपर्वतादिवृत्तित्वप्रकारकज्ञानजन्यत्वं ततो लभ्यते तथाच वह्निव्याप्यधूमवानिति परामर्शजन्यानुमितावव्याप्तिरित्याशङ्कायामाह—**भवति हीति** । वह्निव्याप्यधूमवान्पर्वत इति ज्ञानं व्याप्तिविशिष्टपक्षधर्मताज्ञानं भवतीत्यन्वयः । उक्तरीत्या व्याप्तिप्रकारकपक्षविशेष्यकहेतुतावच्छेदकसंबन्धावगाहिज्ञानस्यैव तादृशज्ञानलभ्यत्वादिति भावः । नचैवमपि वह्निव्याप्यो धूमः पर्वत इति ज्ञानजन्यानुमितावव्याप्तिर्धूमो वह्निव्याप्यो धूमवान् पर्वत इति परामर्शानात्मकज्ञानजन्यप्रत्यक्षादावतिव्याप्तिर्वह्निव्याप्यधूमवानिति परामर्शस्यापि कालविधया घटादिप्रत्यक्षहेतुतया तत्रातिव्याप्तिश्चेति वाच्यम् । एतद्वारणाय च हेतुतावच्छेदकसंबन्धावच्छिन्नव्याप्त्यवच्छिन्नप्रकारतानिरूपितपक्षविशेष्यताशालिनिश्चयत्वावच्छिन्नजनकतानिरूपितजन्यताया एव लक्षणे निवेशनीयत्वादिति भावः । अनुमितिसमानविशेष्यकतया पक्षविशेष्यकपरामर्शस्यैवानुमितिहेतुत्वादिति भावः । **यद्यपीत्यादीति** । ननु प्रत्यक्षे विषयस्य सामान्यतो विषयत्वेन विशेषतश्च तत्तद्व्यक्तित्वेनैव

---

१ परामर्शजन्यम्. २ अनुमितौ. ३ अनुपधायकत्वं अव्यवहितपूर्वत्वसंबन्धेन फलाविशिष्टत्वम्.

सादृश्यज्ञानस्य शाब्दबोधे पदज्ञानस्य स्मृतावनुभवस्य करणत्वात्तत्र[1] नातिव्याप्तिः। इदं[2] लक्षणमीश्वरप्रत्यक्षसाधारणम्। परामर्शजन्यं[3] ज्ञानमनुमितिः यद्यपि परामर्शप्रत्यक्षादिकं परामर्शजन्यं तथापि परामर्शजन्यं हेत्वविषयकं ज्ञानमनुमितिः। नच कादाचित्कहेतुविषयकानुमितावव्याप्तिरिति वाच्यं तादृशज्ञानवृत्त्यनुभवत्वव्याप्यजातिमत्त्वस्य विवक्षितत्वात्। अथवा व्याप्तिज्ञानकरणकं ज्ञान-

दिनकरी।

त्यक्षादिकमित्यादिना विशेषणतावच्छेदकप्रकारकनिश्चयविधया परामर्शजन्यस्य विशिष्टवैशिष्ट्यबोधस्य परिग्रहः। **परामर्शजन्यमिति**। विषयविधया तत्र परामर्शस्य हेतुत्वादिति भावः। **कादाचित्केति**। धूमवान् पर्वतो वह्निमानित्यनुमितौ पक्षतावच्छेदकविधया धूमस्य भानादिति भावः। **तादृशेति** कथितनिश्चयजन्यहेत्वविषयकेत्यर्थः। सत्तामादायातिव्याप्तिरतोऽनुभवत्वव्याप्येति। अनुभवत्वन्यूनवृत्तित्वं तदर्थः। तेन नानुभवत्वजातिमादाय प्रत्यक्षादावतिव्याप्तिः। जातिमत्त्वं च समवायेन विवक्षितं तेन कालिकसंबन्धेन जातिमति काले नातिव्याप्तिः। पक्षधर्मताया अप्रवेशेन लाघवाल्लक्षणान्तरमाह—**अथवेति**।

रामरुद्री।

हेतुतया लक्षणे चोक्तनिश्चयत्वावच्छिन्नजनकतानिरूपितजन्यताया एव विवक्षणीयतया नोक्तातिव्याप्तिरित्यत आह—**आदिनेत्यादि**। तथा चैतदस्वरसेनैव आदिपदमुपात्तम्। विशिष्टवैशिष्ट्यावगाहिबुद्धित्वावच्छिन्नं प्रति च विशेषणतावच्छेदकप्रकारकविशेषणनिश्चयत्वेनैव हेतुतया भवति तत्रातिव्याप्तिरिति भावः। धूमवान्पर्वत इत्यादि आलोकादिलिङ्गकधूमवत्पर्वतपक्षकानुमित्यादावित्यर्थः। **सत्तामादायेति**। पर्वतो वह्निमानित्यनुमितिवृत्तिसत्ताजातिमत्त्वस्य प्रत्यक्षादावपि सत्त्वादिति भावः। नन्वनुभवत्वमप्यनुभवत्वव्याप्यमेवेति तमादायैव अतिव्याप्तितादवस्थ्यमित्यत आह—**अनुभवत्वेति**। अत्रच धूमवान् पर्वतो वह्निमानित्यनुमितावव्याप्तिवारणायैव जातिघटितलक्षणादरणमिति बोध्यम्। **लाघवादिति**। व्याप्तिज्ञाननिष्ठस्वजन्यज्ञानसंबन्धावच्छिन्नजनकताकत्वं व्याप्तिज्ञानकरणकत्वं नतु व्याप्तिज्ञानजन्यज्ञानजन्यत्वे सति व्याप्तिज्ञानज-

---

१ अनुमित्यादौ. २ ज्ञानाकरणकत्वे सति ज्ञानत्वमिति लक्षणम्. ३ परामर्शप्रत्यक्षवारणार्थं हेत्वविषयकेति घटज्ञानवारणार्थं परामर्शजन्यत्वमिति परामर्शध्वंसवारणार्थं ज्ञानपदम्।

दिनकरी।

अत्रापि साध्यतावच्छेदकधर्मसाध्यतावच्छेदकसंबन्धहेतुतावच्छेदकधर्महेतुतावच्छेदकसंबन्धानामननुगमादेकव्याप्त्युपादानेऽन्यानुमितावव्याप्तेरेकां व्याप्तिमुपादाय तज्ज्ञानकरणकवृत्त्यनुभवत्वव्याप्यजातिमत्त्वं विवक्षणीयम्। नन्वनुमितिं प्रत्यपि न व्याप्तिज्ञानत्वेन करणत्वं किं तु [1]ज्ञानत्वेन मनस्त्वेनैव वा एवमेवोपमित्यादावपि मनस्त्वेनैव करणत्वम्। नच कार्यवै[2]जात्यं न स्यादिति वाच्यं सामग्रीवैलक्षण्यादेव तदुपप[3]त्तेः। नच प्रमाणविभागानुपपत्तिः क्रियाविशेषात्तदुपपत्तेरतः पूर्वोक्तानुमि-

रामरुद्री।

न्यत्वं व्याप्तिज्ञानकरणत्वं तेन कालोपाधिविधया व्याप्तिज्ञानजन्यत्वमादाय तथैव परामर्शजन्यत्वमादाय च घटादिप्रत्यक्षे नातिव्याप्तिः। अत्रापि लिङ्गाविषयकत्वनिवेशनमावश्यकं अन्यथा वह्निव्याप्यधूमवत्पर्वतवान्देश इति विशिष्टवैशिष्ट्यावगाहिज्ञाने अतिव्याप्तिप्रसङ्गात् लिङ्गाविषयकत्वं व्याप्त्यवच्छिन्नप्रकारताशून्यत्वमेव तेन धूमत्वादिना धूलीपटलादिविषयकविशेष्यावगाहिप्रत्यक्षे नातिव्याप्तितादवस्थ्यम्। नचैवमव्याप्तित्वेन घटाद्यवगाहिविशिष्टवैशिष्ट्यप्रत्यक्षवारणासंभव इति वाच्यम्। हेतुतावच्छेदकावच्छिन्नप्रकारतानिरूपिताधिकरणत्वावच्छिन्नप्रकारतानिरूपिताधेयत्वावच्छिन्नप्रकारतेत्यादिक्रमेणाधेयत्वावच्छिन्नप्रकारतापर्यन्तमुपादाय तन्निरूपितसाधनतावच्छेदकावच्छिन्नप्रकारिताशून्यत्वस्य निवेशनीयत्वादिति भावः। **तज्ज्ञानकरणकवृत्तीति**। तद्व्याप्तिज्ञानकरणजज्ञानवृत्तीत्यर्थः। **कारणत्वमिति**। परामर्शरूपकारणान्तराभावादेव यत्किंचिज्ज्ञानात्केवलमनसो वानुमितिवारणासंभवादिति भावः। अत्र च ज्ञानत्वेन कारणतापक्षे अनन्तज्ञानव्यक्तीनां कारणत्वकल्पनापत्तिरपि च ज्ञानस्य कारणत्वेऽपि क्षत्यभावात्परामर्शस्यापि ज्ञानत्वाद्गुरुभूतस्वजन्यज्ञानस्य संबन्धेन तस्य तथात्वे मानाभावाच्चेति मनस्त्वेन वेत्युक्तम्। **ननु** परामर्शातिदेशवाक्यार्थस्मरणद्वारानुमित्युपमित्योरेकमनःकरणकत्वे इन्द्रियत्वव्याप्तिज्ञानत्वादिना प्रमाणविभागो न स्यात्। नच प्रत्यक्षकरणत्वानुमितिकरणत्वादिना एकस्यापि मनसो विभागसंभवः परस्परासंकीर्णव्याप्यधर्मकथनं विभाग इत्यत्र परस्परासंकीर्णत्वस्य सावच्छिन्नविषयित्वाव्यापकविषयितावच्छेदकत्वरूपत्वादन्यथा व्यभिचाराभिन्नविरोधाप्रसिद्ध्या हेत्वाभासविभागानुपपत्तेरिति वाच्यम्। मनस्त्वेनैवोभयत्र करणत्वे अनुमितित्वोपमितित्वयोरेव नियामकाभावेन कथंचिदपि विभागासंभवादित्याशङ्कते—**नचेति**। **क्रियाविशेषादिति**। क्रिया धात्वर्थो ननु

१ तृतीयार्थः। अवच्छिन्नत्वं तच्च करणत्वेन्वेति. २ कार्यस्य अनुमित्यादेः वैजात्यं वैलक्षण्यम्. ३ कार्यवैलक्षण्योपपत्तेः.

घ्राणजादिप्रभेदेन प्रत्यक्षं षड्विधं मतम् ॥ ५२ ॥

मनुमितिः। एवं सादृश्यज्ञानकरणकं ज्ञानमुपमितिः। पदज्ञानकरणकं ज्ञानं शाब्दबोधः। **वस्तुतो** यां कांचिदनुमितिव्यक्तिमादाय तद्व्यक्तिवृत्तिप्रत्यक्षावृत्तिजातिमत्त्वमनुमितित्वम्। एवं यत्किञ्चित्प्रत्यक्षादिकमादाय तद्व्यक्तिवृत्त्यनुमित्यवृत्तिजातिमत्त्वं प्रत्यक्षत्वादिकं वाच्यमिति। जन्यप्रत्यक्षं विभजते—**घ्राणजादीति।** घ्राणजं रासनं चाक्षुषं स्पार्शनं श्रौत्रं मानसमिति षड्विधं प्रत्य-

दिनकरी।

त्यादिलक्षणानामसंभव इत्यत आह—**वस्तुत इति।** घटेऽतिव्याप्तिवारणाय वृत्त्यन्तम्। वृत्तित्वं समवायेन विवक्षितम्। तेनानुमितौ कालिकेन घटत्वस्य वृत्तित्वेऽपि नातिव्याप्तिः। ज्ञानत्वानुभवत्वादिकमादाय प्रत्यक्षादावतिव्याप्तिवारणाय विशेष्यदलम्। ननु मनसः करणतापक्षे ज्ञानाकरणकत्वं प्रत्यक्षलक्षणमनुमित्यादावतिव्याप्तमतः प्रत्यक्षस्य लक्षणान्तरमाह। **एवमिति।** **प्रत्यक्षत्वादिकमिति।** यत्किंचिदुपमितिव्यक्तिवृत्तिप्रत्यक्षासमवेतजातिमत्त्वमुपमितित्वम्। यत्किंचिच्छाब्दबोधव्यक्तिमादाय तद्व्यक्तिवृत्तिप्रत्यक्षासमवेतजातिमत्त्वं निर्वाच्यमित्यर्थः। शब्दभेदेनानुमित्यादीनां लक्षणकथनमनुभवत्वजात्यङ्गीकारेण तदनङ्गी-

रामरुद्री।

कर्मे तथाच प्रत्यक्षादिप्रमारूपधात्वर्थविजातीयप्रमाभेदेनैव प्रमाणानां विभागसंभवादिति भावः। मनस इत्यस्यानुमित्यादावित्यादिः। **अतिव्याप्तमिति।** नित्यप्रत्यक्षे अव्याप्तिभिया इन्द्रियजन्यत्वस्य प्रत्यक्षलक्षणत्वासंभवादिति भावः। **प्रत्यक्षत्वमिति।** उपमित्यादेः सर्वबाधसिद्धतया प्रथमोपस्थितत्वाच्च। अनुमित्यसमवेतत्वस्यैव प्रत्यक्षलक्षणघटकत्वेनोक्तिः। आदिपदग्राह्यमुपमितित्वं शाब्दत्वं च निर्वक्ति—**यत्किंचिदिति।** **शब्दभेदेनेति।** प्रत्यक्षलक्षणे अनुमित्यसमवेतेति तदितरलक्षणेषु प्रत्यक्षासमवेतेति शब्दविशेषणेत्यर्थः। प्रथमतो मूले अनुमितिलक्षणस्यैव जातिघटितस्योक्तत्वात्प्रत्यक्षादीनामित्युपेक्ष्य अनुमित्यादीनामित्युक्तम्। **अनुभवत्वजात्यङ्गीकारे-**

---

१ यत्किंचित्प्रत्यक्षं घटवारणाय तद्व्यक्तिवृत्तीति अनुमितिवारणाय अनुमित्यवृत्तीति. २ प्रत्यक्षासमवेतघटत्ववति घटेतिव्याप्तिवारणाय उपमितीति तादृशानुभवत्वमादाय प्रत्यक्षेति व्याप्तिवारणाय प्रत्यक्षासमवेतेति. ३ तद्व्यक्तिः यत्किंचिच्छाब्दबोधव्यक्तिः. ४ अनुभवत्वजात्यनङ्गीकारे.

घ्राणस्य गोचरो गन्धो गन्धत्वादिरपि स्मृतः ।
तथा रसो रसज्ञायास्तथा शब्दोऽपि च श्रुतेः ॥ ५३ ॥

क्षम् । नचेश्वरप्रत्यक्षस्याविभजनान्न्यूनत्वं, जन्यप्रत्यक्षत्वस्यैव निरूपणीयत्वादुक्तसूत्रानुसारात्[1] । **गोचर इति** । ग्राह्य इत्यर्थः । गन्धत्वादिरित्यादिपदात्सुरभित्वादिपरिग्रहः । गन्धस्य प्रत्यक्षत्वात्तद्वृत्तिजातिरपि प्रत्यक्षा गन्धाश्रय[2]ग्रहणे तु घ्राणस्यासामर्थ्यमिति बोध्यम् । **तथा रस इति** । रसत्वादिसहित इत्यर्थः । **तथा शब्दो**ऽपि शब्दत्वादिसहितः । गन्धो रसश्चोद्भूतो[3] बोध्यः । उद्भूतरूप-

दिनकरी ।

कारे तद्व्यक्तिसमवेतस्मरणासमवेतवर्गसमवायित्वरूपस्य लक्षणचतुष्टयस्यैकशब्देन वक्तुं शक्यत्वादिति ध्येयम् । **उक्तसूत्रेति** । इन्द्रियार्थसन्निकर्षोत्पन्नमित्याद्युपदर्शितसूत्रानुसारादित्यर्थः । घ्राणस्य निर्विषयकत्वादाह—**ग्राह्य इति** । सुरभित्वादीत्यादिनाऽसुरभित्वपरिग्रहः । **तद्वृत्तीति** । गन्धवृत्तीत्यर्थः । **उद्भूतेति** । उद्भूतपदस्य कृत्यमाह ।

रामरुद्री ।

धेति । विशेषणज्ञानादिजन्यतावच्छेदककोटौ स्मृत्यन्यत्वनिवेशे गौरवापत्त्या तज्जन्यतावच्छेदककोटिप्रविष्टतयैवानुभवत्वजातिसिद्धेरिति भावः । एवं च सर्वलक्षणेषु स्मृत्यसमवेतेत्युक्तौ अनुभवत्वमादाय अनुमित्यादावतिव्याप्त्यापत्त्या एकत्रानुमित्यसमवेतत्वस्यान्यत्र प्रत्यक्षासमवेतत्वस्यैव निवेशनीयतया शब्दभेदेन लक्षणाभिधानमावश्यकमेवेति बोध्यम् । **तद्व्यक्तिसमवेतेति** । एकशेषेण प्रत्यक्षादिव्यक्तिसमवेतेत्यर्थः । ज्ञानत्वादिकमादाय अन्यत्रातिव्याप्तिवारणायात्र स्मरणसमवेतेत्युक्तम् । **सूत्रानुसारादिति** । सूत्राननुसारेण प्रत्यक्षसामान्यस्य लक्षणप्रदर्शनपक्षे तु नित्यप्रत्यक्षस्यैकत्वेन तद्विभागासंभवाज्जन्यप्रत्यक्षस्यैव विभाग इति भावः । ननु गोचरपदस्य विषयार्थकतया घ्राणस्य गोचरो गन्ध इत्यसङ्गतमित्याशङ्कां निराकरोति—**घ्राणस्येति** । **ग्राह्यइतीति** । तथाच गोचरपदस्य जन्यज्ञानविषयार्थकतया नासङ्गतिरिति भावः । न तत्प्रत्यक्षमित्यस्य नोष्मादिप्रत्यक्षमिति नार्थः रूपे तद्भूतत्वप्रवेशेन तत्प्रत्यक्षवारणा-

---

१ इन्द्रियार्थसन्निकर्षजन्येत्यादिसूत्रानुसारात्. २ पुष्पादिपृथिव्याः. ३ तेन अनुद्भूतस्य गन्धस्य रसस्य च अप्रत्यक्षत्वेऽपि न दोषः.

उद्भूतरूपं नयनस्य गोचरो द्रव्याणि तद्वन्ति पृथक्त्वसंख्ये।
विभागसंयोगपरापरत्वस्नेहद्रवत्वं परिमाणयुक्तम् ॥ ५४ ॥

क्रियां जातिं योग्यवृत्तिं समवायं च तादृशम्।
गृह्णाति चक्षुःसंबन्धादालोकोद्भूतरूपयोः ॥ ५५ ॥

उद्भूतस्पर्शवद्द्रव्यं गोचरः सोऽपि च त्वचः।
रूपान्यच्चक्षुषो योग्यं रूपमत्रापि कारणम् ॥ ५६ ॥

मिति। ग्रीष्मोष्मादावनुद्भूतरूपमिति न तत्प्रत्यक्षम्[1] । **तद्वन्ति**। उद्भूतरूपवन्ति। **योग्येति** । पृथक्त्वादिकमपि योग्यव्यक्तिवृत्तितया बोध्यम्। तादृशः योग्यव्यक्तिवृत्तिः[2] । चक्षुर्योग्यत्वमेव कथं तदाह—**गृह्णातीति** । आलोकसंयोग उद्भूतरूपं च चाक्षुषप्रत्यक्षे कारणम्। तत्र द्रव्यचाक्षुषं प्रति तयोः समवायसंबन्धेन कारणत्वं द्रव्यसमवेतरूपादिप्रत्यक्षे स्वाश्रयसमवायसंबन्धेन द्रव्यसमवेतसमवेतस्य रूपत्वादेः प्रत्यक्षे स्वाश्रयसमवेतसमवायसंबन्धेनेति। **उद्भूतेति** । उद्भूतस्पर्शवद्द्रव्यं त्वचो गोचरः सोपि उद्भूतस्पर्शोऽपि स्पर्शत्वादिसहितः । **रूपान्यदिति** । रूपभिन्नं रूपत्वादिभिन्नं

दिनकरी।

ग्रीष्मेति। ऊष्मादावित्यादिना चूर्णप्रविष्टतेजः परिग्रहः । न तत्प्रत्यक्षम्। नोष्मादिगतरूपप्रत्यक्षम्। न्यूनतां परिहर्तुमाह—**पृथक्त्वादिकमपीति**। **आलोकसंयोग इति** । तस्य कारणत्वमन्धकारे चाक्षुषापत्तिवारणायोद्भूतरूपस्य तु पिशाचादीनां प्रत्यक्षवारणायेत्यवधेयम्। **तयोः** उद्भूतरूपालोकसंयोगयोः रूपभिन्नस्य रूपत्वादेस्त्वगिन्द्रियेणाग्रहणादाह। **रूपत्वादिभिन्नमिति** । आदिना[3] नीलत्वादिपरिग्रहः।

रामरुद्री।

संभवात् द्रव्याणि तद्वन्तीत्यनेनैव तत्प्रत्यक्षस्य वारणीयत्वादतो व्याचष्टे—**नोष्मादिगतेति**। **रूपत्वादिभिन्नमितीति** । इदमंशपूरणं नतु विवरणं तथात्वे रूपादिभि-

१ ग्रीष्मोष्मणः न प्रत्यक्षमित्यर्थः. २ प्रत्यक्षविषयव्यक्तिवृत्तिः. ३ रूपत्वादिभिन्नेतिपङ्क्तिस्थआदिपदेनेत्यर्थः.

द्रव्याध्यक्षे त्वचो योगो मनसा ज्ञानकारणम् ।

यच्चक्षुषो योग्यं तत् त्वगिन्द्रियस्यापि ग्राह्यम् । तथाच पृथक्त्वसंख्यादयो ये चक्षुर्ग्राह्या उक्ता एवं क्रियाजातयो योग्यवृत्तयः त्वचो ग्राह्या इत्यर्थः । अत्रापि त्वगिन्द्रियजन्यद्रव्यप्रत्यक्षेऽपि रूपं कारणम् । तथाच बहिरिन्द्रियजन्यद्रव्यप्रत्यक्षे रूपं कारणम् । नवीनास्तु बहिरिन्द्रियजन्यद्रव्यप्रत्यक्षमात्रे न रूपं कारणं प्रमाणाभावात् किंतु चाक्षुषप्रत्यक्षे रूपं स्पार्शनप्रत्यक्षे स्पर्शः कारणमन्वयव्यतिरेकात् बहिरिन्द्रियजन्यद्रव्यप्रत्यक्षमात्रे किं कारणमिति चेन्न आत्मावृत्तिशब्दभिन्नविशेषगुणवत्त्वं वा प्रयोजकमस्तु रूपस्य कारणत्वे लाघवमिति चेन्न वायोस्त्वगिन्द्रियेणाग्रहणप्रस-

दिनकरी ।

द्रव्याध्यक्षइति । पूर्वान्वयी न तूत्तरान्वयीति बोधयितुं रूपमत्रापिकारणं द्रव्याध्यक्ष इत्यन्तप्रतीकधारणम् । शङ्कते—**बहिरिन्द्रियेति** । ननु कार्याभावे कारणाभावस्य प्रयोजकतया गगनादौ बहिरिन्द्रियजन्यप्रत्यक्षाभावे रूपाभावस्पर्शाभावयोः प्रयोजकत्वकल्पने गौरवात्तादृ[२]शप्रत्यक्षे रूपत्वेन हेतुतां कल्पयित्वा तदवच्छिन्नाभावत्वेनैव तादृशप्रत्यक्षाभावे प्रयोजकत्वमुचितमित्यत आह—**आत्मावृत्तीति** । आत्मनो बहिरिन्द्रियजन्यप्रत्यक्षवारणायात्मावृ[३]त्तीति । आकाशस्य बहिरिन्द्रियजन्यप्रत्यक्षवारणाय **शब्दभिन्नेति** । कालादेस्तद्वारणाय **विशेषेति** । शङ्कते—**रूपस्येति** । पुनः शङ्कते—**इष्टेति** । प्रतिबन्द्योत्तरयति

रामरुद्री ।

न्नमित्येव ब्रूयादिति बोध्यम् । ननु रूपमत्रापि कारणमित्यत्रैव श्लोकसमाप्तेर्द्रव्याध्यक्ष इतिद्वितीयकारिकास्थमेकं पदं किमित्यत्रैवोपात्तमित्याशङ्कां निरस्यति—**द्रव्याध्यक्षइतीति** । पुनःशङ्कते इतिमूले लाघवादित्यस्य आत्मावृत्तित्वावच्छिन्नाभावत्वेनैव तादृशप्रत्यक्षाभावे प्रयोजकत्वशब्दभिन्नविशेषगुणापेक्षयेत्यादिः । रूपापेक्षया स्पर्शस्य लाघवाभावात्तथाच उद्भूतरूपत्वेन उद्भूतस्पर्शत्वेन वा कारणमित्यत्र विनिगमनाविरहः वा-

---

१ प्रत्यक्षसामान्ये इत्यर्थः. २ बहिरिन्द्रियजन्यद्रव्यप्रत्यक्षे. ३ शब्दभिन्नविशेषगुणस्य ज्ञानस्यात्मनि सत्त्वात् तत्प्रत्यक्षवारणार्थं आत्मावृत्तिपदमित्यर्थः.

ज्ञात् इष्टापत्तिरिति चेत् उद्भूतस्पर्श एव लाघवात्कारणमस्तु प्रभाया अप्रत्यक्षत्वे त्विष्टापत्तिरेव किन्नेष्यते तस्मात्प्रभां पश्यामीतिवत् वायुं स्पृशामीति प्रत्ययसम्भवात् वायोरपि प्रत्यक्षत्वं सम्भवत्येव बहिरिन्द्रियजन्यद्रव्यप्रत्यक्षमात्रे न रूपस्य नवा स्पर्शस्य हेतुत्वम् वायुप्रभयोरेकत्वं गृह्यत एव क्वचिद्द्वित्वादिकमपि क्वचित् सं-

दिनकरी ।

उद्भूतेति । उपसंहरति—**तस्मादिति** । ननु त्रुटेः स्पार्शनानङ्गीकारात्तत्स्पार्शनवारणाय स्पर्शान्यद्रव्यसमवेतस्पार्शनं प्रति त्वक्संयुक्तस्पार्शनवद्द्रव्यसमवायत्वेन हेतुत्वस्य वाच्यतया वायोः स्पार्शनाङ्गीकारोऽनुचितः । अन्यथा वायुगतसंख्यापरिमाणयोस्त्वचा ग्रहणप्रसङ्गादित्यत आह—**वायुप्रभयोरिति** । प्रभोपादानं दृष्टान्तार्थम् । **गृह्यत इति** । तथाच वायुगतसंख्यादिग्रहे इष्टापत्त्या वायोः स्पार्शनाङ्गीकारे बाधका-

रामरुद्री ।

योरिव प्रभायाः प्रत्यक्षाभावे इष्टापत्तिसंभवादित्यत्रैव तद्ग्रन्थतात्पर्यमिति बोध्यम् । एतदेव स्पष्टयति—**प्रतिबन्द्येति** । समानं विरोध्युत्तरं प्रतिबन्दी—**उपसंहरतीति** । गुरुभूतस्यापि आत्मावृत्तिविशेषेत्यादिना पूर्वमुक्तस्य कारणत्वमेव व्यवस्थापयतीत्यर्थः । **अनुचित इति** । चतुरणुकादिवायोरपि स्पर्शान्यत्वाद्द्रव्यसमवेतत्वाच्च तत्रच कारणीभूतत्वक्संयुक्तस्पार्शनवत्समवायाभावात्र्यणुकस्य स्पार्शनाविषयत्वादिति भावः । **ननु** वायुगतसंख्यादिप्रत्यक्षापत्तिदोषेणैव वायुप्रभयोरिति ग्रन्थस्यावतारितत्वेन तत्र प्रभागतसंख्याप्रत्यक्षे इष्टापत्तिरयुक्तेत्यत आह—**दृष्टान्तार्थमिति । बाधकाभाव इति** । अत्र च यद्यपि वायोः स्पार्शनोपगमे तस्यापि स्पर्शान्यद्रव्यसमवेतत्वेन तत्प्रत्यक्षे कारणीभूतस्य त्वक्संयुक्तस्पार्शनवत्समवेतत्वस्य विरह एव बाधको भवति परमाणुस्तु महत्वाभावादेव न स्पार्शनयोग्यः । नच वायुचतुरणुकस्य नेष्यत एव स्पार्शनमपि तु पञ्चाणुकादीनामेवेति वाच्यम् । चतुरणुकस्य स्पार्शनाविषयत्वे पञ्चाणुकेऽपि कारणासंपत्तेरिदमसङ्गतमित्याक्षिप्य तथापि वायोः स्पार्शनमङ्गीकुर्वता नवीनेन द्रव्यसमवेतेत्यत्र द्रव्ये त्रुटिभिन्नत्वस्य प्रकृष्टमहत्त्वस्य वा विशेषणतामङ्गीकृत्यैव वायुस्पार्शनस्योपादानीयत्वान्नासङ्गतिः । ग्रन्थकारेण च प्राचीनसंमतकार्यकारणभाव एव प्रदर्शितस्तेन वायोः स्पार्शनानङ्गीकारेण द्रव्ये तद्विशेषणस्यानर्थकत्वादिति केचन समादधिरे तन्न मनोरमं वायुस्पार्शनानङ्गीकर्त्रापि पार्थिवचतुरणुकादिस्पार्शनोपपत्तये द्रव्ये तद्विशेषणस्योपादेयत्वात् । वस्तुतः स्पार्शनवत्त्वं च न लौकिकविषयतया स्पार्शनविशिष्टत्वं तथा-

ख्यापरिमाणाद्यग्रहो दोषादित्याहुः । त्वचोयोगइति । त्वङ्मनः-

दिनकरी ।

भाव इति भावः । **क्वचिदिति** । सजातीयसंवलनाभावइत्यर्थः । आदिपदात् परिमाणपरिग्रहः तद्ग्रहश्च भूयोवयवावच्छेदेन त्वगिन्द्रियसन्निकर्षस्थले बोध्यः । ननु सजातीयसंवलनदशायां भूयोऽवयवावच्छेदेन त्वगिन्द्रियसन्निकर्षाभावे च कथं न वायुगतद्वित्वपरिमाणयोर्ग्रह[1] इत्यत आह । **क्वचित्संख्यापरिमाणेति** । **दोषादिति** । सजातीयसंवलनादिरूपदोषादित्यर्थः । आहुरित्यनेनास्वरसस्तद्बीजं तु वायोः प्रत्यक्षतासन्देहेन लाघवान्मूर्तप्रत्यक्षत्वावच्छिन्नं प्रति रूपत्वेनैव कारणत्वमुचितम्[2] । नच वायुगतप्रत्यक्षतासन्देहाधीनव्यभिचारसन्देहस्य प्रतिबन्धकस्य सत्त्वात्कथं कारणताग्रह इति वाच्यं लाघवतर्काभावविशिष्टस्यैव व्यभिचारसन्देहस्य प्रतिबन्धकतया प्रकृते पूर्वोक्तलाघवतर्कस्य सत्त्वेन तदभावविशिष्टव्यभिचारसन्देहाभावस्य सत्त्वात् । यच्चोक्तं प्रभाया अप्रत्यक्षे त्विष्टापत्तिरित्येव किं न स्यादिति तदपि न उपरिदेशे विहङ्गम इत्यत्र प्रभामण्डलस्यैवोपरिदेशतया तत्प्रत्यक्षं विनोपरिदेशे विहङ्गम

रामरुद्री ।

सत्यवयवस्पार्शनानुत्तरावयविस्पार्शनानुपपत्तेर्नापि स्पार्शनोपलक्षिततत्त्वं यदङ्कुरावयस्य स्पार्शनमसिद्धं तस्य स्पार्शनानुपपत्तेरतः स्पार्शनयोग्यत्वमेव तद्वाच्यं तद्योग्यता च प्राचां महत्त्वे सति उद्भूतरूपस्पर्शवत्त्वं नवीनानां उद्भूतस्पर्शसहितं महत्त्वमतो नानुपपत्तिः इत्थंच पूर्वोक्ते वायुस्पार्शनानौचित्ये अन्यथेत्यादिनोक्तस्य वा संख्यापरिमाणप्रत्यक्षापादनस्यैव बीजता बोध्या **तद्ग्रहश्चेति** । परिमाणग्रहश्चेत्यर्थः । **मूर्तप्रत्यक्ष इति** । इन्द्रियत्वस्यातिगुरुतया बहिरिन्द्रियजन्यत्वपरित्यागः कृतः । **उक्तलाघवेति** । मूर्तप्रत्यक्षभावे रूपस्पर्शयोरभावद्वयस्य प्रयोजकताकल्पनमपेक्ष्य एकस्य रूपाभावस्य तथात्वे लाघवमित्यनेनोक्तलाघवेत्यर्थः । नन्वेकस्पर्शाभावस्य तथात्वेऽपि लाघवानपायात् स्पर्शस्यैव कारणता लाघवात् सिद्ध्यतामित्यत आह—**यच्चोक्तमिति । उपरिदेशे विहंगम इतीति** । एतच्च प्रात्यक्षिकप्रतीत्यभिप्रायेण शाब्दबोधे प्रथमान्तप-

---

१ ग्रहः प्रत्यक्षम्. २ मूर्तप्रत्यक्षत्वावच्छिन्नं प्रति रूपत्वावच्छिन्नं कारणमिति कार्यकारणभाव इति भावः.

संयोगो ज्ञानसामान्ये कारणमित्यर्थः । किं तत्र प्रमाणं सुषुप्तिकाले त्वचं त्यक्त्वा पुरीततिवर्तमानेन मनसा ज्ञानाजननमिति । ननु सुषुप्तिकाले किं ज्ञानं भविष्यति अनुभवरूपं स्मरणरूपं वा नाद्यः अनुभवसामग्र्यभावात् । तथाहि प्रत्यक्षे चक्षुरादिना मनःसंयोगस्य हेतुत्वात्तदभावादेव न चाक्षुषादिप्रत्यक्षम् । ज्ञानादेरभावादेव न मानसं प्रत्यक्षं ज्ञानाद्यभावे च आत्मनोपि न प्रत्यक्षमिति । व्या-

दिनकरी ।

इति प्रत्यक्षानुपपत्तेरित्यादिकमिति । **ज्ञानसामान्ये** जन्यज्ञानसामान्ये **ज्ञानाजननमिति** । प्रमाणमित्यनुषज्यते । चक्षुरादिनेत्यादिना त्वगादिपरिग्रहः । **तदभावादेव** चक्षुरादिना मनोयोगाभावादेव । **ज्ञानादेरभावादेव न मानसमिति** । अत्र ज्ञानादेर्न मानसमित्यन्वयः । अभावादित्यत्रापि ज्ञानादेरित्यस्यान्वयो बोध्यः । **न प्रत्यक्षमिति ।** योग्यगुणसंबन्धेनैवात्मनो मानसप्रत्यक्षस्वीकाराद्योग्यविशेषगुणप्रत्यक्ष-

रामरुद्री ।

दोपस्थाप्यस्यैव मुख्यविशेष्यतया भाननियमेन उपरिदेशस्याप्रत्यक्षत्वेऽपि विहङ्गमांशे विशेषणतयोपनयसंनिकर्षेण भानसंभवादनुपपत्त्यभावात्तथा चोपरिदेशविशेष्यकविहङ्गमप्रकारकप्रत्यक्षस्यैवानेन शब्देनाभिलापादुपनीतविशेषणतयैव भासत इति नियमादुपरिदेशस्याप्रत्यक्षत्वे तस्य प्रत्यक्षे मुख्यविशेष्यतया भानानुपपत्तिः वायोरप्रत्यक्षत्वे तु न काचिदनुपपत्तिरस्त्विति भावः । ननु ज्ञानसामान्ये त्वङ्मनोयोगस्य कारणत्वं मूलोक्तमसङ्गतं नित्यज्ञाने तस्याकारणत्वादतो व्याचष्टे—**जन्यज्ञानेति । प्रमाणमितीति ।** इदमुपलक्षणं तत्रेत्यस्याप्यनुषङ्गो बोध्यः । आम्रस्य को रस इति प्रश्नोत्तरभूते मधुर इत्यादौ किंशब्दं विहाय प्रश्नस्थस्य सर्वस्यैव अनुषङ्गदर्शनादन्यथा प्रश्नवाक्यतो रसत्वावान्तरधर्मप्रकारकआम्रविशेष्यकज्ञानेच्छाया लाभेनोत्तरतो मधुरत्वप्रकारकाम्ररसविशेष्यकबोधानुत्पत्तौ तस्योत्तरत्वानुपपत्तेरिति ध्येयम् । **त्वगादेरिति** । पुरीतति त्वगिन्द्रियाभावेन तत्र स्थितमनसस्त्वक्संयोगासंभवादिति भावः । ननु ज्ञानादेरभावादेव न मानसमिति मूले केषामित्याकाङ्क्षाया अनिवृत्तेराह—**अत्रेति** । नन्वेवमभावादित्यत्रापि तादृशाकाङ्क्षायाः सत्त्वात् तदनिवृत्तितादवस्थ्यमत आह—**अभावादित्यत्रापीति ।** **यद्यपि** न मानससामान्याभाव एवार्थः संभवति मनोयोग्यस्यात्मनः सत्त्वेपि योग्यगुणसंबन्धाभावादेव तत्प्रत्यक्षस्याप्यत्रैव मानससामान्याभावोक्तौ उत्तरग्रन्थानुत्थितेस्तथा नोक्तमिति ध्येयम् । **योग्यगुणेति ।** मनोग्रहणयोग्येत्यर्थः । धर्माधर्माश्रयोऽध्यक्षो

सिज्ञानाभावादेव नानुमितिः सादृश्यज्ञानाभावान्नोपमितिः पदज्ञानाभावान्न शाब्दबोधः इत्यनुभवसामग्र्यभावान्नानुभवः । उद्बोधकाभावाच्च न स्मरणम् । मैवम् । सुषुप्तिप्राक्कालोत्पन्नेच्छादिव्यक्तेस्तत्संबन्धेनात्मनश्च प्रत्यक्षत्वप्रसङ्गात् तदतीन्द्रियत्वे मानाभावात्

दिनकरी ।

सामग्र्यन्तर्गतस्य ज्ञानादेरभावादेव नात्मप्रत्यक्षमित्यर्थः । **उद्बोधकाभावादिति** । उद्बोधकस्य फलबलकल्प्यत्वादिति भावः । **इच्छादिव्यक्तेरिति** । इच्छाया आदिरिति व्युत्पत्त्या ज्ञानमात्रं विवक्षितम् । **तदतीन्द्रियत्वे** ज्ञानातीन्द्रियत्वे । **ननु** सुषुप्तिप्राक्कालीनज्ञानस्य निर्विकल्पकरूपत्वात् तदतीन्द्रियत्वमुभयवादिसिद्धमेवेत्यत आह—

रामरुद्री ।

विशेषगुणयोगत इतिकारिकायामेवोक्तत्वादिति भावः । **ननु** जातमात्रस्य प्राथमिकेष्टसाधनतास्मरणे जीवनादृष्टस्याप्युद्बोधकस्य कल्पनादत्रापि संबन्धिज्ञानरूपोद्बोधकासंभवेऽप्यदृष्टविशेषस्योद्बोधकत्वसंभवादुद्बोधकाभावादिति मूलमसङ्गतमत आह—**उद्बोधकस्येति** । तथाच स्मरणस्य प्रमाणसिद्धत्वे तदनुरोधेन कस्यचिदुद्बोधकत्वं कल्पनीयं । नचात्र स्मरणमनुभवसिद्धमिति भावः । ननु प्रथमोपस्थितज्ञानमुपेक्ष्येच्छादिव्यक्तेरिति मूलाभिधानमसङ्गतमित्यत आह—**इच्छाया इत्यादि । ज्ञानमात्रमिति** । यद्यपि सुषुप्तिप्राक्काले कदाचिदिच्छादेरपि संभवेन तदनुक्त्या मूलस्य न्यूनतापत्त्या मात्रपदमसङ्गतं किंतु तत्पुरुषबहुव्रीहिभ्यां ज्ञानादिविवक्षितमित्येव वक्तुमुचितं तथापि स्वप्नावस्थानन्तरमेव सुषुप्तिरिति नियमेन स्वप्नदशायां च मिथ्यामनःसंयोगरूपदोषवशाद्भ्रमात्मकज्ञानमेवोत्पद्यते नत्विच्छादिकमन्यथा स्वप्नदशायां चिकीर्षाबलात्प्रवृत्तेरप्यापत्त्या गत्यादेरप्यापत्तेरिति सिद्धान्तमनुसृत्यैवमभिहितमिति मन्तव्यम् । **वस्तुतो** ज्ञानादिव्यक्तेरित्युक्तौ केषांचिज्ज्ञानानां सिद्धान्तेऽप्यतीन्द्रियतया वक्ष्यमाणस्य तस्यातीन्द्रियत्वं इत्यादिदूषणस्यासङ्गत्यापत्त्या मूलकृता ज्ञानमुपेक्षितमेतद्दूषणस्य सविकल्पकज्ञानोपगमेपि सुगमतया तदुपेक्ष्य निर्विकल्पकमेव जायत इत्याशंक्याग्रे मूले निराकरिष्यते । **अतएव** स्वप्नावस्थायां प्रलापादेरप्यनुभवसिद्धतया तदानीमिच्छादेः प्रामाणिकत्वेपि युक्तमुत्पश्यामः । **ननु** सुषुप्तिप्राक्कालोत्पन्नज्ञानव्यक्तीनामतीन्द्रियत्वे मानाभाव इति मूलोक्तमसङ्गतं तदानीं निर्विकल्पकस्यैवोत्पत्त्या तदातीन्द्रियत्वस्य सर्ववादिसिद्धत्वादित्याशङ्क्योत्तरग्रन्थमवतारयति—**नन्वित्यादि । तदतीन्द्रियत्वं** निर्विकल्पकातीन्द्रियत्वम् । मूले विषयत्वक्संयोगस्येत्यस्य भुज्यमानद्रव्यवाय्वादिना त्वक्संयोगस्येत्यर्थः ।

१ निर्विकल्पकातीन्द्रियत्वम्.

सुषुप्तिप्राक्काले निर्विकल्पकमेव नियमेन जायते इत्यत्रापि प्रमाणाभावात् । अथ ज्ञानमात्रे त्वङ्मनःसंयोगस्य यदि कारणत्वं तदा रासनचाक्षुषादिप्रत्यक्षकाले त्वाचप्रत्यक्षं स्यात् विषयत्वक्संयोगस्य त्वङ्मनःसंयोगस्य च सत्वात् परस्परप्रतिबन्धादेकमपि[1] वा न स्यादिति । अत्र केचित् पूर्वोक्तयुक्त्या त्वङ्मनःसंयोगस्य ज्ञानहेतुत्वे सिद्धे चाक्षुषादिसामग्र्याः स्पार्शनादिप्रतिबन्धकत्वमनुभवानुरोधात्कल्प्यते इति । अन्येतु सुषुप्त्यनुरोधेन चर्ममनःसंयोगस्य ज्ञानहेतुत्वं कल्प्यते चाक्षुषादिप्रत्यक्षकाले त्वङ्मनःसंयोगाभावान्न त्वा-

दिनकरी ।

सुषुप्तिप्राक्काले इति । त्वङ्मनःसंयोगस्य चेति । तदस्वीकारे चाक्षुषमपि न स्यादिति भावः । **ननु** चाक्षुषादिसामग्र्याः[2] स्पार्शनप्रतिबन्धकत्वादेव न स्पार्शनं तत्रेत्यत आह—**परस्परेति । अनुरोधादिति ।** अनुभवस्य त्वयापि स्वहस्तितत्वादन्यथा इष्टापत्त्यादिना त्वदुक्तापत्तेरसङ्गतत्वापातादिति भावः । **मिश्रमतमाह—अन्येत्वित्यादिना । सुषुप्त्यनुरोधेन** सुषुप्तौ ज्ञानानुत्पादानुरोधेन । इत्थंच चाक्षुषादिकाले पूर्वोक्तस्पार्शनापत्तिर्न भवतीत्याह—**चाक्षुषादीति । अत्र नव्याः ।** सुषुप्त्यव्यवहितप्राक्काले ज्ञानोत्पत्तिर्यदि स्यात्तदा तत्प्रत्यक्षा-

रामरुद्री ।

तदस्वीकार इति । त्वङ्मनस्संयोगस्वीकार इत्यर्थः । **न स्यादितीति ।** ज्ञानसामान्ये त्वया तस्य हेतुत्वस्वीकारादिति भावः । **स्वहस्तितत्वादिति ।** स्वीकृतत्वादित्यर्थः । **इष्टापत्त्यादिनेति ।** स्पार्शनं चाक्षुषादिकालेपि भवत्येवेतीष्टापत्तेरित्यर्थः । आदिना चाक्षुषादिकं कदापि नोत्पद्यत एवेत्यपलापपरिग्रहो बोध्यः । ननु पुरीततिमनःप्रवेशस्यैव सुषुप्तिपदार्थतया त्वङ्मनःसंयोगस्य ज्ञानकारणत्वेपि तदनुपपत्त्यभावात्सुषुप्त्यनुरोधेनेत्यसङ्गतमत आह—**सुषुप्ताविति । न संभवतीति ।** चर्ममनःसंयोगस्य चाक्षुषादिकाले सत्त्वेपि तत्र स्थितेन त्वगिन्द्रियेण मनःसंयोगाभावादिति भावः । नव्यमतमुपन्यस्यति—**अत्र नव्या इति । तत्क्षणे** सुषुप्त्यव्यवहितप्राक्क्षणे । **अभावादिति ।** ननु कारणस्य कार्योत्पदपूर्वक्षणएव सत्त्वमपेक्षितं नतु कार्योत्पत्तिका-

---

१ चाक्षुषसामग्र्याः स्पार्शनप्रत्यक्षप्रतिबन्धकत्वं स्पार्शनसामग्र्याः चाक्षुषप्रतिबन्धकत्वं इति रीत्या परस्परप्रतिबन्धकत्वम्. २ इन्द्रियसन्निकर्षरूपायाः.

दिनकरी ।

पत्तिभिया त्वङ्मनःसंयोगस्य चर्ममनःसंयोगस्य वा हेतुत्वं सैव तु न युक्तिसिद्धा । **तथाहि** सुषुप्त्यनुकूलमनःक्रियया मनसा आत्मनो विभागस्तत आत्ममनःसंयोगनाशस्ततः पुरीततिरूपोत्तरदेशेन मनःसंयोगरूपा सुषुप्तिरुत्पद्यते एवंच सुषुप्त्यव्यवहितपूर्वक्षणे आत्ममनःसंयोगरूपासमवायिकारणनाशात्[१] तत्क्षणे ज्ञानोत्पत्तेरभावात् असमवायिकारणस्य कार्यसहभावेन हेतुत्वात् । **यदिच** कार्यनाशजनकनाशप्रतियोगिन एवासमवायिकारणस्य कार्यसहभावेन हेतुत्वमिति मन्यते तथापि न सुषुप्त्यव्यवहितप्राक्कालोत्पन्नज्ञानव्यक्तेः सुषुप्तिकाले प्रत्यक्षापत्तिभिया त्वङ्मनःसंयोगादेर्हेतुत्वं विजातीयात्ममनःसंयोगस्य हेतुत्वेनैव तत्प्रत्यक्षवारणात् । तच्च वैजात्यं परात्ममनःसंयोगपुरीतत्यवच्छिन्नात्ममनःसंयोगव्यावृत्तमेषितव्यमिति भावः । नच वैजात्येनात्ममनःसंयोगस्य त्वङ्मनःसंयोगस्य वा हेतुत्वमित्यत्र विनिगमकाभावः त्वङ्मनःसंयोगादेरवच्छेदकतासंबन्धेन हेतुत्वापेक्षया समवायेनात्ममनःसंयोगस्य हेतुत्वे लाघवात्

रामरुद्री ।

लेपि तथाच ज्ञानोत्पत्तिपूर्वक्षणे विभागकालेपि आत्ममनःसंयोगोस्त्येव ज्ञानोत्पत्तिकाल एव पूर्वोत्पन्नविभागेन तस्य नाशादतः सुषुप्त्यव्यवहितपूर्वक्षणेपि ज्ञानोत्पत्तौ न बाधकमत आह—**असमवायिकारणस्येति** । **कार्यसहभावेनेति** । कार्यकालवृत्तित्ववैशिष्ट्येनेत्यर्थः । **यदि चेति** । असमवायिकारणनाशस्य द्रव्यरूपकार्यनाशं प्रत्येव हेतुता नतु गुणादिरूपकार्यनाशं प्रत्यपीति द्रव्यं प्रत्येवासमवायिकारणस्य कार्यकालवृत्तित्वेन कारणता नतु गुणादिकं प्रत्यपीति भावः । **तत्प्रत्यक्षवारणात्** सुषुप्त्यव्यवहितपूर्वक्षणोत्पन्नज्ञानप्रत्यक्षवारणात् पुरीतदवच्छेदेनात्ममनःसंयोगे वैजात्यानङ्गीकारादिति भावः । **वैजात्येनेति** । यद्यप्यात्ममनःसंयोगस्य कारणता क्लृप्तैव वैजात्यस्य तदवच्छेदकत्वमेव कल्पनीयं त्वङ्मनःसंयोगस्य तु कारणतैव न क्लृप्तेति वैषम्यान्न विनिगमनाविरहावकाशस्तथापि वैजात्यस्य क्लृप्तस्य कल्पनीयतया क्लृप्तत्वङ्मनस्संयोगे कारणतैव कल्प्यते कल्पनीयस्योभयत्र तुल्यत्वादिति भावः । तङ्मनःसंयोगादेरित्यादिना चर्ममनःसंयोगपरिग्रहः । **अवच्छेदकतेति** । समवायेन तयोरात्मन्यसत्त्वादिति भावः । **लाघवादिति** । अवच्छेदकतायास्तत्तदवच्छेदकस्वरूपायाः कारणतावच्छेदकसंबन्धत्वे नानाव्यक्तिषु संबन्धत्वकल्पने गौरवं एकस्य समवायस्य तथात्वे लाघवा-

---

१ आत्ममनःसंयोगरूपं यत् असमवायिकारणं (ज्ञानासमवायिकारणं)तन्नाशादित्यर्थः.

दिनकरी।

त्वङ्मनःसंयोगस्य हेतुत्वे चाक्षुषादिसामग्र्याः स्पार्शनप्रतिबन्धकत्वकल्पनागौरवाच्च । **एतेन** यत्र मनःक्रियया न पुरीततिसंयोगरूपा सुषुप्तिः किंतु पुरीततिक्रिययैवात्मसंयुक्तेन मनसा पुरीततिसंयोगरूपा सुषुप्तिः तत्र पूर्वोक्तापत्तिवारणाय त्वङ्मनःसंयोगादेर्हेतुत्वमित्यपास्तम् । पुरीततिक्रियाजन्यमनःपुरीततिसंयोगस्य सुषुप्तित्वाभावाच्च तदानीं मनसः सर्वावयवावच्छेदेन पुरीततिसंयोगाभावेन पुरीततिबहिर्देशावच्छिन्नात्ममनःसंयोगस्य सत्वात् ज्ञानाद्युत्पत्तौ बाधकाभावात् । **अतएव** यदा त्वचं त्यक्त्वा मनः पुरीततिमनुविशतीति ग्रन्थकाराणां लेखः सङ्गच्छत इति **वदन्ति** । मनोग्राह्यत्वस्य सार्वत्रिकत्वादाह—

रामरुद्री।

दित्यर्थः । त्वङ्मनःसंयोगस्य कारणतापक्षे गौरवान्तरमप्याह—**चाक्षुषादीति । एतेनेत्यादि ।** वक्ष्यमाणदूषणेनेति तदर्थः । एवंचेत्तत्र सुषुप्तित्वाभावाच्चेति चकारः प्रामादिक एवेति बोध्यम् । नच विजातीयात्ममनःसंयोगस्य समवायेन कारणत्वे लाघवस्यापि चकारेण समुच्चयसंभवाच्चकारस्य प्रामादिकत्वकल्पनमसंगतमिति वाच्यम् । पुरीततिक्रियया सुषुप्तिस्थले पूर्वतनात्ममनःसंयोगानपायात्सुषुप्तावपि ज्ञानोत्पादापत्त्या तद्वारणाय पुरीतति मनःसंयोगस्य ज्ञानं प्रति प्रतिबन्धकताकल्पनस्यावश्यकत्वे वैजात्यं कल्पयित्वा विजातीयात्ममनःसंयोगत्वेन कारणतायामेव मानाभावात् । यदि च तत्संयोगव्यक्तावपि वैजात्यं नाङ्गीक्रियत इत्युच्यते तदा जाग्रदवस्थायामपि तदात्ममनःसंयोगव्यक्तितो ज्ञानानुत्पादप्रसङ्ग इत्यवधेयम् । अथ पुरुषान्तरीयात्मना पुरुषान्तरीयमनस्संयोगात् ज्ञानोत्पत्तिवारणाय पुरुषान्तरीयात्ममनःसंयोगव्यावृत्तं वैजात्यं कल्पयित्वा विजातीयात्ममनःसंयोगत्वेन ज्ञानहेतुता आवश्यकी । तच्च वैजात्यं सुषुप्तिकालीनात्ममनःसंयोगव्यावृत्तमपीति कल्पनयोपपत्तौ त्वङ्मनःसंयोगादेः कारणत्वान्तरकल्पनमयुक्तमितिचेदनधिगतभावोसि । पूर्वोक्तसुषुप्तिदशायां पूर्वज्ञानोत्पत्त्यनुरोधेन क्लृप्तवैजात्यात्ममनःसंयोगस्य सत्त्वेन विजातीयात्ममनःसंयोगकारणताया वारयितुमशक्यतया सुषुप्तेरेव ज्ञानप्रतिबन्धकत्वस्यावश्यकत्वे वैजात्यस्य तद्भिन्नसुषुप्तिकालीनात्ममनःसंयोगव्यावृत्तत्वकल्पनेपि बीजाभावात् तादृशसुषुप्त्यङ्गीकारपक्षे ज्ञानसामान्ये त्वङ्मनःसंयोगस्य कारणत्वमप्यप्रामाणिकमेव । तथाविधसुषुप्तिसमये मनसो निश्चलत्वेन पूर्वतनत्वक्संयोगस्यापि सत्त्वेन तत्कारणतयापि ज्ञानवारणासंभवेन अगत्या पुरीततिमनःसंयोगस्य ज्ञानमात्रप्रतिबन्धकत्वमेव कल्पनीयमित्थं च त्वङ्मनःसंयोगचर्ममनःसंयोगयोः कारणतयापि तदानीं ज्ञानवारणासंभवेनादिपदेन पुरीततिमनःसंयोगस्यैव ज्ञान-

मनोग्राह्यं सुखं दुःखमिच्छा द्वेषो मतिः कृतिः ॥ ५७ ॥

चप्रत्यक्षमिति ॥ **मनोग्राह्यमिति** मनोजन्यप्रत्यक्षविषयमित्यर्थः । **मतिर्ज्ञानम्** । **कृतिर्यत्नः** । एवं सुखत्वदुःखत्वादिकमपि मनोग्राह्यम् । एवमात्मापि मनोग्राह्यः किंतु मनोमात्रस्य गोचर इत्यनेन पूर्वमुक्तत्वादत्र नोक्तः ॥ चक्षुःसंयोगाद्यनन्तरं घट इत्याकारकं घटत्वादिविशिष्टं ज्ञानं न संभवति पूर्वं विशेषणस्य घटत्वादेर्ज्ञानाभावात् विशिष्टबुद्धौ विशेषणज्ञानस्य कारणत्वात् । तथाच प्रथमतः घटघटत्वयोर्वैशिष्ट्यानवगाह्येव ज्ञानं जायते तदेव निर्विकल्पकं तच्च

दिनकरी ।

मनोजन्येति । मनोमात्रजन्येत्यर्थः । न्यूनतां परिहरति—**एवमिति** । निर्विकल्पके प्रमाणं दर्शयति—**चक्षुःसंयोगादिति** । **विशेषणज्ञानस्य कारणत्वादिति** । कदाचिद्घट इत्याकारकं स्वरूपतो घटत्वप्रकारकं कदाचिज्जातिमानिति जातित्वेन घटत्वादिप्रकारकं ज्ञानं जायते इत्यनुभवसाक्षिकं तन्निर्वाहाय[2] घटत्वांशेऽन्याप्रकारकघटत्वप्रकारकबुद्धौ तादृशघटत्वज्ञानत्वेन घटत्वांशे जातित्वप्रकारकघटत्वविशिष्टबुद्धौ च

रामरुद्री ।

कारणतायां ग्रन्थकारेण तात्पर्यं सूचितमिति विभावनीयम् । नव्यमतएव ग्रन्थकाराणामपि निर्भरो लाघवादित्यवधेयम् । लौकिकचाक्षुषादेरपि मनोजन्यतया मनोग्राह्यत्वस्य घटादावतिव्याप्तिमाशङ्क्याह—**मनोमात्रेति** । मनोलौकिकसन्निकर्षजन्यत्वविवक्षायां मात्रपदं विनाप्युपपत्तिरिति ध्येयम् । ननु विशिष्टबुद्धौ विशेषणज्ञानस्य हेतुत्वे मानाभावः । चक्षुःसंयोगद्वितीयक्षणएव घटविशिष्टप्रत्यक्षोपगमे क्षतिविरहात् । नहि तृतीयक्षण एव तादृशप्रत्यक्षमिति[3] लोकानामनुभवः । क्षणस्यातिसूक्ष्मत्वेन क्षणविलम्बस्य शपथनिर्णेयत्वात् रक्तो दण्ड इति निर्णयं विना रक्तदण्डवानिति निर्णयानुरोधेन अन्वयव्यतिरेकाभ्यां भवतु विशिष्टवैशिष्ट्यप्रत्यक्षे विशेषणतावच्छेदकप्रकारकनिश्चयस्य कारणत्वं निर्विकल्पकस्य अतीन्द्रियत्वेन विशेषणज्ञाने हेतुतायामन्वयव्यतिरेकप्रत्यक्षासंभवादतो विशेषणज्ञानहेतुत्वे युक्तिमाह—**कदाचिदित्यादि** । **तन्निर्वाहाय** तादृ-

१ येनेन्द्रियेण या व्यक्तिर्गृह्यते तद्गता जातिः तदभावश्च तेनैवेन्द्रियेण ग्राह्य इति नियमादिति भावः. २ जातिमानितिजातित्वेन घटत्वादिप्रकारकज्ञाननिर्वाहाय. ३ घटविशिष्टप्रत्यक्षम्.

न प्रत्यक्षम्। तथाहि वैशिष्ट्यानवगाहिज्ञानस्य प्रत्यक्षं न भवति। घटमहं जानामीति प्रत्ययात्[१] तत्रात्मनि ज्ञानं प्रकारीभूय भासते ज्ञाने घटस्तत्र घटत्वं प्रकारो यः स एव विशेषणमित्युच्यते विशे-

दिनकरी।

ताहशघटत्वज्ञानत्वेन हेतुत्वस्यावश्यकत्वादिति भावः। **वैशिष्ट्यानवगाह्येवेति**। वैशिष्ट्यसांसर्गिकविषयताशून्यमेवेत्यर्थः। वैशिष्ट्यसांसर्गिकविषयतानिरासेनैव घटघटत्वयोर्विशेष्यताप्रकारताशून्यत्वं लब्धं तयोर्वैशिष्ट्यसांसर्गिकविषयतानियतत्वात्। नचैवं निर्विकल्पकस्य निर्विषयकत्वापत्तिस्तुरीयविषयताया एव तत्र स्वीकारात्। एतेन निर्विकल्पकस्य

रामरुद्री।

ज्ञानुभवनिर्वाहाय। अन्यथा जातिमानिति घटत्वप्रकारबोधोत्पादकायामपि घट इत्याकारकप्रत्यक्षापत्तेरिति भावः। घट इति प्रत्यक्षकाले जातिमानिति प्रत्यक्षापत्तिस्तु न संभवति विशेषणतावच्छेदकप्रकारज्ञानरूपकारणविरहादित्यवधेयम्। **ज्ञानत्वेनेति**। अथ विशिष्टवैशिष्ट्यावगाहितया जातिमानिति बुद्धेस्तत्र जातित्वप्रकारकघटत्वविशेष्यकनिश्चयत्वेनैव हेतुतया ज्ञानत्वेनेत्यसङ्गतमितिचेन्न। विशेष्ये विशेषणं तत्रापि विशेषणान्तरमिति रीत्या जायमानस्य जातिमानिति ज्ञानस्य विशिष्टवैशिष्ट्यानवगाहित्वात्। नच प्रकारांशे किंचित्प्रकारकत्वादतिरिक्तस्य विशिष्टवैशिष्ट्यावगाहित्वस्य दुर्वचतया तदपि वैशिष्ट्यावगाह्येवेति वाच्यम्। विशेषणावच्छिन्नप्रतियोगिकत्वे तत्संसर्गावगाहिज्ञानस्य विशिष्टवैशिष्ट्यावगाहित्वात् विशेषणावच्छिन्नप्रकारताशालित्वमेव तत् विशेष्ये विशेषणमितिरीत्या उत्पन्नज्ञाने तु प्रकारप्रकारेणावच्छेदकताख्या विलक्षणता नातस्तस्य तथात्वापत्तिरित्यपि **केचित्**। इत्थमेव च दण्डो रक्तो न वेति संशयानन्तरमौचित्याज्जातो रक्तदण्डवान्न वेति सन्देहोप्युपपादनीयः।

इदं पुनरिहावधेयं, विशेष्ये विशेषणमिति न्यायेन जायमाने जातिमानिति ज्ञाने जातित्वप्रकारकघटत्वज्ञानत्वेन हेतुता विशकलितजातित्वघटत्वज्ञानादपि तादृशबुद्ध्युत्पादादिति विशिष्टवैशिष्ट्यावगाहिबुद्धिपरमेवेदमेवं च ज्ञानपदं निश्चयार्थकतया व्याख्येयमिति। ननु निर्विकल्पकस्य वैशिष्ट्यानवगाहित्वमसिद्धं विशेषणतासन्निकर्षेण घटघटत्वयोरिव तत्समवायस्यापि निर्विकल्पके भानसंभवादत आह—**वैशिष्ट्यनिष्ठेति**। एवं प्रकारताशून्यत्वं विशेष्यताशून्यत्वं च लक्षणं संभवतीति सूचयन्नाह—**वैशिष्ट्येत्यादि। निर्विषयत्वापत्तिरिति**। त्रिविधविषयतानामप्यसत्त्वादिति भावः। **तुरीयविषयताया एवेति**। प्रकारतादित्रितयभिन्नविषयताया इत्यर्थः।

---

१ घटमहं जानामीति प्रत्यये.

षणे यद्विशेषणं तद्विशेषणतावच्छेदकमित्युच्यते विशेषणतावच्छेदकप्रकारकं ज्ञानं विशिष्टवैशिष्ट्यज्ञाने कारणं निर्विकल्पके च घटत्वादिकं न प्रकारस्तेन घटत्वादिविशिष्टघटादिवैशिष्ट्यभानं ज्ञाने न संभवति घटत्वाद्यप्रकारकं च घटादिविशिष्टज्ञानं न संभवति जात्यखण्डोपाध्यतिरिक्तपदार्थज्ञानस्य किंचिद्धर्मप्रकारकत्वनियमात् ।

दिनकरी ।

घटघटत्वावगाहित्ववद्वैशिष्ट्यावगाहित्वमपि दुर्वारं। घटेन्द्रियसंनिकर्षकाले इन्द्रियसंबद्धविशेषणतायास्तद्वैशिष्ट्ये सत्वादिति वैशिष्ट्यानवगाहित्वोक्तिरसङ्गतेत्यपास्तम् । वैशिष्ट्यानवगाह्येवेत्येवकारेण कल्पनीयविशेषणज्ञानस्य वैशिष्ट्यावगाहित्वे तस्यापि विशिष्टबुद्धितया विशेषणज्ञानान्तरसापेक्षता स्यादेव तस्यापि वैशिष्ट्यावगाहित्वमित्यनवस्थाभिया प्रथमं विशेषणज्ञानं वैशिष्ट्यानवगाह्येव स्वीकार्यमिति सूचितम् । **तदेव** तादृशविषयतात्रयशून्यमेव। **निर्विकल्पकं** निर्विकल्पकस्वरूपम्। लक्षणं तु प्रकारताशून्यत्वादिकं प्रत्येकमेवेति ध्येयम्[1] । निर्विकल्पके मूलोक्तमतीन्द्रियत्वं साधयति—**तथाहीत्यादिना**। ज्ञानस्य प्रत्यक्षं वैशिष्ट्यानवगाहि न भवतीत्यन्वयः । **इति प्रत्ययादिति** । घटाद्यवगाहित्वेनैव ज्ञानप्रत्यक्षस्यानुभवसिद्धत्वादित्यर्थः । तत्र घटमहं जानामीति प्रत्यये घटत्वादिविशिष्टघटादिवैशिष्ट्यभानं ज्ञाने न संभवतीति । नच विशेष्ये विशेषणमिति रीत्यैव निर्विकल्पकानुव्यवसायोऽस्त्विति वाच्यं । रक्तः पटो घटो द्रव्यमिति समूहालम्बनानन्तरं रक्तं घटं जानामीति प्रतीत्यापत्त्या

रामरुद्री ।

प्रत्येकमेवेति । एकत्र लक्षणे इतरविषयतावत्वशून्यत्वनिवेशे प्रयोजनाभावादिति भावः । **समूहालम्बनेति** । विशेष्ये विशेषणमितिन्यायेनानुव्यवसायोपगमे रक्तत्वघटयोः पूर्वमुपस्थित्या तादृशानुव्यवसायसंभवाद्विशिष्टवैशिष्ट्यावगाहित्वे तु पूर्वं रक्तो घट इति ज्ञानविरहान्न तादृशानुव्यवसाय इति भावः । यद्यपि घटत्वप्रकारकशाब्दबोधोत्तरोत्पन्ननिर्विकल्पकस्य तादृशानुव्यवसायः संभवत्येव तथापि पूर्वं घटत्वज्ञानसत्त्वे

---

१ तथाच प्रकारताशून्यत्वेसति ज्ञानत्वं एवं संसर्गताशून्यत्वे सति ज्ञानत्वं एवं विशेष्यताशून्यत्वेसति ज्ञानत्वमिति लक्षणत्रयं पर्यवसितम्.

ज्ञानं यन्निर्विकल्पाख्यं तदतीन्द्रियमिष्यते।
महत्त्वं षड्विधे हेतुरिन्द्रियं करणं मतम्॥ ५८॥

महत्त्वमिति॥ द्रव्यप्रत्यक्षे महत्त्वं समवायसंबन्धेन कारणम्। द्रव्यसमवेतानां गुणकर्मसामान्यानां प्रत्यक्षे स्वाश्रयसमवायसंबन्धेन[1] द्रव्यसमवेतसमवेतानां गुणत्वकर्मत्वादीनां प्रत्यक्षे स्वाश्रयसमवेतसमवायसंबन्धेन[2] कारणमिति॥ **इन्द्रियमिति**॥ अत्रापि षड्विध इत्यनुषज्यते। इन्द्रियत्वं न जातिः पृथिवीत्वादिना सांकर्यात् किंतु शब्देतरोद्भूतविशेषगुणानाश्रयत्वे सति ज्ञानकारणमनःसंयोगाश्रयत्वमिन्द्रियत्वम्। आत्मादिवारणाय सत्यन्तम्। उद्भूतविशेष-

दिनकरी।

विशिष्टवैशिष्ट्यविषयताशून्यज्ञानानुव्यवसायानभ्युपगमादिति। **महत्त्वं षड्विध इति**। यद्यपि श्रावणादौ महत्त्वस्य हेतुत्वे प्रयोजनाभावः तथापि द्रव्यसमवेतप्रत्यक्षत्वादेस्तज्जन्यतावच्छेदकस्य[3] श्रावणादिसाधारण्यात् श्रावणाद्यन्यत्वनिवेशे गौरवात् प्रयोजनाभावाच्च षड्विध इत्युक्तमिति ध्येयम्। **आत्मादिवारणायेति**। आत्मादौ योऽतिव्याप्तिरूपो दोषस्तद्वारणायेत्यर्थः। सत्यन्तदाने च शब्दादितरे ये उद्भूतविशेषगुणाः

रामरुद्री।

विशिष्टप्रत्यक्षस्य सामग्रीसत्त्वाच्चक्षुःसंयोगानन्तरं विशिष्टप्रत्यक्षमेव स्वीक्रियते नतु निर्विकल्पकमतएव स्थिरचक्षुःसंयोगस्थले घटविशिष्टप्रत्यक्षधारैवोपेयते नतु निर्विकल्पकान्तरितप्रत्यक्षधारेति मन्तव्या। अथैवमपि निर्विकल्पकस्य घटत्वरूपविषयोपरागेण प्रत्यक्षं दुर्वारमेव स्वीयजातीतरस्यैव स्वरूपतः प्रकारत्वानभ्युपगमेन तस्य ज्ञाने विषयितया स्वरूपत एव प्रकारत्वसंभवादिति। मैवं, जातेः समवायेनैव स्वरूपतः प्रकारत्वाभ्युपगमादन्यथा कालो घटो ज्ञानं घट इत्यादिप्रत्ययापत्तेः तादृशप्रतीतेरनुभवविरुद्धत्वादिति ध्येयम्। **षड्विध इत्युक्तमिति**। तथाच षड्विध इत्यस्य षड्विधसाधारणप्रत्यक्षत्वावच्छिन्न इत्येवार्थो नतु श्रावणत्वाद्यवच्छिन्न इति भावः। **आत्मादाविति**। अत्रादिपदेन चर्ममनःसंयोगस्य ज्ञानकारणत्वपक्षे तत्संग्रहः। अतएव लघुभूतस्यापि आत्मभिन्नत्वस्य परित्यागस्तथासति आत्मभिन्ने चर्मण्येवातिप्रसङ्गात् नवीनमते तु शब्देतरेत्यत्र शब्दपदं ज्ञानेच्छाकृतीनामप्युपलक्षणं बोध्यम्। तैरीश्वरस्यैव श्रोत्रे-

---

१ स्वं महत्वम्. २ स्वं महत्वम्. ३ महत्वजन्यतावच्छेदकस्य.

गुणस्य श्रोत्रे सत्वाच्छब्देतरेति । विशेषगुणस्य रूपादेश्चक्षुरादावपि सत्वादुद्भूतेति । उद्भूतत्वं न जातिः शुक्लत्वादिना साङ्कर्यात्[1] । न च शुक्लत्वादिव्याप्यं नानैवोद्भूतत्वमिति वाच्यम्, उद्भूतरूपत्वादिना चाक्षुषादौ जनकत्वानुपपत्तेः किंतु शुक्लत्वादिव्याप्यं नानैवानुद्भूतत्वं तदभावकूटश्चोद्भूतत्वं तच्च संयोगादावप्यस्ति तथाच शब्देतरोद्भूतगुणः संयोगादिश्चक्षुरादावप्यस्त्यतो विशेषेति । कालादिवारणाय विशेष्यदलम् । इन्द्रियावयवविषयसंयोगस्यापि प्राचां मते प्रत्यक्षजनकत्वादिन्द्रियावयववारणाय नवीनमते कालादौ रूपाभावप्रत्यक्षे[2] सन्निकर्ष[3]घटकतया [4]कारणीभूतचक्षुःसंयोगा-

दिनकरी ।

सुखादयस्तदाश्रयत्वस्यैवात्मनि सत्वान्नातिव्याप्तिरिति भावः । **श्रोत्रे सत्वादिति** । तथाच तत्रा[5]व्याप्तिरिति भावः । विशेषपदस्य प्रयोजनं वक्तुं भूमिकामाह—**उद्भूतत्वमिति । जनकत्वानुपपत्तेरिति** । एकै[6]कस्य कारणतावच्छेदकत्वे व्यभिचारात् कूटस्यैकत्रावृत्तितया करणतानवच्छेदकत्वादिति भावः । तदभावकूटश्चोद्भूतत्वमिति । तथाच तादृशकूटस्य कारणतावच्छेदकत्वमिति नोक्तदोष इति भावः । **इन्द्रियावयववारणायेति** । मनःपदमित्यनेनान्वितम् । नवीनमते मनःपदप्रयोजन-

रामरुद्री ।

न्द्रियत्वोपगमे नान्यथा श्रोत्रे अव्याप्तिप्रसङ्गादेवं तन्मते अनुभूतविशेषगुणपदसमवेतभूतमेव मन इति न तत्राप्यव्याप्तिरिति ध्येयम् । **भूमिकामिति** । प्रयोजनसंपादिकां युक्तिमित्यर्थः । उद्भूतत्वस्य प्रत्यक्षजनकतावच्छेदकजातिरूपत्वे तादृशजातेः संयोगादिसामान्यगुणे कल्पकाभावेन उद्भूतगुणशून्यत्वोक्तावपि चक्षुरादावव्याप्त्यप्रसक्तेरनुद्भूतत्वाभावकूटस्य तत्त्वएव संयोगादावनुद्भूतत्वजातौ मानाभावेन तदादायाव्याप्तिदानसंभवाद्भूमिकात्वमवसेयम् । **नोक्तदोष इतीति** । एकत्रावृत्तित्वप्रयुक्तकारणत्वानुपपत्तिरूपदोष इत्यर्थः । इन्द्रियावयवार्थावयवयोः संयोगस्यापि प्राचां मते ज्ञान-

---

१ उद्भूतत्वं विहाय शुक्लत्वं अनुद्भूतशुक्ले शुक्लत्वं विहाय उद्भूतत्वं उद्भूतनीले द्वयोः समावेशः उद्भूतशुक्ले इति संकरः. २ रूपाभाववान् काल इति प्रत्यक्षे. ३ चक्षुःसंयुक्तकालविशेषणतारूपसंनिकर्ष घट कतया. ४ रूपाभाव वान् काल इति प्रत्यक्षः कारणी भूते. ५ तत्र श्रोत्रे. ६ अनुपपत्तिमनुवदति—एकैकस्येति.

विषयेन्द्रियसंबन्धो व्यापारः सोऽपि षड्विधः ।
द्रव्यग्रहस्तु संयोगात्संयुक्तसमवायतः ॥ ५९ ॥

अयस्य कालादेर्वारणाय मनःपदम् । ज्ञानकारणमित्यपि तद्वारणाय—**करणमिति** । असाधारणं कारणं करणम् । असाधारणत्वं व्यापारवत्त्वम् । **विषयेन्द्रियसंबन्ध इति** । व्यापारः सन्निकर्षः । षड्विधं संनिकर्षमुदाहरणद्वारा प्रदर्शयति—**द्रव्यग्रह इति** ।

दिनकरी ।

माह—**कालादाविति** । समवायेन घटाद्यभावादीनां काले सत्वेपि न तत्प्रत्यक्षम् योग्यानुपलब्धेरभावादतो रूपाभावपर्यन्तानुधावनम् । त-**द्वारणायेति** । कालादेर्वारणायेत्यर्थः । जन्यत्वघटितस्य व्यापारत्वस्य श्रोत्रशब्दसंबन्धे समवायरूपे[1]ऽभावादाह—**व्यापारः सन्निकर्ष इति।**

रामरुद्री ।

कारणतया तमादायेन्द्रियावयवे अतिव्याप्तिवारणाय मनःपदमिति भावः । **योग्यानुपलब्धेरिति** । यदि काले घटः स्यात्तदा घटवत्तया उपलभ्येतेत्यापत्तेः कालस्यायोग्यत्वेन असंभवादिति भावः । काले यदि रूपं स्यात्तदा उपलभ्येतेत्यापत्तिस्तु संभवति नीरूपत्वेनैव कालस्यायोग्यतायाः संपादनीयतया रूपसत्वे तदनिर्वाहादिति भावः । **मूले तद्वारणायैवेति** । कालस्येन्द्रियत्ववारणायैवेत्यर्थः । यद्यपि ज्ञानकारणत्वोपादानेपि कालविधया कालमनःसंयोगस्यापि ज्ञानकारणतया तद्दोषतादवस्थ्यं समवायेन कारणत्वविवक्षणे तु क्वापि कार्ये कालमनःसंयोगस्य समवायेनाकारणत्वात् ज्ञानपदमनर्थकं तथापि समवायेन कारणतालाभायैव ज्ञानपदमथवा दैशिकपरत्वादिकारणदिङ्मनःसंयोगमादाय दिश्यतिव्याप्तिवारणाय तत्पदमिति भावः । ननु विषयेन्द्रियसंबन्धो व्यापार इति मूलमसंगतं शब्दश्रोत्रसंबन्धस्य समवायस्य नित्यतया तज्जन्यजनकत्वरूपव्यापारत्वस्यासंभवात् । अतएवैतदस्वरसेनैव व्यापारपदं सन्निकर्षार्थकतया विवृतं मुक्तावल्यामित्याह—**जन्यत्वेत्यादि** । वस्तुतस्तु तत्र समवायोपि व्यापारएव कथमन्यथा शब्दप्रत्यक्षे श्रोत्रेन्द्रियस्य कारणत्वं व्यापारवत्कारणस्यैव कारणत्वात् किंतु तज्जन्यत्वं व्यापारलक्षणप्रविष्टं तदभिन्नसत्ताकत्वमेव शब्दप्रतियोगिकत्वविशिष्टसमवायस्यैव प्रत्यक्षजनकतया तादृशस्याकाशात्मकश्रोत्रसत्वाधीनसत्तावत्वान्न व्यापारविरोध इति मन्तव्यम् । अस्तु वा इन्द्रियस्य करणत्वोपपत्तये शब्दादेर्विषयस्यैव व्यापारत्वं प्रत्यक्षे विषयस्य कारणत्वात् शब्दादेर्विषयस्याकाशादिजन्यत्वात्सुखा-

---

१ समवायस्य नित्यत्वादिति भावः.

द्रव्यप्रत्यक्षमिन्द्रियसंयोगजन्यम्। द्रव्यसमवेतप्रत्यक्षमिन्द्रियसंयुक्तसमवायजन्यम् । एवमग्रेऽपि । वस्तुतस्तु द्रव्यचाक्षुषं प्रति चक्षुःसंयोगः कारणं द्रव्यसमवेतचाक्षुषं प्रति चक्षुःसंयुक्तसमवायः कारणं द्रव्यसमवेतचाक्षुषं प्रति चक्षुःसंयुक्तसमवेतसमवायः एवमन्यत्रापि विशिष्यैव कार्यकारणभावः । परन्तु पृथिवीपरमाणुनीले नीलत्वं पृथिवीत्वं च चक्षुषा कथं न गृह्यते तत्र परम्परयोद्भूतरूपसंबन्धस्य

दिनकरी ।

द्रव्यप्रत्यक्षमिति । द्रव्यवृत्तिलौकिकविषयतासंबन्धेन प्रत्यक्षमित्यर्थः । **द्रव्यसमवेतेति** । द्रव्यसमवेतवृत्तिलौकिकविषयतासंबन्धेन प्रत्यक्षमित्यर्थः । **एवमग्रेऽपीति** । द्रव्यसमवेतसमवेतवृत्तिलौकिकविषयतासंबन्धेन प्रत्यक्षमिन्द्रियसंयुक्तसमवेतसमवायजन्यमित्यर्थः । ननु द्रव्यप्रत्यक्षे इन्द्रियसन्निकर्षत्वेन हेतुत्वे त्वक्प्रभासंयोगाच्चाक्षुषापत्तिः एवमन्धकारे घटचक्षुःसंयोगात् स्पार्शनापत्तिश्चेत्यत आह—**वस्तुतस्त्विति** । नन्वेवमात्मप्रत्यक्षानुरोधेन मनःसंयोगस्य ज्ञानादिप्रत्यक्षानुरोधेन मनःसंयुक्तसमवायस्य प्रत्यासत्तित्वेपि चक्षुरादिसंयोगतत्संयुक्तसमवाययोः प्रमाणाभावः चक्षुरादिसंयुक्तसमवेतसमवायेनैव त्र्यणुकादेश्चाक्षुषाद्युपपत्तेरत आह—**परंत्विति** । परम्परया स्वाश्रयसमवेतसमवेतत्वादिसं-

रामरुद्री ।

देरप्यात्ममनःसंयोगजन्यत्वेन मनोजन्यत्वानपायादिति विभावनीयम् । ननु द्रव्यप्रत्यक्षे इन्द्रियसंयोगस्य न समवायेन कारणतासंभवः तस्य विषयनिष्ठस्यात्मन्यसंभवादिति विषयतैव कार्यतावच्छेदकसंबन्धो वाच्यस्तथा च द्रव्यविषयकप्रत्यक्षस्य घट इत्याद्याकारकस्य विषयतया घटत्वादावप्युत्पत्त्या व्यभिचार इत्यतो द्रव्यप्रत्यक्षमित्यस्यार्थमाह—**द्रव्यवृत्तीति** । तथाच प्रत्यक्षत्वमेवेन्द्रियसंयोगजन्यतावच्छेदकं द्रव्यवृत्तिलौकिकविषयतायाः कार्यतावच्छेदकसंबन्धत्वादेव घटत्वादौ न व्यभिचार इति भावः । एवं संयुक्तसमवायादावप्यूहनीय इत्याह—**द्रव्यसमवेतेति** । **द्रव्यप्रत्यक्ष इति** । द्रव्यवृत्तिलौकिकविषयतासंबन्धेन प्रत्यक्ष इत्यर्थः । इन्द्रियसंनिकर्षत्वेन **इन्द्रियसंयोगत्वेन चाक्षुषापत्तिरिति** । यद्यपि चाक्षुषत्वस्येन्द्रियसंयोगजन्यतावच्छेदकत्वेनेन्द्रियसंयोगकारणबलाच्चाक्षुषापत्तिरयुक्ता तद्बलेन प्रत्यक्षत्वावच्छिन्नस्यैव आपादनसं-

द्रव्येषु समवेतानां तथा तत्समवायतः।
तत्रापि समवेतानां शब्दस्य समवायतः॥ ६०॥

महत्त्वसंबन्धस्य च सत्वात्। तथाहि नीले नीलत्वजातिरेकैव घटनीले परमाणुनीले च वर्तते तथाच महत्त्वसंबन्धो घटनीलमादाय वर्तते उद्भूतरूपसंबन्धस्तूभयमादायैव वर्तते। एवं पृथिवीत्वेपि घटादिकमादाय महत्वसंबन्धो बोध्यः। एवं वायौ तदीयस्पर्शादौ[1] च सत्तायाश्चाक्षुषप्रत्यक्षं स्यात् तस्मादुद्भूतरूपावच्छिन्नमहत्त्वावच्छिन्न-

दिनकरी।

वन्धेन। उद्भूतरूपावच्छिन्नमहत्त्वावच्छिन्नचक्षुःसंयुक्तसमवेतसमवायस्येति। अत्र चक्षुर्घटितचक्षुःसन्निकर्षाच्छुक्लत्वादीनां प्रत्यक्षवारणायोद्भूतेति। उद्भूतरूपावच्छिन्नेति महत्त्वावच्छिन्नेति चक्षुःसंयुक्तपदार्थैकदेशसंयोगेनान्वेति। तथाच महत्त्वावच्छिन्नचक्षुःसंयुक्तसमवेतसमवायस्य त्रसरेणावभावात्तच्चाक्षुषाद्यनुपपत्तिरतः[2] संयोगस्य प्रत्यासत्तित्वमावश्यकमिति भावः। संयुक्तसमवेतसमवायेन संयुक्तसमवायस्य ना-

रामरुद्री।

भवात्तथापि जायमानं प्रत्यक्षं चाक्षुषमेवाङ्गीकार्यं न स्पार्शनं तत्रोद्भूतस्पर्शाभावात्स्पार्शने तस्य हेतुत्वात् इन्द्रियान्तरं च द्रव्यग्राहकमेव नेत्यभिप्रायेण चाक्षुषापादनान्नासंगतिः। एवमुत्तरत्रापि चाक्षुषे आलोकसंयोगस्य हेतुतया तदभावान्नान्धकारे चाक्षुषापत्तिरतः स्पर्शनापादनमिति बोध्यम्। अथ विशिष्यकार्यकारणभावस्योक्तयुक्त्यावश्यकत्वेपि यद्विशेषयोरिति न्यायेनोक्तकार्यकारणभावोप्यावश्यक एवेति। वस्तुतस्त्वित्यादिना मूले तत्परित्यागोनुचित इति चेन्मैवम्। तादृशव्याप्तौ मानाभावात्। नचैकस्येन्द्रियसंयोगाभावस्य प्रत्यक्षसामान्याभावप्रयोजकत्वे लाघवमेव तत्र मानमिति वाच्यम्। घ्राणेन्द्रियादिसंयोगसत्वेपि द्रव्यनिष्ठलौकिकविषयतया[3] प्रत्यक्षसामान्याभावसत्वेन तस्य तत्र प्रयोजकत्वासंभवादिति ध्येयम्। एवं विशिष्यैव कार्यकारणभावे। **चक्षुर्घटितेति।** परकीयचक्षुर्घटितेत्यर्थः। स्वस्मिन्स्वप्रतियोगिकसंयोगानुयोगित्वासंभवात् संयुक्तपदार्थैकदेश इति यद्यपि सामानाधिकरण्यसंबन्धेन संयोगे रूपावच्छिन्नत्वनिवेशापेक्षया संयुक्तएव समवायेन रूपावच्छिन्नत्वनिवेश एव लाघवं तथापि विभिन्नावच्छेदेनालोकचक्षुःसंयोगाभ्यां दण्डादिप्रत्यक्षवारणायाग्रे चक्षुःसंयोगे आलोकसंयोगनिष्ठावच्छेदक-

१ तदीयस्पर्शादौ वायवीयस्पर्शादौ. २ त्रसरेणुचाक्षुषानुपपत्ति. ३ लौकिकसंनिकर्षप्रयोज्यविषयतया.

चक्षुःसंयुक्तसमवायस्य द्रव्यसमवेतचाक्षुषे तादृशचक्षुःसंयुक्तसमवेतसमवायस्य द्रव्यसमवेतसमवेतचाक्षुषे कारणत्वं वाच्यम् । इत्थंच परमाणुनीलादौ न नीलत्वादिग्रहः परमाणौ चक्षुःसंयोगस्य महत्त्वावच्छिन्नत्वाभावात् । एवं वाय्वादौ[1] न सत्तादिचाक्षुषं तत्र चक्षुःसंयोगस्य रूपावच्छिन्नत्वाभावात् । एवं यत्र घटस्य पृष्ठावच्छेदेनालोकसंयोगः चक्षुःसंयोगस्त्वग्रावच्छेदेन तत्र घटप्रत्यक्षाभावादालोकसंयोगावच्छिन्नत्वं चक्षुःसंयोगे विशेषणं देयम् । एवं द्रव्यस्पार्शनप्रत्यक्षे त्वक्संयोगः कारणम् । द्रव्यसमवेतस्पार्शनप्रत्यक्षे त्वक्संयुक्तसमवायः । द्रव्यसमवेतसमवेतस्पार्शनप्रत्यक्षे त्वक्संयुक्तसमवेतसमवायः । अत्रापि महत्त्वावच्छिन्नत्वमुद्भूतस्पर्शावच्छिन्नत्वं च पूर्ववदेव बोध्यम् । एवं गन्धप्रत्यक्षे घ्राणसंयुक्तसमवायः गन्ध-

दिनकरी ।

न्यथासिद्धिरित्याह—**द्रव्यसमवेतेति । तादृशेति** । महत्त्वावच्छिन्नेत्यर्थः । तथाच महत्त्वावच्छिन्नचक्षुःसंयुक्तसमवेतसमवायस्य त्रसरेणुरूपेऽभावाच्चाक्षुषानुपपत्त्या[2] संयुक्तसमवायस्य प्रत्यासत्तित्वमिति भावः । एतत्प्रसङ्गेन पूर्वं रूपावच्छिन्नत्वमग्रे चालोकसंयोगावच्छिन्नत्वं चक्षुःसंयोगे तत्प्रयोजनं चाभिहितमिति बोध्यम् । स्पार्शनप्रत्यक्षे त्वक्संनिकर्षस्य कारणत्वं प्रपञ्चयति—**एवमित्यादिना । पूर्ववदेवेति** । परमाणुघटितत्वक्संनिकर्षेण स्पर्शत्वस्पार्शनवारणाय महत्त्वावच्छिन्नत्वं

रामरुद्री ।

तानिरूपकत्वस्य विवक्षणीयतया तत्रैव महत्त्वोद्भूतवैशिष्ट्यं निवेशितं एकत्रैकं विशेषणं अपरत्र विशेषणद्वयमिति स्वीकारे अर्धजरतीयन्यायापत्तेरिति भावः । वस्तुत उक्तलाघवानुरोधेन चक्षुःसंयोगएव विशेषणद्वयमुचितमेकत्र विशेषणत्रयोपगमे परस्परविशेषणविशेष्यभावे विनिगमनाविरहेण कार्यकारणभावाधिक्यप्रसङ्गादित्यवधेयम् । ननूक्तग्रन्थस्य संयुक्तसमवेतसमवायेनैवोपपत्तौ संयोगसंयुक्तसमवाययोर्वैयर्थ्यमित्याशङ्कयैव अवतारिततया संयोगमहत्त्वावच्छिन्नत्वनिवेशेनैव तादृशशङ्कानिरासादुद्भूतरूपावच्छिन्नत्वविशेषणप्रदर्शनं मूले विफलमित्याशङ्कां परिहरति—**एतदिति** । तथाच स्मृतस्यो-

---

१ वायौ. २ त्रसरेणुगतरूपचाक्षुषानुपपत्त्या.

समवेतस्य घ्राणजप्रत्यक्षे घ्राणसंयुक्तसमवेतसमवायः। रासनप्रत्यक्षे रसनासंयुक्तसमवायः रससमवेतरासनप्रत्यक्षे रसनासंयुक्तसमवेतसमवायः कारणम्। शब्दप्रत्यक्षे श्रोत्रावच्छिन्नसमवायः शब्दसमवेतश्रावणप्रत्यक्षे श्रोत्रावच्छिन्नसमवेतसमवायः कारणम्। अत्र[१] सर्वं प्रत्यक्षं लौकिकं बोध्यम्। वक्ष्यमाणमलौकिकप्रत्यक्षमिन्द्रियसंयोगादिकं विनापि संभवति। एवमात्मप्रत्यक्षे मनःसंयोगः आत्मसमवेतमानसप्रत्यक्षे मनःसंयुक्तसमवायः आत्मसमवेतसमवेतमानसप्रत्यक्षे मनःसंयुक्तसमवेतसमवायः कारणम्। अभावप्रत्यक्षे समवायप्रत्यक्षे चेन्द्रियसंबद्धविशेषणता हेतुः वैशेषिकमते तु समवायो

दिनकरी।

प्रभाघटितसंनिकर्षेण स्पर्शत्वस्पार्शनवारणायोद्भूतस्पर्शावच्छिन्नत्वादिविशेषणं बोध्यमित्यर्थः। श्रोत्रावच्छिन्नेति। सकलपुरुषाणां सर्वशब्दप्रत्यक्षापत्तिरतः **श्रोत्रावच्छिन्नेति। इन्द्रियसंबद्धेति।** यद्यपीन्द्रियसंयुक्तविशेषणता इन्द्रियसंयुक्तसमवेतविशेषणतेत्यादिक्रमेण बाहुल्यमेव तथापि विशेषणतात्वेनैव रूपेण विभागः। नचैवंसमवायत्वेन चतुर्णा-

रामरुद्री।

पेक्षानर्हत्वादेव तत्र विशेषणद्वयमभिहितमिति न दोष इति भावः। अत्र चाग्रे चेत्यादिकं यथालोकसंयोगावच्छिन्नत्वोपादानं प्रयोजनान्तरार्थमेव नतु संयोगसंयुक्तसमवाययोः संनिकर्षोपपत्त्यर्थं तथोद्भूतरूपावच्छिन्नत्वनिवेशनमपि चक्षुष्ट्वादेः चाक्षुषनिरसनायैवेति दृष्टान्तविधयैवोक्तं तेन वक्ष्यमाणग्रन्थस्योक्ताशङ्कयानवतारितत्वेऽपि न क्षतिः। प्रभायां सत्तास्पार्शनवारणं त्वक्संयोगे उद्भूतरूपावच्छिन्नत्वनिवेशान्न संभवतीति स्पर्शानुधावनम्। श्रोत्रावच्छिन्नत्वस्य समवायविशेषणस्य फलमाह—**सकलेति**। नन्विन्द्रियसंबन्धविशेषणतया समवायाभावयोः प्रत्यक्षमिति वदतो मूलकारस्येन्द्रियसंबद्धविशेषणतात्वेन विशेषणताया विभाग इति ग्रन्थकाराणामाशयो लभ्यते स चासंगतः इन्द्रियेण कालिकेन संबद्धे घटादौ विशेषणतया फलत्वाभावादेः प्रत्यक्षत्वानुत्पत्तेः किंतु संयुक्तविशेषणतात्वादिनैव संनिकर्षता वाच्येति विभागोऽपि तेन तेन रूपेणैव कार्यस्तथाच संनिकर्षस्य षड्विधत्वव्याघात इत्याशङ्क्य निराचष्टे—**यद्यपीति**। यद्यपीयमाशङ्काग्रे मूलकृतैव क्रियते समाधीयते चोक्तसमाधानेनैवेति व्याख्याने एतदाशङ्कायास्तत्समा-

१ षोढा सन्निकर्षजन्यप्रत्यक्षे.

न प्रत्यक्षः। अत्र यद्यपि विशेषणता नानाविधा यथा हि भूतलादौ घटाद्यभावः संयुक्तविशेषणतया गृह्यते। संख्यादौ रूपाद्यभावः संयुक्तसमवेतसमवेतविशेषणतया शब्दाभावः केवलश्रोत्रावच्छिन्न-विशेषणतया कादौ खत्वाद्यभावः श्रोत्रावच्छिन्नसमवेतविशेषणतया। एवं कत्वाद्यवच्छिन्नाभावे गत्वाभावादिकं श्रोत्रावच्छिन्नविशेषण-विशेषणतया घटाभावादौ पटाभावः चक्षुःसंयुक्तविशेषणविशेषण-तया। एवमन्यत्राप्यूह्यं तथापि विशेषणतात्वेन एकैव सा गण्यते अ-

दिनकरी।

नुगमप्रसङ्गः परिभाषाया अपर्यनुयोज्यत्वात्। **समवायो न प्रत्यक्ष इति।** संबन्धप्रत्यक्षे यावदाश्रयप्रत्यक्षस्य हेतुत्वादिति भावः। ननु वि-शेषणतया तद्वदित्याद्यसङ्गतं[1] विशेषणताप्रत्यासत्तेरभावात्। नच तत्प्र[2]-त्यासत्तेरनभ्युपगमेऽभावप्रत्यक्षानुपपत्तिरिति वाच्यं इष्टापत्तेरनुपल-म्भस्यैव तत्[3]प्रयोजकत्वोपगमात्। नच समवायप्रत्यक्षानुरोधात् विशेषण-ताप्रत्यासत्तिस्वीकारः समवायानङ्गीकारादत एवाभावप्रत्यक्षे इन्द्रियं

रामरुद्री।

धानस्य च वैफल्यमेव तथापि विशेषणतानां विशेषणतात्वेन विभागे संयुक्तसमवाया-दीनां चतुर्णां केवलसमवायविभाजकसमवायत्वेनानुगमसंभवेन संयोगसमवायविशेष-णतात्रयः संनिकर्षा इत्येव कुतो नोक्तमित्याक्षेपस्य मूलकृता तादृशसमाधानोपर्यनिरा-कृततया तन्निरासायैव मूलोक्तार्थस्यानुवाद इति विभावनीयम्। परिभाषायाः षड्विध-संनिकर्ष इति शास्त्रकारीयसंकेतस्य अपर्यनुयोज्यत्वादिति संयोगादिभेदेन त्रिविधः सं-निकर्ष इत्येव कुतो नोक्तमित्याक्षेपानर्हत्वादित्यर्थः। तथा विभागेऽपि क्षतिविरहादिति भावः। मूले वैशेषिकमते समवायो न प्रत्यक्ष इत्युक्तं तत्र युक्तेरनुक्तत्वात्तत्र युक्तिमाह —**संबन्धप्रत्यक्ष इति।** समवायस्यैकतया एकदा भाविभूतसकलाश्रयव्यक्तीनां ज्ञानासंभवादिति भावः। न्यायमते तु संबन्धप्रत्यक्षत्वं न कार्यतावच्छेदकं संबन्ध-त्वस्य निर्वक्तुमशक्यत्वात् सांसर्गिकविषयतावत्त्वस्य कथंचित्सुवचत्वेपि तादृशसंबन्ध-त्वस्य घटत्वादिसाधारणतया तत्प्रत्यक्षे व्यभिचारापत्तेरपि तु संयोगप्रत्यक्षत्वमेव कार्य-तावच्छेदकमतः समवायस्य तन्मते न प्रत्यक्षत्वानुपपत्तिरिति भावः। समवायप्रत्य-क्षानुरोधादित्यस्य विशेषणतायाः संनिकर्षत्वमिति शेषः। तस्य समवायप्रत्यक्षस्य अनुप-

---

१ विशेषणतया तद्वदभावानां ग्रहो भवेत् इति कारिका असंगता इत्यर्थः. २ विशेषण-प्रत्यासत्तेः. ३ अभावप्रत्यक्ष.

तद्वृत्तीनां समवेतसमवायेन तु ग्रहः ।
विशेषणतया तद्वदभावानां ग्रहो भवेत् ॥ ६१ ॥
यदि स्यादुपलभ्येतेत्येवं यत्र प्रसज्यते ।
प्रत्यक्षं समवायस्य विशेषणतया भवेत् ॥ ६२ ॥

न्यथा षोढा सन्निकर्ष इति प्राचां प्रवादो व्याहन्येतेति । **यदि स्यादुपलभ्येतेति** । अत्राभावप्रत्यक्षे योग्यानुपलब्धिः कारणम् । तथाहि भूतलादौ घटादिज्ञाने जाते घटाभावादिकं न ज्ञायते तेनाभावोप-

दिनकरी ।

न करणं किंतु योग्यानुपलब्धिरेवेति भाट्टानामाक्षेपं दूषयितुं मूले **यदि स्यादिति** । तथा चेन्द्रियाणामभावप्रत्यक्षे जननीये योग्यानुपलब्धेः सहकारितामात्रेण निर्वाहेऽतिरिक्तप्रमाणकल्पनमनुचितमिति भावः । तत्र योग्यानुपलब्धेरभावप्रत्यक्षे हेतुत्वे युक्तिमाह । **तथाहीति** । घटा-

रामरुद्री ।

गमादस्वीकारादित्यर्थः । भट्टैरिति शेषः । तैः समवायस्यैवानङ्गीकारादवयवावयव्यादीनां स्वरूपस्यैव तन्मते संबन्धत्वादिति भावः । अतएव विशेषणताप्रत्यासत्तेरभावादेवेत्यर्थः । **ननु** यदि स्यादुपलभ्येतेत्येवं यत्र प्रसज्यते तत्र विशेषणतया अभावानां ग्रहो भवेदित्यनेन मूलेन नोक्तभट्टमतनिराकरणं संभवति तत्र तादृशमतनिरासकयुक्तेरस्फुरणादतस्तद्भावमाह—**तथाचेति । निर्वाह इति** । विशेषणतासंनिकर्षेणाभावप्रत्यक्षोपगमे तया पिशाचादीनामप्यभावप्रत्यक्षापत्तिरित्यनिर्वाहः योग्यानुपलब्धेरभावग्राहकत्वे तु पिशाचस्यायोग्यतया योग्यप्रतियोग्युपलम्भाभावरूपकारणाभावेन न तत्प्रत्यक्षापत्तिरिति भावः । इदानीं तु अभावग्राहकसंनिकर्षसत्त्वेपि सहकारिणो योग्यानुपलम्भस्याभावादेव न पिशाचाभावादिप्रत्यक्षापत्तिरिति भावः । **अनुचितमिति** । यद्यप्यनुपलब्धेः कारणत्वकल्पनं विशेषणतासंनिकर्षाकल्पनं चापेक्ष्य अनुपलब्धौ प्रमाणत्वकल्पनमेवोचितं तथापि अनुपलब्धेर्व्यापाराभावेन व्यापारवत्करणत्वघटितप्रमाणत्वासंभवात् अभावज्ञानस्य अधिकरणविषयकस्य अनुभवेन अनुपलब्धिजन्याभावज्ञाने अधिकरणभानानुपपत्तिश्चाभावज्ञानस्य प्रत्यक्षरूपताया एव स्वीकरणीयत्वात्तथासति चाभावस्य विशेषणतयाधिकरणस्य च संयोगादिना एकस्मिन्नेव ज्ञाने भानसंभवान्नानुपपत्तिरिति भावः । **ननु** घटस्य प्रमारूपज्ञानदशायामभावप्रत्यक्षमेव न संभवति घटत्वएव तत्प्रमासंभवेन तदानीमभावे विशेषणतासंनिकर्षस्यैव अभावादतो ज्ञानपदं भ्र-

---

१ शब्दवृत्तीनाम्. २ ग्रहः प्रत्यक्षम्.

लम्भे प्रतियोग्युपलम्भाभावः कारणम् तत्र योग्यताप्यपेक्षिता सा[1] च प्रतियोगिसत्त्वप्रसंजनप्रसंजितप्रतियोगिकत्वरूपा तदर्थश्च प्रतियो-

दिनकरी ।

दिज्ञाने घटादिभ्रमे । नच घटादिभ्रमहेतुदोष एव तत्प्रतिबन्धकः[2] अन्यथा भ्रमोत्पत्तिकाले तदभाव[3]प्रत्यक्षापत्तिरिति वाच्यम् । विनश्यदवस्थदोषाद्यत्र भ्रमस्तत्र भ्रमोत्पत्तिकाले प्रतिबन्धकीभूतदोषाभावस्य सत्त्वादभावप्रत्यक्षापत्तेः । अभावोपलम्भे तदिन्द्रियजन्य[4]तत्संबन्धावच्छिन्न[5]तदभावलौकिकप्रत्यक्षे[6] । **प्रतियोग्युपलम्भाभाव इति** । तदिन्द्रियजन्यानाहार्यतत्संसर्गकतत्प्रकारकोपलम्भाभाव इत्यर्थः । इन्द्रियान्तरजन्ये आनुमानिके च तदुपलम्भे सत्यपि तदभावप्रत्यक्षात्तदिन्द्रियजन्येति । अभावप्रत्यक्षहेतुप्रतियोग्यारोपसत्त्वेप्यभावप्रत्यक्षादनाहार्येति । **तत्र** प्रतियोग्युपलम्भाभावे । **अपेक्षितेति** । तेन न जलपरमाण्वादौ पृथिवीत्वाभावादेः प्रत्यक्षमिति भावः । मणिकृन्मतानुसारेण योग्यतां निर्वक्ति—**सा चेति** । प्रसंजितः आपादितः स उपलम्भाभावः अ-

रामरुद्री ।

मार्थकमित्याह—**घटादिभ्रम इति** । ननु भ्रमकाले घटाद्यभावप्रत्यक्षानुदयेन अभावप्रत्यक्षे प्रतियोगिभ्रमजनकदोषाभावस्यैव कारणत्वमस्तु न तु प्रतियोग्युपलम्भाभावस्य तत्कारणता तथासत्यपि भ्रमोत्पत्तिकाले अभावप्रत्यक्षापत्तेरवारणादित्याशङ्कते—**नचेति** । दोषाभावस्याभावप्रत्यक्षकारणत्वेऽपि यत्र विनश्यदवस्थापन्नदोषाद्घटादिभ्रमः तत्र भ्रमान्तरमभावप्रत्यक्षवारणाय प्रतियोगिन उपलम्भाभावस्यापि कारणत्वमावश्यकमिति समाधत्ते—**विनश्यदवस्थेति** । वस्तुतः प्रतिबन्धकतया स्वमतेऽपि तस्य हेतुतासिद्धेर्वेत्याशङ्कनीयं घटप्रकारकोपलम्भविषयः स्यादित्यापत्तेर्भूतले घटप्रकारकत्वात् यद्यत्र घटः स्यादिति तु आपत्तिकारणीभूतमापादकवत्ताज्ञानप्रदर्शनपरमेव नत्वापत्तिविषयाभिलापरूपं तथाचापत्तेः कारणत्वेऽपि तस्याः घटप्रकारकत्वेन स्वमते प्रतियोग्यारोपस्याकारणत्वाप्रसक्तेः तादृशापत्तियोग्यतैवापेक्षिता नत्वापत्तिरपीत्यग्रे वक्ष्यमाणत्वाच्चेति मन्तव्यम् । **अनाहार्येतीति** । एवमेकसंसर्गेण प्रतियोगिप्रकारकज्ञानसत्त्वेऽप्यन्यसंसर्गेणाभावप्रत्यक्षोत्पत्त्या उभयत्र संसर्गनिवेश इत्यपि बोध्यम् । **ननु** मूले अभावप्रत्यक्षजनकप्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नत-

---

१ साच योग्यता च. २ घटाभावबुद्धिप्रतिबन्धकः. ३ घटाभाव. ४ चक्षुर्जन्य. ५ संयोगादिसंबन्धावच्छिन्न. ६ घटाद्यभावलौकिकप्रत्यक्षे.

गिनो घटादेः सत्त्वप्रसक्त्या प्रसंजित उपलम्भरूपः प्रतियोगी यस्य सोऽभावप्रत्यक्षे हेतुः तथा हि यत्रालोकसंयोगादिकं वर्तते तत्र यद्यत्र

दिनकरी।

भावप्रत्यक्षे हेतुरिति। अत्र तदधिकरणविषयकाभावप्रत्यक्षे तदधिकरणकतदापादककापत्तियोग्यतदुपलम्भस्य विषयतासंबन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकोऽभावो हेतुरित्यर्थः। उपलम्भे तदधिकरणकतदापादककापत्तियोग्यत्वं च तत्प्रतियोगिसत्त्वनिष्ठव्याप्तिनिरूपकत्वम्। अत्र तदा-

रामरुद्री।

दसंबन्धावच्छिन्नप्रकारतानिरूपिततदधिकरणनिष्ठविशेष्यताशाल्युपलम्भाभावे योग्यतानिवेशिता तत्प्रयोजनं तु नोक्तमतस्तत्प्रयोजनं प्रदर्शयन् तद्वैयर्थ्यशङ्कामपाकरोति—**तेनेत्यादि**। तथाच तदनिवेशे जलपरमाणुविशेष्यकसमवायावच्छिन्नपृथिवीत्वत्वावच्छिन्नप्रकारकोपलम्भाभावरूपकारणबलात्तत्र पृथिवीत्वाभावप्रत्यक्षापत्तिरिति भावः। **मणिकृन्मतेति**। अनेनच योग्यप्रतियोगिप्रकारकयोग्याधिकरणविशेष्यकोपलम्भप्रतियोगिकत्वरूपयोग्यतानिर्वचनमपि संभवतीति सूचितं, एवमपि स्तम्भादिविशेष्यकपिशाचोपलम्भस्य जलपरमाण्वादौ पृथिवीत्वोपलम्भस्य च योग्यप्रतियोगिप्रकारकत्वयोग्यविशेष्यकत्वविरहेणैव पिशाचाभावस्य जलपरमाण्वादौ पृथिवीत्वाभावस्य च अप्रत्यक्षत्वोपपपादनसंभवादिति भावः। **मूले प्रतियोगिसत्त्वेति**। प्रतियोगिसत्त्वस्य प्रत्यक्षविषयाभावप्रतियोगिसत्त्वस्य प्रसंजनेन आहार्यारोपेणेत्यर्थः। आसत्तावापाद्यव्याप्यापादकवत्ताज्ञानस्य हेतुतया निर्घटदेशादौ प्रतियोगिसत्त्वज्ञानस्याहार्यत्वाच्चेति भावः। प्रसंजित इत्यस्यार्थमाह—**आपादित इति**। ननु जलादिविशेष्यकप्रतियोगिसत्त्वप्रसंजनप्रसंजितोपलम्भस्य विशेष्यतासंबन्धेन अभावस्य जलपरमाण्वादौ सत्त्वेन तत्र पृथिवीत्वस्याभावप्रत्यक्षापत्तिः। न च घटाभावे संनिकर्षाभावादेव नेयमापत्तिरिति वाच्यम्। अधिकरणान्तर्भावेण घटाभावे संनिकर्षस्यापि सत्त्वात्। नच समवाय एव कार्यतावच्छेदकसंबन्धो वाच्यः आत्मनि च तादृशोपलम्भस्य सत्त्वादेवाभावविरहान्न तत्र समवायेन भूतलविशेष्यकघटाभावाप्रत्यक्षापत्तिरिति वाच्यम्। तथासति तदधिकरणकतदापादकापत्तियोग्यत्वस्य तदधिकरणावृत्तिधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिसत्त्वनिष्ठव्याप्तिनिरूपकत्वस्यैव वक्ष्यमाणतया भूतलातिरिक्तविशेष्यघटप्रकारकोपलम्भदशायामपि भूतलविशेष्यकघटाभावप्रत्यक्षानुपपत्तिः तादृशोपलम्भाभावस्यात्मन्यभावादतो निष्कृष्टकार्यकारणभावं दर्शयति—**अत्रेति। तदधिकरणविषयकाभावप्रत्यक्ष इति**। तदधिकरणनिष्ठलौकिकविषयतासंबन्धेन तदभावप्रकारकप्रत्यक्षं प्रतीत्यर्थः। तदुपलम्भस्य यदभावप्रत्यक्षं जननीयं तत्प्रकारकोपलम्भस्य। **तत्प्रतियोगिसत्त्वेति**।

१ घटाभाववद्भूतलमित्यादिप्रत्यक्षे.

घटः स्यात्तर्हि उपलभ्येतेत्यापादयितुं शक्यते तत्र घटाभावादेः

दिनकरी।

पादककापत्तिर्यत्र नोत्पन्ना तत्र तदभावप्रत्यक्षानुपपत्तिरिति योग्यत्व-निवेशः। नच प्रतियोगिसत्त्वस्योपलम्भव्याप्यत्वं न निर्विशेषितस्य उपलम्भकसामग्र्यन्तरविरहे प्रतियोगिसत्त्वेऽप्युपलम्भाभावात् किं तु महत्त्वोद्भूतरूपाद्यवच्छिन्नस्यैव। एवंच महत्त्वादिविशिष्टपृथिवीत्वस्योपलभ्य-व्याप्यत्वाज्जलपरमाणौ पृथिवीत्वाभावप्रत्यक्षापत्तिरिति वाच्यं तदधि-करणावृत्तिधर्मानवच्छिन्नत्वस्य योग्यताघटकीभूतव्याप्त्यंशे निवेशात् महत्त्वस्य जलपरमाण्ववृत्तित्वेन तादृशव्याप्तौ तादृशधर्मानवच्छिन्नत्वा-भावात्। नच गन्धवदणु[1]भिन्नत्वविशिष्टस्यापि पृथिवीत्वस्य तदुपलम्भ-

रामरुद्री।

यत्प्रतियोगिकाभावप्रत्यक्षं जननीयं तत्प्रतियोगिसत्त्वेत्यर्थः। ननु मूले आपादित इत्युक्तौ आपादनमेवापेक्षितमिति लभ्यते तत्कथं योग्यता विवक्षितेत्यत आह—**तत्रेति**। भूतलादौ चक्षुःसंयोगान्तरमापादनं विनापि घटो नास्तीति प्रतीतेरनुभवसिद्धतया योग्य-तानिवेश इति भावः। ननु घटादिसत्त्वेपि चक्षुःसंयोगाद्यभावे घटोपलम्भानुदयान्न केवलप्रतियोगित्वस्य व्यापकता उपलम्भ इति क्वाप्यभावप्रत्यक्षं न स्यात् यदि च प्रति-योगिसत्त्वातिरिक्तप्रतियोग्युपलम्भकारणकूटविशिष्टप्रतियोगिसत्त्वव्यापकताविवक्षितेत्यु-च्यते तदा परमाणौ पृथिवीत्वाभावप्रत्यक्षवारणमशक्यमेवेत्याशङ्कते—**नचेति**। वा-च्यमिति परेणान्वयः। **सामग्र्यन्तरेति**। तादृशसामग्रीघटकप्रतियोगिसत्त्वातिरि-क्तकारणेत्यर्थः। यथाश्रुते यत्किंचित्सामग्रीसत्त्वे तदन्तरविरहेऽपि प्रतियोग्युपलम्भाद-सङ्गत्यापत्तेः महत्त्वोद्भूतरूपेत्युपलक्षणं प्रतियोगिसत्त्वातिरिक्तप्रतियोग्युपलम्भकारणकूटा-वच्छिन्नस्यैव प्रतियोगिसत्त्वस्योलम्भव्याप्यत्वात्। नचैवं तथाविधनानाचक्षुःसंयोगव्य-क्तीनां त्वक्संयोगव्यक्तीनां च एकत्रासंभवेन तादृशप्रतियोगिसत्त्वं न कुत्रापीति वा-च्यम्, यत्किंचिदनुभवनिष्ठकार्यतानिरूपितकारणतावच्छेदकाः यावन्तः प्रतियोगिस-त्त्वातिरिक्ततत्तदवच्छिन्नकूटविशिष्टप्रतियोगिसत्त्वव्यापकताया विवक्षणीयत्वात्। **तद-धिकरणेति**। यदधिकरणविशेष्यकाभावप्रत्यक्षं तदधिकरणेत्यर्थः। तथाचैतल्लाभा-यैव पूर्वं तदधिकरणकतदापादकतेत्यत्र तदधिकरणेत्युक्तमिति भावः। **तादृशधर्मा-नवच्छिन्नत्वाभावादिति**। परमाण्ववृत्तिधर्मावच्छिन्नत्वाभावाभावादित्यर्थः। त-थाच तदधिकरणपदेन जलपरमाणूपादाने प्रतियोगिसत्त्वनिष्ठपरमाण्ववृत्तिधर्मानव-च्छिन्नव्याप्तिनिरूपकोपलम्भाप्रसिद्ध्या तदभावरूपकारणविरहादेव न परमाणौ पृथिवी-

१ गन्धवान् यः अणुः पृथ्वीपरमाणुः पृथ्वीद्व्यणुकं वा।

प्रत्यक्षं भवति अन्धकारे तु नापादयितुं शक्यते तेन घटाभावादे-

दिनकरी।

व्याप्यत्वाद् गन्धवदणुभिन्नत्वस्य जलपरमाणुवृत्तित्वाच्च तद्दोषतादव-स्थ्यमिति वाच्यं योग्यताघटकव्याप्तौ प्रतियोगिग्राहकातिरिक्तधर्मा-नवच्छिन्नत्वस्यापि निवेशाद्गन्धवदणुभिन्नत्वादेश्च प्रतियोगिग्राहकाति-रिक्तत्वेन तादृशधर्मावच्छिन्नत्वस्योक्तव्याप्तावभावात्। नच प्रतियोगि-ग्राहकत्वं प्रतियोगिग्रहजनकत्वं तच्च गन्धवदणुभिन्नत्वपृथिवीत्वोभय-समूहालम्बनात्मकलौकिकप्रत्यक्षे[1] विषयविधया[2] हेतुत्वात् गन्धवदणुभि-न्नस्याप्यक्षतमिति वाच्यं प्रतियोगिप्रकारतानिरूपितलौकिकविशेष्यता-विरहप्रयोजकीभूताभावप्रतियोगित्वस्यैव प्रतियोगिग्राहकपदार्थत्वात्। अथैवं पिशाचत्वप्रकारतानिरूपितलौकिकविशेष्यत्वाप्रसिद्ध्या तद्घटि-तनिरुक्तयोग्यानुपलम्भविरहात्तदभावप्रत्यक्षं न स्यादिति चेन्न नहि वयं सर्वत्राभावप्रत्यक्षे निरुक्तयोग्यानुपलम्भस्य हेतुत्वं ब्रूमः किंतु योग्य-स्याभावप्रत्यक्षे अयोग्यपिशाचत्वाद्यभावप्रत्यक्षे तु तदधिकरणीयत्व[3]प्रसं-जनप्रसंजितप्रतियोगिकस्तदधिकरणीयत्वोपलम्भस्य विषयतासंबन्धाव-

रामरुद्री।

त्वाभावप्रत्यक्षमिति भावः। **ननु** महत्त्वस्थाने गन्धवदणुभिन्नत्वं निवेश्य तद्विशिष्टत्वे सति इन्द्रियसंयोगादिविशिष्टपृथिवीत्वसत्त्वस्य पृथिवीत्वोपलम्भव्याप्यतया तस्य च जल-परमाणुवृत्तितया जलपरमाणौ पृथिवीत्वाभावप्रत्यक्षापत्तिरित्याशङ्कते—**नचेति**। **प्रतियोगिग्राहकेति**। प्रतियोगिप्रत्यक्षजनकेत्यर्थः। गन्धवदणुभिन्नत्वं तु न प्रत्य-क्षजनकं तथासति जलपरमाणौ जलत्वादिप्रत्यक्षापत्तिरिति भावः। **विरहप्रयोज-केति**। यद्यपि कारणभावस्यैव कार्यविरहप्रयोजकतयोक्तविशेष्यतायामकारणस्य मह-त्त्वस्याप्यभावो नोक्तविशेष्यताविरहे प्रयोजकः संभवति तथापि लौकिकविषयतासंब-न्धेन प्रत्यक्षं प्रति महत्त्वस्य कारणतया लौकिकविषयतया प्रत्यक्षाभावस्य लौकिकविष-यत्वाभावसमनियततया तदभिन्नत्वेन लौकिकविषयत्वाभावे प्रयोजकता महत्त्वाभावे अक्षतैव व्यापकाभावे प्रयोजकस्य च व्याप्याभावप्रयोजकतानियमेन निरुक्तविशेष्य-ताविरहप्रयोजकत्वं महत्त्वाभावस्याक्षतमेव लौकिकविशेष्यत्वाभावप्रयोजकेत्युक्तावपि

---

१ अनेकमुख्यविशेष्यकानेकप्रकारकज्ञानत्वं समूहालंबनज्ञानत्वम्. २ विषयविधया विष-यतया. ३ पिशाचाद्यधिकरणीयत्व.

दिनकरी ।

च्छिन्नाभाव एव प्रतियोगिनिष्ठो हेतुः अत्राप्यापादनस्य सर्वत्रासंभवेन तदधिकरणीयत्वप्रसंजनप्रसंजितत्वं तदधिकरणीयत्वनिष्ठव्याप्तिनिरूपितत्वं जातित्वादिविशिष्टस्य स्तम्भवृत्तित्वस्योपलम्भव्याप्यत्वात् स्तम्भे पिशाचत्वाभावप्रत्यक्षं जातित्वादिविशिष्टस्य पिशाचवृत्तित्वस्योपलम्भाव्याप्यत्वान्न पिशाचे स्तम्भत्वाभावप्रत्यक्षम् । एवं तादात्म्येन स्तम्भवृत्तित्वपिशाचवृत्तित्वयोरुपलम्भव्याप्यत्वाभ्यां स्तम्भपिशाचयोः पिशा-

रामरुद्री ।

महत्त्वाभावस्य संग्रहेऽपि इन्द्रियसंयोगादीनां अभावासंग्रहात्प्रतियोगिप्रकारतानिरूपितत्वस्य विशेष्यताविशेषणत्वेनोपादानं यद्यप्येवमप्यालोकसंयोगासंग्रहो दुर्वार एव । अन्धकारे स्पार्शनोत्पत्त्या पृथिवीत्वप्रकारतानिरूपितलौकिकविशेष्यतासामान्याभावे आलोके संयोगाभावस्य प्रयोजकत्वात् विशेष्यतायां चाक्षुषनिरूपितत्वमादाय तत्संग्रहे च त्वक्संयोगसंग्रहस्तथापि चाक्षुषनिरूपिततादृशविशेष्यत्वाभावस्यादर्शननिरूपिततादृशविशेष्यत्वाभावान्यतरप्रयोजकाभावप्रतियोगित्वेन सर्वेषामेव संग्रहः संभवतीति विभावनीयम् । **प्रतियोगिनिष्ठ इति ।** तदधिकरणनिष्ठलौकिकविशेष्यतानिरूपिताभावनिष्ठप्रकारतानिरूपितप्रतियोगित्वसंबन्धावच्छिन्नप्रकारतासंबन्धेन योग्याभावप्रत्यक्ष इति शेषः । **व्याप्तिनिरूपकत्वमिति ।** ननु स्तम्भवृत्तित्वं नोपलम्भव्याप्यं पिशाचे स्तम्भवृत्तित्वसत्त्वेऽपि तत्प्रकारकोपलम्भस्य विषयतया पिशाचे विरहादित्यत आह— **जातित्वादिविशिष्टस्येति ।** आदिना इन्द्रियसंयुक्तसमवायादिपरिग्रहः तथाच पिशाचे जातित्वविरहान्न व्याप्तिभङ्ग इति भावः । अथैवं वह्नौ पिशाचत्वाभावोऽप्येतादृशयोग्यानुपलम्भेनैव गृह्यत इत्यायातं तच्च न संभवति वह्निवृत्तित्वविशिष्टतृणादिजन्यतावच्छेदकजातीनामप्रत्यक्षतया जातित्वादिविशिष्टवह्निवृत्तित्वस्योपलम्भाव्याप्यत्वात् । नच जातित्वादिशब्देन योग्यतापि ग्राह्या चेत्तथा च तृणादिजन्यतावच्छेदकजातीनामयोग्यतया न व्याप्तिभङ्ग इति वाच्यम् । तथासति पिशाचत्वस्याप्ययोग्यतया तस्य स्तम्भवृत्तित्वेपि तत्त्वेनोपलम्भासंभवेन पिशाचत्वाभावप्रत्यक्षस्यैव असंभवादिति चेन्न । प्रत्यक्षप्रतिबन्धकाभावविशिष्टत्वेन जातित्वस्य विशेषणीयत्वात् तादृशजातीनां च तादात्म्येन प्रत्यक्षप्रतिबन्धकत्वात् न तासु व्याप्तिभङ्गः । पिशाचत्वं तु न प्रत्यक्षप्रतिबन्धकं अयोग्यवृत्तित्वेनैव तस्य योग्यतया तत्प्रत्यक्षापादनासंभवात् तत्प्रतिबन्धकताकल्पने बीजाभावात् । **न पिशाचादाविति ।** यद्यपि पिशाचे स्तम्भत्वाभावप्रत्यक्षापत्तिर्नोक्तयोग्यानुपलम्भेन संभवति अयोग्यप्रतियोगिकाभावप्रत्यक्ष एव तस्य कारणतायाः पूर्वमुक्तत्वादेतत्कथनमफलं तथापि स्तम्भत्वस्योपलक्षणतया मनस्त्वाभावप्रत्यक्षापत्तिनिरासपरत्वान्न वैयर्थ्यमिति ध्येयम् । **ननु** योग्यवृत्तिजातिरेव यथायोग्यत्वं तथा योग्यजा-

रन्धकारे न चाक्षुषप्रत्यक्षं स्पार्शनप्रत्यक्षं तु भवत्येव आलोकसंयोगं विना स्पार्शनप्रत्यक्षस्यापादयितुं[1] शक्यत्वात् । गुरुत्वादिकं यद-

दिनकरी ।

चभेदस्तम्भभेदयोः प्रत्यक्षत्वाप्रत्यक्षत्वे अप्युपपादनीये इति । **न चाक्षुषप्रत्यक्षमिति** । अनुपलम्भे विद्यमानेऽपि निरुक्त[2]योग्यताविशिष्टस्य तस्य तत्राभावादिति भावः । **आपादयितुं शक्यत्वादिति** । तथा च समानेन्द्रियजन्योपलम्भव्याप्यत्वस्य योग्यताघटकत्वान्न तत्र चाक्षुषमिति भावः । ननु जातित्वादिविशिष्टस्य तेजोवृत्तित्वस्योपलम्भव्याप्यत्वात् तेजसि गुरुत्वाभावप्रत्यक्षापत्तिः एवं स्तम्भे पिशाचत्वाभावस्यापि प्रत्यक्षापत्तिरत आह । **गुरुत्वादिकमिति** । आदिपदेन पिशाचादि-

रामरुद्री ।

त्वन्यतरप्रतियोगिकाभावस्यैव योग्यत्वमित्युक्त्यैव पिशाचाद्यभावप्रत्यक्षवारणं संभवति अन्धकारे घटाद्यभावस्य जलपरमाणौ पृथिवीत्वाभावस्य च प्रत्यक्षवारणाय महत्त्वोद्भूतरूपावच्छिन्नालोकसंयोगावच्छिन्नेन्द्रियसंयुक्तविशेषणताया एवाभावग्राहकत्वमास्थीयतां किमुक्तगुरुतरयोग्यानुपलब्धिद्वयस्य कारणतयेत्याशङ्कानिरासायाह—**एवमिति** । तथाचोक्तरीत्या स्तम्भे पिशाचभेदप्रत्यक्षोपपादनस्यासंभवादेव गुरुभूताया योग्यानुपलब्धेः कारणताङ्गीकृतेति भावः । **शक्यत्वादितीति** । ननु यद्यन्धकारेऽपि घटादेः स्पार्शनोपलम्भापादनसंभवेन घटाद्यभावस्य स्पार्शनं जायते तदा चाक्षुषमपि स्यात् अन्धकारे घटसत्त्वे स्पार्शनोत्पत्त्या प्रतियोगिसत्त्वातिरिक्तप्रतियोगिप्रकारतानिरूपितचाक्षुषनिरूपितलौकिकविशेष्यत्वाभावप्रयोजकाभावप्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नकूटतथाविधस्पार्शननिरूपितलौकिकविशेष्यत्वाभावप्रयोजकाभावप्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नकूटैतदन्यतरविशिष्टप्रतियोगिसत्त्वनिष्ठव्याप्तिनिरूपकत्वस्य यत्किंचिदिन्द्रियजन्यघटोपलम्भे सत्त्वेन प्रतियोग्युपलम्भाभावे योग्यतासत्त्वात् । यदिच प्रतियोग्युपलम्भे प्रमेयत्वादिना व्याप्तिनिरूपकता सर्वत्रैव संभवतीति किंचिदिन्द्रियजन्यप्रतियोग्युपलम्भाभावे योग्यतासत्त्वात् यदि च प्रतियोग्युपलम्भे प्रमेयत्वादिना व्याप्तिनिरूपकत्वावच्छिन्नैव व्याप्तिनिरूपकता योग्यता लक्षणे निवेशनीया । तथाचान्धकारे घटाभावचाक्षुषवारणाय प्रतियोग्युपलम्भा यद्यदिन्द्रियजन्याः प्रसिद्धाः प्रत्येकं तत्तदिन्द्रियजन्यप्रतियोग्युपलम्भत्वावच्छिन्ना व्याप्तिनिरूपकता विवक्षणीयेति विभाव्यते तथा घटाभावस्य स्पार्शनमपि न स्यादित्याशङ्कां भाववर्णनेन निराकरोति—**तथाचेति** । **समानेति** । त-

---

१ यद्यत्र घटःस्यात्तर्हि स्पार्शनप्रत्यक्षविषयः स्यादित्यापादयितुं शक्यत्वात्. २ प्रतियोगिसत्त्वप्रसंजनप्रसंजितप्रतियोगिकत्वरूपयोग्यताविशिष्टस्य.

योग्यं तदभावस्तु न योग्यः तत्र गुरुत्वादिप्रत्यक्षस्यापादयितुमशक्यत्वात् वायावुद्भूतरूपाभावः पाषाणे सौरभाभावः गुडे तिक्ताभावः वह्नावनुष्णत्वाभावः श्रोत्रे शब्दाभावः आत्मनि सुखाद्यभावः

दिनकरी ।

परिग्रहः । अयोग्यस्य पिशाचत्वादिजातेरभावस्य प्रत्यक्षत्वाद् गुरुत्वादिकमित्युक्तम् । **न योग्यः** न प्रत्यक्षविषयः । **अशक्यत्वादिति ।** निरुक्तयोग्यताघटकव्याप्तौ प्रतियोग्यवृत्तिधर्मानवच्छिन्नत्वस्य निवेशात् प्रकृते च जातित्वविशिष्टतेजोवृत्तित्वस्योपलम्भव्याप्यत्वेऽपि जातित्वस्य गुरुत्वावृत्तित्वेन तादृशव्याप्यत्वे प्रतियोग्यवृत्तिधर्मानवच्छिन्नत्वाभावादिति भावः । न च तदधिकरणीयत्वप्रसंजनप्रसंजितप्रतियोगिकस्तदधिकरणीयत्वोपलम्भस्याभाव ऐन्द्रियकघटाभावादिप्रत्यक्षे हेतुरास्तां किं पूर्वोक्तयोग्यानुपलम्भहेतुतयेति वाच्यं तथा सति परमाण्वादौ महत्त्वाभावप्रत्यक्षानुपपत्तेरिति । **वायावुद्भूतरूपाभाव इति ।** रूपत्वा-

रामरुद्री ।

थाच तदभावचाक्षुषाद्यवच्छिन्नं प्रति तत्प्रतियोगिचाक्षुषाद्यभावत्वेन विशिष्यैव हेतुता । योग्यताघटकव्याप्तिनिरूपकतापि प्रतियोगिचाक्षुषाद्यवच्छिन्नैव निवेश्या एवंच व्याप्तावपि चाक्षुषाद्युपलम्भकारणकूटविशिष्टप्रतियोगिसत्त्वनिष्ठत्वमेव निवेशनीयमिति न पूर्वोक्तान्यतरघटनापीति लाघवमिति भावः । नचैवमिन्द्रियान्तरजन्योपलम्भसत्त्वेऽपीन्द्रियान्तरेणाभावप्रत्यक्षापत्तिरिति वाच्यम् । इष्टत्वात् लौकिकसन्निकर्षजन्यबुद्धौ समानेन्द्रियजन्यविरोधिनिश्चयस्यैव प्रतिबन्धकत्वादिति भावः । पिशाचादीत्यादिना परमाण्वाद्यतीन्द्रियसंग्रहः । नन्वेवं गुरुत्वादिकमिति व्यर्थं तदयोग्यं तदभावश्च न योग्य इत्यस्यैव वक्तुमुचितत्वादित्यत आह—**अयोग्यस्येत्यादि ।** तथाच गुरुत्वादिकमिति पदं तादात्म्येन प्रत्यक्षप्रतिबन्धकजातिभिन्नसामान्याभावपरमेव तेन वह्निनिष्ठवैजात्याभावस्य स्तम्भादौ न प्रत्यक्षापत्तिरिति भावः । ननु न योग्य इत्यस्य गुरुत्वादिकमतो योग्यं तद्वद्गुरुत्वाद्यभावोऽपीत्यर्थकत्वे आपादयितुमशक्यत्वादित्यन्तहेतोर्मूलोक्तस्यासंगतिः गुरुत्वादिवत्तस्याप्यप्रत्यक्षत्वादित्यस्यैव वक्तुमुचितत्वादतस्तस्य न प्रत्यक्ष इत्यर्थकतामाह **नप्रत्यक्षेति । ऐन्द्रियकेति ।** इन्द्रियग्राह्यं यद्घटादि तदभावप्रत्यक्षेऽपीत्यर्थः । **परमाण्वादाविति ।** परमाणौ महत्त्वसत्त्वे तद्वृत्तित्वेन परमाणूपलम्भापादनस्य कर्तुं शक्यतया परमाणावपि महत्त्वाभावस्य प्रत्यक्षत्वोपगमादिति भावः । **प्रत्यक्षानुपपत्ते-**

---

१ इन्द्रियजन्य.

एवमादयस्तत्तदिन्द्रियैर्गृह्यन्ते तत्तत्प्रत्यक्षस्यापादयितुं शक्यत्वात्

दिनकरी ।

वच्छिन्नाभावस्यातीन्द्रियानुद्भूतरूपप्रतियोगिकत्वेन प्रत्यक्षासंभवादुद्भूतेति । एवमादय इत्यादिना प्रभाया उद्भूतस्पर्शाभावपरिग्रहः । प्रत्यक्षे विषयत्वेन कारणत्वस्य क्लृप्तत्वात्तेनैव गुरुत्वाद्यतीन्द्रियाभावप्रत्यक्षवारणे तदनुरोधेन तदधिकरणीयत्वेत्यादिद्वितीययोग्यानुपलम्भस्य हेतुता न स्वीकार्येत्यभिप्रायवान् संसर्गाभावे योग्यत्वमाह । संसर्गेति । प्रति-

रामरुद्री ।

रिति । परमाणोरयोग्यतया तद्वृत्तित्वस्योपलम्भाव्याप्यत्वादिति भावः । प्रत्यक्ष इति । विषयतया लौकिकप्रत्यक्षं प्रतीत्यर्थः । विषयत्वेनेति । लौकिकप्रत्यक्षविषयतोपलक्षितत्वेनेत्यर्थः । क्लृप्तत्वादिति । विषयसत्त्वदशाया तद्विषयकलौकिकप्रत्यक्षवारणाय तत्तल्लौकिकप्रत्यक्षे तत्तद्व्यक्तित्वेन तादात्म्येन कारणताया आवश्यकतया यद्विशेषयोरिति न्यायेन सामान्यतः कार्यकारणभावस्यावश्यकत्वादिति भावः । गुरुत्वाद्यभाववारणेति । तेषु प्रत्यक्षवारणसंभव इत्यर्थः । तेषां लौकिकप्रत्यक्षविषयत्वोपलक्षितत्वाभावेनैव तेषु लौकिकविषयतासंबन्धेन प्रत्यक्षापत्तेरयोगादिति भावः । तदनुरोधेन तेषां प्रत्यक्षापत्तिवारणानुरोधेन । नच पिशाचत्वाभावप्रत्यक्षार्थमेव द्वितीययोग्यानुपलब्धिस्वीकार इति पूर्वमुक्ततया तदभावे प्रथमयोग्यानुपलब्धेस्तत्रासंभवात्पिशाचत्वाभावप्रत्यक्षं न स्यादिति वाच्यम् । योग्यप्रतियोगिकाभावप्रत्यक्ष एव प्रथमयोग्यानुपलब्धिकारणतायाः पूर्वमुक्तत्वेन तदभावेऽपि पिशाचत्वाभावप्रत्यक्षेबाधकाभावात् । नचैवमयोग्यप्रतियोगिकाभावप्रत्यक्षे योग्यानुपलब्धेरकारणत्वापत्तिरिति वाच्यम् इष्टत्वात्पूर्वमयोग्यस्याभावप्रत्यक्षे योग्यानुपलब्धेः कारणत्वाभावे गुरुत्वाद्यभावस्यापि प्रत्यक्षं स्यादित्यापत्तिवारणार्थमेव अयोग्याभावप्रत्यक्षे तद्धेतुतास्वीकारादिति भावः । संसर्गाभाव इत्यादि । यद्यप्येतादृशाभिप्राये संसर्गाभावे योग्यताप्रदर्शनमफलमेव तादृशयोग्यत्वाकल्पनेऽपि गुरुत्वाभावादौ विषयत्वाभावेन अप्रत्यक्षत्त्वस्य पिशाचत्वाभावादौ विषयत्वाभावेन अप्रत्यक्षत्वस्य चोपपत्तेः । नच गुरुत्वाभावादेः प्रत्यक्षविषयत्वोपलक्षितत्वाभावे किं प्रयोजकमित्याकाङ्क्षानिरासायैव संसर्गाभावे योग्यता प्रदर्शितेति वाच्यं, गुरुत्वादौ विषयत्वाभावो यथा तादात्म्येन गुरुत्वत्वादिना प्रत्यक्षप्रतिबन्धकताप्रयुक्तस्तथा[3] प्रत्यक्षे सामान्यतः संसर्गाभावत्वेन प्रतिबन्धकत्वासंभवेऽपि गुरुत्वाभावादीनां तत्तद्व्यक्तित्वेन प्रत्यक्षप्रतिबन्धकत्वकल्पनयैव तेषां विषयत्वाभावोप-

---

१ चक्षुरादीन्द्रियैः. २ यद्यत्र रूपं स्यात् तर्हि उपलभ्येतेत्यापादयितुं शक्यत्वात्. ३ विषयतासंबन्धेन प्रत्यक्षं प्रति तादात्म्येन गुरुत्वं प्रतिबन्धकमिति प्रतिबध्यप्रतिबन्धकभावः.

संसर्गाभावप्रत्यक्षे प्रतियोगिनो योग्यता अन्योन्याभावप्रत्यक्षेऽधि-

दिनकरी ।

योगिनो योग्यतेति । योग्यमात्रप्रतियोगिकत्वे सति योग्यधर्ममात्रावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वमित्यर्थः । अत्र द्रव्यसामान्याभाववारणाय मात्रेति । गुरुत्ववद्घटात्यन्ताभाववारणाय विशेष्यदलम् । रूपगुरुत्वा-

रामरुद्री ।

पादनसंभवात्तथापि तत्तदभावानां तत्तद्व्यक्तित्वेन अनन्तप्रतिबन्धकताकल्पने गौरवमित्यभिप्रायेणैव योग्यताप्रदर्शनमिति बोध्यम् । **ननु** केयं योग्यता नाम न तावज्जातिरूपेति शक्यते वक्तुं अभावावृत्तित्वप्रसङ्गात् । नापि प्रत्यक्षप्रयोजकोपाधिरूपा सप्तातिरिक्तपदार्थस्य सिद्धान्ते अभावात् । नचाभावरूपैव सेति वाच्यं, कस्याभावरूपा सेत्याक्षेपस्य तथाप्यनुद्धारादिति । मैवम्, प्रतिबन्धकाभावत्वस्यैव योग्यतारूपत्वोपगमाद्घटादियोग्यत्वस्य गुरुत्वाद्ययोग्यत्वस्य चोपपादनसंभवात् । नचैवं गुरुत्वाभावादीनां गुरुत्वाप्रतियोगिकाभावत्वेनैकप्रतिबन्धकतासंभवेऽपि परमाण्वादितद्गतानन्तरूपादीनां च मनस्त्वपिशाचत्वादीनां च अभावव्यक्तीनां तत्तद्व्यक्तिप्रतियोगिकाभावत्वेन अनन्तप्रतिबन्धकताकल्पनेन गौरवमपरिहार्यमेवेति वाच्यम् । योग्यमात्रप्रतियोगिकत्वे सति योग्यमात्रधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकान्यसंसर्गाभावत्वेनैकप्रतिबन्धकतायाः प्रदर्शनायैव एतादृशयोग्यतानिर्वचनादिति ध्येयम् । अथैवमपि पिशाचत्वादीनां संसर्गाभावप्रत्यक्षानुपपत्तिरशक्यसमाधिरेव निरुक्तप्रतिबन्धकतावच्छेदकधर्माक्रान्तत्वात्तेषामभावानामिति चेन्न । अन्योन्याभावभिन्नत्वरूपसंसर्गाभावत्वस्य पिशाचत्वाभावाभावेन प्रतिबन्धकतावच्छेदकानाक्रान्तत्वात् । पिशाचत्वात्यन्ताभावस्य पिशाचभेदसमनियततया तदभिन्नत्वाद्वक्ष्यमाणान्योन्याभावयोग्यतायास्तत्र सत्त्वाच्च न प्रत्यक्षानुपपत्तिः । यदिच समनियताभावानामनैक्यमते पिशाचत्वाभावप्रत्यक्षानुपपत्तिरिति विभाव्यते तदास्तु पिशाचत्वं नास्तीति प्रतीतावपि पिशाचभेद एव विषयः । मणिकारमते मूलमहीरुहो न विहंगमसंयोगीति प्रतीतेर्विहंगमसंयोगात्यन्ताभावविषयकत्ववत् प्रकृतग्रन्थस्य समनियताभावैक्यपक्षमवलम्ब्यैव प्रवृत्तिरित्यस्यापि सुवचत्वाच्च तदनैक्यपक्षमवलम्ब्यैव द्वितीययोग्यानुपलब्धेः पूर्वं हेतुताङ्गीकारस्यापि सयुक्तिकत्वाच्चेति विभावनीयं सुधीभिः । ननु प्रतियोगिनिष्ठयोग्यतायाः संसर्गाभावे असत्त्वात्कथं तस्याः संसर्गाभावयोग्यतात्वमित्यभिप्रायेणाह—**योग्यमात्रेति** । द्रव्यसामान्याभाववारणायेति । तत्प्रत्यक्षवारणायेत्यर्थः । एवमग्रेऽपि गुरुत्ववद्घटात्यन्ताभावेत्यस्य गुरुत्वावच्छिन्नघटादिनिष्ठप्रतियोगिकात्यन्ताभावोऽर्थस्तेन गुरुधर्मस्य प्रतियोगितानवच्छेदकतया गुरुत्वघटत्वोभयधर्मावच्छिन्नाभावस्याप्रसिद्धत्वेऽपि न क्षतिः अत एव नात्र मात्रपदव्यावृत्तिः संभवतीति तद्व्यावृत्तिमन्यत्रैव दर्शयति—**रूपेति** । रूपस्य गुरुत्वस्येव सत्त्वादुभयावच्छि-

अलौकिकस्तु व्यापारस्त्रिविधः परिकीर्तितः ।
सामान्यलक्षणो ज्ञानलक्षणो योगजस्तथा ॥ ६३ ॥

करणयोग्यतापेक्षिता अतस्तम्भादौ पिशाचादिभेदोऽपि चक्षुषा गृह्यते । एवं प्रत्यक्षं लौकिकालौकिकभेदेन द्विविधं तत्र लौकिकप्रत्यक्षे षोढासन्निकर्षो वर्णितः अलौकिकसंनिकर्षस्त्विदानीमुच्यते । **अलौकिकस्त्विति** । व्यापारः सन्निकर्षः । **सामान्यलक्षण**

दिनकरी ।

न्यतरावच्छिन्नाभाववारणाय विशेष्यदले मात्रेति । **अधिकरणयोग्यतेति** । योग्याधिकरणवृत्तित्वमित्यर्थः । इदं चाभावग्राहकयोग्यसन्निकर्षप्रदर्शनार्थं तेन स्तम्भ इववाय्वादौ न पिशाचान्योन्याभावप्रत्यक्षमिति भावः । अन्योन्याभावे योग्यता तु जात्यवच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वजात्यतिरिक्तयोग्यधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वान्यतरदेव तेन स्तम्भे पिशाचान्योन्याभावपिशाचवदन्योन्याभावयोः प्रत्यक्षत्वाप्रत्यक्षत्वोपपत्तिरित्यन्यत्र विस्तरः । धूमत्वादिसामान्यलक्षणाया इन्द्रियजन्यत्वाभावाद्व्यापारत्वकथनमसङ्गतमत आह—**व्यापारः संनिकर्ष इति** ।

रामरुद्री ।

न्नाभावस्याप्रसिद्ध्या अन्यतरावच्छिन्नेति एतच्चापाततः रूपवान्नास्तीति यत्र प्रतीतिः तत्रैवान्यतरवान्नास्तीति प्रतीतेर्लाघवाद्रूपमात्रस्यैव तादृशप्रतियोगितावच्छेदकत्वौचित्यान्मात्रपदप्रयोजनं रूपावच्छिन्नाभावप्रत्यक्षवारणमेव उद्भूतानुद्भूतरूपयोग्यायोग्ययोर्द्वयोरेव तदभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वादिति मन्तव्यम् । **योग्यसंनिकर्षेति** । इन्द्रियसंयुक्तयोग्यविशेषणरूपाभावग्राहकसंनिकर्षप्रदर्शनपरमेवेदं नत्वन्योन्याभावयोग्यताप्रदर्शनपरमिति भावः । **तेनेति** । एतादृशसंनिकर्षस्यैवाभावग्राहकत्वेनेत्यर्थः । अन्योन्याभावयोग्यताया मूलेऽनुक्तत्वात्तामेवाह—**अन्योन्येति** । नन्वेतादृशयोग्यतायाः किमित्यन्योन्याभावप्रत्यक्षप्रयोजकताकल्पनीयेत्याशङ्कायामाह—**तेनेति** । पिशाचभेदप्रत्यक्षोपपत्तये जात्यवच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वोपादानं घटवदन्योन्याभावादेः प्रत्यक्षोपपत्तये जात्यतिरिक्तेत्यादि उपात्तमिति बोध्यम् । नन्विन्द्रियसन्निकृष्टयोग्यविशेषणता अभावग्राहकसंनिकर्ष इत्युक्तं तत्र योग्यत्वं महत्त्वोद्भूतरूपावच्छिन्नत्वमेवान्यस्य दुर्वचत्वात्तथा च परमाणौ महत्त्वाभावस्य वायावुद्भूतरूपाभावस्य च प्रत्यक्षं न स्यादित्यत आह—**अन्यत्र विस्तर इति** । अयं भावः—महत्त्वाभावप्रत्यक्ष इन्द्रियसंयुक्तोद्भूत-

---

१ अनेन पिशाचे स्तंभभेदो न गृह्यत इति सिद्धम्.

इति । सामान्यं लक्षणं यस्येत्यर्थः[1] । तत्र लक्षणपदेन यदि स्वरूपमुच्यते तदा सामान्यस्वरूपा प्रत्यासत्तिरित्यर्थो लभ्यते तच्चेन्द्रि[2]यसंबद्धविशेष्यकज्ञानप्रकारीभूतं बोध्यं तथा हि यत्रेन्द्रियसंयुक्तो धूमादिस्तद्विशेष्यकं धूम इति ज्ञानं यत्र जातं तत्र ज्ञाने धूमत्वं प्रकारस्तत्र धूमत्वेन संनिकर्षेण धूमा इत्येवं रूपं सकलधूमविषयकं ज्ञानं जायते । अत्र यदीन्द्रियसंबद्धप्रकारीभूतमित्येवोच्यते तदा

दिनकरी ।

यद्यपि धूमत्वादेरिन्द्रियप्रतियोगिकत्वाभावात् सन्निकर्षत्वमयुक्तम्, तथापि संयोगस्येन्द्रियप्रतियोगिकत्वात् तद्घटितस्येन्द्रियसंयुक्तविशेष्यकज्ञानप्रकारीभूतधूमत्वादेः प्रत्यासत्तितानिर्वाहः । **तच्च सामान्यस्वरूपं च । अत्र यदीति ।** इन्द्रियसंबद्धं सामान्यं प्रत्यासत्तिरित्युच्यते तदेत्यर्थः । ननु यत्र चक्षुःसंनिकर्षेण धूम इति ज्ञानं जनितं तत्र चक्षुःसंयोगविगमेऽपि तादृशज्ञानमादायेन्द्रियसंबद्धविशेष्यकज्ञानप्रकारस्य धूमत्वादेर्धूमान्तरे सत्त्वाद्धूमान्तराणां सामान्यलक्षणया ज्ञानापत्तिः न च

रामरुद्री ।

रूपं विशेषणतासंनिकर्षः उद्भूतरूपाभावप्रत्यक्षे चेन्द्रियसंयुक्तमहद्विशेषणतैव संनिकर्षः कारणमतो नानुपपत्तिरिति—**संनिकर्ष इतीति** । ननु संनिकर्षत्वमिन्द्रियसंबन्धत्वमेव तदपि सामान्यस्येन्द्रियप्रतियोगिकत्वाभावेन दुरुपपादमेवेत्याशङ्क्य समाधत्ते—**यद्यपीति । प्रत्यासत्तितानिर्वाह इति** । यद्यप्येवमपि ज्ञानलक्षणयोगजधर्मयोरिन्द्रियप्रतियोगिकत्वानुपपत्तिस्तदवस्थैव तथापि कालेन स्वाश्रयत्वविशिष्टयोस्तयोः संनिकर्षत्वाभ्युपगमादाश्रयत्वस्य सप्रतियोगिकत्वमिवेन्द्रियप्रतियोगिकस्य ज्ञानस्य विषयतया विषयवृत्तितया धर्मस्य स्वजन्यज्ञानविषयतावच्छेदकत्वोपलक्षितधर्मसंबन्धेन विषयवृत्तितया च तदनुयोगिकत्वस्याप्युपपत्त्या नानुपपत्तिः । नन्वेवं व्यापारविरहेणालौकिकप्रत्यक्षे इन्द्रियस्य करणत्वं कथमुपपादनीयमिति चेत्, संयोगस्यैव व्यापारत्वोपगमेनेति गृहाण । कथमन्यथा स्मरणाद्यात्मकज्ञानलक्षणप्रत्यासत्तेः करणीभूतेन्द्रियाजन्यत्वात्तस्या व्यापारत्वासंभवेन इन्द्रियस्य करणत्वमिति भावः । चक्षुःसंनिकर्षेणेत्यस्य विनश्यदवस्थापन्नेत्यादिः । तेन चक्षुःसंयोगं विनापीत्यस्य नासंगतिः । **धूमान्तर इति ।** प्रत्यक्षभूतधूमभिन्नधूम इत्यर्थः । प्रत्यक्षधूमव्यक्तेर्द्वितीयक्षणे तज्ज्ञानरूपज्ञानलक्षणप्रत्यासत्त्या अलौकिकप्रत्यक्षं इष्टमेवेत्यत आन्तरपदम् । **ज्ञानापत्तिरिति ।**

---

१ सामान्यं लक्षणं यस्येति व्युत्पत्तौ. २ सामान्यं च.

धूलीपटले धूमत्वभ्रमानन्तरं सकलधूमविषयकं ज्ञानं न स्यात् तत्र[1] धूमत्वेन सह इन्द्रियसंबन्धाभावात् । मन्मते[2] त्विन्द्रियसंबद्धं धूलीपटलं तद्विशेष्यकं धूम इति ज्ञानं तत्र प्रकारीभूतं धूमत्वं प्रत्यासत्तिः । इन्द्रियसंबन्धश्च लौकिको ग्राह्यः । इदं[3] च बहिरिन्द्रियस्थले

दिनकरी ।

तदा धूमो नेन्द्रियसंबद्धः ज्ञानलक्षणात्मकसन्निकर्षस्य धूमे सत्त्वात् । नच तत्रैकक्षणे सामान्यलक्षणाजन्यज्ञानस्वीकारे क्षतिविरह इति वाच्यं, तन्मूलकज्ञानधारापत्तेर्दुर्वारत्वादित्यत आह—**लौकिको ग्राह्य इति ।** अत्र[4] लौकिकसन्निकर्षस्य विशेषणविधया घटकत्वं बोध्यम् अन्यथा तत्र धूमे पूर्वकालीनचक्षुःसंयोगमादाय तद्दोषतादवस्थ्यमिति ध्येयम् । **इदमुपलक्षणं** यत्र चक्षुःसंयोगे विद्यमानेऽपि दोषवशान्न धूमचाक्षुषं किंतु

रामरुद्री ।

पूर्वं धूमान्तर एव संनिकर्षस्योपपादितत्वया तस्यैव ज्ञानापादनम् । लभ्यत इति नेष्टापत्तिसंभवः । **संबद्ध इति ।** इन्द्रियसंबन्धस्य विशेषणतया संनिकर्षघटकत्वोपगमान्नोक्तापत्तिरिति भावः । **एकक्षण इति ।** एतत्पूर्वं चक्षुःसंयोगसत्त्वेन सामान्यलक्षणया ज्ञानोत्पत्ताविष्टापत्तेः ज्ञाननाशानन्तरं च ज्ञानप्रकारत्वविरहादेव आपत्त्यसंभवादिति भावः । नचैवमपि ज्ञानद्वितीयतृतीयक्षणयोरापत्तिसंभवादेकक्षण इत्यसङ्गतमिति वाच्यम् । यत्र तत्पूर्वक्षणेऽपि घटत्वप्रकारकज्ञानमासीत्तत्र जायमानस्यैव सामान्यलक्षणया सकलधूमविषयकतया क्षणद्वयेऽपि तादृशज्ञानस्य सर्ववादिसिद्धतया तृतीयक्षण एव तदापत्तिः कर्तव्येत्यभिप्रायेण एकक्षणाभिधानात् । **क्षतिविरह इति ।** क्षणस्यातिसूक्ष्मत्वेन तत्क्षणे तादृशज्ञानानुत्पादस्य प्रमाणेन निश्चेतुमशक्यत्वादिति भावः । **तन्मूलकेति ।** आपाद्यमानज्ञानव्यक्तिमूलकेत्यर्थः । **ज्ञानाधारेति ।** सामान्यलक्षणया प्रत्यक्षेत्यर्थः । लौकिकसंनिकर्षस्य अहेतुत्वेन पूर्वपूर्वज्ञानव्यक्तेरेव संनिकर्षसंपादकत्वादिति भावः । यद्यपि सिद्धान्ते विह्न इति ज्ञानानन्तरं मनसा सामान्यप्रत्यासत्तिजन्यज्ञानधारा इष्टैव तथाप्यत्र चाक्षुषसामान्यप्रत्यासत्तिजन्यज्ञानस्य यत्किंचित्सामान्याश्रयादेर्लौकिकत्वनियमेन चाक्षुषतादृशज्ञानधाराया एवापादनान्नानुपपत्तिरित्यवधेयम् । **विशेषणविधयेति ।** विशेषणत्वेनेत्यर्थः । विशेषणत्वं च स्व[5]विशेष्यान्वयित्वसंनिकर्षविशेष्यभूतसंनिकर्षवता विशेष्यतासंबन्धेन अन्वयिनि ज्ञाने समानकालीनत्वसंब-

१ धूलीपटले धूमभ्रमस्थले. २ इन्द्रियसंबद्धविशेष्यकज्ञाने प्रकारीभूतसामान्यं प्रत्यासत्तिरितिमते. ३ इन्द्रियसंबद्धविशेष्यकज्ञानप्रकारीभूतज्ञानसामान्यस्य प्रत्यासत्तित्वकथनम्. ४ इन्द्रियसंबद्धविशेष्यकज्ञाने प्रकारीभूतमित्यत्र. ५ स्वं विशेषणम्.

मानसस्थले तु ज्ञानप्रकारीभूतं सामान्यं प्रत्यासत्तिः परन्तु समानानां भावः सामान्यं तच्च क्वचिन्नित्यं धूमत्वादि क्वचिच्चानित्यं घटादि यत्रैको घटः संयोगेन भूतले समवायेन कपाले वा ज्ञातस्तदनन्तरं सर्वेषामेव तद्धटवतां भूतलादीनां वा कपालादीनां ज्ञानं भवति,

दिनकरी ।

धूमत्वप्रकारकं स्मरणं तत्र धूमत्वसामान्यलक्षणाजन्यज्ञानापत्तिवारणाय सामान्यलक्षणाघटकज्ञाने तदिन्द्रियजन्यत्वस्य वाच्यत्वात् । नन्विन्द्रियसंबद्धेत्यत्र लौकिकसंबन्धः ज्ञानप्रकारेत्यत्र ज्ञानस्य तदिन्द्रियजन्यत्वं चेद्विवक्षितं तदाणुत्वेन यत्किंचिदणूपस्थितावणुत्वसामान्यलक्षणया सकलाणुगोचरो मानसो बोधो न स्यात् तदाणौ मनसो लौकिकसंबन्धस्य ज्ञाने मनोजन्यत्वस्य चाभावादत आह—**इदंचेति** । **तथा च** बहिरिन्द्रियेण सामान्यलक्षणया ज्ञाने जननीये तद्विवक्षितं न तु मानससामान्यलक्षणाजन्यज्ञाने इति नोक्तदोष इति भावः । आसत्तिराश्रयाणां त्वित्यादिमूलमवतारयितुं भूमिकां रचयति—**परन्त्वित्यादिना** । भूतले इत्यस्य ज्ञात इत्यनेनान्वयः । भूतलादीनामित्यादिना संयोगेन

रामरुद्री ।

न्धेन संनिकर्षस्य विवक्षणाद्विशेषणत्वमिति भावः । वाच्यत्वादित्यस्य विशेषणतयेत्यादिः । तथाच तदिन्द्रियेण सामान्यलक्षणया ज्ञाने जननीये तदिन्द्रियजन्यतदिन्द्रियलौकिकसंनिकर्षवद्विशेष्यकज्ञानप्रकारीभूतं सामान्यं संनिकर्ष इति भावः । **मनोजन्यत्वस्य चेति** । यद्यपि ज्ञानसामान्यस्यैव मनोजन्यतयाऽणूपस्थितौ मनोजन्यत्वमस्त्येव तथापि स्मरणस्यापि कालोपाधिविधया[1] इन्द्रियजन्यत्वेन तद्वारणाय तदिन्द्रियनिष्ठजनकतानिरूपिततत्प्रत्यक्षविभाजकोपाध्यवच्छिन्नजन्यताया एव विवक्षणीयतया तादृशमनोजन्यतायाः सुखादिज्ञान एव सत्त्वान्नासंगतिः । **भूमिकामिति** । अवतारणानुकूला युक्तिरेव तद्भूमिका ज्ञायमानसामान्यमित्यत्र जातेरेव सामान्यपदार्थत्वे अनित्यसामान्यस्यैव अप्रसिद्ध्या तत्र दोषदानानुपपत्त्या तद्वारणार्थं सामान्यमुपेक्ष्य तज्ज्ञानस्य प्रत्यासत्तित्वोपगमवैयर्थ्यमित्यनित्यस्य सामान्यत्वव्यवस्थापनमुत्तरग्रन्थावतारणोपयुक्तमिति बोध्यम् । **मूले समानानामिति** । **तथा च** प्रकृते सामान्यपदं

---

१ कालोपाधित्वेन.

तत्रेदं बोध्यम् सामान्यं येन संबन्धेन ज्ञायते तेन संबन्धेनाधिकरणानां प्रत्यासत्तिः किंतु यत्र तद्धटनाशानन्तरं तद्धटवतः स्मरणं जातं तत्र सामान्यलक्षणया सर्वेषां तद्धटवतां भानं न स्यात् सामान्यस्य तदानीमभावात् किंचेन्द्रियसंबद्धविशेष्यकं घट इति ज्ञानं यत्र जातं तत्र परदिने इन्द्रियसंबन्धं विनापि तादृशज्ञानप्रकारीभूतसामान्यस्य सत्त्वात् तादृशज्ञानं कुतो न जन्यते तस्मात्सामान्यवि-

दिनकरी।

तद्धटाधिकरणद्रव्यान्तरपरिग्रहः । **तत्रेदं बोध्यमिति**। ज्ञायमानमनित्यं सामान्यं तत्र प्रत्यासत्तिरिति बोध्यमित्यर्थः। परम्परया प्रत्यासन्नस्य घटत्वादेरेव प्रत्यासत्तित्वसंभवात् किं त्वित्यादिना वक्ष्यमाणदोषासङ्गतिरत आह—**परंत्विति । तथा च** घटत्वस्य परम्परया कपालादावज्ञानाद्वक्ष्यमाणदोषासङ्गतिः। **तेन संबन्धेनेति**। अन्यथा समवायेन ज्ञानप्रकारीभूतघटत्वादिसामान्यप्रत्यासत्त्या कालादिज्ञानापत्तेरिति भावः। **किंत्विति** । एवं चेत्यर्थः। **किंचेति । कुतो न जन्यत इति** । इदमापाततः सामान्यलक्षणाघटकीभूतलौकिकसन्नि-

रामरुद्री।

यौगिकमेव न तु पारिभाषिकमिति भावः। **परिग्रह इति**। यद्यपि समवायेन तद्धटाधिकरणं कपालमेवेति मूले कपालादीनामित्यसंगतं तथापि तद्धटादिमतामिति पूर्ववाक्यस्थादिपदेन पटादेरपि परिग्रहात्तदनुरोधेन यत्रैकघट इति तत्पूर्ववाक्यस्थघटपदस्यापि पटाद्युपलक्षकत्वेन आदिपदेन तस्यापि संग्रहसंभवान्नासंगतिः । कालादीत्यादिना विषयतया धूमत्वादिमतां ज्ञानादीनां परिग्रहः । अव्यवहितपूर्वोक्तयुक्त्यैवोत्तरत्र आपादनीयतया किंत्वित्यसंगतमतस्तस्यैवंचेत्यर्थकतामाह—**एवंचेत्यर्थ इति** । यद्यप्यत्रैतद्धटवान् कपाल इति प्रत्यक्षे परम्परासंबन्धेन घटत्वस्यापि प्रकारता कल्पयितुं शक्यते तन्नाशानन्तरं कपालादिप्रत्यक्षस्यैव तत्कल्पकस्य सत्त्वात् । नचैवमपि तादृशाशाब्दादिस्थले का गतिरिति वाच्यम्। तत्रापि विशिष्टवैशिष्ट्यबोधमर्यादया मतुबर्थसंबन्धे निरूपितत्वसंबन्धेन घटस्यैव तद्विशेषणतापन्नघटत्वस्यापि अन्वयसंभवात्समवायसंयोगयोरिव स्वाश्रयाश्रयत्वस्यापि मतुपा बोधयितुं शक्यत्वाच्च तथापि यत्र तद्व्यक्तिमानित्याकारकशाब्दादिज्ञानं तत्र घटत्वस्य कथंचित्प्रकारत्वसंभवेन अनुपपत्तिर्द्रष्टव्या। **कुतो न जन्यत इति**। अत्र यद्यपि परदिनेऽयं घट इति ज्ञानं यदि स्मर-

आसत्तिराश्रयाणां तु सामान्यज्ञानमिष्यते ।
तदिन्द्रियजतद्धर्मबोधसामग्र्यपेक्षते ॥ ६४ ॥

षयकं ज्ञानं प्रत्यासत्तिः न तु सामान्यमित्याह—**आसत्तिरिति** । आसत्तिः प्रत्यासत्तिरित्यर्थः । तथा[1] च सामान्यलक्षणमित्यत्र लक्षणशब्दस्य विषयोऽर्थः तेन सामान्यविषयकं ज्ञानं प्रत्यासत्तिरित्यर्थो लभ्यते । ननु चक्षुःसंयोगादिकं विनापि सामान्यज्ञानं यत्र वर्तते तत्र सकलघटादीनां चाक्षुषप्रत्यक्षं स्यादत आह—**तदिति** । अ-

दिनकरी ।

कर्षस्य विशेषणत्वविवक्षणेन कालान्तरीयसंयोगमादायोक्तातिप्रसङ्गस्याभावादिति । तस्मा[2]त्पूर्वोक्तदोष एवात्र कल्पे बोध्यः । न च तत्र स्वसमवायिसमवायादिसंबन्धेन घटत्वादेरेवासत्तितया पूर्वोक्तदोषोऽपि न संभवतीति वाच्यं समवायादिना घटत्वं कपालादौ यदि न ज्ञातं किंतु तदा घट एव समवायादिना ज्ञातस्तदुत्तरमपि तद्घटाश्रयकपालानां ज्ञानस्य सर्वानुभवसिद्धस्य घटत्वप्रत्यासत्त्या उपपादनासंभवात् । एवं ज्ञायमानस्य प्रत्यासत्तित्वे चैत्रीयज्ञानविषयसामान्यप्रत्यासत्त्या मैत्रस्य तदाश्रयप्रत्यक्षापत्तिभिया तत्पुरुषीयत्वनिवेशस्यावश्यकतया गौरवम् ज्ञानस्य प्रत्यासत्तित्वे तु पुरुषनिष्ठप्रत्यासत्त्या[3] हेतुत्वान्न तत्पुरुषीयत्वनिवेश इति लाघवमित्यपि बोध्यम् । **तेन सामान्यविषयकं ज्ञानमिति ।**

रामरुद्री ।

णादिरूपं तदा तदिन्द्रियजन्यत्वाभावादेव नापत्तिर्यदि चाक्षुषं तदा चक्षुःसंयोगावश्यकतेति नापत्तिसंभवः तथापि अलौकिकचाक्षुषमादाय आपत्तिर्बोध्या । **विशेषणत्वविवक्षणेनेति** । विशेष्यतासमानकालीनं तद्विशेष्यताव्यावर्तकत्वेनेत्यर्थः । अन्यथा यत्र धूमे चक्षुःसंयोगे सत्यपि धूमस्मरणमूलकं धूमकालीनो घट इति धूमांशे अलौकिकचाक्षुषं तदा धूमत्वप्रत्यासत्त्या चक्षुषा सकलधूमविषयकचाक्षुषापत्तिरिति भावः । ननु तद्घटवान् तद्व्यक्तिमान्वा कपाल इति ज्ञानस्य कपालांशे घटत्वप्रकारकत्वस्य प्रत्यक्षसिद्धत्वेऽपि उत्तरकालीनकार्यानुरोधेन तत्र तदनुमेयमित्यस्वरसात्सामान्यप्रत्यासत्तित्वपक्षे तत्पुरुषीयत्वनिवेशप्रयुक्तगौरवमाह—**एवमिति** । पुरुषनिष्ठप्रत्यासत्त्या समवायेन ।

---

१ सामान्यज्ञानस्य प्रत्यासत्तित्वं वक्तुं भूमिकां रचयति—तथाचेति. २ उपसंहरति—तस्मादिति. ३ समवायेन.

दिनकरी।

इन्द्रियसंबद्धविशेष्यकं सामान्यप्रकारकं ज्ञानमित्यर्थः। यद्वा सामान्यविषयकं ज्ञानमात्रमित्यर्थः। सामान्यविषयकज्ञानत्वं प्रत्यासत्तितावच्छेदकमिति यावत्। तथा चात्र कल्पे इन्द्रियसंबद्धविशेष्यकत्वप्रकारकत्वतदिन्द्रियजन्यत्वानि ज्ञानस्य विशेषणानि नोपादेयानीति। पूर्वमते तु तदिन्द्रियजन्यत्वादेर्निवेशेन इन्द्रियभेदेन कार्यकारणभावभेदकल्पनेन च गौरवमिति भावः। एतन्मते च निर्विकल्पकसाधारणं स्मरणसाधारणं च सामान्यज्ञानमात्रं प्रत्यासत्तिः। तथाच घटत्वप्रकारकप्रत्यक्षत्वं कार्यतावच्छेदकं घटत्वज्ञानत्वं च कारणतावच्छेदकं स्वप्रकारीभूतघटत्वाश्रयत्वं च कार्यतावच्छेदकः संबन्धः स्वविषयघटत्वाश्रयत्वं कारणतावच्छेदकः संबन्धः चक्षुःसंयोगादिशून्यकाले पूर्वोक्तातिप्रसङ्गस्य वक्ष्यमाणतदिन्द्रियजेत्यादिनैव वारणादिति ध्येयम्। अणुत्वज्ञानमात्रेणैव

रामरुद्री।

इन्द्रियसंबन्धेति। नन्वेतत्कल्पे सामान्यज्ञानमात्रस्य प्रत्यासत्तित्वेऽपि न दोषः इन्द्रियसंबन्धाभावदशायां सामान्यप्रत्यासत्त्या ज्ञानोत्पादस्य मूलकृतैव वारणीयत्वादित्यभिप्रायेणाह—**यद्वेति**। एतत्कल्पे लाघवान्तरमपि प्रदर्शयति—**तथाचेति**। **कल्पनेन चेति**। चकारेण पूर्वोपदर्शितविशेषणत्रयघटकत्वेन कारणतावच्छेदकशरीरगौरवस्य समुच्चयः यद्यपि सामान्यप्रकारकत्वस्थाने सामान्यविषयकत्वप्रवेशे ज्ञानप्रत्यासत्तित्वपक्षेप्यवशिष्ट एव तथापि त्रितयघटितत्वं कारणतावच्छेदकस्येति दर्शयितुमेतदुत्कीर्तनमिति ध्येयम्। निर्विकल्पकस्मरणसाधारणत्वं ज्ञानान्तर्गतनिर्विकल्पकादिकत्वं इदं च सामान्यज्ञानमात्रशब्दार्थे सामान्यज्ञानसामान्ये विवक्षितं निर्गलितकार्यतावच्छेदककारणतावच्छेदकधर्मसमवधाने तन्मतानुसारेण दर्शयति—**तथाचेति**। सामान्यलक्षणाजन्यप्रत्यक्षे नियमेन घटत्वस्य प्रकारतया भानोपपत्तये घटत्वप्रकारकत्वस्य कार्यतावच्छेदकघटकतया उपादानम्। नचैवमपि प्रत्यक्षे संनिकर्षं विना भानासंभवाद्घटत्वे सामान्यप्रत्यासत्त्यभावात्कथं घटत्वस्य स्मरणादिना सामान्यज्ञानेन जन्ये प्रत्यक्षे भानमिति वाच्यम्। ज्ञानप्रत्यासत्तेस्तत्र सत्त्वात्। **स्वकारणीभूतेति**। एतच्चापाततस्तथासति घटत्वसामान्यादिलक्षणादिजन्यप्रत्यक्षे निखिलघटादिभाननियमानुपपत्तेः। किंत्वलौकिकविषयतैव कार्यतावच्छेदकसंबन्धः संनिकृष्टघटांशे च विषयताद्वयमुपगम्यते प्रयोजकसत्त्वादिति मन्तव्यम्। **ननु** सामान्यस्य प्रत्यासत्तित्वनये पूर्वोक्तरीत्या कार्यकारणभावे लाघवसत्त्वेऽपि सामान्यलक्षणप्रत्यासत्त्या तदिन्द्रियजन्यप्रत्यक्षंप्रति तदिन्द्रियजन्यतद्धर्मप्रकारकलौकिकप्रत्यक्षस्य नानाकारणघटितगुरुभूतसामग्र्याः

स्यार्थः यदा बहिरिन्द्रियेण सामान्यलक्षणया ज्ञानं जननीयं तदा यत्किञ्चिद्धर्मिणि तत्सामान्यस्य तदिन्द्रियजन्यज्ञानस्य सामग्र्यपेक्षिता सा च सामग्री चक्षुःसंयोगालोकसंयोगादिकं[1] तेनान्धकारादौ चक्षुरादिना तादृशं ज्ञानं न जन्यते । ननु ज्ञानलक्षणाप्रत्यासत्ति-

दिनकरी ।

सकलाणुगोचरमानसबोधोदयादाह—**बहिरिति** । आलोकसंयोगादिकमित्यादिना दोषाभावपरिग्रहः । **न जन्यत इति** । अयमाशयः— यदा घटचक्षुःसंनिकर्षादिघटिता चाक्षुषादिसामग्री तदुत्तरक्षणे[2] घट इति चाक्षुषं सैव सामान्यलक्षणा तयोत्तरक्षणे[3] सकलघटविषयकं ज्ञानं न जन्यत इति प्राचीनमते क्षणैकविलम्बः कल्प्यते । तत्र च मानाभावः यदैव घट इति चाक्षुषमुत्पद्यते तदैव संनिकृष्टघटांशे लौकिकमन्यघटांशेऽलौकिकमित्यभ्युपगमात्तथा च सामान्यलक्षणाजन्यघटत्वप्रकारकचाक्षुषत्वस्य व्यापकं घटत्वप्रकारकलौकिकचाक्षुषत्वमिति फलितम् । तथाच चक्षुःसंनिकर्षादिशून्यकाले व्यापकधर्मावच्छिन्नजनकसामग्र्याः

रामरुद्री ।

तत्सहकारित्वं कल्पनीयमितीन्द्रियभेदेन सामान्यप्रत्यासत्तिजन्यप्रत्यक्षे गुरुतरसामग्रीकारणताकल्पनस्यावश्यकतया नैतन्मते लाघववार्तापि । नच प्राचीनमते पुरुषभेदेन अनन्तकार्यकारणभावः कल्पनीयः नवीनमते तदभावाल्लाघवमिति वाच्यम् । एतन्मतेऽपि सामग्र्यास्तत्पुरुषीयचक्षुःसंयोगादिघटितत्वेन लौकिकसंबन्धेन तत्पुरुषीयचाक्षुषं प्रति तेन संबन्धेन तत्पुरुषीयचक्षुःसंयोगादिघटितसामग्र्याः कारणताकल्पनस्यावश्यकतायाः तादृशलाघवस्याप्यभावात् अन्यथा पुरुषान्तरीयचक्षुःसंयोगादिघटितसामग्रीतः पुरुषान्तरीयनिमीलितनयनस्यापि सामान्यज्ञानवतः प्रत्यासत्तिजन्यचाक्षुषापत्तिरित्याशङ्कामाशयवर्णनेन निराकरोति—**अयमाशय इति** । **चाक्षुषादिसामग्रीति** । विशिष्टचाक्षुषादिसामग्रीत्यर्थः । तेन निर्विकल्पकस्यापि लाभः अन्यथा तदुत्तरक्षणे घट इति विशिष्टचाक्षुषानुपपत्तेरिति ध्येयम् । इत्यभ्युपगमात् इत्यभ्युपगमसंभवात् । इदंच मानाभावे हेतुः । **व्यापकधर्मावच्छिन्नेति** । **अयं भावः** । व्याप्यधर्मावच्छिन्नस्योत्पत्तौ व्यापकधर्मावच्छिन्नसामग्र्याः प्रयोजकत्वस्य क्लृप्ततया । अतएव तत्पुरुषीयचक्षुःसंयोगादिघटितसामाग्रीविरहदशायां तत्पुरुषीयसामान्यप्रत्यासत्तिजन्यघटत्वादिप्रकारक-

---

१ चक्षुःसंयोगादेः सामग्रीत्वकथनेन. २ चक्षुःसंनिकर्षादिघटितसामग्र्युत्तरक्षणे. ३ सामान्यलक्षणया.

विषयी यस्य तस्यैव व्यापारो ज्ञानलक्षणः ।

यदि ज्ञानरूपा सामान्यलक्षणापि ज्ञानरूपा तदा तयोर्भेदो न स्यादत आह । **विषयीति** । सामान्यलक्षणाप्रत्यासत्तिर्हि तदाश्रयस्य[1] ज्ञानं जनयति ज्ञानलक्षणाप्रत्यासत्तिस्तु यद्विषयकं ज्ञानं तस्यैव प्रत्यासत्तिः अत्रायमर्थः प्रत्यक्षे सन्निकर्षं विना भानं न संभवति तथाच सामान्यलक्षणां विना धूमत्वेन सकलधूमानां वह्नित्वेन सकलवह्नीनां च भानं कथं भवेत् तदर्थं[2] सामान्यलक्षणा स्वीक्रियते । नच सकलवह्निधूमभानाभावे का क्षतिरिति वाच्यं प्रत्यक्षधूमे वह्निसंबन्धस्य गृहीतत्वात् अन्यधूमस्य चानुपस्थितत्वात् धूमो वह्निव्याप्यो नवेति संशयानुपपत्तेः । मन्मते तु सामान्यलक्षणया सकलधूमोपस्थितौ कालान्तरीयदेशान्तरीयधूमे वह्निव्याप्यत्वसंदेहः संभवति । न च सामान्यलक्षणास्वीकारे प्रमेयत्वेन सकलप्रमेयज्ञाने[3] जाते सार्वज्ञापत्तिरिति वाच्यं प्रमेयत्वेन सकलप्रमेयज्ञाने जातेऽपि विशिष्य

दिनकरी ।

सहकारिण्या विरहादेव न चाक्षुषं सामान्यलक्षणया ज्ञानमिति । **यदि ज्ञानरूपेति** । अत्रत्यो यदिशब्दः सामान्यलक्षणापीत्युत्तरे योज्यः । सामान्यलक्षणास्वीकारे बीजमाह—**अत्रेति** । अयमर्थः अयमभिप्रायः । **भानं** विषयता । न संभवतीति प्रत्यक्षविषयतायाः संनिकर्षाश्रयत्वव्याप्यत्वा[4]दिति भावः । **वह्निसंबन्धस्य गृहीतत्वादिति** । तथा च प्रत्यक्षधूमे व्याप्तेर्निर्णयान्न तद्विशेष्यको[5] व्याप्यत्व[6]संशयः संभवतीति भावः । **अनुपस्थितत्वादिति** । तथाच धर्मिज्ञानाभावान्नतद्विशेष्यकोऽपि व्या-

रामरुद्री ।

चाक्षुषापादनं न संभवति नव्यमते अतिरिक्तकार्यकारणभावस्य अकल्पनाल्लाघवमक्षतमेवेति । ज्ञानरूपा यदीत्यत्र यदिशब्दस्य पूर्वान्वयित्वं न संभवति ज्ञानलक्षणया ज्ञानरूपतायाः सर्ववादिसिद्धत्वादतस्तद्भ्रमवारणायाह—**अत्रत्य इति** । वक्ष्यमाणस्य व्या-

---

१ सामान्याश्रयस्य. २ सकलवह्निधूमभानार्थम्. ३ प्रमेयमिति ज्ञाने जाते इत्यर्थः. ४ यत्र संनिकर्षाश्रयत्वं तत्रैव प्रत्यक्षविषयत्वमिति तात्पर्यम्. ५ धूमविशेष्यकः. ६ धूमो वह्निव्याप्यो नवेति संशयः.

सकलपदार्थानामज्ञातत्वेन सार्वज्ञ्याभावात् । **एवं** ज्ञानलक्षणाया अस्वीकारे सुरभिचन्दनमिति ज्ञाने सौरभस्य ज्ञानं कथं स्यात् । यद्यपि सामान्यलक्षणयापि सौरभस्य भानं संभवति तथापि सौर-

दिनकरी ।

प्यत्वसंशयः संभवतीति भावः। ज्ञानलक्षणास्वीकारे बीजमाह **एवमि-त्यादिना। कथं स्यादिति ।** चन्दनखण्डस्य चाक्षुषे जायमाने उपस्थि-तसौरभभानं न स्यात् सौरभांशे चक्षुःसंनिकर्षाभावादित्यर्थः । सौरभ-त्वप्रकारकलौकिकप्रत्यक्षसामग्र्याः सहकारिण्या विरहेण सौरभत्वसा-मान्यलक्षणयापि सौरभभानं न संभवतीति भावः । सुरभिचन्दनमि-त्यादौ सौरभादेर्भानं सौरभत्वादिसामान्यलक्षणयैव संभवति सौरभत्व-प्रकारकलौकिकप्रत्यक्षसौरभत्वावच्छिन्नप्रकारकप्रत्यक्षान्यतरसामग्रीसह-कारेणैव तस्याः फलजनकत्वाङ्गीकारात् प्रकृते च द्वितीयसामग्र्याः स-हकारिण्याः सत्त्वादित्यभिप्रायेणाह । **यद्यपीति । सौरभत्वस्य भान-मिति ।** स्वरूपतः सौरभत्वस्य भानमित्यर्थः । ज्ञानलक्षणया ज्ञानलक्ष-णयैव । तदानीं सौरभत्वांशे धर्मान्तरस्यागृहीततया सामान्यलक्षणया तद्भानानिर्वाहादिति भावः । ननु धर्मान्तरस्य सौरभांशेऽग्रहेऽपि सौरभ-

रामरुद्री ।

ध्येयग्रन्थार्थत्वाभावादाह—**अयमभिप्राय इति । संनिकर्षाभावादिति ।** योग्यवृत्तित्वविशिष्टसंनिकर्षाभावादित्यर्थः । तेन चन्दने चक्षुःसंयोगदशायां सौरभेऽपि संयुक्तसमवायस्य आवश्यकतेति न क्षतिः । अथवा सुरभि चन्दनमिति भ्रमात्मकप्रत्य-क्षाभिप्रायेण इदमुत्तरमिति नासंगतिः । **ननु** सुरभिचन्दनमिति प्रत्यक्षे सौरभत्वप्र-कारकज्ञानरूपसामान्यलक्षणप्रत्यासत्त्यैव सौरभभानं संभवतीत्याशङ्कां निराकरोति—**सौरभत्वेति ।** ननु मूले यद्यपीत्याद्याशङ्का न संगच्छते, उक्तरीत्या सामान्यलक्षणया सौरभभानसंभवादतः तद्भावमाह—**सुरभीत्यादि ।** अत्र च सौरभत्वावच्छिन्नप्रका-रकेत्यपपाठः । ज्ञानलक्षणप्रत्त्यासत्त्यनङ्गीकारे सौरभप्रकारकप्रत्यक्षसामग्र्या एव प्रकृते उपपादयितुमशक्यत्वात्किंतु सौरभत्वप्रकारकालौकिकमानससामग्रीसत्त्वेन एतादृशपाठे अनुपपत्त्यभावादिति ध्येयम् । **स्वरूपतः इति ।** प्रमेयत्वादिसामान्यलक्षणया प्रमे-यत्वादिना तद्भानसंभवेऽपि स्वरूपतः सौरभत्वभानं ज्ञानलक्षणानङ्गीकारे न संभवतीति भावः । धर्मान्तरेत्यत्र अन्तरपदं संपातायातं सौरभत्वांशे एकस्याप्रकारतया अभा-वादिति बोध्यम् । **तद्भानानिर्वाहादिति ।** सौरभत्वज्ञानरूपसामान्यप्रत्यासत्तेः सौ-

योगजो द्विविधः प्रोक्तो युक्तयुञ्जानभेदतः[1] ॥ ६५ ॥

भत्वस्य भानं ज्ञानलक्षणया[2]। एवं यत्र धूमत्वेन धूलीपटलं ज्ञातं तत्र धूलीपटलस्यानुव्यवसाये भानं ज्ञानलक्षणया । **योगज इति ।** योगाभ्यासजनितो धर्मविशेषः श्रुतिस्मृतिपुराणादिप्रतिपाद्य इत्यर्थः।

दिनकरी ।

त्वसामान्यलक्षणयैव सौरभत्वादेर्भानमस्तु सौरभत्वप्रकारकसौरभविशेष्यकत्वस्यैव तत्कार्यतावच्छेदकत्वादिति[3] चेन्न । सौरभत्वादिविषयताप्रयोजिकायाः स्वविषयसौरभत्वादिमत्त्वरूपस्य सामान्यलक्षणायाः संबन्धस्य सौरभत्वे अभावेन सामान्यलक्षणया तद्भानानिर्वाहात् सौरभत्वसामान्यलक्षणायाः कार्यतावच्छेदके सौरभत्वप्रकारकत्वनिवेशे प्रयोजनाभावाच्च । नच ज्ञानलक्षणायाः कारणत्वान्तरकल्पने गौरवभियैव सामान्यप्रकारकत्वस्य कार्यतावच्छेदके निवेश इति वाच्यम्, विशेषणज्ञानहेतुतयैव निर्वाहे ज्ञानलक्षणायाः कारणत्वान्तरकल्पनाविरहादिति। **ननु** विशेषणज्ञानजन्यतावच्छेदकं विशिष्टबुद्धित्वं ज्ञानलक्षणायास्तु वि-

रामरुद्री ।

रभत्वप्रकारतानिरूपिता लौकिकविषयतासंसर्गस्य कार्यतावच्छेदकसंबन्धत्वेऽपि प्रत्यक्षे संनिकृष्टस्यैव भानमिति नियमेन सौरभत्वे सामान्यप्रत्यासत्तेः कारणतावच्छेदकसंबन्धत्वेनाभावादिति भावः । अलौकिकविषयतासंबन्धेन प्रत्यक्षत्वावच्छिन्नं प्रत्येव सौरभत्वादिज्ञानस्य कारणता स्वीकार्या सौरभत्वादेः प्रकारतया भानं तु विशेषणज्ञानरूपकारणान्तरबलादेवोपस्थिता बाधितधर्मान्तरभानमपि सामान्यप्रत्यासत्तिजन्यप्रत्यक्षे इष्यत एव प्रत्यक्षसंनिकर्षानाश्रयस्य न भानमिति नियमोऽपि नाङ्गीक्रियत एव घटादिचाक्षुषे पटादेरभानं तु तद्भासककारणाभावादेव संभवतीत्याशयेनाह—**कार्यतावच्छेदक इति** । तथाविधसंबन्ध इत्यर्थः । **विशिष्टप्रत्यक्षत्वमिति** । तत्प्रकारकप्रत्यक्षंप्रति तज्ज्ञानत्वेन कारणमित्यभिप्रायेणेदं तथाच कार्यतावच्छेदकधर्मभेदेन कार्यकारणभावयोर्भिन्नत्वादेर्वा परस्यासिद्धिर्न संभवतीति भावः । **ननु** प्रत्यक्षे ज्ञानप्रत्यासत्तेः कारणतानङ्गीकरणीया विशेषणज्ञानकारणतायां तु युक्तिः पूर्वमुपदर्शितैवेत्यत

---

१ पञ्चम्यास्तसिल्. तथाच युक्तयुञ्जानभेदादित्यर्थः. २ ज्ञानलक्षणासंनिकर्षेण. ३ सामान्यलक्षणाकार्यतावच्छेदकमस्तु.

युक्तस्य सर्वदा भानं चिन्तासहकृतोऽपरः ।

युक्तयुञ्जानरूपयोगिद्वैविध्याद्धर्मस्यापि द्वैविध्यमिति भावः। **युक्तेति।** युक्तस्य तावद्योगजधर्मसहायेन मनसा आकाशपरमाण्वादिनिखिलपदार्थगोचरं ज्ञानं सर्वदैव भवितुमर्हति द्वितीयस्य[1] [2]चिन्ताविशेषोऽपि सहकारीति। **इति श्रीविश्वनाथपञ्चाननभट्टाचार्यविरचितायां सिद्धान्तमुक्तावल्यां प्रत्यक्षपरिच्छेदः ॥ १ ॥**

दिनकरी ।

शिष्टप्रत्यक्षत्व[3]मिति न क्लृप्तेन निर्वाहः । एवं यत्र ज्ञानलक्षणया स्वविषयमुख्यविशेष्यकं भानं तत्र विशेषणज्ञानकारणतया न निर्वाह इत्यत आह—**एवमिति ।** ज्ञानलक्षणया ज्ञानलक्षणयैव । तत्र धूमत्वज्ञानरूपसामान्यलक्षणायाः स्व[4]विषयधूमत्वाश्रयत्वसंबन्धेन धूलीपटलेऽभावेन सामान्यलक्षणयाऽनुव्यवसाये धूलीपटलभानासंभवादिति भावः। **सर्वदैवेति ।** ध्यानाद्यभावेऽपीत्यर्थः । **इति श्रीभारद्वाजकुलाम्बुधिपूर्णचन्द्रभट्टबालकृष्णात्मजमहादेवभट्टविरचिते मुक्तावलीप्रकाशे प्रत्यक्षखण्डम् ॥ १ ॥**

रामरुद्री ।

आह—**एवं यत्रेति । स्वविषयमुख्यविशेष्यकमिति ।** तथाच तद्विषयकलौकिकप्रत्यक्षं प्रति तद्विषयकत्वेन कारणत्वमावश्यकमन्यथा घटादिविशेष्यकालौकिकभानेन घटादेर्भानस्यालौकिकत्वापत्तिरिति भावः । **इत्यत आहेति ।** इत्यभिप्रायेण ज्ञानलक्षणप्रत्यासत्तेः प्रयोजनमाहेत्यर्थः । इति शिवम् । **इति दिनकरीतरङ्गिण्यां प्रत्यक्षतरङ्गः ॥ १ ॥**

---

१ युञ्जानस्य. २ चिन्ताविशेषः ध्यानविशेषः. ३ कार्यतावच्छेदकमिति शेषः. ४ स्वं धूमत्वज्ञानम्.

अथानुमानखण्डनम् २

व्यापारस्तु परामर्शः करणं व्याप्तिधीर्भवेत् ॥ ६६ ॥
अनुमायां ज्ञायमानं लिङ्गं तु करणं नहि ।

अनुमितिं व्युत्पादयति—**व्यापारस्त्विति । अनुमायां** अनुमितौ **व्याप्तिज्ञानं करणं परामर्शो व्यापारः । तथाहि येन पुरुषेण महानसादौ धूमे वह्निव्याप्तिर्गृहीता पश्चात् स एव पुरुषः** कचि-

दिनकरी ।

अनुमितिमिति । संगतिश्चात्र प्रत्यक्षेणोपजीव्योपजीवकभावो बोध्यः । करणे निर्दिष्टे एव व्यापारे जिज्ञासोदयान्मूले पश्चान्निर्दिष्टमपि करणं प्रथमं दर्शयति—**व्याप्तिज्ञानमिति । परामर्शो व्यापार इति ।** ननु व्यापारत्वं तज्जन्यत्वे सति तज्जन्यजनकत्वं तच्च परामर्शे न संभवति वह्निव्याप्यधूमवान्पर्वत इति परामर्शे व्याप्तिज्ञानजन्यत्वस्याभावात् महानसीयवह्निव्याप्तिज्ञानस्य तदानीमभावेन व्यभिचाराद्-

रामरुद्री ।

संगतिश्चात्रेति । प्रत्यक्षनिरूपणानन्तरमनुमाननिरूपणे संगतिश्चेत्यर्थः । सप्तम्यर्थः प्रयोजकत्वं संगतिपदार्थे तदन्वयो बोध्यः । अनन्तराभिधानप्रयोजकजिज्ञासाजनकज्ञानविषयानुकूलसंबन्धो निरूपणीयनिष्ठासंगतिः । तथा प्रत्यक्षनिरूपणानन्तरमनुमाननिरूपणे प्रयोजकजिज्ञासा अनुमानज्ञानमेव भवत्वित्याकारिका तज्जनकज्ञानमनुमानज्ञानं मदिष्टसाधनमित्याकारकं तद्विषयोऽनुमानं तत्सर्वमनुकूलसंबन्धे अनुमाननिष्ठप्रत्यक्षकार्यत्वं संगतिः अत्रानन्तराभिधानप्रयोजकजिज्ञासाजनकज्ञानं संगतिनिरूपकज्ञानप्रयोज्यत्वेन विशेषणीयं तेन[२] घटादिनिरूपणानन्तरमपि संबन्धिविशेषज्ञानाधीनप्रत्यक्षज्ञानतत्कार्यत्वेन अनुमानस्मरणसंभवेऽपि न प्रत्यक्षकार्यत्वेन घटादिनिरूपितसंगतित्वापत्तिः । अनुमानज्ञानस्य घटज्ञानाप्रयोज्यत्वात् प्रकृते च चक्षुरादिना अनुमानस्य व्याप्तिज्ञानस्य जननादनुमाने प्रत्यक्षप्रमाणकार्यत्वरूपोपजीवकत्वमिति भावः । एवमनुमितावपि परामर्शरूपप्रत्यक्षप्रमितिजन्यत्वमस्तीति प्रत्यक्षप्रमाणनिरूपणोत्तरमनुमितिनिरूपणमिति बोध्यम् । **अथ** दीपदानं मदीयचक्षुःसाधनं दीपश्चक्षुरुत्तम्भनमिति वेदेन चक्षुःसाधनत्वेन बोधितत्वादित्यनुमानेन दीपदाने यत्र प्रवृत्तिस्तत्र तज्जनितचक्षुरादिव्यक्तेरनुमानोपजीवकतया अनुमाननिरूपणानन्तरमेव प्रत्यक्षं किमिति न निरूपित-

---

१ अनुमाननिरूपणप्रयोजकीभूता संगतिरित्यर्थः. २ संगतिनिरूपकज्ञानप्रयोज्यत्वविशेषणेन.

त्पर्वतादावविच्छिन्नमूलां धूमरेखां पश्यति तदनन्तरं धूमो वह्नि-

दिनकरी ।

तस्तदुपपादयति—**तथाहीत्यादिना । पश्यतीति** । धूमदर्शनस्य व्याप्तिस्मरणे उद्बोधकविधया हेतुत्वसंपत्त्यर्थं यादृशविशेषणविशिष्टस्य

रामरुद्री ।

मिति । नच उपजीवकत्वं कार्यतारूपमेव नतु प्रयोज्यतारूपमिति चक्षुरादौ साक्षादनुमानजन्यत्वाभावान्नानुमाननिरूपणानन्तरं प्रत्यक्षनिरूपणापत्तिरिति वाच्यम् । तथासति शक्तिज्ञानात्मकोपमितेः पदार्थस्मरण एवोपयोगात् साक्षाच्छाब्दबोधाजनकत्वेनोपमित्यनन्तरं शाब्दनिरूपणानुपपत्तेः । नचादृष्टाद्वारकमुपजीवकत्वमनन्तराभिधाननियामकं इति वाच्यम् । यत्रेष्टसाधनतानुमानेन दर्पणादौ प्रवृत्तिस्तत्र दर्पणेन महाचक्षुर्नाशे तज्जन्यखण्डचक्षुर्व्यक्तावदृष्टाद्वारकोपजीवकत्वस्यापि संभवात् । यदि च प्रत्यक्षप्रमाणत्वावच्छेदेन नानुमानोपजीवकत्वं मनःश्रवणयोरजन्यत्वादनुमानं च निखिलमेव मनोरूपेन्द्रियजन्यमिति न वैपरीत्यापादनसंभव इति विभाव्यते तदा ईश्वरीयव्याप्तिज्ञानस्याप्यनुमितिस्वरूपयोग्यत्वेनानुमापकतया तत्र प्रत्यक्षोपजीवकत्वाभावेन प्रत्यक्षानन्तरमनुमाननिरूपणस्याप्यनुपपत्तिरिति चेत् । मैवम् । नहि यद्यत्संगतं भवति तत्तदनन्तरं निरूपणीयमिति नियमः येनानुमाननिरूपणानन्तरं प्रत्यक्षनिरूपणापत्तिः किंतु यद्यदनन्तरं निरूप्यं भवति तत्तत्संगतं भवतीत्येवंव्याप्तिः नासंगतं प्रयुञ्जीतेत्यभियुक्तोक्तेः । एवंच कारणे कार्ये वा ज्ञाते किमस्य कार्यं कारणं वेति जिज्ञासोदयेन उपजीवकत्वमुपजीव्यत्वं च द्वयमपि संगतिः । अतएव चिन्तामणावनुमितिनिरूपणानन्तरमनुमाननिरूपणमपि न संगच्छते । नच कार्यत्वकारणत्वयोरपि संगतित्वे संगतेः षोढात्वं व्याहन्येत । तथाचोक्तं—'सप्रसंग उपोद्घातो हेतुतावसरस्तथा । निर्वाहकैक्यं कार्यैक्यं षोढा संगतिरिष्यते' इति । वाच्यं हेतुताया निरूपकतासंबन्धेन आश्रयतासंबन्धेन च संगतित्वेन कार्यत्वस्य हेतुतायामेवान्तर्भावात् कारणतानिरूपकत्वस्यैव कार्यतानिरूपकत्वात् तत्र उपोद्घातादिभिन्नस्मरणप्रयोजकसंबन्धप्रसङ्गः प्रकृतोपसाधकत्वमुपोद्घातः । नचैतस्य प्रयोजकतात्मकहेतुतया गतार्थता शङ्कनीया अनुमितिलक्षणोपोद्घातसंगत्या विशिष्टपरामर्शस्यानुमितिहेतुताव्यवस्थापनात् । नहि लक्षणे विशिष्टपरामर्शहेतुत्वं साक्षात्परम्परया वा कारणं किंतु घटकमेवेति ध्येयम् । अवसरोऽनन्तरवक्तव्यत्वं यथा प्रत्यक्षनिरूपणानन्तरं तत्कार्यत्वेनानुमानोपमानयोरुभयोर्निरूपणप्राप्तौ बहुवादिसंमतत्वेन प्रथममनुमाने एव जिज्ञासोदय अनुमाननिरूपणेन प्रतिबन्धकजिज्ञासा निवृत्तावसरसंगत्या उपमाननिरूपणमिति मन्तव्यं निर्वाहकैक्यं एकप्रयोजकप्रयोज्यत्वं कार्यैक्यं एककार्यानुकूलत्वमिति

---

१ अविच्छिन्नपदं धूमस्य अव्यभिचारित्वरक्षार्थम्. २ धूमदर्शनानन्तरम्.

व्याप्य इत्येवं रूपं व्याप्तिस्मरणं तस्य भवति पश्चाच्च वह्निव्याप्यधूमवानयमिति ज्ञानं स एव परामर्श इत्युच्यते तदनन्तरं पर्वतो वह्निमानित्यनुमितिर्जायते । अत्र प्राचीनास्तु—व्याप्यत्वेन ज्ञाय-

दिनकरी।

धूमस्य व्याप्तिसंबन्धितया ज्ञानं तादृशधूमदर्शनस्यैव व्याप्तिस्मृतावुद्बोधकत्वमित्यभिप्रायेणाविच्छिन्नत्वमुक्तम्। **एवंरूपं व्याप्तिस्मरणमिति।** उद्बुद्धसंस्कारस्य पूर्वं सत्त्वादिति भावः। **स एव परामर्श इति**। तथाच स्मरणात्मकज्ञानस्य पूर्वं सत्त्वान्न व्यभिचार इति भावः । नच तथापि यत्र व्याप्तिघटकानां पदार्थानां विशृङ्खलोपस्थितिमूलको[2] विशेष्ये विशेषणं तत्रापि[3] विशेषणमितिरीत्या परामर्शस्तत्र[4] विशिष्टव्याप्तिज्ञानस्य व्यभिचारो दुरुद्धर[5] एवेति वाच्यम्। व्याप्त्यंशे निश्चयत्वानिवेशप्रयुक्तलाघवेन विशिष्टस्य वैशिष्ट्यमितिरीत्या परामर्शस्यैवानुमितिहेतुत्वादित्यभिप्रायात् स्मरणात्मकपरामर्शे व्याप्तिज्ञानस्य व्यभिचार इत्यपि न संस्कारसंबन्धेन पूर्वं[6] व्याप्तिज्ञानस्य सत्त्वात्। **अत्र नव्याः**—व्याप्तिज्ञानत्वस्य परामर्शत्वव्यापकतया[7]ऽनुमितिं प्रति हेतुत्वमेव नास्ति कुतः करणत्वम् अन्यथा कपालादेर्घटं प्रति द्रव्यत्वेन हेतुतापत्तिः तस्मादनुमितिं प्रति

रामरुद्री।

दिक्। **संबन्धितयेति**। व्याप्तिसंबन्धितयेत्यर्थः। **विशेष्ये विशेषणमितीति**। विशिष्टवैशिष्ट्यानवगाहित्वे वह्निव्याप्यो धूम इति ज्ञानं विनापि शाब्दपरामर्शसंभवादिति भावः। **लाघवेनेति**। व्याप्तितदभाववद्धूमवान्पर्वत इति व्याप्त्यंशे संशयाकारपरामर्शादनुमितिवारणाय धूमांश इव व्याप्त्यंशे निश्चयत्वं निवेशनीयमिति गौरवम्। विशिष्टवैशिष्ट्यावगाहिज्ञानस्य कारणत्वे तु कारणीभूतविशेषणतावच्छेदकप्रकारकनिश्चयप्रतिबन्धादेव व्याप्त्यंशे संशयत्वासंभवेन तन्निवेशे प्रयोजनाभावादिति भावः। **संस्कारसंबन्धेनेति**। स्वजन्यसंस्कारसंबन्धेनेत्यर्थः । स्वजन्यसंस्कारसमवायान्यतरसंबन्धेन व्याप्तिज्ञानस्य परामर्शहेतुत्वान्न कुत्रापि व्यभिचार इति भावः । **परामर्शत्वव्यापकतयेति**। तादात्म्येन परामर्शस्याव्याप्यत्वं ग्राह्यं कारणत्वमेव नास्तीति।

---

१ लिङ्गपरामर्शानन्तर. २ विशेषणविशेष्यभावानवगाहिउपस्थितिमूलकः. ३ विशेषणेऽपि. ४ तादृशस्थले. ५ विशिष्टज्ञानाभावेऽपि अनुमितिसंभवात् व्यतिरेकव्यभिचार इत्यर्थः. ६ स्मरणात्मकपरामर्शपूर्वं. ७ परामर्शत्वसमानाधिकरणभेदप्रतियोगितानवच्छेदकतया.

अनागतादिलिङ्गेन न स्यादनुमितिस्तदा ॥ ६७ ॥
व्याप्यस्य पक्षवृत्तित्वधीः परामर्श उच्यते।

मानं लिङ्गमनुमितिकरणमिति वदन्ति तद्दूषयति—**ज्ञायमान-मिति**। लिङ्गस्यानुमित्यकरणत्वे युक्तिमाह—**अनागतादीति**। यद्यनुमितौ लिङ्गं करणं स्यात्तदानागतेन लिङ्गेन विनष्टेन चानुमितिर्न स्यादनुमितिकरणस्य लिङ्गस्य तदानीमभावादिति—**व्याप्यस्येति**। व्याप्तिविशिष्टस्य पक्षेण सह वैशिष्ट्यावगाहिज्ञानमनुमितौ जनकम्। तच्च पक्षे व्याप्य इति ज्ञानं पक्षो व्याप्यवानिति

दिनकरी।

मनस्त्वेनैव कारणत्वमित्याहुः। **लिङ्गमनुमितिकरणमिति**। अनुमितौ परामर्शत्वेनेति चेत् साधु परामर्शमात्रं न हेतुरपि तु लिङ्गपरामर्शः। तथाच विशिष्टस्य कारणताग्रहे विशेषणस्यापि कारणताग्रहात् परामृश्यमानलिङ्गस्य लिङ्गपरामर्शस्य वा हेतुतेत्यत्र विनिगमनाविरहादुभयोर्हेतुतासिद्धौ तत्रच व्यापाराभावान्न परामर्शस्य करणता किंतु लिङ्गस्यैवेत्याशयः। **लिङ्गस्य तदानीमभावादिति**। नच परामर्शरूपव्यापारसंबन्धेन तदानीं लिङ्गमस्त्येवेति वाच्यं अतीतादिलिङ्गस्य परामर्शाजनकतया परामर्शस्य तद्व्यापारत्वासंभवात्। इदमुपलक्षणं लि-

रामरुद्री।

नियतपूर्ववर्तितावच्छेदकव्याप्यवत्त्वे व्यापकधर्मेण हेतुतायामन्यथासिद्धेरिति भावः। **परामर्शमात्रमिति**। ज्ञानमात्रमित्यर्थः। परापूर्वकमृशधातोः ज्ञानार्थकत्वादिति भावः। **लिङ्गेति**। व्याप्तिविशिष्टपक्षधर्मताविशिष्टहेतुर्लिङ्गं विषयितासंबन्धेन तद्विशिष्टज्ञानमेव अनुमितिहेतुर्बोध्य इत्यर्थः। **कारणताग्रहादिति**। असतिबाधके विशिष्टस्य कारणताग्राहकप्रमाणेन विशेषणांशेऽपि कारणताग्रहात्। अतएवारुणया पिङ्गाक्ष्यैकहायन्या गवा सोमं क्रीणातीत्यत्र तृतीयायोगो विशेषणीभूतानामारुण्यादीनामपि सोमक्रयणसाधनता प्रतीयत इति मीमांसकानां सिद्धान्तोऽपि संगच्छत इति भावः। विनिगमनाविरहेणापि लिङ्गस्य कारणता सिध्यतीत्याह—**परामृश्यमानेति**। **किंत्विति**। परामर्शस्यैव विषयविधया लिङ्गजन्यत्वसंभवादिति भावः। **तद्व्यापारत्वासंभवादिति**। शाब्दादिपरामर्शस्य अतीतादिलिङ्गाजन्यतया लिङ्गव्यापारत्वासंभवा-

---

१ अनागतादिलिङ्गदशायाम्. २ अनागतादिलिङ्गस्थले.

ज्ञानं वा। अनुमितिस्तु पक्षे व्याप्य इति ज्ञानात् पक्षे साध्यमित्याकारिका पक्षो व्याप्यवानिति ज्ञानात् पक्षः साध्यवानित्याकारिका। द्विविधादपि परामर्शात् पक्षः साध्यवानित्येवानुमितिरित्यन्ये[१]। ननु वह्निव्याप्यधूमवान्पर्वत इति ज्ञानं विनापि यत्र पर्वतो

दिनकरी।

ङ्गस्य हेतुत्वे चैत्रीयपरामर्शविषयाल्लिङ्गान्मैत्रस्यानुमितिप्रसङ्गः तत्तत्पुरुषीयत्वनिवेशे गौरवम्। अस्मन्मते सामानाधिकरण्यप्रत्यासत्त्या हेतुहेतुमद्भावेनैवातिप्रसङ्गाभावान्न तत्पुरुषीयत्वनिवेश इति लाघवमित्यपि बोध्यम्। तच्च व्याप्यस्य पक्षेण सह वैशिष्ट्यावगाहिज्ञानं च। ननु परस्परं व्यभिचार[२] इत्यत आह—**अनुमितिस्त्विति**। कार्यतावच्छेदकस्य[३] परस्परानुमितिव्यावृत्तत्वान्न व्यभिचारः पक्षविशेष्यकत्वमेव सर्वत्रानुमितौ नियतमिति। नवीनमतमाह—**द्विविधादपीति**। पक्षविशेष्यकव्याप्यविशेष्यकोभयपरामर्शादपीत्यर्थः। कारणतावच्छेदकं च परामर्शद्वयसाधारणं व्याप्यपक्षोभयवैशिष्ट्यावगाहिनिश्चयत्वमतो न

रामरुद्री।

दित्यर्थः। **अनुमितिप्रसङ्ग इति**। पक्षनिष्ठस्य लिङ्गस्य समवायेनानुमितिंप्रति हेतुतासंभवेनोद्देश्यतासंबन्धेनानुमितिं प्रति हेतुतावच्छेदकसंबन्धेन लिङ्गस्य कारणतायाः स्वीकरणीयत्वादिति भावः। अस्मिन्मते परामर्शहेतुतावादिमते सामानाधिकरण्यप्रत्यासत्त्या एकात्मानुयोगिकसमवायसंबन्धेन कार्यकारणभावान्नैकपुरुषीयपरामर्शादन्यस्यानुमित्यापत्तिरिति भावः। **परस्परेति**। पक्षविशेष्यकपरामर्शोत्तरानुमितौ व्याप्यविशेष्यकपरामर्शस्य तदुत्तरानुमितौ पक्षविशेष्यकपरामर्शस्य व्यभिचार इत्यर्थः। **सर्वत्रानुमिताविति**। प्रसिद्धसाध्यसकलानुमितावित्यर्थः। तेन पृथिवीतरत्वाभावव्यापकाभावप्रतियोगिगन्धवती पृथिवीति व्यतिरेकिपरामर्शादप्रसिद्धसाध्यविशेष्यकानुमित्युपगमेऽपि न क्षतिरिति मन्तव्यम्। **नन्वेवं** परस्परजन्यानुमितौ व्यभिचारो दुर्वार इत्याशङ्कायामाह—**कारणतावच्छेदकंचेति**। **व्याप्यपक्षोभयेति**। यद्यपि निश्चयत्वमुभयसाधारणमेकं दुर्वचं तदभावाप्रकारकत्वे सति तत्प्रकारकत्वरूपनिश्चयत्वस्य

---

१ व्यभिचारवारणं तु तत्परामर्शोत्तरपक्षः साध्यवानित्यनुमितिंप्रति तत्परामर्शः कारणमितिरीत्या. २ यत्रपक्षे व्याप्यमिति ज्ञानादनुमितिः तत्र पक्षो व्याप्यवान् इति ज्ञानं नास्ति यत्र पक्षो व्याप्यवान् इति ज्ञानादनुमितिः तत्र पक्षे व्याप्यमिति ज्ञानं नास्तीति व्यभिचार इत्यर्थः. ३ पक्षे साध्यमित्यनुमितित्वस्य पक्षः साध्यवानित्यनुमितित्वस्य च.

धूमवानिति प्रत्यक्षं ततो वह्निव्याप्यो धूम इति स्मरणं तत्र ज्ञानद्वयादेवानुमितेर्दर्शनात् व्याप्तिविशिष्टवैशिष्ट्यावगाहिज्ञानं न सर्वत्र

दिनकरी।

व्यभिचार इति भावः। द्विविधयोरपि परामर्शयोः स्वस्वाव्यवहितोत्तरानुमितिं प्रति तत्तद्रूपेण हेतुत्वमित्यपि केचित्। वस्तुतोऽनुभवानुरोधात् पक्षविशेष्यकपरामर्शस्यैव हेतुत्वमत एव वह्निव्याप्यधूमवांश्चायमित्याकारकः पक्षविशेष्यक एवोपनयः[3] सर्वसंमत इति ध्येयम्। मीमांसकः शङ्कते—**नन्विति**। ज्ञानं विनापीत्यस्यानुमितेर्दर्शनादित्यनेनान्वयः। **ज्ञानद्वयादेव** ज्ञानद्वयादपि। विशिष्टवैशिष्ट्यावगाहि-

रामरुद्री।

प्रकारीभूतव्याप्यपक्षरूपधर्मविशेषघटितत्वात् तत्प्रकारतावच्छेदकसंबन्धानुगमाच्च सांसर्गिकविषयतायाः विशिष्यानिवेशे कालिकादिना व्याप्यपरामर्शादप्यनुमित्यापत्तेरनुगतैकेन रूपेण कारणत्वं दुर्घटं तथापि हेतुतावच्छेदकसंबन्धावच्छिन्नाधेयत्वसंबन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकपक्षतावच्छेदकावच्छिन्नाभावप्रकारत्वनिरूपिता या हेतुतावच्छेदकसंबन्धान्यसंबन्धावछिन्ना व्याप्त्यवच्छिन्ना विषयता तन्निरूपिता या हेतुतावच्छेदकसंबन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकव्याप्त्यभावप्रकारत्वानिरूपितहेतुतावच्छेदकसंबन्धावच्छिन्नाधेयत्वसंबन्धान्यसंबन्धावच्छिन्ना पक्षतावच्छेदकावच्छिन्ना विषयता तच्छालिज्ञानत्वेनानुगतकारणत्वं संभवति प्रकारतायामेव संसर्गावच्छिन्नत्वं न विशेष्यतायामपीति सिद्धान्तादिति भावः। एवमपि व्याप्यप्रतियोगिकाभावत्वेन अभावनिवेशे अभाववति धूमप्रकारकनिश्चयसंग्रहस्य व्याप्यसामान्याभावनिवेशे च वह्निव्याप्यधूमवान्न वेति संशयवारणस्यासंभव एव अप्रामाण्यज्ञानानामपि विभिन्नाकाराणामेकैकनिश्चयकारणतावच्छेदककोटावभावा निवेशनीया इत्यतोऽपि नानुगतहेतुतासंभव इत्यभिप्रायेण मतान्तरमुपन्यस्यति—**द्विविधयोरिति**। **ताद्रूप्येणेति**। पक्षविशेष्यकत्वेन व्याप्यविशेष्यकत्वेनेत्यर्थः। स्वमतमुपदर्शयति—**अनुभवानुरोधादिति**। पक्षविशेष्यकादेव परामर्शादनुमितिर्न व्याप्यविशेष्यकादनुमितिरित्यनुभवानुरोधादित्यर्थः। स्वोक्ते प्राचां संमतिमाह—**अतएवेति**। वह्निव्याप्यधूमवानिति नवीनमताभिप्रायेणोक्तम्। प्राचीनमते तु तथा चायमित्युपनयाकार इति मन्तव्यम्। **ननु** वह्निव्याप्यधूमवान्पर्वत इति शाब्दादिपरामर्शस्थले ज्ञानद्वयं विनापि मीमांसकैरप्यनुमितिस्वीकारात् ज्ञानद्वयादेवेत्येवकारासंगतिरित्यतस्तस्याप्यर्थकतामाह—**ज्ञानद्वयादपीति**। विशिष्टवैशिष्ट्यावगाहि ज्ञानं सर्वत्र न कारणमिति मूलस्य सर्वत्र नानुमित्यव्यवहितपूर्ववर्तीत्यर्थकत्वे अग्रे अतो

---

१ व्याप्तिस्मृतिपक्षधर्मताज्ञानाभ्यामित्यर्थः. २ परामर्शः. ३ उपनयवाक्यम्.

कारणं किंतु व्याप्यतावच्छेदकप्रकारकपक्षधर्मताज्ञानत्वेन कारणत्वस्यावश्यकत्वात् तत्र विशिष्टज्ञानकल्पने गौरवाच्चेति चेन्न । व्याप्यतावच्छेदकाज्ञानेऽपि वह्निव्याप्यवानिति ज्ञानादनुमित्युत्पत्तेर्लाघवाच्च[1] व्याप्तिप्रकारकपक्षधर्मताज्ञानत्वेन हेतुत्वम् । किंच धूमवान् पर्वत

दिनकरी ।

ज्ञानमिति भावप्रधानो निर्देशः । **सर्वत्र न कारणमिति** । अनुमितित्वावच्छिन्नं प्रति कारणतावच्छेदकमित्यर्थः । **आवश्यकत्वादिति** । व्याप्यतावच्छेदकप्रकारकपक्षधर्मताज्ञानत्वस्योभयमतसिद्धनियतपूर्ववृत्तितावच्छेदकताकत्वादित्यर्थः । **ननु** ज्ञानद्वयस्थलेऽपि विशिष्टज्ञानं कल्पनीयमतो न व्यभिचार इत्यत आह—**विशिष्टज्ञानेति** । **व्याप्यतावच्छेदकेति** । अयमालोको धूमो वेति सन्देहदशायां व्याप्यतावच्छेदकप्रकारकनिर्णयाभावेऽपीत्यर्थः । **वह्निव्याप्यवानिति** । वह्न्यभाववदवृत्तिमानित्यर्थः । नतु धूमसमानाधिकरणेत्यादिरूपव्याप्तिविशिष्टवानित्यर्थः । अत्र हेतुतावच्छेदकभानानैयत्यात् । **अनुमित्युत्पत्तेरिति** । तथाच व्याप्यतावच्छेदकप्रकारकपक्षधर्मताज्ञानस्य तत्र व्यभिचारान्न तेन रूपेण हेतुत्वमिति भावः । **ननु** तत्र फलबलाद् व्याप्यतावच्छेदकप्रकारकं ज्ञानं कल्पनीयमतो न व्यभिचार इत्यत आह—**लाघवा-**

रामरुद्री ।

विशिष्टवैशिष्ट्यावगाहिनिश्चयत्वं नानुमितिजनकतावच्छेदकमिति पूरणीयमुक्तवाक्यस्य साक्षाद्विशिष्टपरामर्शत्वेन हेतुत्वनिरासकत्वादिति प्रयासाधिक्यमत अह—**वस्तुत इति** । तथाचैतद्ग्रन्थस्य विशिष्टपरामर्शत्वेन हेतुतानिरासकत्वं संपादयन्नाह—**भावप्रधानो निर्देश इति** । एतदनुरोधेन सर्वत्र न कारणत्वमित्यस्यार्थमाह—**अनुमितित्वावच्छिन्नं प्रतीति** । आवश्यकत्वादित्यस्य उभयवादिसिद्धनियतपूर्ववर्तितावच्छेदकत्वादित्यर्थकतामाह—**व्याप्यतावच्छेदकेत्यादि** । तथाचानन्यथासिद्धत्वमात्रं मीमांसकैः कल्पनीयं नैयायिकैस्तूभयं कल्पनीयमिति गौरवमिति भावः । **ननु** व्याप्यतावच्छेदकानिर्णये वह्निव्याप्यवानितिशाब्दपरामर्शोऽपि न संभवत्येव धूमव्यापकवह्निसमानाधिकरणवृत्तिधूमत्वादेरेव व्याप्तित्वादित्याशङ्कानिरासायाह—**वह्न्यभाववद्वृत्तीति** । **फलबलादिति** । अनुमितिरूपकार्येण कारणानुमानसंभवादिति

---

१ व्याप्तिप्रकारकज्ञानत्वरूपकारणतावच्छेदकलाघवमिति भावः.

इति ज्ञानादनुमित्यापत्तिः व्याप्यतावच्छेदकीभूतधूमत्वप्रकारकस्य पक्षधर्मताज्ञानस्य सत्त्वात् । नच गृह्यमाणव्याप्यतावच्छेदकप्रकारकपक्षधर्मताज्ञानस्य हेतुत्वमिति वाच्यम् । चैत्रस्य व्याप्तिग्रहे मैत्रस्य पक्षधर्मताज्ञानात् अनुमितिः स्यात् । यदि तत्पुरुषीयगृह्यमाणव्याप्यतावच्छेदकप्रकारकं तत्पुरुषीयपक्षधर्मताज्ञानं तत्पुरुषीयानुमितौ हेतुरित्युच्यते तदानन्तकार्यकारणभावः । मन्मते तु समवायसंबन्धेन व्याप्तिप्रकारकपक्षधर्मताज्ञानं समवायसंबन्धेनानुमितिं जनयतीति नानन्तकार्यकारणभावः यदि तु व्याप्तिप्रकारकं पक्षधर्मताज्ञानं च

दिनकरी ।

चेति । व्याप्यतावच्छेदकप्रकारकत्वापेक्षया व्याप्तिप्रकारकत्वस्य लघुत्वादित्यर्थः । नन्वस्तु तवावच्छेदकलाघवं तथापि पूर्वोक्तकल्पलाघवमेव मीमांसकानां मूलयुक्तिर्भविष्यतीत्यत आह—**किंचेति** । **नच गृह्यमाणेति** । अत्र शानचा ग्रहस्य वर्तमानतयाऽभिधानान्न कालान्तरीयतादृशग्रहमादाय दोषः । व्याप्तिप्रकारकं ज्ञानमिति स्वतन्त्रमित्यनेनान्वयि । **इत्युच्यते इति** । इत्थंच न तत्पुरुषीयत्वं निवेश्यते चैत्रस्य व्याप्तिग्रहकाले तच्छून्यस्य मैत्रस्यानुमित्यापत्तेरभावान्मैत्रात्मनि स्वतन्त्रहेतुभूतव्याप्तिज्ञानाभावादिति भावः । **ननु** व्याप्तिप्रकारकपक्ष-

रामरुद्री ।

भावः । **लघुत्वादिति** । उभयत्रापि व्यभिचारस्याविशिष्टतया लघुरूपेणैव कारणतायाः कल्पयितुमुचितत्वादिति भावः । **मूलयुक्तिरिति** । व्याप्यतावच्छेदकप्रकारकपक्षधर्मताज्ञानहेतुतासाधकयुक्तिरित्यर्थः । **शानचेति** । लटःशतृशानचाविति सूत्रेण वर्तमानार्थकलस्थानिकत्वेन शतृशानचोर्विधानादिति भावः । **तवापीति** । यद्यपि व्याप्यतावच्छेदकप्रकारकपक्षविशेष्यकनिश्चयत्वेन पक्षविशेष्यकव्याप्यतावच्छेदकप्रकारकनिश्चयत्वेन वा कारणत्वमित्यत्र विनिगमनाविरहेण मीमांसकमते कार्यकारणभावचतुष्टयापत्त्या न्यायमते विनिगमनाविरहेण कारणताद्वयापादनमसङ्गतं तथापि व्याप्तिप्रकारत्वहेतुप्रकारत्वपक्षविशेष्यत्वानां त्रयाणां विशेषणविशेष्यभावे विनिगमनाविरहेण

---

१ ग्रहविषय. २ चैत्रादिपुरुषाणामानन्त्यात् कार्यकारणभावानन्त्यम्. ३ मन्मते न्यायमते. ४ तत्तत्पुरुषीयत्वानिवेशादिति भावः. ५ निरूपितत्वं अवच्छेदकत्वं आश्रय इति पदार्थत्रयमधिकं त्वन्मतेऽतो गौरवमिति भावः. ६ कारणतावच्छेदकलाघवम्.

स्वतन्त्रं कारणमित्युच्यते तदा कार्यकारणभावद्वयम् वह्निव्याप्यो धूमः आलोकवान् पर्वत इति ज्ञानादप्यनुमित्यापत्तिः स्यात् । इत्थंच यत्र ज्ञानद्वयं तत्रापि विशिष्टज्ञानं कल्पनीयं फलमुखगौरवस्यादोषत्वात् ।

दिनकरी ।

धर्मताज्ञानत्वेन पक्षधर्मताविषयकव्याप्तिप्रकारकज्ञानत्वेन वा हेतुतेत्यत्र विनिगमनाविरहेण हेतुताद्वयं तवापीत्यत आह—**वह्निव्याप्य इति । अनुमित्यापत्तिः स्यादिति ।** न्यायनये तु व्याप्तिप्रकारतानिरूपितहेतुप्रकारतानिरूपितपक्षविशेष्यताशालिज्ञानत्वेन हेतुत्वस्य विवक्षितत्वात् न तादृशज्ञानात्नवा धूमो वह्निव्याप्यो धूमवान् पर्वत इति ज्ञानादनुमित्यापत्तिस्तत्र व्याप्तिप्रकारतानिरूपितधूमविशेष्यतायाः पर्वतविशेष्यतानिरूपितप्रकारतानात्मकत्वादिति भावः । ननु ज्ञानद्वयस्थले विशिष्टज्ञानकल्पने कल्पनागौरवं न्यायमते दूषणं भविष्यतीत्यत आह—**इत्थं चेति । फलमुखगौरवस्यादोषत्वादिति ।** फलं कार्यकारणभावग्रहस्तन्मुखं तदधीनं गौरवं गौरवज्ञानमित्यर्थः । विशिष्टज्ञानत्वावच्छेदेन कारणत्वग्रहे विशिष्टज्ञानत्वधर्मिकगौरवनिश्चयो विरोधी वाच्यः । तच्च गौरवं प्रमाणान्तरासिद्धतत्तदनुमित्यव्यवहितपूर्ववर्तिस्वाश्रयकत्वमेव ता-

रामरुद्री ।

गुरुभूतकार्यकारणभावचतुष्टयापत्त्या मीमांसकमते न गौरवमित्यर्थे तात्पर्यान्नासङ्गतिरिति भावः । **मूले आलोकवानिति ।** यद्यपि व्याप्यतावच्छेदकानां धूमत्वादीनां निवेशेन तदापत्तिः धूमत्वप्रकारकपक्षधर्मताज्ञानस्य धूमविशेष्यकव्याप्तिज्ञानसहकारेणैव फलजनकत्वस्योपगतत्वात् तथापि व्याप्यतावच्छेदकानां निवेशे व्याप्यतावच्छेदकभेदेन अनन्तकार्यकारणभावापत्त्या गौरवमिति बोध्यम् । **व्याप्तिप्रकारतानिरूपितहेतुप्रकारतेति ।** इदंच प्रकारताविशेष्यतयोरभेदवादिमताभिप्रायेण । **भट्टाचार्यमते तु** व्याप्तिप्रकारतानिरूपितविशेष्यतावच्छिन्नप्रकारतानिरूपितपक्षविशेष्यताशालित्वेन वक्तव्यं एकनिष्टप्रकारताविशेष्यतयोरभेदवादिनावच्छेद्यावच्छेदकभावस्वीकारात् विशेष्यताप्रकारतयोरभेदस्वीकारे रक्तदण्डवानितिबुद्धौ रक्तरूपविशेष्यकदण्डाभावनिश्चयप्रतिबध्यत्वापत्तेः दण्डप्रकारतानिरूपितरक्तरूपनिष्ठविशेष्यताशालित्वात्तादृशबुद्धेरिति ध्येयम् । वक्ष्यमाणगौरवस्य कारणतानिश्चयानधीनत्वादाह—**गौरवज्ञानमिति । प्रमाणान्तरेति ।** कार्यलिङ्गकानुमानातिरिक्तप्रमाणेत्यर्थः । **स्वाश्रयकत्वं** स्वाश्रयवृत्तित्वम् ।

---

१ परामर्शः.

व्याप्तिः साध्यवदन्यस्मिन्नसंबन्ध उदाहृतः ॥ ६८ ॥

व्याप्यो नाम व्याप्त्याश्रयः तत्र व्याप्तिः केत्यत आह—**व्याप्तिरिति** । वह्निमान् धूमादित्यादौ साध्यो वह्निः साध्यवान् महानसादिस्तदन्यो जलह्रदादिस्तदवृत्तित्वं धूमस्येति लक्षणसमन्वयः । धूमवान् वह्नेरित्यादौ साध्यवदन्यस्मिंस्तप्तायःपिण्डादौ वह्नेः सत्त्वान्नातिव्याप्तिः । अत्र येन संबन्धेन साध्यं तेन संबन्धेन साध्यवान् बोध्यः । अन्यथा समवायसंबन्धेन वह्निमान्वह्नेरवयवस्तदन्यो महानसादिस्तत्र धूमस्य विद्यमानत्वादव्याप्तिप्रसङ्गात् । साध्यवदन्यश्च साध्यवत्त्वावच्छिन्न-

दिनकरी ।

दृशगौरवनिश्चयो विशिष्टज्ञानत्वेन कारणत्वनिश्चयाधीनः स्वघटकीभूततदनुमित्यव्यवहितपूर्ववर्तिस्वाश्रयनिर्णयं विना न संभवतीति कार्यकारणभावनिर्णयात् पूर्वं गौरवनिर्णयाभावान्न तादृशगौरवं दोष इति भावः । मूले परामर्शलक्षणानन्तरं व्याप्तिनिरूपणे सङ्गतिमुपोद्घातं निरूपयन्नाह—**व्याप्यो नामेति** । **तत्रेति** । घटकत्वं सप्तम्यर्थः । **अव्याप्तिप्रसङ्गादिति** । अव्याप्त्यभिधानमिदं येन केनचित्संबन्धेन

रामरुद्री ।

निश्चयाधीन इति । तादृशकारणतानिश्चये सत्येव कार्यलिङ्गेन तत्तदनुमित्यव्यवहितपूर्ववृत्तित्वविशिष्टपरामर्शस्य निर्णयसंभवादिति भावः । **स्वघटकीभूतेति** । गौरवघटकीभूतेत्यर्थः । **नतादृशेति** । स्वोत्तरोत्पन्नगौरवज्ञानस्य प्रतिबन्धकत्वासंभव इति भावः । **उपोद्घातमिति** । व्याप्यपक्षोभयवैशिष्ट्यावगाहिज्ञानस्य व्याप्तिज्ञानसाध्यत्वेनोपोद्घातसङ्गत्या परामर्शनिरूपणानन्तरं व्याप्तिनिरूपणमिति भावः । **घटकत्वमिति** । स्वविषयकप्रतीत्यविषयत्वं तद्घटकत्वं व्याप्यघटकीभूता व्याप्तिः केत्यर्थः पर्यवसितः । साध्यवदन्यावृत्तित्वलक्षणे साध्यतावच्छेदकसंबन्धेन साध्यवत्त्वाविवक्षणे वह्निमान् धूमादित्यादौ अव्याप्तिर्मूलोक्ता न सङ्गच्छते साध्यवत्त्वावच्छिन्नभेदस्य संयोगेन साध्यवति पर्वतादावसंभवादित्यतस्तद्ग्रन्थभावमाह—**येनकेनचिदिति** । यत्किंचि-

१ साध्यवत्पदं साध्यवत्प्रतियोगिकपरं तस्याभेदसंबन्धेनान्यपदार्थैकदेशे भेदेऽन्वयः । निरूपितत्वं सप्तम्यर्थः । तस्य असंबन्धपदार्थ अवृत्तित्वघटकवृतित्वेऽन्वयः तथाच साध्यवत्प्रतियोगिकाभिन्नभेदवदवृत्तित्वमिति वाक्यार्थः. २ तथाच साध्यतावच्छेदकसंबन्धेन साध्यवदन्यावृत्तित्वमित्यर्थः. ३ साध्यतावच्छेदकसंबन्धेन साध्यवत्त्वानिवेशे. ४ तथाच व्याप्तिज्ञानघटकीभूता व्याप्तिः केति तदर्थः.

प्रतियोगिताकभेदवान् बोध्यः तेन यत्किंचिद्वह्निमतो[1] महानसादेर्भिन्ने पर्वतादौ धूमसत्त्वेपि न क्षतिः । येन संबन्धेन हेतुता तेनैव संबन्धेन साध्यवदन्यस्मिन्वृत्तित्वं बोध्यम् । तेन साध्यवदन्यस्मिन् धूमावयवे धूमस्य समवायसंबन्धेन सत्त्वेऽपि न क्षतिः । साध्यवदन्यावृत्तित्वं च साध्यवदन्यवृत्तित्वत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावः[2]। तेन धूमवान् वह्नेरित्यत्र साध्यवदन्यजलह्रदादिवृत्तित्वाभावेऽपि नातिव्याप्तिः । अत्र यद्यपि द्रव्यं गुणकर्मान्यत्वविशिष्टसत्त्वादित्यादौ विशिष्टसत्तायाः शुद्धसत्तायाश्चैक्यात् साध्यवदन्यस्मिन् गुणादाव वृत्तित्वं नास्ति तथापि हेतुतावच्छेदकरूपेणावृत्तित्वं वाच्यम् हेतुता-

दिनकरी ।

साध्यवत्त्वविवक्षणाभिप्रायेण । यदि च संबन्धसामान्येन साध्यवत्त्वं विवक्ष्यते तदा धूमवान् वह्नेरित्यादावतिव्याप्तिर्बोध्या । अवृत्तित्वं ना-

रामरुद्री ।

तत्संबन्धेनेति तदर्थः । तथाच समवायेन वह्निमदन्यत्वस्य पर्वतादौ सत्त्वान्नाव्याप्त्यसङ्गतिरिति भावः । यद्यपि विषयता दिकृतविशेषणतादियत्किंचित्संबन्धेन साध्यवदन्यस्मिन्हेतोर्वृत्त्या सर्वत्रासंभव एवेत्यव्याप्त्यभिधानं मूलकृतोसङ्गतं तथापि इदं घटभिन्नसंयोगसंयुक्तसमवेतसविषयकान्यत्वविशिष्टतद्रूपवान् तद्घटभिन्नान्यत्वविशिष्टतद्रूपवान्वा तद्रसादित्यादौ लक्षणसंभवादव्याप्त्यभिधानमिति बोध्यम् । ननु संबन्धसामान्येन साध्यवत्त्वं विवक्षणीयमतो नाव्याप्तिरित्यत आह—**यदि चेति । अतिव्याप्तिरिति ।** धूमशून्यायोगोलकादेरपि संबन्धसामान्यान्तर्गतकालिकादिना धूमवत्त्वेन धूमासमानकालीन[3]पदार्थस्यैव धूमवदन्यत्वात्[4] वह्न्यधिकरणस्य धूमासमानकालस्याप्रसिद्धेरिति भावः । यदिच धूमासमानकालीनः प्रलयोत्पन्नपरमाणुक्रियादिरेव तत्र हेतुतावच्छेदकसंयोगेन वृत्त्यप्रसिद्ध्यैव नातिव्याप्तिरिति विभाव्यते तदा तदभिप्रायेणैवादिपदेन वह्निमत्त्वप्रकारकप्रमाविशेष्यत्वस्य स्वरूपसंबन्धेन हेतोरुपसंग्रह इति मन्तव्यम् । **मूले साध्यवत्त्वावच्छिन्नेति ।** साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नपर्याप्तप्रतियोगितावच्छेदकताकभेदवानित्यर्थः । यथाश्रुते साध्यस्यैव साध्यवत्त्वरूपतया तत्तद्व्यक्तिमद्भेदस्य महानसीयवह्निमद्भेदस्य च वारणासंभवात् इदंच गुरुधर्मस्यापि प्रतियोगितावच्छेदकत्वमताभि-

---

१ यत्किंचिद्वह्निः महानसीयवह्निः. २ साध्यवदन्यनिरूपितवृत्तित्वत्वेतरानवच्छिन्नताद्दृशवृत्तित्वत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभाव इत्यर्थः. ३ सृष्टिकालीनद्व्यणुकादेः. ४ तत्र केनापि संबन्धेन धूमस्यासत्त्वादिति तस्य धूमवदन्यत्व.

अथ वा हेतुमन्निष्ठविरहाप्रतियोगिना ।
साध्येन हेतोरैकाधिकरण्यं व्याप्तिरुच्यते ॥ ६९ ॥

वच्छेदकं वृत्तितानवच्छेदकमिति फलितोऽर्थः । ननु केवलान्वयिनि ज्ञेयत्वादौ साध्ये साध्यवदन्यस्याप्रसिद्धत्वादव्याप्तिः । किंच सत्तावान् जातेरित्यादौ साध्यवदन्यस्मिन् सामान्यादौ हेतुतावच्छेदकसंबन्धेन समवायेन वृत्तेरप्रसिद्धत्वादत आह—**अथवेति** । हेतु-

दिनकरी ।

स्तीति । विशिष्टाधेयताया अनतिरिक्तत्वादिति भावः । **फलितोऽर्थ इति** । तथाच तन्निष्ठाधिकरणतानिरूपकतावच्छेदकस्यैव तन्निरूपिताधेयतावच्छेदकत्वनियमेन विशिष्टसत्तात्वस्य गुणाधेयतानवच्छेदकत्वान्नाव्याप्तिरिति भावः । अथ वेत्यादिलक्षणमवतारयितुमाद्यलक्षणे दोषमाह—**नन्विति** । ननु केवलान्वयित्वज्ञानकाले पक्षताघटकसंशयाभावान्नैवानुमितिः तच्छून्यकाले तु भ्रमात्मकव्याप्तिज्ञानादनुमितिर्भवत्येवेत्यत आह—**किंचेति** । इत्यादावित्यादिना संयोगेन हेतुतायां

रामरुद्री ।

प्रायेण तेन द्रव्यत्वादिसाध्यकस्थले द्रव्यत्वस्वरूपसाध्यतावच्छेदकविशिष्टपर्याप्तावच्छेदकताया गुरुधर्मतास्यानवच्छेदकतामते प्रसिद्धावपि न क्षतिरिति ध्येयम् । एवं साध्यवदन्यावृत्तित्वत्वावच्छिन्नेति मूलस्यापि तादृशवृत्तित्वत्वपर्याप्तावच्छेदकताकेत्यर्थो बोध्यः । अन्यथा वह्निमदन्यह्रदवृत्तित्वाभावस्य वारणानुपपत्तेः एवं साध्यवदन्यवृत्तित्वं साध्यवदन्यानुयोगिकत्वविशिष्टहेतुतावच्छेदकसंबन्धप्रतियोगित्वमेव नतु साध्यवदन्यनिरूपिततत्संबन्धावच्छिन्नाधेयत्वम् वृत्त्यनियामकसंबन्धेन हेतुतायां तदप्रसिद्धेः तादृशाधेयतानवच्छेदकं हेतुतावच्छेदकमित्यत्रापि तादृशप्रतियोगितानवच्छेदकमित्येवार्थ इति ध्येयम् । **विशिष्टाधेयताया इति** । यद्यपि विशिष्टस्यानतिरिक्तत्वादित्येव वक्तव्यम् । तच्च मूले उक्तमेव तथापि विशिष्टस्यानतिरिक्तत्वेऽपि विशिष्टनिष्ठाधेयताया अतिरिक्तत्वेन शुद्धसत्तापर्याप्ताधेयताया गुणादिनिरूपितत्वेऽपि विशिष्टपर्याप्ताधेयताया न गुणादिनिरूपितत्वमित्याशङ्कानिरासायैव तदुक्तमिति बोध्यम् । **केवलान्वयित्वेति** ।

---

१ विपूर्वकरहधात्वर्थोऽभावः प्रथमतृतीयार्थः अभेदः साध्यान्वयी तृतीयाप्रकृत्यर्थस्याभेदेन चासाध्येऽन्वयः साध्यपदोरतृतीयार्थः निरूपितत्वं ऐकाधिकरण्यान्वयी ऐकाधिकरण्यं सामानाधिकरण्यं तथाच हेतुमन्निष्ठाभावाप्रतियोगिविशिष्टसाध्यनिरूपितसामानाधिकरण्यव्याप्तिरित्यर्थः. २ साध्यवदन्यवृत्तितानवच्छेदकहेतुतावच्छेदकं व्याप्तिरिति भावः.

मति निष्ठा वृत्तिर्यस्य स तथा विरहोऽभावः तथा च हेत्वधिकरणवृत्तिर्योऽभावस्तदप्रतियोगिना साध्येन सह हेतोः सामानाधिकरण्यं व्याप्तिरुच्यते । अत्र यद्यपि वह्निमान् धूमादित्यादौ हेत्वधिकरणपर्वतादिवृत्त्यभावप्रतियोगित्वं तत्तद्वह्न्यादेरस्तीत्यव्याप्तिः । नच समानाधिकरणवह्निधूमयोरेव व्याप्तिरिति वाच्यम् । तत्तद्वह्न्यादे-

दिनकरी ।

गुणवान् घटादित्यादेः संग्रहः । ननु स्वाधिकरणावृत्तिसाध्यवदन्योन्याभावकत्वं लक्षणार्थस्तथाच नेयमव्याप्तिरिति चेन्न वह्निमान् धूमादित्यादौ धूमाधिकरणे वह्निमदन्योन्याभावस्य कालिकसंबन्धेन वृत्तेरव्याप्त्यापत्तेः साध्यवत्ताग्रहविरोधितानियामकसंबन्धेनावृत्तित्वस्यावश्यं विवक्षणीयतया सत्ताभाववान् जात्यभावादित्यादावव्याप्तेः सत्ताभावाधिकरणे साध्यवत्ताग्रहविरोधितानियामकसंबन्धेन समवायेन वृत्तेरप्रसिद्धेः । नच सत्तावान् जातेरित्यादौ स्वाधिकरणेत्यादिव्याप्तिज्ञानं कारणं सत्ताभाववान् जात्यभावादित्यादौ तु साध्यवदन्येत्यादिव्याप्तिज्ञानं कारणमिति वाच्यं तथापि संयोगसंबन्धावच्छिन्नघटाभावे साध्ये विषयितया हेतौ घटे लक्षणद्वयस्याप्यव्याप्तिः तत्र विषयितया हेत्वधिकरणज्ञाने साध्यवत्ताग्रहविरोधितानियामकसंयोगेन घटाधिकरणे हेतुतावच्छेदकविषयितया वृत्तेरप्रसिद्धेः । नन्वतिरिक्तोभयाभावे माना-

रामरुद्री ।

भेदप्रतियोगितानवच्छेदकत्वरूपकेवलान्वयित्वनिश्चयकाल इत्यर्थः । पक्षताघटकेत्यपपाठः । साध्यसंदेहस्यैव पक्षतात्वात् सिद्ध्यभावरूपपक्षतायाः संदेहाघटितत्वाच्च किंतु पक्षतात्मिकेत्येव पाठः तथाच वाच्यो नवेति संशयाभावादेव नानुमितिरिति भावः । वस्तुतः सिद्धान्ते सिषाधयिषाविरहविशिष्टसिद्ध्यभावस्यैव पक्षतात्वोपगमात् मीमांसकमते केवलान्वयिसाध्यकानुमित्यनङ्गीकाराद्द्वितीयदूषणाभिधानमिति युक्तमुत्पश्यामः । नच सत्तावानित्यादिसाध्यसाधनभेदेन व्याप्तिभेदस्यावश्यकतया शब्दैक्यस्यानुपादेयत्वादिति भावः । **अतिरिक्तोभयाभाव इति ।** प्रत्येकाभावातिरिक्तोभयाभावेत्यर्थः । ननु वैशिष्ट्यव्यासज्यवृत्तिधर्मानवच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावनिवेशेऽपि वह्निमान् धूमादित्यत्रैव तत्तद्व्यक्तिभेदमादायाव्याप्तिसंभवे स्थलान्तरेऽव्याप्तिप्रदर्शनं किमर्थमित्याशङ्कां नि-

---

१ चालनीन्यायेनेत्यादिः.

रप्युभयाभावसत्त्वादेकसत्त्वेपि[1] द्वयं नास्तीति प्रतीतेः गुणवान् द्रव्यत्वादित्यादावव्याप्तिश्च तथापि प्रतियोगितानवच्छेदकं[2] यत् साध्य-

दिनकरी।

भाव इत्यत आह—**एकसत्वेऽपीति**। इदमुपलक्षणं विशिष्टाभावमादायाव्याप्तिरित्यपि बोध्यम्। ननु विशिष्टत्वव्यासज्यवृत्तिधर्मानवच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वेनाभावविशेषणान्नाव्याप्तिरत आह—**गुणवानिति**। अत्र हेतोरेकव्यक्तितया समानाधिकरणयोरेव व्याप्तिरित्युक्तावपि न

रामरुद्री।

रस्यन्नाह—**अत्रेति**। अथ प्रतियोगितानवच्छेदकसाध्यतावच्छेदकमित्युक्तावपि नाव्याप्तिपरिहारः हेत्वधिकरणपर्वतादौ महानसीयवह्न्यभावादिसत्त्वेन तत्प्रतियोगितायां महानसीयत्वादिसहितस्य वह्नित्वादेरवच्छेदकत्वात्। नचावच्छेदकत्वमवच्छेदकतापर्याप्त्यनधिकरणत्वम्। अवच्छेदकतापर्याप्तिश्चोभयस्मिन्[3] नतु प्रत्येकमतो नाव्याप्तिरिति वाच्यम्। प्रत्येकावृत्तेरुभयवृत्तित्वासंभवेनोभयोरवच्छेदकतापर्याप्त्यधिकरणत्वे प्रत्येकस्य तथात्वस्यावश्यकत्वात्। नच प्रत्येकमवच्छेदकतासत्त्वेऽप्यवच्छेदकतायाः व्यासज्यवृत्तित्वेन प्रत्येकमुभयभेदवत्त्वपर्याप्तिसंबन्धेनावच्छेदकत्वावच्छिन्नभेदो वह्नित्वे अक्षत एवेति वाच्यम्। तथासति महानसीयवह्निमान् धूमादित्यादौ महानसीयवह्न्यभावप्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नभेदस्य प्रत्येकं महानसीयत्ववह्नित्वयोः सत्त्वेनातिव्याप्तिप्रसङ्गादिति **चेन्नैवम्**। हेतुसमानाधिकरणाभावप्रतियोगितावच्छेदकतापर्याप्त्यनवच्छेदकसाध्यतावच्छेदकतापर्याप्त्यवच्छेदकमित्यस्य विवक्षितत्वाद्वह्निमान्धूमादित्यादौ[4] वह्नित्वादेर्निरवच्छिन्नैव। यद्यपि साध्यतावच्छेदकतापर्याप्त्यवच्छेदकं वह्नित्वनिष्ठं तद्व्यक्तित्वं तच्च न महानसीयवह्न्यभावप्रतियोगितावच्छेदकतापर्याप्त्यवच्छेदकं व्यासज्यवृत्तिधर्मपर्याप्तेरेकमात्रवृत्तिधर्मस्यानवच्छेदकत्वात् अन्यथाकाशवानिति प्रयोगापत्तेः। नचैवं घटपटावित्यादौ घटमात्रवृत्तिधर्मस्य कथं घटपटगतद्वित्वपर्याप्त्यवच्छेदकत्वेन मानमिति वाच्यम्। एकमात्रोद्देश्यतावच्छेदकताकस्थल एव द्वित्वपर्याप्त्यवच्छेदकत्वस्योद्देश्यतावच्छेदके भानोपगमात् अपितु महानसीयत्ववह्नित्वोभयत्वमेवेति नाव्याप्तिः। नवा महानसीयवह्निसाध्यकव्यभिचारिण्यतिव्याप्तिरिति परमरहस्यमनुसन्धेयम्। **परेतु** हेतुसमानाधिकरणाभावप्रतियोगितायां साध्यतावच्छेदकतदितरोभयानवच्छिन्नत्वं विशेषणमुपादायोक्ताव्याप्तिर्वारणीया महानसीयवह्न्यभावादिप्रतियोगितायां[5] वह्नित्वतद्भिन्नमहानसीयत्वाभ्यामवच्छिन्नतया लक्षणाघटकतया घटाद्यभावीयप्रतियोगिताया एव

---

१ वह्निघटोभयाभावसत्त्वात्. २ हेतुसमानाधिकरणाभावप्रतियोगितानवच्छेदकम्. ३ पर्याप्तिश्च स्वरूपसंबन्धविशेषः. ४ पर्वतो वह्निमान् धूमादित्यत्र महानसीयवह्न्यभावमादाय अव्याप्तिः. ५ महानसीयवह्न्यभावप्रतियोगितया इत्यादिः.

तावच्छेदकं तदवच्छिन्नसामानाधिकरण्यं व्याप्तिरिति वाच्यम् । ननु रूपत्वव्याप्यजातिमद्वान् पृथिवीत्वादित्यादौ साध्यतावच्छेदिका रूपत्वव्याप्यजातयस्तासां च शुक्लत्वादिजातीनां नीलघटादिवृत्त्यभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वमस्तीत्यव्याप्तिरिति चेन्न तत्र परम्परया रूपत्वव्याप्यजातित्वस्यैव साध्यतावच्छेदकत्वात् । नहि तादृशधर्मावच्छिन्नाभावः क्वापि पृथिव्यामस्ति रूपत्वव्याप्यजातिमान्ना-

दिनकरी।

निस्तार इति भावः । एतद्रूपवानेतद्रसादित्यादौ लक्षणसत्त्वादसंभवाभावादाह—**अव्याप्तिश्चेति** । **इति वाच्यमिति** । गुणत्वस्य द्रव्यत्वसमानाधिकरणाभावप्रतियोगितानवच्छेदकत्वान्नाव्याप्तिरिति भावः । परम्परया स्वाश्रयाश्रयसत्वमवायेन तथा चोक्तपरम्परया यदवच्छेदकं

रामरुद्री।

लक्षणघटकत्वाद्यभिचारिणि साध्याभावस्य लक्षणघटकत्वोपपत्तये तदितरेति सद्धेतौ तथाविधप्रतियोगिताप्रसिद्धये च साध्यतावच्छेदकेति । नचैवमपि वह्निवृत्तित्वविशिष्टवह्नित्ववान्नास्तीति प्रतीतिविषयाभावमादाय वारणमशक्यमेव यदि च प्रतियोगितावच्छेदकतायां निरवच्छिन्नत्वविशेषणमुपादीयते तदा तद्वह्नित्वेन वह्नित्वस्य साध्यतावच्छेदकतायां व्यभिचारिण्यतिव्याप्तिरिति वाच्यम् । साध्यतावच्छेदकतादिभेदेन व्याप्तेर्भिन्नतया निरवच्छिन्नसाध्यतावच्छेदकस्थलीयलक्षण एव प्रतियोगितावच्छेदकताया निरवच्छिन्नत्वविशेषणस्योपादेयत्वात् । नचैवमपि वह्नित्वावच्छिन्नसाध्यतावच्छेदकताकस्थलीयसद्धेतौ तद्वह्निवृत्तित्वविशिष्टवह्नित्ववान्नास्तीति प्रतीतिविषयाभावमादायाव्याप्तिरिति वाच्यम् । सावच्छिन्नसाध्यतावच्छेदकस्थलीयलक्षणे प्रतियोगितावच्छेदकतायां साध्यतावच्छेदकतावच्छेदकतदितरोभयानवच्छिन्नत्वविशेषणस्याप्युपादेयत्वात् । अथैवमपि यत्र प्रमेयस्यैव साध्यतावच्छेदकता तादृशसद्धेतुस्थले प्रमेयरूपसाध्यतावच्छेदके तदितराप्रसिद्ध्योक्तविशेषणोपादानासंभवः तादृशस्थले तद्विशेषणानुपादाने च प्रमेयवद्घटाद्यभावमादायाव्याप्तिर्दुर्वारेति चेन्न । दण्डादिसाध्यके परम्परया दण्डस्येवात्रापि परम्परया प्रमेयत्वस्यैव साध्यतावच्छेदकत्वोपगमादिति वदन्ति । ननु परम्परया रूपत्वन्यूनवृत्तिजातित्वस्य साध्यतावच्छेदकत्वेऽपि साक्षात्संबन्धेन तादृशजातित्वविशिष्टस्य पृथिव्यामभावसत्त्वेन साध्यतावच्छेदकं न तादृशाभावप्रतियोगितानवच्छेदकमिति कथमव्याप्तिनिरास इत्यत आह—**तथाचेति** । रूपवान्पृथिवीत्वादित्यादौ विषयितया रूपत्ववतो ज्ञानादे स्समवायेनाभावस्य पृथिव्यामपि सत्त्वेनाव्याप्त्यापत्त्या प्रतियोगितावच्छेदकतायां साध्यतावच्छेदकतावच्छेदकसंबन्धावच्छिन्नत्वस्य निवेशनीयतया तादृ-

स्तीति बुद्ध्यापत्तेः साध्यादिभेदेन व्याप्तेर्भेदात् तादृशस्थले साध्यतावच्छेदकतावच्छेदकं प्रतियोगितावच्छेदकतानवच्छेदकमित्येव लक्षणघटकमित्यपि वदन्ति । हेत्वधिकरणं हेतुतावच्छेदकविशिष्टाधि-

दिनकरी ।

यदन्यत्वस्य जातित्वे सत्त्वान्नाव्याप्तिरिति भावः । तादृशधर्मावच्छिन्नाभावः उक्तपरम्परया रूपत्वव्याप्यजातित्वावच्छिन्नस्य समवायेनाभावः । नास्तीत्यत्र पृथिव्यामित्यनुषज्यते । मतान्तरमाह—**साध्यादीति** । आदिना साधनादिपरिग्रहः । **व्याप्तेर्भेदादिति** । व्याप्तिज्ञानस्य कारणताभेदादित्यर्थः । पूर्वोक्तरीत्या निर्वाहे तत्र साध्यतावच्छेदकतावच्छेदकधर्मिकप्रतियोगितावच्छेदकतानवच्छेदकत्वप्रकारकज्ञानस्य[1] हेतुत्वं नोचितं कारणतावच्छेदकगौरवात् । नच पूर्वोक्तरीत्या जातिमानित्येवानुमितिः स्यान्नतु जातिमद्वानित्याकारिकेति वाच्यम् पृथिवीत्वादिहेतुके जातिमानित्येवानुमित्याकारो जातिमद्वानित्याकारस्तु तद्व्यक्तित्वहेतुके

रामरुद्री ।

शपरम्परासंबन्धावच्छिन्नावच्छेदकताविरहस्य साध्यतावच्छेदकेऽक्षतत्वान्नाव्याप्तिरिति भावः । ननु साध्यसाधनभेदेन व्याप्तेर्भेदोपगमो नोचितः उक्तरीत्या व्याप्तेरेकशब्दाभिलप्यमानत्वसंभवादित्यत आह—**व्याप्तिज्ञानस्येति** । अयंभावः—कदाचिद्रूपत्वन्यूनवृत्तिजातिमानित्याकारिका कदाचिच्च तादृशजातिमद्वानित्याकारिकानुमितिरिति सर्वानुभवसिद्धं तच्च कारणवैलक्षण्यं विना न संभवतीति यदा तादृशजातित्वस्य विधेयतावच्छेदकतया भानं तदा तादृशानुमितौ परम्परयानवच्छेदकत्वस्य साध्यतावच्छेदकधर्मिकं ज्ञानं कारणम्, यदा तु तादृशजातित्वस्य विधेयतावच्छेदकतावच्छेदकत्वेन भानं तदा तादृशानुमितौ साध्यतावच्छेदकतावच्छेदकधर्मिकं प्रतियोगितावच्छेदकतानवच्छेदकत्वज्ञानं कारणमिति व्याप्तिज्ञानकारणताभेद एव पर्यवसानं एवंच मूले साधनभेदेनेत्यस्य साध्यतावच्छेदकसाधनतावच्छेदकभेदेनेत्येवार्थ इति ध्येयम् । **जातिमानित्येवेति** । वह्निमानित्याद्यनुमितौ यद्धर्मिकमनवच्छेदकत्वज्ञानं तस्यैव विधेयतावच्छेदकतया भाननियमादिति भावः । इष्टापत्त्या समाधत्ते—**पृथिवीत्वादिति** । **नन्वेवं** रूपत्वन्यूनवृत्तिजातिमद्वानित्याकारानुमितौ तन्मतेऽपलापापत्तेरित्यत आह—**जातिमद्वानिति** । **तत्तद्व्यक्तित्वेनेति** । नीलघटादिनिष्ठतद्व्यक्तित्वादेर्हेतुत्वे तद्व-

---

[1] हेतुसमानाधिकरणात्यन्ताभावप्रतियोगितानवच्छेदकसाध्यतावच्छेदकावच्छिन्नसामानाधिकरण्यज्ञानस्येत्यर्थः.

करणं वाच्यं तेन द्रव्यं गुणकर्मान्यत्वविशिष्टसत्त्वादित्यादौ शुद्धसत्ताधिकरणगुणादिनिष्ठाभावप्रतियोगित्वेऽपि द्रव्यत्वस्य नाव्याप्तिः । हेतुतावच्छेदकसंबन्धेन हेत्वधिकरणं बोध्यं तेन समवायेन धूमाधिकरणतदवयवनिष्ठाभावप्रतियोगित्वेऽपि वह्नेर्नाव्याप्तिः । अभावश्च

दिनकरी ।

इत्यदोषादित्यपि वदन्तीत्यनेनास्वरसः सूचितः । **शुद्धसत्ताधिकरणेति ।** नच विशिष्टनिरूपिताधिकरणतायाः हेतुतावच्छेदकसंबन्धत्वे कथं तेन संबन्धेन सत्ताधिकरणं गुणः समवायस्य तथात्वे तु द्रव्यत्वे साध्ये विशिष्टसत्ताया व्यभि[1]चारित्वात्तत्राव्याप्त्यभिधानमसङ्गतमिति वाच्यं साध्याभाववद्वृत्तितावच्छेदकहेतुतावच्छेदकस्यैव व्यभिचारपदार्थतया शुद्धसमवायसंबन्धस्य हेतुतावच्छेदकसंबन्धत्वेऽपि विशिष्टसत्त्वस्य हेतोर्व्यभिचारित्वाभावात् ने[2]व्याप्तिरिति । नच हेतुतावच्छेदकविशिष्टसत्तात्वविशिष्टसत्त्वस्य गुणे सत्त्वादेवं विवक्षणेऽपि कथमव्याप्तिपरिहार इति वाच्यम् हेतुतावच्छेदकावच्छिन्ननिरूपिताधिकरणत्वस्य विवक्षि-

रामरुद्री ।

क्तिनिष्ठाभावप्रतियोगितानवच्छेदकत्वस्य नीलत्वादिजातौ बाधितत्वादिति भावः । ननु मूले द्रव्यं विशिष्टसत्त्वादित्यत्राव्याप्त्यभिधानमसङ्गतम् समवायस्य हेतुतावच्छेदकसंबन्धत्वे तेन संबन्धेन सत्ताभिन्नविशिष्टसत्तायाः साध्याभाववति गुणे सत्त्वेन व्यभिचारितयाऽलक्ष्यत्वात् । यदिच विशिष्टसत्तात्वावच्छिन्नाधिकरणतैव हेतुतावच्छेदकसंबन्धः तेन च गुणावृत्तित्वं तस्या इति लक्ष्यत्वम् । नचैवंतेन संबन्धेन सत्तामात्रस्य हेतुतासंबन्धेन विशिष्टसत्त्वस्य हेतुत्वे व्यर्थविशेषणतापत्तिरिति वाच्यम् । शुद्धसत्ताप्रतियोगिसत्त्वस्य विशिष्टाधिकरणतायामनङ्गीकारादित्युच्यते तदा हेतुतावच्छेदकसंबन्धनिवेशेनैवाव्याप्तिपरिहाराद्धेतुतावच्छेदकधर्मनिवेशो विफल इत्याशङ्क्य समवाय एव हेतुताया अवच्छेदकसंबन्धः तेन संबन्धेन साध्याभाववद्वृत्तित्वं न लक्षणताप्रयोजको व्यभिचारः किंतु साध्याभाववन्निरूपिततत्संबन्धावच्छिन्नाधेयतावच्छेदकवत्त्वमेव तथाच न व्यभिचारित्वं विशिष्टसत्त्वस्येति समाधत्ते—**नचेत्यादि** । नच हेतुतावच्छेदकीभूतविशिष्टसत्तात्वविशिष्टा सत्तैवं तदधिकरणं गुणोऽपीति भावः । प्रदर्शिताव्याप्तौ

---

१ विशिष्टशुद्धयोरैक्यमिति न्यायेन विशिष्टसत्तायाः साध्याभाववद्वृत्तित्वादिति भावः.
२ तथाच हेतुतावच्छेदकं विशिष्टसत्तात्वं न साध्याभाववद्वृत्तितावच्छेदकमिति न तत्र व्यभिचार इति भावः.

प्रतियोगिव्यधिकरणो बोध्यः। तेन[1] कपिसंयोगी एतद्वृक्षत्वादित्यत्र मूलावच्छेदेनैतद्वृक्षवृत्तिकपिसंयोगाभावप्रतियोगित्वेऽपि कपिसंयोगस्य नाव्याप्तिः। नच प्रतियोगिव्यधिकरणत्वं यदि प्रतियोग्यनधिकरणवृत्तित्वं तदा तथैवाव्याप्तिः प्रतियोगिनः कपिसंयोगस्यानधिकरणे गुणादौ वर्तमानो योऽभावस्तस्यैव वृक्षे मूलावच्छेदेन सत्त्वात्। यदि तु प्रतियोग्यधिकरणावृत्तित्वं तदा संयोगी सत्त्वादित्यादावतिव्याप्तिः सत्ताधिकरणे गुणादौ यः संयोगाभावस्तस्य प्रतियोग्यधिकरणद्रव्यवृत्तित्वादिति वाच्यं हेत्वधिकरणे प्रतियोग्यनधिकरणवृत्तित्वविशिष्टस्य विवक्षितत्वात् स्वप्रतियोग्यनधिकरणी[2]भूतहेत्वधिकरणवृत्त्यभाव इति निष्कर्षः। प्रतियोग्यनधिकरणत्वं प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नानधिकरणत्वं वाच्यं तेन[3] विशिष्टस-

दिनकरी।

त्त्वाद्विशिष्टसत्तात्वस्य गुणनिष्ठाधिकरणतानिरूपिताधेयतानवच्छेदकतया तदवच्छिन्ननिरूपिताधिकरणत्वस्य गुणेऽभावादिति। **तथैव** तदवस्थैव। **तस्यैव वृक्ष इति**। अधिकरणभेदेनाभावभेदानभ्युपगमादिति भावः। प्रतियोग्यधिकरणावृत्तित्वं प्रतियोग्यधिकरणवृत्तिभिन्नत्वम्। **विवक्षितत्वादिति**। प्रतियोगिव्यधिकरणपदेन विवक्षितत्वादित्यर्थः। नन्वेवं हेतुसमानाधिकरणेत्यस्य वैयर्थ्यं सत्तावान् जातेरित्यादौ सत्ताद्यभावस्य निरुक्तप्रतियोगिवैयधिकरण्याभावादव्याप्तिविरहादत आह— **स्वप्रतियोग्यनधिकरणेति**। **निष्कर्ष इति**। प्रतियोगिव्यधिकरणहेतुसमानाधिकरणाभावान्त इति निष्कर्षः। तथाच हेतुसमानाधि-

रामरुद्री।

पूर्वोक्तव्याप्तिभेदाभावेन तथैवेत्यस्य सादृश्यार्थकता न घटत इत्यत आह— **तदवस्थैवेति**। **तथाचेति**। वस्तुतः प्रतियोगिव्यधिकरणत्वं हेतुतावच्छेदकविशेषणम्। तच्च प्रतियोग्यनधिकरणवृत्तित्वमभावविशेषणम्। तथाच लाघवात्प्रतियोग्यनधिकरणहेत्व-

---

१ अभावे प्रतियोगिवैयधिकरण्यनिवेशेन. २ स्वपदं लक्षणघटकाभावपरं तथाच स्वप्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नाधेयतानिरूपिताधिकरणतावच्छिन्नत्वं पर्यवसितार्थः. ३ आधेयतायां प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नत्वविवक्षणेन.

त्तावान् जातेरित्यादौ जात्यधिकरणगुणादौ विशिष्टसत्ताभावप्रति-योगिसत्ताधिकरणत्वेऽपि न क्षतिः । अत्र साध्यतावच्छेदकसंबन्धेन प्रतियोग्यनधिकरणत्वं बोध्यं तेन[1] ज्ञानवान् सत्त्वादित्यादौ सत्ता-धिकरणघटादेर्विषयतया ज्ञानाधिकरणत्वेऽपि न क्षतिः । इत्थंच वह्निमान् धूमादित्यादौ धूमाधिकरणे समवायेन वह्निविरहसत्त्वेऽपि न क्षतिः । ननु प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नस्य यस्यकस्यचि-त्प्रतियोगिनोऽनधिकरणत्वं तत्सामान्यस्य[2] वा यत्किंचित्प्रतियोगिता-वच्छेदकावच्छिन्नानधिकरणत्वं वा विवक्षितम् । आद्ये[3] कपिसं-

दिनकरी ।

करणत्वविशेषणबलादेव तादृशप्रतियोगिवैयधिकरण्यलाभान्न तद्वैयर्थ्य-मिति भावः । **सत्ताधिकरणत्वेऽपीति** । तथाच विशिष्टसत्ताभावो न-प्रतियोगिव्यधिकरणः अभावान्तरप्रतियोगितायाश्चानवच्छेदकमेव वि-शिष्टसत्तात्वमित्यतिव्याप्तिः । न क्षतिः नातिव्याप्तिः । एवमग्रेऽपि । ननु प्रतियोगितावच्छेदकसंबन्धेनैव प्रतियोग्यनधिकरणत्वमुच्यतां ताव-तापि ज्ञानवान् सत्त्वादित्यादावनतिप्रसङ्गादित्यत आह—**इत्थंचेति** । साध्यतावच्छेदकसंबन्धेन प्रतियोग्यनधिकरणविवक्षणे चेत्यर्थः । **व-ह्निविरहसत्त्वेऽपीति** । तथा च प्रतियोगितावच्छेदकसमवायेन प्रति-योगिव्यधिकरणतादृशाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वाद्वह्नित्वस्याव्याप्तिः । साध्यतावच्छेदकसंबन्धावच्छिन्नत्वेनाग्रिमप्रतियोगिताविशेषणे तु संब-न्धद्वयप्रवेशेन गौरवमिति भावः । **न क्षतिः** नाव्याप्तिः । समवायेन वह्न्यभावस्य साध्यतावच्छेदकसंयोगेन प्रतियोग्यनधिकरणहेत्वधिकर-णवृत्तित्वाभावादिति भावः । तत्सामान्यस्य प्रतियोगितावच्छेदकाव-च्छिन्नसामान्यस्य । **यत्किंचिदिति** । यत्किंचिद्यत्प्रतियोगितावच्छेदकं

रामरुद्री ।

धिकरणवृत्तित्वमभावविशेषणं वक्तुमुचितमिति भावो मूलकारस्येत्युक्तमुत्पश्यामः । **गौर-वमितीति** । अथ वह्निप्रतियोगिकसंयोगेन वह्निसाध्यता तत्र घटाभावादिर्न प्रतियो-

१ साध्यतावच्छेदकसंबन्धेन प्रतियोग्यनधिकरणत्वविवक्षणेन. २ स्वप्रतियोगितावच्छेदका-वच्छिन्नाधेयतानिरूपितअधिकरणतावद्भिन्नत्वमित्यर्थः. ३ प्रथमकल्पे.

योगी एतद्वृक्षत्वादित्यत्र तथैवाव्याप्तिः कपिसंयोगाभावप्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नो वृक्षावृत्तिकपिसंयोगोऽपि भवति तदनधिकरणं वृक्ष इति । द्वितीये तु प्रतियोगिव्यधिकरणाभावाप्रसिद्धिः सर्वस्यैवाभावस्य पूर्वक्षणवृत्तित्वविशिष्टस्वाभावात्मकप्रतियोगिसमानाधिकरणत्वात् । नच वह्निमान् धूमादित्यादौ घटाभावादेः पूर्वक्षणवृत्तित्वविशिष्टस्वाभावात्मकप्रतियोग्यधिकरणत्वं यद्यपि पर्व-

दिनकरी ।

तदवच्छिन्नसामान्यस्य वेत्यर्थः । **पूर्वक्षणवृत्तित्वविशिष्टेति** । पूर्वक्षणवृत्तित्वविशिष्टस्य स्वस्य घटाभावादेर्योऽभावस्तदात्मकेत्यर्थः । घटाभावाद्यधिकरणेऽपि पूर्वक्षणवृत्तित्वविशिष्टघटाभावादेरभावस्योत्तरक्षणावच्छेदेन सत्त्वादिति भावः । नच पूर्वक्षणवृत्तित्वविशिष्टस्य घटाभावादेरभावः स्वाभावस्य प्रतियोगी न घटाभावादेरिति वाच्यं पूर्वक्षणवृत्तित्वविशिष्टस्य घटाभावादेर्योऽभावस्तदभावस्य पूर्वक्षणवृत्तित्वविशिष्टघटाभावरूपस्य घटाभावानतिरेकितया विशिष्टघटाभावप्रतियोगिनस्तस्य शुद्धघटाभावप्रतियोगित्वात् तथाच प्रतियोगिव्यधिकरणाभावा-

रामरुद्री ।

गिव्यधिकरणः साध्यतावच्छेदकसंबन्धेन तत्प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नाधिकरणाप्रसिद्धेः । न च तत्तद्वह्निव्यक्त्यभाव एव लक्षणघटकोऽस्त्विति वाच्यम् । रूपवान्पृथिवीत्वादित्यादौ विषयतया रूपत्ववतोऽभावमादायाव्याप्तिवारणाय प्रतियोगितावच्छेदकतायां साध्यतावच्छेदकताघटकसंबन्धावच्छिन्नत्वनिवेशस्यावश्यकतया तद्व्यक्त्यभावप्रतियोगितावच्छेदकतायास्तत्तत्संबन्धावच्छिन्नत्वाभावेन तस्य लक्षणघटकत्वात् । **नच** तृणादिजन्यतावच्छेदकवैजात्यावच्छिन्नाभाव एव तथाविधः प्रसिद्ध्यतीति वाच्यम् । एवमपि तद्रूपप्रतियोगिकत्वविशिष्टसमवायेन तद्रूपसाध्यकसद्धेतावगतेः साध्यस्यैव तेन संबन्धेनाधिकरणप्रसिद्धेरिति चेन्न । विशेषरूपेण संसर्गतानभ्युपगमात् । तदभ्युपगमे तु साध्यतावच्छेदकसंबन्धसामान्ये यदभावप्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोगिकत्वपर्वताद्यनुयोगिहेत्वधिकरणीभूतयत्किंचिद्व्यक्त्यनुयोगिकत्वोभयाभावः तादृशाभाव एव हेत्वधिकरणे प्रतियोगिव्यधिकरण इति निर्वचनीयम् । एवंच घटाभावादिरेव तादृशः प्रसिद्ध्यति यत्किंचिद्घटादिसंयोगे वह्नित्वावच्छिन्नप्रतियोगिकत्वपर्वताद्यनुयोगिकत्वोभ-

१ तथा च स्वप्रतियोगिनिष्ठाधेयतानिरूपिताधिकरणतावद्भिन्नत्वमित्यर्थः. २ तस्य केवलान्वयित्वादिति भावः.

तादेस्तथापि साध्यतावच्छेदकसंबन्धेन[1] तत्प्रतियोग्यनधिकरणत्वम-स्त्येवेति कथं प्रतियोगिव्यधिकरणाभावाप्रसिद्धिरिति वाच्यं घटा-भावे यो वह्न्यभावस्तस्य घटाभावात्मकतया[2] घटाभावस्य वह्निरपि प्रतियोगी तदधिकरणं[3] च पर्वतादिरित्येवं क्रमेण प्रतियोगिव्यधि-करणस्याप्रसिद्धत्वात् । यदि घटाभावादौ वह्न्यभावादिर्भिन्न इ-त्युच्यते तथापि धूमाभाववान् वह्न्यभावादित्यादावव्याप्तिः तत्र साध्यतावच्छेदकसंबन्धः स्वरूपसंबन्धस्तेन सर्वस्यैव[4] भावस्य पूर्वक्ष-णवृत्तित्वविशिष्टस्वाभावात्मकप्रतियोग्यधिकरणत्वं[5] हेत्वधिकरणस्येति । तृतीये[6] तु कपिसंयोगाभाववानात्मत्वादित्यादावव्याप्तिः तत्रात्म-

दिनकरी ।

प्रसिद्ध्यासम्भव इति भावः । **घटाभावात्मकतयेति** । अभावाधिकर-णकाभावस्याधिकरणानतिरिक्तत्वादिति भावः । इत्यादावित्यादिना अ-भावसाध्यकसद्धेतुमात्रपरिग्रहः । **स्वरूपसंबन्ध इति** । अभावीय-विशेषणतेत्यर्थः । **पूर्वक्षणवृत्तित्वविशिष्टस्वाभावेति** । पूर्वक्षणवृत्ति-त्वविशिष्टं यत्स्वं घटाभावादि तदभावात्मकेत्यर्थः । प्राचां मते द्रव्ये सं-योगसामान्याभावानङ्गीकारादाह—**कपीति** । घटाभावीययत्किंचि-

रामरुद्री ।

याभावसत्त्वात् । वह्न्यभावस्यापि हेत्वधिकरणे प्रतियोगिव्यधिकरणत्वापत्त्या वह्निमा-न्धूमादित्यादावव्याप्तिरतः सामान्यपदम् । व्यभिचारिणि साध्याभावस्य लक्षणघटकत्वो-पपत्तये यत्किंचित्पदं तेनायोगोलकं यत्किंचित्पदेनोपपाद्योभयाभावोपपत्तेर्लक्षणघट-कता साध्याभावस्यापीति ध्येयम् । एवं विशेषरूपेण संसर्गताभ्युपगमे यत्र वह्नित्वप्र-तियोगिकसमवायेन वह्नित्वस्य साध्यतावच्छेदकता तत्र हेतुसमानाधिकरणाभावीयप्र तियोगितावच्छेदकतायाः साध्यतावच्छेदकताघटकसंबन्धावच्छिन्नाया अप्रसिद्ध्या अ-व्याप्तिरतः प्रतियोगितावच्छेदकतायां साध्यताघटकसंबन्धावच्छिन्नं निवेशनीयं । परंतू-क्ताव्याप्तिवारणाय साध्यतावच्छेदकताघटकसंबन्धावच्छिन्नावच्छेदकत्वीयस्वरूपसंबन्धेन प्रतियोगितावच्छेदकत्वाभावो विवक्षणीय इति विभावनीयम् । मूले भिन्न एत्युच्यत

---

१ संयोगसंबन्धेन. २ अभावाधिकरणकाभावस्य अधिकरणात्मकत्वादिति भावः. ३ वह्न्य-धिकरणम्. ४ घटाभावादेः. ५ पूर्वक्षणवृतित्वविशिष्टत्वं घटाभावादिः. ६ स्वप्रतियोगि-तावच्छेदकनिष्ठावच्छेदकताकाधेयतानिरूपितअधिकरणतावद्भिन्नत्वमित्यर्थः.

वृत्तिः कपिसंयोगाभावाभावः कपिसंयोगस्तस्य गुणत्वात्प्रतियोगितावच्छेदकं गुणसामान्याभावत्वमपि तदवच्छिन्नानधिकरणत्वं हेत्वधिकरणस्यात्मन इति। नैवम्, यादृशप्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नानधिकरणत्वं हेतुमतस्तादृशप्रतियोगितानवच्छेदकत्वस्य विवक्षितत्वात्। ननु कालो घटवान् कालपरिमाणादित्यत्र प्रतियोगिव्यधिकरणाभावाप्रसिद्धिः हेत्वधिकरणस्य महाकालस्य जगदाधारतया सर्वेषामेवाभावानां साध्यतावच्छेदकसंबन्धेन कालिकविशे-

दिनकरी।

त्प्रतियोगितावच्छेदकघटत्वावच्छिन्नानधिकरणत्वस्य हेत्वधिकरणे संभवान्न प्रतियोगिव्यधिकरणाभावाप्रसिद्धिनिबन्धनाऽव्याप्तिः संभवतीति भावः। घटत्वहेतुके यत्किंचित्प्रतियोगितावच्छेदकगुणसामान्याभावत्वावच्छिन्नानधिकरणत्वं हेत्वधिकरणस्य घटादेर्न संभवति उत्पत्तिकाले घटे गुणसामान्याभासवत्वादत आत्मपर्यन्तानुधावनम्। तृतीयविवक्षानुसारेण समाधत्ते यादृशेति। यादृश्याः प्रतियोगिताया अवच्छेदकावच्छिन्नानधिकरणत्वं हेतुमतस्तादृशप्रतियोगितावच्छेदकतानाश्रयत्वमित्यर्थः। **विवक्षितत्वात्** अप्रतियोगिपदेन विवक्षितत्वात्। कपिसंयोगाभाववानात्मत्वादित्यादौ गुणसामान्याभावत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताया एव यादृशप्रतियोगितापदेनोपादातुं शक्यतया तदनवच्छेदकत्वस्य कपिसंयोगाभावत्वे सत्त्वान्नाव्याप्तिरिति भावः। अत्रच यद्धर्मविशिष्टान-

रामरुद्री।

इति। अन्यथा वह्निमति घटशून्यदेशे वह्निर्नास्तीति घटवति वह्निशून्ये घटो नास्तीति प्रत्ययस्य चापत्तेरिति भावः। **द्वितीयविवक्षेति**। यत्किंचित्प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नानधिकरणत्वविवक्षानुसारेणेत्यर्थः। **अप्रतियोगिपदेनेति**। इदंच यथाश्रुतमूलाभिप्रायेणोक्तम्। वस्तुतस्तादृशप्रतियोगितानवच्छेदकत्वमेव साध्यतावच्छेदके विवक्षणीयम्। अन्यथा वह्निमान्धूमादित्यत्रैवाव्याप्तेः पूर्वमुपदर्शितत्वादिति बोध्यम्। **अत्रचेति**। साध्यतावच्छेदकसंबन्धेन यद्धर्मावच्छिन्नवदन्यत्वं हेतुमतस्तदन्यसाध्य-

१ षष्ठ्यंतं प्रतियोग्यधिकरणत्वघटकप्रतियोग्यन्वयिप्रतियोगिपदस्य साकाङ्क्षत्वादेशकत्वेऽपि न क्षतिः।

षणतया प्रतियोग्यधिकरणत्वात् । अत्र केचित् महाकालभेदवि-शिष्टघटाभावस्तत्र प्रतियोगिव्यधिकरणः महाकालस्य घटाधारत्वेऽपि महाकालभेदविशिष्टघटानाधारत्वात् महाकाले महाकालभेदाभा-वात् । वस्तुतस्तु प्रतियोगितावच्छेदकसंबन्धेन प्रतियोग्यनधि-

दिनकरी।

धिकरणत्वं हेत्वधिकरणस्य तद्धर्मभिन्नसाध्यतावच्छेदकावच्छिन्नसामा-नाधिकरण्यस्य लघोर्निर्दुष्टत्वसंभवेऽपि यथा संनिवेशे न वैय्यर्थ्यमिति भावः। साध्यतावच्छेदकसंबन्धेन प्रतियोग्यनधिकरणत्वविवक्षणेऽव्या-प्तिमाशङ्कते—**नन्विति । महाकालभेदविशिष्टघटाभाव इति ।** अभावीयकालिकविशेषणताघटितसामानाधिकरण्यसंबन्धेन महाकाल-भेदविशिष्टस्य घटस्याभाव इत्यर्थः । **महाकाले महाकालभेदाभावा-दिति ।** अभावीयविशेषणतासंबन्धेन महाकालभेदाभावादित्यर्थः । सा-मानाधिकरण्यघटकीभूतविशेषणविशेष्यसंबन्धाभ्यां यत्र विशेषणविशे-ष्योभयसत्त्वं तत्रैव विशिष्टाधिकरणत्वोपगमादिति भावः । ननु महा-कालमात्रवृत्तिविशेषणतासंबन्धेन साध्यतायां महाकालान्यत्वविशिष्ट-घटाभावोऽपि न प्रतियोगिव्यधिकरणस्तत्र तेन संबन्धेन महाकालान्य-त्वाविशिष्टघटाधिकरणाप्रसिद्धेरत आह—**वस्तुत इति ।** अत्र प्रति-

रामरुद्री।

तावच्छेदकावच्छिन्नसामानाधिकरण्यं व्याप्तिरित्यर्थः । न च प्रतियोगितानवच्छेदके-ऽनन्तधर्मभेदनिवेशे गौरवमिति वाच्यम्। गुरुधर्मस्यापि प्रतियोगितावच्छेदकत्वमते गुरु-धर्मघटितकम्बुग्रीवादिमद्भेदस्याप्यप्रसिद्ध्या साम्यादिति भावः । **अभावीयविशेष-णतेति ।** दैशिकविशेषणतेत्यर्थः । नत्वभावप्रतियोगिकविशेषणतेति तदर्थः । तथासति कालिकविशेषणतया अप्यभावप्रतियोगिकत्वेन तद्व्यावृत्तेरसंभवादेवमग्रेऽपि बोध्यम् । **महाकालभेदाभावादित्यर्थ इति ।** ननु दैशिकविशेषणताया महाकाले महाका-लभेदासत्त्वेऽपि कालिकसंबन्धेन तत्र महाकालभेदविशिष्टघटसत्त्वे बाधकाभावः तेन संबन्धेन तस्य जगदाधारत्वादित्याशङ्कायामाह—**सामानाधिकरण्येति । विशेषणेति ।** विशेषणविशेष्यप्रतियोगिकसंसर्गाभ्यामित्यर्थः । **महाकालमात्र-वृत्तीति ।** महाकालानुयोगिकविशेषणतायाः साध्यत्व इत्यर्थः । **अप्रसिद्धेरिति ।**

---

१ भेदविशिष्टो यो घटः तदभाव इत्यर्थः । वैशिष्ट्यं सामानाधिकरण्येन।

करणीभूतहेत्वधिकरणवृत्त्यभावप्रतियोगितासामान्ये यत्संबन्धावच्छिन्नत्वयद्धर्मावच्छिन्नत्वोभयाभावस्तेन संबन्धेन तद्धर्मावच्छिन्नस्य तद्धेतुव्यापकत्वं बोध्यम्। इत्थंच कालो घटवान् कालपरिमाणादित्यादौ संयोगसंबन्धेन घटाभावप्रतियोगिनोऽपि घटस्यानधिकरणे हेत्वधिकरणे महाकाले वर्तमानः स एव संयोगेन घटाभावस्तस्य प्रतियोगितायां कालिकसंबन्धावच्छिन्नत्वघटत्वावच्छिन्नत्वोभयाभावसत्वान्नाव्याप्तिः। ननु प्रमेयवह्निमान्धूमादित्यादौ प्रमेय-

दिनकरी।

योगितावच्छेदकसंबन्धेन प्रतियोग्यनधिकरणहेत्वधिकरणवृत्त्यभावीयसाध्यतावच्छेदकसंबन्धावच्छिन्नप्रतियोगितानवच्छेदकत्वघटितलक्षणकरणेऽपि कालो घटवान् कालपरिमाणादित्यादावव्याप्तिस्तदवस्थैव साध्यतावच्छेदकसंबन्धावच्छिन्नतादृशप्रतियोगिताया अप्रसिद्धेरतः प्रतियोगिताधर्मिकोभयाभावपर्यन्तानुधावनम्[१] समवायेन वह्न्यभावप्रतियोगितायां वह्नित्वावच्छिन्नत्वसत्त्वात् संयोगेन घटाभावप्रतियोगितायां साध्यतावच्छेदकसंयोगावच्छिन्नत्वस्य सत्त्वात् वह्निमान् धूमादित्यादावव्याप्तिवारणाय यत्संबन्धावच्छिन्नत्वयद्धर्मावच्छिन्नत्वयोर्निवेशः सं-

रामरुद्री।

यद्यपि पूर्वोक्तोभयाभावघटितप्रतियोगिवैयधिकरण्यप्रवेशे गगनाभाव एव तत्रापि प्रसिध्यति। तथापि गगनादेरपि कालिकसंबन्धेन महाकालवृत्तित्वमस्त्येव। अन्यथा पूर्ववृत्तिताघटितशब्दादिकारणत्वं गगनादौ न स्यादवृत्तित्वप्रवादस्तु कालिकदिक्कृतविशेषणतातिरिक्तसंसर्गेणावृत्तित्वादेव। अतएव जगतामाश्रयो मत इति मूलमपि सङ्गच्छत इति भावः। **ननु** प्रतियोगिताधर्मिकोभयाभावघटितलक्षणमनर्थकम् प्रतियोगितावच्छेदकसंबन्धेन प्रतियोगिवैयधिकरण्यनिवेशे समवायादिना घटाद्यभावस्यैव प्रसिद्धिसंभवादित्याशङ्क्य तथोक्तावपि समवायेन वन्ह्यभावमादायाव्याप्तिवारणायोत्तरत्र प्रतियोगितायां साध्यतावच्छेदकसंबन्धावच्छिन्नत्वस्यावश्यनिवेशनीयतया समवायेन घटाद्यभावीयतादृशप्रतियोगित्वाप्रसिद्ध्या अव्याप्तितादवस्थ्यादिति समाधत्ते—**अत्रेति**। एकैकाभावनिवेशेऽव्याप्तिप्रदर्शनेनोभयाभावनिवेशं सार्थकयति—**समवायेनेति**।

---

१ प्रतियोगितावच्छेदकसंबन्धेन प्रतियोग्यनधिकरणहेतुमन्निष्ठाभावप्रतियोगितायां यत्संबन्धावच्छिन्नत्वयद्धर्मावच्छिन्नत्वोभयाभावानुधावनम्।

वह्नित्वावच्छिन्नत्वमप्रसिद्धं गुरुधर्मस्यानवच्छेदकत्वादिति चेन्न। कम्बुग्रीवादिमान्नास्तीति प्रतीत्या कम्बुग्रीवादिमत्त्वावच्छिन्नप्रतियोगिताविषयीकरणेन गुरुधर्मस्याप्यवच्छेदकत्वस्वीकारादिति संक्षेपः।

दिनकरी।

योगेन घटाभावप्रतियोगितायां धूमत्वावच्छिन्नत्वघटितोभयाभावसत्त्वादतिव्याप्तिवारणाय सामान्ये[1] इति। **अप्रसिद्धमिति।** तथाचाव्याप्तिरिति भावः। यदि च कम्बुग्रीवादिमान्नास्तीत्यादौ कम्बुग्रीवादिमत्प्रतियोगिताकाभाव एव विषयो नतु कम्बुग्रीवादिमत्त्वे तत्प्रतियोगितावच्छेदकत्वमपीत्युच्यते तदा यत्किंचिद्घटवत्यपि कम्बुग्रीवादिमान्नास्तीति वाक्यस्य प्रामाण्यापत्तिरिति हृदि निधाय संक्षेप इति। मूले

रामरुद्री।

सामान्यपदमतिव्याप्तिवारकतया सार्थकयति—**संयोगेनेति। हृदि निधायेति।** तथाचैतस्यार्थस्यानुक्तएवैतदर्थसूचनाय संक्षेप इत्युक्तमिति भावः। नन्ववच्छेदकत्वमवगाहतएव कम्बुग्रीवादिमान्नास्तीति प्रतीतिः किंतु तन्न स्वरूपसंबन्धरूपं किंत्वनतिरिक्तवृत्तित्वं तदपि न प्रतियोगितावच्छेदकशून्यावृत्तित्वं तथासति गुणे सत्ता नास्तीति प्रतीत्यापत्तेः घटवन्निष्ठाभावप्रतियोगितावच्छेदकस्यापि कम्बुग्रीवादिमत्त्वावच्छिन्नव्यापकतानवच्छेदकत्वादिति। नच कम्बुग्रीवादिमत्त्वावच्छिन्नव्यापकतावच्छेदकत्वं तदवच्छिन्नसमानाधिकरणाभावप्रतियोगितानवच्छेदकत्वमेव वाच्यम्। तथाचाप्रसिद्धितादवस्थ्यम्। घटसमानाधिकरणाभावाप्रतियोगितावच्छेदकत्ववत्त्वापेक्षया कम्बुग्रीवादिमत्वत्वावच्छिन्नाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वस्य गुरुत्वेन तदवच्छिन्नाभावाप्रसिद्ध्या तद्घटितोक्तावच्छेदकताया असंभव इति वाच्यम्। कम्बुग्रीवादिमत्त्वसमानाधिकरणाभावप्रतियोगितावच्छेदकं यद्यत्तद्भेदकूटस्यैव व्यापकतावच्छेदकत्वेनोपगन्तव्यत्वात्तस्य च प्रसिद्धत्वादिति चेन्मैवम्। घटो नास्तीति प्रतीत्या हि घटत्वादेः स्वरूपसंबन्धरूपमवच्छेदकत्वं सिद्ध्यतीति वक्तव्यम्। तत्र च नञर्थाभावे घटस्य घटत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वसंबन्धेनान्वयात्तादृशप्रतीत्या घटत्वादेरवच्छेदकत्वावगाहनाद्यथा तादृशप्रतीतिः घटत्वादेरवच्छेदकत्वे मानं तथा कम्बुग्रीवादिमान्नास्तीति प्रतीत्या कम्बुग्रीवादिमत्वे निरुक्तावच्छेदकत्वानवगाहनात्कथं तस्य तादृशावच्छेदकत्वं तत्प्रतीतिगोचरं इति घटोनास्तीतिवदियमपि स्वरूपसंबन्धरूपमेवावच्छेदकत्वं कम्बुग्रीवादिमत्त्वेऽवगाहत-

---

१ तथाच तादृशप्रतियोगितासामान्यान्तःपातिधूमनिष्ठप्रतियोगितायां उभयाभावासत्त्वान्नातिव्याप्तिरिति भावः।

सिषाधयिषया शून्या सिद्धिर्यत्र न तिष्ठति।
स पक्षस्तत्र वृत्तित्वज्ञानादनुमितिर्भवेत् ॥ ७० ॥

पक्षवृत्तित्वमित्यत्र पक्षत्वं किं तदाह—**सिषाधयिषयेति**। सि-

दिनकरी।

पक्षतानिरूपणे सङ्गतेरप्रदर्शनात् तां प्रदर्शयति—**पक्षवृत्तित्वमित्यत्रेति**। तथाच प्रकृतस्य परामर्शस्य घटकतया पक्षधर्मत्वमपि प्रकृतं तदुपपादकत्वरूपोपोद्घातसङ्गत्या पक्षतानिरूपणं व्याप्तिनिरूपितैककार्यकारि-

रामरुद्री।

इति तद्बलाद्गुरुरपि भवत्यवच्छेदः प्रतियोगिताया इति ग्रन्थकृत्तात्पर्यात्तेन च गुरुधर्मे स्वरूपसंबन्धरूपावच्छेदकत्वस्य बाधादुक्तप्रतीतौ स्वावच्छिन्नव्यापकतावच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोगितासंबन्धेनैव प्रतियोगिनोऽभावे अन्वयोऽभ्युपेयते। घटो नास्तीत्यादौ तु लाघवाद्घटत्वावच्छिन्नप्रतियोगितासंबन्धेनैव घटादेरन्वयोऽभ्युपगन्तुमुचितमिति वाच्यम्। समानाकारकप्रतीत्या एकत्र प्रतियोग्यंशे प्रकारभूतधर्मावच्छिन्नप्रतियोगितासंसर्गावगाहित्वमपरत्र तादृशधर्मावच्छिन्नव्यापकतावच्छेदकधर्मावच्छिन्नप्रतियोगितासंसर्गावगाहित्वमिति कल्पनस्यानुचितत्वेन लाघवादुभयत्रैव प्रतियोगिविशेषणीभूतधर्मावच्छिन्नप्रतियोगितासंसर्गावगाहिताकल्पनस्यैव उचितत्वेन गुरुधर्मस्य नावच्छेदकत्वमित्यत्रैव प्रमाणदौर्लभ्यं प्रतीत्यनुरोधेनैव अवच्छेदकतासिद्धेरुपगन्तव्यत्वादिति ध्येयम्। **ननु** प्रतियोगिताधर्मिकोभयाभावघटितलक्षणे गुरुधर्मावच्छिन्न[1]साध्यकाव्याप्त्याशंकैव न संभवति गुरुधर्मस्य साध्यतावच्छेदकताया असंभवादिति कथमेतदिति चेन्न स्वरूपसंबन्धरूपावच्छेदकताया एव [2]गुरुधर्मे प्राचीनैरङ्गीकारात् साध्यतावच्छेदकताया विषयताविशेषरूपत्वेन गुरुधर्मस्यापि तत्संभवादिति हृदयम्। पक्षवृत्तित्वमित्यत्रेतीति मूले किमुत्तरं इति पूरणीयम्। तथाच पक्षवृत्तित्वघटकंपक्षत्वं यज्जिज्ञासाविषय इतिहेतुस्तत्पक्षत्वमाहेत्यर्थः। **नन्वे**तावता का सङ्गतिः प्रदर्शितेत्याशङ्कायामाह—**तथाचेति**। ननु परामर्शनिरूपणानन्तरंपक्षतानिरूपणे भवतूपोद्घातसङ्गतिः व्याप्तिनिरूपणाव्यवहितोत्तरंपक्षतानिरूपणे का सङ्गतिरित्यत आह—**व्याप्तिनिरूपितेत्यादि**। **एककार्यकारित्वं** एक[3]कार्यप्रयोजकत्वम् प्रयोजकत्वं च कारणकारणतावच्छेदकसाधारणम् तेनानुमितौ पक्षतायाः कारणत्वेपि व्याप्तेर्विषयविधया कारणतावच्छेदकत्वेपि च न क्षतिः। अतएव सद्धेतुनिरूपणानन्तरं हेत्वाभासनिरूपणेप्येककार्यकारित्वसङ्गतिप्रदर्शनं दीधितिकृतां स-

---

१ कम्बुग्रीवादिमत्त्वावच्छिन्नसाध्यक. २ कम्बुग्रीवादिमत्वे. ३ एकं यत्कार्यं अनुमितित्वं तत्प्रयोजकत्वमित्यर्थः.

षाधयिषाविरहविशिष्टसिद्ध्यभावः पक्षता तद्वान् पक्ष इत्यर्थः। सिषाधयिषामात्रं न पक्षता विनापि सिषाधयिषां घनगर्जितेन मेघा[1]नुमानात्[2]। अतएव साध्यसंदेहोऽपि न पक्षता विनापि संदेहं तद[3]नुमानात् सिद्धौ सत्यामपि सिषाधयिषासत्त्वेऽनुमितिर्भवत्येव। अतः सिषाधयिषाविरहविशिष्टत्वं सिद्धौ विशेषणं। तथाच यत्र सिद्धिर्नास्ति तत्र सिषाधयिषायां सत्यामसत्यामपि पक्षता यत्र सिषाधयिषास्ति तत्र सिद्धौ सत्यामसत्यामपि पक्षता। यत्र सिद्धिरस्ति सि-

दिनकरी।

त्वमेव सङ्गतिरिति बोध्यम्। मूले पक्षतालक्षणस्य स्पष्टतयाऽनुक्तेः पक्षतालक्षणं स्वातन्त्र्येण प्रदर्शयन् मूलार्थमाह—**सिषाधयिषाविरहेति**। घनगर्जितेन मेघानुमितिस्थलेऽव्याप्त्यापत्त्या सिषाधयिषामात्रस्य पक्षतात्वं निषेधयति—**सिषाधयिषामात्रं न पक्षतेति**। मेघानुमानात् मेघानुमितेः। **अतएव** वक्ष्यमाणदूषणादेव। सिषाधयिषाविरहरूपविशेषणस्य प्रयोजनमाह—**सिद्धौसत्यामिति**। **अत इति**। तत्रानुमितिनिर्वाहकपक्षतासिद्ध्यर्थमिति भावः। **तत्र** सिषाधयिषायाम्। **सत्यामसत्यामपीति**। सत्यामुभयाभावप्रयुक्तस्यासत्यां विशेष्याभावमात्र-

रामरुद्री।

ङ्गच्छते स्वोक्तसद्धेतोः परामर्शेनानुमितेर्जननात् परोक्तप्रतिहेतोर्दुष्टत्वेन ज्ञानस्य प्रतिबन्धकनिरासद्वारानुमितावुपयोगाच्च। वस्तुतस्तूपोद्घातोऽपि व्याप्तिनिरूपितासङ्गतिर्भवत्येव तदभिधानानन्तराभिधानाप्रयोजकजिज्ञासाजनकज्ञानविषयत्वस्यैव तन्निरूपिततत्सङ्गतित्वात् व्याप्तिनिरूपणानन्तरमप्येकपरामर्शविषयत्वेन पक्षवृत्तित्वस्मरणे वृत्तित्वघटकं किं पक्षत्वमिति जिज्ञासोत्पादसंभवात्। अतएव पक्षतानिरूपणानन्तरंपरामर्शस्य कारणताव्यवस्थापने दीधित्युक्तानुमितिलक्षणोपोद्घातस्य पक्षतानिरूपितसङ्गतित्वमुपपादितं गदाधरभट्टाचार्यैरिति ध्येयम्। **स्पष्टतयेति**। सिषाधयिषाविरहविशिष्टसिद्ध्यभावो यत्र सपक्ष इत्युक्त्वाप्यर्थात्तादृशाभावः पक्षतेति लाभसंभवात्स्पष्टतयेत्युक्तम्। **अव्याप्त्यापत्त्येति**। पक्षे पक्षताभावापत्त्येत्यर्थः। नच सिषाधयिषाविरहविशिष्टसिद्धेः समवायेन पुरुषे सत्त्वेपि पक्षे तदभावसत्त्वात्पक्षतापत्तिरिति वाच्यम्। विशेष्यतासंबन्धेन वर्तत इति तदर्थात्। **अत इतीति**। चतुर्थ्यन्तात्तसिरिति भावः। **एक-**

---

१ ग्रहमध्यस्थपुरुषस्येत्यादिः. २ गगनं मेघवदित्यनुमानादित्यर्थः. ३ मेघानुमानात्.

षाधयिषा च नास्ति तत्र न पक्षता सिषाधयिषाविरहविशिष्टसिद्धेः सत्त्वात् । ननु यत्र परामर्शानन्तरं सिद्धिः ततः सिषाधयिषा तत्र सिषाधयिषाकाले परामर्शनाशान्नानुमितिः यत्र सिद्धिपरामर्शसिषाधयिषा क्रमेण भवन्ति तत्र सिषाधयिषाकाले सिद्धेर्नाशात्प्रतिबन्धकाभावादेवानुमितिः यत्र सिषाधयिषासिद्धिपरामर्शास्तत्र परामर्शकाले सिषाधयिषैव नास्ति एवमन्यत्रापि सिद्धिकाले परामर्श-

दिनकरी ।

प्रयुक्तस्योक्तविशिष्टाभावस्य सत्वादिति भावः । **सिद्धौ सत्यामसत्यां चेति** । सत्यां विशेषणाभावमात्रप्रयुक्तस्यासत्यां तूभयाभावप्रयुक्तस्य विशिष्टाभावस्य सत्त्वादिति भावः । **सिद्धेः सत्त्वादिति** । सिद्धेः सत्त्वेन तदभावरूपपक्षताया अभावादिति भावः । सिषाधयिषाविरहवैशिष्ट्यं च सिद्धावेककालावच्छेदेनैकात्मवृत्तित्वम्[1] तेन सिषाधयिषाकालीनसिद्धेः कालिकसंबन्धेन सिषाधयिषाविरहविशिष्टत्वसत्वेपि न क्षतिः । परामर्शरूपकारणसत्वे सिद्धिरूपविरोधिसत्त्वे यद्यनुमित्सा स्यात्तदा तस्या उत्तेजकत्वं वाच्यं नचैतत्संभवतीत्याशङ्कते—**ननु यत्रेति** । **परामर्शानन्तरं** परामर्शद्वितीयक्षणे । **ततः** सिद्ध्युत्पत्तिद्वितीयक्षणे । **क्रमेण** अव्यवधानेन । **एवमन्यत्रापीति** । यत्र परामर्शसिषाधयिषासिद्धयः क्रमेण भवन्ति एवं सिद्धिसिषाधयिषापरामर्शाः एवं सिषाधयिषापरामर्शसिद्धयश्चेत्यर्थः । **सिद्धिकाले परामर्शकाले चेति** । सिद्धिपरा-

रामरुद्री ।

कालेति । एकक्षणेत्यर्थः । तेन न स्थूलकालमादायातिप्रसङ्गः विरोधिसत्त्वे प्रतिबन्धकसत्त्वे अनुमित्सा स्यात् अनुमित्सा वर्तेतेत्यर्थः । अन्यथा परामर्शाभावेऽनुमितेरेवानुत्पत्त्या सिषाधयिषाया उत्तेजकत्वकल्पने बीजाभावात्प्रतिबन्धकसत्त्वे कार्योत्पादार्थमेवोत्तेजकस्य कल्पनीयत्वात् सिद्ध्यसत्त्वे प्रतिबन्धकाभावादेव कार्योत्पादसंभवेनोत्तेजकस्यैवानपेक्षितत्वात् सिषाधयिषाभावे धर्मिणोऽसत्त्वेन कस्योत्तेजकत्वं कल्पनीय-

---

१ सिषाधयिषा वर्तते सिद्धिश्च वर्तते तत्र भूतकालीनसिद्ध्यभावमादाय सिषाधयिषाविरहविशिष्टसिद्धिरेवायाति । अतः तत्र पक्षतासंपत्तये एककालावच्छेदेनेति । अत्रैव असमानाधिकरणसिद्ध्यभावमादाय तद्दोषतादवस्थ्यमत एकात्मवृत्तित्वम्.

काले च न सिषाधयिषा योग्यविभुगुणानां यौगपद्यनिषेधात् तत्कथं सिषाधयिषाविरहविशिष्टत्वं सिद्धेर्विशेषणमिति चेन्न। यत्र वह्निव्याप्यधूमवान् पर्वतो वह्निमानिति प्रत्यक्षं स्मरणं वा ततः सिषाधयिषा तत्र पक्षतासंपत्तये तद्विशेषणस्यावश्यकत्वात्। इदं तु बोध्यम्—यादृशयादृशसिषाधयिषासत्त्वे सिद्धिसत्त्वे यल्लिङ्गकानुमितिस्तादृशतादृशसिषाधयिषाविरहविशिष्टसिद्ध्यभावस्तल्लिङ्गकानुमितौ पक्षता तेन

दिनकरी।

मर्शोभयक्षण इत्यर्थः। **कथमिति**। किमर्थमित्यर्थः। **इति प्रत्यक्षमिति**। अनुमितीष्टसाधनताविषयकमिति शेषः। प्रत्यक्षोत्पत्तेः पूर्वमनुमितीष्टसाधनताधीस्वीकारे इच्छासामग्र्याः प्रतिबन्धात् प्रत्यक्षमेव न स्यात्। **यादृशयादृशेति**। घटानुमितिर्जायतामितीच्छासत्त्वेपि पर्वतो वह्निमानिति सिद्ध्यसत्वे वह्निमानित्यनुमित्युत्पत्तेः पर्वतो वह्निमानिति सिद्धिसत्त्वेपि तदिच्छाबलात्तादृशानुमित्यापत्तिरत उक्तं सिद्धिसत्त्वइति। इदंचोत्तेजकेच्छादिव्यक्तेः परिचायकम् उत्तेजकत्वं तु तत्तद्व्यक्तित्वेनैवेति बोध्यम्। **तेन** तत्तदिच्छाया उत्तेजकत्वेन। यत्किंचित्

रामरुद्री।

मिति भावः। सिद्धिमात्रकाले परामर्शमात्रकाले च सिषाधयिषायाः संभवात्सिद्धिकालइत्यादिमूलमसङ्गतमतो व्याचष्टे—**सिद्धीति**। ननु वह्निमानिति प्रत्यक्षानन्तरं सिषाधयिषैव न संभवति इष्टसाधनताज्ञानस्य हेतुत्वादिष्टसाधनताज्ञानस्य तादृशप्रत्यक्षात्पूर्वमेवोपगमे प्रत्यक्षमेव न संभवति बलवदिच्छासामग्र्या प्रतिबन्धात् प्रत्यक्षानन्तरं तदुपगमे सिषाधयिषाक्षणे प्रत्यक्षमेव न तिष्ठतीत्याशङ्कानिरासाय शेषं पूरयति—**अनुमितीत्यादि**। **परिचायकं रूपमिति**। यद्यपीच्छासत्त्वे सिद्धिसत्त्वे अनुमितिरित्यनन्तरतत्तद्व्यक्तित्वेन विशेषेच्छाव्यक्तीनां ज्ञानसंपादनमित्यर्थः। तत्तद्व्यक्तित्वेनैवेत्येवकारेणानुमितिरित्यन्तभावस्योत्तेजकतावच्छेदककोटिकाप्रवेशो व्यवच्छिद्यते ननु यत्किंचिज्ज्ञानं जायतामितीच्छैव न संभवति सिद्धे वस्तुनि इच्छानुत्पत्तेर्यत्किंचिज्ज्ञानस्य सिद्धत्वात्। नच सिद्धेऽपि सिद्धत्वेनाज्ञानदशायामिच्छादर्शनान्नानुपपत्तिरिति वाच्यम्। सिद्धत्वज्ञानादिव्यक्ताविच्छानुत्पत्त्या ज्ञानादिव्यतिरिक्तस्थलएव सिद्धत्वज्ञानं प्रतिबन्धकं ज्ञानादौ तु सिद्धमात्रं विरोधीति सिद्धान्तात्। अतएवोक्तं इच्छाविरहादिति तत्र तत्र

---

१ एककालोत्पत्तिकत्वनिषेधात्.

सिद्धिपरामर्शसत्त्वे यत्किंचित् ज्ञानं जायतामितीच्छायामपि नानुमितिः वह्निव्याप्यधूमवान् पर्वतो वह्निमानिति प्रत्यक्षसत्वे प्रत्यक्षातिरिक्तं ज्ञानं जायतामितीच्छायां तु भवत्येव । एवं धूमपरामर्श-

दिनकरी ।

ज्ञानमित्यस्यैतदुत्तरकालीनमित्यादिः । अन्यथा यत्किंचित् ज्ञानस्य सर्वदा सिद्धत्वेन तद्रूपेणेच्छाविरहात् । **नानुमितिरिति** । नानुमित्यापत्तिरित्यर्थः । तदिच्छायास्तद्व्यक्तित्वेनोत्तेजकत्वानभ्युपगमादिति भावः । नच यत्किंचित् ज्ञानं जायतामित्येतादृशेच्छाकाले सिद्धिसत्वेप्यनुमितिर्भवत्येवेति वाच्यम् । अनुमितिसामग्रीसत्त्वे आत्मादिविषयकयत्किंचिन्मानसादिसामग्रीसत्त्वनियमेन यत्किंचिन्मानसाद्युत्पत्त्यैव तादृशेच्छाविषयसिद्धेः तत्रानुमित्युत्पत्ताविष्टापत्त्यसंभवात् । नन्वनुमितित्वप्रकारेच्छात्वेनानुगतरूपेणैवोत्तेजकत्वं वाच्यं तावतैव यत्किंचित् ज्ञानं जायतामितीच्छावारणसंभवान्नतु तत्तद्व्यक्तित्वेनोत्तेजकत्वं कल्प्यं गौरवादित्यत आह—**वह्निव्याप्येति** । प्रत्यक्षातिरिक्तं ज्ञानमित्यस्य शाब्दसामग्र्यसत्वे इत्यादिः । शाब्दसामग्रीसत्त्वे शाब्दबोधेनैवेच्छाविषयसिद्धिसंभवात् भवत्येवेत्यनुमितिरित्यनेन संबध्यते तथा चानुमितित्वप्रकारकेच्छात्वेनोत्तेजकत्वे तत्रानुमितिर्न स्यादिति भावः ।

रामरुद्री ।

ग्रन्थकृद्भिरित्यतो व्याचष्टे—**एतदुत्तरकालीनेति** । **अनुमितिसामग्रीसत्त्व इति** —अनुमितिसामग्र्यभावे तादृशेच्छाबलादनुमिताविष्टापत्तिरेव न संभवति । तत्सत्त्वे परामर्शादिमत्वेनात्मनो मानससामग्रीसत्त्वेन स्वोत्पत्त्यापीच्छाया विषयसिद्धा अनुमित्युत्पादासंभवाद्यादृशेच्छाया अनुमितिं विना न विषयसिद्धिस्तादृशेच्छाया एवोत्तेजकत्वोपगमादिति भावः । **ननु** वह्निव्याप्यधूमवान्पर्वतो वह्निमानिति प्रत्यक्षानन्तरं वह्नेः प्रत्यक्षात्मकं ज्ञानं जायतामितीच्छाबलेन वह्नेर्नानुमितिः संभवति वह्निविषयकशाब्दबोधेनापि तादृशेच्छाविषयसिद्धिसंभवादित्याशङ्कानिरासाय पूरयति—**शाब्दसामग्र्यसत्त्व इत्यादिरिति** । तथाच तदानीं वह्नेः शाब्दसंभवेनानुमित्यैवेच्छाया विषयसि-

१ वह्निव्याप्यधूमवान् पर्वतो वह्निमानिति सिद्धिपरामर्शः. २ अनुमिनुयां इति इच्छा.

सत्वे आलोकेन वह्निमनुमिनुयामितीच्छायामपि नानुमितिः सिषाधयिषाविरहकाले यादृशसिद्धिसत्वे नानुमितिस्तादृशी सिद्धिर्वि-

दिनकरी।

तल्लिङ्गकत्वप्रवेशस्य फलमाह—**एवमित्यादिना** । **नानुमितिरिति** । इच्छायास्तत्तद्व्यक्तित्वेनोत्तेजकतया तदिच्छाव्यक्तेरनुत्तेजकत्वादिति भावः । इदं तु बोध्यम्—पर्वते वह्न्यनुमितिर्जायतामित्याद्यनुगतेच्छानां पर्वतत्वावच्छिन्नोद्देश्यकत्वप्रकारतानिरूपितवह्निविधेयकत्वप्रकारताशाल्यनुमितिगोचरेच्छात्वेनानुगतरूपेणैवोत्तेजकत्वं प्रत्यक्षातिरिक्तं ज्ञानं जायतामित्याद्यननुगतेच्छानां तु तत्तद्व्यक्तित्वे नतु सकलेच्छानां तत्तद्व्यक्तित्वेन गौरवादिति सिषाधयिषाकाले पर्वतो वह्निमानिति सिद्धिसत्त्वेऽपि पर्वतो वह्निमानित्यनुमित्युत्पत्तेस्तादृशसिद्धेर्न

रामरुद्री।

द्धिर्भवतीत्यभिप्रायः । **तदिच्छाव्यक्तेरिति** । धूमपरामर्शकालीनाया आलोकेन वह्निमनुमिनुयामितीच्छाव्यक्तेरित्यर्थः । **अनुत्तेजकत्वादिति** । पर्वतत्वावच्छिन्नोद्देश्यकवह्नित्वावच्छिन्नलिङ्गकानुमितिप्रतिबन्धकताया अनुत्तेजकत्वादित्यर्थः । तादृशप्रतिबन्धकतानिरूपितावच्छेदकतावदभावाप्रतियोगित्वादिति यावत् । **अनुमितिगोचरेच्छात्वेनेति** । अनुमितित्वावच्छिन्नविधेयकेत्युक्तौ पर्वतोद्देश्यकवह्निविधेयकज्ञानं मे जायतामित्यादि भानासङ्गत्यापत्तिरिति तत्परित्यागः । नचैतादृशेच्छाया उत्तेजकत्वेपि सिद्धिसत्त्वे पर्वतोद्देश्यकवह्निविधेयकप्रत्यक्षादिसामग्रीकालेपि तादृशेच्छाबलात्तादृशानुमित्यापत्तिरिति वाच्यम् । प्रत्यक्षोद्देश्यत्वविधेयत्वयोरप्रामाणिकत्वात् । नचैवमनुमितिगोचरत्वनिवेशोपि व्यर्थः तादृशेच्छाया अनुमितिमात्रविषयकत्वादिति वाच्यम् । पर्वतोद्देश्यकवह्निविधेयकप्रत्यक्षं जायतामिति हि प्रत्यक्षेच्छाबलादनुमित्यापत्तिवारणाय तदावश्यकत्वात् । नचैवमपि शाब्दबोधेप्युद्देश्यत्वविधेयत्वयोरङ्गीकारात्तादृशेच्छाबलात्तादृशशाब्दसामग्रीसत्त्वेपि सिद्धिसत्त्वे अनुमित्यापत्तिरिति वाच्यम् । पर्वतो वह्निमानिति शाब्दबोधे पर्वते वह्निमतएव तादात्म्येन प्रकारतया पर्वतत्वावच्छिन्नोद्देश्यतानिरूपितवह्नित्वावच्छिन्नविधेयतायास्तत्रासत्त्वात् तादृशवह्निविधेयताकत्वप्रकारताशाल्यनुमितिविषयकेच्छात्वेनैवोत्तेजकतायाः स्वीकरणीयत्वात् । अथैवमपि पर्वते वह्निमतस्तादात्म्येन साध्यतायां पर्वते वह्निमद्विधेयकशाब्दसामग्रीदशायां सिद्धि-

---

१ निपातातिरिक्तनामार्थयोः क्रियातादृशप्रातिपदिकार्थयोश्च साक्षाद्भेदसंबन्धेनान्वयस्याव्युत्पन्नत्वमिति नियमादिति भावः.

रामरुद्री ।

सत्त्वेपि पर्वतत्वावच्छिन्नोद्देश्यतानिरूपितवह्निमत्त्वावच्छिन्नविधेयताशालिज्ञानं जायतामितीच्छाबलात्पर्वतोद्देश्यकवह्निविधेयकानुमित्यापत्तेरिति चेन्न । शाब्दबोधेप्युद्देश्यताविधेयतयोरुपगमे एतादृशेच्छानामपि वह्निविधेयकानुमितिस्थले तत्तद्व्यक्तित्वेनैवोत्तेजकतायाः स्वीकरणीयत्वाल्लघूपायसंभवस्थले एव गौरवस्य स्वीकर्तुमनुचितत्वात् । वस्तुतस्तु शाब्दबोधे विधेयत्वादिकमप्रामाणिकमेव । अनुमितावेव तदङ्गीकार आवश्यकः अन्यथा पर्वतो वह्निमानित्यनुमितेस्तात्पर्येण पर्वतमनुमिनोमीत्यादिप्रयोगापत्तेरनुमितेर्विधेयत्वादिमत्त्व एवान्यत्र द्वितीयाया विषयित्वार्थकत्वेप्यनुमित्यर्थकधातुसमभिव्याहारे विधेयत्वस्य द्वितीयार्थतामुपगम्य तादृशप्रयोगवारणसंभवात् । नच प्रकारित्वमेव तत्र द्वितीयार्थोऽस्तु तावतापि पर्वतमनुमिनोमीतिप्रयोगवारणसंभवादिति वाच्यम् । तथापि पर्वतत्वमनुमिनोमीत्यादिप्रतीत्यापत्तेः । अतएवोक्तं गदाधरभट्टाचार्यैरनुमित्यर्थकधातुयोगे विधेयत्वं द्वितीयार्थ इति । शाब्दार्थकधातुयोगे तु विषयित्वस्य द्वितीयार्थत्वेपि न क्षतिः । यदितु पर्वतं शृणोमीति प्रयोगापत्तिः पर्वतविशेष्यकशाब्दस्यापि पर्वतविशेष्यकत्वादिति विभाव्यते तदा द्वितीयान्तपदसमभिव्याहारस्थले तादात्म्यातिरिक्तसंबन्धावच्छिन्नप्रकारितैव द्वितीयार्थोऽस्तु अतिरिक्तान्तोपादानात्पर्वते वह्निमत्त्वं शृणोमीति प्रयोग इति ध्येयम् । अथैवमपि धूमपरामर्शमात्रदशायां पर्वतोद्देश्यतानिरूपितवह्निविधेयताकालोकलिङ्गकानुमितिर्जायतामितीच्छाबलाद्धूमलिङ्गकवह्न्यनुमित्यापत्तिः तादृशेच्छाया अपि तादृशसाध्यविधेयकत्वप्रकारकत्वादनुमितिविषयकत्वाच्च । नच किंचिल्लिङ्गकत्वाप्रकारकत्वमपीच्छाविशेषणं देयमतो न तादृशेच्छाबलादुक्तानुमित्यापत्तिरिति वाच्यम् । तथासति तादृशवह्निविधेयताका धूमलिङ्गकानुमितिर्जायतामितीच्छासत्त्वेऽपि धूमलिङ्गकवह्न्यनुमितिर्न स्यात् । नच तद्धर्मावच्छिन्नलिङ्गकानुमितौ तदन्यधर्मावच्छिन्नलिङ्गकत्वानुप्रकारिकैवेच्छोत्तेजिका वाच्येति धूमलिङ्गकत्वप्रकारतायाः संग्रहे भिन्नभिन्नलिङ्गकत्वप्रकारकेच्छाया वारणं च संभवतीति वाच्यम् । एवमपि तादृशवह्निविधेयताका धूमलिङ्गकानुमितिरालोकलिङ्गकानुमितिश्च जायतामितीच्छाबलाद्धूमलिङ्गकानुमितेरशक्योपपादनत्वादिति चेत् मैवम् । तद्धर्मावच्छिन्नलिङ्गकानुमितौ निरुक्तवह्निविधेयकत्वप्रकारतानिरूपितातद्धर्मावच्छिन्नलिङ्गकत्वप्रकारकत्वानिरूपितानुमितिनिष्ठविशेष्यताशालित्वेनैवोत्तेजकत्वस्योपगन्तव्यत्वात् । उक्तसमूहालम्बनेच्छायां त्वनुमितौ विशेष्यताद्वयमेका धूमलिङ्गकत्वप्रकारतानिरूपिता अपरा चालोकलिङ्गकप्रकारतानिरूपिता समूहालम्बने प्रकारताभेदेनैव विशेष्यताभेदादन्यथा वृक्षः कपिसंयोगवांस्तदभाववांश्चेति समुच्चयस्य वृक्षः कपिसंयोगी न वेति संशयस्य भेदो न स्यादेकधर्मावच्छिन्नविशेष्यकसमूहालम्बनेपि प्रकारताभेदेन विशेष्यताभेदः संशये चोभयप्रकारतानिरूपितैकविशेष्यतेत्येव तयोर्वैलक्षण्यात् । इत्थंच धूममात्रलिङ्गकानुमितित्वमेवैतादृशेच्छाविरहविशिष्ट-

---

१ शाब्दबोधे विधेयत्वादिस्वीकारे.

शिष्यैव तत्तदनुमितिः प्रतिबन्धिका वक्तव्या तेन पर्वतस्तेजस्वी पाषाणमयो वह्निमानिति ज्ञानसत्त्वेप्यनुमितेर्न विरोधः परंतु पक्षतावच्छेदकसामानाधिकरण्येन साध्यसिद्धावपि तदवच्छेदेनानुमितेर्दर्शनात् पक्षतावच्छेदकावच्छेदेनानुमितिं प्रति पक्षतावच्छेदकावच्छेदेन साध्यसिद्धिरेव प्रतिबन्धिका पक्षतावच्छेदकसामानाधिकरण्ये-

दिनकरी ।

तादृशानुमितिप्रतिबन्धकत्वं स्यादत उक्तं सिषाधयिषाविरहकाल इति । **विशिष्येति ।** पर्वतो वह्निमानित्यनुमितौ पर्वतत्वावच्छिन्नविशेष्यतानिरूपितवह्नित्वावच्छिन्नप्रकारताशालिनिश्चयत्वेन प्रतिबन्धकता वक्तव्येत्यर्थः । तत्प्रयोजनमाह—**तेनेति ।** सिद्धिरेवेत्येवकारेण सामानाधिकरण्येन सिद्धिव्यवच्छेदः । **सामानाधिकरण्येनानुमितिं प्रति त्विति ।** सामानाधिकरण्यमात्रेणानुमितिं प्रतीत्यर्थः । अन्यथावच्छेदकावच्छेदेना-

रामरुद्री ।

सिद्ध्यभावकार्यताच्छेदकं वाच्यम् । अन्यथा धूमालोकोभयपरामर्शाभ्यां धूमलिङ्गकत्ववदालोकलिङ्गकानुमितिर्जायतामित्येकविशिष्टअपरवैशिष्ट्यावगाहिज्ञानबलात्तादृशानुमाने वह्न्यनुमितावुक्तसिद्ध्यभावस्य व्यभिचारापत्तेः । अथवा किंचिल्लिङ्गकत्वाप्रकारकत्वमेवेच्छाविशेषणमुपादेयम् । धूमलिङ्गकत्वप्रकारकेच्छायाः पृथगेवोत्तेजकत्वस्य कल्पनीयतया तदसंग्रहो न दोषायेति कृतं पल्लवितेन । यादृशसिद्धिसत्त्वे पर्वतो वह्निमानित्यनुमितिः तादृशसिद्धिः तादृशानुमितौ प्रतिबन्धिकेत्युक्तौ तादृशानुमितौ पर्वतो वह्निमानित्याकारकसिद्धेरपि प्रतिबन्धकत्वं न स्यात् तादृशसिद्धिसत्त्वेपि सिषाधयिषयानुमित्युत्पादादत उक्तम्—**सिषाधयिषेत्यादि । पर्वतत्वावच्छिन्नेति ।** सिषाधयिषाविरह इत्यादिकं परिचायकमात्रं अन्यथा विशेष्येत्यस्य वैयर्थ्यापत्तेरिति भावः । भिन्नविषयकप्रत्यक्षसामग्रीसत्त्वेपि सिषाधयिषां विनैवानुमित्युत्पादात् प्रत्यक्षसामग्रीत्वस्य समानविषयकप्रत्यक्षसामग्रीपरतां दर्शयति । ननु वह्न्यादौ चक्षुःसंनिकर्षदशायां वह्निव्याप्यधूमवान्पर्वत एति ज्ञानवतो वह्नेः प्रत्यक्षे नानुमितिरित्येव मूले कुतो नोक्तं किं

---

१ पक्षतावच्छेदकावच्छेदेन. २ एवकारेण सामानाधिकरण्येन साध्यसिद्धेः प्रतिबन्धकत्वव्यवच्छेदः. ३ तथाच पर्वतत्वावच्छिन्नविशेष्यतानिरूपितसंयोगसंबन्धावच्छिन्नवह्नित्वावच्छिन्नप्रकारताशालिबुद्धित्वावच्छिन्नं प्रति पर्वतत्वावच्छिन्नविशेष्यतानिरूपितसंयोगसंबन्धावच्छिन्नवह्नित्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावत्वावच्छिन्नप्रकारताशालिनिश्चयत्वेन प्रतिबन्धकत्वमिति प्रतिबन्ध्यप्रतिबन्धकभावः.

नानुमितिं प्रति तु सिद्धिमात्रं विरोधि। **इदं तु बोध्यम्**—यत्रायं पुरुषो न वेति संशयानन्तरं पुरुषत्वव्याप्यकरादिमानयमिति ज्ञानं तत्रासत्यामनुमित्सायां पुरुषस्य प्रत्यक्षं भवति न त्वनुमितिः अतोऽनुमित्साविरहविशिष्टसमानविषयकप्रत्यक्षसामग्री कामिनीजिज्ञासादिवत्स्वातन्त्र्येण[1] प्रतिबन्धिका **एवं** परामर्शानन्तरं विना प्रत्यक्षेच्छां पक्षादेः प्रत्यक्षानुत्पत्तेः प्रत्यक्षेच्छाविरहविशिष्टानुमितिसामग्री भि-

दिनकरी।

नुमितेरपि सामानाधिकरण्यावगाहितया तद्व्यवच्छेदाप्रतीतेः। **सिद्धिमात्रमिति।** पक्षविशेष्यकसाध्यप्रकारकनिश्चयत्वेन विरोधित्वमित्यर्थः। उपाध्यायास्तु सिषाधयिषाविरहविशिष्टसिद्धिप्रत्यक्षसामग्र्योरन्यतरस्याभावः पक्षता तेन सिद्धिकाले समानविषयकप्रत्यक्षसामग्रीकालेऽपि च नानुमित्यापत्तिरित्याहुस्तद्दूषयितुं प्रत्यक्षसामग्र्यभावस्य पक्षताकुक्ष्यप्रवेशे प्रत्यक्षसामग्रीकाले कथं नानुमितिरित्युत्कटशिष्यजिज्ञासानुत्पादार्थं प्रथमतः स्वसिद्धान्तमाह—**इदं तु बोध्यमित्यादिना।** संशयोत्तरप्रत्यक्षं प्रति हेतुभूतस्य विशेषदर्शनस्य सत्त्वादिति भावः। एतादृशप्रत्यक्षसामग्रीविशेषपर्यन्तानुधावनं च तद्विषयेऽनुमितिसामग्रीसंपत्तिदर्शनार्थं स्वातन्त्र्येणानुमितिसामग्रीप्रदर्शनेन प्रयासापत्तेः। **स्वातन्त्र्येणेति।** नतु पक्षताकुक्षिप्रविष्टत्वेनेत्यर्थः। शाब्दसिद्धौ सत्यामशाब्दज्ञानं जाय-

रामरुद्री।

संशयोत्तरप्रत्यक्षस्थलानुरोधेनेत्याशङ्कांनिरसितुमाह—**एतादृशेति।** तद्विषये प्रत्यक्षविषये। विषयित्वं सप्तम्यर्थः तस्य चानुमितावन्वयः तथाच प्रत्यक्षविषयसाध्यविषयिकानुमितिसामग्रीप्रदर्शनार्थमित्यर्थः। **स्वातन्त्र्येणेति।** प्रत्यक्षसामग्र्यनन्तर्गतत्वेनेत्यर्थः। **प्रयासापत्तेरिति।** एकसामग्रीप्रदर्शनेनैवोभयसामग्रीप्रदर्शनोपपत्तौ पृथक् सामग्रीप्रदर्शनस्यानुचितत्वादिति भावः। **ननु** पक्षताकुक्षिप्रविष्टत्वेन प्रतिबन्धकत्वएव लाघवम्। एकप्रतिबन्धकतयैवोपपत्तेरित्याशङ्कांनिराकर्तुमेकप्रतिबन्धकतैव न संभवति भिन्नभिन्नरूपेणैवेच्छायाः सिद्धौ सामग्र्यां चोत्तेजकत्वस्य वाच्यत्वादित्याह—**शाब्देत्यादि।** वाक्यादित्यर्थः। पर्वतो वह्निमानित्यादिवाक्यात्सिद्धेरप्रतिबन्धकत्वं

---

[1] कामिनीजिज्ञासा यथा स्वातन्त्र्येण प्रतिबन्धिका तथा समानविषयकप्रत्यक्षसामग्री स्वातन्त्र्येण प्रतिबन्धिकेति तदर्थः.

दिनकरी।

तामितीच्छायामनुमितेरुत्पादात्सिद्धावनुमितिगोचरेच्छात्वेन तादृशेच्छाकाले प्रत्यक्षसामग्रीकालेऽनुमित्यनुत्पादेन सामग्र्यामनुमितित्वप्रकारके[१]च्छात्वेनोत्तेजकत्वस्यावश्यकतया एकरूपेणोत्तेजकत्वासंभवात् एवमुभयत्र सिषाधयिषाविरहस्य नैकसंबन्धेन विशेषणत्वं सिद्धौ समवायघटितसामानाधिकरण्येन चक्षुःसंयोगादिरूपसामग्र्यां तु स्वाश्रयचक्षुःसंयुक्तमनःप्रतियोगिकविजातीयसंयोगघटितसामानाधिकरण्येनेत्येकरूपेण तयोः प्रतिबन्धकत्वासंभवादित्याशय इति दिक्। **नन्वनुमितिं** प्रति प्रत्यक्षसामग्र्याः स्वातन्त्र्येण प्रतिबन्धकत्वे भिन्नविषयेऽपि प्रत्यक्षसामग्रीकालेऽनुमित्यनुपपत्तिः। मन्मते तु अनुमानातिरिक्तप्रकृतसाध्यसाधकमानत्वेन पक्षताकुक्षौ तस्याः प्रवेशेनोक्तापत्त्यनवकाशादत आह—**एवमिति**। अनुमितिसामग्रीप्रतिबन्धकेति। तथाच भिन्नविषयकानुमितिसामग्र्यभावघटितप्रत्यक्षसामग्र्यास्तत्राभावान्न पूर्वोक्त-

रामरुद्री।

बोध्यम्। **अनुमितिगोचरेच्छात्वेनेति**। यथोक्तानुमितिगोचरेच्छानिष्ठतद्व्यक्तित्वेनेत्यर्थः। उक्ताननुगतेच्छानां तद्व्यक्तित्वेनैवोत्तेजकतायाः पूर्वमुक्तत्वादिति ध्येयम्। **अनुमित्यनुत्पादेनेति**। प्रत्यक्षेणैव तादृशेच्छाया विषयसिद्धिसंभवादिति भावः। **अनुमितित्वप्रकारकेच्छात्वेनेति**। यद्यप्येवंसति वह्निप्रत्यक्षसामग्रीकाले प्रत्यक्षातिरिक्तं ज्ञानं जायतामितीच्छाया वह्नेरनुमितिर्न स्यात् तथापि प्रत्यक्षान्यत्वप्रकारकेच्छात्वेनापि प्रत्यक्षसामग्र्या उत्तेजकत्वस्य कल्पनीयत्वाददोषः। **चक्षुःसंयोगादिरूपेति**। यद्यपि चक्षुःसंयोगमात्रं न सामग्री तथाप्येकक्षणवृत्तित्वसंबन्धेन तत्पुरुषीयविशेषणज्ञानादिविशिष्टचक्षुःसंयोगस्य सामग्रीत्वसंभवो बोध्यः। **विजातीयेति**। परमात्ममनसोः संयोगव्यावृत्तवैजात्यावच्छिन्नेत्यर्थः। **स्वातन्त्र्येणेति**। पक्षताकुक्ष्यप्रविष्टत्वेनेत्यर्थः। प्रत्यक्षसामग्रीत्वप्रमाणेति यावत्। **अनुमानातिरिक्तेति**। सिषाधयिषाविरहविशिष्टसिद्ध्यनुमित्युपधायकातिरिक्तसिद्ध्युपधायकान्यतरत्वेन प्रतिबन्धकत्वादिति पर्यवसितोऽर्थः। यथाश्रुतेन चक्षुषोऽनुमित्यनुपपत्तेरिति बोध्यम्। **ननु** प्रत्यक्षसामग्री यथा भिन्नविषयकानुमितिसामग्र्यभावघटिता तथा भिन्नविषयकानुमितिसामग्र्यपि प्रत्यक्षसामग्र्यभावघटित भिन्नविषयकप्रत्यक्षानुमित्तेसामग्रीसमवधानदशायामनुमित्यनुपपत्तिरशक्यसमाधिरेवानुमितिं प्रति प्रत्यक्षसामग्रीत्वेन प्रतिबन्धकतया तद-

१ अनुमितिर्भवत्वितीच्छा.

अनैकान्तो विरुद्धश्चाप्यसिद्धः प्रतिपक्षितः ।
कालात्ययापदिष्टश्च हेत्वाभासश्च पञ्चधा ॥ ७१ ॥

न्नविषयकप्रत्यक्षे प्रतिबन्धिका । हेतुप्रसङ्गाद्धेत्वाभासान्विभजते[1]—**अनैकान्त इत्यादि** । तल्लक्षणं तु यद्विषयकत्वेन ज्ञानस्यानुमितिविरोधित्वं तत्त्वम् । तथाहि व्यभिचारादिविषयकत्वेन ज्ञानस्याऽ-

दिनकरी ।

स्थलेऽनुमित्यनुपपत्तिरिति भावः । यद्वानुमितिसामग्रीप्रतिबन्धिका अनुमितिसामग्र्येव प्रतिबन्धिका नतु भिन्ने विषये प्रत्यक्षसामग्र्यनुमितौ प्रतिबन्धिकेत्यर्थः । तथाच प्रत्यक्षसामग्र्याः समानविषयकानुमितिं प्रत्येव प्रतिबन्धकतया न पूर्वोक्तानुमित्यनुपपत्तिरिति भावः । **हेत्वाभासानिति** । विजयलक्षणैककार्यकारित्वमत्र सङ्गतिर्बोध्या । ननु लक्षणात्मकसाधारणधर्मज्ञानं विना विशेषे जिज्ञासानुदयाद्विभागो निष्प्रयोजनक इत्यतो लक्षणमाह—**तल्लक्षणं त्विति** । हेत्वाभासलक्षणं त्वित्यर्थः । लक्ष्ये लक्षणं ग्राहयति—**तथाहीति** । ते व्यभिचारादयः ।

रामरुद्री ।

भावघटितभिन्नविषयकानुमितिसामग्र्यभावादित्यत आह—**यद्वेति** । विजयलक्षणेत्यादेः सद्धेतुनिरूपणानन्तरमित्यादिः । वादिनो विजयस्वरूपं यदेकं कार्यं तत्कारित्वं तत्प्रयोजकत्वमित्यर्थः । स्वोक्तहेतोः सद्धेतुत्वप्रतिपादनेनैव परोक्तप्रतिहेतोर्दुष्टत्वप्रतिपादनेनापि कथायां वादिनो विजयादिति भावः । विजयेत्युपलक्षणमनुमितिलक्षणतत्त्वनिर्णयोप्यत्रैकं कार्यमित्यपि बोध्यम् । **साधारणधर्मज्ञानं विनेति** । तद्धर्मावान्तरधर्मप्रकारकज्ञानगोचरेच्छांप्रति तद्धर्मज्ञानस्य हेतुत्वादिति भावः । **निष्प्रयोजक इति** । नास्ति प्रयोजको यस्मिन्निति व्युत्पत्त्या प्रयोजकशून्य इत्यर्थः । विभागे शिष्यजिज्ञासाया एव प्रयोजकत्वादिति भावः । **हेत्वाभासलक्षणं त्विति** । हेतोराभासा दोषा इति व्युत्पत्त्या हेतुदोषलक्षणं त्वित्यर्थः । यद्यपि दुष्टहेतूनामेव विभजनात् दुष्टहेतुलक्षणमेव वक्तव्यम् तथापि दोषज्ञाने जाते दोषवत्त्वरूपदुष्टत्वलक्षणस्य ज्ञातुं शक्यत्वादेव दोषः । एवंच मूले हेत्वाभासा इति पदं हेतुवदाभासन्त इति व्युत्पत्त्या दुष्ट-

---

१ हेतुनिरूपितप्रसङ्गसंगतेः प्रयोज्यत्वं पञ्चम्यर्थः विभागान्वयिकर्मत्वं द्वितीयार्थः विभागान्वयि तथाच हेतुनिरूपितप्रसंगसंगतिप्रयोज्यहेत्वाभासकर्मकविभागानुकूलकृतिमान् ग्रन्थकार इति वाक्यार्थः.

दिनकरी।

ननु यद्विषयकत्वेनेत्यत्र तृतीयार्थोऽवच्छेदकत्वं तथाच वह्निमान् धूमादित्यत्र वह्न्यभावेऽतिव्याप्तिः पर्वतविशेष्यकवह्न्यभावप्रकारकनिर्णयत्वेन वह्न्यनुमितिं प्रति प्रतिबन्धकत्वे वह्न्यभावविषयकत्वस्य प्रतिबन्धकतावच्छेदककोटिप्रविष्टत्वात्। नच स्वरूपसंबन्धरूपावच्छेदकतापर्याप्त्यधिकरणत्वमनतिरिक्तवृत्तित्वं वावच्छेदकत्वं तृतीयार्थः। वह्न्यभावविषयकत्वस्यावच्छेदककोटिप्रविष्टत्वेप्यवच्छेदकतापर्याप्त्यनधिकरणत्वादतिरिक्तवृत्तित्वाच्च नातिव्याप्तिरिति वाच्यम्। पर्याप्तिनिवेशेऽसंभवापत्तेः अप्रामाण्यज्ञानानास्कन्दितत्वस्याधिकस्य प्रतिबन्धकतावच्छेदककोटिप्रविष्टत्वात् अनतिरिक्तवृत्तित्वरूपावच्छेदकत्वनिवेशे ह्रदो वह्निमान् धूमादित्यादौ वह्न्यभावविशिष्टह्रदादावव्याप्त्यापत्तेः प्रतिबन्धकत्वाभाववति ह्रद इत्येतादृशज्ञाने वह्न्यभावविशिष्टह्रदविषयकत्वस्य

रामरुद्री।

हेतुपरमेवेति मन्तव्यम्। **वह्न्यभावेऽव्याप्तिरिति**। तथाच सद्धेतोरपि दुष्टतापत्तेरिति भावः। **नचेति**। नन्ववच्छेदकतापर्याप्तिनिवेशे वह्न्यभाववद्ध्रदविषयत्वेप्यवच्छेदकतापर्याप्तिविरहादप्रामाण्यज्ञानानास्कन्दितत्वानाहार्यनिश्चयत्वान्तर्भावेणैवावच्छेदकतापर्याप्तिः। नचैतत्त्रितयसहितयद्विषयकत्वेन प्रतिबन्धकतावच्छेदकतापर्याप्तिस्तत्त्वमिति विवक्षणान्न दोष इति वाच्यम्। विशिष्टविषयत्वेन प्रतिबन्धकत्वे वह्नित्वादिना गुञ्जाद्यवगाहिभ्रमस्य[२] प्रतिबन्धकत्वानुपपत्त्या निरूप्यनिरूपकभावापन्नविषयिताशालिनिश्चयत्वेनैव प्रतिबन्धकताया वक्तव्यतया विशिष्टविषयकत्वादिसमुदायत्वस्य न्यूनवृत्तितया पर्याप्त्यनवच्छेदकत्वात्। नच प्रमात्मकज्ञानीयनिरूप्यनिरूपकभावापन्नविषयितैव विशिष्टविषयितेति निरूप्यनिरूपकभावापन्नविषयितात्वेन विशिष्टविषयितानां प्रतिबन्धकतावच्छेदकतापर्याप्तिरक्षतैवेति वाच्यम्। प्रत्येकावृत्तेःसमुदायावृत्तित्त्वनियमेनैकदेशातिव्याप्तिवारणाय पर्याप्त्यवच्छेदकतापर्यन्तनिवेशस्यावश्यकतया यादृशविशिष्टविषयितायामवच्छेदकतापर्याप्तेः कथंचिदप्यसंभवादत आह—**अनतिरिक्तवृत्तित्वं वेति**। प्रतिबन्धकताशून्यावृत्तित्वमेव प्रतिबन्धकतावच्छेदकत्वं तथाच वह्न्यभावप्रकारत्वादेरप्रतिबन्धकधर्मितावच्छेदकज्ञानसाधारणत्वान्न वह्न्यभावादावतिव्याप्तिरिति

---

१ अनतिरिक्तवृत्तित्वं च स्वव्यापकतत्कत्वम्. २ वह्नित्वेन गुञ्जावगाहिभ्रमस्य ह्रदो वह्न्यभाववानित्येव आकारः.

नुमितिविरोधित्वात्ते दोषाः यद्विषयकत्वं च यादृशविशिष्टविषयकत्वं तेन बाध[1]भ्रमस्यानुमितिविरोधित्वेपि न क्षतिः[2]। तत्र[3] पर्वतो वह्न्यभा-

दिनकरी।

सत्त्वात् विशिष्टह्रदस्य ह्रदानतिरेकादत आह—**यद्विषयकत्वं चेति**। एतद्विवक्षणप्रयोजनमाह—**तेनेति**। बाधभ्रमस्य बाधभ्रमत्वे समानाधिकरणस्य पर्वतविशेष्यकवह्न्यभावप्रकारकत्वादेरित्यर्थः। **अनुमितिविरोधित्वेपि** अनुमितिविरोधितावच्छेदकत्वेपि। **न क्षतिः** न वह्न्यभावादावतिव्याप्तिः। इतरथा वह्न्यभावविषयकत्वस्य पर्वतविशेष्यकवह्न्यभावप्रकारकत्वरूपानुमितिप्रतिबन्धकतावच्छेदककोटिप्रविष्टत्वात्तत्रातिव्याप्तिः स्यादिति भावः। **यादृशविशिष्टेति**। विवक्षिते तु तत्र नातिव्याप्तिरित्याह—**तत्रेत्यादिना**। नच वह्न्यभावविशिष्टपर्वतस्याप्रसिद्धत्वेऽपि यादृशविशिष्टपदेन वह्न्यभावत्वविशिष्टं वह्न्यभावमुपादाय तत्रातिव्याप्तिरिति वाच्यम्। यादृशविशिष्टेति विवक्षणेऽनतिरिक्तवृत्तित्वस्यैवावच्छेदकत्वस्य लक्षणे निवेशनीयतया वह्न्यभावविषयकत्वस्य प्रतिबन्धकत्वाभाववति वह्न्यभाव इति ज्ञाने वृत्तेस्तत्रातिव्याप्तेरभावात्। नचैवं पूर्वोक्तरीत्या वह्न्यभावविशिष्टह्रदादावव्याप्तिरिति वाच्यम्। यादृशविशिष्टविषयकत्वेनेत्यस्य यद्रूपावच्छिन्नविषयकत्वेनेत्यर्थकत्वात्तत्त्वमित्यस्य च तद्वत्त्वमित्यर्थकत्वात् ह्रद इति ज्ञाने च वह्न्यभावविशिष्टह्रद-

रामरुद्री।

भावः। **पूर्वोक्तरीत्येति**। विशिष्टस्य शुद्धानतिरिक्ततया ह्रद इत्यप्रतिबन्धकज्ञानस्यापि विशिष्टविषयकतयेत्यर्थः। एवंरीत्या क्वापि लक्षणागमनादव्याप्तिपदं केवलं लक्षणासत्त्वपरमेव तथाचासंभव एवेति पर्यवसितम्। **यद्रूपावच्छिन्नेति**। नन्वेवं वह्न्यभाववद्ध्रदत्वादावेव ननु दोषे वह्न्यभाववद्ध्रदादाविति कथं तस्य दोषलक्षणत्वमत आह—**तत्त्वमित्यस्येति**। ननु यद्रूपपदेन वह्न्यभाववद्ध्रदत्वमेव ग्राह्यं तच्च सामानाधिकरण्यसंबन्धेन वह्न्यभावविशिष्टह्रदत्वमेव कर्मधारयोत्तरभावप्रत्ययस्य पदार्थतावच्छेदकीयसामानाधिकरण्यवाचकत्वादिति दीधित्युक्तेः तदवच्छिन्ना च विषयिता न प्रतिब-

---

१ पर्वतो वह्न्यभाववानित्यादिबाधभ्रमस्य. २ न क्षतिः नातिव्याप्तिः. ३ पर्वतो वह्निमान् धूमादित्यत्र. ४ तत्र वह्न्यभावे.

दिनकरी।

त्वावच्छिन्नविषयकत्वाभावात्। अथात्रानतिरिक्तवृत्तित्वरूपस्यावच्छेदकत्वस्य विवक्षणेऽनुमितिप्रतिबन्धकत्वाभाववति ह्रदो वह्निमान्नवेति संशये वह्न्यभाववान् ह्रदो वह्निमानित्याहार्यनिश्चयेऽप्रामाण्यज्ञानास्कन्दिततादृशनिश्चये च वह्न्यभावविशिष्टह्रदविषयकत्वस्य सत्त्वादसंभव इति चेन्न। ज्ञानस्येत्यत्र ज्ञानपदस्यानाहार्याप्रामाण्यज्ञानानास्क-

रामरुद्री।

न्धकीभूतज्ञाने ह्रदो वह्न्यभाववानिति ज्ञाने सामानाधिकरण्यसंबन्धेन ह्रदत्वे वह्न्यभावस्याप्रकारत्वादित्यत आह—**वह्न्यभावावच्छिन्नेति**। तथाच वह्न्यभावह्रदत्वोभयमेव तत्र यद्रूपपदेन ग्राह्यं नतूक्तं विशिष्टं येनोक्तदोषः स्यात् निर्धर्मितावच्छेदकवह्न्यभावविशिष्टह्रदत्ववानित्यप्रतिबन्धकज्ञानेप्युक्तयद्रूपावच्छिन्नविषयतासत्त्वेनेति भावः। ह्रद इति ज्ञानेपि ह्रदत्वावच्छिन्नविषयितासत्त्वात् वह्न्यभावावच्छिन्नविषयत्वाभावादेवोभयावच्छिन्नविषयिताविरह इति सूचनायैव ग्रन्थकृता वह्न्यभावावच्छिन्नविषयिताविरहमात्रं प्रदर्शितं नतु वह्न्यभावमात्रं यद्रूपपदग्राह्यमिति तदभिप्रायः। तथासति केवलवह्न्यभावावच्छिन्नविषयिताया अप्रतिबन्धकवह्न्यभाववानिति निर्धर्मितावच्छेदकज्ञानसाधारण्येन वह्न्यभावमात्रं यद्रूपपदेनोपादाय लक्षणागमनादिति बोध्यम्। अथैवं वह्न्यभावह्रदत्वोभयावच्छिन्नविषयित्वं वह्न्यभावह्रदोभयनिष्ठप्रकारतानिरूपितविशेष्यतानिरूपकत्वमेव तच्चाप्रतिबन्धकत्व एकत्र द्वयमितिरीत्या वह्न्यभावह्रदत्वोभयप्रकारके वह्न्यभावावच्छिन्नविशेष्यकह्रदत्वप्रकारके च ज्ञाने वर्तत इति तादृशविषयितायाः प्रतिबन्धकतातिरिक्तवृत्तित्वादसंभव इति **चेत्—अत्र केचित्** यद्रूपावच्छिन्नप्रकारतानिरूपितयद्रूपावच्छिन्नविशेष्यतानिरूपकत्वमनुमितिप्रतिबन्धकतानतिरिक्तवृत्तितद्रूपावच्छिन्नविशिष्टतद्रूपावच्छिन्नो दोष इत्यर्थे तात्पर्यात् वह्न्यभावत्वावच्छिन्नप्रकारतानिरूपितह्रदत्वावच्छिन्नविशेष्यतानिरूपकत्वस्यानुमितिप्रतिबन्धकतानतिरिक्तवृत्तित्ववति वह्न्यभावत्वावच्छिन्नविशिष्टो ह्रदत्वावच्छिन्नो दोष **इत्याहुः**। तदसत् तथासति घटो न द्रव्यमित्यनुमितिप्रतिबन्धकीभूतघटो द्रव्यमिति निश्चयविषयशुद्धद्रव्यत्वविशिष्टघटादावव्याप्तिप्रसङ्गात् यद्रूपावच्छिन्नप्रकारतात्वेन द्रव्यत्वप्रकारताया उपादातुमशक्यत्वात्तस्या निरवच्छिन्नत्वात्। **परंतु** यद्रूपपदेन वह्न्यभावधर्मितावच्छेदकतापन्नह्रदत्वादिकमेव ग्राह्यम्। धर्मितावच्छेदकतापन्नत्वं स्वविषयिताया धर्मितावच्छेदकतानिरूपितस्वनिरूपकतावच्छेदकताकत्वं ह्रदो वह्न्यभाववानिति ज्ञानीयविषयितानिरूपकतावच्छेदकतैव वह्न्यभावधर्मितावच्छेदकतानिरूपिता एकविषयकज्ञानीयप्रकारताविशेष्यतयोर्विशेष्यताप्रकारतयोर्भेदवादिमते निरूप्यनिरूपकभाववत् धर्मितावच्छेदकत्वविषयितानिरूपकतावच्छेदकतयोरपि निरूप्यनिरूपकभावोभ्युपेयः ह्रदत्वावच्छिन्नविशेष्यकवह्न्यभावप्रकार-

रामरुद्री ।

कज्ञानएव वह्न्यभावधर्मितावच्छेदकतापन्नह्रदत्वावच्छिन्नविषयकत्वं प्रतीत्यनुरोधादिति **वदन्ति । केचित्तु** वह्न्यभावह्रदत्वोभयप्रकारकज्ञानस्य समूहालम्बनतया तत्र प्रकारताभेदेन विशेष्यताया भिन्नत्वेन तत्रोभयप्रकारतानिरूपितविशेष्यतानिरूपकत्वं वह्न्यभावधर्मितावच्छेदकज्ञानीयविषयितावारणाय प्रकृतानुमित्यनिरूपितप्रतिबन्धकतानवच्छेदकत्वेन विशेषणीया यद्रूपावच्छिन्नविषयितायुक्तज्ञाने उभयप्रकारतानिरूपितैकविशेष्यतासत्त्वेपि तस्यावह्न्यभाववान् ह्रद इति ज्ञाननिरूपितप्रकृतानुमित्यनिरूपितप्रतिबन्धकतावच्छेदकत्वात्तामादाय नासंभव **इत्याहुः । तदप्यसत् ।** वह्न्यभाववद्धदादिविषयिताया अपि ह्रदो न वह्न्यभाववानित्यादिज्ञाननिरूपितप्रतिबन्धकतायामवच्छेदकत्वेनासंभवप्रसङ्गात् । प्रतिबध्यताभेदेन प्रतिबन्धकताभेदादिति । अथ जातित्वेन ह्रदत्वावगाहिजातिमान्वह्न्यभाववानित्यप्रतिबन्धकज्ञानेपि यद्रूपावच्छिन्नविषयितासत्त्वेनासंभवापत्त्या यद्रूपावच्छिन्नविषयकत्वसमानाधिकरणाभावप्रतियोगितावच्छेदकं यद्यद्रूपावच्छिन्नविषयतात्वं तत्तद्रूपावच्छिन्नविषयिताशून्यज्ञानीयत्वेन विशेषणीया यद्रूपावच्छिन्नविषयितासत्त्वे एवंच तादृशज्ञानीययद्रूपावच्छिन्नविषयितास्वरूपसंबन्धरूपावच्छेदकतावती तद्रूपावच्छिन्नो दोष इत्युक्त्यैव सामंजस्ये व्यर्थमतिरिक्तवृत्तित्वरूपावच्छेदकत्वानुधावनम् ह्रदत्वावच्छिन्नविषयितादिशून्यज्ञानीयवह्न्यभावविषयकत्वस्य प्रतिबन्धकतानवच्छेदकत्वेनैकदातिव्याप्तेरयोगादितिचेन्न । संयोगः संयोगवानिति बाधभ्रमविषयसंयोगत्वविशिष्टेऽतिव्याप्तेर्दुर्वारत्वात् तत्र संयोगत्वाद्यवच्छिन्नविषयितानां संयोगत्वविशिष्टविषयकत्वव्यापकत्वात् संयोगवत्संयोगाप्रसिद्ध्या तत्रावच्छिन्नविषयिताया यद्रूपावच्छिन्नविषयितात्वेन गृहीतुमशक्यत्वात् । नच संयोगावच्छिन्नैव विषयिता संयोगत्वविशिष्टविषयकत्वव्यापिका तत्रातिव्याप्तिः संयोगवतस्तत्रापि विषयत्वेपि संयोगनिष्ठविषयितानिरूपकतायां व्यधिकरणीभूय संयोगस्यावच्छेदकत्वादिति वाच्यम् । संयोगत्वेन संयोगप्रकारकोक्तभ्रमे तस्याप्यभावात् । अथैवमप्यभावत्वेन ह्रदत्वावगाहिन्यामभाववान् वह्न्यभाववानिति बुद्धावपि वह्न्यभावह्रदत्वोभयावच्छिन्नविषयितासत्त्वेन तत्रच यद्यद्रूपावच्छिन्नविषयितात्वमुक्तोभयावच्छिन्नविषयतासमानाधिकरणाभावप्रतियोगितावच्छेदकं तत्तद्रूपावच्छिन्नविषयिताशून्यत्वमप्यक्षतमेव अभावत्वावच्छिन्नविषयितात्वस्यातथात्वात्तादृशबुद्धेरनुमित्यप्रतिबन्धकत्वाच्चासंभवो दुर्वार इति मैवम् । यत्संबन्धावच्छिन्नयद्रूपावच्छिन्नविषयितात्वं तादृशाभावप्रतियोगितावच्छेदकं तत्संबन्धावच्छिन्नतद्रूपावच्छिन्नविषयिताशून्यत्वस्य ज्ञानविशेषणत्वेन विवक्षणीयत्वात् उक्तज्ञानस्य च तथाविधसमवायसंबन्धावच्छिन्नाभावत्वावच्छिन्नाविषयितावत्त्वेन वारणसंभवात् । नचैवमपि यत्र तत्तद्व्यक्तित्वेन ह्रदादेः पक्षता तत्राभावत्वेन तद्व्यक्तित्वावगाह्यप्रतिबन्धकज्ञानवारणमशक्यमेवेति वाच्यम् । तद्व्यक्तित्वस्य जात्यतिरिक्तस्य स्वरूपतो भानासंभवेन तद्व्यक्तीतरावृत्तित्वेनैव तस्य पक्षतावच्छेदकताया वक्तव्यतयाऽभा-

ववानिति विशिष्टस्याप्रसिद्धत्वान्न हेतुदोषः। नच वह्न्यभावव्याप्यपाषाणमयत्ववानिति परामर्शकाले वह्निव्याप्यधूमस्याभासत्वं[1] न स्यात् तत्र वह्न्यभावव्याप्यवान् पक्ष इति विशिष्टस्याप्रसिद्धत्वादिति वाच्यम्

दिनकरी ।

न्दितनिश्चयपरतया तादृशनिश्चयनिष्ठं यादृशविशिष्टविषयकत्वमनुमितिप्रतिबन्धकतानतिरिक्तवृत्तित्वमित्यर्थलाभादिति[2] दिक् । सत्प्रतिपक्षस्यानित्यदोषत्ववादी शङ्कते—नचेति । **विशिष्टस्याप्रसिद्धत्वा-**

रामरुद्री ।

वत्वेन तत्तद्व्यक्तित्वावगाहिज्ञानस्य यद्रूपावच्छिन्नाविषयकत्वात् यदि चानवस्थाभयेन तद्व्यक्तित्वं जात्यतिरिक्तमपि स्वरूपतो भासत इत्येवाङ्गीकरणीयं गत्यन्तराभावादिति विभाव्यते तदा स्वनिरूपितविषयितानिरूपितत्वस्वभिन्नत्वोभयसंबन्धेन यद्रूपावच्छिन्नविषयिताविशेषस्तद्रूपावच्छिन्नविषयितात्वं तादृशाभावप्रतियोगितावच्छेदकं तद्रूपावच्छिन्नविषयिताविशिष्टतद्रूपावच्छिन्नविषयिताविशेषशून्यज्ञानीयत्वेन लक्ष्यतावच्छेदकविशेषणीया वह्न्यभावत्वावच्छिन्नप्रकारतानिरूपितविशेष्यतानिरूपिताभावत्वावच्छिन्नप्रकारताशालित्वादेवाभाववान् वह्न्यभावभाववानितिज्ञानवारणमवसेयम्। वह्न्यभावत्वावच्छिन्नप्रकारतानिरूपितविशेष्यतानिरूपितस्वात्मकाभावत्वावच्छिन्नप्रकारताया वह्न्यभाववान् ह्रद इतिज्ञानेपि सत्त्वेन तद्रूपावच्छिन्नविषयिताविशिष्टतद्रूपावच्छिन्नविषयितात्वस्याभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वोपपत्तये स्वभिन्नत्वप्रवेश इति निपुणतरमूहनीयम्। यद्यप्येवं सति अनतिरिक्तवृत्तितथात्वानुधावनमफलम् । संसर्गत्वावच्छिन्नप्रकारतानिरूपितसंसर्गविषयितानिरूपितसंयोगत्वावच्छिन्नविशेष्यताशालित्वादेवोक्तभ्रमवारणसंभवेनोक्तप्रयोजनासंभवात् तथापि पाषाणमयो न वह्निमानिति ज्ञानकालीनस्य पर्वतः पाषाणमय इति ज्ञानस्याप्यवच्छेदकधर्मदर्शनविधयाऽनुमितिप्रतिबन्धकत्वेन तद्विषये पाषाणमयपर्वतेऽतिव्याप्तिः। अनतिरिक्तवृत्तित्वनिवेशे तु पाषाणमयो न वह्निमानितिज्ञानशून्यकालीनतादृशज्ञानस्यात्रातिव्याप्तिः । **तादृशनिश्चयनिष्ठेति** । तथाच ज्ञानस्येत्यत्र षष्ठ्यर्थो निष्ठत्वम् तस्य च यद्विषयकत्वेऽन्वयः तथाच वह्न्यभाववद्ह्रदविषयत्वस्यानुमितिप्रतिबन्धकतातिरिक्तवृत्तित्वेपि तादृशनिश्चयवृत्तित्वविशिष्टस्य तस्यानतिरिक्तवृत्तित्वान्नासंभव इति भावः । यद्यपि विशेष्यीभूतवह्न्यभाववद् ह्रदविषयत्वस्य प्रतिबन्धकतातिरिक्तवृत्तित्वविशिष्टेपि तस्मिन्ननतिरिक्तवृत्तित्वं दुर्घटम् विशिष्टस्य शुद्धानतिरिक्ततया गुणान्यत्वविशिष्टसत्ताया वृत्तित्वाभ्युपगमात् । नच तादृशनिश्चयवृत्तित्व-

---

१ हेत्वाभासत्वम्. २ तथाच अनाहार्याप्रामाण्यज्ञानानास्कन्दितनिश्चयवृत्तित्वविशिष्टयद्रूपावच्छिन्नविषयता अनुमितिप्रतिबन्धकतानतिरिक्तवृत्तितद्रूपावच्छिन्नत्वमिति लक्षणं पर्यवसितम्.

इष्टापत्तेः अन्यथा बाधस्यानित्यदोषत्वापत्तेः तस्मात्तत्र वह्न्यभावव्या-

दिनकरी ।

दिति । पाषाणमयत्वे वह्न्यभावव्याप्यत्वाभावादिति भावः । इष्टाप-त्तेरिति । तथाच सद्धेतूनां प्रतिपरामर्शेऽपि न दुष्टत्वमिति भावः । अन्यथा प्रतिबन्धकीभूतभ्रमविषयत्वस्यापि दोषत्वे अनित्यदोषत्वापत्ते-रिति पक्षे साध्याभावभ्रमदशायां सद्धेतावपि दोषवत्त्वापत्तेरित्यर्थः । इत्थंच यादृशविशिष्टविषयकत्वेन ज्ञानस्य प्रतिबन्धकत्वं तादृशविशिष्टस्य दोषत्वे च हेत्वादिकमित्यादिना साध्याभावविशिष्टपक्षपरिग्रहः । यादृशविशिष्टपदेन व्यभिचारत्वादिविशिष्टं व्यभिचारादिकमादाय लक्षणं न संभवति व्यभिचारविषयकत्वस्य प्रतिबन्धकताशून्ये व्यभिचार इति ज्ञाने वृत्तित्वेनातिरिक्तवृत्तित्वात् किंतु व्यभिचारादिविशिष्टं हेत्वादिकमादायैवेति व्यभिचारादिविशिष्टं हेत्वादिकमेव दोष इति भावः ।

रामरुद्री ।

विशिष्टयद्रूपावच्छिन्नविषयितात्वमनुमितिप्रतिबन्धकताशून्यनिरूपिताधेयतानवच्छेदकमिति विवक्षणीयमिति वाच्यम् । तादृशविशिष्टविषयितात्वस्य वैशिष्ट्यविषयितात्वोभयरूपतया तयोः प्रत्येकं प्रतिबन्धकताशून्यवृत्तितावच्छेदकयोभयस्मिंस्तादृशवृत्तितावच्छेदकत्वस्योपपादयितुमशक्यत्वात्तथापि स्वव्यापकत्वमेवानतिरिक्तवृत्तित्वं तथाच ता[2]दृशनिश्चयवृत्तित्वविशिष्टयद्रूपावच्छिन्नविषयिताव्या[3]पकमनुमितिप्रतिबन्धकत्वं तद्रूपावच्छिन्नो दोष इत्यर्थपर्यवसानाद्व्यापकताशरीरे च विशिष्टाधिकरणताप्रवेशान्नोक्तदोषावकाशः तादृशनिश्चयवृत्तित्वविशिष्टयद्रूपावच्छिन्नविषयितात्वावच्छिन्नाधिकरणतया वा प्रतिबन्धकताशून्यावृत्तित्वं विवक्षणीयमिति ध्येयम् । अत्र प्रथममवधेयम् । जलवत्वावच्छेदेन वह्न्यभाववत्वघटितस्य वह्न्यभाववज्जलवद्वृत्तिजलवद्ह्रदस्य बाधादावनन्तर्भूतत्वेन अभाववद्व्यक्त्यभावस्यावच्छेदकधर्मदर्शनविधया अनुमितिप्रतिबन्धकता तदनतिरिक्तवृत्तिविषयिताकतया तत्रातिव्याप्तिः । नच पक्षे साध्यग्रहप्रतिबन्धकतावच्छेदकतया सत्प्रतिपक्षभिन्नतया चाभावएव तदन्तर्भावोस्तीति वाच्यम् । तथासति यो यत्र यादृशोपि हेत्वाभासस्तत्र तद्व्याप्योपि तत्रैवान्तर्भवतीत्यत्र तदवच्छेदकस्यापि तदन्तर्भावानुक्त्या न्यूनताप्रसङ्गात् तस्मादवच्छेदकधर्मदर्शनविधया प्रतिबन्धकता न हेत्वाभासलक्षणघटिकेत्येव ग्रन्थकृतां तात्पर्यमित्यङ्गीकरणीयत्वात् । नच ज्ञानवैशिष्ट्यानव-

१ वह्निव्याप्यधूमस्याभासत्वस्वीकारे. २ अनाहार्याप्रामाण्यज्ञानानास्कन्दितनिश्चयवृत्तित्वविशिष्ट. ३ विषयिताव्यापकत्वं च विषयित्वसमानाधिकरणभेदप्रतियोगितानवच्छेदकत्वम्.

रामरुद्री।

च्छिन्नत्वेन प्रतिबन्धकता विशेषणीया अवच्छेदकधर्मदर्शनस्य ज्ञानत्वेनैव प्रतिबन्धकतया नोक्तविशिष्टेऽतिव्याप्तिरिति वाच्यम्। तथासति जलव्यापको वह्न्यभावो जलवान् ह्रद इति ज्ञानद्वयकालेपि ह्रदो वह्निमानित्यनुत्पादेन सप्रतिपक्षविषयकज्ञानस्यापि ज्ञानविशिष्टज्ञानत्वेनैव प्रतिबन्धकताया वक्तव्यतया तत्राव्याप्तिप्रसङ्गात्। नच व्यापकसामानाधिकरण्यरूपव्याप्तिघटितस्य सत्प्रतिपक्षता न स्वीक्रियते किंतु वह्निमदवृत्तिपक्षस्यैव सत्प्रतिपक्षता अन्यथा जलव्यापकवह्न्यभावकालीनजलादावतिप्रसङ्गापातादिति वाच्यम्। एवमपि साध्यव्यापकीभूताभावप्रतियोगिहेतुरूपविरोधाव्याप्तेरपरिहारात्तस्यापि पक्षधर्मताज्ञानकालीनप्रतिबन्धकज्ञानएव विषयत्वात् नचैवंतद्विषयकत्वस्य प्रतिबन्धकतातिरिक्तवृत्तित्वात्कथं सामान्यलक्षणाक्रान्तता पक्षवृत्तित्वविशिष्टस्य तादृशहेतोरेव विरोधत्वोपगमे पर्वतो वह्निमान् जलादित्यादौ वह्निव्यापकीभूताभावप्रतियोगिजलादेर्विरोधत्वानुपपत्तेः पक्षवृत्तित्वादिति वाच्यम्। यद्रूपावच्छिन्नविषयकनिश्चयसामान्येऽनुमित्यप्रतिबन्धकत्वपक्षधर्मताग्रहकालीनत्वोभयाभावस्तद्रूपावच्छिन्नो दोष इत्येवोक्तलक्षणपर्यवसितार्थ इत्युपगमादिति। तत्रातिव्याप्तिवारणाय प्रकृतानुमितिंप्रतिबन्धकतानवच्छेदककिंचिदवच्छिन्नविषयिताशून्यत्वेन तादृशनिश्चयो विशेषणीयः। उक्तविशिष्टविषयकनिश्चयश्च तथाविधाधेयतात्वावच्छिन्नविषयिताशाल्येवेति न तत्रातिव्याप्तिः। ह्रदो वह्न्यभाववानिति निश्चयस्यापि तथाविधह्रदत्वप्रकारतानिरूपितनिरवच्छिन्नविशेष्यताशालित्वादुक्तं किंचिदवच्छिन्नेति। यद्यप्येवंसति एकदेशातिव्याप्तिरेकदेशविषयकस्यापि ह्रदो वह्न्यभाववानिति निश्चयस्यापि तथात्वात्तथापि निश्चये यद्रूपावच्छिन्नविषयित्वाघटितविषयिताशून्यत्वमपि निवेश्य सापि निरसनीया एकदेशविषयकतादृशनिश्चयस्याप्रसिद्धेः तादृशविषयितासमानाधिकरणाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वमेव तद्घटकमिति ध्येयम्। इत्थंच जातिमान् वह्न्यभाववानिति ज्ञानवारणायोक्तगुरुतरविशेषणमपि देयमेवेति तदीयविषयितायाः प्रतिबन्धकतानवच्छेदकत्वादेव तद्वारणसंभवादेवं च ग्रन्थकृल्लेखनस्वरसाद्यद्रूपपदेन वह्न्यभावह्रदत्वोभयोपादानेपि न क्षतिः उक्तप्रतिबन्धकज्ञानयोरेतद्विशेषणेनैव वारणात्। नचैवंप्रमेयत्वादिविशिष्टव्यभिचारादावतिव्याप्तिवारणाय तादृशविशिष्टान्तराघटितत्वनिवेशोपि नोपादेय एतदतिमहालाघवम्। केचित्तूक्तविशिष्टेऽतिव्याप्तिवारणाय यादृशवैशिष्ट्येति। अथैवं स्वरूपसंबन्धरूपावच्छेदकत्वनिवेशेपि क्षत्यभावादनतिरिक्तवृत्तित्वनिवेशनमफलमिति चेत्परित्यज्यतां तदपि तावताप्यनाहार्यत्वादिविशेषणानिवेशेन लाघवातिशयस्यैव संपत्तिरिति। वस्तुत उक्तविशिष्टेऽतिव्याप्तिवारणाय स्वातन्त्र्येणैव प्रतिबन्धकतानवच्छेदककिंचिदवच्छिन्नविषयताशून्यज्ञानविषयत्वरूपं विशेषणमुपादेयम्। एकदेशादावतिव्याप्तिवारणायाव्यापकविषयिताशून्यत्वादिवि-

---

१ तथाचानाहार्याप्रामाण्यज्ञानानास्कन्दितनिश्चयवृत्तित्वविशिष्टयद्रूपावच्छिन्नविषयताव्यापिकानिश्चयविशिष्टनिश्चयत्वानवच्छिन्नप्रतिबन्धकता तद्रूपावच्छिन्नत्वं लक्षणं पर्यवसितम्.

ध्यपाषाणमयत्ववानिति परामर्शकाले वह्निव्याप्यधूमस्य नाभासत्वम् भ्रमादनुमितिप्रतिबन्धमात्रं हेतुस्तु न दुष्टः। इत्थंच साध्याभाववद्वृत्तिहेत्वादिकं दोषः तद्वत्त्वं च हेतौ येन केनापि संबन्धेनेति नव्याः। परेतु यद्विषयकत्वेन ज्ञानस्यानुमितिविरोधित्वं तद्वत्त्वं हेत्वाभासत्वं

दिनकरी।

ननु व्यभिचारादिविशिष्टस्य हेतोर्दोषत्वे तद्वत्त्वस्य[1] हेतावभावाद्धेतौ[2] दुष्टत्वव्यवहारो न स्यात्। नच तादात्म्येन तद्वत्त्वं विवक्षणीयमिति वाच्यम्। तथा[3] सति वह्न्यभावविशिष्टह्रदादेः तादात्म्येन धूमेऽभावेन ह्रदपक्षके धूमस्य दुष्टत्वं[4] न स्यादत आह—**तद्वत्त्वं चेति**। नच वह्निव्यभिचारविशिष्टद्रव्यत्वादेर्धूमेपि सत्त्वादतिव्याप्तिरिति वाच्यम्। यादृशविशिष्टविषयकज्ञानत्वेन यद्धेतुकानुमितिप्रतिबन्धकत्वं तादृशविशिष्टाश्रयतद्धेतुत्वस्यैव दुष्टत्वादिति। सत्प्रतिपक्षादेरनित्यदोषत्ववादिनां मतमाह—**परे त्विति**। नच वह्न्यभावादिव्याप्तेर्यत्पदेनोपादातुं शक्यत्वेपि तस्या धूमावृत्तितया न धूमस्य दुष्टत्वं स्यादत आह—**तद्वत्त्वं चेति**। **ज्ञानेति**। एकज्ञानविषयत्वेन तद्वत्त्वमित्यर्थः। तद्वत्त्वस्य साध्याभावव-

रामरुद्री।

शेषितनिश्चययद्रूपावच्छिन्नविषयत्वमित्यादिविशेष्यदलमित्यत्रैव ग्रन्थकृत्तात्पर्यमिति दिक्। केचित्तूक्तविशिष्टेऽतिव्याप्तिवारणाय यादृशविशिष्टविषयकनिश्चयविशिष्टविषयकनिश्चयोऽनुमितिप्रतिबन्धकतानतिरिक्तवृत्तिज्ञानवैशिष्ट्यानवच्छिन्नप्रतिबन्धकतानवच्छेदकतातादृशविशिष्टविषयिताद्वयशून्यप्रतीतिविषयत्वेन तादृशविशिष्टो विशेषणीयः विशिष्टद्वयविषयतायां यावतामनवच्छेदकत्वविशेषणात् वह्न्यभावविषयकनिश्चयविशिष्टवह्न्यभाववद्ध्रदविषयकनिश्चयत्वस्यानुमितिप्रतिबन्धकतानतिरिक्तवृत्तित्वेपि न वह्न्यभाववद्ध्रदादावसंभवप्रसङ्ग इत्याहुः। **व्यभिचारत्वादिविशिष्टेति**। वह्निर्धूमस्य व्यभिचारी पक्षे साध्यस्य बाध इत्यादिव्यवहारात् साध्याभाववद्वृत्तित्वस्य व्यभिचारपदार्थत्वे साध्याभावस्यैव बाधपदार्थत्वेन प्रसिद्धतया साध्याभाववद्वृत्तित्वस्यैव प्रकृते व्यभिचारपदार्थता बोध्या। व्यभिचारादिकमित्यादिना साध्याभावरूपबाधपरिग्रहः तादृशविशिष्टाश्रयतद्धेतुत्वस्यैवेति। तथाच वह्न्यभाववद्वृत्तिद्रव्यमितिज्ञानत्वस्य तद्धूमहेतुकानुमितावप्र-

१ व्यभिचारविशिष्टहेतुमत्त्वस्य. २ धूमवान्वह्नेरित्यत्र वह्नौ. ३ तादात्म्येन दोषवत्त्वविवक्षणे. ४ तादात्म्येन वह्न्यभाववद्ध्रदरूपदोषवत्त्वस्य धूमेऽसत्त्वादिति भावः.

सत्प्रतिपक्षे विरोधिव्याप्त्यादिकमेव तथा तद्वत्त्वं च हेतोर्ज्ञानरूपसंबन्धेन[2]। नचैवं वह्निमान् धूमादित्यादौ पक्षे बाधभ्रमस्य[3] साध्याभावविषयकत्वेनानुमितिविरोधित्वात् ज्ञानरूपसंबन्धेन तद्वत्त्वस्यापि[4] सत्वात् सद्धेतोरपि बाधितत्वापत्तिरिति वाच्यम् । तत्र[5] ज्ञानस्य संबन्धत्वाकल्पनात्। अत्र[6] सत्प्रतिपक्षित इति व्यवहारेण तत्कल्पनात्[7] तत्र बाधित इति व्यवहाराभावादित्याहुः । अनुमितिविरोधित्वं चानुमितितत्करणान्यतरविरोधित्वं तेन[8] व्यभिचारिणि नाव्याप्तिः । दोषज्ञानं च यद्धेतुविषयकं तद्धेतुकानुमितौ प्रतिबन्धकं तेनैकहेतौ[9] व्य-

दिनकरी ।

त्त्वस्य तत्र बाधकालीनधूमादिसद्धेताविल्यर्थः । अत्र प्रतिपरामर्शकालीने धूमादिसद्धेतौ । तत्कल्पनात् ज्ञानस्य संबन्धत्वकल्पनात् । ननु सद्धेतावपि बाधित इति व्यवहारेण संबन्धत्वकल्पनं ज्ञानस्य भविष्यतीत्यत आह—तत्रेति । बाधभ्रमकालीने सद्धेताविल्यर्थः । प्रत्युतायं न बाधितः पुरुषस्तु भ्रान्त इत्येव व्यवहारादिति भावः । तादृशव्यवहारयोः स्वानुभवमात्रसाक्षिकत्वमाहुरित्यस्वरसबीजम् । यथाश्रुतविरोधित्वत्यागे बीजमाह—तेनेत्यादिना । ननु तद्धेतुकतत्साध्यकानुमितिं

रामरुद्री ।

तिबन्धकत्वान्न तादृशद्रव्यविशिष्टत्वेपि धूमस्य धूमो दुष्ट इति व्यवहारापत्तिरिति भावः । ननु तद्धेतुकमिति । नच तद्धेतुकत्वं तत्परामर्शोत्तरत्वं तथाचोभयपरामर्शोत्तरं यत्र एकहेतौ व्यभिचारज्ञानं तत्रानुमितिरुभयहेतुकत्वेन तत्र व्यभिचार इति वाच्यम् । अव्यवहितोत्तरत्वसंबन्धेन तद्धेतुधर्मिकव्यभिचारज्ञानविशिष्टान्यत्वस्यैव प्रकृते तद्धेतुकत्वरूपत्वादिति प्रकृतानुमितिप्रतिबन्धकतावच्छेदकमित्यस्य विषयविधयेत्यादिः । तथाच यादृशविषयकत्वमनुमितिप्रतिबन्धकतानतिरिक्तवृत्तितादृशविशिष्टान्तराघटितत्वेनेतियादृशविषयविशिष्टविषयकत्वं तथाविधं तादृशविशिष्टो दोष इति पर्यवसितोर्थः । अघटितत्वस्य तदविषयकप्रतीतिविषयत्वरूपत्वेन स्वस्मिन् स्वविषयकप्रतीतिविषयत्वाभावान्न

---

१ विरोधिव्याप्त्यादिमत्त्वं च. २ एकज्ञानविशिष्टप्रकृतहेतुतावच्छेदकवत्वसंबन्धेन. ३ पर्वतो वह्न्यभाववानिति भ्रमस्य. ४ साध्याभाववत्वस्य. ५ पर्वतो वह्निमान् धूमादित्यत्र. ५ ह्रदो वह्निमान् धूमादित्यत्र. ७ ज्ञानस्य संबन्धत्वकल्पनात्. ८ अनुमितिपदस्य अनुमितितत्करणान्यतरपरत्वेन. ९ वह्नौ.

भिचारज्ञाने हेत्वन्तरेणानुमित्युत्पत्तेः[1] तदभावाद्यनवगाहित्वाच्च[2] व्यभिचारज्ञानस्यानुमितिविरोधित्वाभावेपि न क्षतिरिति[3] संक्षेपः। या-

दिनकरी।

प्रति तद्धेतौ तत्साध्यव्यभिचारग्रहाभावो हेतुर्वाच्यस्तत्राह—**तदभावेति**। न क्षतिः नाव्याप्तिः। नन्वत्र लक्षणेऽवच्छेदकत्वं न स्वरूपसंबन्धविशेषः पूर्वोक्तदोषादित्यनतिरिक्तवृत्तित्वमेव[4] निवेशनीयं तथाच धूमवान् वह्नेरित्यादौ प्रमेयत्वविशिष्टव्यभिचारेऽतिव्याप्तिस्तद्विषयकत्वस्य प्रतिबन्धकतानतिरिक्तवृत्तित्वादत आह—**संक्षेप इति**। प्रकृतानुमितिप्रतिबन्धकतावच्छेदकान्तराघटितत्वेनानुमितिविरोधितावच्छेदकं[5] विशेषणीयं प्रमेयत्वविशिष्टव्यभिचारश्च प्रकृतानुमितिप्रतिबन्धकतावच्छेदकीभूतो यो व्यभिचारस्तद्घटित एवेति न तत्रातिप्रसङ्ग इति दिक्। नन्वत्रानुमितितत्करणज्ञानान्यतरप्रतिबन्धकत्वमन्यतरनिष्ठप्रतिबध्यता-

रामरुद्री।

व्यभिचार इत्यन्तरपदं तच्च न स्वभिन्नार्थकं व्यभिचारादेः प्रमेयत्वविशिष्टव्यभिचाराभिन्नत्वेनातिव्याप्तिवारणासंभवात् किंतु स्वाविषयकप्रतीतिविषयत्वं यद्यपि प्रमेयत्वमवृत्तिप्रमेयत्वादित्यादाववृत्तित्वाभाववद्वृत्तिमेयत्वरूपव्यभिचारेऽव्याप्तिस्तस्य वृत्तिप्रमेयत्वरूपबाधघटितत्वात् तथापि प्रतिबन्धकतायामेव विशिष्टान्तरविषयकत्वानवच्छिन्नत्वं देयं व्याप्तिज्ञानप्रतिबन्धकतायां बाधविषयिताव्यापकत्वविरहेणोक्ताव्याप्तिविरहादिति विभावनीयम्। **केचित्तु** स्वसजातीयविशिष्टान्तराघटितत्वानिवेशान्नोक्तदोषः। बाधस्य हेत्वाभासविभाजकरूपेण व्यभिचारसजातीयत्वविरहान्न दोष इत्याहुः। तन्न मनोरमम् विशिष्टान्तराघटितत्वात्तद्घटितहेत्वाभासविभाजकरूपेणैव साजात्यं विवक्षणीयम्। अन्यथा व्यभिचारविशिष्टमेयत्वादौ हेत्वाभासविभाजकरूपस्यैवाभावेन स्वपदेन तस्योपादातुमशक्यत्वेन विशिष्टान्तराघटितं यन्मेयत्वविशिष्टव्यभिचारादि तदन्यत्वस्य प्राप्तत्वात्तत्रातिव्याप्त्यापत्तेः। तथाच बाधोपि व्यभिचारसजातीय एव विशिष्टान्तराघटितत्वात्तद्घटितबाधत्वस्य व्यभिचारेपि सत्त्वादिति ध्येयम्। यदिच स्वपदमनुयोगिपरमेव स्वसजातीयं यद्विशिष्टान्तरं तदविषयकप्रतीतिविषयत्वमेव लक्षणम्[6]। विशेष्यदलंनैवो-

---

१ आलोकेन. २ ग्राह्याभावानवगाहित्वात्. ३ धूमवान्वह्नेरित्यादावव्याप्तिः. ४ विषयिताव्यापकप्रतिबन्धकताकत्वम्. ५ प्रतिबन्धकतावच्छेदकत्वं च विषयविधया एतच्च दोषे एव. ६ तथाच स्वावच्छिन्नाविषयकप्रतीतिविषयतावच्छेदकं यद्रूपं तदवच्छिन्नविषयताशून्यप्रतीतिविषयतावच्छेदकत्वमिति तात्पर्यम्.

दिनकरी।

निरूपकत्वघटितं यदि तदा पर्वतो वह्निमान् धूमादित्यादौ वह्न्यभावविशिष्टह्रदस्यापि दोषताप्रसङ्गः[1] तस्य पर्वतो वह्निमान् ह्रदो वह्निमानिति समूहालम्बनात्मकप्रकृतानुमितिनिष्ठप्रतिबध्यता[2]निरूपितप्रतिबन्धकतावच्छेदकत्वात् यदि च तादृशान्यतरत्वावच्छिन्नप्रतिबध्यतानिरूपकत्वघटितं तदा तादृशान्यतरत्वस्य कस्यचित्प्रतिबध्यतानवच्छेदकतया संभवः तादृशान्यतरत्वव्यापकप्रतिबध्यतानिवेशे च व्यभिचारादौ बाधादौ चाव्याप्तिः व्यभिचारादेरनुमित्यविरोधितया बाधादेश्च व्याप्तिज्ञानाविरोधितया तत्प्रतिबध्यतायास्तथाविधान्यतरत्वाव्यापकत्वात्। किंच तद्धर्मावच्छिन्नपक्षकतद्धर्मावच्छिन्नसाध्यकतद्धर्मावच्छिन्नहेतुकानुमितितत्करणज्ञानान्यतरविरोधित्वं लक्षणे निवेशनीयं अन्यथा पर्वतो वह्निमान् धूमादित्यादौ पर्वतादेः काञ्चनमयत्वाभावो हेत्वाभासः स्यात्।

रामरुद्री।

पादेयम्। उदासीनघटादेः स्वसजातीयप्रसिद्ध्यैव तत्रातिव्याप्तिविरहात् साजात्यमपि संपूर्णहेत्वाभासविभाजकरूपेणैव विवक्षणीयम्। मेयत्वविशिष्टव्यभिचारादौ शुद्धव्यभिचारत्वस्यापि सत्त्वेन व्यभिचारस्य तत्सजातीयत्वसंभवात्। इत्थंच व्यभिचारविशिष्टमेयत्वस्य स्वसजातीयाप्रसिद्धेरेव नातिव्याप्तिरित्युच्यते तदा मूलविरोधातिरिक्तो नैतन्मते दोष इति ध्येयम्। अत्रच प्रमेयत्वविशिष्टव्यभिचारो दोष इति व्यवहाराभावात्तद्वारणायासौ बोध्यः। यद्यपि विशिष्टान्तराघटितत्वनिवेशेपि तादृशव्यवहारो दुर्निवारः तथाविधस्तु शुद्धव्यभिचारित्वस्यापि तत्र सत्त्वेन तेन रूपेण तस्य दोषत्वे इष्टापत्तिसंभवात् तथा विशिष्टान्तराघटितत्वस्य लक्षणे प्रवेशे तेन रूपेणोद्देश्यतावच्छेदकधर्मबोधकत्वनियमोपगमात् दोषपरत्वमेयत्वविशिष्टव्यभिचारत्वस्य तथात्वान्न तादृशव्यवहारापत्तिरित्यवधेयम्। ननु तादृशान्यतरत्वव्याप्ययत्किंचिद्धर्मावच्छिन्नप्रतिबध्यतानिरूपितप्रतिबन्धकता यद्रूपावच्छिन्नविषयिताव्यापिका तद्रूपावच्छिन्नदोष इत्युक्तत्वान्न दोषः। वस्तुतोत्रानुमितिपदंपक्षे साध्यव्याप्यहेतूभयविधेयकसमूहालम्बनानुमितिपरमतो न कोपि दोषः। तादृशानुमितित्वव्यापकप्रतिबध्यतानिवेशेन समूहालम्बनानुमितिमादाय दोषवारणासंभवात् व्याप्तिश्चान्वयतो व्यतिरेकतश्च निवेश्यते न साधारण्यानुपसंहारि-

---

१ वह्न्यभावविशिष्टह्रदस्य. २ ह्रदत्वावच्छिन्नविशेष्यतानिरूपितवह्नित्वावच्छिन्नप्रकारताशालिबुद्धित्वावच्छिन्नप्रतिबाध्यता. ३ ह्रदत्वाद्यवच्छिन्नविशेष्यतानिरूपितवह्नित्वाद्यवच्छिन्नप्रकारताशालिबुद्धित्वादेरेव प्रतिबध्यतावच्छेदकतयोक्तान्यतरत्वं न प्रतिबध्यतावच्छेदकमिति भावः.

आद्यः साधारणस्तु स्यादसाधारणकोऽपरः ।
तथैवानुपसंहारी त्रिधाऽनैकान्तिको भवेत् ॥ ७२ ॥

दृशसाध्यपक्षहेतौ यावन्तो दोषास्तावदन्यान्यत्वं तत्र हेत्वाभासत्वम् पञ्चत्वकथनं तत्संभवस्थलाभिप्रायेण । एवंच साधारणाद्यन्यतमत्व-

दिनकरी ।

एवंच निर्वह्निः पर्वतो वह्निमान् धूमादित्यादौ[1] न कोपि हेत्वाभासः स्यात् तादृशानुमितेरप्रसिद्धेरत आह—**यादृशसाध्येति । संभवेति ।** वायुर्गन्धवान्[2] स्नेहादित्यादौ सर्वहेत्वाभाससंभव इति भावः । हेत्वा-भासलक्षणमुक्त्वा मूले वक्ष्यमाणेष्वनैकान्तिकादिलक्षणेषु क्वचिद्दोषं हृदि निधाय स्वयमनैकान्तिकादीनां लक्षणान्याह—**एवमिति ।** सा-धारणादीत्यादिना असाधारणानुपसंहारिणोः परिग्रहः । नन्वेतस्यानु-

रामरुद्री ।

त्वयोर्नैकतरसंग्रहादित्यत आह—**किंचेति । मूले यादृशसाध्यकेति ।** तद्धर्मा-वच्छिन्नसाध्यपक्षहेतुकानुमितित्वेन किमुद्दिश्य न्यायप्रयोगो यद्यद्धर्मावच्छिन्ने दोषव्यव-हारःसंप्रदायसिद्धस्तावदन्यान्यत्वं तत्रत्यदोषसामान्यलक्षणमित्यर्थः । तेन निर्वह्निः पर्वतो वह्निमानित्यनुमितेरप्रसिद्धावपि न क्षतिः । एवंच निर्वह्निसाधने बाधो दोष इत्यादिव्य-वहारेपि निर्वह्निपर्वतोद्देश्यकत्ववह्निविधेयत्वप्रकारकानुमितिविषयकेच्छया न्यायप्रयोगे तादृशान्यतमो बाध इत्येवार्थः । यद्यपि प्रमेयं गगनवदित्यादौ गगनाभाववत्प्रमेयभि-न्नाप्रसिद्ध्या लक्षणमव्याप्तं धर्माणामन्यतमत्वेन निवेशेपि प्रमेयपक्षतावच्छेदकस्थले अ-प्रसिद्धितादवस्थ्यम् । वह्न्यभावभिन्नत्वे सति ह्रदत्वभिन्नो यस्तदन्यत्वस्य केवलह्रदत्व-साधारण्येन ह्रदो दाष इति व्यवहारापत्तिश्च तथापि यद्यद्धर्मावच्छिन्ने दोषव्यवहारस्त-दवच्छिन्नविषयितानिरूपकतावच्छेदकतापर्याप्त्यधिकरणधर्मावच्छिन्नो दोष इति विव-क्षया न दोषः । एकविधदोषस्थलेपि विशेषणविशेष्यभावतद्व्याप्यभेदेनान्यतमप्रसिद्धिरव-सेया । एतल्लक्षणे प्रमेयत्वविशिष्टव्यभिचारादौ दोषव्यवहारविरहाद्विशिष्टान्तराघटित-त्वन्नोपादेयमेव । **नन्वे**तादृशसामान्यलक्षणस्य क्वचिद्दोषद्वयसाधारण्येन क्वचिद्दोषत्रय-साधारण्येन च हेत्वाभासानां पञ्चधा विभागोऽसङ्गत इत्यत आह—**वायुरित्यादि ।** तथाच तत्तत्स्थलीयदोषसामान्यलक्षणमभिप्रेत्यैव पञ्चधा विभागोच्चारणमिति भावः ।

---

१ इत्याद्याहार्ये इत्यर्थः. २ गन्धाभाववान् वायुः बाधः गन्धाभावव्याप्यवान् वायुः सत्प्र-तिपक्षः गन्धाभाववद्वृत्तिस्नेहः व्यभिचारः गन्धसामानाधिकरण्यं विरोधः स्नेहाभाववान्वायुः स्वरूपासिद्धिः.

मनैकान्तिकत्वम् साधारणः साध्यवदन्यवृत्तिः तेन च व्याप्तिज्ञान-प्रतिबन्धः क्रियते । असाधारणः साध्यासमानाधिकरणो हेतुः तेन साध्यसामानाधिकरण्य[1]ग्रहः प्रतिबध्यते । अन्येतु सपक्षावृत्तिरसाधारणः सपक्षश्च निश्चितसाध्यवान् इत्थंच शब्दोऽनित्यः शब्दत्वादित्यादौ यदा पक्षे साध्यनिश्चयस्तदा नासाधारण्यं तत्र हेतोर्निश्चयादिति वदन्ति । अनुपसंहारी[2] च अत्यन्ताभावाप्रतियोगि-

दिनकरी ।

मितितत्करणज्ञानान्यतरविरोधिज्ञानविषयत्वाभावात् कथं हेत्वाभासत्वमित्यतो दूषकताबीजमाह—**तेन चेति** । एवमग्रेपि । **क्रियत इति** । व्याप्तिघटकाव्यभिचारांशे व्यभिचारज्ञानस्य प्रतिबन्धकत्वादिति भावः । प्रतिबध्यतइति व्याप्तिघटकीभूतसामानाधिकरण्यग्रहः प्रतिबध्यत इत्यर्थः । एवंच साधारणासाधारणानुपसंहारिणां व्याप्तिज्ञानप्रतिबन्धकतारूपदूषकताबीजैक्येनैकहेत्वाभासत्वमुपपद्यते साधारणेनाव्यभिचारग्रहस्यासाधारणेन सामानाधिकरण्यग्रहस्यानुपसंहारिणा च व्यतिरेकव्याप्तिग्रहस्य प्रतिबन्धादिति भावः । प्राचीनमतमाह—**अन्येत्विति** । पक्षे साध्यसंदेहदशायामेवासाधारणस्य हेत्वाभासता नतु निश्चयदशायां तदा पक्षस्यैव सपक्षत्वेन निश्चितसाध्यवद्व्यावृत्तत्वाभावादित्यनित्यदोषत्वं तस्येत्याह—**इत्थंचेति** । असाधारण्यघटकसपक्षत्वस्य निश्चयघटितत्वेत्यर्थः । **तत्र** निश्चितसाध्यवति पक्षे । साधारणादित्रयाणामेकहेत्वा-

रामरुद्री ।

क्वचिदिति । यः सपक्षे विपक्षे चेत्यत्र सपक्षवृत्तित्वनिवेशनमनर्थकं विरुद्धस्यानैकान्तिकत्वे इष्टापत्तिः । धर्मिण एकत्वेपि विशेषणभेदेन विशिष्टस्य प्रतिबन्धकज्ञाने विषयितया सांकर्यविरहेण विभागोपपत्तिरिति भावः । **व्याप्तिघटकाव्यभिचारांशे इति** । इदंच साध्यवदन्यावृत्तित्वे सति साध्यसामानाधिकरण्यव्याप्तिरित्यभिप्रायेण व्यापकसामानाधिकरण्यस्य व्याप्तित्वे तु स्वसमानाधिकरणाभावप्रतियोगितावच्छेदकएव साधारणो बोध्यः तदभावज्ञानस्यैव तज्ज्ञानप्रतिबन्धकत्वादिति ध्येयम् । **एकहेत्वा-**

---

१ सामानाधिकरण्यग्रहः सिद्धान्तव्याप्तिग्रहः । तथाचासाधारण्यनिश्चयस्य समानप्रकारकत्वेन प्रतिबन्धकत्वमिति भावः. २ अयमपि समानप्रकारकत्वेन प्रतिबन्धकः.

साध्यकादिः अनेन व्यतिरेकव्याप्तिज्ञानप्रतिबन्धः क्रियते । विरुद्धस्तु साध्यव्यापकीभूताभावप्रतियोगी अयं साध्याभावग्रहसामग्रीत्वेन प्रतिबन्धकः । सत्प्रतिपक्षे तु प्रतिहेतुः साध्याभावसाधकः अत्र हेतुरेक एवेति विशेषः साध्याभावसाधक एव हेतुः साध्यसाधकत्वेनोपन्यस्त इति । अशक्तिविशेषोपस्थापकत्वाच्च विशेषः स-

दिनकरी ।

भासत्वानुपपत्तिर्वदन्तीत्यनेनास्वरसः सूचितः । **व्यतिरेकव्याप्तिग्रहप्रतिबन्ध इति ।** केवलान्वयिसाध्यके चान्वयव्याप्तिज्ञानादेवानुमितिरिति भावः । नन्वेवं साध्याभावसाधकात् सत्प्रतिपक्षाद्विरुद्धस्य भेदो न स्यादत आह—**सत्प्रतिपक्षे त्विति ।** प्रतिहेतुः प्रतिकूलो द्वितीयो हेतुः । ननु यदि दूषकताबीजैक्येपि हेतुभेदे सत्प्रतिपक्षो हेत्वैक्ये विरुद्धरूपं हेत्वाभासान्तरमित्युच्यते तदा यत्रान्वयिना हेत्वन्तरेण प्रतिरोधस्तत्र सत्प्रतिपक्षो यत्र तु व्यतिरेकिणा तत्र हेत्वाभासान्तरं स्यादतो भेदकान्तरमप्याह—**साध्याभावेति ।** वस्तुगत्या साध्याभावसाधके हेतावेव तव साध्यसाधकत्वभ्रम इति स्थापनावादिनं प्रति भ्रमरूपाऽशक्तिसूचकत्वं विरुद्धस्य नत्वेवं सत्प्रतिपक्षस्येति भावः ।

रामरुद्री ।

भासत्वानुपपत्तिरिति । निश्चितसाध्यवदवृत्तित्वज्ञानस्य नीलपटावृत्तित्वज्ञानस्य घटवत्ताज्ञानइव साध्यसामानाधिकरण्यज्ञाने प्रतिबन्धकताविरहेण दूषकताबीजाभावेनासाधारण्यस्य हेत्वाभासत्वानुपपत्तिरिति भावः । **ननु** केवलान्वयिसाध्यकहेतोर्दुष्टत्वे तत्साध्यकानुमित्युपपत्तये व्यापकसामानाधिकरण्यमेव व्याप्तिरिति नैयायिकसिद्धान्तो विरुध्यत इत्याशङ्क्याह—**केवलान्वयीति** । प्रतिबन्धकपदंप्रतिबन्धकग्रहविषयार्थकं तस्य च केवलान्वयिसाध्यशब्दार्थेऽत्यन्ताभावाप्रतियोगिसाध्येऽन्वयः । **भेदो न स्यादिति** । यद्यपि साध्याभावव्याप्यवान्पक्षः सत्प्रतिक्षः विरुद्धस्तु साध्यव्यापकाभावप्रतियोगी प्रकृतो हेतुरिति स्वरूपभेदो वर्तत एव तथापि यथा साधारणादीनां परस्परवैलक्षण्येपि दूषकताबीजस्यैक्येनैकहेत्वाभासत्वं तथा सत्प्रतिपक्षविरुद्धयोरपि विरोध्यनुमितिसामग्रीत्वेन प्रतिबन्धकतारूपदूषकताबीजैक्यादेकहेत्वाभासत्वं तथा सत्प्रतिपक्षविरुद्धयोरपि विरोध्यनुमितिसामग्रीत्वेन प्रतिबन्धकतारूपदूषकताबीजैक्यादेकहे-

त्प्रतिपक्षः साध्याभावव्याप्यवान् पक्षः अगृहीताप्रामाण्यकसाध्यव्याप्यवत्त्वोपस्थितिकालीनाऽगृहीताप्रामाण्यकतदभावव्याप्यवत्त्वोपस्थितिविषयस्तथेत्यन्ये । अत्रच परस्पराभावव्याप्यवत्ताज्ञानात्

दिनकरी ।

साध्याभावव्याप्येति । एवं साध्यवदन्यत्वव्याप्यवान् पक्षः पक्षनिष्ठौ साध्याभावसाध्यवदन्यत्वव्याप्यावपि बोध्यौ अन्यतमत्वादिनाऽनुगमान्न विभागव्याघातः सत्प्रतिपक्षव्यवहारोपयिकमन्येषां सत्प्रतिपक्षलक्षणमाह—**अगृहीतेति** । नित्यत्वव्याप्यशब्दत्ववत्ताज्ञानशून्यकालीनानित्यत्वव्याप्यकृतकत्वपरामर्शसत्त्वेपि सत्प्रतिपक्षव्यवहाराभावात् कालीनान्तमुपस्थितिविशेषणम् गृहीताप्रामाण्यकनित्यत्वव्याप्यवत्ताज्ञानकालीनानित्यत्वव्याप्यतत्कत्वपरामर्शसत्त्वेपि तद्व्यवहाराभावादगृहीताप्रामाण्यकेति प्रथमोपस्थितिविशेषणं तादृशकालीनानित्यत्वव्याप्यवत्तापरामर्शसत्त्वेपि तत्राप्रामाण्यग्रहकाले तथा व्यवहाराभावादगृहीताप्रामाण्यकत्वं द्वितीयोपस्थितिविशेषणम् व्यवहारमात्रोपयोगिनो निरुक्तरूपस्य[1] प्रकृतानुपयोगः उपस्थितिघटितस्योक्तरूपस्य स्वरूपसत एवोपयुक्तस्याभासतायामप्रयोजकत्वादित्यस्वरसं सूचयत्यन्य इति । सत्प्रतिपक्षस्य दूषकताबीजं दर्शयति—**अत्रेत्यादिना** । सत्प्रतिपक्षस्य

रामरुद्री ।

त्वाभासत्वं स्यादिति भावः । **बोध्याविति** । नन्वेवं चतुष्टयस्यानुगतरूपाभावात्कथमेकरूपेणैषां विभागः यदिच साध्याभावोद्बोधकत्वेन विभागस्तदा विरुद्धोप्येतन्मध्य एवान्तर्भूत इत्यत आह—**अन्यतमत्वेति** । आदिनैतच्चतुष्टयविषयकधीविषयतावच्छेदकधर्मवत्त्वपरिग्रहः सत्प्रतिपक्षव्यवहारोपयोगिनमित्यनेनैतादृशस्थले प्राचां सत्प्रतिपक्षव्यवहारमात्रं नत्वयं हेतुदोषात्मकः सत्प्रतिपक्ष इति सूचितप्रथमोपस्थित्युपलक्षणं समबलविरोधिपरामर्शद्वयसत्त्वएव तथाव्यवहारादित्यवधेयम् । **प्रकृतानुपयोगः** हेत्वाभासनिरूपणप्रस्तावे उपयोगाभावः । नन्वयमेव सत्प्रतिपक्षाभावाद्धेत्वाभास इति कुतो नोपयोग इत्यत आह—**उपस्थितीति** । विरोधिपरामर्शद्वयस्य स्वरूपसत एव परामर्शकार्यप्रतिबन्धकत्वं नतु ज्ञानस्य यादृशरूपावच्छिन्नज्ञानमनुमितिप्रतिबन्धकं तद्रू-

---

१ अगृहीताप्रामाण्यकसाध्यव्याप्यवत्त्वोपस्थितिकालीन अगृहीताप्रामाण्यकतदभावव्याप्यवत्त्वोपस्थितिविषयरूपस्य.

परस्परस्यानुमितिप्रतिबन्धकः फलम् । अत्र केचित् यथा घ-टाभावव्याप्यवत्ताज्ञानेऽपि घटचक्षुःसंयोगे सति घटवत्ताज्ञानं जा-यते यथाच शङ्खे सत्यपि पीतत्वाभावव्याप्यशङ्खत्ववत्ताज्ञाने सति पित्तादिदोषे पीतः शङ्ख इति धीरेवं कोटिद्वयव्याप्यदर्शनेऽपि को-टिद्वयस्य प्रत्यक्षरूपः संशयो भवति तथा सत्प्रतिपक्षस्थले संशय[1]-रूपानुमितिर्भवत्येव । यत्र चैककोटिव्याप्यदर्शनं तत्राधिकबलतया द्वि-तीयकोटिभानप्रतिबन्धान्न संशयः[2] फलबलेन चाधिकबलसमबल-भावः कल्प्यत इत्याहुस्तन्न तदभावव्याप्यवत्ताज्ञाने सति तदुपनीत-भानविशेषशाब्दबोधादेरनुदयाल्लौकिकसन्निकर्षाजन्यदोषविशेषा ज-

दिनकरी ।

संशयजनकत्वं दूषकताबीजं नत्वनुमितिप्रतिबन्धकत्वं तदभावव्याप्य-वत्ताज्ञानस्यानुमितिप्रतिबन्धकत्वे मानाभावादिति रत्नकोशकारमतं दू-षयितुमुपन्यस्यति—**अत्र केचिदित्यादिना । अनुमितिर्भवत्येवेति ।** अनुमितिंप्रति तदभावव्याप्यवानज्ञानस्य प्रतिबन्धकत्वे मानाभावात् क्लृप्ततत्तदभावानुमितिसामग्रीभ्यामेव तत्तदभावकोटिकसंशयानुमित्यु-त्पत्तौ संशयानुमितिं प्रत्युभयव्याप्यवत्तानिश्चयत्वेनातिरिक्तहेतुताक-ल्पनप्रयुक्तगौरवाभावाच्चेति भावः । ननु यद्युभयभासत्त्व उभयभानं तदा पित्तादिदोषसत्त्वेऽपि पीतत्वशुक्लत्वाभेयस्मृतावुभयोर्भानापत्तिरि-त्यत आह—**फलबलेनेति ।** तथाच तत्र पीतत्वसाक्षात्कारस्यैवानुभ-

रामरुद्री ।

पावच्छिन्नस्यैव हेत्वाभासतया नैतस्य हेत्वाभासतासंभव इति भावः । **सूचयतीति ।** ननु रत्नकोशकारमते तद्वत्ताज्ञाने तदभावव्याप्यवत्ताज्ञानस्याप्रतिबन्धकत्वेन परस्प-रानुमितिप्रतिबन्धकस्य सत्प्रतिपक्षस्थलेऽसंभवेपि निश्चयात्मिकानुमित्युत्पत्त्यशक्ति-कयोस्तदभावव्याप्यवत्ताज्ञानयोर्मिलितयोःसाध्यसंशयहेतुत्वं कल्पनीयमिति गौरवमि-त्याशङ्कां निराकर्तुमाह—**क्लृप्तेति ।** अयं भावः—तत्तत्परामर्शस्य तत्तद्विधेयकानुमिति-त्वमेव कार्यतावच्छेदकं नतु निश्चयत्वमपि तद्घटकम् । परंतु एकैकपरामर्शसत्त्वे को-ट्यन्तरभासकसामग्र्यभावात् निश्चयात्मिकानुमितिर्भवति उभयपरामर्शसत्त्वे च कार-णबलादुभयकोट्योर्विरोधितया भानेऽर्थात्संशयो भवतीति नाधिककार्यकारणभावकल्पनं

१ पर्वतो वह्निमान्नवेति संशयरूपा. २ पर्वतो वह्निमान्नवेति संशयः.

न्यज्ञानमात्रे तस्य प्रतिबन्धकता लाघवान्नतूपनीतभानविशेषे शाब्दबोधे च पृथक्[1] प्रतिबन्धकतागौरवात्। तथाच प्रतिबन्धकसत्वात् कथमनुमितिः। नहि लौकिकसन्निकर्षस्थले प्रत्यक्षमिव सत्प्रतिपक्षस्थले संशयाकारानुमितिः प्रामाणिकी येनानुमितिभिन्नत्वेनापि विशेषणीयम्। यत्र च कोटिद्वयव्याप्यवत्ताज्ञानं तत्रोभयत्र प्रामाण्यज्ञानात् संशयो नान्यथाऽगृहीताप्रामाण्यकस्यैव विरोधिज्ञानस्य प्रतिबन्धकत्वादिति। असिद्धिस्तु आश्रयासिद्ध्याद्यन्यतमत्वम्[2] आश्रयासिद्धिः पक्षे पक्षतावच्छेदकस्याभावः यत्र काञ्चनमयः पर्वतो वह्निमानिति साध्यते तत्र पर्वतो न काञ्चनमय इति ज्ञाने विद्यमाने काञ्चनमये पर्वते परामर्शप्रतिबन्धः[3] फलम् स्वरूपासिद्धिस्तु पक्षे व्याप्यत्वाभिमतस्याभावः तत्र च ह्रदो द्रव्यं धूमादित्यादौ पक्षे व्याप्यत्वाभिमतस्य हेतोरभावे ज्ञाते पक्षे साध्य-

दिनकरी।

विकतया शुक्लत्वग्रहेऽपि पित्तरूपदोषस्य प्रतिबन्धकत्वं कल्पयित्वा पीतत्वसाक्षात्कारसामग्र्या अधिकबलवत्त्वमेवं दूरत्वदोषे सत्यपि स्थाणुत्वपुरुषत्वयोः स्मृतौ संशयस्यैवोदयात्तत्सामग्र्याः समबलवत्त्वमेव कल्प्यत इति भावः। **ज्ञानमात्रे** तादृशज्ञानत्वावच्छिन्ने। **विशेषे** दोषविशेषाजन्ये। **गौरवात्** कार्यकारणभावद्वयकल्पने गौरवादिति भावः। **कथमनुमितिरिति**। अनुमितेरपि तत्प्रतिबध्यतावच्छेदकाक्रान्तत्वादिति भावः। कथं तर्ह्युभयव्याप्यवत्तानिश्चयात् प्रात्यक्षिकः संशय इत्याशङ्क्य न भवत्येव तावद्यावत्तन्निश्चये प्रामाण्यं न गृह्यते इत्याह **—यत्रचेति**। आश्रयासिद्ध्यादिना स्वरूपासिद्धिव्याप्यत्वासिद्ध्योः

रामरुद्री।

तन्मते इति। उभयस्मृतावपि संशये कोटिद्वयस्योपनयसन्निकर्षेणैव भानात् पीत-

१ तदुपनीतभानंप्रति तदभाववत्तानिश्चयः प्रतिबन्धकः तच्छाब्दबोधंप्रति तदभाववत्तानिश्चयः प्रतिबन्धक इति रीत्या प्रतिबन्धकताद्वयं तथाच गौरवम्. २ आश्रयासिद्ध्यादिभेदकूटावच्छिन्नप्रतियोगिताकभेदवत्त्वं आश्रयासिद्ध्याद्यन्यतमत्वम्. ३ वह्निव्याप्यधूमवान् काञ्चनमयः पर्वत इति परामर्शप्रतिबन्ध इत्यर्थः.

व्याप्यहेतुमत्ताज्ञानरूपस्य परामर्शस्य प्रतिबन्धः फलम् साध्याप्रसिद्ध्यादयस्तु व्याप्यत्वासिद्धिमध्येऽन्तर्भूताः साध्ये साध्यतावच्छेदकस्याभावः साध्याप्रसिद्धिः एतज्ज्ञाने जाते काञ्चनमयवह्निमानित्यादौ साध्यतावच्छेदकविशिष्टसाध्यपरामर्शप्रतिबन्धः फलम् एवं हेतौ हेतुतावच्छेदकाभावः साधनाप्रसिद्धिः यथा काञ्चनमयधूमादित्यादौ अत्र हेतुतावच्छेदकविशिष्टहेतुज्ञानाभावात् तद्धेतुकव्याप्तिज्ञानादेरभावः फलम् एवं वह्निमान्नीलधूमादित्यादौ गुरुतया नीलधूमत्वस्य हेतुतावच्छेदकत्वमपि व्याप्यत्वासिद्धिरित्यपि वदन्ति।

दिनकरी ।

परिग्रहः साध्याप्रसिद्ध्यादीनामाधिक्यं निराकरोति—**साध्याप्रसिद्ध्यादयस्त्विति ।** आदिना साधनाप्रसिद्धिपरिग्रहः । केषांचिन्मतमाह— **एवं वह्निमानित्यादिना ।** वदन्तीत्यनेनास्वरसस्तद्बीजं तु नीलधूमे व्याप्तिसत्त्वात् कथं व्याप्यत्वासिद्धिः । नच तत्र व्याप्तिसत्त्वेपि नीलधूमत्वस्यानवच्छेदकतया[1] तदवच्छेदेन[2] व्याप्यत्वासिद्धिरेवेति वाच्यम् । अनतिरिक्तवृत्तित्वरूपावच्छेदकत्वस्य नीलधूमत्वेऽपि सत्त्वात् स्वरूपसंबन्धरूपावच्छेदकत्वाभावाद्व्याप्यत्वाप्रसिद्धिरित्यपि न । तथा सति पशुमान् सास्नादिमत इत्यादावपि व्याप्यत्वासिद्ध्यापत्तेः सास्नाद्यपेक्षया गोत्वादिजातेर्लघुत्वेन सास्नादेः स्वरूपसंबन्धरूपावच्छेदकत्वाभावात्

रामरुद्री ।

त्वशुक्लत्वरूपकोटिद्वयोपस्थितौ पित्तदोषादपि संशयएव स्यान्न पीतत्वनिश्चय इति भावः । **आधिक्यमिति ।** मूले नीलधूमादिहेतुकस्थलएव व्याप्यत्वासिद्धेरभिधानादिति भावः । अत्र चाव्यभिचारविशिष्टसाध्यसामानाधिकरण्याभावतद्व्याप्यावपि व्याप्यत्वासिद्धी बोध्यावन्यतमत्वेनानुगमः । दूषकताबीजं व्याप्तिज्ञानप्रतिबन्धकतावच्छेदकत्वम् । नचैवं दूषकताबीजस्यैकेन व्यभिचारस्य हेत्वाभासान्तरत्वं न स्यादिति वाच्यम् । दूषकताबीजस्यैक्येऽपि बाधसत्प्रतिपक्षयोरिव व्यभिचारासिद्ध्योर्मुनिना पृथगुपदेशेन हेत्वाभासान्तरतासंभवाच्चास्वरस इति सूचित इति शेषः । **सत्त्वादिति ।** नीलधूमस्य धूमानतिरिक्ततया धूमव्याप्तिविरहादिति भावः । अनवच्छेदकतयेत्यस्य व्याप्तेरित्यादिः । **तदवच्छेदेनेति ।** यो धर्मो यस्यानवच्छेदकस्तदवच्छेदेन तदभावः मूलावच्छेदेन

१ धूमत्वापेक्षया नीलधूमत्वस्य गुरुत्वादिति भावः. २ नीलधूमत्वावच्छेदेन.

बाधस्तु पक्षे साध्याभावादिः एतस्य त्वनुमितिप्रतिबन्धः फलम् तद्धर्मि-

दिनकरी ।

अस्तु वा नीलधूमत्वादेः स्वरूपसंबन्धरूपावच्छेदकत्वाभावात्तदवच्छेदेन व्याप्त्यभावरूपव्याप्यत्वासिद्धिर्नतु हेत्वाभासत्वं अनुमितितत्कारणीभूतव्याप्तिज्ञानाविरोधित्वात् । नच वह्निमदन्यावृत्तिप्रमेयवानिति प्रमेयत्वसामानाधिकरण्येन व्याप्त्यवगाहिज्ञानादनुमित्यापत्तिवारणाय हेतुतावच्छेदकावच्छेदेन व्याप्तिज्ञानस्यैव कारणतया तद्विरोधि[1]तया निरुक्तव्याप्यत्वासिद्धिर्हेत्वाभास इति वाच्यम् । तावताप्यनतिरिक्तवृत्तित्वरूपावच्छेदकत्वग्राह्यज्ञानस्य कारणत्वेपि तत्र स्वरूपसंबन्धरूपावच्छेदकत्वाभावग्रहस्य ग्राह्याभावानवगाहितयाऽविरोधित्वात् तस्माद्व्यर्थविशेषणस्थले न व्याप्यत्वासिद्धिः हेत्वाभासपुरुषस्त्वधिकेन निगृह्यत इति । साध्याभावादिरित्यादिना साध्यवदन्यत्वस्य पक्षावृत्तिसाध्यादेश्च परिग्रहः । **तद्धर्मिकतदभावनिश्चयः** । अनाहार्याप्रामाण्यज्ञानाना-

रामरुद्री ।

वृक्षे कपिसंयोगाभाववदिति भावः । **अवच्छेदकत्वाभावादिति** । तन्मूलस्य वृक्षवृत्तिकपिसंयोगानतिरिक्तवृत्तित्वेपि स्वरूपसंबन्धरूपावच्छेदकत्वाभावादेव मूलावच्छेदेन वृक्षे कपिसंयोगाभावोपगमादिति भावः । **व्याप्यत्वासिद्ध्यापत्तेरिति** । स्वरूपसंबन्धरूपावच्छेदकत्वं यस्य नास्ति तदवच्छेदेन व्याप्यत्वाभावोपगमो व्यर्थविशेषणत्वाभावेपि गुरुधर्मेण हेतुतायां सर्वत्र व्याप्यत्वासिद्धिप्रसङ्गादिति भावः । ननु गुरुधर्मेण हेतुतायां सर्वत्र व्याप्यत्वासिद्धिरिष्टैवेत्यत आह—**अस्तुवेति** । **अविरोधित्वादिति** । हेतुतावच्छेदकांशे व्याप्त्यवच्छेदकतावगाहिनोपि व्याप्तिप्रकारकपक्षधर्मताज्ञानस्यानुमितिहेतुत्वोपगमादतएव व्याप्त्यंशे निर्धर्मितावच्छेदकादपि वह्निव्याप्यवानिति [2]शाब्दपरामर्शादप्यनुमितिरङ्गीक्रियत इति भावः । मीमांसकमतानुयायी शङ्कते—**नचेति** । तथाचोक्तपरामर्शस्थलेपि वह्निव्याप्यो वह्निव्याप्य इति ज्ञानान्तरवतोऽनुमितिर्नान्यथेति भावः । **तावतापि** उक्तस्थलेऽनुमितिवारणानुरोधेनापि । उपसंहरति—**तस्मादिति** । गुरुधर्मस्य हेतुतावच्छेदकत्वस्थले सर्वत्र प्राचीनैर्व्याप्यत्वासिद्धिर्नाङ्गीक्रियते अपितु स्वसमानाधिकरणव्याप्यतावच्छेदकधर्मान्तरघटितस्य तथात्वस्थलएवेत्यभिप्रायेणाह—**व्यर्थविशेषणस्थल इति** । **अधिकेनेति** । अधिकोक्तेर्निग्रहस्थानत्वेन धूमादित्युक्त्यैव सामञ्जस्ये नीलपदप्रयोगस्याधिकत्वादिति भावः ।

---

१ हेतुतावच्छेदकावच्छेदेन व्याप्तिज्ञानविरोधितया. २ वह्निव्याप्यधूमवान् पर्वत इति शब्दजन्यपरामर्शात्.

कतदभावनिश्चयो लौकिकसन्निकर्षाजन्यदोषविशेषाजन्यतद्धर्मिक-

दिनकरी।

स्कन्दिततद्धर्मिकतदभावनिश्चयः। बाधबुद्ध्युत्तरक्षणे लौकिकसन्निकर्ष-जन्यविशिष्टबुद्धेरानुभविकत्वादाह—**लौकिकसन्निकर्षाजन्येति**। नन्वेवं तदिन्द्रियजन्यलौकिकबाधनिश्चयोत्तरं तदिन्द्रियजन्यलौकिकविशिष्टबुद्ध्यापत्तिरिति चेन्न अलौकिकत्वं प्रतिबध्यतावच्छेदककोटावनिवेश्य तदिन्द्रियजन्यतद्विशिष्टबुद्धौ तदिन्द्रियजन्यलौकिकतदभावनिश्चयत्वेन प्रतिबन्धकत्वोपगमात् तदिन्द्रियजन्योपनीतभानात्मकबाधनिश्चयोत्तरं तदिन्द्रियजन्यलौकिकतद्विशिष्टबुद्ध्युदयात् प्रतिबन्धकतावच्छेदककोटौ लौकिकत्वनिवेशः। नच लौकिकतदिन्द्रियजन्याभावप्रमास्थले तदधिकरणे प्रतियोगिनोऽसत्त्वादेव न तद्विशिष्टलौकिकप्रत्यक्षापत्तिरित्यलं तथाविधप्रतिबध्यप्रतिबन्धकभावेनेति वाच्यम्। यत्र प्रतियोग्यधिकरणएव संनिकृष्टाधिकरणान्तरवृत्तेरभावस्य लौकिकप्रत्यक्षात्मकारोपो दोषेण जनितस्तदुत्तरं तदधिकरणे प्रतियोगिनो लौकिकप्रत्यक्षापादनात् तत्राभावलौकिकप्रत्यक्षजनकदोषस्य प्रतिबन्धकत्वादेव नेयमापत्तिरन्यथाऽभावारोपोत्पत्तिक्षणे प्रतियोगिप्रत्यक्षापत्तिरिति तु न यत्र विनश्यत्तदवस्थदोषेणाभावलौकिकप्रत्यक्षात्मकारोपस्तदुत्तरं प्रतियोगिप्रत्यक्षापादनात् यत्राभावलौकिकप्रमासमकालं तद्द्वितीयक्षणे वा तदधिकरणे प्रतियोगिप्रकारकानुभूयमानारोपजनकदोषसमवधानं तत्राभाव-

रामरुद्री।

साध्यादेश्चेत्यादिना साध्याभाववत्पक्षसाध्यवदन्यपक्षयोः परिग्रहः प्रतिबध्यतावच्छेदककोटौ लौकिकसंनिकर्षाजन्यनिवेशस्य फलमाह—**बाधबुद्ध्युत्तरेति**। एवं प्रतिबध्यतावच्छेदककोटौ लौकिकत्वनिवेशे तद्विशिष्टबुद्ध्यापत्तिरिति समानेन्द्रियजन्यबाधबुद्ध्युत्तरं लौकिकसंनिकर्षेणापि तद्विशिष्टबुद्धेरनुपगमान्नानिष्टापत्तिरपि संभवतीति भावः। **अलौकिकत्वं** लौकिकसंनिकर्षाजन्यत्वम्। **ननु** लौकिकाभावप्रमायां सत्यां प्रतियोगिनि लौकिकसंनिकर्षासंभवादेव न लौकिकतद्वत्ताबुद्ध्यापत्तिरिति किं समानेन्द्रियस्थले प्रतिबध्यप्रतिबन्धकभावान्तरेणेति शङ्कते—**नचेति**। प्रतियोगिप्रत्यक्षापादनात् तत्प्रत्यक्षापादनसंभवात् लौकिकाभावभ्रमस्थले प्रयोजनमुपपाद्य प्रमास्थले तदाह—**यत्राभावेति**। **समवधानमिति**। इदंच प्रमातः पूर्वमेव तादृशदोषसमवधाने बाधप्र-

तज्ज्ञानमात्रे विरोधीति नतु संशयसाधारणं पक्षे साध्यसंसृष्ट-

दिनकरी ।

भ्रमोत्तरं प्रतियोगिनो लौकिकप्रत्यक्षात्मकारोपापादनवारणाय वा इन्द्रियभेदेन तथाविधप्रतिबध्यप्रतिबन्धकभावोपगमात् शङ्खो न पीतः वंशो नोरग इति निश्चयेपि पित्तमण्डूकवसाञ्जनादिदोषवशाच्छङ्खः पीतः वंश उरग इत्यारोपोदयात्तत्र व्यभिचारवारणायाह—**दोषविशेषेति ।** दोषसामान्याजन्यत्वनिवेशे भ्रममात्रस्यैव बाधाप्रतिबध्यत्वापत्तिरतो विशेषेति । तथाच पित्तमण्डूकवसाञ्जनादिदोषान् विशिष्योपादाय तदजन्यत्वं प्रतिबध्यतावच्छेदककोटौ निवेशनीयमिति भावः । नच पित्तद्रव्यात्मकदोषाजन्यत्वनिवेशो व्यर्थः शङ्खः पीत इति भ्रमे शङ्खांशेऽनुभूयमानस्यैव पित्तद्रव्यपीतिम्न आरोपोपगमेन तदंशेऽपि लौकिकत्वादलौकिकत्वस्य प्रतिबध्यतावच्छेदके निवेशादेव तत्र व्यभिचारवारणादिति वाच्यम् । पित्तद्रव्यस्यान्तरानवस्थानदशायामपि तत्पीतिम्नः शङ्खादौ प्रत्यक्षोदयेन स्मर्यमाणारोपस्यैव तत्र नवीनैः स्वीकारात्तदंशे तस्यालौकिकत्वात् तथा सति शङ्खः पीत इति प्रत्यक्षोत्तरं पीतं साक्षात्करोमीति साक्षात्कारित्वग्रहानुपपत्तिस्तद्व्यञ्जकलौकिकविषयतायास्तत्राभावादिति तु न लौकिकविषयताया इव दोषविशेषजन्यत्वस्यापि साक्षात्कारित्वव्यञ्जकत्वादन्यथायमुरग इति स्मर्यमाणारोपे साक्षात्कारित्वग्रहानुपपत्तेः शङ्खो न पीत इत्यादि[१]तदिन्द्रियजन्यबाधबुद्ध्युत्तरं[२] पित्तादिदोषवशात्तदिन्द्रिय[३]जन्यः शङ्खः पीत इत्यारोपो यदानुभवसि-

रामरुद्री ।

मैव न संभवति प्रतियोगिभ्रमजनकदोषेण प्रतिबन्धादित्यभिप्रायेणोक्तमिति बोध्यम् । दोषविशेषाजन्यत्वनिवेशस्य प्रयोजनमाह—**शङ्खो न पीत इत्यादि । भ्रममात्रस्यैवेति ।** दोषं विना भ्रमानुत्पत्तेरिति भावः । **मण्डूकेति ।** भेकवसाञ्जनरूपदोषाद्वंशे उरगस्य प्रत्यक्षभ्रमो[४]त्पादादिति भावः । आदिना इन्द्रजालमन्त्रादिदोषाणां संग्रहः । **तद्व्यञ्जकेति ।** साक्षात्कारत्वजातिव्यञ्जकेत्यर्थः । यद्यनुभवसिद्ध इत्यनेन वस्तुतस्ताद-

१ दोषविशेषजन्यशङ्खः पीत इत्यादिभ्रमे. २ चक्षुरिन्द्रियजन्य. ३ चक्षुरिन्द्रियजन्यः. ४ वंशः उरग इति भ्रमोत्पादात्.

दिनकरी ।

द्धस्तदा पूर्वोक्तेन्द्रियभेदभिन्नप्रतिबध्यप्रतिबन्धकभावेऽपि दोषविशेषाजन्यत्वं प्रतिबध्यतावच्छेदके निवेशनीयमिति ध्येयम् । **ननु** बाधप्रतिबध्यतावच्छेदककोटौ लौकिकान्यत्वस्य निवेशे बाधनिश्चयोत्तरं लौकिकसन्निकर्षजन्यसंशयापत्तिरिति चेन्न । भूतलं घटवदित्याद्याकारकलौकिकप्रत्यक्षोत्पत्तिकाले स्वातन्त्र्येण कथंचिदुपस्थितस्य घटाभावादेर्भूतले प्रकारतया भानवारणाय समानधर्मितावच्छेदकतत्कोटिकलौकिकप्रत्यक्षसामग्र्या विपरीतकोटिभानप्रतिबन्धकत्वमवश्यमङ्गीकरणीयम् । तथाच बाधनिश्चयोत्तरमपि नापत्तिर्लौकिकसन्निकर्षजन्यसंशयस्य तत्कोटिकलौकिकप्रत्यक्षसामग्र्याः प्रतिबन्धिकायाः सत्त्वेन विपरीतकोटिभानासंभवात् । तर्हि क्वापि लौकिकसन्निकर्षजन्यसंशयो न स्यादिति चेदोम्[1] । ज्ञानप्रत्यासत्त्यैव पूर्वोपस्थितकोट्योर्भानसंभवादिति । यत्तु संशयपूर्वं तत्कोट्यंशे लौकिकसन्निकर्षसत्त्वे कथं संशयस्य न लौकिकत्वं कथं वा तत्र संशये विपरीतकोटिभानं तत्कोटिकलौकिकप्रत्यक्षसामग्र्याः प्रतिबन्धिकायाः सत्त्वादिति तन्न । तत्र लौकिकसन्निकर्षसत्त्वेपि संशयजनकदूरत्वादिदोषस्य लौकिकप्रत्यक्षप्रतिबन्धकस्य सत्त्वेन लौकिकप्रत्यक्षसामग्र्यभावादुभयोपपत्तेरित्यन्यत्र विस्तरः । कस्य

रामरुद्री ।

शानुभव एव नास्ति किमर्थं समानेन्द्रियस्थलीयप्रतिबध्यतावच्छेदके तन्निवेशनीयमिति सूचितम् । **संशयापत्तिरितीति** । संशयनिश्चयसाधारणतद्वत्ताबुद्धित्वस्यैव प्रतिबध्यतावच्छेदकत्वेन संशयपृथक्प्रतिबन्धकताया अभावादिति भावः । लौकिकसंनिकर्षजन्यसंशय एव न संभवतीति । एककोटिलौकिकप्रत्यक्षसामग्रीविरोधिकोटिभानप्रतिबन्धकत्वादन्यथा भूतलं घटवदिति निश्चयकालेपि संशयापत्तेरिति कथं बाधनिश्चयोत्तरं लौकिकसंनिकर्षजन्यसंशयोपपत्तिरिति भावः । समाधत्ते—**भूतलमित्यादि** । **तर्हीति** । एककोटिलौकिकप्रत्यक्षसामग्र्या विपरीतकोटिभानप्रतिबन्धकत्वमित्यर्थः । **क्वापि** बाधनिश्चयानुत्तरमपि । उक्तशङ्कायामिष्टापत्तिमाह—**संशयो न स्यादिति** । दूरस्थस्थाण्वादिसंशयो न स्यादित्यर्थः । **न लौकिकत्वं** न लौकिकसंनिकर्षजन्यत्वम् ।

---

१ ओं इत्यङ्गीकारे.

त्वज्ञानमनुमितिकारणं तद्विरोधितया च बाधसत्प्रतिपक्षयोर्हेत्वाभा-सत्वमिति युक्तम् अप्रसिद्धसाध्यकानुमित्यनापत्तेः साध्यसंशया-

दिनकरी ।

चिन्मतं दूषयति—**नत्विति** । इति युक्तमित्यनेनान्वयः । नन्वेवं बाधनिश्चयकाले संसृष्टत्वज्ञानाभावादेवानुमित्यभावोपपत्तौ बाधनिश्चयस्य नानुमितिविरोधित्वमिति हेत्वाभासत्वं न स्यादत आह—**तद्विरोधितयेति** । अनुमितिकारणीभूतस्य साध्यसंसृष्टत्वज्ञानविरोधितयेत्यर्थः । नन्वप्रसिद्धसाध्यकानुमितिः कुत्रापि न भवत्येवेत्यत आह—**साध्यसंशयेति** । ननु संशयशून्यकालेपि सिषाधयिषाकालीनसाध्यनिश्चयात्मकं साध्यसंसृष्टत्वज्ञानमस्त्येवेत्यत आह—**आदीति** । आदिना सिषाधयिषाकालीनसिद्धिपरिग्रहः । नच संशयान्तरोत्पत्त्यैवानुमितिसिद्धिरिति वाच्यम् । सति विशेषदर्शने संशयाऽयोगात् पक्षविशेष्यकसाध्याभावज्ञानत्वप्रमानिश्चयोऽनुमितिप्रतिबन्धकस्तदभावः कारणमतस्तादृशप्रमा-

रामरुद्री ।

लौकिकसंनिकर्षसत्त्वे कोटिभाने बाधकाभावादिति भावः । **उभयोपपत्तेरिति** । संशये लौकिकसंनिकर्षजन्यत्वस्य विपरीतकोटिभानस्य चोपपत्तेरित्यर्थः । लौकिकसंनिकर्षसत्त्वेपि तस्य दूरत्वदोषेण कोट्यभानकत्वादिति भावः । अन्यत्र विस्तर इत्यनेन संशयजनकदोषसामान्याभावे तु संनिकृष्टकोटेर्निश्चय एवेति सूचितम् । **कस्यचिन्मत इति** । ननु संशयपक्षतावादिन इति भावः । श्रुत्यात्मनिश्चयवतोपि सिषाधयिषयाऽनुमित्युपपत्तये निश्चयसाधारणसाध्यसंसर्गज्ञानत्वेनैवैतन्मते कारणतायाः प्रतिपादितत्वादिति विभावनीयम् । **मूले अप्रसिद्धेति** । पूर्वमगृहीतसाध्यविधेयकेत्यर्थः । तथा च पृथिवीतरत्वव्याप्यभावप्रतियोगिगन्धवती पृथिवीति व्यतिरेकिपरामर्शजन्यसाध्यविशेषणिकायाः पृथिव्यामितरभेद इत्यनुमितेरभावापत्तेरित्यर्थः । उत्तरदूषणमवतारयति—**नन्वप्रसिद्धेति** । **नभवत्येवेति** । आचार्यमते सर्वत्रान्वयव्याप्तिज्ञानस्यैवानुमितिहेतुव्यतिरेकसहचारेणापि अन्वयव्याप्तिरेव गृह्यते इति तैरङ्गीकारादुभयपरामर्शादनुमितेरसिद्धत्वादन्वयव्याप्तेःसाध्यघटितमूर्तिकत्वेन व्याप्तिज्ञानसमयएव साध्यज्ञानावश्यकत्वादिति भावः । **सिद्धिपरिग्रह इति** । सिद्धिः साध्यनिश्चयः सिद्धिसत्वे सिषाधयिषां विना नानुमितिरतः कालीनान्तम् । तथाच घनगर्जितेन मेघानुमितिस्थले संशयनिश्चययोर्द्वयोरप्यभावेन साध्यवत्ताज्ञानं नानुमितिहेतुरिति भावः । घनगर्जिते

१ व्यापी व्यापकः.

दिकं विनाप्यनुमित्युत्पत्तेश्च एवं साध्याभावज्ञाने प्रमात्वज्ञानमपि न प्रतिबन्धकं मानाभावाद्गौरवाच्च। अन्यथा सत्प्रतिपक्षादावपि त-

दिनकरी।

त्वमेव बाध इति प्राचीनमतं दूषयति—**एवमिति**। प्रमात्वज्ञानमपि प्रमात्वनिश्चयोऽपि। **मानाभावादिति**। ग्राह्याभावानवगाहिनस्तादृश-ज्ञानस्य विरोधित्वे मानाभावादित्यर्थः। ननु पक्षे साध्याभावज्ञानेऽपि तत्राप्रामाण्यज्ञानकालेऽनुमितेरुदयान्न साध्याभावज्ञानप्रतिबन्धकम्। अस्मन्मते तु तदा साध्याभावज्ञानप्रमात्वनिश्चयाभावादेवात्रानुमित्यु-त्पत्तिरत आह—**गौरवादिति**। तथाच तत्रानुमितिनिर्वाहाय संश-यनिश्चयसाधारणाप्रामाण्यज्ञानाभाव एव प्रतिबन्धकतावच्छेदककोटौ

रामरुद्री।

मेघानुमितिस्थलेपि संशयं कल्पयित्वा क्षणविलम्बेनैवानुमितिरुपेयते अतो नानुपप-त्तिरित्याशङ्कते—**नचेति**। संशयोत्पत्त्यैवेति पाठः। **सतीति**। गर्जितश्रवणानन्त-रमेव मेघव्याप्यगर्जितवत्तापरामर्शोत्पत्त्या तेन मेघाभावकोटिकसंशयप्रतिबन्धादित्यर्थः। नच विशेषदर्शनेन प्रतिबन्धादभावकोटिभानासंभवान्मनसा निश्चय एवास्त्विति वा-च्यम्। तथासति सिद्धेः प्रतिबन्धकत्वेनानुमित्यनुपपत्तेः कल्प्यत इति चेत् परामर्श-स्यैव नाशापत्त्याऽनुमित्यनिर्वाहादिति भावः। अत्राप्यन्तरपदं प्रामादिकमेवोक्तस्थले पूर्वसंशयाभावादिति ध्येयम्। यदि चैतत्पाठे प्रामाण्येप्याग्रहः तदा संशयं विनेत्यादि मूलस्य व्याप्तिस्मरणादि नवा परामर्शोत्पत्तिक्षणे पूर्वं संशयस्य नाशादित्यभिप्रायवतां परिकल्प्य घनगर्जितस्थलेपि संशयोत्पत्त्यनन्तरमेवानुमितिरित्यभिप्रायं च कल्पयित्वैव संशयो योजनीयः। नच साध्याभावज्ञानस्य ज्ञानत्वेन निवेशे संशयधर्मिकप्रमात्वनि-श्चयदशायामपि अनुमितिप्रतिबन्धापत्तिरिति वाच्यम्। इष्टापत्तेः साध्याभावांशे नि-श्चितप्रामाण्यकस्य संशयस्यापि साध्याभावनिश्चयसमशीलत्वादन्यथोभयत्रापि निश्चय-निवेशेनैव तन्मते गौरवापत्तिरिति भावः। **ग्राह्याभावानवगाहिन इति**। यद्धर्मा-वच्छिन्नग्राह्यसाध्याभावानवगाहिन इत्यर्थः। तेन साध्याभाववति साध्याभावाभावप्रकार-कमित्यप्रामाण्यनिश्चयस्य साध्याभावावगाहित्वेपि नानुपपत्तिः। **न साध्याभावेति**। न साध्याभावनिश्चय इत्यर्थः। प्रतिवादिना साध्याभावनिश्चयस्यैव प्रतिबन्धकत्वोपगमादि-त्यवधेयम्। **गौरवादिति**। पक्षविशेष्यकत्वापेक्षया पक्षविशेष्यकसाध्याभावज्ञानविशे-

---

१ साध्याभाववत्ताज्ञानविशेष्यकप्रमात्वप्रकारकं ह्रदो वह्न्यभाववानिति ज्ञानप्रमा इति ज्ञानं. २ प्रमात्वज्ञानत्वेन प्रतिबन्धकत्वे. ३ ग्राह्याभावावगाहिनिश्चयस्यैव प्रतिबन्धकत्वमिति भावः.

दभावव्याप्यवत्ताज्ञाने प्रमात्वविषयकत्वेन प्रतिबन्धकतापत्तेः किंतु भ्रमत्वज्ञानानास्कन्दितबाधबुद्धेः प्रतिबन्धकता तत्र भ्रमत्वशङ्काविघटनेन प्रामाण्यज्ञानं क्वचिदुपयुज्यते। नच बाधस्थले पक्षे हेतुसत्त्वे

दिनकरी।

निवेश्यते नतु पक्षविशेष्यकसाध्याभावज्ञानप्रमात्वनिश्चयत्वेन प्रतिबन्धकत्वं गौरवादित्यर्थः। यत्र पक्षे साध्याभावज्ञानमस्ति नतु तत्र प्रामाण्यज्ञानं न वाऽप्रामाण्यज्ञानं तत्राप्यनुमितिर्न भवत्येवेति भावः। साध्याभाववत्पक्षघटितप्रमात्वविषयकत्वेऽनुमितिप्रतिबन्धकतानतिरिक्तवृत्तित्वसत्त्वात्तस्याभासत्वं दुर्वारमिति तु न प्रमेयत्वविशिष्टव्यभिचारादेरिव तादृशविशिष्टान्तरघटितत्वेनाभासत्वायोगादिति। नन्वगृहीताप्रामाण्यकसाध्याभावनिश्चयस्य प्रतिबन्धकत्वे प्रथमोपस्थितप्रमात्वनिश्चय एव तथा स्यादत आह—**अन्यथेति**। सत्प्रतिपक्षादावित्यादिनाऽसिद्ध्यादिपरिग्रहः। प्रतिबन्धकत्वापत्तेरित्यस्यानुमित्यादावित्यादिः। ननु साध्याभावज्ञानप्रमात्वज्ञानेऽनुमितिप्रतिबन्धस्तदभावे तु नेत्यन्वयव्यतिरेकाभ्यां प्रमात्वज्ञानस्यानुमितिप्रतिबन्धकत्वमत आह—**किंत्विति**। **क्वचिदुपयुज्यत इति**। तथा चानुमितितत्कार-

रामरुद्री।

ध्यत्वस्य साध्याभावनिश्चयत्वापेक्षया साध्याभाववति साध्याभावप्रकारकत्वनिश्चयत्वस्य चातिगुरुत्वादित्यर्थः। **नन्व**प्रामाण्यज्ञानानास्कन्दितयद्रूपावच्छिन्नविषयकनिश्चयत्वमनुमितिप्रतिबन्धकतानतिरिक्तवृत्ति तद्रूपावच्छिन्नत्वमेव हि हेत्वाभासलक्षणम् तच्च साध्यवति प्रकृतपक्षसाध्यवत्प्रकारकत्वरूपाप्रामाण्यसाधारणमेव अधिकं तु प्रविष्टमित्यादिन्यायादिति तादृशाप्रामाण्यस्य हेत्वाभासता तन्मतेतिदुर्वारेत्याशङ्कां निराकरोति—**साध्याभाववत्पक्षेत्यादि**। आभासत्वायोगादित्यत्र पूर्ववाक्यस्थं तस्येत्यनुषज्यते। **प्रथमोपस्थितेति**। उक्तप्रतिबन्धकतावच्छेदकधर्मस्य प्रमात्वाभावघटितत्वेन प्रतियोगिज्ञानविधया प्रमात्मकज्ञानस्य प्रतिबन्धकतावच्छेदकधर्मज्ञानात्पूर्वमपेक्षितत्वेन प्रथमोपस्थितत्वलाघवादेव साध्याभावप्रमात्वस्य हेत्वाभासत्वमुचितमिति भावः। **असिद्ध्यादीति**। यद्यपि व्यभिचारीत्येव वक्तुमुचितं तथापि सत्प्रतिपक्षस्येति विरोधस्यापि साक्षादनुमितिप्रतिबन्धकत्वम् व्यभिचारादीनां तु अनुमित्यादावित्यादिपदग्राह्यपरामर्श एवेति तथाभिधानमिति ध्येयम्। साक्षादित्यनेन प्रतिबन्धकत्वोपयोगिज्ञान-

व्यभिचारः पक्षे हेत्वभावे स्वरूपासिद्धिरेव दोष इति वाच्यं बाधज्ञानस्य व्यभिचारज्ञानादेर्भेदात्। किंच यत्र परामर्शानन्तरं बाधबुद्धिस्तत्र व्यभिचारज्ञानादेरकिंचित्करत्वाद्बाधस्यानुमितिप्रतिबन्धकत्वं

दिनकरी।

णज्ञानान्यतरं प्रति साक्षात्प्रतिबन्धकीभूतज्ञानविषयत्वाभावान्न साध्याभावज्ञानप्रमात्वं हेत्वाभास इति भावः। व्यभिचारज्ञानादेरित्यादिनाऽसिद्धिज्ञानपरिग्रहः। **भेदादिति।** तथाच बाधस्थलेऽसिद्धिव्यभिचारान्यतरनियमेपि बाधज्ञानस्य व्यभिचारादिविषयकत्वाभावेन तस्य हेत्वाभासान्तरत्वमिति[1] भावः। नच हेतुमान् पक्षः साध्याभाववानित्याकारक एव बाधग्रहः कुतो न भवति सामग्रीसत्त्वात् तथाच व्यभिचारात्मिकैव बाधबुद्धिरिति वाच्यं परामर्शात्मकाव्यभिचारज्ञानरूपप्रतिबन्धकसत्त्वेन बाधबुद्धेर्व्यभिचारविषयकत्वासंभवात् एकत्र हेतौ व्यभिचाराव्यभिचारविषयैकनिश्चयासंभवाच्च। नन्वयोगोलकपक्षकधूमसाध्यकवह्निहेतुके[2] बाधलौकिकप्रत्यक्षवद्व्यभिचारलौकिकप्रत्यक्षमपि सत्यपि भविष्यतीत्यत आह—**किंचेति। अकिंचित्करत्वादिति।** व्यभिचारज्ञानं ह्यनुमितौ न साक्षात्प्रतिबन्धकं किंतु परामर्शप्रतिबन्धद्वारा तथाच परामर्शोत्तरकालीनं व्यभिचारज्ञानमकिंचित्करमिति तत्र बाधबुद्धिरेव प्रतिबन्धिकेति भावः। व्यभिचाराद्यसङ्कीर्णमपि

रामरुद्री।

व्यावृत्तिः। **तस्येति**। बाधस्येत्यर्थः। **व्यभिचारविषयकत्वासंभवादिति।** ननु परामर्शोत्तरं बाधबुद्धेर्व्यभिचारविषयकत्वासंभवेपि परामर्शएव बाधग्रहात्मकोस्तु तथाच साध्यव्याप्यहेतुमान्पक्षः साध्याभाववानिति व्यभिचारविषयकबाधबुद्धिसंभव इत्याशङ्कायामाह—**एकत्रेति**। प्रतिबन्धकताभावस्य कार्यकालवृत्तित्वेन कारणत्वादिति भावः। इदमुपलक्षणम्। एकत्र पक्षे साध्यव्याप्यसाध्यभावविषयकज्ञानासंभवाच्चेत्यपि द्रष्टव्यम्। **बाधलौकिकेति**। विरोधिज्ञानप्रतिबध्यतावच्छेदककोटौ लौकिकसंनिकर्षाजन्यत्वनिवेशेनायोगोलकधर्मिकपरामर्शोत्तरमपि तद्धर्मिकबाधबुद्धेरपि तदुत्तरमपि वह्निधर्मिकधूमाभाववदयोगोलकवृत्तित्वरूपव्यभिचारविषयकलौकिकप्रत्यक्षं भविष्यतीत्यर्थस्तथाच बाधबुद्धेर्व्यभिचारविषयकत्वमुपपद्यतएवेति भावः। **तत्रेति**।

---

१ असिद्धिव्यभिचारान्यहेत्वाभासत्वमित्यर्थः. २ अयोगोलकं धूमवद्वह्नेरिति स्थले इत्यर्थः.

वाच्यं एवं यत्रोत्पत्तिक्षणावच्छिन्ने[1] घटादौ गन्धव्याप्यपृथिवीत्ववत्ताज्ञानं तत्र बाधस्यैव[2] प्रतिबन्धकत्वं वाच्यं नच पक्षे घटे गन्धसत्वात् कथं बाध इति वाच्यं पक्षतावच्छेदकदेशकालावच्छेदेनानुमितेरनुभवसिद्धत्वादिति । बाधतद्व्याप्यभिन्ना ये हेत्वाभा-

दिनकरी ।

बाधं प्रदर्शयति—**एवमित्यादिना** । **बाधस्यैवेति** । तत्र पक्षे हेतुसत्त्वेन स्वरूपासिद्धेः प्रतियोगिव्यधिकरण[3]साध्याभाववद्वृत्तित्वरूपस्य व्यभिचारस्य चाभावादिति भावः । बाधतद्व्याप्यभिन्ना ये हेत्वाभासास्तद्व्याप्या अपि तन्मध्ये एवान्तर्भवन्तीति । बाधः साध्याभावविशिष्टपक्षादिस्तद्व्याप्यः सत्प्रतिपक्षस्तद्भिन्ना व्यभिचारविरुद्धासिद्धा-

रामरुद्री ।

अनुमित्यादावित्यर्थः । **ननु** स्वरूपासिद्ध्यभावेपि व्यभिचारोस्त्येवोत्पत्तिक्षणावच्छेदेन गन्धाभाववति घटे पृथिवीत्वस्य सत्त्वादित्यत आह—**प्रतियोगिव्यधिकरणेति** । व्यभिचारघटकसाध्याभावे प्रतियोगिवैयधिकरण्यस्याप्रवेशे कपिसंयोग्येतद्वृक्षत्वादित्यादिसद्धेतोरपि व्यभिचारित्वापत्तिरिति भावः । अथोक्तसद्धेतोर्व्यभिचारित्वापत्तिवारणाय प्रतियोगिव्यधिकरणसाध्याभाववत्पक्षादिरेव बाधत्वेनाङ्गीकरणीयः एवमुक्तहेतोः सत्प्रतिपक्षितत्ववारणाय प्रतियोगिव्यधिकरणसाध्याभावव्याप्यवत्पक्षस्यैव सत्प्रतिपक्षत्वमप्यङ्गीकरणीयम् । यत्तु साध्यस्य प्रतियोगिवैयधिकरण्यघटितसाध्याभावव्याप्तिमत्ताविरोधाभावेन सत्प्रतिपक्षग्रहस्य साध्यग्रहविरोधित्वासत्त्वात्प्रतियोगिवैयधिकरण्यघटितव्याप्तिघटित एव सत्प्रतिपक्षोऽङ्गीक्रियत इति नोक्तसद्धेत्तोः साध्याभावव्याप्यवत्पक्षत्वमिति । तन्न । तथासति प्रतियोगिवैयधिकरण्यघटिततदभावव्याप्यज्ञानस्यैव सर्वत्र तद्वत्ताबुद्धिप्रतिबन्धकत्वमित्याशयात् तथाच पूर्वग्रन्थकारोक्तस्यानुमितिकारणपरामर्शस्य साध्यसंशयप्रतिबन्धकत्वस्यानुपपत्तेः । अनुमितिकारणपरामर्शे प्रतियोगिवैयधिकरण्यघटितव्याप्तेरेव विषयकत्वात् तस्मात्प्रतियोगिवैयधिकरण्यघटितव्याप्तिघटितस्यापि साध्याभावव्याप्यस्य साध्यविरोधित्वसंभवेन तस्यैव सत्प्रतिपक्षत्वमुचितम् । एवंचोत्पत्तिक्षणावच्छिन्नघटे यत्र गन्धः साध्यते न तत्र बाधः संभवति । गन्धाभावस्य घटे प्रतियोगिसमानाधिकरणत्वादिति । मैवम् । यत्र देशकालयोः स्वरूपसंबन्धरूपपक्षतावच्छेदकत्वं तत्र

---

१ उत्पत्तिकालीनघटो गन्धवान् पृथ्वीत्वादित्यत्र. २ उत्पत्तिक्षणावच्छिन्नो घटो गन्धाभाववानिति बाधज्ञानस्यैव. ३ कपिसंयोगी एतत्वादित्यत्र एतत्वस्य व्यभिचारित्ववारणार्थं प्रतियोगिवैय्यधिकरण्येति.

यः सपक्षे विपक्षे च भवेत्[1]साधारणस्तु सः ।

सास्तद्व्याप्या अपि तन्मध्य एवान्तर्भवन्ति अन्यथा हेत्वाभासाधिक्यप्रसङ्गात् बाधव्याप्यसत्प्रतिपक्षो भिन्न एव स्वतन्त्रेच्छेन मुनिना पृथगुपदेशात् सत्प्रतिपक्षव्याप्यस्तु न प्रतिबन्धक इति प्रघट्टकार्थः । **यः सपक्ष इति ।** सपक्षविपक्षवृत्तिः साधारण इत्यर्थः । सपक्षो निश्चितसाध्यवान् विपक्षः साध्यवद्भिन्नः विरुद्धवारणाय सपक्षवृत्तित्वमुक्तम् । वस्तुतो विपक्षवृत्तित्वमेव वाच्यम् विरुद्धस्य साधारणत्वेपि दूषकताबीजस्य भिन्नतया तस्य पार्थक्यात् ।

दिनकरी ।

स्तद्व्याप्[2]यानां तत्रैवा[3]न्तर्भाव इत्यर्थः । व्यभिचारादेरिव व्यभिचारादिव्याप्यस्यापि व्याप्तिग्रहप्रतिबन्धकज्ञानविषयत्वेन पञ्च हेत्वाभासानन्तर्गतत्वे तस्यातिरिक्तहेत्वाभासत्वं स्या[4]दित्यर्थः । **न प्रतिबन्धक इति ।** साध्याभावव्याप्यवत्ताज्ञानस्य साध्यवत्ताज्ञानविरोधित्वे मानाभावादिति भावः । **दूषकताबीजस्य भिन्नतयेति ।** साधारणस्याव्यभिचारज्ञाने

रामरुद्री ।

तदवच्छेदेन साध्याभाववत्वस्यापि बाधत्वाङ्गीकारादितिध्येयम् । अत्र न सत्प्रतिपक्षोपि प्रतियोगिव्यधिकरणगन्धाभावव्याप्यस्य घटेऽसंभवादत एवासङ्कीर्णबाधोदाहरणमिदम् । अन्यथा सत्प्रतिपक्षसंकीर्णत्वेन बाधस्य हेत्वाभासान्तरतात्रापि न स्यात् । अन्यथा सत्प्रतिपक्षस्य बाधव्याप्यत्वं नानुपपन्नं व्यापकस्याधिकदेशवृत्तित्वे क्षतिविरहात् । नच गन्धाभावस्य केवलस्य संयोगाभाववत्केवलान्वयिता प्रतियोगिवैयधिकरण्यघटितव्याप्तिघटितगन्धाभावव्याप्यवत्वस्यात्रापि संभवेनैवास्यापि सत्प्रतिपक्षसंकीर्णतैवेति वाच्यम् । एतादृशस्य सत्प्रतिपक्षत्वाङ्गीकारे घटो गन्धवान् पृथिवीत्वादित्यादिसद्धेतोरपि दुष्टत्वापत्तिरित्यलम्पल्लवितेन । **इति पाठ इति ।** क्वचित्पुस्तके तत्पदरहितस्य पाठस्य दर्शनादेतदभिहितम् । अग्रेपि विपक्षत्वनिर्वचनेपि साध्याभाववन्मात्रं न विपक्ष इत्येतल्लाभायैव निश्चितत्वांशनिवेश इति भावः । **गृह्यत इति ।** ननु सिषाधयिषाविरहविशिष्टसिद्ध्यभावरूपेति शेषः साध्यनिश्चयेत्यादि संभवादित्यन्तं तद्धेतुत्वे हेतुः । **पक्षतेति ।** तथाच मूले पक्षतापरं भावप्रधाननिर्देशत्वादन्यथा आकाशात्यन्ताभावो

---

१ सपक्षवृत्तित्वे सति विपक्षवृत्तित्ववानित्यर्थः. २ व्यभिचारादिव्याप्यानाम्. ३ तत्रैव व्यभिचारादिष्वेव. ४ तथाच सव्यभिचारविरुद्धसत्प्रतिपक्षासिद्धबाधिताः पञ्चहेत्वाभासा इति विभागव्याघातापत्तिरिति भावः.

यस्तूभयस्माद्व्यावृत्तः[1] सत्वसाधारणो मतः ॥ ७३ ॥
तथैवानुपसंहारी केवलान्वयिपक्षकः।

यस्तूभयस्मादिति । सपक्षविपक्षव्यावृत्त इत्यर्थः । सपक्षः साध्यवत्तया[2] निश्चितः विपक्षः साध्यशून्यतया निश्चितः शब्दोऽनित्यः शब्दत्वादित्यादौ यदा शब्देऽनित्यत्वस्य संदेहस्[3]तदा सपक्षत्वं घटादीनामेव तद्[4]व्यावृत्तं च शब्दत्वमिति तदा तदसाधारणम् । यदा तु शब्देऽनित्यत्वनिश्चयस्तदा नासाधारणम् । इदं[5] तु प्राचां मतम् । नवीनमतं तु पूर्वमुक्तम् । **केवलान्वयीति** । सर्वमभिधेयं प्रमेयत्वादित्यादौ

दिनकरी।

विरुद्धस्य सामानाधिकरण्यग्रहे प्रतिबन्धकत्वादिति भावः । असाधारण्यघटकं सपक्षत्वं निश्चयगर्भं नतु साध्यवत्त्वमात्रमित्याह—**सपक्ष इति** । एवमग्रेपि । सपक्षत्वविपक्षत्वयोर्निश्चयत्वनिवेशस्य फलमाह—**शब्द इत्यादिना** । **पूर्वमुक्तमिति** । असाधारणः साध्यासमानाधिकरणो हेतुरित्यादिनोक्तमित्यर्थः । **केवलान्वयिपक्षक इति** । अत्र पक्षता साध्यसंशयरूपा ग्राह्या तेन सर्वमभिधेयं प्रमेयत्वादित्यादौ यदा सिद्धिः सिषाधयिषा च तदा साध्यनिश्चयसंभवेन सामानाधिकरण्यघटितव्याप्तिग्रहसंभवात्तस्य सद्धेतोरलक्ष्यतया सिषाधयिषाविरहविशिष्टसिद्ध्यभावस्य तदा केवलान्वयित्वेपि तत्र नातिव्याप्तिः । अनुपसंहारिणो हेत्वाभासत्वमुपपादयति—**सर्वमभिधेयमित्यादिना** । सामानाधिकरण्यग्रहस्थलान्तराभावादिति । संशयोत्पत्तिक्षणे निश्चयवारणाय निश्चयं प्रति संशयसामग्र्याः प्रतिबन्धकत्वस्यावश्यं वाच्यतया

रामरुद्री।

नित्यो ध्वंसप्रागभावत्वादित्यादेरनुपसंहारित्वाभावेवानुपपत्तेरिति ध्येयम् । ननु संशयस्य निश्चयाप्रतिबन्धकत्वेन सर्वत्र साध्यसंदेहसत्वेपि क्वचित् साध्यनिश्चयसंभवेन सामानाधिकरण्यनिश्चयो न दुर्घट इत्यत आह—**संशयोत्पत्तीति** । तदानीमपि

---

१ सपक्षविपक्षावृत्तिः. २ निश्चयान्वयिप्रकारत्वं तृतीयार्थः तथाच साध्यवत्वप्रकारकनिश्चयविशेष्य इत्यर्थः. ३ शब्दोऽनित्यो न वेति संदेहः. ४ विपक्षव्यावृत्तम्. ५ यस्तूभयसाद्व्यावृत्त इति मतम्.

यः साध्यवति नैवास्ति स विरुद्ध उदाहृतः ॥ ७४ ॥

सर्वस्यैव पक्षत्वात् सामानाधिकरण्यग्रहस्थलान्तराभावान्नानुमितिः इदं तु न सम्यक्पक्षैकदेशे सहचारग्रहेपि क्षतेरभावात् अस्तु वा सहचाराग्रहः तावताप्यज्ञानरूपासिद्धिरेव न हेत्वाभासत्वं तस्य तथापि केवलान्वयिसाध्यकत्वं तत्त्वमित्युक्तम् । यः साध्यवतीति । एवकारेण साध्यवत्त्वावच्छेदेन हेत्वभावो बोधितः तथाच साध्य-

दिनकरी ।

प्रकृते सर्वत्र साध्यसन्देहसत्त्वे तत्पूर्वं तत्सामग्र्याः सत्त्वेन साध्यनिश्चयस्य कुत्राप्यसंभवेन व्यापकसाध्यसामानाधिकरण्यविशिष्टप्रमेयत्वादिरूपव्याप्तिग्रहानुत्पादान्न तत्रानुमितिरित्यनुपसंहारिणो हेत्वाभासत्वमिति भावः । **क्षतेरभावादिति** । तदानीमपि केवलान्वयिपक्षताकत्वस्यानुपसंहारित्वस्य क्षतेरभावादित्यर्थः । तथाच तत्रानुपसंहारित्वस्य सत्त्वात्तस्य व्याप्तिज्ञानानुत्पादप्रयोजनकत्वाभावाद्धेत्वाभासत्वानुपपत्तिरिति भावः । नच संशयसामग्र्याः सत्त्वात् कथं पक्षैकदेशे साध्यनिश्चय इति वाच्यम् । सर्वत्वधर्मितावच्छेदकसंशयसामग्रीसत्त्वेपि घटत्वादिधर्मितावच्छेदकसाध्यनिश्चयोत्पादे बाधकाभावात् समानप्रकारकत्वेनैव विरोधादसमानविषयकत्वेन प्रतिबन्धकत्वेप्याह—**अस्तु वेति** । तस्य सहचाराग्रहस्य तस्य स्वरूपसत एव विरोधित्वेन तज्ज्ञा-

रामरुद्री ।

घटोभिधेय इत्यादिनिश्चयदशायामपीत्यर्थः । **क्षतेरभावादितीति** । तादृशनिश्चयकालेपि सर्वमभिधेयं न वेति संशयसंभवात्सर्वत्रावच्छेदेन निश्चयाभावादिति भावः । ननु किमेतावतेत्यत आह—**तथाचेति । सामानप्रकारकत्वेनैवेति** । तद्धर्मितावच्छेदकसंशयसामग्र्या एव तद्धर्मितावच्छेदकनिश्चयप्रतिबन्धकत्वेन घटत्वावच्छिन्ने चाभिधेयत्वव्याप्यघटपदवाच्यत्ववत्तानिश्चयसत्त्वेन तदवच्छिन्ने संशयसामग्र्यभावादिति भावः । समानविषयकत्वेऽपि तद्विशेष्यकसंशयसामग्र्याः तद्विशेष्यकनिश्चयप्रतिबन्धकत्वमित्यर्थः । **ननु** सर्वमभिधेयमित्यादौ साध्याभावविशिष्टपक्षाप्रसिद्धावपि संशयविषयकसाध्यादेरेवाभासत्वमस्तु इत्यत आह—**अन्यत्रेति** । पर्वतो वह्निमानित्यादौ हेत्वाभासवारणाय यद्रूपावच्छिन्नविषयकत्वमनुमितिप्रतिबन्धकतानतिरिक्तवृत्तितद्रूपावच्छिन्नस्यैव हेत्वाभासत्वेनाङ्गीकरणीयतया साध्यादेरतथात्वादिति भावः । **ननु** धूम इतिप्रतीतेरपि विशिष्टधूमत्वादिविषयकत्वं शुद्धस्य विशिष्टानतिरिक्तत्वादतस्तदर्थमाह—**स्वेति।**

---

१ दृष्टान्ताभावादित्यर्थः. २ सामानाधिकरण्यग्रहेऽपि.

आश्रयासिद्धिराद्या स्यात् स्वरूपासिद्धिरप्यथ।
व्याप्यत्वासिद्धिरपरा स्यादसिद्धिरतस्त्रिधा ॥ ७५ ॥
पक्षासिद्धिर्यत्र पक्षो भवेन्मणिमयो गिरिः।
ह्रदो द्रव्यं धूमवत्त्वादत्रासिद्धिरथापरा ॥ ७६ ॥
व्याप्यत्वासिद्धिरपरानीलधूमादिके भवेत्।
विरुद्धयोः परामर्शे हेत्वोः सत्प्रतिपक्षता ॥ ७७ ॥

व्यापकीभूताभावप्रतियोगित्वं तदर्थः। असिद्धिं विभजते—**आश्रयासिद्धिरित्यादि। पक्षासिद्धिरिति।** आश्रयासिद्धिरित्यर्थः। **अपरेति।** स्वरूपासिद्धिरित्यर्थः। **नीलधूमादिक इति।** नीलधूमत्वादिकं गुरुतया न हेतुतावच्छेदकं स्वसमानाधिकरणव्याप्यतावच्छेदकधर्मान्तराघटितस्यैव व्याप्यतावच्छेदकत्वात् धूमप्रागभावत्वसंग्रहाय स्वसमानाधिकरणेति। **विरुद्धयोरिति।** कपि-

दिनकरी।

नस्यानुमित्यनुत्पादप्रयोजकत्वाभावादिति भावः। नच तत्र सहचाराग्रहप्रयोजकः संशय एव हेत्वाभासस्तस्यापि स्वरूपसत एव विरोधित्वात् नच संशयविषयस्य साध्याभावविशिष्टपक्षादेरेव तत्राभासत्वमिति वाच्यं सर्वमभिधेयमित्यादावभिधेयत्वाभावविशिष्टपक्षाप्रसिद्धेरित्यन्यत्र विस्तरः। **तदर्थ इति।** तेनासाधारणे नातिव्याप्तिरिति भावः। **धूमप्रागभावत्वेति।** तस्य व्याप्यतावच्छेदकीभूतधूमत्वघटितत्वेन तत्सङ्ग्रहो न स्यादिति भावः। स्वस्य स्वाविषयप्रतीतिविषयत्वरूपस्वाघटितत्वाभावाद्धर्मान्तरेति। नच नीलधूमत्वस्यापि तादृशधर्मान्तराघटितत्वमस्त्येव धूमत्वस्य नीलधूमत्वभिन्नत्वाभावादिति वाच्यं स्वाविषयकप्रतीतिविषयत्वस्य स्वपर्याप्तावच्छेदकतानिरूपकप्रकारतानिरूपितावच्छेदकतापर्याप्त्यनधिकरणत्वपर्यवसितस्य तदर्थत्वात् शुद्धधूम-

रामरुद्री।

तदर्थत्वात्। अन्तरपदार्थत्वात्। पर्याप्तेः प्रत्येकवृत्तित्वे तु पर्याप्तिसंबन्धेन ताद-

१ स्वं नीलधूमत्वं तत्समानाधिकरणधर्मांतरं धूमत्वं तद्घटितत्वं नीलधूमत्वस्य. २ धूमप्रागभावत्वसंग्रहः.

संयोगतदभावव्याप्यवत्तापरामर्शेऽपि न सत्प्रतिपक्षत्वमत उक्तं विरुद्धयोरिति तथा च स्वसाध्यविरुद्धसाध्याभावव्याप्यवत्तापरामर्श-

दिनकरी।

त्वपर्याप्तावच्छेदकताकप्रकारत्वनीलत्वादिविशिष्टधूमत्वपर्याप्तावच्छेदकताकप्रकारत्वयोर्भेदात्। नन्वेवं वह्निमदन्यावृत्तित्वस्य वह्निव्याप्यतावच्छेदकतानुपपत्तिस्तस्य वह्नित्वरूपतादृशधर्मान्तरघटितत्वात् धूमान्यान्यत्वादेर्व्याप्यतावच्छेदकत्वापत्तिभिया धर्मान्तरस्य विशेष्यविधयाऽघटकत्वविवक्षणस्याशक्यत्वादिति चेन्न स्वसमानाधिकरणपदेन स्वव्यापकत्वस्य विवक्षितत्वात् वह्नित्वस्य वह्निमदन्यावृत्तित्वाव्यापकत्वाद्धूमत्वस्य धूमान्यान्यत्वव्यापकत्वाच्चोक्तदोषासंभवात्। स्वव्यापकत्वं च धर्मान्तरस्य स्वघटकसाध्यसम्बन्धितावच्छेदकत्वेन अन्यथा धूमालोकान्यतरत्वस्य वह्निव्याप्यतावच्छेदकत्वापत्तेः धूमत्वालोकत्वयोः प्रत्येकमन्यतरत्वाव्यापकत्वादिति। विरुद्धयोः परामर्शे हेत्वोरित्यत्र विरुद्धयोर्हेत्वोः परामर्श इति भ्रमवारणायाह—**स्वसाध्येति**। स्वं सत्प्रतिपक्षत्वेनाभिमतो हेतुः तत्साध्यविरुद्धो यः साध्याभाव इत्यर्थः। ननूत्पत्तिकालीनघटइत्यादिमूलोक्तमयुक्तं तत्र पक्षे घटे गन्ध-

रामरुद्री।

शावच्छेदकत्वावच्छिन्नत्वमेव पर्याप्त्यनधिकरणत्वस्थाने वक्तव्यं प्रत्येकमुभयभिन्नत्वस्येव केवलधूमत्वे विशेषणविशेष्योभयपर्याप्त्यवच्छेदकत्वावच्छिन्नभेदसत्त्वादिति ध्येयम्। **वह्निमदन्यावृत्तित्वस्येति**। पर्वतो वह्निमान् वह्निमदन्यावृत्तेरिति सन्न्यायप्रयोगस्य सर्वसंमतत्वेनेष्टापत्त्यसंभवादिति भावः। **ननु** धर्मान्तराघटितत्वं विशेष्यविधयाधर्मान्तरघटितं यत्तदन्यत्वमेव विशेष्यविधया नीलधूमत्वघटकत्वेऽपि वह्निमत्त्वस्य तथाऽघटकत्वमिति न तस्य व्याप्यतानवच्छेदकतापत्तिरित्यत आह—**धूमान्यत्वादेरिति**। साध्यसंबन्धितावच्छेदकत्वेन साध्यव्यापकतावच्छेदकत्वेन स्वसमानाधिकरणाभावप्रतियोगितानवच्छेदकतादृशधर्मवत्त्वमेव व्यापकत्वमिति भावः। **इतिभ्रमेति**। यथार्थत्वे पर्वतो वह्निमान्धूमादित्यादौ वह्न्यभावव्याप्यपाषाणमयत्वस्य परामर्शदशायां सत्प्रतिपक्षानुपपत्तेः प्राचीनैः तत्रापि सत्प्रतिपक्षाङ्गीकारादिति भावः। साध्यसाध्याभावयोरविरोधस्थले तूभयपरामर्शसत्त्वेऽपि न सत्प्रतिपक्षव्यवहार इति मन्तव्यम्। **गन्ध-**

---

१ स्वं नीलधूमत्वं.

साध्यशून्यो यत्र पक्षस्त्वसौ बाध उदाहृतः ।
उत्पत्तिकालीनघटे गन्धादिर्यत्र साध्यते ॥ ७८ ॥

कालीनसाध्यव्याप्यवत्तापरामर्शे विषय इत्यर्थः । **साध्यशून्य इति ।** पक्षः पक्षतावच्छेदकविशिष्ट इत्यर्थः । तेन घटे गन्धसत्त्वेपि न क्षतिः । एवं मूलावच्छिन्नो वृक्षः कपिसंयोगीत्यत्रापि बोध्यम् । **इति श्रीविश्वनाथपञ्चाननभट्टाचार्यविरचितायां सिद्धान्तमुक्तावल्यामनुमानखण्डम् ॥**

दिनकरी ।

शून्यत्वाभावादत आह । पक्षतावच्छेदकेति । कालस्येवदेशस्यापि पक्षतावच्छेदकत्वे बाधसम्भवात्तदप्रदर्शनेन मूलस्य न्यूनतां परिहर्तुमाह— **एवमिति । बोध्यमिति ।** तत्र पक्षे वृक्षे संयोगसत्त्वेपि पक्षतावच्छेदकमूलावच्छेदेन संयोगाभावादिति भावः ॥ **इति श्रीभारद्वाजकुलाम्बुधिपूर्णचन्द्रबालकृष्णभट्टात्मजमहादेवभट्टविरचिते मुक्तावलीप्रकाशेऽनुमानखण्डं समाप्तम् ॥**

रामरुद्री ।

शून्यत्वाभावादिति । निरवच्छिन्नवृत्तिकगन्धाभावविरहादित्यर्थः । तेनोत्पत्तिकालावच्छेदेन घटे गन्धाभावसत्त्वेपि न क्षतिः पक्षपदस्य पक्षतावच्छेदकविशिष्टार्थत्वे तूत्पत्तिकालीनत्वे विशिष्टघटनिरूपितगन्धाभावनिष्ठाधेयतानिरवच्छिन्नेन भवति तादृशगन्धाभावतद्विशिष्टपक्षो बाध इति भावः । अथवा गन्धशून्यत्वाभावाद्गन्धाभावाभावादित्यर्थः । गन्धसत्त्वादिति यावत् । तथाच प्रतियोगिव्यधिकरणसाध्याभाववत्पक्षस्यैव बाधत्वेन कथमत्र बाध इति भावः । पक्षपदस्य पक्षतावच्छेदकविशिष्टार्थकत्वे च देशकालयोः पक्षतावच्छेदकत्वस्थले पक्षतावच्छेदकावच्छेदेन साध्याभाववत्त्वस्यापि पृथक् बाधतया न बाधानुपपत्तिरिति भावः । **इति दिनकरीतरङ्गिण्यामनुमानतरङ्गः ॥**

उपमितिखण्डम् ३

ग्रामीणस्य प्रथमतः पश्यतो गवयादिकम् ।
सादृश्यधीर्गवादीनां या स्यात्सा करणं मतम् ॥ ७९ ॥

उपमितिं व्युत्पादयति—**ग्रामीणस्येति** । यत्रारण्यकेन केनचिद्ग्रामीणायोक्तं गोसदृशो गवयपदवाच्य इति पश्चाद् ग्रामीणन क्वचिदरण्यादौ गवयो दृष्टः तत्र गोसादृश्यदर्शनं यज्जातं तदुपमितिकरणं तदनन्तरं गोसदृशो गवपदवाच्य इत्यतिदेशवाक्यार्थ-

दिनकरी ।

अवसरसङ्गतिमभिप्रेत्याह—**उपमितिमिति** । तत्र गवये, सादृश्यदर्शनं सादृश्यप्रत्यक्षम् । **तदुपमितिकरणमिति** । नवीनमतेनैतत् अतिदेशवाक्यार्थशाब्दबोधः करणमतिदेशवाक्यार्थस्मरणं व्यापारः सादृश्यविशिष्टपिण्डदर्शनं सहकारीति । सांप्रदायिकमतं तु सहकारितयावश्यकसादृश्यविशिष्टपिण्डदर्शनस्यैव करणत्वं युक्तमित्युपेक्षितम् ।

रामरुद्री ।

अवसरसङ्गतिमिति । प्रतिबन्धकीभूतशिष्यजिज्ञासानिवृत्त्या अनन्तरवक्तव्यत्वमवसरः प्रकृते चानुमानोपमानयोर्द्वयोरपि प्रत्यक्षोपजीवकत्वेप्यनुमानस्य बहुवादिसंमतत्वेन निरसनीयाल्पवादिविप्रतिपत्तिकत्वेन सुगमतया अनुमानएव प्रायशो व्युत्पित्सोः प्रथमतो जिज्ञासा जायत इत्यनुमाननिरूपणेन प्रतिबन्धकीभूतजिज्ञासानिवृत्त्या अवश्यवक्तव्यत्वमुपमानस्येत्यवसरसङ्गत्याऽनुमाननिरूपणानन्तरमुपमाननिरूपणमिति भावः । **सादृश्यप्रत्यक्षमिति** । सादृश्यज्ञानस्य प्रत्यक्षान्यस्यैवोपमितिकरणत्व उपमानस्य प्रत्यक्षोपजीवकत्वमेव न संभवति सादृश्यविषयकलौकिकप्रत्यक्षानन्तरमेवोपमितिरनुभूयते चेत्यभिप्रायेण ज्ञानपदं प्रत्यक्षपरतया व्याख्यातमिति बोध्यम् । **एतदिति** । गवयधर्मिकगोसादृश्यप्रत्यक्षस्य करणत्वाभिधानमित्यर्थः । सांप्रदायिकमतमुपदर्शयति—**अतिदेशवाक्यार्थशाब्दबोध इति** । **वाक्यार्थस्मरणमिति** । व्यापारद्वारा तज्जन्यस्यापि तद्व्यापारत्वोपगमादिति भावः । नन्वेवमुद्बोधकान्तरवशाद्यत्रातिदेशवाक्यार्थस्मरणं तत्र सादृश्यपिण्डदर्शनं विनाप्युपमितिप्रसङ्ग इत्यत आह—**सादृश्यविशिष्टेति** । साम्प्रदायिकमतोपेक्षायां बीजमाह—**सहकारितयेति** । **युक्तमिति** । तदतिरिक्तस्य कारणान्तरस्य कल्पने गौरवादिति भावः । **ननु** सादृश्यविशिष्टपिण्डदर्शनस्योपमानत्वेऽतिदेशवाक्यार्थस्मरणस्य तद्व्यापारत्वानुपपत्तिः तज्जन्यत्वे सति

स्मरणं यज्जायते तदेव व्यापारः । तदनन्तरं गवयो गवयपदवाच्य

दिनकरी ।

स्मरणं यज्जायत इति । सादृश्यविशिष्टपिण्डदर्शनस्योद्बोधकविधया तादृशवाक्यार्थस्मारकत्वादिति भावः । **तदेव व्यापार इति** । एतेन सादृश्यविशिष्टपिण्डदर्शनोत्तरं यत्रातिदेशवाक्यार्थशाब्दबोधस्तत्रातिदेशवाक्यार्थस्मरणापेक्षाभावान्नातिदेशवाक्यार्थस्मृतिव्यापारकं सादृश्यविशिष्टपिण्डदर्शनं करणं किंतु सादृश्यज्ञानमात्रं करणं विशेषणज्ञानविधया तज्जन्यमतिदेशवाक्यार्थज्ञानं सादृश्यविशिष्टपिण्डदर्शनं चोभयं व्यापार इति कस्यचिन्मतं प्रत्युक्तम् । यत्र सादृश्यविशिष्टपिण्डदर्शनोत्तरमतिदेशवाक्यार्थशाब्दबोधस्तत्रोपमित्यनभ्युपगमात् किंतु तदुत्तरं पुनः सादृश्यविशिष्टपिण्डदर्शनं ततोऽतिदेशवाक्यार्थस्मरणं तदुत्तरमेवोपमितिरिति भावः । **गवयो गवयपदवाच्य इति ज्ञानं यज्जायत इति** । एतेनोपमितिर्न प्रमित्यन्तरं किन्तु शाब्दबोधात्मिकैव गोसदृशो

रामरुद्री ।

तज्जन्यजनकस्यैव व्यापारत्वात् स्मरणस्य च स्वसमानप्रकारकानुभवजन्यत्वनियमादिति मूलोक्तमतिदेशवाक्यार्थस्मरणस्य व्यापारत्वमसंगतमित्याशङ्कां निराकुरुते—**सादृश्येति** । तथाचातिदेशवाक्यार्थस्मरणस्य पूर्वतनशाब्दबोधजन्यत्वेपि तत्रोद्बोधकविधया सदृशपिण्डदर्शनमपि कारणमेवेति नानुपपत्तिरिति भावः । **एतेनेति** । अतिदेशवाक्यार्थस्मरणव्यापारकसदृशपिण्डदर्शनस्यैवोपमितिकरणत्वोपवर्णनेनेत्यर्थः । **बोध इति** । शाब्दबोध इत्यर्थः । **अभावादिति** । अनुभवात्मकातिदेशवाक्यार्थस्यैव सत्त्वादिति भावः । नन्वेतादृशस्थले किं कारणं को व्यापारः शाब्दबोधस्य सदृशपिण्डदर्शनाजन्यत्वेन तद्व्यापारत्वासंभवादित्याशङ्कायामेकदेशिमतानुसारेण व्यापारौ प्रदर्शयति—**किंत्वित्यादि । सादृश्यज्ञानमात्रमिति** । मात्रपदेन गवयत्वावच्छिन्नविशेष्यकत्वांशस्य प्रतिक्षेपः । **प्रत्युक्तमिति** । उभयोरपि विशेषणज्ञानविधया सादृश्यज्ञानजन्यत्वात् सदृशपिण्डदर्शनमतिदेशवाक्यार्थज्ञानं च विनोपमितेरनुदयेन तयोरुपमितिकरणत्वाच्च विनिगमनाविरहादिति भावः । एतेनेत्यनेनोक्तमर्थं प्रकटयति—**यत्रेत्यादि । अनभ्युपगमादिति** । नन्वेवं तादृशस्थलेप्युपमितेरनुभवसिद्धतयाऽनुभवापलापप्रसङ्ग इत्यत आह—**किंत्विति** । तदुत्तरमेवेति । तथाच क्षणद्वयविलम्बेनोपमितिरुपपादनसंभवान्नानुभवापलापापत्तिरिति भावः । **गवयो गवयपदवाच्य इतीति** । पिण्डे चक्षुःसंयोगानन्तरं योग्यवृत्तितया गवयत्वजातेरपि प्रत्यक्षेण ग्रहणात्तदवच्छिन्नधर्मिकमेव गोसादृश्यज्ञानं गोपदवाच्यत्वप्रकारिकोपमितिरपि नानुपपन्नेति मूलाभिप्रायः।

वाक्यार्थस्यातिदेशस्य स्मृतिर्व्यापार उच्यते ।
गवयादिपदानां तु शक्तिधीरुपमाफलम् ॥ ८० ॥

इति ज्ञानं यज्जायते तदुपमितिः न त्वयं गवयपदवाच्य इत्युपमितिः

दिनकरी ।

गवय इत्यत्र सदृशपदेनोपस्थितसादृश्यावच्छेदेन गवयपदवाच्यत्वग्रहस्य गोसदृशो गवयपदवाच्य इत्याकारस्यैवोपमितिस्वरूपत्वादित्यपास्तम् । गवयत्वावच्छेदेन गवयपदवाच्यत्वविषयिण्या उपमितेर्गवयपदजन्यगवयत्वविशिष्टोपस्थितिं विना शाब्दबोधरूपत्वासंभवादिति । नच गोसादृश्यस्य गवयत्वस्य च प्रत्यक्षेणोपस्थितौ कथं गवयत्वावच्छेदेनैव गवयपदवाच्यत्वोपमितिर्नतु सादृश्यावच्छेदेनेति वाच्यम् । उपस्थितेस्तौल्येपि गवयत्वजात्यपेक्षया गोसादृश्यस्य गौरवज्ञानेन तदवच्छेदेन गवयपदवाच्यत्वोपमितेरनुदयात् । गवयपदाद् गवयत्वप्रकारकशाब्दबोधानुपपत्तेश्च तत्प्रकारकशाब्दबोधे तदवच्छेदेन शक्तिग्रहस्य हेतुत्वात् । नच द्रव्यत्वविशिष्टे सादृश्यज्ञानात् गवयत्वावच्छेदेन गवयपदवाच्यत्वोपमि-

रामरुद्री ।

यत्तु गोसदृशो गवयपदवाच्य इत्यारण्यकवाक्याज्जायमानः शाब्दबोध एवोपमितिः नतु प्रमित्यन्तरम् । नचैवं गोसादृश्यस्यैव गवयपदवाच्यतावच्छेदकत्वमुपमितिविषयो नतु गवयस्यैवेति वाच्यम् । इष्टत्वादित्याह तन्मतं दूषयति—**एतेनेति** । उपमितेर्गवयो गवयपदवाच्य इत्याकारकत्वेनेत्यर्थः । **गवयत्वविशिष्टोपस्थितिं विनेति । उक्तवाक्यार्थघटकगवयपदश्रवणेति** । तदानीं गवयत्वजातेरेव प्रत्यक्षतया तद्विशिष्टे शक्तिग्राहकप्रमाणाभावेन च वृत्त्या गवयपदजन्यगवयत्वावच्छिन्नोपस्थितेरसंभवेन तदवच्छिन्नधर्मिकगोपदवाच्यत्वप्रकारकशाब्दबोधासंभवेन तादृशोपमितेः प्रमित्यन्तरत्वावश्यकत्वादिति भावः । **ननु** गवयत्वावच्छेदेनैव गवयपदवाच्यत्वप्रकारिकोपमितिः नतु गोसादृश्यावच्छेदेनेत्यत्रैव प्रमाणं न पश्यामोऽत उपमितेः प्रमित्यन्तरतावश्यकी स्यादित्याशङ्कते—**नचेति** । त्वन्मत इति शेषः । स्वमते तु गवयत्वजातिप्रत्यक्षात्पूर्वमेव शाब्दबोधात्मकोपमितेरुपगमादिति ध्येयम् । **अनुदयादिति** । ननु प्रत्यक्षेण गवयत्वोपस्थित्यनन्तरं गौरवज्ञानेन प्रतिबन्धात् गोसादृश्यावच्छेदेन गवयपदवाच्यत्वज्ञानासंभवेपि तत्प्रत्यक्षात्पूर्वमेवारण्यकपुरुषवाक्यात्तादृशशाब्दबोधोत्पत्तौ बाधकाभाव इत्यत आह—**गवयपदादिति** । अनुभूयते च गवयपदात्तादृश एव शाब्दबोध इति भावः । नन्वस्तु गवयपदाद्गवयत्वप्रकारकशाब्दबोधोपपत्तये गवयपद-

दिनकरी ।

तेरनुदयात् तद्धर्मविशिष्टे सादृश्यज्ञानं तद्धर्मावच्छेदेनोपमितिजनकं वाच्यम् । तथाच यदा गवयत्वादिजात्यनुपस्थितिस्तदा सादृश्यज्ञानस्य संस्थानादिगुरुधर्मविशिष्टे ग्रहात्तदवच्छेदेन गवयादिपदवाच्यत्वोपमित्यापत्तिरिति वाच्यं इष्टापत्तेः । तस्याः भ्रमत्वेन तादृशगुरुधर्मावच्छेदेन गवयादिपदवाच्यत्वासाधकत्वादिति । इदमुपलक्षणं वैधर्म्यविशिष्टपिण्डदर्शनं करणं जलादिविधर्मगुणवती पृथिवीत्यतिदेशवाक्यार्थस्मृतिर्व्यापारः पृथिवीत्वावच्छेदेन पृथिवीपदवाच्यत्वोपमितिः फलमित्यपि बोध्यम् । ननूपमानस्य प्रमाणान्तरत्वे मानाभावः । नच प्रत्यक्षादिप्रमितिविजातीयप्रमितिकरणत्वात् तस्य प्रमाणान्तरत्वम् उपमितेः प्रत्यक्षादिप्रमितितो विजातीयत्वाभावादिति चेन्न । चक्षुरादिव्यापारविगमेपि उपमितेरुत्पादेन चाक्षुषत्वाद्यसंभवान्न वा मानसत्वम् मानसोत्तर-

रामरुद्री ।

वाच्य इत्युपमित्या गवयत्वस्य गवयपदवाच्यत्वावच्छेदकत्वसिद्धिः तथाप्यतिदेशवाक्याद् गोसादृश्यसामानाधिकरण्येनैव गवयपदवाच्यत्वावगाहिशाब्दबोध इत्यत्र मानाभावः गोसादृश्यावच्छेदेनापि गवयपदवाच्यत्वावगाहिशाब्दबोधोत्पत्तौ बाधकाभावात् । नच गवयत्वावच्छिन्ने गवयपदवाच्यत्वावगाहिज्ञानसामग्र्येव तत्र बाधिकेति वाच्यम् । तादृशज्ञानं प्रति गवयत्वावच्छिन्नधर्मिकगोसादृश्यज्ञानस्य कारणत्वेन प्रत्यक्षेण गवयत्वानुपस्थितिदशायां तादृशज्ञानघटितोपमितिसामग्र्या असंभवात्तथाचोक्तशाब्दबोधबलादेव गोसादृश्यस्यापि गवयपदवाच्यतावच्छेदकत्वसिद्धिर्निष्प्रत्यूहैवेत्याशङ्कते—**नचेति** । **ग्रहादिति** । शाब्दबोधात्मकग्रहादित्यर्थः । तादृशशाब्दबोधोत्पत्तावपि गोसादृश्यस्य गुरुत्वेन तत्र गवयपदवाच्यतावच्छेदकत्वस्य बाधितत्वात् । बाधितार्थविषयकत्वेन तस्या भ्रमत्वात् न तया विषयसिद्धिरिति समाधत्ते—**इष्टापत्तेरित्यादि** । सादृश्यविशिष्टपिण्डदर्शनमिव वैधर्म्यविशिष्टपिण्डदर्शनमपि क्वचिदुपमितौ करणम् । अत्र जलादिवैधर्म्यवती पृथिवीपदवाच्येत्यतिदेशवाक्यार्थस्मरणं व्यापारः । पृथिवी पृथिवीपदवाच्येत्युपमितिरित्याह—**इदमुपलक्षणमिति** । ननु नोपमानस्य प्रमाणान्तरत्वं गवयो गवयपदवाच्य इत्युक्तानाभिषिक्तस्य चाक्षुषस्यैवोपगमसंभवात् । नच चक्षुर्व्यापारोपरमेऽप्यतिदेशवाक्यार्थस्मरणेनोपमितिदर्शनात् न तत्र चाक्षुषत्वसंभव इति वाच्यम् । एवमप्यलौकिकमानसप्रत्यक्षत्वसंभवेनोपमितिर्विजातीयप्रमितित्वे मानाभावादित्याशङ्क्योपमिनोमीत्यनुव्यवसायसाक्षिकीं विलक्षणप्रमितिं व्यवस्थाप्य तत्करणत्वेनो-

गवयान्तरे शक्तिग्रहाभावप्रसङ्गात् ॥ इति श्रीविश्वनाथपञ्चाननभट्टाचार्यविरचितायां सिद्धान्तमुक्तावल्यामुपमानखण्डम् ॥

दिनकरी ।

मनुत्पद्यमानाया उपमिनोमीति प्रतीतेर्विषयत्वात् उपमित्यनन्तरं साक्षात्करोमीति प्रतीतेरनुदयेन तत्र प्रत्यक्षत्वसत्त्वे प्रमाणाभावाच्च अन्यथानुमितेरपि मानसत्वापत्तेः । नाप्यनुमितिः व्याप्त्यादिज्ञानं विनाप्युदयात् । न शाब्दं पदज्ञानाजन्यत्वात् । न स्मृतिः अननुभूतार्थस्य स्मरणायोगादिति **संक्षेपः ॥ इति श्रीभारद्वाजकुलाम्बुधिपूर्णचन्द्रबालकृष्णभट्टात्मजमहादेवभट्टविरचिते मुक्तावलीप्रकाशे उपमानखण्डं समाप्तम् ॥**

रामरुद्री ।

पमानस्य प्रमाणान्तरत्वं व्यवस्थापयति—**नन्वित्यादि । साक्षात्करोमीति प्रतीतेरनुदयेनेति** । ननु लौकिकविषयतैव साक्षात्कारत्वव्यञ्जिका मनसस्तु बहिर्विषये लौकिकसंनिकर्षाभावेन लौकिकविषयत्वाभावात् उपमितेर्मानसप्रत्यक्षेपि तदुत्तरं न साक्षात्करोमीति प्रतीतिसंभवः व्यञ्जकाभावादन्यथा स्वर्गविषयकालौकिकमानसोत्तरमपि स्वर्गं साक्षात्करोमीति प्रतीतेरुपपत्तेः इत्थं चोपमिनोमीति प्रतीतेरपि सादृश्यज्ञानोत्तरमानसमेव विषयोस्तु नतु विजातीयप्रमितिरित्यस्वरसादाह—**अन्यथेति । अनुमितेरपीति** । व्याप्तिज्ञानोत्तरमानसस्यैवानुमिनोमीति प्रतीतिविषयकत्वसंभव इति भावः। तथाचानुमिनोमीत्यनुव्यवसायविषयीभूतानुमितिर्यथाप्रमित्यन्तरं तथोपमिनोमीतिविलक्षणानुव्यवसायभूतोपमितिरपीति भावः। **ननु** गवयो गवयपदवाच्यः गोसदृशत्वाद्यन्नैवं तन्नैवमिति व्यतिरेक्यनुमितिरूपैवोपमितिरस्तूपमिनोमीति प्रतीतेरपि शक्तिविधेयकानुमितिरिव विषयोस्त्वित्याशङ्कां निराचष्टे—**नापीति । संक्षेप इति** । नानुमिनोमि न शृणोमि न स्मरामि किंतूपमिनोमीति प्रतीतेरपि प्रतीत्यन्तरमेवोपमितिरिति भावः ॥ **इति श्रीमद्रामरुद्रसूरिविरचितायां दिनकरीतरङ्गिण्यामुपमानतरङ्गः ॥**

शब्दखण्डम् ४

पदज्ञानं तु करणं द्वारं तत्र पदार्थधीः।
शाब्दबोधः फलं तत्र शक्तिधीः सहकारिणी ॥ ८१ ॥

शाब्दबोधप्रकारं दर्शयति—**पदज्ञानं त्विति**। नतु ज्ञाय[1]मानं पदं करणम् पदाभावेपि मौनिश्लोकादौ शाब्दबोधात्। **पदार्थधीरिति**। पदजन्यपदार्थस्मरणं व्यापारः। अन्यथा[2] पदज्ञानवतः प्रत्यक्षादिना पदार्थोपस्थितावपि शाब्दबोधापत्तेः। तत्रापि वृत्त्या पदजन्यत्वं[3] बोध्यम्। अन्यथा[4] घटादिपदात् समवायसंबन्धेनाकाशस्मरणे[5] जाते आकाशस्यापि शाब्दबोधापत्तेः वृत्तिश्च शक्तिलक्षणान्यतरसंबन्धः अत्रैव शक्तिज्ञानस्योपयोगः पूर्वं शक्तिग्रहाभावे पदज्ञानेऽपि तत्संबन्धेन स्मरणानुपपत्तेः पदज्ञानस्य हि एक-

दिनकरी।

उपजीव्योपजीवकभावसङ्गतिमभिप्रेत्याह—**मूले पदज्ञानं त्विति**। एवकारार्थकस्य मूलस्थतुशब्दस्यव्यवच्छेद्यं स्पष्टयति—**मुक्तावल्यां नतु ज्ञायमानमिति**। मौनिश्लोकादावित्यादिना द्वित्वादिबोधकविजातीयहस्तचेष्टादेः संग्रहः। अन्यथा पदार्थज्ञानमात्रस्य व्यापारत्वे। तत्रापि पदजन्यपदार्थोपस्थितावपि घटकत्वं सप्तम्यर्थः। अन्यथा वृत्त्येत्यस्यानुपादाने। ननु वृत्तिर्यदि शक्तिस्तदा गङ्गापदात्तीरादेर्बोधो न स्यात् तत्र शक्त्या पदजन्यतीरोपस्थितेरभावादत आह—**वृत्तिश्चेति**। अन्यतरसंबन्धः अन्यतरात्मकः संबन्धः। **अत्रैव** पदजन्यपदार्थोपस्थितावेव। **सा चेति**। यद्यपीश्वरेच्छाया ऐक्याद् घटशब्दाद् घटो बोद्धव्य इतीश्वरेच्छा पटेऽप्यस्तीत्यतिप्रसङ्गः। एवं गङ्गापदजन्यबोधविषयत्वप्रकारकेच्छायास्तीरेपि सत्त्वाच्छक्त्यैव तीरबोधोपपत्तेर्लक्षणोच्छेदापत्तिस्तथापि गङ्गापदवाच्यत्वव्यवहारस्य तीरेऽभावाद्गङ्गादिपदजन्यबोधविषयतात्वा-

---

१ श्रावणज्ञानविषयम्. २ पदजन्यत्वानुक्तौ. ३ तथाच पदधर्मिकवृत्तिज्ञानजन्यपदार्थोपस्थितिरित्यर्थः. ४ वृत्त्या पदजन्यत्वानुक्तौ. ५ एकसंबन्धिज्ञानमपरसंबन्धिस्मारकमिति रीत्येत्यादिः.

संबन्धिज्ञानविषयास्मारकत्वम्। शक्तिश्च पदेन सह पदार्थस्य संबन्धः स चास्माच्छब्दादयमर्थो बोद्धव्य इतीश्वरेच्छारूपा आधुनिके नाम्नि शक्तिरस्त्येव एकादशेऽहनि पिता नाम कुर्यादितीश्वरेच्छायाः सत्वात् आधुनिकसङ्केतिते[1] तु न शक्तिरिति संप्रदायः। नव्यास्तु ईश्वरेच्छा[2] न शक्तिः किंत्विच्छैव[3] तेनाधुनिकसङ्केतितेपि शक्तिरस्त्येवेत्याहुः। शक्तिग्रहस्तु व्याकरणादितः। तथाहि—"शक्तिग्रहं व्याकरणोपमानकोशाप्तवाक्याद्व्यवहारतश्च। वाक्यस्य शेषाद्विवृतेर्वदन्ति सान्निध्यतः सिद्धपदस्य वृद्धाः"। धातुप्रकृतिप्रत्ययादीनां शक्तिग्रहो व्याकरणाद्भवति। क्वचित् सति बाधके त्यज्यते यथा वैयाकरणैराख्यातस्य कर्तरि शक्तिरुच्यते चैत्रः पचतीत्यादौ कर्त्रा सह चैत्रस्याभेदान्वयस्तत्र गौरवात् त्यज्यते किंतु कृतौ शक्तिर्लाघवात् कृतिश्चैत्रादौ प्रकारीभूय भासते। नच कर्तुर-

दिनकरी।

वच्छिन्नप्रकारतानिरूपितविशेष्यतासंबन्धेनेश्वरेच्छैव गङ्गादिपदानां शक्तिः तीरादिनिष्ठविशेष्यताया गङ्गादिपदजन्यबोधविषयत्वप्रकारतानिरूपितत्वेऽपि न तस्यास्तादृशविषयतात्वेन तादृशप्रकारतानिरूपितत्वमपितु शुद्धविषयतात्वेनेति नातिप्रसङ्गो नवा लक्षणोच्छेद इति। **आधुनिके नाम्नि**। आधुनिकैः पित्रादिभिरेकादशेऽहनि सङ्केतिते नाम्नि। **इतीश्वरेच्छाया इति**। एकादशाहकालीनपित्रुच्चारणविषयनामत्वेन सामान्यरूपेणेत्यर्थः। आधुनिकसङ्केतिते तु आधुनिकमात्रसङ्केतिते नदीवृद्ध्यादिपदे तु संप्रदायमतेऽस्वरसं हृदि निधाय नवीनमतं दर्शयति—**नव्यास्त्विति**। **न शक्तिरिति**। तथा सत्याधुनिकसङ्केतितान्नद्यादिपदाच्छाब्दबोधो न स्यादिति भावः। मतद्वयेप्यपभ्रंशगिर्यादिपदे शक्तिभ्रमादेव बोध इत्यवधेयम्। **व्याकरणादिति**। भू सत्तायाम् वर्तमानेलडित्यादिव्याकरणादि[4]त्यर्थः। **लाघवादिति**। कृतित्वजातेः शक्य-

---

१ आधुनिकमात्रसंकेतविषये डित्थादिपदादौ. २ ईश्वरेच्छात्वेन शक्तिः न. ३ इच्छात्वेन शक्तित्वं. ४ आदिना कर्मणिद्वितीयादेः परिग्रहः.

नभिधानाच्चैत्रपदोत्तरं तृतीया स्यादिति वाच्यम्। कर्तृसंख्यानभिधानस्य तत्र तन्त्रत्वात् संख्याभिधानयोग्यश्च कर्मत्वाद्यनवरुद्धः प्रथमान्तपदोपस्थाप्यः कर्मत्वादीत्यस्येतरविशेषणत्वतात्पर्याविषयत्वमर्थः। तेन चैत्र इव मैत्रो गच्छतीत्यादौ नचैत्रे संख्यान्वयः। यत्र

दिनकरी ।

तावच्छेदकत्वे लाघवादित्यर्थः[1]। नच कर्तुरनभिधानादिति अनभिहितइत्यधिकारीयेण कर्तृकरणयोस्तृतीयेत्यनेनानभिहितकर्तरि तृतीयाविधानादिति भावः। **तत्र** तृतीयायाम् । **तन्त्रत्वात्** प्रयोजकत्वात् । **ननु** कर्तृसंख्याभिधान एव किंप्रयोजकं इत्याशङ्क्य तत्प्रयोजकं दर्शयति— **संख्याभिधानेति**। चैत्रः पचति तण्डुलं इत्यादौ कर्मत्वादिलाक्षणिकप्रथमान्तपदोपस्थाप्यतण्डुलादिव्युदासायाह—**कर्मत्वाद्यनवरुद्ध इति।** ननु चैत्र इव मैत्रो गच्छतीत्यत्राख्यातेनैकवचनत्वरूपेणोक्तायाः संख्यायाश्चैत्रेऽन्वयः स्यात् कर्मत्वाद्यनवरुद्धत्वात् प्रथमान्तपदोपस्थाप्यत्वाच्च। किंच पक्वमन्नं भुज्यत इत्यादावन्नादौ संख्यान्वयानुपपत्तिः पाककर्मत्वस्यान्नेऽन्वयेन कर्मत्वाद्यनवरुद्धत्वाभावादत आह—**कर्मत्वादीत्यस्येति**। तथाच कर्मत्वपदमितरपरमनवरुद्धत्वं च विशेषणतया विवक्षितत्वम्। वस्तुत इतरस्यापि न विवक्षा अविशेषणत्वमात्रस्य विवक्षितत्वात् अविशेषणत्वं प्रकारताशून्यत्वं तस्य च शाब्दबोधात् पूर्वं चैत्रादावपि सत्त्वात् चैत्र इव मैत्रो गच्छतीत्यादौ चैत्रेपि संख्यान्वयापत्तिः। नच चैत्रीयं सादृश्यमित्यवान्तरवाक्यार्थबोधस्य पूर्वं सत्त्वात् कथमविशेषणत्वं चैत्रस्येति वाच्यम्। यत्र खलेकपोतन्यायेन बोधस्तत्र चैत्रीयं सादृश्यमित्यवान्तरवाक्यार्थबोधस्य पूर्वमभावादतो विशेषणत्वतात्पर्याविषयत्वपर्यन्तानुधावनम्। नच चैत्र एव पचति चैत्रश्चैत्रं पश्यतीत्यादावेवकारार्थेऽन्यस्मिन् कर्मादौ च चैत्रस्य विशेषणत्वात् कथं तत्र संख्यान्वय इति वाच्यम् विशेषणत्वमात्रेण तात्पर्याविषयत्वस्य विवक्षितत्वात् चैत्रस्योक्त-

---

१ कर्तरिशक्तौ हि कर्तृत्वं शक्यतावच्छेदकं स्यात् कृतिरूपस्य आनन्त्यात् गौरवं कृतित्वं तु जातिरूपं एकमिति लाघवम्.

कर्मादौ न विशेषणत्वे तात्पर्यं तद्वारणाय प्रथमान्तेति । यद्वा धात्वर्थातिरिक्ताविशेषणत्वं प्रथमदलार्थः तेन चैत्र इव मैत्रो गच्छतीत्यत्र चैत्रादेर्वारणम् । स्तोकं पचतीत्यादौ स्तोकादेर्वारणाय द्वितीयदलम्[२] तस्य द्वितीयान्तपदोपस्थाप्यत्वाद्वारणमिति । एवं व्यापारेपि

दिनकरी ।

स्थले विशेषणत्वमुख्यविशेष्यत्वाभ्यां तात्पर्यविषयत्वात् तत्र संख्यान्वयोपपत्तिः । यदि च चैत्र इव मैत्र इत्यादौ चैत्रादेर्यदा न विशेषणत्वं तदा चैत्रेपि संख्यान्वयापत्तिः । नच शाब्दबोधे तात्पर्यज्ञानस्य हेतुत्वान्नैवमिति वाच्यम् । नानार्थातिरिक्तस्थले शाब्दबोधे तात्पर्यज्ञानस्य हेतुत्वे मानाभावादित्युच्यते तदा विशेषणत्वं विशेषणत्वमात्रप्रयोजकप्रथमान्ततत्तत्पदानुपस्थाप्यत्वं बोध्यम् । न विशेषणत्वे तात्पर्यं न विशेषणत्वमात्रे तात्पर्यम् । तथाच तण्डुलं पचतीत्यादौ यदि विशेषणत्वमुख्यविशेष्यत्वाभ्यां तण्डुलबोधे तात्पर्यं तत्र तण्डुले संख्यान्वयवारणाय प्रथमान्तेत्यादीति भावः । इदमुपलक्षणम् चैत्रेण सुप्यत इत्यादौ धात्वर्थस्वापादौ संख्यान्वयवारणाय प्रथमान्तपदोपस्थाप्यत्वस्यावश्यकत्वात् । द्वितीयदलस्य प्रकारान्तरेण प्रयोजनं वक्तुमन्यथा प्रथमदलार्थमाह— **यद्वेति । चैत्रादेर्वारणमिति । तस्य** सादृश्ये विशेषणत्वादिति भावः । **द्वितीयान्तपदोपस्थाप्यत्वादिति** । प्रथमान्तपदोपस्थाप्यत्वाभावादित्यर्थः । अत्र कल्पे चैत्र एव पचतीत्यादौ चैत्रे संख्यान्वयोपपादनं सुधीभिर्विभावनीयम् । इदं त्ववधेयम्—संख्यान्वयबोधं प्रति न स्वातन्त्र्येण प्रथमान्तपदोपस्थाप्यत्वं हेतुः आख्यातेन भावनानव[३]गाहिसंख्यान्वयबोधस्य कुत्राप्यजननात् संख्यान्वयबोधत्वव्यापकभावनान्वयबोधत्वावच्छिन्नहेतुभूततादृशप्रथमान्तपदोपस्थाप्यत्वै[४]रूपकारणविरहेणैव प्रथमान्तपदानुपस्थाप्ये संख्यान्वयापत्त्यसंभवात् । नच निरुक्तप्रथमान्तपदोपस्थाप्यत्वस्य जन्यतावच्छेदकं भावनान्वयबोधत्वं वेत्यत्र विनिगमनाविरहः

१ कर्मत्वाद्यनवरुद्धेत्यस्यार्थः. २ प्रथमान्तपदोपस्थाप्यत्वम्. ३ भावनाऽविषयकः. ४ प्रथमान्तपदजन्य उपस्थितिविषयत्वरूपकारणविरहेणैव.

न शक्तिगौरवात् रथो गच्छतीत्यादौ तु व्यापारे आश्रयत्वे[1] वा लक्षणा जानातीत्यादौ त्वाश्रयत्वे नश्यतीत्यादौ तु प्रतियोगित्वे निरूढलक्षणा। उपमानाद्यथा शक्तिग्रहस्तथोक्तम्। एवं कोशादपि

दिनकरी।

संख्यान्वयमविषयीकृत्यापि भावनान्वयबोधस्यानुभवसिद्धतया भावनान्वयबोधत्वस्य जन्यतावच्छेदकत्वावच्छेदकत्वेन संख्यान्वयबोधत्वस्य तथात्वे मानाभावात्। लकारसामान्यस्य व्यापारोऽर्थ इति मीमांसकमतं दूषयति—**गौरवादिति**। जन्यत्वादिघटितस्य व्यापारत्वजात्यपेक्षया गुरुत्वादिति भावः। नन्वाख्यातस्य न यत्नार्थकत्वं रथो गच्छतीत्यादौ तदभावेऽप्याख्यातपदप्रयोगादत आह—**रथ इति**। रथो गच्छतीत्यत्र गमनानुकूलव्यापारस्य न बोधः किंतु गमनाश्रयत्वस्यैवेति नवीनमतमाश्रित्याह—**आश्रयत्वे वेति**। **लक्षणा** निरूढलक्षणा। कचित्तथैव[2] पाठः। चक्षुर्जानातीत्यादौ व्यापारे जनकत्वे वा लक्षणास्वीकारात् जानातीत्यादावाख्यातस्याश्रयत्वे लक्षणानियमो न संभवतीत्यत आह—**आदाविति**। आदिना इच्छति यतते इत्यादेः संग्रहः। इदमत्र बोध्यम्—तण्डुलं पचति चैत्र इत्यादौ कर्मत्वं द्वितीयार्थस्तत्र तण्डुलस्याधेयतयान्वयः कर्मत्वस्य पाके पाकस्याख्यातार्थकृतौ तस्याश्चैत्र इति तण्डुलकर्मकपाकानुकूलकृतिमांश्चैत्र इति बोधः। चैत्रेण पच्यते तण्डुल इत्यत्र कृतिस्तृतीयार्थस्तस्यामाधेयतया चैत्रादेरन्वयस्तस्याश्च धात्वर्थपाके तस्यात्मनेपदार्थफले तस्य चाश्रयतासंबन्धेन तण्डुले इति चैत्रवृत्तिकृतिजन्यपाकजन्यफलाश्रयस्तण्डुल इत्यन्वयबोधः। कृतां तु कर्ता कर्म चार्थः चैत्रः पक्ता[3] तण्डुलः पक्व[4] इत्यादावभेदान्वयानुरोधान्नामार्थयोर्भेदान्वयबोधस्याव्युत्पन्नत्वादित्यन्यत्र विस्तरः। **तथोक्तमिति**। उपमाननिरूपणावसर इति शेषः। **शक्तिग्रह इति**। भवतीति शेषः। **को-**

---

१ व्यापारेशक्तौ प्रतियोग्यभावाविति न्यायेन नगच्छतीत्यादौ आश्रयत्वसंबन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकव्यापाराभावोवक्तव्यः आश्रयत्वस्य वृत्त्यनियामकतया तदसंभवादाह आश्रयत्वेवेति. २ निरूढलक्षणा इत्येव पाठः. ३ पाककृतिमदभिन्नश्चैत्र इति बोधः. ४ पाकनिरूपितकर्मतावदभिन्नस्तण्डुल इति बोधः.

शक्तिग्रहः सति बाधके क्वचित्त्यज्यते यथा नीलादिपदानां नील-रूपादौ नीलविशिष्टे च शक्तिः कोशेन व्युत्पादिता तथापि लाघवान्नीलादावेव शक्तिः नीलादिरूपविशिष्टे तु लक्षणा इति । एवमाप्तवाक्यादपि यथा कोकिलः पिकशब्दवाच्य इत्यादिशब्दात् पिकादिशब्दानां कोकिले शक्तिग्रहः । एवं व्यवहारादपि यथा प्रयोजकवृद्धेन घटमानयेत्युक्तं तच्छ्रुत्वा प्रयोज्यवृद्धेन घट आनीतस्तदवधार्य पार्श्वस्थो बालो घटानयनरूपं कार्यं घटमानयेति शब्दप्रयोज्यमित्यवधारयति ततश्च घटं नय गामानयेत्यादिवाक्यादावापोद्वापाभ्यां घटादिपदानां कार्यान्वितघटादौ शक्तिं गृह्णाति इत्थंच भूतले नीलो घट इत्यादि शब्दान्न शाब्दबोधः घटादिपदानां

दिनकरी ।

शेन व्युत्पादितेति । गुणे शुक्लादयः पुंसि गुणिलिङ्गास्तु तद्वतीति कोशस्योभयत्र[1] शक्तिग्राहकत्वादिति भावः । लाघवादिति । नीलादिमत्त्वापेक्षया नीलत्वादिजातेर्लघुतया शक्यतावच्छेदकत्वादिति भावः । नीलत्वादिविशिष्टे तु लक्षणेति । गुणवचनान्मतुपो लुगिष्ट इति स्मरणाल्लुप्तेन मतुपैव विशिष्टार्थबोधसंभवेऽलं लक्षणयेत्यपि वदन्ति । तत् घटानयनं नतु व्यवहारेणानयनादिनानुमितघटानयनादिधर्मिककार्यताज्ञाने पदानां कारणत्वं लाघवात्पदत्वावच्छेदेनैव गृहीतम् । एवंच साक्षात्परम्परया वा कार्यत्वान्वितविषयकशाब्दत्वावच्छिन्नं प्रति पदत्वेन कारणतेति कार्यकारणभावः पर्यवसितः । इयमेव कार्यान्विते पदानामानुभाविकी शक्तिः । एवंच कार्यत्वान्वितविषयकशाब्दत्वव्यापकीभूतकार्यताविषयकशाब्दत्वावच्छिन्नजनककार्यतावाचकलिङादिपदाभावात् कथं कोशादितः शक्तिग्रह इति प्रभाकराक्षेपं तन्मतदूषणेन दूषयितुं तन्मतसिद्धमर्थं प्रदर्शयति—इत्थं चेत्यादिना । एतेन स्मारकशक्तिप्रसङ्गे आनुभाविकशक्तिप्रदर्शनमनुचितमित्याशङ्का निरस्ता । ननु भूतले नीलो घट इत्यादितः कार्यताविषयकबोधापत्तिः तत्र तादृशप-

---

१ गुणवाचकाः शुक्लादयः पुंसि गुणवद्वाचकाः शुक्लादयः गुणिलिङ्गा इति तदर्थः.

कार्यान्वितघटादिबोधे सामर्थ्यावधारणात् कार्यताबोधं प्रति लिङादीनां सामर्थ्यात्तदभावान्न शाब्दबोध इति केचित् तन्न। प्रथमतः कार्यान्वितघटादौ[1] शक्त्यवधारणेऽपि लाघवेन पश्चात्तस्य[2] परित्यागौचित्यात्। अतएव चैत्र पुत्रस्ते जातः कन्या ते गर्भिणीत्यादौ मुखप्रसादमुखमालिन्याभ्यां सुखदुःखे अनुमाय तत्कारणत्वेन परिशेषाच्छाब्दबोधं निर्णीय तद्धेतुतया तं शब्दमवधारयति। तथाच व्यभिचारान्न कार्यान्विते शक्तिः। नच तत्र तं पश्येत्यादिशब्दान्तरमध्याहार्यं मानाभावात् चैत्र पुत्रस्ते जातो मृतश्चेत्यादौ तदभावाच्च[3]। इत्थंच लाघवादन्वितघटेपि[4] शक्तिं त्यक्त्वा घट

दिनकरी।

दानां सामर्थ्यावधारणादिति त्वयैवोक्तत्वादित्यत आह—**कार्यताबोधं प्रतिचेति। सामर्थ्यात्तदभावादिति।** कार्यताबोधं प्रति लिङादिपदानां स्वजन्यकार्यत्वोपस्थितिद्वारा हेतुत्वम्। घटादिपदानां कार्यत्वानुभवं प्रति हेतुत्वेपि घटादिपदेषु कार्यत्वास्मारकशक्त्यभावेन स्मारकशक्त्या कार्यत्वोपस्थापकलिङादिपदाभावान्न भूतले घट इत्यादितः शाब्दबोध इति भावः। **लाघवेनेति।** कार्यत्वान्वितघटशाब्दत्वापेक्षया घटशाब्दत्वस्य कार्यतावच्छेदकत्वे लाघवेनेत्यर्थः। **अतएव** कार्यत्वाविषयकबोधं प्रति पदानां हेतुत्वादेव। तत्कारणत्वेन सुखदुःखयोः कारणत्वेन। तद्धेतुतया तादृशशाब्दबोधहेतुतया। व्यभिचारादिति। घटादिपदैः कार्यताविषयक एव बोधो जन्यते इति नियमे व्यभिचारादित्यर्थः। कार्यत्वाविषयकबोधस्य चैत्र पुत्रस्ते जात इत्यादिपदैर्जननादिति भावः। **अध्याहार्यमिति।** तथाच तत्रापि लोडादिजन्यकार्यत्वोपस्थितेः सत्त्वेन कार्यताविषयकबोधस्यैवोत्पादान्न तादृशनियमे व्यभिचार इति भावः। **तदभावाच्चेति।** तं पश्येत्यादिकार्यताबोधकपदाध्याहारासंभवाच्चेत्यर्थः। भट्टमतं प्रक्षिपन्स्वमतमुपसंहरति—**इत्थंचेति। लाघवादिति।** अन्वितघटे शक्तिकल्पनापेक्षया घटमात्रे तत्कल्पने लाघवा

---

१ कार्यान्वितघटादौ शक्त्यवधारणानन्तरं. २ शक्त्यवधारणस्य. ३ अध्याहाराभावात्
४ अन्वितघटे संबद्धघटे.

दस्य घटमात्रे शक्तिमवधारयति । एवं वाक्यशेषादपि शक्तिग्रहः यथा यवमयश्चरुर्भवतीत्यत्र यवपदस्य दीर्घशूकविशेषे आर्याणां प्रयोगः कङ्गौ तु म्लेच्छानां तत्र हि अथान्या ओषधयो म्लायन्तेऽथैते मोदमानास्तिष्ठन्ति इति वाक्यशेषाद्दीर्घशूके[1] शक्तिर्निर्णीयते कङ्गौ तु शक्तिभ्रमात्[2] प्रयोगः नानाशक्तिकल्पने गौरवात् हर्यादिपदे तु विनिगमकाभावान्नानाशक्तिकल्पनम् । एवं विवरणादपि शक्तिग्रहः । विवरणं तु तत्समानार्थकपदान्तरेण तदर्थकथनं यथा घटोस्तीत्यस्य कलशोस्तीत्यनेन विवरणात् घटपदस्य कलशे शक्तिग्रहः । एवं पचतीत्यस्य पाकं करोतीत्यनेन विवरणात् आख्यातस्य यत्नार्थकत्वं कल्प्यते । एवं प्रसिद्धपदस्य सान्निध्यादपि श-

दिनकरी ।

दित्यर्थः । यवपदस्येत्यस्य देहलीदीपकन्यायेनान्वयः । तत्र हि तादृशद्विविधव्यवहारेण कङ्गौ दीर्घशूके वा यवपदस्य शक्तिरिति सन्देहे सति । **यवपदस्येति** । वाक्यशेषाद्दीर्घशूके शक्तिर्निर्णीयते इत्यन्वयः । नन्वस्तु यवपदस्य वाक्यशेषाद् दीर्घशूके शक्तिः कङ्गावपि शक्तिसत्त्वे बाधकाभाव इत्यत आह—**नानाशक्तीति** । कथं तर्हि हर्यादिपदे नानाशक्तिकल्पनेत्यत आह—**हर्यादिपदे त्विति** । **विनिगमकाभावादिति**। तत्र कोशस्योभयत्र[3] तुल्यत्वात् । प्रकृते च वाक्यशेषस्यैव विनिगमकत्वादिति भावः । **आख्यातस्य यत्नार्थकत्वमिति** । नच विवरणस्य कथं शक्तिग्राहकत्वम् तद्वाचकपदाभावादिति वाच्यम् । आख्यातं यत्नत्वविशिष्टे शक्तं यत्नत्वविशिष्टशक्तिं करोति प्रतिपादितार्थप्रतिपादकत्वादित्यनुमानविधया तस्य शक्तिग्राहकत्वात् । **प्रसिद्धपदस्येति** । प्रसिद्धार्थकपदस्येत्यर्थः । तिङर्थधर्मिणि नामार्थान्वयाव्युत्पन्नतया नेदं शक्तिग्रहस्योदाहरणमिति तु न, यो यः शूद्रस्य पचति द्विजोऽन्नं सोतिनिन्दित इत्यादौ तिङर्थधर्मिणि तथान्वयदर्शनेन तादृशनियमस्यासिद्धेः ।

---

१ दीर्घशूकविशिष्टः यवपदवाच्य इति शक्तिनिर्णयः. २ कङ्गुः यवपदवाच्य इति शक्तिभ्रमः. ३ हरौ शुकादौ च. ४ यवमयश्चरुर्भवतीत्यत्र.

क्तिग्रहः यथा इह सहकारतरौ मधुरं पिको रौतीत्यादौ पिकशब्दस्य कोकिले शक्तिग्रह इति तत्र जातावेव शक्तिग्रहः[१] नतु व्यक्तौ व्यभिचारादानन्त्याच्च व्यक्तिं विना जातिभानस्यासम्भवाद् व्यक्तेरपि भानमिति केचित् तन्न। शक्तिं विना व्यक्तिभानानुपपत्तेः नच व्यक्तौ लक्षणानुपपत्तिप्रतिसन्धानं विनापि व्यक्तिबोधात्[२] नच व्यक्तिशक्तावानन्त्यं सकलव्यक्तावेकस्या एव शक्तेः स्वीकारात्

दिनकरी।

प्रसङ्गात्परमतनिराकरणपूर्वकं स्वमते जात्यादिविशिष्टे शक्तिं व्यवस्थापयितुं मीमांसकमतमाह—**जातावेवेति**। जातिविशिष्टे शक्तिस्वीकारे जातावपि शक्तिग्रहस्यावश्यकता नागृहीतविशेषणन्यायात् तथाच जातावेव शक्तिर्लाघवात्। तदुक्तं विशेष्यं नाभिधागच्छेत् क्षीणशक्तिर्विशेषणे इति भावः। यस्यां कस्यांचिद्व्यक्तौ शक्तिः सर्वासु वेति विकल्प्य आद्ये दोषमाह—**व्यभिचारादिति**। अगृहीतशक्तिकव्यक्तावपि शाब्दबोधोदयेन तत्र शक्तिज्ञानाभावाद् व्यभिचार एवेति भावः। द्वितीये तमाह—**आनन्त्यादिति**। व्यक्तिभेदेन शक्तिभेदाच्छक्त्यानन्त्यमित्यर्थः। **असंभवादिति**। जातिभासकसामग्र्या एव व्यक्तिभासकत्वादिति भावः। इदमेव कथमिति चेद्व्यक्तिविशेष्यकजातिप्रकारकशाब्दबोधे जातिविषयकशक्तिज्ञानत्वेन हेतुत्वात् नच तादृशबोधे व्यक्तिशक्तिज्ञानत्वेन हेतुत्वमुपगम्य व्यक्तावेव शक्तिः किं नाङ्गीक्रियत इति वाच्यम् तथा सति उक्तानन्त्यादिदोषप्रसङ्गादिति। **शक्तिंविनेति**। पदजन्यपदार्थोपस्थितेः शाब्दबोधं प्रति हेतुतया व्यक्तिशक्तिंविना तज्ज्ञानानिर्वाहादिति भावः। **लक्षणेति**। तावतैव वृत्त्या पदजन्यपदार्थोपस्थितेर्निर्वाहादिति भावः। **अनुपपत्तिप्रतिसन्धानं विनापीति**। गामानयेत्यादौ गोत्वजातेरानयनान्वयानुपपत्त्या गोपदस्य गवि लक्षणास्वीकारेपि गौरस्तीत्यादौ गोत्वजातेरस्तित्वाद्यन्वयानुपपत्तेर्लक्षणाबीज-

---

१ जातिशक्तिवादं निषेधति—तत्रेति. २ अन्वयानुपपत्तेस्तात्पर्यानुपपत्तेर्वा लक्षणाबीजस्य तत्रासत्वान्न लक्षणेति भावः.

नचाननुगमः गोत्वादेरेवानुगमकत्वात्[1]। किंच गौः शक्येतिशक्तिग्रहो यदि तदा व्यक्तौ शक्तिः। यदि गोत्वं शक्यमिति शक्तिग्रहस्तदा गोत्वप्रकारकपदार्थस्मरणं शाब्दबोधश्च न स्यात् समानप्रकारकत्वेन शक्तिज्ञानस्य पदार्थस्मरणं शाब्दबोधं प्रति च हेतुत्वात्[2]। किंच गोत्वे

दिनकरी।

स्याभावेन लक्षणायाः स्वीकर्तुमशक्यत्वादिति भावः। स्वमते पूर्वोक्तदोषमाशङ्क्य वारयति—**नचेत्यादिना। एकस्या इति**। ईश्वरेच्छारूपायास्तस्या एकत्वादित्यर्थः। **नचाननुगम इति**। गोव्यक्तीनामननुगततया विषयतासंबन्धेन शक्तिज्ञानकारणतायामवच्छेदकत्वासंभव इत्यर्थः। **गोत्वादेरेवेति**। तथाच गोशाब्दबोधे गोत्वविशिष्टविषयकशक्तिज्ञानत्वेन हेतुत्वान्नोक्तदोष इति भावः। ननु सर्वत्र पदजन्यपदार्थोपस्थितेर्हेतुत्वे मानाभावः। कथमन्यथा शाब्दबोधे संसर्गज्ञानम्। नचैवं पदानुपस्थितघटादेरपि भानापत्तिरिति वाच्यम्। गोविशेष्यकगोत्वप्रकारकशाब्दबोधं प्रति गोत्वशक्तिज्ञानत्वेन हेतुत्वस्योक्तत्वादेतादृशातिप्रसङ्गविरहादित्यत आह—**किंचेति। तदा व्यक्तौ शक्तिरिति।** गौः शक्येति विशिष्टज्ञानं प्रमात्मकमेव त्वन्मतेऽन्यथाख्यात्यभावात् प्रमायाश्च वस्तुसाधकत्वादिति भावः। **समानप्रकारकत्वेनेति**। ईदृशशक्तिज्ञानस्य गोत्वप्रकारकत्वाभावेन गामानयेत्यादौ गोत्वप्रकारकस्मरणशाब्दबोधयोरनुपपत्तिरित्यर्थः। नच गोपदं गोत्वे शक्तमित्येतादृशशक्तिग्रहस्यैव शाब्दबोधे हेतुत्वात् तस्य च शक्त्यंशे गोत्वप्रकारकत्वात् न तत्प्रकारकशाब्दबोधानुपपत्तिरिति वाच्यम्। शक्तिग्रहे यदंशे गोत्वादिप्रकारकत्वं शाब्दबोधस्यापि तदंशे गोत्वादिप्रकारकत्वमित्येतादृशसमानप्रकारकत्वस्य परमते सिद्धान्तितत्वात्। अतएवापूर्ववादेऽपूर्वस्य पूर्वमनुपस्थितत्वात् कथं तत्र शक्तिग्रह इत्याशङ्क्य कार्यत्वेन घटादिषु शक्तिग्रहात् योग्यतया शाब्दबोधेऽपूर्वभानमित्युक्तं तैरिति। **ननु कार्य-**

---

१ तथाच शक्यतावच्छेदकगोत्वैक्येन शक्तिरेकेति भावः. २ तथाच गोत्वप्रकारकपदार्थस्मरणंप्रति तादृशशाब्दबोधंप्रति गोत्वप्रकारकशक्तिज्ञानं कारणमिति कार्यकारणभावः.

यदि शक्तिस्तदा गोत्वत्वं शक्यतावच्छेदकं वाच्यम्। गोत्वत्वं तु गवेतरासमवेतत्वे सति सकलगोसमवेतत्वम्। तथाच गोव्यक्तीनां शक्यतावच्छेदकेऽनुप्रवेशात् तवैव[1] गौरवम्। तस्मात् तत्तज्जात्याकृतिविशिष्टतत्तद्व्यक्तिबोधानुपपत्त्या कल्प्यमाना शक्तिर्जात्याकृतिवि-

दिनकरी।

त्वाद्युपाधिप्रकारकशाब्दबोधस्थले तादृशसमानप्रकारकत्वस्य तदनुमतत्वेपि जातिप्रकारकशाब्दबोधस्थले तादृशसमानप्रकारकत्वं न तदनुमतमत आह—**किंचेति**। **शक्यतावच्छेदकं वाच्यमिति**। गोत्वधर्मिकशक्यत्वज्ञानस्य पदधर्मिकगोत्वादिशक्तिज्ञानस्य वा शाब्दबोधे हेतुत्वे गोत्वत्वावच्छिन्नगोत्वविषयताया निवेश आवश्यकः। निर्धर्मितावच्छेदकशक्तिज्ञानस्य गोत्वाद्यंशे निष्प्रकारकशक्तिज्ञानस्य वा विपरीतज्ञानाविरोधिनः शाब्दबोधाहेतुत्वात् तथाच गोत्वत्वे शक्यतावच्छेदकत्वावगाहितादृशप्रमाया विषयसाधकत्वाद्गोत्वत्वे शक्यतावच्छेदकत्वसिद्धिरिति भावः। **तवैव गौरवमिति**। नच गोत्वत्वावच्छिन्नविषयकशक्तिज्ञानस्य कारणत्वेऽपि संभ्रमो नतु तस्य विषयसाधकत्वमिति वाच्यम्। तथा सति प्रतीतेः कारणतावच्छेदकत्वाद्यंशेऽपि भ्रमत्वस्य वक्तुं शक्यतया कारणतावच्छेदकत्वादीनां कुत्रापि सिद्धिर्न स्यात्। मास्तु वा गोत्वत्वादीनामवच्छेदकत्वं तथापि गवेतरासमवेतत्वादिघटितगोत्वत्वादेर्धर्मितावच्छेदकताद्यात्मकं विषयतायाः शाब्दबोधकारणतावच्छेदककोटिप्रवेशप्रयुक्तगौरवं दुर्वारमेवेति। स्वमतमुपसंहरति—**तस्मादिति**। **व्यक्ताविति**। जात्याकृतिविशिष्टव्यक्तावेव। अवयवसंस्थानविशेषरूपाया आकृतेः शक्यत्वेऽपि न जातिवत्तदवच्छेदकत्वम्। सामानाधिकरण्यसंबन्धस्य शक्यतावच्छेदकतावच्छेदकत्वकल्पने गौरवात्। अत्र च परस्परपरित्यागेन परस्परस्य बोधाभावात् त्रिष्वेकैव शक्तिरेतद्बोधनायैव सूत्रे जात्याकृतिव्यक्तयः पदार्थ इत्येकवचनमिति संप्रदायः। नव्यास्तु संस्थानानुपस्थितावपि गोत्वादिना गवाद्यन्वयबोधाज्जातिविशिष्टव्यक्तावेव शक्तिः सं-

१ जातिशक्तिवादिन एव.

शिष्टव्यक्तौ विश्राम्यतीति ॥ शक्तं पदं तच्चतुर्विधम् क्वचिद्यौगिकं क्वचिद्रूढं क्वचिद्योगरूढं क्वचिद्यौगिकरूढं। तथाहि यत्रावयवार्थ एव बुध्यते तद्यौगिकं यथा पाचकादिपदं। यत्रावयवशक्तिनैरपेक्ष्येण

दिनकरी।

स्थाने च पृथगेव शक्तिः व्युत्पत्तिवैचित्र्याच्च संस्थानव्यक्त्योरेकपदार्थयोरपि परस्परमन्वयबोधः। सौत्रं[1] पदार्थ इत्येकवचनं तु जातिव्यक्त्योरेकशक्तिलाभायैवेत्याहुः। तच्छब्दस्य वक्तृबुद्धिविषयतावच्छेदकीभूतघटत्वाद्यवच्छिन्ने शक्तिः। अथ घटत्वादीनां शक्यता[2]वच्छेदकत्वे शक्यतावच्छेदकभेदाच्छक्तिभेदापत्तिः। नच शक्यतावच्छेदकभेदेपि शक्यतावच्छेदकतावच्छेदकस्य बुद्धिविषयतावच्छेदकत्वस्यैक्यान्न शक्तिभेद इति वाच्यम्। तस्य शक्यतावच्छेदकतावच्छेदकत्वे शाब्दबोधे तद्भानापत्तेरिति चेन्न। बुद्धिविषयतावच्छेदकत्वस्योपलक्षणतया शक्यतावच्छेदकतावच्छेदकत्वात् उपलक्षणस्य च शाब्दबोधे भानानङ्गीकारात् घटत्वादेश्च शक्यतावच्छेदकत्वं विशेषणत्वेनैव। अतस्तस्य शाब्दबोधे भानं विशेषणत्वं च तत्तत्पदजन्यबोधविषयत्वेन शक्तिविषयत्वं उपलक्षणत्वं च तत्तत्पदजन्यबोधविषयत्वेन शक्त्यविषयत्वमिति। एवमिदं पदादिष्वपि। तत्रापीदमेतदोः प्रत्यक्षबुद्धिविषयेऽदसः परोक्षबुद्धिविषये शक्तिः। अतएव तेषां विभिन्नार्थकत्वम्। एवं तदोपि। 'इदमः प्रत्यक्षगतं समीपतरवर्ति चैतदो रूपम्। अदसस्तु विप्रकृष्टं तदिति परोक्षे विजानीया'दित्यपि वदन्ति। किंपदस्य जिज्ञासाविषयत्वविशिष्टे शक्तिः सर्वपदस्य व्यापकत्वे सर्वे घटा रूपवन्त इत्यादौ घटत्वव्यापकं रूपवत्त्वमिति बोधात् त्वंपदस्य तत्कालीनसंबोध्यचैत्रत्वादिशक्यतावच्छेदकम् एवमहंपदस्य तत्कालीनस्वतन्त्रोच्चारयितृचैत्रत्वादिस्वातन्त्र्योक्त्या च वाच्यस्त्वया मद्वचनात् स राजेत्यादौ न मत्पदात् कवेर्बोध इत्यास्तां विस्तरः। इति शक्तिग्रन्थः॥ शक्तं पदं विभजते—**शक्तं पदमिति। क्वचिदिति।** किंचिदित्यर्थः। एवम-

---

१ सौत्रं जात्याकृतिव्यक्तयः पदार्थ इति सूत्रस्थम्. २ घटपदशक्यतावच्छेदकत्वे.

समुदायशक्तिमात्रेण बुध्यते तद्रूढं यथा गोमण्डलादिपदं। यत्र तु अवयवशक्तिविषये समुदायशक्तिरप्यस्ति तद्योगरूढं यथा पङ्कजादिपदम्। तथाहि पङ्कजपदमवयवशक्त्या[1] पङ्कजनिकर्तृरूपमर्थं बोधयति समुदायशक्त्या[2] च पद्मत्वेन रूपेण पद्मं बोधयति। नच केवलया अवयवशक्त्या कुमुदे प्रयोगः स्यादिति वाच्यं। रूढिज्ञानस्य केवलयौगिकार्थज्ञाने प्रतिबन्धकत्वादिति प्राञ्चः। वस्तुतस्तु समुदायशक्त्युपस्थितपद्मेऽवयवार्थपङ्कजनिकर्तुरन्वयो लक्षणयेति। गङ्गायां घोष इत्यादौ गङ्गापदस्य शक्यार्थेऽप्रवाहरूपे घोषस्यान्वयानुपपत्तिस्तात्पर्यानुपपत्तिर्वा[3][4] प्रतिसन्धीयते तत्र भवति सान्नि-

दिनकरी।

ग्रेऽपि। मण्डलादीत्यत्र बहुपुस्तकेषु मण्डपादीति पाठः स प्रामादिकः। **प्रतिबन्धकत्वादिति।** नच रूढिज्ञानस्य यौगिकार्थबुद्धौ प्रतिबन्धकत्वे पद्मेपि योगार्थस्य पङ्कजनिकर्तृत्वस्य बोधो न स्यादिति वाच्यम्। पद्मत्वावच्छिन्नविशेष्यत्वानिरूपितपङ्कजपदयोगजन्यपङ्कजनिकर्तृत्वावच्छिन्नविषयताशालिबोधं प्रति रूढिज्ञानस्य प्रतिबन्धकत्वेन पद्मधर्मिकयोगार्थबुद्धेः प्रतिबध्यतावच्छेदकानाक्रान्तत्वादिति विरोधिविषयकज्ञानस्य प्रतिबन्धकत्वं जनकज्ञानविघटकत्वेनैवेति नियमभङ्गमस्वरसं प्राञ्च इत्यनेन सूचयन् मणिकारमतमाह—**वस्तुतस्त्विति। सान्निध्यादिति।** रूढ्यर्थस्य संनिहितोपस्थितिकत्वादित्यर्थः। व्यक्तिवचनानां संनिहितविशेषपरत्वनियमादिति भावः। व्यक्तिवचनानां किंचिद्व्यक्तितात्पर्यकाणां संनिहितपदत्वमुपस्थितविशेषपरत्वमित्यर्थः। तथाच पद्मे तात्पर्यसत्त्वेन रूढ्यर्थयोगार्थयोः परस्परान्वयबोधजनकसामग्र्यन्तरसत्त्वेन च रूढ्यर्थ एव योगार्थान्वयो न कुमुदादाविति न रूढिज्ञानस्य यौगिकार्थबुद्धौ प्रतिबन्धकत्वम्। एवं रूढ्यर्थयोगार्थयोः परस्परान्वय-

---

१ अवयवाः पङ्कः जनि इत्यादयः. २ समुदायः पङ्कज इति. ३ सप्तम्यन्तार्थगङ्गावृत्तित्वस्य घोषेऽनन्वयादिति भावः. ४ तात्पर्यं तु गङ्गापदात् गङ्गातीरबोधो भवत्विति इच्छा, गङ्गापदात्तीरबोधो भवतु इति इच्छा वा.

लक्षणा शक्यसंबन्धस्तात्पर्यानुपपत्तितः।
आसत्तिर्योग्यताकाङ्क्षातात्पर्यज्ञानमिष्यते ॥ ८२ ॥

ध्यात्। यत्र तु रूढ्यर्थस्य बाधः प्रतिसन्धीयते तत्र लक्षणया कुमुदादेर्बोधः। यत्र तु कुमुदत्वेन रूपेण बोधे न तात्पर्यज्ञानं पद्मत्वस्य च बाधस्तत्र चावयवशक्तिमात्रेण निर्वाह इत्याहुः। यत्र तु स्थलपद्मादाववयवार्थबाधस्तत्र समुदायशक्त्या पद्मत्वेन रूपेण बोधः। यदि तु यौगिकार्थरूढ्यर्थयोः स्वातन्त्र्येण बोधस्तद्यौगिकरूढम् यथोद्भिदादिपदम्। तत्र हि उद्भेदनकर्ता तरुगुल्मादिरपि बुध्यते या[1]गविशेषोपीति। लक्षणा शक्यसंबन्ध इति। लक्षणया तीरस्य बोध इति। सा च शक्यसंबन्धरूपा तथाहि प्रवाहरूपशक्यार्थसंबन्धस्य तीरे गृहीतत्वात् तीरस्य स्मरणम् ततः शाब्दबोधः[2] परंतु यद्यन्वयानुपपत्तिर्लक्षणाबीजं स्यात्तदा यष्टीः प्रवेशयेत्यादौ लक्षणा न

दिनकरी।

बोधसामग्रीस्थलएव न कुमुदादेः पङ्कजपदाद्बोधो यत्र तु तयोः परस्पसमन्वयबोधसामग्रीविरहस्तत्र कुमुदादेर्बोधो भवत्येव परंतु कुमुदत्वेन रूपेण कुमुदत्वविशिष्टपङ्कजनिकर्तृत्वेन वा लक्षणया शुद्धपङ्कजनिकर्तृत्वे नतु शक्त्येत्याह—**यत्र तु रूढ्यर्थेत्यादिना**। प्रतिसन्धीयत इत्यनन्तरं कुमुदत्वेन बोधे च तात्पर्यमिति पूरणीयम्। **लक्षणयेति**। पङ्कजनिकर्तृकुमुदत्वेन बोधो लक्षणयेत्यर्थः। रूढ्यर्थयोगार्थयोः परस्परसामग्रीविरहोपलक्षणमेतत् तेन रूढ्यर्थबाधप्रतिसन्धानासत्त्वेपि यत्र सामग्र्यन्तरविरहस्तत्रापि लक्षणया कुमुदादेर्बोधो भवत्येव। **अवयवशक्तिमात्रेणेति**। मात्रपदेन लक्षणानादरः सूचितः। **निर्वाहः** पङ्कजनिकर्तृत्वेन कुमुदशाब्दबोधनिर्वाह इत्यर्थः। पद्मत्वेन बोधः पद्मत्वेनैव बोधः। **लक्षणयैवेति**। रूढ्यर्थतावच्छेदकपद्मत्वजातेस्तत्राभावेन रूढ्या तद्बोधनासंभवादिति भावः। लक्षणा द्विविधा जहत्स्वार्थाऽजहत्स्वार्था च तत्राद्यां प्रदर्शयति—**गङ्गायामिति**। वक्ष्यमाणास्वरसादाह—**तात्पर्या-**

---

१ उद्भिन्नामको यागविशेषः. २ गङ्गातीरवृत्तिर्घोषः इति शाब्दबोधः.

स्यात् यष्टिषु प्रवेशान्वयस्यानुपपत्तेरभावात् तेन तत्प्रवेशे[1] भोजनतात्पर्यानुपपत्त्या यष्टिधरेषु लक्षणा[2]। एवं काकेभ्यो दधि रक्ष्यतामित्यादौ काकपदस्य दध्युपघातके लक्षणा सर्वतो[3] दधिरक्षायास्तात्पर्यविषयत्वात्। एवं छत्रिणो यान्तीत्यादौ छत्रिपदस्यैकसार्थवाहित्वे लक्षणा। इयमेवाजहत्स्वार्था लक्षणेत्युच्यते एकसार्थवाहित्वेन रूपेण छत्रितदन्ययोर्बोधात्। यदि चान्वयानुपपत्तिर्लक्षणाबीजं स्यात् तदा क्वचिद् गङ्गापदस्य तीरे क्वचिद्घोषपदस्य मत्स्यादौ लक्षणेति नियमो न[4] स्यात्। इदं तु बोध्यम्—शक्यार्थसंबन्धो यदि तीरत्वेन रूपेण गृहीतस्तदा तीरत्वेन तीरबोधः। यदि तु गङ्गातीरत्वेन रूपेण गृहीतस्तदा तेनैव रूपेण स्मरणम्। अतएव लक्ष्यतावच्छे-

दिनकरी।

नुपपत्तिर्वेति। सा च लक्षणा च। द्वितीयां प्रदर्शयति—एवं काकेभ्य इति। दध्युपघातके काकबिडालादिसाधारणदध्युपघातकत्वविशिष्टे। एकसार्थवाहित्वे एकसार्थवाहित्वविशिष्टे। छत्रिपदलक्षणाभिधानं च वाक्यलक्षणावादिमताभिप्रायेण। न्यायमते तु छत्रपदस्यैवैकसार्थवाहित्वे लक्षणा प्रत्ययार्थश्च संबन्धी। तथा चैकसार्थवन्तो गच्छन्तीत्यन्वयः। एकसार्थवाहित्वं चैकसार्थ एव न त्वेकसार्थगन्तृत्वं नैराकाङ्क्ष्येण यान्तीत्यस्यानन्वयापत्तेः। नचाजहत्स्वार्थतोक्तिर्विरुद्धेतेति वाच्यं। वाक्यलक्षणावादिमतेनैव तदभिधानादिति क्वचिद्गङ्गापदस्य तीरे तात्पर्यग्रहस्थले क्वचिद् घोषपदस्य मत्स्यादौ तात्पर्यग्रहस्थले। तेनैव रूपेणेति। नच गङ्गायामित्यादौ गङ्गातीरत्वेन बोधे जहत्स्वार्थत्वहानिरिति वाच्यम्। तीरत्वेन लक्षणायामेव जहत्स्वार्थत्वस्य सर्वसंमतत्वात् गङ्गातीरत्वेन भाने त्वजहत्स्वार्थैव लक्षणेति। एवं पूर्वोक्तस्थले यष्टीः प्रवेशय मञ्चाः क्रोशन्तीत्यादावपि यष्टिधरत्वमञ्चस्थत्वादिना बोधेऽजहत्स्वार्थैव लक्षणेति ध्येयम्। अतएव तद्धर्मविशिष्टे लक्षणाग्रहस्य तेन रूपेणोपस्थि-

---

१ यष्टिप्रवेशे. २ तथाच यष्टीः प्रवेशयेत्यत्र यष्टिधरान् प्रवेशयेतिबोधः. ३ दध्युपघातकत्वावच्छिन्नादित्यर्थः. ४ गङ्गातीरवृत्तिर्घोषः इति शाब्दबोधस्य गङ्गावृत्तिमीन इति बोधस्य वाऽबाधादिति भावः.

दकेन[1] लक्षणा तत्प्रकारकबोधस्य[2] तत्र लक्षणां विनाप्युपपत्तेः परं त्वेवंक्रमेण शक्यतावच्छेदकेऽपि शक्तिर्न स्यात् तत्प्रकारकशक्यार्थ-[3]स्मरणं प्रति तत्पदस्य[4] सामर्थ्यमित्यस्य सुवचत्वादिति विभावनीयम्। यत्र तु शक्यार्थस्य परम्परासंबन्धरूपा लक्षणा सा लक्षितलक्षणेत्युच्यते यथा द्विरेफादिपदे रेफद्वयसंबन्धो भ्रमरपदे ज्ञायते भ्रमरपदस्य च संबन्धो भ्रमरे ज्ञायते तत्र लक्षितलक्षणा किंतु लाक्षणिकं पदं नानुभावकम्। लाक्षणिकार्थस्य शाब्दबोधे तु पदान्तरं कारणम् शक्तिलक्षणान्यतरसंबन्धेनेतरपदार्थान्वितस्वशक्यार्थशाब्द-

दिनकरी।

तिशाब्दबोधौ प्रति हेतुत्वादेव। एवंच पदानुपस्थाप्यस्यापि लक्ष्यतावच्छेदकस्य शाब्दे भानं सुकरम् अतिप्रसङ्गस्य तद्धर्मविशिष्टेत्यादिनैव वारणादिति भावः। इदमुपलक्षणं गङ्गापदशक्यप्रवाहसंबन्धस्य तीरत्वे बाधादित्यपि द्रष्टव्यम्। लक्षितलक्षणाया आधिक्यमाशङ्क्य जहत्स्वार्थायामन्तर्भावमाह—**यत्रत्विति। परम्परासंबन्धरूपेति।** स्ववाच्यरेफद्वयघटितपदवाच्यत्वादिरूपा। नच द्वौ रेफौ यत्रेति व्युत्पत्त्या द्विरेफपदेन स्वशक्यरेफद्वयसंबन्धिभ्रमरपदं लक्ष्यते भ्रमरपदेन च शक्त्या भ्रमर उपस्थाप्यत इत्येतावतैव सामञ्जस्येऽलं द्विरेफपदस्य भ्रमरे परम्परासंबन्धरूपलक्षणया। एवंच लक्षितेन लक्षणाज्ञापनमिति लक्षितलक्षणाशब्दार्थोऽप्यस्त्विति वाच्यम्। तथासति द्विरेफमानयेत्यादितः कर्मत्वादौ भ्रमरपदार्थान्वयानुपपत्तेः प्रत्ययानां प्रकृत्यर्थान्वितस्वार्थबोधकत्वादिति। **ननु** तच्छाब्दबोधे तच्छक्तपदज्ञानत्वेन हेतुत्वाल्लाक्षणिकशाब्दबोधः कथं स्यादित्यत आह—**किंत्विति। पदान्तरम्** समभिव्याहृतं शक्तं पदम्। **शक्तिलक्षणेति।** अन्यतरसंबन्धेन य इतरपदार्थस्तदन्वितो यः स्वार्थः। कुमतिः पशुरित्यादिसर्वलाक्षणिकस्थले शाब्दबोधस्यानुभवसिद्धतया लाक्षणिकार्थस्याप्यानुभावकत्वमिति नव्याः।

---

१ तीरत्वादौ. २ तीरत्वप्रकारकबोधस्य. ३ घट इत्यादौ घटत्वप्रकारकशक्यार्थ(घट)स्मरणं प्रति (घट इति) स्मरणं प्रति. ४ तत्पदस्य घटपदस्य.

बोधं प्रति पदानां सामर्थ्यावधारणात् वाक्येतु शक्तेरभावात् शक्यसंबन्धरूपा लक्षणापि नास्ति। यत्र गभीरायां नद्यां घोष इ-

दिनकरी।

ननु शक्यसंबन्धो न लक्षणा तथा सति वाक्यस्य शक्याप्रसिद्ध्या तत्र लक्षणा न स्यादिति मीमांसकाक्षेपमिष्टापत्त्या निराकुरुते—**वाक्येत्विति**। ननु गम्भीरायां नद्यां घोष इत्यादौ नदीपदस्य नदीतीरे लक्षणास्वीकारे गम्भीरपदार्थस्यैकदेशान्वयापत्त्या पदलक्षणाया असंभवेन वाक्यलक्षणावश्यकीत्यत आह—**यत्र गम्भीरेति**। **क्वचिदिति**। चैत्रस्य गुरुकुलमित्यादावित्यर्थः। **स्वीकृतत्वादिति**। पदभेदेन व्युत्पत्तिभेदात् प्रकृते तथा व्युत्पत्त्यकल्पनादिति भावः। **नदीपदस्येति**। नच विनिगमनाविरहेण गम्भीरपदस्य लक्षणा नदीपदं तात्पर्यग्राहकमित्यस्यापि वक्तुं शक्यत्वात् कथं नदीपदमात्रे लक्षणाभिधानमिति वाच्यम्। प्रत्ययानां प्रकृत्यर्थान्वितस्वार्थबोधकत्वव्युत्पत्तेरुत्तरपदएव लक्षणाया उक्तत्वात्। अत्र मीमांसकमतानुयायिनः। वाक्यलक्षणयैवोपपत्तौ गम्भीरपदस्य तात्पर्यग्राहकत्वकल्पनमयुक्तम् नच वाक्ये शक्त्यभावात् शक्यसंबन्धरूपा लक्षणापि न संभवतीति वाच्यम्। स्वबोध्यसंबन्धस्यैव लक्षणापदार्थत्वात् गङ्गायां घोष इत्यादौ गङ्गापदबोध्यस्य प्रवाहस्य संबन्धस्तीरे इति तत्र लक्षणा। गम्भीरायां नद्यामिति वाक्यस्य बोध्या गम्भीराभिन्ना नदी तत्संबन्धस्तीरे इति वाक्येपि लक्षणा। एवं समासात्मके चित्रगुरिति वाक्येपि चित्रगुपदस्यावयवशक्त्या चित्राभिन्ना गौः स्वबोध्या स्वजन्यबोधविषयस्यैव स्वबोध्यत्वात् तत्संबन्धस्य स्वामिनि सत्त्वादित्याहुस्तन्न। स्वबोध्यत्वं हि न स्वजन्यबोधविषयत्वम् गङ्गायां घोष इत्यादौ गङ्गायामित्यस्यापि लाक्षणिकत्वापत्तेरतस्त्वेन बोधकत्वं वाच्यं। नच तावतापि निर्वाहः। अपभ्रंशस्यापि लाक्षणिकत्वापत्तेरतस्त्त्वावच्छिन्ना या शक्त्यवच्छिन्ना बोधकता सैव निवेश्या तथाच कथं वाक्यस्य लक्षकत्वम्। वस्तुतस्तु स्वबोध्यत्वं यदि स्वजन्यशाब्दबोधविषयत्वं तदा गङ्गायां घोष इत्यादौ गङ्गापदे लक्षणानुपपत्तिः गङ्गाप-

त्युक्तं तत्र नदीपदस्य नदीतीरे लक्षणा गभीरपदार्थस्य। नद्या सहाभेदेनान्वयः क्वचिदेकदेशान्वयस्यापि[1] स्वीकृतत्वात्। यदि तत्रैकदेशान्वयो न स्वीक्रियते तदा नदीपदस्य गभीरनदीतीरे लक्षणा गभीरपदं तात्पर्यग्राहकम्[2]। बहुव्रीहावप्येवम्। तत्र हि चित्रगुपदादौ यदैकदेशान्वयः स्वीक्रियते तदा गोपदस्य गोस्वामिनि लक्षणा गवि चित्राभेदान्वयः। यदि त्वेकदेशान्वयो न स्वीक्रियते तदा

दिनकरी।

देन तत्र प्रवाहशाब्दबोधाजननेन प्रवाहस्य गङ्गापदबोध्यत्वाभावात् किंतु शक्त्या स्वजन्यज्ञानविषयत्वं तद्वाच्यम् नच शक्त्येत्यधिकम्। समवायेन घटपदस्मारिताकाशस्यापि स्वबोध्यत्वापत्त्या तत्संबन्धज्ञानाद्घटपदेन पटादेः शाब्दबोधप्रसङ्गात्। एवंच शक्यसंबन्धापेक्षया शक्त्या स्वबोध्यसंबन्धस्य गुरुत्वान्न तस्य लक्षणात्वमिति। किंच गम्भीरायां नद्यामिति सप्तम्यन्तस्य गम्भीरनदीतीरलक्षकत्वे घोषे तादृशतीराधेयताबोधानुपपत्तिः आधेयताबोधकपदाभावात् नामार्थयोर्भेदसंबन्धेनान्वयस्याव्युत्पन्नतयाधेयतासंबन्धेनापि तीरस्य घोषादावन्वयासंभवात् गम्भीरायां नदीतिसप्तमीशून्यस्य तीरे लक्षकत्वे सप्तम्यर्थाधेयत्वादौ तादृशतीरादेरनन्वयापत्तिः प्रत्ययानां प्रकृत्यर्थान्वितस्वार्थबोधकत्वव्युत्पत्तेः गम्भीरायां नदीतिभागस्य सप्तमीप्रकृतित्वाभावात्। नच गम्भीरायां नद्यामिति सप्तम्यन्तस्य गम्भीरनदीतीरवृत्तित्वे लक्षणास्त्विति शंक्यम्। तादृशतीरवृत्तित्वस्य गोषादावन्वयानुपपत्तेः नामार्थयोर्भेदसंबन्धेनान्वयस्याव्युत्पन्नत्वात् सप्तम्यन्तभागस्य तादृशतीरवृत्तौ लक्षणामुपगम्य तस्याभेदेन घोषादावन्वय इत्यपि न अभेदेनान्वयबोधे समानविभक्तिकत्वस्य तन्त्रत्वादित्यास्तां विस्तरः। एवं अवयवलक्षणैव नतु वाक्ये लक्षणेत्यर्थः। **गोपदस्येति**। प्रत्ययार्थान्वयानुरोधेनोत्तरपदलक्षणाया युक्तत्वादिति भावः। **गोमति** गोस्वामिनि। **न स्वीक्रियत इति**। गोधर्मिकान्वयबोधे गोधर्मिकवृत्तिज्ञानस्य हेतुताया आवश्यकत्वात्। अन्यथा चित्रत्र-

---

[1] साकाङ्क्षस्थले. [2] नदीपदं गभीरनदीतीरबोधकं भवतु इति तात्पर्यग्राहकं गभीरपदमित्यर्थः.

गोपदस्य चित्रगोस्वामिनि लक्षणा चित्रपदं तात्पर्यग्राहकम्[1]। एवमारूढवानरो वृक्ष इत्यत्र वानरपदे वानरावेशकर्मणि लक्षणा, आरूढपदं च तात्पर्यग्राहकम्। एवमन्यत्रापि। तत्पुरुषे तु पूर्वपदे लक्षणा। तथाहि राजपुरुषादिपदे राजपदार्थेन पुरुषादिपदार्थस्य साक्षान्नान्वयो निपातातिरिक्तनामार्थयोर्भेदेनान्वयबोधस्याव्युत्पन्नत्वात्, अन्यथा[2] राजा पुरुष इत्यत्रापि तथान्वयबोधः[3] स्यात्। पटो न घट इत्यादौ घटपटाभ्यां नञः साक्षादेवान्वयान्निपातातिरिक्तेति नीलो घट इत्यादौ नामार्थयोरभेदसंबन्धेनान्वयाद्भेदेनेति। नच राजपुरुष इत्यादौ लुप्तविभक्तेः स्मरणं कल्प्यमिति[4] वाच्यम्। अस्मृतविभक्तेरपि ततो बोधोदयात्। तस्माद् राजपदादौ राज-

दिनकरी।

जोस्तीत्यादावपि व्रजपदार्थस्य गोस्थानरूपस्यैकदेशे गवि चित्रान्वयप्रसङ्गात्। यद्यपि घटशून्यमित्यादावेकदेशान्वयो दृश्यते तथापि तादात्म्येन तथान्वयो न स्वीक्रियते इति हृदयम्। **निपातातिरिक्तेति**। निपातमव्ययस्याप्युपलक्षकम्। तेन चन्द्र इवेत्यादाविवार्थसादृश्ये चन्द्रस्य प्रतियोगितयान्वयोपपत्तिः। अन्यथा अव्ययनिपातातिरिक्तनामार्थयोरपि भेदेनान्वयबोधस्वीकारे। **तथान्वयबोध इति**। भेदेनान्वयबोधः स्यादित्यर्थः। साक्षादेव प्रत्ययार्थमद्वारीकृत्यैव भूतले घट इत्यादावाधेयतासंसर्गेणापि घटभूतलयोरन्वयात् साक्षादित्यस्यापि व्युत्पत्तौ निवेशादिति भावः। नञः नञर्थान्योन्याभावस्य। **स्मरणं कल्प्यमिति**। तथा चात्रापि प्रत्ययार्थद्वारैव राजपुरुषयोरन्वयान्नोक्तव्युत्पत्तिविरोध इति भावः। परे तु राजपुरुष इत्यादि तत्पुरुषे न लक्षणा व्युत्पत्तिवैचित्र्येण स्वत्वादिसंसर्गेणैव राज्ञः पुरुषादावन्वयबोधस्वीकारात् अन्यथा 'दृश्यैते राजमातङ्गास्तस्यैवामी तुरङ्गमा' इत्यादौ तच्छब्देन राज्ञः परा-

---

१ गोपदं चित्रगोस्वामिबोधकं भवतु इति तात्पर्यग्राहकं चित्रपदं. २ निपातातिरिक्तनामार्थयोर्भेदेनान्वयस्वीकारे. ३ भेदसंबन्धेन. ४ तथाच लुप्तषष्ठ्यर्थः स्वत्वं तत्र राजपदार्थान्वयः स्वत्वस्य पुरुषेऽन्वयः एवंच राजनिरूपितस्वत्ववान् पुरुष इति वाक्यार्थः स्यादिति भावः.

संबन्धिनि लक्षणा तस्य च पुरुषेण सहाभेदान्वयः[1]। द्वन्द्वे तु धवखदिरौ छिन्धीत्यादौ धवः खदिरश्च विभक्त्यर्थद्वित्वप्रकारेण बुध्यते तत्र न लक्षणा। नच साहित्ये लक्षणेति वाच्यम्। साहित्यशून्ययोरपि द्वन्द्वदर्शनात्। नचैकक्रियान्वयित्वरूपं[2] साहित्यमस्तीति वाच्यम्। क्रियाभेदे धवखदिरौ पश्य छिन्धीत्यादिदर्शनात् साहित्यस्याननुभवाच्च। तस्मात् साहित्यादिकं नार्थः। अतएव राजपुरोहितौ सायुज्यकामौ यजेयातामित्यत्र लक्षणाभावादद्वन्द्व आश्रीयते। किंतु वास्तवो भेदो यत्र तत्र द्वन्द्वः। नच नीलघटयो-

दिनकरी।

मर्शो न स्यात् तस्यैकदेशत्वादित्याहुः। द्वन्द्वे तु धवखदिरावित्यत्र धवत्वं खदिरत्वं च प्रत्येकं नोद्देश्यतावच्छेदकम् सुपामुद्देश्यतावच्छेदकव्याप्यसंख्याबोधकत्वस्याकाशावित्यादिवाक्ये प्रामाण्यापत्तिभिया क्लृप्तत्वेन धवद्वयस्य खदिरद्वयस्य वा बोधापत्तेः। परंतु खदिरपदस्य धवखदिरसाहित्याश्रये लक्षणोपगम्यते। एवंचोद्देश्यतावच्छेदकीभूततादृशसाहित्यव्याप्यत्वं न धवद्वयवृत्तिद्वित्वस्य नवा खदिरद्वयवृत्तिद्वित्वस्यापि तु धवखदिरोभयवृत्तिद्वित्वस्येति न धवद्वयादेर्बोध इति मीमांसकमतं शङ्कते—**नच साहित्ये इति**। साहित्याश्रये इत्यर्थः। सहवृत्तित्वरूपं साहित्यं लक्ष्यमुतैकक्रियान्वयित्वमिति विकल्प्याद्यं दूषयति—**साहित्यशून्ययोरपीति**। द्वितीयं शङ्कते—**नचैकेति**। **अननुभवाच्चेति**। वस्तुगत्यैकक्रियान्वयित्वस्य धवखदिरयोः सत्वेप्येकक्रियान्वयित्वस्य शाब्दबोधाभावादित्यर्थः। इदमुपलक्षणम्, चैत्रमैत्रौ गच्छत इत्यादौ चैत्रादिपदस्य यदि साहित्यविशिष्टे लक्षणा तदा साहित्यस्य व्यासज्यवृत्तितया तदवच्छेदेनाव्यासज्यवृत्तेर्गमनकर्तृत्वस्यान्वयासंभव इत्यपि बोध्यम्। **ननु** यदि द्वन्द्वे न लक्षणा तदा कर्मधारयाद्द्वन्द्वस्य को विशेष इत्यत आह—**किंत्विति**। चार्थे द्वन्द्व इत्यनुशासनं तत्र **चार्थश्च**-

---

१ तथाच राजसंबन्ध्यभिन्नः पुरुष इति वाक्यार्थः. २ एका या च्छेदनक्रियातदन्वयित्वरूपं साहित्यं धवखदिरौ छिन्धि इत्यत्राप्यस्तीति भावः.

रभेद इत्यादौ कथमिति वाच्यम् । तत्र नीलपदस्य नीलत्वं घट-पदस्य घटत्वम्, अभेद इत्यस्य चाश्रयाभेद इत्यर्थात् । समाहार-द्वन्द्वे तु यदि समाहारोऽप्यनुभूयत इत्युच्यते तदाऽहिनकुलमित्यादौ

दिनकरी।

त्वारः समुच्चयान्वाचयेतरेतरयोगसमाहारभेदात् । तत्र समुच्चयान्वाच-ययोः सामर्थ्याभावान्न समासः इतरेतरसमाहारयोः सामर्थ्यसत्त्वात्तत्र समासः तत्र चार्थस्य भेदव्याप्यत्वाद् भेदे द्वन्द्व इत्याशयः । इत्यादावि-त्यादिपदेन प्रमाणप्रमेयेत्यादिसूत्रपरिग्रहः । **कथमिति** । यदि समास-घटकपदार्थयोर्यत्र भेदस्तत्रैव द्वन्द्वस्तदा नीलघटयोर्भेदाभावात्कथं द्वन्द्वः एवं प्रमाणप्रमेयेत्यादिसूत्रे आत्मशरीरेन्द्रियार्थबुद्धिमनःप्रवृत्तिदोषप्रेत्य-भावफलदुःखापवर्गास्तु प्रमेयमिति सूत्रोपात्तद्वादशविधप्रमेयान्तर्गतम-नोबुद्धीन्द्रियाणां प्रमाणत्वेन प्रमाणप्रमेययोर्भेदाभावात् कथं द्वन्द्व इ-त्यर्थः । **लक्षणेति** । तथाच तयोर्भेदसत्त्वाद् द्वन्द्व इति भावः । नन्व-भेद इत्यसङ्गतं नीलत्वघटत्वयोरभेदाभावादत आह—**अभेद इत्य-स्येति** । केचित्तु पदार्थत्वं पदजन्यप्रतीतिविषयत्वम्, तथाच क्वचि-त्पदार्थभेदात्क्वचित्पदार्थतावच्छेदकभेदाद्द्वन्द्वः प्रकृते च नीलत्वघट-त्वयोः पदार्थतावच्छेदकयोर्भेदाद् द्वन्द्वः । अस्तु वा पदार्थतावच्छेदकभे-दएव द्वन्द्वः । नचैवं घटा इत्यादौ द्वन्द्वस्याप्रसक्तत्वेन तदपवादकः स-रूपैकशेषो न स्यादिति वाच्यं इष्टापत्तेः । तत्र घटपदोपस्थापितेषु बहु-त्वान्वयादेव बहुघटबोधसंभवात् सकृदुच्चरित इत्यादिव्युत्पत्तौ माना-भावात् सरूपैकशेषविधेर्हरी इत्यादौ सार्थकत्वात् । अस्तु वा सकृदि-त्यादिव्युत्पत्तिः परन्तु सकृदित्यर्थपदार्थैकदेशे वृत्तौ विशेषणम् । वस्तुतो बोधविशेषणमेव तदिति न दोष इत्याहुः । **समाहार इति** । अहिनकुल-मित्यादौ अहिनकुलयोः समाहार इति प्रतीतेरनुभवसिद्धत्वमित्यर्थः । वस्तुतस्तत्राहिनकुलमात्रप्रतीतेर्नोत्तरपदे समाहारलक्षणा न वा शक्तिरि-

परं[1]पदेऽहिनकुलसमाहारे लक्षणा । पूर्व[2]पदं तात्पर्यग्राहकम् । नच भेरीमृदङ्गं वादयेत्यत्र कथं समाहारस्यान्वयः, अपेक्षाबुद्धिविशेषरूपस्य त[3]स्य वादनासंभवादिति वाच्यम् । परम्परासंबन्धेन तदन्वयात् । एवं पञ्चमूलीत्यादावपि । परे त्वहिनकुलमित्यादावहिर्नकुलश्च बुध्यते प्रत्येकमे[4]कत्वान्वयः, समाहारसंज्ञा च । यत्रैकत्वं नपुंसकत्वं च प्राणितूर्येत्यादिसूत्रेणोक्तं तत्रैव, अन्यत्रैकवचनमसाध्विति वदन्ति । पितरौ श्वशुरावित्यादौ पितृपदे जनकदम्पत्योः श्वशु-

दिनकरी ।

त्यभिप्रेत्योक्तं—**यदीति । पूर्वपदमिति ।** प्रत्ययानामिति व्युत्पत्तेर्विनिगमकत्वादिति भावः । **कथमिति ।** कथं समाहारबोध इत्यर्थः । तत्र हेतुमाह—**वादनासंभवादिति ।** अभिघाताख्यसंयोगावच्छिन्नक्रियाया एव वादनपदार्थतया धात्वर्थतावच्छेदकीभूततादृशाभिघाताख्यसंयोगस्य समाहारेऽसंभवेन वादनकर्मत्वासंभवादित्यर्थः । **परम्परासंबन्धेन** स्वाश्रयवृत्तित्वरूपेण । **तदन्वयात्** वादनकर्मत्वान्वयात् । **एवमिति ।** उत्तरपदे समाहारलक्षणेत्यर्थः । नव्यमतमाह—**परेत्विति ।** बुध्यत इत्यस्य नतु समाहारोऽपीति शेषः । ननु यदि समाहारो न बुध्यते तदैकत्वस्य कुत्रान्वयः समाह्रियमाणयोरेकत्वाभावादत आह—**प्रत्येकमिति ।** तत्रैकवचनं साधुत्वार्थमित्यपि वदन्ति । ननु पाणिपादमित्यादेः समुदायस्य समाहारबोधकत्वाभावे कथं तस्य समाहारसंज्ञेत्यत आह—**समाहारसंज्ञेति । तत्रैवेति ।** तथाच पारिभाषिक्य एव सान्वर्थत्वेऽन्यत्रातिप्रसङ्गादिति भावः । ननु तादृशसंज्ञायाः किं प्रयोजनमत आह—**अन्यत्रेति ।** समाहारातिरिक्तद्वन्द्वे इत्यर्थः । तथाच नित्यैकवचनक्लीबलिङ्गत्वादिपदसंस्कारार्थत्वान्न तस्या वैयर्थ्यमिति भावः । **पितरौ श्वशुरावित्यादाविति ।** चैत्रस्य पितरावित्यादौ विरूपैकशेषस्थले इत्यर्थः । **लक्षणेति ।** एकस्य चैत्रादेः पितृद्वयासंभवेन तत्र विरूपैकशेषं विना गत्यभावादिति भावः । विरूपैकशेषत्वेऽपि तत्र लुप्तसमा-

१ नकुलपदे. २ अहिपदम्. ३ समाहारस्य. ४ एकवचनार्थं एकत्वान्वयः.

रपदे स्त्रीजनकदम्पत्योर्लक्षणा । एवमन्यत्रापि । घटा इत्यादौ तु न लक्षणा घटत्वेन रूपेण नानाघटोपस्थितिसंभवात् । कर्मधारयस्थले तु नीलोत्पलमित्यादावभेदसंबन्धेन नीलपदार्थ उत्पलपदार्थे प्रकारस्तत्र [1] च न लक्षणा, अत[2]एव निषादस्थपतिं याजयेदित्यत्र न तत्पुरुषो लक्षणापत्तेः किंतु कर्मधारयो लक्षणाभावात् । नच निषादस्य सङ्करजातिविशेषस्य वेदानधिकाराद् याजनासंभव इति वाच्यम् । निषादस्य विद्याप्रयुक्ते[3]स्तत एव कल्पनात् । लाघवेन मुख्यार्थस्यान्वये तदनु[4]पपत्त्या कल्पना[5]याः फल-

दिनकरी ।

त्रादिशब्दस्मरणेनैव शाब्दबोधान्न लक्षणेत्यन्ये । एवमन्यत्रापीति । पुमान्स्त्रियेत्यनेन यत्रैकशेषस्तत्र दम्पती पूजाप्रकरणे ब्राह्मणावानयेत्यादौ शिवौ नमस्कुर्यादित्यादौ भ्रातरौ पुत्रावित्यत्रापि प्रमाणान्तरेण स्त्रीपरत्वज्ञाने भ्रातृपुत्रौ स्वसृदुहितृभ्यामिति विरूपैकशेषाद् मातृपदे भ्रातृस्वस्रोः पुत्रपदे च पुत्रदुहित्रोर्लक्षणेत्यर्थः । न लक्षणेति । बहुत्वान्वययोग्यानेकोपस्थितेः शक्तित एव संभवादिति भावः । न तत्पुरुष इति । स्वीक्रियत इति शेषः । वेदानधिकारादिति । स्त्रीशूद्रौ नाधीयातामित्यनेन निषेधादिति भावः । याजनासंभव इति । अध्ययनविधिसिद्धज्ञानाभावादिति भावः । तत एवेति । श्रुतिबोधितयाजनानुपपत्त्यैवेत्यर्थः । ननु निषादस्य विद्याकल्पने गौरवमत आह— लाघवेनेति । ननु स्त्रीशूद्रौ नाधीयातामिति श्रुतेरप्रामाण्यापत्तिभिया लाघवमकिंचित्करं शूद्रपदस्य निषादेतरशूद्रपरत्वे निषादस्य वेदान्तराध्ययनप्रसङ्गः अध्ययनपदस्य यागोपयुक्ताध्ययनेतराध्ययनपरत्वे च शूद्रान्तरस्यापि यागोपयुक्ताध्ययनप्रसङ्ग इति चेन्न । विशेषतः प्राप्ताध्ययनेतराध्ययनपरत्वादध्ययनपदस्य तेन निषादस्य यागोपयुक्ताध्ययनेतरा-

---

१ स्वारसिकलक्षणा नेति भावः । तेन नीलोत्पलमित्यत्र नीलरूपाश्रये नीलपदस्य निरूढलक्षणासत्त्वेपि नासंगतिः. २ अतएव लक्षणापत्तिरूपदोषकथनादेव. ३ निषादस्थपतिं याजयेदितिश्रुतिबलादेव. ४ मुख्यार्थान्वयानुपपत्त्या. ५ विद्याप्रयुक्तिकल्पनायाः.

मुखगौरवतयाऽदोषत्वादिति । उपकुम्भमर्धपिप्पलीत्यादौ परपदे तत्संबन्धिनि लक्षणा पूर्वपदार्थप्रधानतया चान्वयबोध इति, इत्थं च समासे न क्वापि शक्तिः पदशक्त्यैव निर्वाहादिति । आसत्ति-

दिनकरी ।

ध्ययननिषेधः शूद्रान्तरस्य त्वध्ययनमात्रनिषेधः सिध्यतीति । **अदोषत्वादिति ।** ननु लक्षणाकल्पनेऽपि न दोषः शक्यसंबन्धरूपलक्षणायाः क्लृप्तत्वात् । नच शाब्दबोधं प्रति लक्षणाज्ञानस्य हेतुत्वकल्पनमधिकमिति वाच्यम् । निषादानां स्थपतिरिति व्युत्पत्त्या निषादसंबन्ध्यभिन्नस्थपत्यनुभवस्य लौकिकवाक्ये क्लृप्तत्वात् तदनुरोधेन लक्षणाज्ञानहेतुत्वस्य सर्वसिद्धत्वेन वेदेऽधिकस्याकल्पनादिति चेन्न । शक्यसंबन्धरूपलक्षणाज्ञानस्य शक्तिज्ञानं विनाऽसंभवेन शक्तिज्ञानस्य तत्रोभयसिद्धतया भवन्मते वैदिकवाक्यजन्यशाब्दबोधात् पूर्वं लक्षणाज्ञानव्यक्तिकल्पनागौरवस्य वज्रलेपत्वादिति । **उपकुम्भमर्धपिप्पलीत्यादाविति ।** अत्र कुम्भस्य समीपमित्यस्य पदविग्रहः । अव्ययीभावस्य नित्यसमासत्वात् । **पूर्वपदार्थप्रधानतयेति ।** कुम्भपदलक्षितस्य कुम्भसंबन्धिन उपपदार्थसमीपेऽभेदान्वयात् कुम्भसंबन्ध्यभिन्नसमीपमित्युपपदार्थविशेष्यकोऽन्वयबोध इत्यर्थः । केचित्तु उपपदार्थः सामीप्यं नतु समीपम् । समीपे उपपदलक्षणास्वीकारे तु पदद्वयलक्षणापेक्षया कुम्भपदस्यैव कुम्भसमीपे लक्षणा उपपदं तात्पर्यग्राहकं कुम्भसमीपमिति चान्वयबोध इत्याहुः । अत्र यद्यप्यर्धपिप्पलीति तत्पुरुषे शक्तिनिराकरणं पुनरुक्तं पूर्वं तत्पुरुषे तन्निरासात् तथापि पूर्वमुत्तरपदार्थप्रधानराजपुरुषादौ तन्निराकरणं पूर्वपदलक्षणया इह च पूर्वपदार्थप्रधानेऽर्धपिप्पलीत्यादितत्पुरुषे उत्तरपदलक्षणया तन्निराकरणमिति भेदादपौनरुक्त्यमिति ध्येयम् । वैयाकरणमतं दूषयति—**इत्थंचेति । पदशक्त्यैवेति ।** समासघटकीभूतपदशक्तिलक्षणाभ्यामित्यर्थः । आसत्तिर्योग्यताकाङ्क्षेति मूलादासत्तेः स्वरूपसत्या एव कारणत्वं लभ्यते नतु योग्यताज्ञानादिवदासत्तिज्ञानस्य ज्ञानपदस्य

---

१ कुम्भपदे पिप्पलीपदे च.

रित्यादि । आसत्तिज्ञानं योग्यताज्ञानमाकाङ्क्षाज्ञानं तात्पर्यज्ञानं च शाब्दबोधे कारणम् । आसत्तिपदार्थमाह—**संनिधानंत्विति।** यत्पदार्थस्य यत्पदार्थेनान्वयोऽपेक्षितस्तयोरव्यवधानेनोपस्थितिः कारणम् । तेन गिरिर्भुक्तमग्निमान् देवदत्तेनेत्यादौ न शाब्दबोधः, नीलो घटो द्रव्यं घट इत्यादावासत्तिभ्रमाच्छाब्दबोधः। आसत्ति-

दिनकरी।

समासघटकत्वेन समासाघटकासत्तिपदार्थेनानन्वयात् स्वरूपसत्याश्चासत्तेः कारणत्वं न संभवति गिरिर्भुक्तमित्यादौ गिरिपदाग्निमत्पदयोरव्यवधानभ्रमेण शाब्दबोधोदयेन व्यभिचारादतो मूलस्थमासत्तिपदमासत्तिज्ञानपरतया व्याचष्टे—**आसत्तिज्ञानमिति** । आसत्तियोग्यतेति विसर्गशून्यपाठस्तु ऋजुरेव । ननु संनिधानं तु पदस्यासत्तिरुच्यते इति मूलोक्तस्यासत्तिलक्षणस्य गिरिर्भुक्तमित्यत्रातिव्याप्तिः तत्रापि गिरिपदभुक्तपदयोरव्यवधानसत्त्वादतो व्याचष्टे—**यत्पदार्थेति** । अपेक्षितस्तात्पर्यविषयः। **तयोरिति।** तयोः पदयोरित्यर्थः । तादृशपदयोरव्यवधानमासत्तिस्तदुपस्थितिः कारणमित्यर्थः। तथाच गिरिपदार्थभुक्तपदार्थयोरन्वयो न तात्पर्यविषयोऽपितु गिरिपदार्थाग्निमत्पदार्थयोरेवेति तयोरव्यवधानाभावान्नातिव्याप्तिरिति भावः । **तेन** एतादृशयत्तत्पदगर्भासत्तिनिर्वचनेन। **ननु** नीलो घटो द्रव्यं पट इत्यत्र नीलपदार्थपटपदार्थयोर्यत्रान्वयो वक्तुस्तात्पर्यविषयो नतु नीलपदार्थघटपदार्थयोस्तत्र नीलपदघटपदयोरासत्तिर्न स्यात् तत्तदर्थान्वयस्य तात्पर्यविषयत्वाभावात् अतस्तत्रेष्टापत्तिमाह—**नीलो घट इत्यादिना** । तर्हि तत्र नीलो घट इति कथं शाब्दबोध इत्यत आह—**भ्रमाच्छाब्दबोध इति** । तथाच भ्रमाच्छाब्दबोधमात्रं नतु तत्रासत्तिरिति भावः । **ननु** तत्र यद्यासत्तिभ्रमस्तदा शाब्दबोधो भ्रमात्मकः स्यात्। नचेष्टापत्तिः घटे नीलस्य सत्त्वेन विषयबाधाभावादासत्तिभ्रमाच्छाब्दप्रमाङ्गीकारे चासत्तिभ्रमाच्छाब्दभ्रम इति प्राचीनगाथाविरोध इत्यत आह—**आसत्तिभ्रमेणेति। न क्षतिरिति।** आसत्तिभ्रमस्य न शाब्दभ्रमप्रयोजकत्वं किंतु

भ्रमाच्छाब्दभ्रमाभावेऽपि न क्षतिः । ननु यत्र छत्री कुण्डली वासस्वी देवदत्त इत्युक्तं तत्रोत्तरपदस्मरणेन पूर्वपदस्मरणस्य नाशादव्यवधानेन तत्तत्पदस्मरणासंभव इति चेन्न । प्रत्येकपदानुभवजन्यसंस्कारैश्चरमतावद्विषयकस्मरणस्याव्यवधानेनोत्पत्तेः । नानासंनिकर्षैरेकप्रत्यक्षस्येव नानासंस्कारैरेकस्मरणोत्पत्तेरपि संभवात् । तावत्प-

दिनकरी ।

योग्यताभ्रमस्य आसत्तिभ्रमाच्छाब्दभ्रम इति प्राचीनगाथा तु निर्युक्तिकत्वादश्रद्धेयेति भावः । क्वचित्पुस्तके न शाब्दबोध इत्यनन्तरं नीलो घट इत्यतः पूर्वं तात्पर्यगर्भासत्तिरिति पाठः स च यत इत्यादिपूरणेन यतस्तात्पर्यगर्भात् तात्पर्यविषयीभूतान्वयबोधविषयीभूतार्थबोधकपदान्वयरूपा पूर्वनिरुक्तासत्तिरतो न शाब्दबोध इत्यर्थकतया व्याख्येयः । **पाठान्तरं काल्पनिकमिति ।** नचोक्ताया आसत्तेः श्लोकेऽभावाद्विशेषदर्शनेन पदाव्यवधानभ्रमस्यापि तत्राभावाच्छाब्दबोधो न स्यादिति वाच्यम् । श्लोकादौ योजनावाक्यादेवान्वयबोधोपगमात् । नव्यास्तु उक्तासत्तिर्मौनिश्लोके न संभवति तत्र पदाभावेन पदाव्यवधानासंभवात् उक्तासत्तिज्ञानविलम्बेन शाब्दबोधविलम्बाभावाच्च किंत्वव्यवधानेन वृत्त्या पदजन्यपदार्थोपस्थितिरासत्तिस्तत्राप्यव्यवधानांशो न निवेश्यते शाब्दबोधं प्रति पदजन्यपदार्थोपस्थितेः कारणतया व्यवधानेनैव तत्संभवात् तस्माद्वृत्त्या पदजन्यपदार्थोपस्थितिरासत्तिरित्याहुः । **नन्वव्यव**धानेन पदोपस्थितिः शाब्दबोधे कारणमित्ययुक्तम् अनेकपदघटितवाक्यस्थलेऽव्यवधानेन पदोपस्थित्यसंभवादित्याशङ्कते—**नन्विति**—**अव्यवधानेनोपपत्तेरिति ।** अभेदेऽप्यव्यवधानसंभवादिति भावः । **ननु** तद्विशेष्यकतत्प्रकारकस्मृतिं प्रति तद्विशेष्यकतत्प्रकारकसंस्कारत्वेन जनकत्वात् कथं प्रत्येकपदसंस्कारैर्नानापदविशेष्यकस्मरणं भिन्नविषयकत्वादत आह—**नानासंनिकर्षैरिति । संभवादिति ।** तथाच यथा घटचक्षुःसंयोगस्य घटप्रत्यक्षांशे कारणत्वाभावेऽपि घटचक्षुःसंयोगपटचक्षुः-

---

१ छत्री कुण्डली वासस्वी इत्यादिपदानां ये संस्काराः तावत्संस्कारसहितेत्यर्थः.

दसंस्कारसहितचरमवर्णज्ञानस्योद्बोधकत्वात्। कथमन्यथा नाना-वर्णैरेकपदस्मरणम्, परंतु तावत्पदार्थानां स्मरणादेकदैव खलेक-पोतन्यायात् तावत्पदार्थानां क्रियाकर्मभावेनान्वयबोधरूपः शाब्द-बोधो भवतीति केचित्। "वृद्धा[1] युवानः शिशवः कपोताः खले यथामी युगपत्पतन्ति। तथैव सर्वे युगपत्पदार्थाः परस्परेणान्वयिनो भवन्ति"। अपरे तु "यद्यदाकाङ्क्षितं योग्यं संनिधानं प्रपद्यते। तेन तेनान्वितः स्वार्थः पदैरे-

दिनकरी।

संयोगाभ्यामेकं प्रत्यक्षं तथा तत्तत्पदगोचरसंस्कारस्य भिन्नविषयकत्वां-शेऽजनकत्वेऽपि तत्तत्संस्कारजन्यस्मरणमेकमेव जायते बाधकाभावादिति भावः। **अन्यथा** नानासंस्काराणामेकस्मरणजनकत्वाभावे। **नानावर्णै-रिति**। नानावर्णानां प्रत्येकसंस्कारैरित्यर्थः। एकस्मरणं नानावर्णगोच-रमेकस्मरणं पदस्मरणवदाशुतरविनाशिनां क्रमिकाणां पदजन्यपदार्थो-पस्थितीनामपि मेलनासंभवात् सर्वत्र शाब्दबोधे पदजन्यपदार्थोपस्थितिः समूहालम्बनात्मिकैव कारणम्। एवंच सर्वत्र युगपदेव सकलपदार्थानां विशेष्ये विशेषणमिति न्यायेनैव शाब्दबोधो नतु विशिष्टस्य वैशिष्ट्य-मिति रीत्या तज्जनकविशेषणतावच्छेदकप्रकारकनिर्णयस्य पूर्वमभावा-दिति प्राचीनमतं दर्शयति—**परंत्वित्यादिना**। **एकदैवेति**। ननु घटमानयेत्यादौ प्रथमं घटीया कर्मतेत्येवं बोधस्तदनन्तरं च घटकर्म-कानयनेत्यादिबोध इत्यादिक्रमेणेत्यर्थः। वृद्धा युवान इत्यस्य तदाहुरि-त्यादिः। अत्र वृद्धयुवशिशुभिः कपोतैश्चिरतरचिरसंनिहितकालोक्तानां पदार्थानां साम्यं बोध्यं। केचिदित्यनेन सूचितमस्वरसं प्रकाशयन् मता-न्तरमाह—**परेत्विति**। **यद्यदिति**। स्वार्थाकाङ्क्षितं स्वार्थयोग्यं यद्य-त्सन्निधानं प्रपद्यते स्वार्थोपस्थितिविषयो भवति तेनतेनैवान्वितः स्वार्थः पदैः प्रथममनुभाव्यतेऽनन्तरं च महावाक्यार्थबोध इत्यर्थः। एवंच पूर्वोक्तसमूहालम्बनात्मकं पदार्थस्मरणं विनापि निर्वाह इति भावः।

---

१ खलेकपोतन्यायमाह—वृद्धा इति.

वावगम्यते ।" तथाच खण्डवाक्यार्थबोधानन्तरं तथैव पदार्थस्मृत्या महावाक्यार्थबोध इत्यप्याहुः । एतेन तावद्वर्णाभिव्यङ्ग्यः पदस्फोटो[1]ऽपि निरस्तः । तत्तद्वर्णसंस्कारसहितचरमवर्णोपलम्भेन तद्व्यञ्जकेनैवोपपत्तेरिति । इदं तु बोध्यम् । यत्र[2] द्वारमित्युक्तं तत्र पिधेहीति पदस्य ज्ञानादेव[3] बोधः नतु पिधानादिरूपार्थज्ञानात्

दिनकरी ।

नच घटमानयेत्यादौ चरमपदार्थस्मृतिकाले घटादिपदार्थस्मृतेर्नाशात् समूहालम्बनस्मृतिरावश्यकीति वाच्यम् । तत्र घटस्मरणनाशेऽपि घटीया कर्मतेत्याकारकावान्तरबोधस्यैव पदजन्यपदार्थोपस्थितित्वेन तेनैव घटकर्मकानयनमित्यादिमहावाक्यार्थबोधनिर्वाहात् । नहि पदजन्यपदार्थस्मृतित्वेन शाब्दबोधं प्रति हेतुत्वमपितु शाब्दबोधसाधारणताद्दशोपस्थितित्वेनैवेति । एवंचैतन्मते खण्डवाक्यार्थबोधपूर्वक एव महावाक्यार्थबोधः । अतएव सर्वत्र खण्डवाक्यार्थबोधरूपस्य विशेषणतावच्छेदकप्रकारकनिश्चयस्य पूर्वं सत्त्वाद्विशिष्टस्य वैशिष्ट्यमिति रीत्यैव महावाक्यार्थबोध उत्पद्यत इति यत्र खण्डवाक्यार्थबोधनाशोत्तरं महावाक्यार्थबोधस्तत्रापि खण्डवाक्यार्थसमानाकारं स्मरणं कल्पयित्वा विशिष्टवैशिष्ट्यबोधनिर्वाह इत्याह—**तथैव पदार्थस्मृत्येति** । अत्रेदं बोध्यम्—यत्र खण्डवाक्यार्थबोधानन्तरं चरमपदस्मृतिस्तदुत्तरं तदर्थस्मृतिस्तत्र खण्डवाक्यार्थानुभवस्य नाशात् समूहालम्बनस्मरणमावश्यकम् । एवंच यत्र न विशिष्टवैशिष्ट्यबोधसामग्री तत्र विशेष्ये विशेषणमिति रीत्यैव बोधः यत्र तत्सामग्री तत्र विशिष्टस्य वैशिष्ट्यमिति रीत्येत्यन्यत्र विस्तरः । अवान्तरवाक्यार्थबोधपूर्वकमहावाक्यार्थबोधेऽवान्तरवाक्यार्थस्मरणमेव कारणं नतु समूहालम्बनस्मृतिः । नहि शाब्दबोधे पदजन्यपदार्थोपस्थितिः कारणं लाघवेन पदार्थोपस्थितेरेव हेतुत्वात् अतएव द्वारमित्यादौ न पिधेहीति पदाध्याहारः किंत्वर्थाध्याहार एवेति प्राभाकरमतं दूषयति—

---

१ स्फुटति अर्थोऽस्मादिति स्फोटः. २ द्वारमित्यादौ पिधेहीति अर्थाध्याहारवादिमतनिरासायाह—यत्रेति. ३ तथाच शब्दाध्याहार एवेति भावः.

पदजन्यतत्तत्पदार्थोपस्थितेस्तत्तच्छाब्दबोधे हेतुत्वात्[1] किंच क्रियाकर्मपदानां तेन तेनैव रूपेणाकाङ्क्षितत्वात् तेन क्रियापदं विना कथं बोधः स्यात्[2] तथा पुष्पेभ्य[3] इत्यादौ स्पृहयतीत्यादिपदाध्याहारं विना चतुर्थ्यनुपपत्तेः पदाध्याहार आवश्यकः । योग्यतां निर्वक्ति—

दिनकरी ।

इदंतु बोध्यमित्यादिना । पदजन्येति पदार्थोपस्थितिमात्रस्य हेतुत्वे प्रत्यक्षादिनोपस्थितस्यापि शाब्दबोधापत्तिरिति भावः । ननु प्रत्यक्षोपस्थितिकपटादेः शाब्दबोधाभावस्तात्पर्याभावात्तत्सत्त्वे त्विष्टापत्तिरत आह— किंचेति । तेनैवेति । द्वारं कर्मत्वं पिधानं कृतिरिति वाक्यात् द्वारकर्मकपिधानान्वयबोधानुदयात् द्वारं पिधेहीत्यानुपूर्वीरूपाकाङ्क्षाज्ञानहेतुत्वस्यावश्यं वाच्यतया तादृशाकाङ्क्षाज्ञानार्थं पिधेहीति पदाध्याहार आवश्यक इति भावः । ननु द्वारकर्मकपिधानानुकूलकृतिबोधे आनुपूर्वीविशेषस्य द्वारपदोत्तराम्पदरूपस्य पिधेहीत्याकारस्य वा ज्ञानं कारणमतो न द्वारं कर्मत्वं पिधानं कृतिरित्यस्माच्छाब्दबोधापत्तिः । तथाच द्वारमित्युक्ते पिधेहीति पदस्य नाध्याहारः । नच तादृशानुपूर्व्याः परस्परं व्यभिचारः अव्यवहितोत्तरत्वस्य कार्यतावच्छेदके निवेशात् । नच यत्र द्वारं पिधानं कृतिरिति द्वारकर्मत्वं पिधेहीति चोक्तं तत्रापि द्वारकर्मकपिधानानुकूलकृतेः शाब्दबोधापत्तिरिति वाच्यम् । इष्टापत्तेः प्रत्यक्षानुमानादिनोपस्थितस्येव निराकाङ्क्षपदेनोपस्थितस्यापि बोधे बाधकाभावादत आह—तथा पुष्पेभ्य इति । स्पृहयतीत्यादीत्यादिना क्रुध्यति द्रुह्यति असूयति ईर्ष्यतीत्यादिपरिग्रहः । चतुर्थ्यनुपपत्तेरिति । कर्मत्वार्थकचतुर्थ्याः स्पृहयतियोग एवानुशासनेन बोधनादिति भावः । अत्रेदं चिन्त्यम्—अस्त्वेवं रीत्या क्वचित्पदाध्याहारस्तावतापि तज्जन्योपस्थितित्वेन न शाब्दबोधहेतुत्वं लाघवेन पदार्थोपस्थितित्वस्यैव जनकता-

---

१ पदधर्मिकवृत्तिज्ञानजन्यपदार्थोपस्थितेः. २ अत्रद्वारमित्यादौ पिधेहि इति शब्दाध्याहार इति भावः. ३ 'स्पृहेरीप्सित' इति सूत्रेण चतुर्थी । तथाच स्पृहयतीत्यस्याभावे कथं चतुर्थी अतः शब्दाध्याहारः.

कारणं सन्निधानं तु पदस्यासत्तिरुच्यते ।
पदार्थे तत्र तद्वत्ता योग्यता परिकीर्तिता ॥ ८३ ॥

पदार्थे—इति । एकपदार्थेऽपरपदार्थसंबन्धो योग्यतेत्यर्थः । तज्ज्ञानाभावाच्च[1] वह्निना सिञ्चतीत्यादौ न शाब्दबोधः । नन्वेतस्या योग्यताया ज्ञानं शाब्दबोधात् प्राक् सर्वत्र न संभवति वाक्यार्थस्यापूर्वत्वादिति चेन्न तत्तत्पदार्थस्मरणे सति क्वचित्संशयरूपस्य क्वचिन्निश्चयरूपस्य योग्यताया ज्ञानस्य संभवात् । नव्यास्तु योग्यताज्ञानं न शाब्दबोधहेतुः वह्निना[2] सिञ्चतीत्यादौ सेके वह्निकरणकत्वाभावरूपायोग्यतानिश्चयेन प्रतिबन्धान्न शाब्दबोधः तदभावनि-

दिनकरी ।

वच्छेदकत्वात् तथाच द्वारमित्यादौ कथंचिदुपस्थितस्य पिधानादेर्बोधे बाधकाभावादर्थाध्याहारपक्ष एवोचित इति । मूले पदार्थे तत्र तद्वत्ता योग्यता परिकीर्तितेत्यनेन तत्पदार्थे तत्तत्पदार्थवत्त्वं योग्यतेत्युक्तं तच्चायुक्तं अनुपयुक्तं च । स्वस्मिन् स्वाधिकरणकत्वाभावात् तज्ज्ञानस्य शाब्दबोधे हेतुत्वाभावाच्चेत्यतः प्रथमं तत्पदमेकपदार्थपरं द्वितीयं च तत्पदमपरपदार्थपरमित्यभिप्रायेण व्याचष्टे—**एकपदार्थ इति** । योग्यताज्ञानस्य शाब्दबोधहेतुत्वे मानमाह—**तज्ज्ञानाभावाच्चेति** । **अपूर्वत्वादिति** । सर्वत्र शाब्दबोधात् पूर्वमनिश्चितत्वादित्यर्थः । **क्वचित्संशयस्येति** । संशयनिश्चयसाधारणयोग्यताज्ञानत्वेन हेतुत्वादिति[3] भावः । अतएव निश्चयमपि दर्शयति—**क्वचिदिति । भूतले घट इति** प्रात्यक्षिकनिश्चयोत्तरभाविनि शाब्दबोध इत्यर्थः । **नव्यास्त्विति** । ननु अयोग्यतानिश्चयस्य प्रतिबन्धकत्वे तदभावत्वेन हेतुत्वं वाच्यम् । तदपेक्षया लाघवेन योग्यताज्ञानहेतुत्वस्यैवोचितत्वादत आह—**तदभावनि-**

---

१ योग्यताज्ञानाभावात्. २ तर्हि अयोग्यतानिश्चयकाले कथं न बोध इत्यत आह—प्रतिबन्धादिति । तथाच शाब्दबोधंप्रति अयोग्यतानिश्चयरूपप्रतिबन्धकसद्भावान्न शाब्दबोध इति भावः. ३ तथाच शाब्दबुद्धित्वावच्छिन्नं प्रति योग्यताज्ञानत्वावच्छिन्नं कारणमिति कार्यकारणभावः.

यत्पदेन विना यस्यानन्नुभावकता भवेत् ।
आकाङ्क्षा वक्तुरिच्छा तु तात्पर्यं परिकीर्तितम् ॥ ८४ ॥

श्रयस्य लौकिकसन्निकर्षाजन्यदोषविशेषाजन्यतज्ज्ञानमात्रे प्रतिबन्धकत्वात् शाब्दबोधं प्रत्यपि प्रतिबन्धकत्वं सिद्धं योग्यताज्ञानविलम्बाच्च शाब्दबोधविलम्बोऽसिद्ध इत्याहुः । आकाङ्क्षां निर्वक्ति—यत्पदेनेत्यादि । येन पदेनविना यत्पदस्यान्वयाननुभावकत्वं

दिनकरी ।

श्रयस्येति । बाधनिश्चयकालेऽपि लौकिकसंनिकर्षजन्यतद्विशिष्टबुद्धेरुदयादत आह—**लौकिकसंनिकर्षाजन्येति ।** शङ्खो न पीत इति निश्चयोऽपि पित्तादिदोषवशात् पीतः शङ्ख इति प्रत्यक्षोदयाद् दोषविशेषाजन्येत्युक्तम् । शुक्तौ नेदं रजतमिति ज्ञानोत्तरं दोषजन्यस्येदं रजतमिति भ्रमस्य वारणाय विशेषेति पित्तमण्डूकवसाञ्जनादिदोषेत्यर्थः । **तज्ज्ञानमात्रे** तद्विशिष्टबुद्धिमात्रे । **सिद्धमिति ।** तथा चायोग्यताज्ञानस्य शाब्दबोधं प्रति प्रतिबन्धकत्वस्य क्लृप्तत्वात् तेनैव निर्वाहेऽयोग्यताज्ञानस्यातिरिक्तप्रतिबन्धकत्वं न कल्प्यते इति भावः । ननु यत्र नायोग्यताज्ञानं तत्र शाब्दबोधापत्तिरित्यत आह—**योग्यताज्ञानविलम्बाच्चेति ।** तथाचेष्टापत्तिरिति भावः । आहुरित्यस्वरसः तद्बीजं तु यद्विषयकमनुमित्यादिकं न जातं शाब्दबोध एव जातः तद्विशिष्टबुद्धावयोग्यताज्ञानाभावत्वापेक्षया लाघवेन योग्यताज्ञानत्वेनैव हेतुतासिद्धिः । एवंच यद्विशेषयोरिति व्याप्तिबलाच्छाब्दसामान्ये योग्यताज्ञानत्वेन हेतुतासिद्धिर्दुर्वारेति । एवमिच्छाया उत्तेजकत्वानुरोधेनायोग्यताज्ञानप्रतिबन्धकत्वस्य विशेषे पर्यवसानात् क्लृप्तप्रतिबध्यतावच्छेदकस्यानुमितित्वादेः शाब्दबोधसाधारण्याभावात् शाब्दबोधे त्वयोग्यत्वनिश्चयस्यातिरिक्तप्रतिबन्धकताकल्पने गौरवात् लाघवेन योग्यताज्ञानस्यैव हेतुत्वं युक्तमिति । नच योग्यताज्ञानस्य हेतुत्वेऽप्रामाण्यनिश्चयाभावस्तत्र विशेषणं

---

१ विनापदार्थः अभाववान् अभावान्वयिप्रतियोगित्वं तृतीयार्थः । तथाच यत्पदाभावविशिष्टयत्पदस्य शाब्दबोधाजनकत्वं तत्पदोत्तरतत्पदत्वं आकाङ्क्षेत्यर्थः.

तेन पदेन सह तस्याकाङ्क्षेत्यर्थः । क्रियापदं विना कारकपदं नान्वय-

दिनकरी ।

तदपेक्षयाऽप्रामाण्यज्ञानाभावविशिष्टायोग्यतानिश्चयाभावस्य हेतुत्वे लाघवमिति वाच्यम् । योग्यताज्ञानस्य हेतुत्वे तदभाववति तत्प्रकारकमित्येकविधाप्रामाण्यग्रहाभावनिवेशेन लाघवात् अयोग्यतानिश्चयस्य प्रतिबन्धकत्वे तु तदभावाभाववति तदभावप्रकारकं तद्वति तदभावप्रकारकमिति द्विविधाप्रामाण्यग्रहाभावनिवेशेन प्रतियोगितासंबन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकतदभाववत्यभावे प्रतियोगितासंबन्धेन तत्प्रकारकमित्यप्रामाण्यग्रहाभावनिवेशेन च गौरवाद्बाधनिश्चयस्यैव तदभावव्याप्यतदभावावच्छेदकनिश्चययोः प्रतिबन्धकत्वेनातिगौरवाच्चेति । एवं योग्यताज्ञानस्य शाब्दबोधाजनकत्वे शाब्दसामग्रीकाले योग्यताज्ञानाभावविशिष्टात्वमानसवारणाय तत्र शाब्दसामग्र्याः प्रतिबन्धकत्वं कल्पनीयमिति गौरवात् योग्यताज्ञानस्य शाब्दबोधजनकत्वे तु तत्र योग्यताज्ञानाभावरूपविषयाभावादेव न तादृशमानसमिति तत्र शाब्दसामग्रीप्रतिबन्धकत्वं न कल्प्यते इति लाघवमित्याद्यवसेयम् । **तेन पदेन सह तस्येति** । तत्पदविशिष्टत्वं तत्पदस्येत्यर्थः । घटमानयेत्यत्र घटपदं विना अम्पदस्यान्वयाननुभावकत्वात्[1] घटपदविशिष्टत्वमम्पदे आकाङ्क्षा[2] घटः कर्मत्वमित्यादौ कर्मत्वपदे घटपदवत्त्वं तु नाकाङ्क्षा कर्मत्वपदे घटीया कर्मतेति शाब्दबोधाननुभावकत्वस्य घटपदविरहाप्रयुक्तत्वात् अत्र चाननुभावकत्वं तादृशपदपरिचायकं नत्वाकाङ्क्षास्वरूपान्तर्गतम्[3] । यद्वा अननुभावकत्वमप्याकाङ्क्षास्वरूपान्तर्गतम् शाब्दबोधे तस्य स्वरूपत एवोपयोगस्तेन जनितान्वयबोधकाद्वाक्यान्न पुनरन्वयबोधापत्तिः एकपदे परपदवत्त्वांशश्च ज्ञात एवोपयुज्यते । **तेन** क्रियापदेन । **तस्य** कारकपदस्य । अत्रैकपदेऽपरपदवत्त्वमपरपदाव्यवहितोत्तरत्वं तत्र चाव्यवधानांशस्यासत्त्यैव लाभः । आसत्तेः पदाव्यवधानरूपतायाः पूर्वमुपवर्णि-

---

१ शाब्दबोधाजनकत्वात्. २ घटीयं कर्मत्वमिति बोधजनिकाकाङ्क्षा. ३ तथाच एकपदे अपरपदवत्त्वमेवाकाङ्क्षेति सिद्धम्.

बोधं जनयति तेन तस्याकाङ्क्षा। वस्तुतस्तु क्रियाकारकपदानां संनिधानमासत्त्या चरितार्थं परंतु घटकर्मताबोधं प्रति घटपदोत्तरं द्वितीयारूपाकाङ्क्षाज्ञानं कारणं तेन घटः कर्मत्वमानयनं कृतिरित्यादौ न शाब्दबोधः अयमेति पुत्रो राज्ञः पुरुषोपसार्यतामित्यादौ तु पुत्रेण सह राजपदस्य तात्पर्यग्रहसत्वात्तेनैवान्वयबोधः पुरुषेण सह तात्पर्यग्रहे तु तेन सहान्वयबोधः स्यादेव। तात्पर्यं निर्वक्ति—

दिनकरी।

त्वात् उत्तरत्वं च क्रियाकारकपदयोर्नापेक्षितम्। चैत्रः पचति पचति चैत्र इति वाक्यद्वयादप्यन्वयबोधादतः क्रियाकारकपदयोराकाङ्क्षा नास्त्येव किंतु प्रकृतिप्रत्यययोरेव तत्राप्यव्यवधानांशस्यासत्त्या लाभात् प्रत्यये प्रकृत्युत्तरत्वरूमाकाङ्क्षाज्ञानं कारणमित्याह—**वस्तुतस्त्वित्यादिना।** नन्वयमेति पुत्रो राज्ञ इत्यादावजनितान्वयबोधदशायां राजपदस्य पुत्रपदेनेव पुरुषपदेनाप्याकाङ्क्षासत्त्वाद्राज्ञः पुरुष इत्यन्वयबोधः स्यादत आह—**अयमेतीति**। तथाच राजपदपुरुषपदयोराकाङ्क्षायाः सत्त्वेऽपि तात्पर्याभावान्न तथान्वयबोध इति भावः। **स्यादेवेति**। भवत्येवेत्यर्थः। ननु पुरुषेण पुत्रेण च राजपदस्य तात्पर्यज्ञानेऽपि पुत्रपदराजपदयोरेव यत्रैकवाक्यतानिश्चयः पुरुषपदराजपदयोरेकवाक्यत्वाभावनिश्चयश्च तत्र पुरुषपदेन सह निरुक्ताकाङ्क्षायाः सत्वाद्राज्ञः पुरुष इति बोधापत्तिरिति चेन्न। यत्पदं विनेत्यस्य समभिव्याहृतयत्पदं विनेत्यर्थकतया समभिव्याहारस्याप्याकाङ्क्षाशरीरे प्रवेशात् समभिव्याहारश्चेदंपदमेतत्पदेन सहान्वयं बोधयत्विति पदतात्पर्यं प्रकृते च तज्ज्ञानाभावात्तद्धटिताकाङ्क्षाज्ञानाभाव इति समभिव्याहारस्य नाकाङ्क्षाशरीरे प्रवेशः किंतु स्वातन्त्र्येण तज्ज्ञानं शाब्दबोधे कारणमित्यन्ये। नव्यास्तु अर्थतात्पर्यज्ञानस्य राजपदं पुरुषविषयकराजसंसर्गकप्रतीतीच्छयोच्चरितमित्याकारकज्ञानत्वादिना हेतुत्वादेवातिप्रसङ्गाभावे समभिव्याहारज्ञानस्य हेतुत्वे मानाभावः निरुक्ततात्पर्यनिश्चये पूर्वोक्तसमभिव्याहारस्य पदतात्पर्यरूपस्य संशये व्यतिरेकनिश्चये वा भवत्येव शाब्दबोध इत्याहुरित्यन्यत्र विस्तरः। **इदंतु**

वक्तुरिच्छेति । यदि तात्पर्यज्ञानं कारणं न स्यात् तदा सैन्धवमानयेत्यादौ क्वचिदश्वस्य क्वचिल्लवणस्य बोध इति न स्यात् । नच तात्पर्यग्राहकाणां प्रकरणादीनां शाब्दबोधे कारणत्वमस्त्विति वाच्यं तेषामननुगमात् तात्पर्यज्ञानजनकत्वेन तेषामनुगमे तु तात्पर्यज्ञा-

दिनकरी ।

बोध्यम् । आकाङ्क्षालक्षणे तत्पदं तत्पदज्ञानपरं मौनिश्लोकानुरोधादत एवाध्याहृतपदेनाप्याकाङ्क्षानिर्वाहः । अध्याहारश्चाश्रुतपदानामनुसन्धानं अतएव सर्वापेक्षया जघन्यत्वं तस्य यतः स्वस्थानस्थितस्य पुनरनुसन्धानमावृत्तिः तदीयस्थानान्तरस्थितस्यानुसन्धानमनुषङ्गो दवीयस्थानान्तरस्थितस्यानुसंधानमनुवृत्तिः । इयं च सिंहावलोकितमण्डूकप्लुतिगङ्गास्रोतवत्रिधेति निराकाङ्क्षत्वज्ञानस्य प्रतिबन्धकत्वं न त्वाकाङ्क्षाज्ञानस्य हेतुत्वमिति तु न सत् । तथा सत्याकाङ्क्षाभावतद्व्याप्यतदवच्छेदकधर्मज्ञानानां प्रतिबन्धकत्वे गौरवादित्यलम् । **इत्याकाङ्क्षा** ॥ **वक्तुरिच्छेति** । घटमानयेत्यादौ कर्मत्वविशेष्यकाधेयतासंसर्गकघटप्रकारकप्रतीतीच्छा[३] वक्तुस्तात्पर्यं तादृशेच्छयोच्चरितमिदं वाक्यमित्याकारकं श्रोतुस्तात्पर्यज्ञानं शाब्दबोधे कारणमित्यर्थः । तत्र युक्तिमाह—**सैन्धवेति** । आदिना श्वेतो धावतीत्यादिपरिग्रहः । तत्र कदाचित् श्वेतगुणविशिष्टस्य कदाचित् कुक्कुरादेर्बोधस्य तात्पर्यज्ञाननियम्यत्वात् क्वचिल्लवणस्येति क्वचित्तदुभयोरित्यपि बोध्यम् । **इति न स्यादिति** । इति नियमो न स्यादित्यर्थः । इदमुपलक्षणं तात्पर्यसंशये व्यतिरेकनिश्चये वा शाब्दबोधानुदयाच्छाब्दबोधे तात्पर्यज्ञानं कारणं तत्संशय इति व्याप्तेरित्यपि बोध्यम् । **प्रकरणेति** । आदिना संयोगवियोगसाहचर्यादीनां परिग्रहः । प्रकरणादीनां क्लृप्तनियतपूर्ववर्तिताकत्वेनानन्यथासिद्धित्वमात्रकल्पने लाघवादिति भावः । **अननुगमादिति** । तथाच परस्परजन्यशाब्दबोधे परस्परव्य-

---

१ आदिना विशेषणपरिग्रहः । तथाच सशङ्खचक्रो हरिः इत्यत्र हरिशब्दस्यानेकार्थत्वात् हरिशब्देन कस्य ग्रहणमित्याकाङ्क्षायां निर्णायकं सशङ्खचक्र इति विशेषणम्. २ प्रकरणादीनां ३ द्वितीयान्तघटपदं आधेयतासंबंधेन घटविशिष्टकर्मत्वविषयकशाब्दबोधजनकं भवत्वितीच्छा.

नमेव लाघवात् कारणमस्तु । इत्थंच वेदस्थलेऽपि तात्पर्यज्ञानार्थमीश्वरः कल्प्यते नच तत्राध्यापकतात्पर्यज्ञानं कारणमिति वाच्यम् । सर्गादावध्यापकाभावात् । नच प्रलय एव नास्ति कुत्र सर्गादिरिति वाच्यं प्रलयस्यागमेषु प्रतिपाद्यत्वात् । इत्थंच शुकवाक्येऽपीश्वरीयतात्पर्यज्ञानं कारणं विसंवादिशुकवाक्ये तु शिक्षयितुरेव तात्पर्यज्ञानं कारणं वाच्यम् । अन्येतु नानार्थादौ क्वचिदेव तात्पर्यज्ञानं कारणं तथा च शुकवाक्ये विनैव तात्पर्यज्ञानं शाब्दबोधः वेदे त्वनादिमीमांसापरिशोधिततर्कैरर्थावधारणमित्याहुः ॥ इति शब्दखण्डं समाप्तम् ॥ ४ ॥

दिनकरी।

भिचारेण न हेतुत्वसंभव इति भावः । **इत्थंचेति** । शाब्दबोधत्वावच्छिन्नं प्रति तात्पर्यज्ञानस्य हेतुत्वे चेत्यर्थः । एवमग्रेपि । **प्रलयस्य** कार्यद्रव्यानधिकरणकालविशेषात्मकखण्डप्रलयस्य । **आगमेष्विति** । **"नाहो न रात्रिर्न नभो न भूमिर्नासीत्तमो ज्योतिरभून्न चान्य"** दित्याद्यागमेष्वित्यर्थः । **शुकवाक्ये** विसंवादिशुकवाक्यजन्यबोधेऽपि । **शिक्षयितुरेवेति** । ईश्वरेच्छाया विसंवादित्वाभावादिति भावः । **अन्येत्विति** । कचिदित्यस्य विवरणं **नानार्थादाविति** । गृहीतनानार्थवृत्तिकादावित्यर्थः । तेन गृहीतनानार्थशक्तिकस्य गृहीतनानार्थलक्षणकस्य गृहीतविभिन्नार्थशक्तिलक्षणकस्य च संग्रहः । आदिना एकार्थगृहीतलक्षणकस्य संग्रहः । **मीमांसा** लाघवज्ञानात्मकस्तर्कः । **परिशोधितेति** । सहकृतेत्यर्थः । तर्कोऽनुमानम् । आहुरित्यस्वरसोद्भावनं तद्बीजं तु गृहीतनानार्थवृत्तिकपदजन्यानुभवत्वापेक्षया लाघवेन पदजन्यानुभवत्वस्यैव तात्पर्यज्ञानजन्यतावच्छेदकत्वमुचितमित्यन्यत्राधिकमनुसन्धेयम् । **इति शाब्दपरिच्छेदः समाप्तः ॥ ४ ॥**

स्मरणनिरूपणम् ५

पूर्वमनुभवस्मरणभेदाद्बुद्धेर्द्वैविध्यमुक्तं तत्रानुभवप्रकारा दर्शिताः स्मरणं तु सुगमतया न दर्शितं तत्र[1] हि पूर्वानुभवः कारणम्[2]। अत्र केचित् अनुभवत्वेन न कारणत्वं किंतु ज्ञानत्वेनैव अन्यथा[3] स्मरणोत्तरं स्मरणं न स्यात् समानप्रकारकस्मरणेन पूर्वसंस्कारस्य विनष्टत्वात्। मन्मते[4] तु तेनैव स्मरणेन संस्कारान्तरद्वारा स्मरणान्तरं जन्यत इत्याहुस्तन्न। यत्र समूहालम्बनोत्तरं घटपटादीनां क्रमेण स्मरणमजनिष्ट सकलविषयकस्मरणं तु नाभूत् तत्र फलस्य संस्कारनाशकत्वाभावात् कालस्य रोगस्य वा चरमफलस्य वा संस्कारनाश-

दिनकरी।

सुगमतयेति। सुगमस्य स्वयमप्यूहितुं शक्यतया दुरूह एवादौ सुधियां जिज्ञासोदयादिति भावः। तथा चावसरसङ्गत्याऽनुभवानन्तरं स्मरणनिरूपणमिति भावः। **तत्र हि** स्मरणे हि। **स्मरणं न स्यादिति।** अनुभवस्य नष्टत्वादिति भावः। ननु अनुभवस्य व्यापारद्वारा कारणत्वं तच्च कार्याव्यवहितपूर्वक्षणवृत्तिस्वस्वव्यापारान्यतरकत्वं तच्चानुभवनाशेऽपि तज्जन्यसंस्कारस्य सत्त्वान्निराबाधमत आह—**समानप्रकारकेति। विनष्टत्वादिति।** तथाच तादृशमपि कारणत्वमनुभवे न संभवतीति भावः। तेनैव संस्कारनाशकेन समानप्रकारकस्मरणेनैव न **संस्कारान्तरद्वारेति।** स्मरणस्य तृतीयक्षणे नाशेन स्वरूपतो हेतुत्वासंभवादिति भावः। फलस्य प्रत्येकविषयकक्रमिकस्मरणरूपस्य। संस्कारनाशकत्वाभावादिति, समानप्रकारकत्वाभावादिति भावः। **कालस्य रोगस्य वेति।** अन्यथा उक्तसमूहावलम्बनसंस्कारस्यानाशप्रसङ्गादिति भावः। नचेष्टापत्तिः जन्यभावत्वेन विनाशित्वनियमात्। ननु कालादेः कालत्वादिना नाशकत्वे संस्कारमात्रस्य क्षणिकत्वापत्तिस्तद्व्यक्तित्वेन तथात्वे गौरवमत आह—**चरमफलस्य वेति।** चरमफले वैजात्यं कल्पयित्वा

---

१ स्मरणे. २ तथाच स्मृतित्वावच्छिन्नं प्रति ज्ञानत्वावच्छिन्नं कारणमिति कार्यकारणभावः. ३ स्मृतित्वावच्छिन्नंप्रति ज्ञानत्वावच्छिन्नं कारणमिति कार्यकारणभावास्वीकारे. ४ स्मृतिं प्रति ज्ञानं कारणमिति मते.

कत्वं वाच्यम् । तथाच न क्रमिकस्मरणानुपपत्तिः । नच पुनः पुनः स्मरणाद् दृढतरसंस्कारानुपपत्तिरिति वाच्यम् । झटित्युद्बोधकसमवधानस्य दार्ढ्यपदार्थत्वात् । नच विनिगमनाविरहा[1]देव ज्ञानत्वेनापि जनकत्वं स्यादिति वाच्यम् । विशेष[2]धर्मेण व्यभिचाराज्ञाने सामान्य[3]धर्मेणान्यथासिद्धत्वात् कथमन्यथा दण्डस्य भ्रमिद्वारा द्रव्यत्वेन रूपेण न कारणत्वम् । नचान्तरालिकस्म[4]रणानां संस्कारनाशकत्वसंशयाद्व्यभिचारसंशय इति वाच्यम् । अनन्तसंस्कारतन्नाशकल्पनापेक्षया चरमस्मरणस्यैव संस्कारनाशकत्वकल्पनेन व्यभिचारसंशयाभावात् ॥

इति स्मृतिप्रक्रिया ॥ ५ ॥

दिनकरी ।

तेन रूपेण नाशकत्वं वाच्यमिति भावः । न क्रमिकेति न स्मरणोत्तरस्मरणमित्यर्थः । **दार्ढ्यपदार्थत्वादिति** । तथाच पुनःपुनः स्मरणान्न दृढतरसंस्कारोत्पत्तिः किंतु विद्यमानसंस्कारस्यैव पुनःपुनः स्मरणेन झटित्युद्बोधकसमवधानं जायते उद्बुद्धाच्च तस्मात् स्मरणान्तरमिति भावः । **व्यभिचारसंशय इति** । अनुभवत्वेन हेतुत्वे व्यभिचारसंशय इत्यर्थः । तथाच न विशेषधर्मेण व्यभिचारज्ञानमिति भावः । **व्यभिचारसंशयाभावादिति** । सकृदनुभूतस्थले संस्कारनाशकचरमस्मृतेस्तदानीमभावेन संस्कारनाशाभावादनुभवत्वेन हेतुत्वेऽपि न व्यभिचारसंदेह इति भावः । यद्यप्यनन्तसंस्कारतन्नाशकल्पनागौरवस्य फलमुखत्वेन न दोषत्वम् अन्यथा विशिष्टज्ञानकल्पनागौरवभियानुमितिं प्रति विशिष्टज्ञानत्वेन हेतुताविलयप्रसङ्गात् तथापि ज्ञानत्वेन हेतुत्वे उपेक्षात्मकतत्तत्स्मृतिव्यक्तिभेदस्य कारणतावच्छेदककोटिनिवेशेन गौरवमनुभवत्वेन स्मृतिहेतुत्वे तु तत्तत्स्मृतिव्यक्तिभेदानिवेशे लाघवमिति लाघवज्ञानरूपोत्तेजकसत्त्वाद्व्यभिचारशङ्काऽकिंचित्करीत्यत्र तात्पर्यम् । **इति स्मरणनिरूपणम् ॥५॥**

---

१ स्मृतिंप्रति ज्ञानत्वावच्छिन्नं कारणं अनुभवत्वावच्छिन्नं वा कारणमित्यत्र विनिगमकाभावात्. २ अनुभवत्वेन. ३ ज्ञानत्वेन. ४ अवान्तरस्मरणानाम्.

मनोनिरूपणम् ६

साक्षात्कारे सुखादीनां करणं मन उच्यते ।
अयौगपद्याज्ज्ञानानां तस्याणुत्वमिहोच्यते ॥ ८५ ॥

इदानीं क्रमप्राप्तं मनो निरूपयितुमाह—**साक्षात्कार इति ।** एतेन मनसि प्रमाणं दर्शितम् । तथाहि सुखसाक्षात्कारः सकरणकः जन्यसाक्षात्कारत्वात् चाक्षुषसाक्षात्कारवदित्यनुमानेन मनसः करणत्वसिद्धिः । नचैवं दुःखादि साक्षात्काराणामपि करणान्तराणि स्युरिति वाच्यम् । लाघवादेकस्यैव सकलसाक्षात्कारकरणतया सिद्धेः एवं सुखादीनामसमवायिकारणसंयोगाश्रयतया मनसः सिद्धिर्बोद्धव्या । तत्र मनसोऽणुत्वे प्रमाणमाह—**अयौगपद्यादिति ।** ज्ञानानां चाक्षुषरासनादीनां[1]मयौगपद्यमेककालोत्पत्तिर्नास्तीत्यनुभवसिद्धम् । तत्र नानेन्द्रियाणां सत्यपि विषयसन्निधाने यत्संबन्धा[2]देकेन्द्रियेण ज्ञानं जन्यते यद[3]संबन्धाच्च परै[4]र्ज्ञानं नोत्पाद्यते तन्मनसो विभुत्वे चासंनिधानं न संभवतीति न विभु मनः । नच तदानीमदृष्टविशेषोद्बोधकविलम्बादेव तज्ज्ञानविलम्ब इति वाच्यम् । तथा सति चक्षुरादीनामप्यकल्पनापत्तेः । नच दीर्घशष्कुलीभक्षणादौ नानावधानभाजां च कथमेकदानेकेन्द्रियजन्यज्ञानमिति वाच्यम् । म-

दिनकरी ।

जन्यसाक्षात्कारत्वादिति । ईश्वरीयसाक्षात्कारे व्यभिचारवारणाय जन्येति । नन्वतिलाघवात्त्वगिन्द्रियस्य प्राणस्य वा करणत्वमस्त्वत आह—**एवमिति । असमवायिकारणसंयोगाश्रयतयेति ।** भावकार्यस्य सा समवायिकारणकत्वनियमादिति भावः । **तन्मनसो विभुत्वे चेति ।** तदसंनिधानं मनसो विभुत्वे न संभवतीत्यर्थः । **तथा सतीति ।** दृष्टसामग्रीसत्त्वेऽप्यदृष्टविलम्बात्कार्यविलम्बाङ्गीकार इत्यर्थः । **चक्षुरादीनामपीति ।** चाक्षुषतद्विरहयोरदृष्टतद्विरहाभ्यामुपपत्तेरिति भावः ।

---

१ आदिना त्वाचादिपरिग्रहः. २ यस्य मनसः संबन्धात्. ३ यस्य मनसः असंबन्धात्. ४ अन्येन्द्रियैः.

नसोऽतिलाघवाद् झटिति नानेन्द्रियसंबन्धान्नानाज्ञानोत्पत्तेः उत्पलशतपत्रभेदादिव यौगपद्यप्रत्ययस्य भ्रान्तत्वात् । नच मनसः सङ्कोचविकासशालित्वादुभयोपपत्तिरिति वाच्यम् । नानावयवतन्नाशादिकल्पने गौरवाल्लाघवान्निरवयवस्याणुरूपस्यैव मनसः कल्पनादिति संक्षेपः ॥ इति द्रव्यपदार्थो व्याख्यातः ॥

दिनकरी।

भ्रान्तत्वादिति । अव्यवहितकालोत्पत्तिकत्वस्य दोषत्वादिति भावः । **उभयोपपत्तिरिति ।** मनसः संकोचे एकेन्द्रियमात्रसंबन्धादेकमेव ज्ञानं विकासे तु नानेन्द्रियैर्मनसः संबन्धाद्युगपन्नानाज्ञानानामुपपत्तिरिति भावः । यद्यपि नानेन्द्रियैर्मनःसंनिकर्षकाले चाक्षुषाद्युत्पत्तिकाले रासनाद्यनुत्पादस्य रासनादिकं प्रति चाक्षुषसामग्र्याः प्रतिबन्धकत्वेनैवोपपत्तेर्मनसो विभुत्वेऽपि बाधकाभावस्तथापि तथा प्रतिबन्धकत्वे गौरवमित्यभिप्रायः । नच त्वङ्मनोयोगस्य ज्ञानमात्रहेतुत्वाच्चाक्षुषसामग्रीकाले स्पार्शनसामग्र्या नियमतः सत्त्वात्स्पार्शनापत्तिर्मनसोऽणुत्वपक्षेऽपि दुर्वारैवेति वाच्यम् । अनन्यगत्या स्पार्शनं प्रति चाक्षुषादिसामग्र्याः प्रतिबन्धकत्वस्वीकारादेवमपि रासनादिप्रत्यक्षे चाक्षुषादिसामग्रीप्रतिबन्धकत्वाकल्पनप्रयुक्तलाघवस्याणुत्वपक्षे निष्प्रत्यूहत्वात्। यद्वा ज्ञानसामान्यं प्रति त्वङ्मनःसंयोगस्याहेतुत्वमित्यभिप्रायः । अतएव तदसंबन्धात्त्वगादिभिः परैर्ज्ञानं नोत्पाद्यते इति उक्तं प्राक् । यथाच त्वङ्मनोयोगस्य ज्ञानसामान्यं प्रत्यजनकत्वेऽपि सुषुप्तौ ज्ञानानुत्पादनिर्वाहस्तथोपपादितमधस्तात् । एवं मनसो विभुत्वे आत्ममनःसंयोगानुपपत्तिरात्ममनसोः कर्माभावेन कर्मजन्यसंयोगस्य विभुत्ववादिमतेऽसंभवादजन्यसंयोगे मानाभावात् । यदपि भौतिका एव परमाणवो मनांसि अनन्तधर्मिणामतिरिक्तायाश्च जातेः कल्पनामपेक्ष्य क्लृप्तानामेव धर्मिणां तद्रूपेण हेतुत्वस्य युक्तत्वात् नियमस्त्वदृष्टोपग्रहादिति नव्यैरुक्तं तदपि न । यत्संयोगव्यतिरेकात् सुषुप्तिकाले कार्यानुत्पादस्तस्य मनसोऽवश्यमङ्गीकरणीयत्वात् । नच कालविशेषस्य प्रतिबन्धकत्वादेव सुषुप्तिकाले कार्यानुत्पाद इति

गुणनिरूपणम् ७

अथ द्रव्याश्रिता ज्ञेया निर्गुणा निष्क्रिया गुणाः।

द्रव्यं निरूप्य गुणान् निरूपयति—अथेत्यादिना॥ गुणत्वजातौ किं मानमिति चेत् द्रव्यकर्मभिन्ने सामान्यवति या कारणता सा किंचिद्धर्मावच्छिन्ना निरवच्छिन्नकारणताया असंभवात्। नहि रूपत्वादिकं सत्ता वा तत्रावच्छेदिका न्यूनाधिकदेशवृत्तित्वादतश्चतुर्विंशत्यनुगतं किंचिद्वाच्यं तदेव गुणत्वमिति। द्रव्याश्रिता इति।

दिनकरी।

वाच्यम्। अनन्तानां कालविशेषाणां प्रतिबन्धकत्वे गौरवात्। नचोदासीनमनःसंयोगस्य सुषुप्तिप्राक्काले सत्वादापत्तिस्तदवस्थैवेत्यदृष्टविशेषाकृष्टं मन एव ज्ञानादिहेतुत्वेन वक्तव्यं तदपेक्षया चादृष्टविशेषाकृष्टभौतिकपरमाणूनामेव तद्धेतुत्वमुचितमिति वाच्यम्। तस्य भौतिकत्वे पृथिवीत्वं जलत्वादिकं वेत्यत्र विनिगमकाभावादुभयकल्पने च जातिसाङ्कर्यं तदेतदभिप्रेत्योक्तं—**संक्षेप इति**। इति द्रव्यपदार्थव्याख्यानम्।

अवसरसङ्गतिमभिप्रेत्याह—**द्रव्यं निरूप्येति**। तस्मिन्निरूपिते प्रतिबन्धकीभूतजिज्ञासानिवृत्तेरिति भावः। इति चेदिदमिति पाठः। ननु रूपत्वस्य सत्ताया वा गुणनिष्ठकारणतावच्छेदकत्वं स्यादित्याशङ्क्याह—**नहीति**। रूपत्वादीत्यादिना रसत्वादिपरिग्रहः। यद्यपि गुणत्वजातौ प्रत्यक्षमेव प्रमाणं रूपादिषु संयुक्तसमवेतसमवायेन गुणत्वप्रत्यक्षसंभवात्तथाप्यतीन्द्रियरूपादौ तत्प्रत्यक्षासंभवेन तत्साधारण्यं गुणत्वस्य न घटत इत्यनुमानं प्रदर्शितम्। नच रूपत्वादिना साङ्कर्यभियातीन्द्रियरूपादौ गुणत्वसिद्धिः गुरुत्वादौ तु धर्मिग्राहकमानेन तत्सिद्धिरित्यनुमानप्रदर्शनं व्यर्थमिति वाच्यं रूपादावप्यापामरसाधारणगुण इति प्रत्यक्षस्याप्रसिद्धेः। इदमत्र बोध्यम्। सकलगुणसाधारणी एका कारणता नास्त्येवेति कथं तदवच्छेदकतया गुणत्वजातिसिद्धिः। नच चतुर्विंशतिगुणेषु प्रत्येकं याः

---

१ द्रव्यनिरूपणोत्तरकालीनद्रव्यनिरूपणसमानकर्तृकगुणकर्मकनिरूपणानुकूलकृतिमान् ग्रन्थकार इति वाक्यार्थः.

यद्यपि द्रव्याश्रितत्वं न लक्षणं कर्मादावतिव्याप्तेः तथापि द्रव्यत्व-व्यापकतावच्छेदकसत्ताभिन्नजातिमत्त्वं तदर्थः । भवति हि गुणत्वं द्रव्यत्वव्यापकतावच्छेदकं तद्वत्ता च गुणानामिति । द्रव्यत्वं कर्मत्वं वा न द्रव्यत्वव्यापकतावच्छेदकं गगनादौ द्रव्यकर्मणोरभावात् द्र-व्यत्वत्वं सामान्यत्वादिकं वा न जातिरिति तद्व्युदासः । निर्गुणा इति । यद्यपि निर्गुणत्वं कर्मादावपि तथापि सामान्यवत्त्वे सति कर्मान्यत्वे च सति निर्गुणत्वं बोध्यम् । जात्यादीनां न सामान्यवत्त्वं कर्मणो न कर्मान्यत्वं द्रव्यस्य न निर्गुणत्वमिति तत्र नातिव्याप्तिः । निष्क्रिया इति स्वरूपकथनं नतु लक्षणं गगनादावतिव्याप्तेः ।

दिनकरी ।

कारणतास्तासामिव पक्षतया तादृशसकलकारणतावच्छेदकतया गुणत्व-जातिसिद्धिरिति वाच्यम् । तथा सति द्रव्यकर्मरूपभिन्नसामान्यवति या कारणता सा किंचिद्धर्मावच्छिन्नेत्यनुमानेन रूपभिन्नत्रयोविंशतिगुणसा-धारणवैजात्यस्यापि सिद्धिप्रसङ्गात् पारिमाण्डल्यस्य क्वाप्यकारणतया गुणत्वस्याप्यतिप्रसक्ततयानवच्छेदकत्वाच्चेत्यन्यत्र विस्तरः । **कर्मादाव-तिव्याप्तेरिति** । आदिना सामान्यपरिग्रहः । लक्ष्ये लक्षणसत्त्वं प्रति-पादयति—**भवति हीति** । द्रव्यत्वव्यापकतावच्छेदकेत्यस्य फलमाह—**द्रव्यत्वमिति** । जातिपदस्य कृत्यमाह—**द्रव्यत्वत्वमिति** । स-त्तारूपजातिमादाय द्रव्यादावतिव्याप्तिवारणाय—**सत्ताभिन्नेति** । त-थापि सामान्यवत्त्वेसतीति सत्यन्तयोर्विशेष्यस्य च फलमाह—**जात्या-दीनामिति** । तत्र तेषु । **गगनादावतिव्याप्तेरिति** । आदिना कालादि-परिग्रहः । यथाश्रुते चैतत् सामान्यवत्त्वे सति कर्मान्यत्वे च सति कर्म-वदवृत्तिपदार्थविभाजकोपाधिमत्त्वेऽतिव्याप्तेरभावात् । वेगेन स्थितिस्था-पकोऽप्युपलक्षणीय इति पाठः । वेगपदस्य भावनान्यसंस्कारपरत्वादिति भावः । इदमुपलक्षणं वेगाश्चेत्यत्र चकारेणानुक्तसमुच्चायकेन गुरुत्वस्यापि संग्रहात् । ननु मूर्तगुणत्वं मूर्तवृत्तिगुणत्वं तच्च संख्यादावतिव्याप्तमत

१ द्रव्यत्वाधिकरणं गगनं तद्वृत्त्यभावप्रतियोगितानवच्छेदकत्वस्य द्रव्यत्वे कर्मत्वे वाऽभावादिति भावः.

रूपं रसः स्पर्शगन्धौ परत्वमपरत्वकम् ॥ ८६ ॥
द्रवत्वं स्नेहवेगाश्च मता मूर्तगुणा अमी।
धर्माधर्मौ भावना च शब्दो बुद्ध्यादयोऽपि च ॥ ८७ ॥
एतेऽमूर्तगुणाः सर्वे विद्वद्भिः परिकीर्तिताः।

रूपमिति । वेगा इति । वेगेन स्थितिस्थापकोप्युपलक्षणीयः। **मूर्तगुणा इति।** अमूर्तेषु न वर्तन्त इत्यर्थः। लक्षणं तु तावदन्यान्यत्वमेवमग्रेऽपि ॥ **अमूर्तगुणा इति।** मूर्तेषु न वर्तन्त इत्यर्थः ॥

दिनकरी।

आह—**अमूर्तेष्विति।** तथा चामूर्तावृत्तिगुणत्वं प्रदर्शितगुणानां साधर्म्यमित्यर्थः। नचैतदपि मूर्तमात्रवृत्तिसंख्यायामतिव्याप्तमिति वाच्यम्। अमूर्तगुणवृत्तिसंस्कारत्वान्यगुणत्वव्याप्यजातिशून्यगुणत्वस्य मूर्तत्वव्याप्यतावच्छेदकगुणवृत्तिजातिमत्त्वस्य वा विवक्षितत्वात्। अत्र चाद्ये शून्यान्तेन संख्यादेर्बुद्ध्यादेश्च व्युदासः। वेगस्थितिस्थापकोपसंग्रहाय संस्कारत्वान्येति द्वितीयेऽवच्छेदकान्तेन संख्यात्वादेर्वृत्तित्वान्तेन कर्मत्वादेर्व्युदासः। मूले एतेऽमूर्तगुणा इत्यत्राकारप्रश्लेषो बोध्यः। ननु धर्मेत्यादिमूलेनैतेषाममूर्तवृत्तिगुणत्वं साधर्म्यमुक्तम् तत्संख्यादावतिव्याप्तमत आह—**मूर्तेष्विति।** मूर्तावृत्तिगुणत्वमेव तेषां साधर्म्यमित्यर्थः। नच तथाप्यमूर्तमात्रवृत्तिसंख्यादावतिव्याप्तिरिति वाच्यम्। मूर्तगुणवृत्तिसंस्कारत्वान्यगुणत्वव्याप्यजातिशून्यगुणत्वस्य[1] मूर्तत्वाभावव्याप्यतावच्छेदकपरिमाणावृत्तिजातिमत्त्वस्य[2] वा विवक्षितत्वात्। आद्ये शून्यान्तेन संख्यादिरूपादिव्युदासः सत्तामादायासंभववारणाय गुणत्वव्याप्येति। कर्मण्यतिव्याप्तिवारणाय विशेष्यीभूतगुणत्वस्य निवेशः। द्वितीये परममहत्त्वत्वजातिमादायातिव्याप्तिवारणाय परिमाणावृत्तीति। ननूभयेषां गुणा इति मूलेन संख्यादिपञ्चानामुभयवृत्तिगुणत्वं साधर्म्यमुक्तम् तच रूपादावतिव्याप्तमत उभयपदं मूर्तामूर्तपरतया व्याचष्टे—

---

१ रूपादीनाम्. २ मूर्तत्वाभाववदवृत्तितावच्छेदकमित्यर्थः.

संख्यादयो विभागान्ता उभयेषां गुणा मताः ॥ ८८ ॥
संयोगश्च विभागश्च संख्या द्वित्वादिकास्तथा ।
द्विपृथक्त्वादयस्तद्वदेतेऽनेकाश्रिता गुणाः ॥ ८९ ॥
अतः शेषगुणाः सर्वे मता एकैकवृत्तयः ।
बुद्ध्यादिषट्कं स्पर्शान्ताः स्नेहः सांसिद्धिको द्रवः ॥ ९० ॥

उभयेषामिति । मूर्तामूर्तगुणा इत्यर्थः ॥ अनेकाश्रिता इति । संयोगविभागद्वित्वादीनि द्विवृत्तीनि त्रित्वचतुष्ट्वादिकं त्रिचतुरादिवृत्तीति बोध्यम् । **अत इति ।** रूपरसगन्धस्पर्शैकत्वपरिमाणैकपृथक्त्वपरत्वापरत्वबुद्धिसुखदुःखेच्छाद्वेषप्रयत्नगुरुत्वद्रवत्वस्नेहसंस्काराहृष्टशब्दा इत्यर्थः । **बुद्ध्यादीति ।** बुद्धिसुखदुःखेच्छाद्वेषप्रयत्ना इत्यर्थः । **स्पर्शान्ताः** रूपरसगन्धस्पर्शा इत्यर्थः । **द्रवो** द्रवत्वम् । **वैशेषिकाः** विशेषा एव वैशेषिकाः स्वार्थे ठक्[1] । **विशेषगुणा इत्यर्थः ॥**

दिनकरी ।

मूर्तामूर्तेति । नच मूर्तमात्रवृत्तिसंख्यादावव्याप्तमिति वाच्यम् । कालवृत्तिवृत्तिगुणत्वव्याप्यजातिमत्त्वस्य द्रव्यत्वसमव्यापकतावच्छेदकजातिमत्त्वस्य वा विवक्षितत्वात् । नन्वनेकाश्रितत्वं संयोगादावव्याप्तमनेकपदस्य बहुत्वविशिष्टे शक्तत्वादत आह—**संयोगेति ।** तथा चैकत्वभिन्नसंख्याविशिष्टवाचकत्वमनेकपदस्येति न तत्राव्याप्तिरिति भावः । स्वाश्रयप्रतियोगिकान्योन्याभावसमानाधिकरणगुणत्वस्य विवक्षितत्वान्न तत्राव्याप्तिरित्यपि केचित् । एकैकवृत्तय इति मूलस्य स्वसमानाधिकरणान्योन्याभावप्रतियोगितानवच्छेदकैकत्वका इत्यर्थः । यद्वा स्वाश्रया[2]न्योन्याभावव्यापकात्यन्ताभावप्रतियोगिन इत्यर्थः । **स्वार्थे ठगिति ।** विनयादिभ्यः स्वार्थे ठग्विधानाद्विशेषशब्दस्य तदन्तर्गतत्वाद्विनयादेराकृतिगणत्वादिति भावः । **विशेषगुणा इत्यर्थ इति ।** विशेषगुणत्वं च

---

१ ठस्य इक इति वैशेषिक इति निष्पन्नम्. २ स्वं रूपं स्वाश्रयः घटः तत्प्रतियोगिकोन्योन्याभावः रूपवान्नेति तद्व्यापको योऽभावः रूपाभावः तत्प्रतियोगित्वं रूपे इति लक्षणसमन्वयः.

अदृष्टभावनाशब्दा अमी वैशेषिका गुणाः ।
संख्यादिरपरत्वान्तो द्रवोऽसांसिद्धिकस्तथा ॥ ९१ ॥

संख्येति । संख्यापरिमाणपृथक्त्वसंयोगविभागपरत्वापरत्वानी-

दिनकरी ।

भावनान्यो यो वायुवृत्तिवृत्तिस्पर्शावृत्तिधर्मसमवायी तदन्यत्वे सति गुरुत्वनैमित्तिकद्रवत्वान्यगुणत्वम् । अत्र जात्यादावतिव्याप्तिवारणाय विशेष्यम् । गुरुत्वनैमित्तिकद्रवत्वयोर्वारणाय गुरुत्वेत्यादि । सांसिद्धिकद्रवत्वसंग्रहायान्येति । संयोगादिवारणाय सत्यन्तम् । भावनायामव्याप्तिवारणायाद्यमन्यान्तं सत्यन्तघटकसमवायिविशेषणम् । सत्तादिकमादायासंभववारणाय स्पर्शसंग्रहाय च स्पर्शावृत्तीति ॥ संख्या आदिर्यस्यापरत्वमन्ते यस्येति व्युत्पत्त्या परिमाणपरत्वयोरेव ग्रहणमिति भ्रमवारणायादिपदग्राह्यगुणान् विशिष्य दर्शयति—**संख्यापरिमाणेत्यादिना ।** गुरुत्ववेगावित्यत्र मूले वेगपदं भावनातिरिक्तसंस्कारपरं तेन स्थितिस्थापकस्यापि परिग्रहः । **मूले सामान्यगुणा इति ।** [1]तत्त्वं च रूपस्पर्शान्यत्वे सति द्रव्यविभाजकोपाधिव्याप्यतावच्छेदकसंयोगविभागवेगद्रवत्वावृत्तिजातिशून्यगुणत्वं द्रव्यविभाजकतावच्छेदकं पृथिवीत्वादि तद्व्याप्यतावच्छेदकं च गन्धत्वादि तच्छून्यत्वस्य संख्यादौ सत्वाल्लक्षणसमन्वयः । अत्र जलीयशुक्लरूपे वायोरनुष्णाशीतस्पर्शे च पृथिव्यादिशुक्लरूपस्पर्शव्यावृत्तजातिविशेषे मानाभावाच्छुक्लरूपानुष्णाशीतस्पर्शयोरतिव्याप्तिवारणाय सत्यन्तम् । शब्दविशेषजनकतावच्छेदकजात्यवच्छिन्नकठिनावयवद्वयविभागे तेजोवेगातिशयेऽत्यन्ताग्निसंयोगनाश्यतावच्छेदकवैजात्यावच्छिन्नघृतादिवृत्तिद्रवत्वे चाव्याप्तिवारणायावृत्त्यन्तं जातिविशेषणम् । कर्मादौ तद्वारणाय विशेष्यम् । पृथिवीत्वादिव्याप्यतावच्छेदकतत्तत्संख्यात्वादिशून्यत्वस्य तत्तत्संख्यायामभावादव्याप्तिवारणाय जातिपदं द्रव्यविभाजकतावच्छेदकरूपोपाधेश्च व्यापकत्वं तत्तद्व्या-

---

[1] सामान्यगुणत्वं च.

गुरुत्ववेगौ सामान्यगुणा एते प्रकीर्तिताः ।
संख्यादिरपरत्वान्तो द्रवत्वं स्नेह एव च ॥ ९२ ॥
एते तु द्वीन्द्रियग्राह्या अथ स्पर्शान्तशब्दकाः ।
बाह्यैकैकेन्द्रियग्राह्या गुरुत्वादृष्टभावनाः ॥ ९३ ॥
अतीन्द्रिया विभूनां तु ये स्युर्वैशेषिका[1] गुणाः ।
अकारणगुणोत्पन्ना एते तु परिकीर्तिताः ॥ ९४ ॥

त्यर्थः । द्वीन्द्रियेति । चक्षुषा त्वचापि ग्रहणयोग्यत्वात् बाह्येति । रूपादीनां चक्षुरादिग्राह्यत्वात् । विभूनामिति । बुद्धिसुखदुःखे-

दिनकरी ।

क्तित्वेन विवक्षितं नतु तादृशोपाधित्वेन अन्यथा संख्यात्वादेरपि तादृशजातित्वादसंभवापत्तेरिति ॥ संख्यादिरपरत्वान्तो द्रवत्वं स्नेह एव चेत्यत्र मूले स्नेहपदं वेगस्याप्युपलक्षकम् । स्थितिस्थापकस्य त्वतीन्द्रियत्वं वक्ष्यते । ननु द्वीन्द्रियग्राह्यत्वं रूपादावतिव्याप्तं तेषां मनसापि ग्रहणात् बाह्येन्द्रियद्वयग्राह्यत्वमपि तत्रैवातिव्याप्तम् रूपादीनां चक्षुर्द्वयादिना ग्रहणादतीन्द्रियसंख्यादावव्याप्तं च तत्रेन्द्रियग्राह्यत्वस्यैवाभावादत आह— **चक्षुषा त्वचापीति** । चक्षुस्त्वगुभयग्रहणयोग्यत्वं तदर्थः । चक्षुस्त्वगुभयग्राह्यभावनावृत्त्यन्यधर्मसमवायिगुणत्वमिति तु निष्कर्षः । संस्कारत्वादिकमादाय भावनायामतिव्याप्तिवारणाय भावनावृत्त्यन्येति कर्मादौ तद्वारणाय गुणत्वस्य निवेशः ॥ ननु बाह्यैकैकेन्द्रियग्राह्यत्वं संख्यादावतिव्याप्तं तेषामुभयग्राह्यत्वेऽप्येकग्राह्यत्वानपायादव्याप्तं चातीन्द्रियरूपादौ तेषामिन्द्रियग्राह्यत्वस्यैवाभावादत आह—**रूपादीनामिति । चक्षुरादीति** । चक्षुरादिनैवेत्यर्थः । तथाचैकैकमात्रग्राह्यत्वस्य विवक्षितत्वात् संख्यादौ नातिव्याप्तिः । **ग्राह्यत्वात्** ग्रहणयोग्यत्वात् । तेन नातीन्द्रियरूपादावव्याप्तिः । तथाच चक्षुस्त्वगुभयाग्राह्यबहिरिन्द्रियग्राह्यगुणसमवेतजातिमत्त्वमेतेषां लक्षणमिति भावः । नच त्रसरेणुनिष्ठापकर्षस्य

१ विशेषा एव वैशेषिकाः स्वार्थे ठक्.

अपाकजास्तु स्पर्शान्ता द्रवत्वं च तथाविधम् ।
स्नेहवेगगुरुत्वैकपृथक्त्वपरिमाणकम् ॥ ९८ ॥

च्छाद्वेषप्रयत्नधर्माधर्मभावनाशब्दा इत्यर्थः । **कारणगुणेन कार्ये ये गुणा उत्पाद्यन्ते ते कारणगुणपूर्वका रूपादयो वक्ष्यन्ते बुद्ध्यादयस्तु न तादृशा आत्मादेः कारणाभावात् । अपाकजास्त्विति । पाकजरूपादीनां कारणगुणपूर्वकत्वाभावादपाकजा इत्युक्तम् । तथावि-**

दिनकरी ।

चक्षुरिन्द्रियेणैव ग्रहणात् तत्रातिव्याप्तिरिति वाच्यं परिमाणान्यत्वेनापि गुणस्य विशेषणीयत्वात् । मूले गुरुत्वादृष्टभावनेत्यत्र भावनापदं वेगभिन्नसंस्कारपरं तेन स्थितिस्थापकस्यापि संग्रहः । नचातीन्द्रियत्वमिन्द्रियजन्यप्रत्यक्षाविषयत्वं यदि तदा गुरुत्वादावसंभवस्तेषामलौकिकप्रत्यक्षविषयत्वात् । लौकिकप्रत्यक्षाविषयत्वविवक्षणे चातीन्द्रियरूपादावतिव्याप्तिरिति वाच्यं लौकिकसाक्षात्कारविषयगुणत्वन्यूनवृत्तिसंस्कारत्वान्यधर्मसमवाय्यन्यगुणत्वस्य विवक्षितत्वात् सत्तादिकमादायासंभववारणाय गुणत्वन्यूनवृत्तीति । भावनास्थितिस्थापकयोरव्याप्तिवारणाय संस्कारत्वान्येति । जात्यादावतिव्याप्तिवारणाय गुणपदम् । मूलेऽकारणगुणोत्पन्ना इत्यत्र न कारणमकारणं तस्य गुणा इति भ्रमनिराकरणायाह मुक्तावल्यां **कारणगुणेनेति** । समवायिकारणसमवेतगुणेनेत्यर्थः । अत्र कारणत्वमविवक्षितं समवायित्वमात्रं बोध्यम् । **न तादृशा इति ।** तथा च कारणगुणैरुत्पन्नाः कारणगुणोत्पन्नाः न कारणगुणोत्पन्ना अकारणगुणोत्पन्ना इति विग्रहेण स्वाश्रयसमवायिसमवेतगुणजन्यत्वं कारणगुणोत्पन्नत्वं तादृशगुणाजन्यत्वमकारणगुणपूर्वकत्वमिति भावः । यद्यपीदं नित्यरूपे जन्येऽपि च पाकजादौ अवयवावयविनोर्द्वित्वद्विपृथक्त्वातिरिक्तद्वित्वपृथक्त्वादौ कर्मजन्यसंयोगविभागेषु पाकजद्रवत्वे चातिव्याप्तं तथाप्यकारणगुणोत्पन्नमात्रवृत्तिगुणत्वसाक्षाद्व्याप्यजातिमत्त्वं विवक्षितमित्यदोषः । अकारणगुणोत्पन्नमात्रवृत्तित्वं च निरुक्तकारणगुणोत्पन्नावृत्तित्वम् रूपनिष्ठपाकजन्यतावच्छेदकवैजात्यं संयोगविभागवे-

स्थितिस्थापक इत्येते स्युः कारणगुणोद्भवाः ।
संयोगश्च विभागश्च वेगश्चैते तु कर्मजाः ॥ ९६ ॥
स्पर्शान्तपरिमाणैकपृथक्त्वं स्नेहशब्दके ।
भवेदसमवायित्वमथ वैशेषिके गुणे ॥ ९७ ॥

धर्मपाकजम् । तथैकत्वमपि बोध्यम् । **संयोगश्चेति ।** कर्मजन्यत्वं यद्यपि न साधर्म्यं घटादावतिव्याप्तेः । संयोगजसंयोगेऽव्याप्तेश्च त-

दिनकरी ।

गनिष्ठकर्मजन्यतावच्छेदकवैजात्यमणुपरिमाणनिष्ठवैजात्यं परममहत्त्वत्वं चादायातिव्याप्तिवारणाय गुणत्वसाक्षाद्व्याप्येति । संस्कारत्वान्यगुणत्व-व्याप्याव्याप्यत्वे सति गुणत्वव्याप्यत्वं तदर्थः । अन्यथा भावनात्वस्य गुणत्वसाक्षाद्व्याप्यत्वाभावाद्भावनायामव्याप्तिप्रसङ्गात् । इत्थमपि परत्वा-परत्वयोरतिव्याप्तिरवशिष्यते सापि परत्वापरत्वावृत्तित्वेन जातेर्विशेष-णीयत्वान्निरसनीयेति ध्येयम् । **मूले स्युः कारणगुणोद्भवा इति ।** कारणगुणोत्पन्नत्वं च न पूर्वोक्तं स्वाश्रयसमवायिसमवेतगुणजन्यत्वं हस्तपुस्तकसंयोगविभागादिजन्यकायपुस्तकसंयोगविभागादावतिव्याप्तेः । नच स्वाश्रयसमवायिमात्रसमवेतगुणजन्यत्वं तत् हस्तपुस्तकसंयोगादिश्च न स्वाश्रयसमवायिमात्रसमवेत इति वाच्यम् । तथाप्यवयवावयविनो-रेकत्वाभ्यां जनितेऽवयवावयविद्वित्वादावतिव्याप्तेः तथापि स्वाश्रयस-मवायिमात्रसमवेतस्वसजातीयगुणजन्यत्वं तत् अवयवैकत्वादेरवयवाव-यविद्वित्वसजातीयत्वाभावेन तत्रातिव्याप्त्यभावात् नच संख्यात्वेन तयोः साजात्यमस्तीति न दोषतादवस्थ्यं गुणत्वव्याप्यव्याप्यजात्या साजात्यस्य विवक्षितत्वात् अवयवावयविरूपादीनां नीलत्वादिना साजात्यसत्त्वान्ना-संभवः। ननु तथापि नित्यरूपे संख्याप्रचयजन्यपरिमाणे कर्मजवेगे चा-व्याप्तिरिति चेन्न स्वाश्रयसमवायिमात्रसमवेतस्वसजातीयगुणजन्यवृत्ति-जातिमत्त्वस्य विवक्षितत्वात् नित्यरूपादौ तादृशरूपत्वादिकमादाय ल-क्षणसमन्वयात् । अत्र च संख्यात्वपृथक्त्वत्वातिरिक्तत्वेन भावनावृत्त्यन्य-

१ तत्र कर्मजन्यत्वस्यासत्वात्.

आत्मनः स्यान्निमित्तत्वमुष्णस्पर्शगुरुत्वयोः ।
वेगेऽपि च द्रवत्वे च संयोगादिद्वये तथा ॥ ९८ ॥
द्विधैव कारणत्वं स्यादथ प्रादेशिको भवेत् ।
वैशेषिको विभुगुणः संयोगादिद्वयं तथा ॥ ९९ ॥

थापि कर्मजन्यवृत्तिगुणत्वव्याप्यजातिमत्त्वं बोध्यम् । एवमन्यत्राप्यूह्यम् । पृथक्त्वमित्यत्र त्वप्रत्ययस्य प्रत्येकमन्वयादेकत्वं पृथक्त्वं च ग्राह्यम् । पृथक्त्वपदेन चैकपृथक्त्वम् भवेदसमवायित्वमिति घटादिरूपरसगन्धस्पर्शाः कपालादिरूपरसगन्धस्पर्शेभ्यो भवन्ति एवं कपालादिपरिमाणादीनां घटादिपरिमाणाद्यसमवायिकारणत्वं शब्दस्यापि द्वीतीयशब्दं प्रति एवं स्थितिस्थापकैकपृथक्त्वयोरपि ज्ञेयम् । बुद्ध्यादीनामिच्छादिनिमित्तत्वादिति भावः । **द्विधैवेति** । असमवा-

दिनकरी ।

त्वेन तादृशजातिर्विशेषणीया तेन तादृशसंख्यात्वं पृथक्त्वं चादाय द्वित्वद्विपृथक्त्वादौ नातिव्याप्तिः नवाऽवयववेगजन्यावयविवेगवृत्तिसत्तागुणत्वसंस्कारत्वमादाय भावनायामतिव्याप्तिः । नचैवं जातिघटितलक्षणे तादृशरूपत्वादिजातिमादाय पाकजरूपादावतिव्याप्तिरिति वाच्यं तादृशजातिमत्त्वे सत्यपाकजत्वस्य विवक्षितत्वादिति सर्वं चतुरस्रम् । लक्ष्यतावच्छेदकेऽपाकजत्वविशेषणस्य प्रयोजनमाह—**मुक्तावल्यां पाकजरूपादीनामिति** । कारणगुणपूर्वकत्वाभावात्कारणगुणपूर्वकत्वव्यवहाराभावात् । अत्र पाकजरूपरसगन्धस्पर्शपाकजद्रवत्वद्वित्वादिद्विपृथक्त्वादिसंयोगविभागपरत्वापरत्वानां न कारणगुणपूर्वकत्वं नवा अकारणगुणपूर्वकत्वं साधर्म्यमिति ध्येयम् । **एवमन्यत्रापीति** । अथ प्रादेशिक इत्यादिमूलेन संयोगादिद्वयविभुविशेषगुणानामव्याप्यवृत्तित्वं साधर्म्यं प्रदर्शनीयं तत्रापि यथाश्रुते कर्मादावतिव्याप्तेरीश्वरज्ञानादावव्याप्तेश्चाव्याप्यवृत्तिवृत्तिगुणत्वव्याप्यजातिमत्त्वं बोध्यमित्यर्थः । मूले **एकपृथक्त्वं स्नेहशब्दक** इत्यत्रैकत्वमेकपृथक्त्वं चेत्यर्थो बोध्यः । वैशेषिके

१ वृत्तित्वान्तानुक्तौ रूपादावतिव्याप्तिः । घटवारणार्थं गुणत्वव्याप्येति.

यिकारणत्वं निमित्तकारणत्वं च तथा हि उष्णस्पर्श उष्णस्पर्शस्या-समवायिकारणं पाकजे निमित्तम्। गुरुत्वं गुरुत्वपतनयोरसमवायिकारणमभिघाते निमित्तम्। वेगो वेगस्पन्दयोरसमवायी अभिघाते निमित्तम्। द्रवत्वं द्रवत्वस्पन्दयोरसमवायि संग्रहे निमित्तं भेरीदण्ड-संयोगः शब्दे निमित्तं भेर्याकाशसंयोगोऽसमवायी वंशदलद्वयविभागः शब्दे निमित्तं वंशदलाकाशविभागोऽसमवायीति ॥ **प्रादेशिकः** अ-व्याप्यवृत्ति[1] ॥ **चक्षुरिति**। रूपत्वजातिस्तु प्रत्यक्षसिद्धा रूपशब्दो-ल्लेखनी प्रतीतिर्नास्तीति चेन्मास्तु रूपशब्दप्रयोगः तथापि नीलपी-तादिष्वनुगतजातिविशेषोऽनुभवसिद्ध एव रूपशब्दाप्रयोगेऽपि नीलो वर्णः पीतो वर्ण इति वर्णविशेषोल्लेखनी प्रतीतिरस्त्येव। एवं नी-लत्वादिकमपि प्रत्यक्षसिद्धम् नचैकैका एव नीलरूपादिव्यक्तय इ-त्येकव्यक्तिवृत्तित्वान्नीलत्वादिकं न जातिरिति वाच्यम्। नीलो नष्टो रक्त उत्पन्न इत्यादिप्रतीतेर्नीलादेरुत्पादविनाशशालितया ना-

दिनकरी।

गुण इत्यत्रासन इत्यस्यान्वयः। **मुक्तावल्यामुष्णस्पर्श इति**। अवयव-गत उष्णस्पर्श इत्यर्थः। उष्णस्पर्शस्य अवयविगतोष्णस्पर्शस्य। एवमग्रेऽपि। कारणैकार्थप्रत्यासत्त्या कार्यैकार्थप्रत्यासत्त्या च गुरुत्वस्यासमवायिकार-णत्वमिति प्रदर्शनाय गुरुत्वपतनयोरित्युभयमुक्तम्। एवमग्रेऽपि। **संग्रहे** सक्त्वादिसंयोगविशेषे। भेर्याकाशसंयोगोऽसमवायीति प्रथमान्तसंयो-गपदघटितः पाठः। भावकार्यस्यासमवायिकारणजन्यत्वनियमाद्भेर्याका-शसंयोगस्य शब्दं प्रत्यसमवायिकारणत्वमावश्यकमिति भावः। यद्यपि भेरीदण्डसंयोगस्य शब्दे निमित्तत्वं नतु तत्र तस्यासमवायिकारणत्वं भेर्याकाशसंयोगस्यासमवायिकारणत्वं न तु तत्र तस्य निमित्तत्वमित्ये-कव्यक्तेर्न द्विविधहेतुत्वं तथापि संयोगजातीयस्य द्विविधहेतुत्वमस्त्येवेति भावः। एवमग्रेऽपि। मूले संयोगादिद्वये तथेत्यनन्तरं द्विधैवेत्यस्य प्राक् परापरत्वद्वित्वादिद्विपृथक्त्वादिके पुनरिति पाठः क्वचित्पुस्तके प्रमादा-

---

१ स्वसामानाधिकरण्यस्वप्रतियोगित्वोभयसंबन्धेनाभावविशिष्टत्वं अव्याप्यवृत्तित्वं.

चक्षुर्ग्राह्यं भवेद्रूपं द्रव्यादेरुपलम्भकम्।

नात्वात् अन्यथा एकनीलनाशे जगदनीलतामापद्येत नच नीलसमवायरक्तसमवाययोरेवोत्पादविनाशविषयकोऽसौ प्रत्यय इति वाच्यम्। प्रतीत्या समवायानुल्लेखात्। नच स एवायं नील इति प्रत्यक्षबलाल्लाघवाच्चैक्यमिति वाच्यम्। प्रत्यक्षस्य तज्जातीयविषयत्वात् सैवेयं गुर्जरीतिवत् लाघवं तु प्रत्यक्षबाधितम्। अन्यथा[1] घटादीनामप्यैक्यप्रसङ्गात् उत्पादविनाशबुद्धेः समवायालम्बनत्वापत्तेरिति। एतेन रसादिकमपि व्याख्यातम्। चक्षुर्ग्राह्यमिति। चक्षुर्ग्राह्यविशेषगुणत्वमित्यर्थः[2]। एवमग्रेऽपि। द्रव्यादेरिति। उपलम्भकमुपल-

दिनकरी।

दायातः परत्वादीनामकारणत्वेन द्विविधकारणत्वस्य तत्राभावात्। नच परत्वादीनामपि स्वध्वंसप्रत्यक्षं प्रति हेतुत्वात् कथमकारणत्वमिति वाच्यं ध्वंसप्रत्यक्षातिरिक्तंप्रत्यकारणत्वस्योक्तत्वात्। विस्तरस्त्वन्यत्रानुसन्धेयः। मुक्तावल्यामव्याप्यवृत्तिरित्यस्य दैशिकेत्यादिस्तेन रूपादौ नातिव्याप्तिः॥ नीलत्वादीत्यादिना रक्तत्वादिपरिग्रहः। **अन्यथा** नीलादीनामेकव्यक्तित्वे। ननु लाघवादेव नीलारुणादिव्यक्त्यैक्यं सेत्स्यतीत्यत आह— **लाघवं त्विति। प्रत्यक्षबाधितमिति।** नीलो नष्टो रक्त उत्पन्न इत्यादिप्रत्यक्षबाधितमित्यर्थः। अन्यथेति लाघवमात्रेण नीलारुणादीनामैक्याभ्युपगम इत्यर्थः। ननूत्पन्नो घटो विनष्टो घट इत्यादिप्रतीतेर्न घटादेरैक्यमित्यत आह—**उत्पादेति। एतेन** ईदृशजातिबाधकप्रमाणेन। रसादिकं रसत्वादिकम्। आदिना गन्धत्वादिपरिग्रहः। संयोगादावतिव्याप्तिमाशङ्क्याह—**चक्षुर्ग्राह्यमितीति**। चक्षुर्ग्राह्यमित्यस्येत्यर्थः। तेन चक्षुरिति प्राक् प्रतीकधारणेऽपि न पौनरुक्त्यम्। **विशेषगुणत्वमिति।** विलक्षणगुणत्वमित्यर्थः। वैलक्षण्यं च चक्षुर्भिन्नाग्राह्यत्वं नच तथापि प्रभाभित्तिसंयोगेऽतिव्याप्तिरिति वाच्यम्। चक्षुर्मात्रग्राह्यत्वस्य

---

१ प्रत्यक्षेण लाघवबाधानङ्गीकारे. २ चक्षुर्भिन्नेन्द्रियजन्यप्रत्यक्षविषयतानवच्छेदकचक्षुर्जन्यप्रत्यक्षविषयतावच्छेकदजातिमत्वेसति गुणत्वम्.

चक्षुषः सहकारी स्याच्छुक्लादिकमनेकधा ॥ १०० ॥

ब्धिकारणं इदमेव विवृणोति **चक्षुष इति**। द्रव्यगुणकर्मसामान्यानां चाक्षुषप्रत्यक्षं प्रति उद्भूतरूपं कारणम्। **शुक्लादिकमनेकधेति**। तच्च रूपं शुक्लनीलपीतरक्तहरितकपिशकर्बुरादिभेदादनेकप्रकारकं भवति। ननु कथं कर्बुरमतिरिक्तं रूपं भवति इत्थं नीलपीताद्यवयवारब्धोऽवयवी न तावन्नीरूपोऽप्रत्यक्षत्वप्रसङ्गात्। नापि व्याप्यवृत्तिनीलादिकं रूपमुत्पद्यते पीतावच्छेदेनापि नीलोपलब्धिप्रसङ्गात्[1] नाप्यव्याप्यवृत्तिनीलादिकमुत्पद्यते व्याप्यवृत्तिजातीयगुणानामव्याप्यवृत्तित्वे विरोधात् तस्मान्नानाजातीयरूपैरवयविनि विजातीयं चित्रं रूपमारभ्यते अत[2] एवैकं चित्ररूपमित्यनुभवोऽपि नानारूपकल्पने गौरवात्। इत्थं च नीलादीनां पीताद्यारम्भे प्रतिबन्धकत्वकल्पनाद-

दिनकरी।

चक्षुर्मात्रगृहीतस्नेहविशेषेऽतिव्यात्यापत्त्या चक्षुर्मात्रग्राह्यत्वस्य जातिविशेषणत्वं स्वीकृत्य चक्षुर्मात्रग्राह्यजातिमद्गुणत्वविवक्षणस्यावश्यकतया तेनैव प्रभाभित्तिसंयोगेऽतिव्याप्तिवारणादिति। प्रभात्वमादाय प्रभायामतिव्याप्तिवारणाय गुणपदम्। एवमग्रेऽपि। रसस्पर्शलक्षणेऽप्येषा रीतिर्बोध्येत्यर्थः। **अप्रत्यक्षत्वप्रसङ्गादिति**। द्रव्यचाक्षुषं प्रति समवायसंबन्धेनोद्भूतरूपस्य हेतुत्वादिति भावः। **व्याप्यवृत्तिजातीयेति**। व्याप्यवृत्तिवृत्तिजातिश्च सविषया वृत्तिर्बोध्या तेन व्याप्यवृत्तीश्वरज्ञानजातीयस्यास्मदादिज्ञानस्याव्याप्यवृत्तित्वेऽपि न क्षतिः। **ननु** वृक्षाणां बहुत्वेऽप्येकं वनमितिवद्रूपसमुदायगतमेकत्वमादायैकं चित्रमित्यनुभवोपपत्तिरत आह—**नानेति**। **गौरवादिति** चित्रमिति प्रतीतिविषयताया अनेकत्र कल्पने गौरवादित्यर्थः। ननु चित्ररूपाधिकरणे घटादौ स्वाश्रयसमवेतत्वसंबन्धेन कपालनीलादीनां कारणादीनां सत्त्वात्कथं तत्र न नीलाद्युत्पत्तिरित्यत आह—**इत्थंचेति**। उक्तलाघवेन चित्ररूपसिद्धौ चे-

१ पीतावच्छेदेन भवदुक्तदिशा नीलरूपसत्त्वादित्यादिः. २ चित्ररूपस्वीकारादेव.

वयविनि न पीताद्युत्पत्तिः। एतेन स्पर्शोऽपि व्याख्यातः। रसादिक मपि नाव्याप्यवृत्तिः किंतु नानाजातीयरसवदवयवैरारब्धेऽवयविनि रसाभावेऽपि न क्षतिः तत्र[1] रसनयावयवरस एव गृह्यते रसनेन्द्रियादीनां द्रव्यग्रहे सामर्थ्याभावात् अवयविनो नीरसत्वेऽपि क्षतेरभावात्। नव्यास्तु[2] तत्राव्याप्यवृत्त्येव नानारूपं नीलादेः पीतादिप्रतिबन्धकत्वकल्पने गौरवात्। अतएव[3] "लोहितो यस्तु वर्णेन मुखे पुच्छे च पाण्डुरः। श्वेतः खुरविषाणाभ्यां स नीलो वृष

दिनकरी।

त्यर्थः। प्रतिबन्धकत्वकल्पनादिति। समवायेन नीलं प्रति स्वसमवायिसमवेतत्वसंबन्धेन नीलातिरिक्तरूपत्वेन पीतरूपं प्रति पीतातिरिक्तरूपत्वेन प्रतिबन्धकत्वमिति रीत्या प्रतिबध्यप्रतिबन्धकभावकल्पनादन्यथा नानाजातीयरूपवत्कपालारब्धे घटे नीलकपालाद्यवच्छेदेन पीतोत्पादापत्तेर्दुर्वारत्वादिति भावः। अत्र नव्याः—नानाजातीयरूपवत्कपालारब्धे घटे पीतकपालावच्छेदेन नीलापत्तिवारणाय न पूर्वोक्तः प्रतिबध्यप्रतिबन्धकभावः कल्प्यते किंत्ववच्छेदकतासंबन्धेन नीलादिकं प्रति समवायेन नीलादेः कारणत्वं कल्प्यते चित्ररूपाङ्गीकारे तु समवायेन नीलादिकं प्रति स्वाश्रयसमवेतत्वसंबन्धेन नीलत्वादिना हेतुत्वस्य पूर्वोक्तप्रतिबध्यप्रतिबन्धकभावस्य च कल्पनाद्गौरवमित्याहुस्तन्न अवच्छेदकतासंबन्धघटितोक्तकार्यकारणभावाङ्गीकारेऽप्यवच्छेदकतासंबन्धेन कपालादौ जायमानस्य नीलादेः समवायेन घटादाविव गगनादावप्युत्पत्तिवारणाय समवायेन नीलादिकं प्रति स्वाश्रयसमवेतत्वसंबन्धेन नीलादेर्हेतुत्वस्य तवाप्यावश्यकत्वात्। किंच चित्रमिति प्रतीतिविषयताया अनेकत्र कल्पने गौरवमेकत्र कल्पने लाघवमिति लाघवानुरोधेनातिरिक्तचित्ररूपसिद्धौ पूर्वोक्तप्रतिबध्यप्रतिबन्धकभावकल्पनागौरवस्य न दोषत्वं फलमुखत्वादित्यन्यत्र विस्तरः। स्पर्शोऽपि व्याख्यात इति।

---

१ नानाजातीयरसवदवयवैरारब्धेऽवयविनि. २ चित्ररूपानङ्गीकारमतमाह—नव्यास्त्विति. ३ रूपस्याव्याप्यवृत्तित्वादेव.

जलादिपरमाणौ तन्नित्यमन्यत् सहेतुकम् ।
रसस्तु रसनाग्राह्यो मधुरादिरनेकधा ॥ १०१ ॥

उच्यते" इत्यादिशास्त्रमप्युपपद्यते । नच व्याप्याव्याप्यवृत्तिजातीयद्वयोर्विरोधः मानाभावात् । नच लाघवादेकं रूपं अनुभवविरोधात् । अन्यथा घटादेरपि लाघवादैक्यं स्यात् । एतेन स्पर्शादिकमपि व्याख्यातमिति वदन्ति ॥ **जलादीति** । जलपरमाणौ तेजःपरमाणौ च रूपं नित्यं पृथिवीपरमाणुरूपं तु न नित्यं तत्र[1] पाकेन रूपान्तरोत्पत्तेः । नहि घटस्य पाकानन्तरं तदवयवो[2]ऽपक्व उपलभ्यते, नहि रक्तकपालस्य कपालिका नीलावयवा भवति एवं क्रमेण परमाणावपि पाकसिद्धेः । अन्यत् जलतेजःपरमाणुरूपभिन्नं रूपं सहेतुकं जन्यम् । रसं निरूपयति—**रसस्त्विति** । सहकारीति । रास-

दिनकरी ।

कोमलकठिनस्पर्शवदवयवाभ्यामारब्धे घटादौ स्पर्शानङ्गीकारे घटस्य स्पार्शनापत्तिरित्यादिरीत्या चित्रस्पर्शोऽप्यावश्यक इति भावः । अवयविनो नीरसत्वेऽपि क्षतेरभावादिति । नच चित्रो रस इति प्रतीतिविषयतयातिरिक्तचित्रसिद्धिरिति वाच्यम् । तादृशप्रतीते[3]रवयवगतनानारसैरुपपत्तेरतिरिक्तचित्ररसतत्प्रागभावध्वंसादिकल्पने गौरवात् । नचैवं द्व्यणुकरसस्यायोग्यतया मधुरादिरसप्रतीतिनियामकत्वासंभवेनास्तु त्र्यणुके मधुरादिरसः चतुरणुकाद्यन्त्यावयविपर्यन्तं मधुरादिरसवत्त्वे मानाभावः त्र्यणुकगतमधुररसेनैव मधुरादिप्रत्ययोपपत्तेरिति वाच्यं समवायेन मधुररसं प्रति स्वसमवायिसमवेतत्वसंबन्धेन मधुररसत्वेन हेतुतायास्त्र्यणुकगतमधुररसान्यथानुपपत्त्या क्लृप्ततया तादृशकारणबलाच्चतुरणुकादौ मधुरादिरसोत्पत्तेर्दुर्वारत्वात् । ननु घटावयवेऽप्यायातु पाको नतु परमाणावत आह—**नहि रक्तेति । न संयोगगत इति** । कठिनः संयोग इति प्रतीतिस्तु कठिनस्पर्शवद्द्रव्यप्रतियोगिकत्वमवगाहत

---

१ पृथ्वीपरमाणौ. २ घटावयवः. ३ चित्रो रस इति प्रतीतेः.

सहकारी रसज्ञाया नित्यतादि च पूर्ववत् ।
घ्राणग्राह्यो भवेद्गन्धो घ्राणस्यैवोपकारकः ॥ १०२ ॥

सौरभश्चासौरभश्च स द्वेधा परिकीर्तितः ।
स्पर्शस्त्वगिन्द्रियग्राह्यस्त्वचः स्यादुपकारकः ॥ १०३ ॥

अनुष्णाशीतशीतोष्णभेदात्स त्रिविधो मतः ।
काठिन्यादिक्षितावेव नित्यतादि च पूर्ववत् ॥ १०४ ॥

एतेषां पाकजत्वं तु क्षितौ नान्यत्र कुत्र चित् ।
तत्रापि परमाणौ स्यात्पाको वैशेषिके नये ॥ १०५ ॥

नज्ञाने रसः कारणमित्यर्थः । **पूर्ववदिति** । जलपरमाणौ रसो नित्यः अन्यः सर्वोऽपि रसोऽनित्य इत्यर्थः ॥ गन्धं निरूपयति— **घ्राणग्राह्य इति । उपकारक इति** । घ्राणजन्यज्ञाने सहकारी स इत्यर्थः । सर्वोऽपि गन्धोऽनित्य एव । स्पर्शं निरूपयति **स्पर्श इति । उपकारक इति** । स्पार्शनप्रत्यक्षे स्पर्शः कारणमित्यर्थः । **अनुष्णाशीत इति** । पृथिव्यां वायौ च स्पर्शोऽनुष्णाशीतः जले शीतः तेजस्युष्णः कठिनसुकुमारस्पर्शौ पृथिव्यामेवेत्यर्थः । कठिनत्वादिकं तु न संयोगगतो जातिविशेषः चक्षुर्ग्राह्यत्वापत्तेः । **पूर्ववदिति** । जलतेजोवायुपरमाणुस्पर्शा नित्यास्तद्भिन्नास्त्वनित्या इत्यर्थः । **एतेषां** रूपरसगन्धस्पर्शानाम् । **नान्यत्रेति** । पृथिव्यां हि रूपरसगन्धस्पर्शपरावृत्तिरग्निसंयोगादुपलभ्यते । नहि शतधापि ध्मायमाने जले रूपादिकं परिवर्तते नीरे सौरभमौष्ण्यं चान्वयव्यतिरेका-[1]भ्यामौपाधिकमेवेति निर्णीयते पवनपृथिव्योः शीतस्पर्शादिवत् । **तत्रापि** पृथिवीष्वपि मध्ये **परमाणावेव** रूपादीनां **पाक** इति वैशे-

दिनकरी ।

इति भावः । **रूपादीनां पाक इति** । रूपादीनां परावृत्तिरित्यर्थः ।

---

१ पृथ्वीसत्वे सौरभभानं पृथ्व्यभावे सौरभभानाभाव इति अन्वयव्यतिरेकौ.

नैयायिकानां तु नये द्व्यणुकादावपीष्यते।
गणनव्यवहारे तु हेतुः संख्याभिधीयते॥ १०६॥

षिका वदन्ति तेषामयमाशयः अवयविनावष्टब्धेष्ववयवेषु पाको न संभवति परंतु वह्निसंयोगेनावयविषु विनष्टेषु स्वतन्त्रेषु परमाणुषु पाकः पुनश्च पक्वपरमाणुसंयोगाद्द्व्यणुकादिक्रमेण पुनर्महावयविपर्यन्तमुत्पत्तिः तेजसामतिशयितवेगवशात्पूर्वव्यूहनाशो झटिति व्यूहा-

दिनकरी।

पाको न संभवतीति। रूपादिपरावृत्तिफलकस्तेजःसंयोगो न संभवतीत्यर्थः। रूपपरावृत्तिर्न संभवतीति यावत्। रूपादिनाशं प्रति साक्षात्परम्परासाधारणसर्वावयवावच्छेदेन तेजःसंयोगस्य हेतुतयावयविनावष्टब्धेष्ववयवेषु सत्सु अवयविनि रूपादिनाशो न संभवति तद्धेतोः सर्वावयवावच्छेदेन तेजःसंयोगस्याभावादिति भावः। नच विद्यमानेऽपि घटादौ सर्वावयवावच्छेदेन तेजःसंयोगः कुतो नोत्पद्यते इति वाच्यम्। तथा सत्यारम्भकसंयोगावच्छेदेनावयविनि तेजःसंयोगोत्पादकाले तदवच्छेदेनावयवेष्वपि नोदनाभिघातयोरन्यतरस्योत्पादनियमेनावयवेषु विभागहेतुक्रियोत्पादेनारम्भकसंयोगनाशादवयविनाशापत्तेः। नचावयवेषु तेजोभिघातानन्तरं पञ्चमक्षण एवावयविनाशसंभवेन तत्पूर्वमवयविनि रूपादिनाशोत्पादाभ्युपगमे बाधकाभाव इति वाच्यम्। तत्र पूर्वावयविनाशावयव्यन्तरोत्पादयोरावश्यकत्वात् पूर्वावयविनि रूपादिपरावृत्तिजनकविजातीयतेजःसंयोगस्य मानाभावेनाकल्पनात् अवयविरूपनाशे आश्रयनाशस्य हेतुत्वात् पाकजन्यत्वस्य कार्यतावच्छेदककोटिप्रवेशे गौरवादवयविनाशं विना पाकेनावयविरूपनाशासंभवादवयविनीलादाववयवनीलादेर्हेतुतायां व्यभिचारापत्त्या पाकेनावयविनि नीलाद्युत्पादासंभवाच्चेत्यभिमानः। **अवयविषु नष्टेष्विति**। घटाद्यारम्भककपालादिपरमाणुपर्यन्तेष्वग्निसंयोगेन पूर्वोक्तरीत्या घटादिद्व्यणुकपर्यन्तेषु नाशसंभवादिति भावः। स्वतन्त्रेषु कार्यद्रव्यध्वंसविशिष्टेषु। ननु तत्र संस्थानभेदादिः कथं न प्रतीयत इत्यत आह—**तेजसामिति**। व्यूहः सं-

न्तरोत्पत्तिश्चेति । अत्र द्व्यणुकादिविनाशमारभ्य कतिभिः क्षणैः पुनरुत्पत्त्या रूपादिमद्भवतीति शिष्यबुद्धिवैशद्यार्थं क्षणप्रक्रिया तत्र विभागजविभागानङ्गीकारे नवक्षणा तदङ्गीकारे तु विभागः किंचित्सापेक्षो विभागं जनयेत् निरपेक्षस्य तत्त्वे कर्मत्वं स्यात् संयोगवि-

दिनकरी ।

स्थानम् । वैशद्यमुत्पत्तिः । प्रक्रिया द्व्यणुकनाशादिरूपाद्युत्पत्तिक्षणनिरूपणं क्रियत इति शेषः । **विभागजविभागानङ्गीकार इति** । कारणाकारणविभागात् कार्याकार्यविभागवत्कारणमात्रविभागात् कारणाकारणविभागानङ्गीकार इत्यर्थः । द्रव्यारम्भकसंयोगप्रतिद्वन्द्विविभागजनकक्रियायास्तदनारम्भकसंयोगप्रतिद्वन्द्विविभागाजनकत्वनियमे मानाभावादिति भावः । अत्रच विभागग्रन्थे वक्ष्यमाणविकसत्कमलभङ्गप्रसङ्गभिया उक्तनियमाङ्गीकार आवश्यकः एवंच द्व्यणुकारम्भकपरमाणुक्रियया यत्र द्व्यणुकारम्भकसंयोगप्रतिद्वन्द्विविभागो जनितस्तत्र तया तत्परमाणुक्रियया तत्परमाण्वाकाशादिसंयोगप्रतिद्वन्द्विविभागोत्पत्तिर्न संभवति । नच मास्तु तत्र परमाण्वाकाशविभागः का क्षतिरिति परमाणावुत्तरदेशसंयोगानुत्पत्त्या परमाणुगतक्रियानाशानुपपत्तेश्च । अतस्तादृशपरमाण्वाकाशविभागजनकः परमाण्वोर्विभागो वाच्य इत्यभिप्रायवानाह—**तदङ्गीकारे त्विति** । अनयोः पक्षयोः प्रथमपक्ष एव सम्यक् यदवच्छेदेन कमलारम्भकसंयोगस्तदवच्छेदेन क्रियानुत्पत्त्या च न विकसत्कमलभङ्गप्रसङ्ग इति ध्येयम् । **तत्त्वे** विभागजनकत्वे । कर्मत्वं कर्मलक्षणस्यातिव्याप्तिः । संयोगविभागयोरनपेक्षं कारणं कर्मेति सूत्रस्य संयोगस्य विभागस्य वानपेक्षं कारणं कर्मेति लक्षणद्वये तात्पर्यमित्यभिप्रायेण द्वितीयलक्षणस्य तत्रातिव्याप्त्यभिधानमिदम् । वस्तुतस्तु संयोगविभागयोरनपेक्षं कारणं कर्मेति सूत्रम् । तत्र संयोगस्यानपेक्षं कारणमित्युक्तौ कारणाकारणसंयोगेऽतिव्याप्तिस्तस्य कार्याकार्यसंयोगे किंचिदनपेक्ष्य कारणत्वात् एवं विभागस्यानपेक्षमित्युक्तौ कारणाकारणविभागेऽतिव्याप्तिरत उक्तं **संयोगविभागयोरिति** । अनपेक्षत्वं च

भागयोरनपेक्षं कारणं कर्मेति हि वैशेषिकसूत्रं स्वोत्तरोत्पन्नभावानपेक्षत्वं तस्यार्थः । अन्यथा कर्मणोऽप्युत्तरसंयोगोत्पत्तौ पूर्वसंयोगनाशापेक्षणादव्याप्तिः स्यात् तत्र यदि द्रव्यारम्भकसंयोगविनाशविशिष्टं कालमपेक्ष्य विभागजविभागः स्यात् तदा दशक्षणाः । अथ द्रव्यनाशविशिष्टं कालमपेक्ष्य विभागजविभागः स्यात् तदैकादशक्षणाः तथाहि अथ नवक्षणा वह्निसंयोगात् परमाणौ कर्म ततः परमाण्वन्तरेण विभागस्तत आरम्भकसंयोगनाशस्ततो द्व्यणुकनाशः १ ततः परमाणौ श्यामादिनाशः २ ततो रक्ताद्युत्पत्तिः ३ ततो द्रव्यारम्भानुगुणा क्रिया ४ ततो विभागः ५ ततः पूर्वसंयो-

दिनकरी ।

स्वोत्तरोत्पन्नभावानपेक्षत्वम् अन्यथा कर्मणोऽपि संयोगजनने द्रव्यस्य पूर्वसंयोगनाशस्य चापेक्षणादसंभवापत्तेर्विभागासमवायिकारणत्वे सति संयोगहेतुत्वं वा तत् पूर्वदेशविभागस्तु नोत्तरदेशसंयोगे कारणम् । व्यवहाराभावेनान्यथासिद्धेः संयोगस्य विभागं प्रति कारणत्वाभावादेव नासमवायिकारणत्वमिति न तत्रातिव्याप्तिः । इत्थंच कारणमात्रविभागस्य पूर्वसंयोगनाशं द्रव्यनाशं चानपेक्ष्य कारणाकारणविभागजनकत्वेऽपि नातिव्याप्तिः तस्य विभागजनकत्वेऽपि संयोगविभागोभयजनकत्वाभावादिति ध्येयम् । **द्रव्यारम्भकसंयोगविनाशविशिष्टं कालमपेक्ष्येति** । द्रव्यारम्भकसंयोगनाशोत्पत्त्यधिकरणक्षणोत्तरक्षण इत्यर्थः । कारणता तु द्रव्यारम्भकसंयोगनाशत्वेनैव लाघवादिति ध्येयम् । एवमग्रेऽपि नवदशैकादशक्षणाः । प्रक्रियाः क्रमेणोपपादयति तथा हीत्यादिना । परमाणौ कर्म द्व्यणुकारम्भकपरमाण्वोर्मध्ये एकस्मिन् परमाणौ कर्म । परमाण्वन्तरेण द्व्यणुकारम्भकपरमाण्वन्तरेण । **आरम्भकेति** । द्व्यणुकारम्भकेत्यर्थः । **ततः परमाणौ श्यामादिनाश इति** । परमाणुगतरूपनाशं प्रति द्व्यणुकात्मकद्रव्यस्य प्रतिबन्धकतया तत्पूर्वं श्यामनाशासंभवादिति भावः । **द्रव्यारम्भकेति** । द्व्यणुकारम्भके-

गनाशः ६ ततः आरम्भकसंयोगः ७ ततो द्व्यणुकोत्पत्तिः ८ ततो रूपाद्युत्पत्तिः ९ इति नवक्षणा । ननु श्यामादिनाशक्षणे रक्तोत्पत्तिक्षणे वा परमाणौ द्रव्यारम्भानुगुणा क्रियाऽस्त्विति चेन्न अग्निसंयुक्ते परमाणौ यत्कर्म तद्विनाशमन्तरेण गुणोत्पत्तिमन्तरेण च परमाणौ क्रियान्तराभावात् कर्मवति कर्मान्तरानुत्पत्तेः निर्गुणे द्रव्ये द्रव्यारम्भानुगुणक्रियानुपपत्तेश्च तथापि परमाणौ श्यामादिनिवृत्तिसमकालं रक्ताद्युत्पत्तिः स्यादिति चेन्न पूर्वरूपादिध्वंसस्यापि रूपान्तरे हेतुत्वात् । अथ दशक्षणा साचारम्भकसंयोगविनाशविशिष्टं कालमपेक्ष्य विभागेन विभागजनने सति स्यात् । तथाहि वह्निसंयोगाद् द्व्यणुकारम्भके परमाणौ कर्म ततो विभागः ततः आरम्भकसंयोगनाशस्ततो द्व्यणुकनाशविभागजविभागौ १ ततः श्या-

दिनकरी।

त्यर्थः । **आरम्भकेति** । द्व्यणुकारम्भकेत्यर्थः । तद्विनाशमन्तरेणेति । द्व्यणुकनाशोत्पत्तिक्षणोत्पत्तिकोत्तरसंयोगेन श्यामनाशक्षणएव पूर्वक्रियानाश इति भावः । **परमाणौ क्रियान्तराभावादिति** । तस्मिन्परमाणौ क्रियान्तराभावादित्यर्थः । अत्र हेतुमाह—**कर्मवतीति** । कर्मान्तरानुदयेन कर्मोत्पत्तौ कर्मणः प्रतिबन्धकत्वकल्पनादिति भावः । गुणोत्पत्तिमन्तरेण कर्मानुत्पत्तौ हेतुमाह—**निर्गुण इति** । कारणमात्रविभागस्य कारणाकारणविभागजनकत्वाभावपक्ष एव परमाण्वन्तरे कर्मचिन्तनं विनैव ग्रन्थान्तरेऽष्टक्षणप्रक्रियोक्ता सा च निर्गुणे द्रव्यारम्भानुगुणक्रियोत्पत्तौ बाधकाभावेन रक्तोत्पत्तिक्षणएव द्रव्यारम्भानुगुणक्रियोत्पत्तिः संभवतीत्यभिप्रायेण समर्थनीया । विभागेन विभागजनन इति कारणमात्रविभागेन कारणाकारणविभागजनने सतीत्यर्थः। **विभागजविभागाविति** । आरम्भकसंयोगनाशस्य तृतीयक्षणएवोत्पन्नतया चतुर्थक्षणे परमाण्वाकाशविभागः संभवतीति भावः । **ततः श्यामनाशपूर्वसंयोगनाशाविति** । परमाणुश्यामनाशपरमाण्वाकाशसंयोगनाशावित्यर्थः । परमाणुश्यामनाशं प्रति द्व्यणुकनाशस्य हेतुत्वात्

मनाशपूर्वसंयोगनाशौ २ ततोरक्तोत्पत्त्युत्तरसंयोगौ ३ ततो वह्निनोदनजन्यपरमाणुकर्मणो नाशः ४ ततोऽदृष्टवदात्मसंयोगाद्द्रव्यारम्भानुगुणा क्रिया ५ ततो विभागः ६ ततश्च पूर्वसंयोगनाशः ७ तत आरम्भकसंयोगः ८ ततो द्व्यणुकोत्पत्तिः ९ ततो रक्तोत्पत्तिः १०। अथैकादशक्षणा वह्निसंयोगात् परमाणौ कर्म ततो विभागस्ततो द्रव्यारम्भकसंयोगनाशः ततो द्व्यणुकनाशः १ ततो द्व्यणुकनाशविशिष्टं कालमपेक्ष्य विभागजविभागश्यामनाशौ २ ततः पूर्वसंयोगनाशरक्तोत्पत्ती ३ तत उत्तरदेशसंयोगः ४ ततो वह्निनोदनजन्यपरमाणौ कर्मनाशः ५ ततोऽदृष्टवदात्मसंयोगाद्द्रव्यारम्भानुगुणा क्रिया ६ ततो विभागः ७ ततः पूर्वसंयोगनाशः ८ ततो द्रव्यारम्भकोत्तरसंयोगः ९ ततो द्व्यणुकोत्पत्तिः १० ततो रक्ताद्युत्पत्तिः ११। मध्यमशब्दवदेकस्मादग्निसंयोगान्न रूपनाशोत्पादौ तावत्कालमेकस्याग्नेर-

दिनकरी।

पूर्वं परमाणुश्यामनाशासंभवादिति भावः। **रक्तोत्पत्त्युत्तरसंयोगाविति**। उत्तरसंयोगं विना पूर्वकर्मणो नाशासंभवेन द्रव्यारम्भानुगुणक्रियानुपपत्तिरिति भावः। एवमग्रेऽपि। अत एवाग्निसंयोगो द्व्यणुकनाशकः स एव श्यामनाशे रक्तोत्पादे च हेतुरिति केषांचिन्मतं पुनरग्न्यन्तरसंयोगादिति भाष्यविरुद्धं नादरणीयमित्यभिप्रेत्याह—**मध्यमशब्दवदिति**। **एकस्मादिति**। द्व्यणुकनाशकादेकस्मादित्यर्थः। यथा मध्यमशब्दात् पूर्वशब्दनाशोत्तरशब्दोत्पादौ भवतस्तथैकस्माद् द्व्यणुकनाशकादग्निसंयोगाच्छ्यामनाशरक्तोत्पादौ न भवत इति व्यतिरेके दृष्टान्तः। **तावत्कालमिति**। श्यामनाशोत्पत्त्यव्यवहितपूर्वक्षणपर्यन्तमित्यर्थः। अग्नेः द्व्यणुकनाशकाग्निसंयोगस्य। एवमग्रेऽपि। **अस्थिरत्वादिति**। यदा परमाणावग्निसंयोगाद् द्व्यणुकासमवायिकारणसंयोगविनाशकपरमाणौ कर्म तदैव नोदनाभिघातान्यतरात्मकस्याग्निपरमाणुसंयोगस्य जनकं यदग्निकर्म तस्य विनाशः कर्मणः स्वजन्यसंयोगविनाश्यत्वात् तदुत्तरक्षणे पुनरग्नौ कर्मकारणीभूतवेगाभिघातादेः स्वसमानाधिकरणक-

स्थिरत्वात् किं च नाशक एव यद्युत्पादकस्तदा नष्टे रूपादावग्निनाशे नीरूपश्चिरं परमाणुः स्यात् उत्पादकश्चेन्नाशकस्तदा रक्तोत्पत्तौ तद-

दिनकरी।

मेध्वंसरूपसहकारिणश्च सत्त्वात् ततो विभागस्ततो द्व्यणुकनाशसमकालमग्निपरमाणुसंयोगस्य नाशेन श्यामरूपोत्पत्त्यव्यवहितपूर्वक्षणपर्यन्तं तस्यास्थिरत्वादिति भावः। ननु मास्तु द्व्यणुकनाशकाग्निसंयोगस्य परमाणुश्यामनाशकत्वरक्तोत्पादकत्वं च परंतु द्व्यणुकनाशसमकालोत्पन्नाग्न्यन्तरसंयोगस्य परमाणौ श्यामनाशकत्वं रक्तोत्पादकत्वं चास्तु। नच श्यामनाशकतावच्छेदकरक्तोत्पादकतावच्छेदकजात्योः साङ्कर्यापत्तिरिति वाच्यम्। उत्पादकतावच्छेदकजातेर्नाशकतावच्छेदकजातिव्याप्यत्वोपगमादत आह। **किंचेति**। नाशक एव यद्युत्पादक इति। एवकारेण नाशकतावच्छेदकवद्भिन्नावृत्तित्वरूपा व्याप्तिरुत्पादकतावच्छेदके लभ्यते तथाच यद्युत्पादकतावच्छेदकं नाशकतावच्छेदकव्याप्यं तदेत्यर्थः। नष्टे रूपादौ रूपपरम्परायां नष्टायां अग्निनाशे चरमाग्निसंयोगनाशे। परमाणौ पाकेन रूपोत्पत्तिस्थले प्रथमाग्निसंयोगादिना रूपोत्पत्तिस्तेनैव रूपनाशः पुनरग्निसंयोगानन्तरं पुना रूपोत्पत्तिसंभवेऽपि चरमाग्निसंयोगोत्तरं तेन रूपोत्पादेन तद्रूपस्य तेनैवाग्निसंयोगेन नाशसंभवात् तदग्निसंयोगस्यापि नाशे रूपान्तरोत्पादासंभवेन नीरूपश्चिरं परमाणुः स्यादित्यर्थः। नच चरमाग्निसंयोगेन विनश्यदवस्थेनैव रूपोत्पत्तिस्तदुत्तरक्षणे च न तद्रूपनाशः पूर्वक्षणेऽग्निसंयोगाभावादिति वाच्यं असमवायिकारणस्य कार्यसहभावेनैव हेतुताया न्यायवैशेषिकसिद्धतया विनश्यदवस्थेन चरमाग्निसंयोगेन रूपोत्पादासंभवादिति—**परमाणुरिति**। वैशेषिकमताभिप्रायेण न्यायनये पूर्वोक्तरीत्या घटादेरपि नीरूपत्वप्रसङ्गो बोध्यः। ननु रक्तोत्पादकतावच्छेदकवैजात्यं श्यामनाशकतावच्छेदकवैजात्यव्याप्यमिति न ब्रूमः परं तु वैजात्ययोरभेदं तेन न साङ्कर्यमत आह—**उत्पादकश्चेदिति चेन्नाशक उत्पादक इति योजना**। ना-

ग्नेर्नाशे रक्ततरता न स्यात्। अथ परमाण्वन्तरे कर्मचिन्तनात् पञ्च-मादिक्षणेऽपि गुणोत्पत्तिः तथाहि एकत्र परमाणौ कर्म ततो विभागः तत आरम्भकसंयोगनाशपरमाण्वन्तरकर्मणी ततो द्व्यणुकनाशः परमाण्वन्तरकर्मजन्यविभाग इत्येकः कालः १ ततः श्यामादिनाशो विभागाच्च पूर्वसंयोगनाशश्चेत्येकः २ ततो रक्तोत्पत्तिर्द्रव्यारम्भकसंयोग इत्येकः कालः २ अथ द्व्यणुकोत्पत्तिः ४ ततो रक्तोत्पत्तिरिति ५ पञ्चक्षणा। द्रव्यनाशसमकालं परमाण्वन्तरे कर्म-चिन्तनात् षष्ठे गुणोत्पत्तिः तथा हि परमाणुकर्मणा परमाण्वन्तर-विभागः तत आरम्भकसंयोगनाशः ततो द्व्यणुकनाशपरमाण्वन्तर-कर्मणी अथ श्यामादिनाशः परमाण्वन्तरे कर्मजो विभागश्च २ ततो रक्तोत्पत्तिः परमाण्वन्तरे पूर्वसंयोगनाशश्च ३ ततः परमाण्वन्तरसंयोगः ४ ततो द्व्यणुकोत्पत्तिः ५ अथ रक्तोत्पत्तिरिति ६। एवं श्यामनाशक्षणे परमाण्वन्तरे कर्मचिन्तनात्सप्तक्षणा। तथाहि।

दिनकरी।

शकतावच्छेदकमेव यद्युत्पादकतावच्छेदकं तदेत्यर्थः। **रक्ततरता न स्यादिति**। अयं भावः—रूपनाशकतावच्छेदकं विलक्षणाग्निसंयोगत्वं तदेव यद्युत्पादकतावच्छेदकं तदा कार्यतावच्छेदकमपि सामान्यतः पृथिवीपरमाणुरूपत्वं त्वया वाच्यम्। तथा सति क्वचिद्रक्ततरता क्वचिच्च रक्ततमता परमाणौ न स्यात् कार्यवैचित्र्यस्य कारणतावच्छेदकभेदाधीनत्वादिति। सिन्दूरादौ रक्ततारतम्यस्यानुभविकतया तत्परमाणुषु तस्यावश्यंभावादिति भावः। इदंच पूर्वरूपनाशकाग्निसंयोगमात्रस्योत्तर-रूपहेतुत्वमित्यभिप्रायेण पुनरन्यस्मादग्निसंयोगादिति भाष्यानुरोधेन चोक्तम्। वस्तुतो रक्ततारतम्यस्य पूर्वरूपविशेषध्वंसकृतत्वाद्भाष्यस्य द्व्यणुकनाशकाग्निसंयोगापेक्षयाऽन्यपरत्वादुत्पादकविनाशकयोरग्निसंयोगयोरेकत्वानेकत्वेऽनियम एवेति ध्येयम्। **परमाण्वन्तरेति**। द्व्यणुकनाशकक्रियावत्परमाणुभिन्नद्व्यणुकान्तरारम्भकपरमाणावित्यर्थः। **कर्मचिन्तनादिति**। द्व्यणुकारम्भकसंयोगनाशाद्युत्पत्त्यादिक्षणे द्व्यणुकान्तरारम्भ-

परमाणौ कर्म, ततः परमाण्वन्तरेण विभागः तत आरम्भकसंयोगनाशस्ततो द्व्यणुकनाशः १ ततः श्यामादिनाशपरमाण्वन्तरकर्मणी २ ततो रक्तोत्पत्तिः परमाण्वन्तरे कर्मजविभागश्च ३ ततः परमाण्वन्तरेण पूर्वसंयोगनाशः ४ ततः परमाण्वन्तरेण संयोगः ५ ततो द्व्यणुकोत्पत्तिः ६ ततो रक्तोत्पत्तिरिति ७। एवं रक्तोत्पत्तिसमकालं परमाण्वन्तरे कर्मचिन्तनादष्टक्षणा तथाहि परमाणौ कर्म ततः परमाण्वन्तरविभागः तत आरम्भकसंयोगनाशः ततो द्व्यणुकनाशः १ ततः श्यामनाशः २ ततो रक्तोत्पत्तिपरमाण्वन्तरकर्मणी ३ ततः परमाण्वन्तरकर्मजविभागस्ततः पूर्वसंयोगनाशः ५ ततः परमाण्वन्तरसंयोगः ६ ततो द्व्यणुकोत्पत्तिः ७ अथ रक्तोत्पत्तिरित्यष्टक्षणा ॥ नैयायिकानां मते द्व्यणुकादाववयविन्यपि पाको भवति तेषामयमाशयः अवयविनां सच्छिद्रत्वाद्वह्नेः सूक्ष्मावयवैरन्तःप्रविष्टैरवयवेष्ववष्टब्धेष्वपि पाको न विरुद्ध्यते अनन्तावयवितन्नाशक-

दिनकरी ।

ककर्मचिन्तनादित्यर्थः । पञ्चमादीत्यत्रादिना षष्ठसप्तमाष्टमक्षणानां परिग्रहः । **इत्यष्टक्षणा इति** । ननु यत्रैकस्मिन् परमाणावग्निसंयोगसमकालं परमाण्वन्तरे कर्मोत्पत्तिस्तदुत्तरक्षणेषु क्रमेणैकत्र क्रियाविभागपूर्वसंयोगनाशद्व्यणुकनाशाः अपरत्र विभागपूर्वसंयोगनाशोत्तरसंयोगोत्पत्तिद्व्यणुकोत्पत्तिरूपोत्पत्तयस्तत्र द्विक्षणा । एवं यत्रैकस्मिन् परमाणौ कर्मोत्पत्तिसमकालं परमाण्वन्तरे कर्मोत्पत्तिस्तत्र चतुःक्षणापि संभवति प्रक्रियेति चेन्न द्व्यणुकनाशमन्तरेण परमाणौ श्यामादिनिवृत्तिस्तामन्तरेण च रक्तोत्पत्तिर्न संभवतीत्युक्तप्रायम् । इत्थं च द्व्यणुकनाशक्षणे परमाणुश्यामनाशक्षणे रक्तोत्पत्तिक्षणे वा द्व्यणुकान्तरोत्पत्तौ द्वित्रिचतुःक्षणाप्रक्रिया वाच्या । नचैतेषु क्षणेषु द्व्यणुकान्तरोत्पत्तिः संभवति तथा सति तत्पूर्वक्षणेषु परमाणोररक्तत्वेन तदारब्धद्व्यणुकस्याप्यरक्तत्वप्रसङ्गादित्यन्यत्र विस्तरः ॥ अवयविन्यपीत्यपिना परमाणुपरिग्रहः । **तेषाम्** नैयायिकानाम् । **अयं** वक्ष्यमाणः । **अवष्टब्धेष्वपीति** । अवयविना-

नित्येषु नित्यमेकत्वमनित्येऽनित्यमिष्यते।
द्वित्वादयः परार्धान्ता अपेक्षाबुद्धिजा मताः ॥ १०७ ॥

ल्पने गौरवम्। इत्थं च सोयं घट इत्यादिप्रत्यभिज्ञापि सङ्गच्छते यत्र तु न प्रत्यभिज्ञा तत्रावयविनाशोऽपि स्वीक्रियत इति॥ गणनाव्यवहारासाधारणं कारणं संख्येत्यर्थः। नित्येष्विति। नित्येषु

दिनकरी।

वष्टब्धेष्वपीत्यर्थः। पाकः रूपादिपरावृत्तिः। न विरुध्यत इति। साक्षात्परम्परासाधारणसकलावयवावच्छेदेन तेजःसंयोगस्य रूपादिनाशहेतुत्वे मानाभावेनारम्भकसंयोगावच्छेदेन विजातीयतेजःसंयोगादेव रूपादिनाशसम्भवेऽप्यारम्भकसंयोगावच्छेदेन तेजःसंयोगस्याभिघातादेस्तदानीं तत्र सद्भावे मानाभावेन पूर्वोक्तरीत्याऽवयविनाशस्याप्रसक्तेः सर्वावयवावच्छेदेन तेजःसंयोगस्य रूपादिनाशकत्वेऽपि नाशकतावच्छेदकवैजात्यस्य नोदनत्वाभिघातत्वादिविरुद्धस्यैवाङ्गीकरणीयतया नोदनाभिघातभिन्नतेजःसंयोगाद्रूपादिनाशेऽपि तेनावयविनाशस्यासंभवात्। अस्तु वा रूपादिनाशकतावच्छेदकवैजात्यस्य नोदनाभिघातत्वव्याप्यत्वं तथाप्यवयव्यभिघातादिकालेऽवयवाभिघातोत्पादनियमे मानाभावः। आस्तां वा तथानियमः तथाप्यवयवाभिघातादेर्नियमतो द्रव्यारम्भकसंयोगविरोधिविभागहेतुक्रियाजनकत्वे मानाभाव एव। विभागं प्रति क्रियायास्तत्तद्व्यक्तित्वेनैव हेतुतया तत्तत्क्रियाधीनविभागं प्रति तत्तत्पूर्वदेशस्य विशिष्य हेतुतया च तज्जन्यक्रियायास्तादृशविभागहेतुत्वासिद्धेरिति भावः। यदप्युक्तं वैशेषिकैरवयविरूपं प्रत्यवयवरूपहेतुताया व्यभिचारापत्त्या नावयविनि पाकेन रूपोत्पाद इति तदपि न अवयवरूपादेर्विजातीयरूपादिकं प्रत्येव हेतुतया व्यभिचाराप्रसक्तेः। एतेनावयविरूपनाशे आश्रयनाशहेतुतायां व्यभिचारापत्त्या पाकेनावयविरूपनाशासम्भव इत्यप्यपास्तम्। आश्रयनाशजन्यतावच्छेदककोटौ वैजात्यस्य निवेशनीयत्वादिति अवयविपाकानभ्युपगमे साधकाभावमुक्त्वा तत्र बाधकमप्याह—अनन्तेति। इत्थं च अवयविनाशानङ्गीकारे

अनेकाश्रयपर्याप्ता एते तु परिकीर्तिताः ।
अपेक्षाबुद्धिनाशाच्च नाशस्तेषां निरूपितः ॥ १०८ ॥

परमाण्वादिषु एकत्वं नित्यम् । अनित्ये घटादावेकत्वमनित्यमित्यर्थः । द्वित्वादयो व्यासज्यवृत्तिसंख्या अपेक्षाबुद्धिजन्याः । अनेकेति । यद्यपि द्वित्वादिसमवायः प्रत्येकं घटादावपि वर्तते तथापि

दिनकरी ।

च प्रत्यभिज्ञा सङ्गच्छत इति । पूर्वावयविनाशे तूत्तरोत्पन्नावयविनि पूर्वावयविनोरभेदाभावेनाभेदावगाहिनी प्रत्यभिज्ञा न स्यादिति भावः ॥ कालादावतिव्याप्तिमाशङ्क्याह—**असाधारणमिति** । वस्तुतो गणनं संख्यात्वं तत्प्रकारको व्यवहारस्तत्प्रकारकं प्रमात्मकं ज्ञानं तद्धेतुस्तद्विषय इत्यर्थान्न कालादावतिव्याप्तिः । तत्रापि संख्यात्वजातिरेव लक्षणमितरत्तु संख्यात्वजातौ प्रमाणतयोक्तं एवमग्रेऽपीति ध्येयम् । **द्वित्वादय इति** । एकत्वान्यसंख्यामात्रमपेक्षाबुद्धिरूपनिमित्तकारणजन्यमित्यर्थः । असमवायिकारणं तु द्वित्वं प्रति समवायिकारणगतयावदेकत्वमिति बोध्यम् । ननु योग्यद्वित्वादौ तद्धेतुत्वे मानाभाव इति चेन्न योग्यद्वित्वादेरपेक्षाबुद्धिजन्यत्वेऽतीन्द्रियद्वित्वादावप्यनेकसंख्यात्वादिना तदनुमानात् । अथापेक्षाबुद्धेर्द्वित्वहेतुत्वे कथमविरलक्रमेण यावदपेक्षाबुद्धिंसत्वं न द्वित्वाद्युत्पत्तिः । अत्र केचित्—अपेक्षाबुद्धेरुत्पत्तिसंबन्धेन हेतुत्वान्न यावदपेक्षाबुद्धिसत्त्वं द्वित्वाद्युत्पत्तिरिति तन्न धारावाहिकापेक्षाबुद्धिभिः सर्वत्र धारावाहिकद्वित्वाद्युत्पत्तेर्दुर्वारत्वात् भगवदपेक्षाबुद्ध्या धारावाहिकद्वित्वाद्युत्पत्तेर्दुर्वारत्वाच्च तद्बुद्धेर्नित्यत्वेनोत्पत्तिसंबन्धेन तद्धेतुत्वस्य दुर्वचत्वात् । वस्तुतस्तु तत्तत्पुरुषीयापेक्षाबुद्धिजन्यानेकसंख्यात्वाद्यवच्छिन्नं प्रति तत्तत्पुरुषीयापेक्षाबुद्धिजन्यानेकसंख्यादेः प्रतिबन्धकत्वाभ्युपगमान्न यावदपेक्षाबुद्धिसत्त्वं द्वित्वाद्युत्पत्तिरिति । **प्रत्येकं घटादाविति** । तथा चानेकाश्रयपर्याप्तेति मूलमसङ्गतमिति भावः । नन्वेकत्वस्य न्यूनवृत्तितया द्वित्वाधारतानवच्छेदकत्वान्न तथा प्रत्यय

१ समवायेनेत्यादिः.

एको द्वाविति प्रत्ययाभावात् एको न द्वाविति प्रत्ययसद्भावाच्च द्वित्वादीनां पर्याप्तिलक्षणः कश्चित्संबन्धोऽनेकाश्रयोऽभ्युपेयते । प्रथम-

दिनकरी।

इत्यत आह—**एको न द्वावितीति**। एकत्वावच्छेदेन द्वित्ववद्भेदाभावादेकत्वादेर्न्यूनवृत्तितया द्वित्ववद्भेदानवच्छेदकत्वादिति भावः। **अनेकाश्रय इति**। उभयाद्याश्रय इत्यर्थः। तथाच तादृशप्रतीतेर्न द्वित्ववद्भेदाधारतावच्छेदकत्वमेकत्वे विषयः किं तु पर्याप्तिसंबन्धेन द्वित्वं तद्भेदो वा एकत्वावच्छिन्ने प्रकारः। इत्थंच पर्याप्तिसम्बन्धेन द्वित्वस्य प्रत्येकमभावादेको द्वावित्यप्रत्ययस्यैको न द्वाविति प्रत्ययस्य चोपपत्तिरिति भावः । अत्र बहवः उभयादेः प्रत्येकानतिरिक्ततया प्रत्येकमपि पर्याप्तिसंबन्धेन द्वित्वमस्त्येवेति पर्याप्त्यङ्गीकारेऽप्येको द्वावित्यप्रत्ययस्यैको न द्वाविति प्रत्ययस्य च कथमुपपत्तिः यदि चैको न द्वाविति प्रतीतिबलाद्द्वित्ववद्भेदावच्छेदकत्वं[1] स्वरूपसंबन्धविशेषरूपमेकत्वे स्वीक्रियते न तु द्वित्वावच्छेदकत्वमेको द्वावित्यप्रत्ययादिति विभाव्यते तदा समवायपक्षेऽपि तुल्यमिति पर्याप्त्यङ्गीकारो निरर्थक इति चेदत्राहुः । आकाशाविति वाक्यस्य प्रामाण्यापत्त्या[2] पर्याप्त्यङ्गीकार आवश्यकः । नच समवायेनेव पर्याप्तिसंबन्धेनापि द्वित्वस्याकाशे सत्त्वात् पर्याप्त्यङ्गीकारेऽपि तद्वाक्यप्रामाण्यं दुर्वारमिति वाच्यं उद्देश्यतावच्छेदकव्याप्यत्वविशिष्टपर्याप्तेरेव द्वित्वसंबन्धत्वोपगमात् आकाशत्वव्याप्यद्वित्वपर्याप्तेरप्रसिद्धत्वाद् द्वित्वपर्याप्तेर्द्वित्वस्वरूपतया तस्य घटादावपि सत्त्वात् नचोद्देश्यतावच्छेदकव्याप्यत्वविशिष्टसमवायस्य द्वित्वसंसर्गतां स्वीकृत्याकाशाविति प्रयोगवारणसम्भवादलं पर्याप्त्येति वाच्यम् । तथा सति घटाविति प्रयोगस्य प्रामाण्यानुपपत्तेः समवायस्यैकत्वेन घटत्वव्याप्यसमवायस्याप्रसिद्धेरित्यन्यत्र विस्तरः । अपेक्षाबुद्धिनाशाच्च तेषां नाश इति मूलस्य तृतीयक्षणे अपेक्षाबुद्धिनाशाच्चतुर्थक्षणे द्वित्वादीनां नाश इति नार्थः परं तु चतुर्थक्षणेऽपेक्षाबुद्धिनाशात् पञ्चमक्षणे इत्यर्थ इति

१ द्वित्ववद्भेदानुयोगितावच्छेदकत्वम्. २ आकाशे समवायेन द्वित्वसत्वादित्यर्थः.

मपेक्षाबुद्धिस्ततो द्वित्वोत्पत्तिः ततो विशेषणज्ञानं द्वित्वत्वनिर्विकल्पात्मकं ततो द्वित्वत्वविशिष्टप्रत्यक्षमपेक्षाबुद्धिनाशश्च ततो द्वित्वनाश इति । यद्यपि ज्ञानानां द्विक्षणमात्रस्थायित्वं योग्यविभुविशेषगुणानां स्वोत्तरवृत्तिगुणनाश्यत्वात्। तथाप्यपेक्षाबुद्धेस्त्रिक्षणावस्थायित्वं कल्प्यते अन्यथा[1] निर्विकल्पककालेऽपेक्षाबुद्धिनाशानन्तरं द्वित्वस्यैव नाशः स्यात् न तु द्वित्वप्रत्यक्षं तदानीं विषयाभावाद्विद्यमानस्यैव चक्षुरादिना ज्ञानजननोपगमात् तस्माद्द्वित्वप्रत्यक्षादिकमपेक्षाबुद्धेर्नाशकं कल्प्यते। नचापेक्षाबुद्धिनाशात् कथं द्वित्वनाश इति वाच्यम्। कालान्तरे द्वित्वप्रत्यक्षाभावात् अपेक्षाबुद्धिस्तदुत्पादिका[2]

दिनकरी।

ज्ञापनाय वैशेषिकप्रक्रियां प्रदर्शयति प्रथममित्यादिना । द्वित्वत्वविशिष्टप्रत्यक्षं द्वित्वत्वविशिष्टलौकिकप्रत्यक्षम् । अन्यथा अपेक्षाबुद्धेर्द्विक्षणमात्रावस्थायित्वे । **द्वित्वस्यैव नाश इति** । द्वित्वस्य नाश एवेत्यर्थः । ननु तदानीं द्वित्वाभावेऽपि तत्पूर्वक्षणे द्वित्वसत्त्वान्न द्वित्वप्रत्यक्षानुपपत्तिरत आह । **विद्यमानस्यैवेति** । संबद्धं वर्तमानं च गृह्यते चक्षुरादिनेत्यनुरोधात् लौकिकप्रत्यक्षं प्रति द्वित्वादेर्विषयस्य कार्यसहभावेन हेतुत्वादिति भावः । ननु योग्यविभुविशेषगुणनाशं प्रति स्वोत्तरवर्तिविशेषगुणत्वेन हेतुतयापेक्षाबुद्ध्युत्तरक्षणोत्पन्नस्मृत्या संस्कारेण वापेक्षाबुद्धिनाशः केन वारणीय इत्याशङ्कामुपसंहारव्याजेन परिहरति । **तस्मादिति । द्वित्वप्रत्यक्षादिकमिति** । द्वित्वद्वित्वत्वनिर्विकल्पकमित्यर्थः । आदिना त्रित्वद्विपृथक्त्वादिप्रत्यक्षपरिग्रहः । योग्यविभुविशेषगुणत्वस्य स्वत्वस्य चानुगतस्याभावेन स्वोत्तरोत्पन्नगुणत्वस्यानुगतस्याभावात्तत्तद्व्यक्तित्वेनैव नाश्यनाशकभावस्य वाच्यतया द्वित्वत्वविशिष्टप्रत्यक्षरूपकार्यानुरोधेन द्वित्वद्वित्वत्वनिर्विकल्पकस्यैव तद्व्यक्तित्वेनापेक्षाबुद्धिनाशकत्वं कल्प्यते न तु द्वितीयक्षणोत्पन्नस्मरणादेरिति भावः । ननु द्वित्वविशिष्टद्वित्वप्रत्यक्षमुपनीतभानात्मकमेवास्तु अलं तदुपपत्तये त्रिक्ष-

---

१ अपेक्षाबुद्धेस्त्रिक्षणावस्थायित्वानङ्गीकारे. २ द्वित्वोत्पादिका.

तन्नाशात्तन्नाश इति कल्पनात्। अतएव तत्पुरुषीयापेक्षाबुद्धिजन्य-द्वित्वादिकं तेनैव गृह्यत इति कल्प्यते नचापेक्षाबुद्धेर्द्वित्वप्रत्यक्षे का-

दिनकरी।

णावस्थायित्वकल्पनेनापेक्षाबुद्धेः। नच द्वित्वत्वांशे उपनीतभानसंभवेऽपि द्वित्वांशेनोपनीतभानत्वमुपनीतं च विशेषणतयैवेति नियमादिति वाच्यं यतो द्वित्वत्वविशिष्टद्वित्वप्रत्यक्षं हि जायमानं द्रव्यांशे द्वित्वप्रकारकमेव भवति द्वे द्रव्ये इत्याकारकं निर्विकल्पकोत्तरक्षणे द्वे द्रव्ये इत्याकारकं द्वित्वत्वविशिष्टद्वित्वप्रकारकं प्रत्यक्षं न संभवति तत्पूर्वं विशेषणतावच्छेदकद्वित्वत्वप्रकारकद्वित्वज्ञानासंभवादिति तु न विशेष्ये विशेषणमिति रीत्यैव द्वे द्रव्ये इत्याकारकप्रत्यक्षसंभवादिति चेन्न। निर्विकल्पकस्याप्रत्यासत्तितया द्वे द्रव्ये इत्युपनीतभानासम्भवात्तस्योपनीतभानरूपत्वे तदुत्तरं द्वित्वं साक्षात्करोमीत्यनुव्यवसायानुपपत्तेश्च। तस्मात्त्रिक्षणावस्थायित्वमपेक्षाबुद्धेरिति वैशेषिकाणामाशयः। **नव्यास्तु**—उत्पत्स्यमानद्वित्वस्य द्वित्वत्वसामान्यलक्षणया पूर्वानुभवाद्द्वित्वोत्पत्तिसमय एव द्वित्वत्वप्रकारकमुत्पद्यमानद्वित्वस्मरणम् तेन तदुत्तरक्षणे इदानीं द्वे द्रव्ये इति विशिष्टवैशिष्ट्यावगाहिलौकिकप्रत्यक्षसंभवादलमपेक्षाबुद्धेस्त्रिक्षणावस्थायित्वेन अन्यथा सुखाद्युत्पादद्वितीयक्षणे सुखत्वनिर्विकल्पकमनन्तरक्षणे च सुखनाशादहं सुखीति लौकिकप्रत्यक्षं न संभवतीति सुखशब्दादेरपि त्रिक्षणावस्थानप्रसङ्गादिति प्राहुः। **नन्वपेक्षाबुद्धेर्द्वित्वोत्पादकत्वे** चैत्रीयापेक्षाबुद्धिजन्यद्वित्वस्यापेक्षाबुद्धिशून्येन मैत्रेण ग्रहणापत्तिः संनिकर्षादिघटितसामग्र्याः सत्त्वात्तद्वारणाय विषयतासंबन्धेन तत्पुरुषीयप्रत्यक्षे तद्भिन्नपुरुषीयापेक्षाबुद्धिजन्यद्वित्वादेस्तादात्म्येन प्रतिबन्धकत्वकल्पने च गौरवमत आह—**अतएवेति**। पूर्वोक्तयुक्त्याऽपेक्षाबुद्धेर्द्वित्वोत्पादकत्वस्यावश्यकत्वादेव। **तेनैव गृह्यत इति**। **कल्प्यत इति**। तद्भिन्नेन नगृह्यत इति कल्प्यत इत्यर्थः। तया चान्यथानुपपत्त्या पूर्वोक्तप्रतिबध्यप्रतिबन्धकभावकल्पनागौरवं न दोषायेति भावः। ननु कालान्तरे द्वित्व-

१ अपेक्षाबुद्धिनाशात्.

रणत्वमस्त्विति वाच्यं लाघवेन द्वित्वं प्रत्येव कारणत्वस्यैवोचितत्वात् अतीन्द्रिये द्व्यणुकादावपेक्षाबुद्धिर्योगिनां सर्गादिकालीनपरमाण्वादावीश्वरीयापेक्षाबुद्धिः ब्रह्माण्डान्तरवर्त्तियोगिनामपेक्षाबुद्धिर्वा

दिनकरी ।

प्रत्यक्षवारणाय द्वित्वप्रत्यक्षं प्रत्येवापेक्षाबुद्धेर्हेतुत्वमस्तु नतु द्वित्वं प्रतीत्याशङ्कते—**नचेति । लाघवेनेति ।** द्वित्वप्रत्यक्षत्वापेक्षया द्वित्वत्वस्य कार्यतावच्छेदकस्य लघुत्वादिति भावः । ननु द्वित्वप्रत्यक्षनिष्ठं लौकिकविषयितया द्वित्वत्वमेव कार्यतावच्छेदकमिति न गौरवम् । नचान्तरेणाप्यपेक्षाबुद्धिं द्वित्वप्रत्यक्षापत्तिरेतावताप्यवारितैवेति वाच्यं द्वित्वत्वाविषयकद्वित्वप्रत्यक्षस्यालीकतया व्यापकीभूतद्वित्वत्वावच्छिन्नजनककसामग्रीविरहादेव तद्वारणादिति चेन्न उत्पादकसामग्र्या व्यञ्जकत्वाङ्गीकारे घटाद्युत्पादकसामग्र्या अपि घटादिव्यञ्जकत्वापत्त्या सत्कार्यवादापत्तेरिति[1] । नन्वपेक्षाबुद्धेर्द्वित्वाद्युत्पादकत्वं न संभवति द्व्यणुकस्यास्मदीयप्रत्यक्षागोचरतया तत्रापेक्षाबुद्ध्यसंभवेन तत्र त्रित्वानुत्पत्त्यापत्तेः नचेष्टापत्तिः भावकार्यस्यासमवायिकारणजन्यत्वनियमेन द्व्यणुकगतत्रित्वं विना त्र्यणुकपरिमाणानुत्पत्तेः परिमाणस्य स्वसमानजातीयोत्कृष्टपरिमाणजनकत्वनियमेन द्व्यणुकपरिमाणस्य तत्रासमवायिकारणत्वासंभवादत आह—**अतीन्द्रिये द्व्यणुकादाविति ।** आदिना परमाणुपरिग्रहः । सर्गादौ योगिनामभावादाह—**ईश्वरीयेति ।** नचेश्वरीयापेक्षाबुद्धेर्द्वित्वोत्पादकत्वे तद्द्वित्वस्य नित्यत्वप्रसङ्गः ईश्वरीयापेक्षाबुद्धेर्नित्यत्वेन तन्नाशनाश्यत्वस्य तादृशद्वित्वे वक्तुमशक्यत्वादिति वाच्यं तद्द्वित्वस्येश्वरीयापेक्षाबुद्धिसहकारिविशेषस्य क्षणविशेषस्य नाशादेव नाशोपपत्तेः क्षणविशेषस्येश्वरीयापेक्षाबुद्धिसहकारित्वानङ्गीकारे सर्गाद्यकालीनपरमाणुद्वित्वोत्पत्तेः पूर्वं तद्द्वित्वोत्पादापत्तेः । **अपेक्षाबुद्धिनाशाच्चेति** मूलस्याश्रयनाशोपलक्षकत्ववदीश्वरीयापेक्षाबुद्धिसहकारिविशेषक्षणविशेषनाशोपलक्षकत्वस्वीकाराच्च न तद्विरोधः । एतेन घटाद्युत्पत्तिद्वितीयक्षणे भग-

---

१ पूर्वं असत्कार्यमुत्पद्यते इति न्यायमतम्.

अनेकैकत्वबुद्धिर्या सापेक्षाबुद्धिरिष्यते।
परिमाणं भवेन्मानव्यवहारस्य कारणम्॥ १०९॥

द्वित्वादिकारणमिति। अपेक्षाबुद्धिः केत्यत आह—**अनेकैकत्वेति**। अयमेकोऽयमेक इत्याकारिकेत्यर्थः। इदंतु बोध्यम्—यत्रानियतैकत्वज्ञानं तत्र त्रित्वादिभिन्ना बहुत्वसंख्योत्पद्यते यथा सेनावनादाविति कन्दलीकारः। **आचार्यास्तु**—त्रित्वादिकमेव बहुत्वं मन्यन्ते तथा च त्रित्वत्वादिव्यापिका बहुत्वत्वजातिर्नातिरिच्यते। सेनावनादावुत्पन्नेऽपि त्रित्वादौ त्रित्वत्वाद्यग्रहो दोषात्। इत्थं चेतो बहुतरेयं सेनेति प्रतीतिरुपपद्यते बहुत्वस्य संख्यान्तरत्वे तु तत्तारत-

दिनकरी।

वदपेक्षाबुद्ध्या तत्र द्वित्वादिकं जन्यत इति परास्तम्। तदानीं सहकारिक्षणविशेषस्याभावेन भगवदपेक्षाबुद्ध्या द्वित्वादेरजननात्तदानीं तत्र द्वित्वोत्पादे मानाभावाच्च एतदस्वरसादाह—**ब्रह्माण्डान्तरेति**॥ इत्यतः इत्याकाङ्क्षातः। नन्वेकत्वांशे निर्धर्मितावच्छेदकैकत्वज्ञानाद् द्वित्वाद्युत्पत्त्यापत्तिरतो व्याचष्टे—**अयमेक इति**। तत्तद्व्यक्तिमात्रनिष्ठेदंत्वावच्छिन्नविशेष्यतानिरूपितैकत्वप्रकारताशालिनी बुद्धिरपेक्षाबुद्धिपदार्थ इति भावः। क्वचित्पुस्तके इदंतु बोध्यमित्याद्यवधेयमित्यन्तः पाठः स चैवं व्याख्येयः। **यत्रानियतैकत्वेति**। एकत्वविशेष्यकसंख्यात्वनियतत्रित्वादिप्रकारकज्ञानशून्यकालीनमनेकैकत्वज्ञानमित्यर्थः। यद्वा एकत्वांशे निर्धर्मितावच्छेदककमेकत्वसंख्या योगिन इत्याकारकज्ञानमित्यर्थः। **सेनावनादाविति**। तत्र नियतैकत्वज्ञानाभावात्तस्यैव सहस्रत्वादिसङ्ख्योत्पादकत्वादिति भावः। **उत्पन्नेऽपीति**। अनियतैकत्वज्ञानस्यापि त्रित्वाद्युत्पादकत्वादिति भावः **दोषात्** नियतानेकैकत्वज्ञानाभावात्। अनियतानेकैकत्वज्ञानस्य त्रित्वोत्पत्तिकारणत्वेऽपि त्रित्वांशे त्रित्वत्वप्रकारकप्रत्यक्षे नियतानेकैकत्वज्ञानस्यैव हेतुतया तं विना न त्रित्वत्वादिप्रकारकं प्रत्यक्षमिति भावः। **उपपद्यते इति**। इतो बहुतरेत्यत्र बहुत्वे स्वसजातीयनिरूपितोत्कर्षः प्रतीयते। तथाच चतुष्ट्वादिरूपे बहुत्वे

अणु दीर्घं महद्ध्रस्वमिति तद्भेद ईरितः ।
अनित्ये तदनित्यं स्यान्नित्ये नित्यमुदाहृतम् ॥ ११० ॥
सङ्ख्यातः परिमाणाच्च प्रचयादपि जायते ।
अनित्यं द्व्यणुकादौ तु संख्याजन्यमुदाहृतम् ॥ १११ ॥

म्याभावान्नोपपद्येदित्यवधेयम् । परिमाणं निरूपयति—**परिमाणमिति** । परिमितिव्यवहारासाधारणं कारणं परिमाणमित्यर्थः । तच्चतुर्विधम्—अणु महद्दीर्घं ह्रस्वं चेति । **तत्** परिमाणम् । नित्यमित्यत्र परिमाणमित्यनुषज्यते । जायत इत्यत्रापि परिमाणमित्यनुवर्तते । **अनित्यमिति** पूर्वेणान्वितम् । तथाचानित्यपरिमाणं संख्याजन्यं परिमाणजन्यं प्रचयजन्यं चेत्यर्थः । तत्र संख्याजन्यमुदाहरति—**अनित्यमिति** । द्व्यणुकस्य त्रसरेणोश्च परिमाणं प्रति परमाणुपरिमाणं द्व्यणुकपरिमाणं वा न कारणम् । परिमाणस्य स्वसमानजातीयोत्कृष्टपरिमाणजनकत्वाद् द्व्यणुकस्याणुपरिमाणं तु परमाणावणुत्वापेक्षया

दिनकरी ।

त्रित्वादिरूपस्वसजातीयनिरूपितोत्कर्षस्य सत्त्वात्तादृशप्रतीतिरुपपद्यत इति भावः । संख्यान्तरत्वे त्रित्वाद्यतिरिक्तसंख्यात्वे तत्तारतम्याभावादिति बहुत्वे स्वसजातीयोत्कर्षाभावात्तव मते तस्यैकरूपत्वादिति भावः । नच बहुत्वस्य त्रित्वादिरूपत्वे बहुत्वनिश्चये कथं त्रित्वादिसंशय इति वाच्यम् । समानप्रकारकनिश्चयस्यैव संशयविरोधितया बहुत्वत्वप्रकारकनिश्चयस्य त्रित्वत्वादिप्रकारकसंशयाविरोधित्वात् ॥ **अणु महदित्यादि** । यद्यप्यणुत्वमेव ह्रस्वत्वमस्तु महत्त्वमेव दीर्घत्वमस्त्विति कुतश्चातुर्विध्यं तथापि तदवधिकाणुतया प्रतीयमानेऽपि तदवधिकह्रस्वत्वाव्यवहारात्तदवधिकमहत्त्ववत्तया प्रतीयमानेऽपि तदवधिकदीर्घत्वाव्यवहाराच्च ह्रस्वत्वदीर्घत्वयोरतिरिक्तपरिमाणतया तच्चातुर्विध्यं बोध्यम् ॥ **संख्याजन्यमुदाहरतीति** । संख्यामात्रजन्यमुदाहरतीत्यर्थः । न स-

---

१ स्वं परिमाणं(कपालादिपरिमाणं).

परिमाणं घटादौ तु परिमाणजमुच्यते।
प्रचयः शिथिलाख्यो यः संयोगस्तेन जन्यते ॥ ११२ ॥

नोत्कृष्टम् त्रसरेणुपरिमाणं तु न सजातीयं अतः परमाणौ **द्वित्वसं**ख्या द्व्यणुकपरिमाणस्य द्व्यणुके त्रित्वसंख्या च त्रसरेणुपरिमाणस्यासमवायिकारणमित्यर्थः। परिमाणजन्यं परिमाणमुदाहरति—**परिमाणं घटादाविति**। घटादिपरिमाणं कपालादिपरिमाणजन्यम्। प्रचयजन्यमुदाहर्तुं प्रचयं निर्वक्ति—**प्रचय इति**। परिमाणं चाश्र-

दिनकरी।

जातीयमित्यनन्तरं विजातीयसंयोगरूपः प्रचयस्तु न द्व्यणुकादौ तत्सत्त्वेऽपि वा तस्याकिंचित्करत्वादिति पूरणीयम्। **द्वित्वसंख्या** द्वित्वसंख्यामात्रम्। एवमग्रेपि। **परिमाणजन्यं** परिमाणमात्रजन्यम्। **कपालादिपरिमाणजन्यम्** कपालादिपरिमाणमात्रजन्यमित्यर्थः। अप्रचित[1]महत्कपालद्वयारब्धे घटे यन्महत्परिमाणं तत्र कपालगतद्वित्वसंख्या न कारणं द्वित्वसंख्याया महत्त्वाजनकत्वात् अन्यथा[2] द्व्यणुकेऽपि महत्त्वोत्पादापत्तेः। नचोक्तापत्त्या द्वित्वत्वेन परिमाणाजनकत्वेपि घटगतमहत्त्वं प्रति कपालगतमहत्त्वस्य कपालगतद्वित्वस्य वा हेतुत्वमित्यत्र विनिगमनाविरह इति वाच्यम्। कपालगतमहत्त्वोत्कर्षेण घटगतमहत्त्वोत्कर्षस्यानुभविकतया कपालमहत्त्वस्य तत्रावश्यं हेतुताया वाच्यत्वात्। यत्र कपाले न प्रचयस्तत्र प्रचयस्यापि हेतुत्वासंभवात्तत्र घटपरिमाणं कपालपरिमाणमात्रजन्यमिति भावः॥ **प्रचय इतीति। मूले[3] शिथिलाख्य इति**। किंचिदवयवावच्छेदेनावयवान्तरासंयोगिनि महत्यवयवे वर्तमानः संयोगः प्रचय इत्येके। अत्र महत्पदं न देयं परमाणुसंयोगस्य प्रचयत्वे क्षतिविरहादित्यन्ये। भूयोऽवयवावच्छेदेनावयवान्तरासंयोगिन्यवयवे वर्तमानः संयोगः प्रचयस्तेन परमाणुसंयोगो द्व्यणुकसंयोगो वा न प्रचय इत्यपरे। अत्र प्रचयरहितैस्त्रिभिर्महावयवैरारब्धस्य यन्महत्परिमाणं तत्संख्यापरिमाणोभयजन्यम् महदवयवारब्धमहत्त्वादतिशयितत्वात् अ-

१ प्रचयरहित. २ द्वित्वसंख्यायाः महत्त्वजनकत्वे. ३ कारिकायाम्.

परिमाणं तूलकादौ नाशस्त्वाश्रयनाशतः ।

यनाशादेव नश्यतीत्याह—नाश इति। अर्थात्परिमाणस्यैव। नचावयविनाशः कथं परिमाणनाशकः सत्यप्यवयविनि त्रिचतुरादिपरमाणुविश्लेषे तदुपचये वावयविनः प्रत्यभिज्ञानेऽपि परिमाणान्तरस्य प्रत्यक्षसिद्धत्वादिति वाच्यम्। परमाणुविश्लेषे हि द्व्यणुकस्य नाशोऽवश्यमभ्युपेयः तन्नाशे च त्र्यणुकनाशः एवं क्रमेण महावयविनो नाशस्यावश्यकत्वात्। सति च नाशकेऽनभ्युपगममात्रेण नाशस्यापलपितुमशक्यत्वात् शरीरादाववयवोपचये समवायिकारणनाशस्यावश्यकत्वादवयविनाश आवश्यकः नच पटादिनाशेऽपि तन्त्वन्तरसंयो-

दिनकरी ।

रूपावयवारब्धमहत्त्वादतिशयितत्वाच्च प्रचिताभ्यां महावयवाभ्यामारब्धे यन्महत्परिमाणमतिशयितं तत्परिमाणप्रचयोभयजन्यम् अप्रचितमहावयवारब्धात् त्र्यणुकमहत्त्वाच्च तादृशातिशयदर्शनात् प्रचितैर्महद्भिरारब्धस्य महत्परिमाणं संख्यापरिमाणप्रचयजन्यम् प्रचितमहावयवद्वयारब्धमहत्त्वादपि तस्योत्कृष्टत्वादिति ध्येयम्। दिङ्मात्रस्य मूले प्रदर्शितत्वादित्यन्यत्र विस्तरः। केचित्तु दीर्घमिति प्रतीतेरवयवसंयोगविशेषेणैवोपपत्तेः दीर्घत्वं न परिमाणमन्यथा वर्तुलत्वचतुरस्रत्वादीनां परिमाणान्तरत्वापत्तेरित्याहुः ॥ **अर्थादिति** । प्रकरणादित्यर्थः । यद्वार्थात्परिशेषादित्यर्थः । नच परिशेषोऽसिद्धः रूपादेरप्याश्रयनाशनाश्यत्वादिति वाच्यम्। आश्रयनाश इति मूलस्याश्रयनाशमात्रादित्यर्थकतया रूपादेराश्रयनाशमात्रनाश्यत्वाभावेन परिशेषसंभवात्। नच मूलस्य तादृशार्थकत्वे प्रयोजनाभाव इति वाच्यम्। क्रियाविभागादिक्रमेण यत्किंचिदवयवनाशेऽपि शरीरादिनाशस्य मीमांसकैरनभ्युपगमात् तत्र परिमाणनाशस्यानुभविकत्वाच्चाश्रयमात्रनाशनाश्यत्वस्य च परिमाणे तैरनङ्गीकारात् तन्मतनिराकरणाय मूलस्य तादृशार्थकत्वादिति ध्येयम् ॥ द्वितीयक्षणे

---

१ हस्ताद्यवयवसंयोगनाशस्य.

संख्यावत्तु पृथक्त्वं स्यात्पृथक्प्रत्ययकारणम् ॥ ११३ ॥

गात्परिमाणाधिक्यं न स्यादिति वाच्यम् । तत्रापि वेमाद्यभिघातेनासमवायिकारणतन्तुसंयोगनाशात् पटनाशस्यावश्यकत्वात् । किंच तन्त्वन्तरस्य तत्पटावयवत्वे पूर्वं तत्पट एव न स्यात् तन्त्वन्तररूपकारणाभावात् तन्त्वन्तरस्यावयवत्वाभावे च न तेन परिमाणाधिक्यं संयुक्तद्रव्यान्तरवत् तस्मात्तत्र तन्त्वन्तरसंयोगे सति पूर्वं पटनाशस्ततः पटान्तरोत्पत्तिरित्यवश्यं स्वीकार्यम् । अवयविनः प्रत्यभिज्ञानं तु साजात्येन दीपकलिकादिवत् । नच पूर्वतन्तव एव तन्त्वन्तरसहकारात्पूर्वपटे सत्येव पटान्तरमारभन्तामिति वाच्यम् । मूर्तयोः समानदेशताविरोधात् तत्र पटद्वयासंभवात् एकदा नानाद्रव्यस्य तत्रोपलम्भस्य बाधितत्वाच्च तस्मात्पूर्वस्य द्रव्यस्य प्रतिबन्धकस्य विनाशे द्रव्यान्तरोत्पत्तिरित्यस्यावश्यमभ्युपेयत्वात् ॥ पृथक्त्वं निरूपयति—संख्यावदिति । पृथक्प्रत्ययासाधारणकारणं पृथक्त्वम् । तन्नित्यतादिकं संख्यावत् । तथाहि नित्येष्वेकत्वं नित्यमनित्येष्वनित्यम् । अनित्यमेकत्वं तु आश्रयद्वितीयक्षणे चोत्पद्यते आश्रयनाशान्नश्यति तथैकपृथक्त्वमपि द्वित्वादिवच्च द्विपृथक्त्वादिकमपीत्यर्थः ।

दिनकरी ।

चोत्पद्यत इत्यनन्तरं स्वाश्रयावयवगतैकत्वासमवायिकारणकं चेति पूरणीयम् । **एकपृथक्त्वं** एकसमवेतपृथक्त्वम् । **द्वित्वादिवच्चेति** । तथाच द्विपृथक्त्वादौ समानाधिकरणान्येकपृथक्त्वान्यसमवायिकारणानि इदमेकं पृथगिदमेकं पृथगिति नानैकपृथक्त्वविषयिण्यपेक्षाबुद्धिर्निमित्तकारणं तादृशबुद्धिनाशात् क्वचिदाश्रयनाशात् क्वचिदुभाभ्यां द्विपृथक्त्वं नश्यतीति भावः । अत्रोभयसमवेतं पृथक्त्वं द्विपृथक्त्वं त्रितयसमवेतं पृथक्त्वं त्रिपृथक्त्वमिति रीत्या बोध्यम् । ननु घटौ पटात्पृथगित्यादिप्रतीतेः पटावधिकैकपृथक्त्ववत्त्वद्वयादिनाप्युपपत्तेरुभयसमवेतपृथक्त्वादौ मानाभाव इति चेन्न । घटौ पटात् पृथगिति प्रतीत्योभयसमवेतपृथक्त्वे सिद्धे तेनैव घटः पटात्पृथगिति प्रतीत्युपपत्तेरेकपृथक्त्वे प्रमाणाभाव

अन्योऽन्याभावतो नास्य चरितार्थत्वमिष्यते।
अस्मात्पृथगिदं नेति प्रतीतिर्हि विलक्षणा॥ ११४॥
अप्राप्तयोस्तु या प्राप्तिः सैव संयोग ईरितः।
कीर्तितस्त्रिविधस्त्वेष आद्योऽन्यतरकर्मजः॥ ११५॥

नन्वयमस्मात् पृथगित्यादावन्योन्याभावो भासते तत्कथं पृथक्त्वं गुणान्तरं स्वीक्रियते नचास्तु पृथक्त्वं नत्वन्योन्याभाव इति वाच्यं रूपं न घट इति प्रतीत्यनापत्तेः। नहि रूपे घटावधिकं पृथक्त्वं गुणान्तरमस्ति न वा घटे घटावधिकं पृथक्त्वमस्ति येन परम्परासंबन्धः कल्प्यत इत्यत आह—**अस्मादिति**। ननु शब्दवैलक्षण्यमेव नत्वर्थवैलक्षण्यमिति चेन्न विनार्थभेदं घटात्पृथगितिवद् घटो न पट इत्यत्रापि पञ्चमीप्रसङ्गात् तस्माद्यदर्थयोगे पञ्चमी सोऽर्थो नञर्थान्योन्याभावतो भिन्नो गुणान्तरं कल्प्यत इति॥ संयोगं निरूपयति—**अप्राप्तयोरिति**। तं विभजते—**कीर्तित इति**। एषः संयोगः।

दिनकरी।

इत्यस्यापि वक्तुं शक्यत्वात् तस्माद्विनिगमनाविरहादुभयमङ्गीकार्यम्। **परम्परासंबन्धः कल्प्यत इति**। सामानाधिकरण्यरूपपरम्परासंबन्धविषयकत्वमुक्तप्रतीतेः कल्प्यमित्यर्थः। इदमुपलक्षणम् प्रतीतेः सामानाधिकरण्यरूपपरम्परासंबन्धविषयकत्वमङ्गीकृत्यान्योन्याभावानङ्गीकारे एतद्घटरूपमेतद्घटात्पृथगिति प्रतीत्यनुपपत्तेः। एतद्रूपमेतद्रूपात्पृथगिति प्रतीत्यापत्तेश्च[1] अन्योन्याभावस्यातिरिक्तस्याभ्युपगमे तु पृथक्पदस्यान्योन्याभावलक्षणया सर्वमुपपादनीयमिति। **पञ्चमीप्रसङ्गादिति**। अन्योन्याभावार्थकपदयोगस्य पञ्चमीप्रयोजकस्य तत्र सत्त्वादिति भावः। अत्र नव्याः अन्योन्याभाव एव पृथक्त्वं नतु गुणान्तरं नच घटो नेत्यत्र पञ्चम्यापत्तिरन्योन्याभावविशिष्टार्थकपदयोग एवान्यारादितरर्ते इत्यादिसूत्रेण पञ्चमीविधानात्। नञस्तु नान्योन्याभावविशिष्टार्थकत्वम् परं

१ भवदुक्तपृथक्त्वस्य अन्योन्याभावे एवान्तर्भावोऽस्त्विति भावः. २ एतद्रूपे एतद्रूपभेदसत्वात् इति भावः.

तथोभयस्पन्दजन्यो भवेत्संयोगजोऽपरः ।
आदिमः श्येनशैलादिसंयोगः परिकीर्तितः ॥ ११६ ॥

दिनकरी ।

त्वन्योन्याभावार्थकत्वमित्यस्यान्यत्र सिद्धान्तितत्वात् । यदि च घटाद्भेद इत्यादौ पञ्चम्यनुपपत्त्या भेदार्थकपदयोगः पञ्चमीप्रयोजकतयान्यारादिति सूत्रेण बोध्यत इति घटो न पट इत्यत्र पञ्चम्यापत्तिर्दुर्वारेति विभाव्यते तथापि निपातातिरिक्तान्योन्याभावार्थकपदयोगस्यैव पञ्चमीप्रयोजकत्वं कल्प्यते अनुशासनस्य प्रयोगानुरोधित्वादित्याहुः ॥ मूलेऽप्राप्तयोरित्यादिना संयोगस्वरूपमुक्तं तत्र प्राप्तिः संबन्धः स च समवायोऽपीत्यत उक्तम**प्राप्तयोरिति । लक्षणं तु संयोगत्वं जातिरिति ॥** मूले आद्योऽन्यतरकर्मज इति । **ननु** संयोगत्वं नान्यतरकर्मणः कार्यतावच्छेदकमुभयकर्मजसंयोगे च व्यभिचारादिति चेन्न विजातीयकर्मत्वेन[1] विजातीयसंयोगत्वेन समवायेन हेतुहेतुमद्भावात् उभयकर्मजसंयोगादौ च तादृशवैजात्याभावेन व्यभिचाराभावात् । एवमुभयकर्मणः संयोगस्यापि च संयोगं प्रति हेतुत्वं बोध्यम् ॥ **मूले भवेत् संयोगजोऽपर इति ।** ननु संयोगजसंयोगे मानाभावः यत्र कपालक्रियया कपालतरुसंयोगस्ततः कुम्भतरुसंयोगस्तत्र कपालक्रियाया एव कुम्भतरुसंयोगं प्रति कारणत्वं नतु कपालतरुसंयोगस्येति चेन्न समवायेन संयोगं प्रति समवायेन क्रियायाः कारणत्वात् कुम्भे समवायेन क्रियाया अभावेन कुम्भे तरुसंयोगानुपपत्तेः क्रियायाः सामानाधिकरण्यसंबन्धेन हेतुत्वान्तरकल्पनापेक्षया समवायेन संयोगस्यैव हेतुत्वकल्पनौचित्यात् । वस्तुतो यत्र कपालक्रियया कपालान्तरेण तरुणा चैकस्मिन् क्षणे संयोगस्तदुत्तरक्षणे घटोत्पत्तिः कपालक्रियानाशश्च नाशकस्योत्तरसंयोगस्य पूर्वं सत्त्वात्तदुत्तरक्षणे कुम्भतरुसंयोगानुपपत्तेः पूर्वक्षणे कपालक्रियाया नाशात्तस्मात्कपालसंयोग एव तत्र कारणमिति संयोगजसंयोगसिद्धिर्निराबाधैवेति । अत्र केचित् कथं संयोगस्य त्रैविध्यम-

---

१ विजातीयसंयोगंप्रति विजातीयकर्म कारणमिति कार्यकारणभावः.

मेषयोः सन्निपातो यः स द्वितीय उदाहृतः।
कपालतरुसंयोगात्संयोगस्तरुकुम्भयोः॥ ११७॥
तृतीयः स्यात्कर्मजोऽपि द्विधैव परिकीर्तितः।
अभिघातो नोदनं च शब्दहेतुरिहादिमः॥ ११८॥
शब्दाहेतुर्द्वितीयः स्याद्विभागोऽपि त्रिधा भवेत्।
एककर्मोद्भवस्त्वाद्यो द्वयकर्मोद्भवोऽपरः॥ ११९॥

सन्निपातः संयोगः। **द्वितीयः** उभयकर्मजः। तृतीयः स्यादिति पूर्वेणान्वितम्। **तृतीय इति।** संयोगजसंयोग इत्यर्थः। **आदिमः** अभिघातः। **द्वितीयो** नोदनाख्यः संयोग इति। विभक्तप्रत्यया-साधारणकारणं विभागं निरूपयति—**विभाग इति।** **एकक-**

दिनकरी।

न्यतरकर्मजन्यसंयोगस्याप्रसिद्धेः यत्रेषुक्रिययेषुवृक्षयोः संयोगस्तत्र संयोगाधिकरणे वृक्षे क्रियाविरहेण व्यभिचारादन्यतरकर्मणः संयोगं प्रति कारणत्वस्य वक्तुमशक्यत्वादित्याहुः तन्न कार्याव्यवहितपूर्वक्षणावच्छेदेन कार्यतावच्छेदकावच्छिन्नयत्किंचिद्व्यक्त्यधिकरणीभूतयावद्व्यक्तिवृत्तिकाभावप्रतियोगितानवच्छेदकधर्मवत्त्वमेव कारणतावटकमेवं च कार्याव्यवहितपूर्वक्षणावच्छेदेन कार्यतावच्छेदकावच्छिन्नयत्किंचिद्व्यक्त्यधिकरणयावद्व्यक्तिषु कारणाभाववत्त्वमेव व्यभिचारः नचैवंविधो व्यभिचारः प्रकृते इषोरपि तादृशयावदन्तर्गततया तत्र क्रिया ततो द्वितीयक्षणे शरीरक्रिया तत्र चतुर्थक्षणे हस्ततरुसंयोगस्तस्मिन्नेव क्षणे शरीरक्रियाजन्यशरीरपूर्वदेशसंयोगनाशस्तदुत्तरक्षणे शरीरतरुसंयोगो जायते तस्य च हस्ततरुसंयोगजन्यत्वं शरीरक्रियाजन्यत्वं वेत्यत्र विनिगमनाविरहः। नचोभयमेव तत्र हेतुः जातिसङ्करप्रसङ्गादिति चेन्न तत्र संयोगद्वयस्यैवोपगमात् द्वित्वाग्रहस्तु सादृश्यदोषादित्येके। तत्र चित्रसंयोग एवोत्पद्यते कारणत्वं तु[1] तत्र संयोगकर्मोभयत्वेनेति चित्रसंयोगो विजातीय एवेति न

---

१ चित्रसंयोगे.

विभागजस्तृतीयः स्यात्तृतीयोऽपि द्विधा भवेत् ।
हेतुमात्रविभागोत्थो हेत्वहेतुविभागजः ॥ १२० ॥

मेति । तदुदाहरणं तु श्येनशैलविभागादिकं पूर्ववद्बोध्यम् । तृतीयोऽपि विभागजविभागः कारणमात्रविभागजन्यः कारणाकारणविभागजन्यश्चेति द्विविधः । आद्यस्तावद्यत्रैककपाले कर्म ततः कपालद्वयविभागः ततो घटारम्भकसंयोगनाशस्ततो घटनाशस्ततस्तेनैव कपालविभागेन सकर्मणः कपालस्याकाशविभागो जन्यते तत आकाशसंयोगनाशः तत उत्तरदेशसंयोगस्ततः कर्मनाश इति । नच तेन कर्मणैव कथं देशान्तरविभागो न जन्यत इति वाच्यम् । एकस्य कर्मण आरम्भकसंयोगप्रतिद्वन्द्विविभागजनकत्वस्यानारम्भकसंयोगप्रतिद्वन्द्विविभागजनकत्वस्य च विरोधात् । अन्यथा विकसत्कम-

दिनकरी ।

साङ्कर्यमित्यपरे इत्यन्यत्र विस्तरः । **पूर्ववदिति** । संयोगवदित्यर्थः । **तेनैव कपालविभागेनेति** तेन कपालविभागेनैवेत्यर्थः । एवकारेण कर्मणो व्युदासः । **कपालस्याकाशविभागो जन्यत इति** । अन्यथा कपालाकाशसंयोगस्य नाशकाभावेन नित्यत्वापत्तिरेव कपालाकाशसंयोगस्य प्रतिबन्धकस्य सत्वेनोत्तरसंयोगानुत्पत्त्या कर्मणोऽपि नित्यत्वापत्तिः उत्तरसंयोगस्यैव स्वजनककर्मनिवर्तकत्वादिति भावः । अमुमर्थं हृदि निधायोक्तं तत उत्तरदेशसंयोगस्ततः कर्मनाश इति । **तेन कर्मणैवेति** । कपालद्वयविभागजनककर्मणैवेत्यर्थः । **देशान्तरविभागः** कपालाकाशादिविभागः । **आरम्भकेत्यादि** । आरम्भकसंयोगः कपालद्वयसंयोगादिस्तत्प्रतिद्वन्द्वी तद्विरोधी तन्नाशक इति यावत् । एवमग्रेऽपि । **अनारम्भकसंयोगः** कपालाकाशसंयोगादिः । **अन्यथेति** । आरम्भकसंयोगप्रतिद्वन्द्विविभागजनककर्मणोऽनारम्भकसंयोगप्रतिद्वन्द्विविभागजनककर्मणश्चैक्य इत्यर्थः । **विकसदिति** । तत्राग्रावच्छेदेनानारम्भकसंयोगप्रतिद्वन्द्विविभागजनककर्मणः सत्त्वात्तेन कर्मणा मूलावच्छिन्नारम्भकसंयोगविरोधिविभागोत्पत्तिस्तेन चारम्भकसंयोगना-

लकुड्मलभङ्गप्रसङ्गात् तस्माद्यदीदमनारम्भकसंयोगप्रतिद्वन्द्वि विभागं जनयेत्तदारम्भकसंयोगप्रतिद्वन्द्वि विभागं न जनयेत् । नच कारणविभागेनैव द्रव्यनाशात् पूर्वं कुतो देशान्तरविभागो न जन्यत इति वाच्यम् । आरम्भकसंसोगप्रतिद्वन्द्विविभागवतोऽवयवस्य सति द्रव्ये देशान्तरविभागासंभवात् । द्वितीयस्तावद्यत्र हस्तक्रियया हस्ततरुविभागस्ततः शरीरेऽपि विभक्तप्रत्ययो भवति तत्र शरीरतरुविभागे हस्तक्रिया न कारणं व्यधिकरणत्वात्[1] शरीरे तु क्रिया नास्त्येव अवयविकर्मणो यावदवयवकर्मनियतत्वात् अतस्तत्र कारणाकारणविभा-

दिनकरी।

शस्तेन कमलनाशः स्यादिति भावः । कारणविभागेनैव कारणमात्रविभागेनैव। कपालद्वयविभागादिनेति यावत्। पूर्वं घटाद्यात्मकद्रव्यनाशात्पूर्वं। तथाच पूर्वोक्तं ततो घटनाशस्ततः कपालस्याकाशविभागो जन्यत इत्यसंगतमिति भावः। सति द्रव्ये द्रव्यनाशं विना देशान्तरविभागासंभवादिति । अन्यथा कारणमात्रविभागे कर्मलक्षणस्यातिव्याप्त्यापत्तेरिति भावः। वस्तुतः कर्मलक्षणस्य तत्र नातिव्याप्तिः तत्प्रकारस्तु पाकजप्रक्रियायां सप्रपञ्चं प्रदर्शितोऽस्माभिः। **द्वितीय इति।** कारणाकारणविभागजन्य इत्यर्थः । **यावदवयवकर्मनियतत्वादिति।** क्रियाया व्याप्यवृत्तित्वनियमादिति भावः। **अतएव** वक्ष्यमाणयुक्तेरेव। शरीरे विभक्तप्रत्ययो न स्यादिति । यत्र हस्तक्रियया हस्ततरुविभागस्तत्र शरीरे विभागप्रत्ययः सर्वानुभवसिद्धः स च विभागं विना नोपपद्यते। नच शरीरतरुसंयोगनाश एव तद्विषय इति वाच्यम् । विभागानङ्गीकारे शरीरतरुसंयोगनाशस्यैवासंभवात्। नहि तत्र हस्तक्रिया शरीरतरुसंयोगनाशिका व्यधिकरणत्वादतस्तत्र हस्ततरुविभागेन शरीरतरुविभागो जन्यते तेन च शरीरतरुसंयोगनाशो जन्यत इत्युपेयत इति विभागसिद्धिः। **ननु** हस्ततरुसंयोगनाश एव शरीरतरुसंयोगनाशकोऽस्तु तरौ तदुभयसामानाधिकरण्यसत्त्वात् मास्तु विभागजविभागो

१ हस्तक्रिया हस्ते शरीरतरुविभागस्तु शरीरतरुनिष्ठ इति तयोर्वैयधिकरण्यमिति भावः।

परत्वं चापरत्वं च द्विविधं परिकीर्तितम् ।
दैशिकं कालिकं चापि मूर्त एव तु दैशिकम् ॥ १२१ ॥
परत्वं मूर्तसंयोगभूयस्त्वज्ञानतो भवेत् ।
अपरत्वं तदल्पत्वबुद्धितः स्यादितीरितम् ॥ १२२ ॥

गेन कार्याकार्यविभागो जन्यत इति । अतएव विभागो गुणान्तरं अन्यथा शरीरे विभक्तप्रत्ययो न स्यात् अतः संयोगनाशेन विभागो नान्यथासिद्धो भवति । परापरव्यवहारनिमित्ते परत्वापरत्वे निरूपयति—**परत्वं चेति । दैशिकमिति** । दैशिकपरत्वं बहुतरमूर्तसं-

दिनकरी ।

हस्ततरुविभागस्तु कर्मजन्यशरीरतरुसंयोगनाशकतया सिध्यतीत्यप्यत एवापास्तम् । हस्ततरुसंयोगनाशेनैव तदुपपत्तेः । किंच हस्तक्रियैव स्वसमवायिसमवेतत्वसंबन्धेन शरीरनिष्ठा शरीरतरुसंयोगनाशे हेतुरस्तु वैयधिकरण्याभावादिति चेन्न । आश्रयनाशाजन्यगुणनाशस्य विरोधिगुणजन्यत्वनियमेन शरीरकर्मजन्यशरीरतरुसंयोगं प्रति हस्ततरुसंयोगस्याकारणत्वेन च शरीरतरुसंयोगनाशे हस्ततरुसंयोगनाशस्याजनकत्वात् यच्चोक्तं हस्तक्रियैव स्वसमवायिसमवेतत्वसंबन्धेन तत्र कारणमिति तदपि न साक्षात्संबन्धेन जनकत्वनियमस्यासति बाधके सङ्कोचकल्पनानुपपत्तेः । वस्तुतस्तु संयोगाभावो विभागो विभागाभावो वा संयोग इत्यत्र विनिगमनाविरहेणोभयोरप्यतिरिक्तत्वम् ।[1]अतएव घटात् पटो विभक्त इति प्रत्यय उपपद्यते संयोगनाशात्मकत्वे नाशस्य सावधिकत्वाभावेन तथाप्रत्ययानुपपत्तेरिति तदिदमभिप्रेत्योक्तमतः संयोगेत्यादि । **मूले मूर्तएव तु दैशिकमिति** । विभुद्रव्ये विप्रकृष्टदेशमात्रवृत्तित्वसन्निकृष्टदेशमात्रवृत्तित्वबुद्धेर्निमित्तकारणस्य दिक्संयोगस्यासमवायिकारणस्य चाभावादिति भावः । दैशिकपरत्वस्य निमित्तकारणमाह—**बहुतरेति** । बहुतरसंयोगान्तरितत्वं तदेव विप्रकृष्टत्वं तद्विषयिण्यपेक्षाबु-

१ विभागस्य संयोगनाशभिन्नत्वादेव.

तयोरसमवायी तु दिक्संयोगस्तदाश्रये ।
दिवाकरपरिस्पन्दभूयस्त्वज्ञानतो भवेत् ॥ १२३ ॥
परत्वमपरत्वं तु तदीयाल्पत्वबुद्धितः ।
अत्र त्वसमवायी स्यात्संयोगः कालपिण्डयोः ॥ १२४ ॥
अपेक्षाबुद्धिनाशेन नाशस्तेषां निरूपितः ।
बुद्धेः प्रपञ्चः प्रागेव प्रायशो विनिरूपितः ॥ १२५ ॥

योगान्तरितत्वज्ञानादुत्पद्यते एवं तदल्पीयस्त्वज्ञानादपरत्वमुत्पद्यते अत्रावधित्वार्थे पञ्चम्यपेक्षा यथा पाटलिपुत्रात् काशीमपेक्ष्य प्रयागः परः पाटलिपुत्रात् कुरुक्षेत्रमपेक्ष्य प्रयागोऽपर इति । **तयोः** दैशिकपरत्वापरत्वयोः । **असमवायी** असमवायिकारणम् । **तदाश्रये** दैशिकपरत्वापरत्वाश्रये । **दिवाकरेति** । अत्र परत्वापरत्वं कालिकं ग्राह्यम् । यस्य सूर्यपरिस्पन्दापेक्षया यस्य सूर्यपरिस्पन्दोऽधिकः स ज्येष्ठः यस्य न्यूनः स कनिष्ठः । कालिकपरत्वापरत्वे जन्यद्रव्ये एव । **अत्र** कालिकपरत्वापरत्वयोः । **तेषां** कालिकदैशिकपरत्वापरत्वानाम् । क्रमप्राप्तां बुद्धिं निरूपयति—**बुद्धेरिति** । तत्र अप्रमां नि-

दिनकरी ।

द्धिर्दैशिकपरत्वं प्रति निमित्तकारणमित्यर्थः । **तदल्पीयस्त्वेति** । अल्पसंयोगान्तरितत्वरूपसंनिकृष्टत्वविषयिण्यपेक्षाबुद्धिर्दैशिकापरत्वं प्रति निमित्तकारणमित्यर्थः ॥ कालिकपरत्वापरत्वे जन्ये एवेत्यत्र जन्यपदं सप्तम्यन्तं नित्ये तत्पूर्वोत्पन्नत्वरूपज्येष्ठत्वबुद्धेस्तदनन्तरोत्पन्नत्वरूपकनिष्ठत्वबुद्धेर्निमित्तकारणस्य कालसंयोगरूपासमवायिकारणस्य चाभावादिति भावः । **मूलेऽपेक्षाबुद्धिनाशेति** । स्वनिमित्तकारणविप्रकृष्टत्वादिबुद्धीनां नाशेनेत्यर्थः । नव्याः पुनर्बहुतरसंयोगान्तरितत्वरूपविप्रकृष्टत्वाल्पसंयोगान्तरितत्वरूपसन्निकृष्टत्वाभ्यां दैशिकपरत्वापरत्वादिव्यवहारस्य बहुतरस्पन्दान्तरितजन्यत्वरूपज्येष्ठत्वाल्पतरस्पन्दान्तरितजन्यत्वरूपकनिष्ठत्वाभ्यां च कालिकपरत्वादिव्यवहारस्योपपत्तेर्न तयोर्गुणान्त-

अथावशिष्टोऽप्यपरः प्रकारः परिदर्श्यते ।
अप्रमा च प्रमा चेति ज्ञानं द्विविधमिष्यते ॥ १२६ ॥
तच्छून्ये तन्मतिर्या स्यादप्रमा सा निरूपिता ।
तत्प्रपञ्चो विपर्यासः संशयोऽपि प्रकीर्तितः ॥ १२७ ॥
आद्यो देहेष्वात्मबुद्धिः शङ्खादौ पीततामतिः ।
भवेन्निश्चयरूपा या संशयोथ प्रदर्श्यते ॥ १२८ ॥
किंस्विन्नरो वा स्थाणुर्वेत्यादिबुद्धिस्तु संशयः ।
तदभावाप्रकारा धीस्तत्प्रकारा तु निश्चयः ॥ १२९ ॥

रूपयति—तच्छून्य इति । तदभाववति तत्प्रकारकं ज्ञानं भ्रम इत्यर्थः । तत्प्रपञ्चः अप्रमाप्रपञ्चः । आद्य इति । विपर्यास इत्यर्थः । शरीरादौ निश्चयरूपं यदात्मत्वप्रकारकं ज्ञानं गौरोऽहमित्याकारकम् । एवं शङ्खादौ पीतः शङ्ख इत्याकारकं यद् ज्ञानं निश्चयरूपं तद् भ्रम इति । किंस्विदिति वितर्के । निश्चयस्य लक्षणमाह—तदभावेति । तदभावाप्रकारकं तत्प्रकारकं ज्ञानं निश्चयः । संशयं

दिनकरी ।

रत्वम् । अत्रच यत्काले ज्येष्ठत्वबुद्धिरुत्पद्यते तत्कालमादाय स्पन्दनन्यूनाधिकतावसेया अतो न कनिष्ठेऽधिकजीविनि परत्वव्यवहारापत्तिरिति वदन्ति । तदभाववतीति । इदंच प्रमायामतिव्याप्तिवारणाय[1] । तदभाववद्विशेष्यकतदभावप्रकारकप्रमायामतिव्याप्तिवारणाय तत्प्रकारकमिति । इच्छायामतिव्याप्तिवारणाय ज्ञानमिति । तदभावाप्रकारकमिति संशयेऽतिव्याप्तिवारणाय[2] । अत्रच तदभाववद्विशेष्यकत्वावच्छिन्नतदभावप्रकारताशून्यतदभाववद्विशेष्यकत्वावच्छिन्नतत्प्रकारकत्ववद्ज्ञानत्वं[3] यत्र तत्र तन्निश्चयत्वमवसेयं नतु यथाश्रुतम्, महानसोऽयं वह्निमान्न वा पर्वतो वह्निमानित्यस्य पर्वते वह्निनिश्चयत्वानापत्तेः । ज्ञानपदं चेच्छायामति-

---

१ अयं घट इति प्रमाया घटत्वप्रकारकत्वादतिव्याप्तिरिति भावः. २ यथा पर्वतो वह्निमान्नवेति संशये वह्न्यभावाप्रकारकत्वं नास्तीति नातिव्याप्तिः. ३ तथाच तदभाववन्निष्ठविशेष्यतानिरूपिततन्निष्ठप्रकारशालिज्ञानत्वं भ्रमत्वमित्यर्थः.

स संशयो मतिर्या स्यादेकत्राभावभावयोः।
साधारणादिधर्मस्य ज्ञानं संशयकारणम् ॥ १३० ॥

लक्षयति—**स संशय इति**। एकधर्मिकविरुद्धभावाभावप्रकारकं ज्ञानं संशय इत्यर्थः। **साधारणेति**। उभयसाधारणो यो धर्मस्तज्ज्ञानं संशयकारणं यथा उच्चैस्तरत्वं स्थाणुपुरुषसाधारणं ज्ञात्वाऽयं स्थाणुर्न वेति संदिग्धे एवमसाधारणधर्मज्ञानं कारणं यथा शब्दत्वस्य नित्यानित्यव्यावृत्तत्वेन शब्दे गृहीतत्वाच्छब्दो नित्यो न वेति संदिग्धे। **विप्रतिपत्तिस्तु शब्दो नित्यो न वेत्यादिशब्दात्मिका न**

दिनकरी।

व्याप्तिवारणाय **एक धर्मिकेति**। ह्रदपर्वतौ वह्नितदभाववन्ताविति ज्ञानेऽतिव्याप्तिवारणायैकधर्मिकेति। एकधर्मितावच्छेदकविशिष्टविशेष्यकत्वावच्छिन्नेत्यर्थः। तेन पर्वतो वह्निमान् द्रव्यं वह्न्यभाववदिति ज्ञानव्युदासः। वृक्षः संयोगवान् तदभाववांश्चेति समुच्चयवारणाय विरुद्धेति। विरोधावगाहित्वं तदर्थः। घटो द्रव्यं पृथिवी चेति ज्ञानवारणाय भावाभावेति। इच्छाव्युदासार्थं विशेष्यभागः[१]। वस्तुतस्तु एकधर्मावच्छिन्नविशेष्यकत्वनिवेशे विभिन्नरूपेणैकधर्मितावच्छेदकज्ञानस्य[२] संशयत्वापत्तिः एकधर्मावच्छिन्नविशेष्यतावच्छेदकताकत्वनिवेशे च निरवच्छिन्नविशेष्यतावच्छेदकताकसंशयासङ्ग्रहप्रसङ्गः। विभिन्नरूपेण धर्मितावच्छेदकतावच्छेदकावगाहिज्ञानस्य संशयत्वप्रसङ्गश्चेति स्वीयैककोटिप्रकारतावच्छिन्नप्रतिबध्यतानिरूपितप्रतिबन्धकतावच्छेदकीभूतापरकोटिप्रकारताशालिज्ञानत्वं संशयत्वमिति ध्येयम्। यत्तु संशयत्वं जातिविशेष इति तन्न। चाक्षुषत्वादिना सङ्करप्रसङ्गात्। **संदिग्ध इति** क्रियापदम्। संदेहवान्भवतीत्यर्थः। एवमग्रेऽपि। समानानेकधर्मोपपत्तेर्विप्रतिपत्तेरित्यादिसूत्रे विप्रतिपत्तिवाक्यजन्यशाब्दसंशयस्योक्तत्वात् साधारणधर्मासाधारणधर्मज्ञानजन्यसंशयवद्विप्रतिपत्तिवाक्यजन्यस्तृतीयोऽपि संशय इति मतनिरासायाह—**विप्रतिपत्तिस्त्विति**। व्याप्तिज्ञानादीनामित्या-

१ ज्ञानपदम्. २ पर्वतो वह्निमान् जातिमान् वह्न्यभाववान् इति ज्ञानस्य.

संशयकारणं शब्दव्याप्तिज्ञानादीनां निश्चयमात्रजनकत्वस्वभावात् किंतु तत्र शब्देन कोटिद्वयज्ञानं जन्यते संशयस्तु मानस एवेति। एवं ज्ञाने प्रामाण्यसंशयाद्विषयसंशय इति। एवं व्याप्यसंशयादपि

दिनकरी।

दिनातिदेशवाक्यार्थज्ञानपरिग्रहः। ननु तर्हि सूत्रस्थपञ्चम्यनुपपत्तिरित्यत आह—**किंत्विति**। तथाच सूत्रस्थपञ्चमीप्रयोजकतायामिति भावः। एवं ज्ञाने प्रामाण्यसंशयाद्विषयसंशय इत्यत्र प्रामाण्यपदमप्रामाण्यस्याप्युपलक्षकं तेन प्रामाण्यसंशयस्याप्रामाण्यसंशयस्य च विषयसंदेहे स्वातन्त्र्येण हेतुत्वमिति भावः। **एवं व्याप्येति**। अथ व्याप्यसंशयस्य व्यापकसंशयहेतुत्वे किं मानं कोटिस्मरणादित एव तत्संभवात् कचित्तदनुविधानस्य तु व्याप्यतदभावयोर्व्यापकतदभावसाहचर्यस्य गृहीतत्वेन तत्स्मरण एवोपक्षीणत्वात्तदग्रहे तु व्याप्यसंशयाद् व्यापकसंशयस्याप्यभावादिति चेदत्राहुः। महानसे हुताशनो न जलह्रद इति स्मरतां पर्वतादिकमपि पश्यतां धूमादिसंशयभावाभावाभ्यां हुताशनसंशयभावाभावदर्शनात्तस्यापि तद्धेतुत्वम्। अतएवोत्कटकोटिकव्याप्यसंशयाद्व्यापकस्याप्युत्कटकोटिकः संशयः कारणोत्कर्षेणैव कार्योत्कर्षात्। नचैतद्भगवत्सूत्रकृदनभिमतमिति वाच्यम्। सूत्रस्थचकारस्याप्यनुक्तसमुच्चायकत्वात्। तथाहि **"समानानेकधर्मोपपत्तेर्विप्रतिपत्तेरुपलब्ध्यनुपलब्ध्यव्यवस्थातश्च विशेषापेक्षो विमर्शः संशय"** इति सूत्रं तस्य चार्थमाहुर्भाष्यकृत्प्रमुखाः—समानधर्मः कोटिद्वयसहचरितधर्मः अनेकस्मात्सपक्षविपक्षाद्व्यावृत्तो धर्मः अनेकधर्मः तयोरुपपत्तिज्ञानं तस्माद्विप्रतिपत्तिर्विरुद्धकोटिप्रतिपादकं वाक्यं तस्मादत्र पञ्चम्याः प्रयोजकत्वमर्थो न हेतुत्वं। उपलब्धिः प्रामाण्यम् अनुपलब्धिः प्रामाण्यविरोधिभ्रमत्वं तयोरव्यवस्थातश्च संशयः। एवंच प्रामाण्यसंशयजन्यो भ्रमत्वसंशयजन्यश्च विषयसंशयः। चकारो व्याप्यसन्देहादिजन्यव्यापकसन्देहादेः संग्राहकः। विशेषापेक्षो विमर्श इति तु लक्षणम्। एकधर्मिकभावाभावप्रकारकत्वरूपविशेषवान् विमर्शो ज्ञानमिति तदर्थः।

दोषोऽप्रमाया जनकः प्रमायास्तु गुणो भवेत्।
पित्तदूरत्वादिरूपो दोषो नानाविधो मतः॥ १३१॥

व्यापकसंशय इत्यादिकं बोध्यम्। किंतु संशये धर्मिज्ञानं धर्मीन्द्रियसन्निकर्षो वा कारणमिति। **दोष इति**। अप्रमां प्रति दोषः कारणं प्रमां प्रति तु गुणः कारणं। तत्रापि पित्तादिरूपा दोषा अननुगताः तेषां[1] कारणत्वमन्वयव्यतिरेकाभ्यां[2] सिद्धम्। गुणस्य प्रमाजनकत्वं त्वनुमानात्सिद्धम्—यथा प्रमा ज्ञानसामान्यकारणभिन्नकारणजन्याजन्या जन्यज्ञानत्वादप्रमावत्। नच दोषाभाव एव कारणमस्त्विति वाच्यं। पीतः शङ्ख इति ज्ञानस्थलेऽपि पित्तरूपदोषसत्त्वाच्छङ्खप्रमा[3]नुत्पत्तिप्रसङ्गात् विनिगमनाविरहादनन्तदोषाभावकारणत्वम-

दिनकरी।

इत्यादिकमित्यादिना साधनाव्यापकव्याप्यत्वसंदेहादितः साध्यव्यापकत्वसंदेहो बोध्यः। साधारणज्ञानादेः कार्यतावच्छेदके चाव्यवहितोत्तरत्वं देयं तेन परस्परं न व्यभिचारः। **ननु** साधारणधर्मज्ञानादेरिव धर्मिज्ञानस्यापि संशयहेतुत्वात्तत्कृतः संशयविभागः कथं न प्रदर्शित इत्यत आह—**संशये धर्मिज्ञानमिति**। **संशये** संशयमात्रे। तथाच धर्मिज्ञानजन्यतावच्छेदकस्य संशयत्वसमव्याप्यत्वान्न तद्विभाजकतावच्छेदकमिति भावः। **ननु** धर्मिज्ञानस्य संशयहेतुत्वे मानाभावः। नच धर्मिज्ञानमन्तरेण संशयः स्यादिति वाच्यम्। सति धर्मीन्द्रियसन्निकर्षे इष्टत्वादत आह—**धर्मीन्द्रियेति**। पित्तादीत्यादिना मण्डूकवसाञ्जनादेः परिग्रहः। अनुमानसिद्धत्वमेव प्रदर्शयति—**यथेति**। भगवज्ज्ञाने व्यभिचारवारणाय हेतौ जन्येति। अर्थान्तरं निराकुरुते—**नचेति**। ननु पित्तात्मकदोषाभावः श्वैत्यप्रमायामेव कारणं न शङ्खत्वप्रमायामत आह—**विनिगमनाविरहादिति**। प्रमायां दोषाभावः कारणं गुणो

---

१ पित्तादिदोषाणाम्. २ पित्तादिदोषसत्वे अप्रमासत्वं पित्तादिदोषाभावे अप्रमाभावः. ३ पीतः शङ्ख इत्यत्र हि पीतरूपांशे भ्रमः शङ्खत्वांशे प्रमा सा न स्यात् तत्र दोषाभावस्यासत्वादिति भावः.

प्रत्यक्षे तु विशेष्येण विशेषणवता समम्।
सन्निकर्षो गुणस्तु स्यादथ त्वनुमितौ पुनः॥ १३२॥

पक्षे साध्यविशिष्टे तु परामर्शो गुणो भवेत्।
शक्ये सादृश्यबुद्धिस्तु भवेदुपमितौ गुणः॥ १३३॥

पेक्ष्य गुणस्य कारणताया न्याय्यत्वात्। नच गुणसत्त्वेऽपि पित्तेन प्रतिबन्धाच्छङ्खेन श्वैत्यज्ञानं अतः पित्तादिदोषाभावानां कारणत्वमवश्यं वाच्यम्। तथाच किं गुणस्य हेतुत्वकल्पनेनेति वाच्यम्। तथाप्यन्वयव्यतिरेकाभ्यां गुणस्यापि हेतुत्वसिद्धेः। एवं भ्रमं प्रति गुणाभावः कारणमित्यस्यापि सुवचत्वम्। तत्र दोषाः के इत्याकाङ्क्षायामाह—**पित्तेति**। क्वचित् पीतादिभ्रमे पित्तं दोषः क्वचिच्चन्द्रादेः स्वल्पपरिमाणभ्रमे दूरत्वं दोषः क्वचिच्च वंशोरगभ्रमे मण्डूकवसाञ्जनमित्येवंरूपा दोषा अननुगता एव भ्रान्तिजनका इत्यर्थः। अथ के गुणा इत्याकाङ्क्षायां प्रत्यक्षादौ क्रमेण गुणान् दर्शयति—**प्रत्यक्षेत्विति**। प्रत्यक्षे विशेषणवद्विशेष्यसंनिकर्षो गुणः। अनुमितौ साध्यवति साध्यव्याप्यवैशिष्ट्यज्ञानं गुणः। एवमग्रेऽपि ज्ञेयम्। प्रमां

दिनकरी।

वा कारणमित्यत्र विनिगमनाविरहादिति भावः। वस्तुतो गुणहेतुताया-मेव लाघवं विनिगमकमस्तीत्याह—**अनन्तेति**। **न्याय्यत्वादिति**। अनुगतगुणत्वस्याग्रे वक्ष्यमाणत्वान्न तद्धेतुत्वमतेऽयं दोष इति भावः। **तथाच** दोषाभावानां हेतुत्वस्यावश्यकत्वे च। **गुणस्यापीति**। तथाच पित्तादिदोषाभावसत्त्वेऽपि विशेषणवद्विशेष्यसन्निकर्षरूपगुणाभावान्न शङ्खे पीतत्वप्रमेति दोषाभावेन न गुणस्यान्यथासिद्धिरिति भावः। **एवं** एवंसति। अन्वयव्यतिरेकसत्त्वेऽपि यद्यन्यथासिद्धत्वं तदेत्यर्थः। गुणाभावः गुणाभाव एव नतु दोषः कारणं स्यादिति भावः। **एवमग्रेऽपि ज्ञेयमिति**। उपमितौ शक्ये सादृश्यज्ञानम् शाब्दबोधे योग्यतायाः तात्पर्यस्य वा प्रमैव गुण इति भावः। नन्वेवं रङ्गरजतयोरिमे रजतरङ्गे

शाब्दबोधे योग्यतायास्तात्पर्यस्याथ वा प्रमा ।
गुणः स्याद्भ्रमभिन्नं तु ज्ञानमत्रोच्यते प्रमा ॥ १३४ ॥
अथ वा तत्प्रकारं यज्ज्ञानं तद्वद्विशेष्यकम् ।
तत्प्रमा न प्रमा नापि भ्रमः स्यान्निर्विकल्पकम् ॥ १३५ ॥

निरूपयति—**भ्रमभिन्नमिति** । ननु यत्र शुक्तिरजतयोरिमे रजते इति ज्ञानं जातं तत्र रजतांशेऽपि प्रमा न स्यात् । तज्ज्ञानस्य भ्रमभिन्नत्वाभावादत आह—**अथवेति** । तद्वद्विशेष्यकत्वे सति तत्प्रकारकं ज्ञानं प्रमेत्यर्थः । अथैवं स्मृतेरपि प्रमात्वं स्यात्ततः किमिति चेत्तथा सति तत्कारणस्यापि प्रमाणान्तरत्वं स्यादिति चेन्न । यथार्थानुभवकरणस्यैव प्रमाणत्वेन विवक्षितत्वात् । इदं तु बोध्यं—येन संबन्धेन यद्वत्ता तेन संबन्धेन तद्वद्विशेष्यकत्वं तेन संबन्धेन तत्प्रकारकत्वं वाच्यम् । तेन कपालादौ संयोगादिना घटादिज्ञाने नातिव्याप्तिः । एवं सति निर्विकल्पकं प्रमा स्यात् तस्य सप्रकारकत्वाभावादत आह—**तत्प्रमेति** । ननु वृक्षे कपिसंयोगज्ञानं भ्रमः प्रमा च स्यादिति चेन्न । प्रतियोगिव्यधिकरणकपिसंयोगाभाववति संयोगज्ञानस्य

दिनकरी ।

इतिज्ञानेऽतिव्याप्तिरत आह—**तद्वद्विशेष्यकत्वे सतीति** । तद्वद्विशेष्यकत्वावच्छिन्नतत्प्रकारत्ववज्ज्ञानमित्यर्थः । सतिसप्तम्या अवच्छिन्नत्वार्थकत्वात् । तत्प्रकारकभ्रमेऽतिव्याप्तेस्तद्वद्विशेष्यकेति । रजत एव द्रव्यमिति ज्ञाने रजतत्वप्रमात्वापत्तिरतस्तत्प्रकारकेति । ज्ञानपदं च तथाविधेच्छायामतिव्याप्तिवारणाय । **एवं सति** तत्प्रकारकत्वस्य प्रमात्वघटकत्वे सति । भ्रमः प्रमा च स्यादिति लक्षणद्वयस्य तत्र सत्त्वादिति भावः । **नन्वेवं** लक्षणाननुगम इत्यत आह—**लक्ष्यस्येति** । अथ पाकरक्ते घटे श्यामरूपवत्ताप्रतीतेः प्रमात्वं स्यादिति चेदिष्टमेवैतत् । घटस्य

१ तद्वद्विशेष्यकत्वेसति तत्प्रकारकज्ञानत्वरूपप्रमालक्षणस्य तदभाववद्विशेष्यकत्वे सति तत्प्रकारकज्ञानत्वरूपभ्रमलक्षणस्य चेत्यर्थः.

प्रकारतादिशून्यं हि संबन्धानवगाहि तत् ।
प्रमात्वं न स्वतो ग्राह्यं संशयानुपपत्तितः ॥ १३६ ॥

भ्रमत्वात् । नच वृक्षे कपिसंयोगाभावावच्छेदेन संयोगज्ञानं भ्रमो न स्यात् तत्र संयोगाभावस्य प्रतियोगिसमानाधिकरणत्वादिति वाच्यं । तत्र संयोगाभावावच्छेदेन संयोगज्ञानस्य भ्रमत्वाल्लक्ष्यस्यानन्नुगमाल्लक्षणस्या[1]ननुगमेऽपि न क्षतिः ॥ **प्रमात्वमिति । मीमांसका हि प्रमात्वं स्वतो ग्राह्यमिति** वदन्ति । तत्र **गुरूणां** मते ज्ञानस्य स्वप्रकाशकत्वात्तज्ज्ञानप्रामाण्यं तेनैव गृह्यत इति । **भट्टानां** मते ज्ञानमतीन्द्रियं ज्ञानजन्यज्ञातता प्रत्यक्षा तया च ज्ञानमनुमीयते ।

दिनकरी ।

कदाचिच्छ्यामत्वात् वर्तमानस्य प्रमात्वघटकत्वात् । अत्र यद्यपि स्मृत्यन्यज्ञानत्वरूपानुभवत्वस्य निवेशे वैयर्थ्यात् ज्ञानत्वघटितमेव प्रमात्वं सुवचं, तथापि तस्य स्मृतिसाधारणतया तत्करणस्य प्रमाणान्तरतापत्त्या शास्त्रे प्रमाणव्यवहारौपयिकरूपमनुभवत्वघटितमेवानुमन्यन्ते ते तान्त्रिकाः । वस्तुतस्तु विशिष्टवैशिष्ट्यानुभवे विशेषणतावच्छेदकप्रकारकनिर्णयस्य कारणतया तज्जन्यतावच्छेदककोटिप्रविष्टतयानुभवत्वस्य जातिविशेषत्वे सिद्धे ज्ञानत्वस्यानुभवत्वाघटकत्वान्नानुभवत्वस्य वैयर्थ्यमिति कृतं पल्लवितेन ॥ प्रामाण्यं न स्वतो ग्राह्यमिति मूलेन स्वतो ग्राह्यत्वं निषिध्यते तत्र स्वतस्त्ववादिनः के इत्याकाङ्क्षायामाह—**मीमांसका हीति। स्वप्रकाशकत्वादिति** । स्वविषयकत्वादित्यर्थः । **तेनैव गृह्यत इति ।** ज्ञाने गृह्यमाणे तन्निष्ठज्ञानत्वादिधर्मवत्तन्निष्ठप्रामाण्यस्यापि ग्रहे बाधकाभावात्तन्मते सर्वं ज्ञानमयं घटो घटमहं जानामीत्याद्याकारकमिति भावः । **तथाचेति** । अयमत्रानुमानप्रकारः—इयं ज्ञातता घटविशेष्यकघटत्वप्रकारकज्ञानजन्या घटवृत्तिघटत्वप्रकारकज्ञाततात्वात् या यद्वृत्तिर्यत्प्रकारिका ज्ञातता सा तद्विशेष्यकतत्प्रकारकज्ञानसाध्या यथा पटे

---

१ अनैक्यम्.

मुरारिमिश्राणां मतेऽनुव्यवसायेन ज्ञानं गृह्यते। सर्वेषा[1]मपि मते तज्ज्ञानविषयकज्ञानेन तज्ज्ञानप्रामाण्यं गृह्यते विषयनिरूप्यं हि ज्ञानमतो ज्ञानवित्तिवेद्यो विषयः तन्मतं दूषयति—न स्वतो ग्राह्यमिति। संशयेति। यदि ज्ञानस्य प्रामाण्यं स्वतो ग्राह्यं स्यात्तदानभ्यासदशापन्नज्ञाने प्रामाण्यसंशयो न स्यात्। तत्र हि [2]यदि ज्ञानं ज्ञातं तदा त्वन्मते प्रामाण्यं ज्ञातमेवेति कथं संशयः। यदि तु ज्ञानं न ज्ञातं तर्हि धर्मिज्ञानाभावात् कथं संशयस्तस्माद् ज्ञाने प्रामाण्यमनुमेयम्। तथाहि इदं ज्ञानं प्रमा संवादि[3]प्रवृत्तिजनकत्वात् यन्नैवं तन्नैवं यथाऽप्रमा इदं पृथिवीत्वप्रकारकं ज्ञानं प्रमा गन्धवति पृथिवीत्वप्रकारकज्ञानत्वात् एवमिदं जलत्वप्रकारकं ज्ञानं प्रमास्नेहवति जलत्वप्रकारकज्ञानत्वात्। नच हेतुज्ञानं कथं जातमिति वाच्यं। पृथिवीत्वप्रकारकत्वस्य स्वतो ग्राह्यत्वात् तत्र गन्धग्रहेण गन्धवद्विशेष्यकत्वस्यापि सुग्रहत्वात्।

दिनकरी।

पटत्वप्रकारिका ज्ञाततेति। **अनुव्यवसायेनेति**। ननु ज्ञानज्ञानस्य विषयाविषयकत्वात् कथं विषयघटितप्रामाण्यं तस्य विषय इत्यतो ज्ञानज्ञानस्य विषयविषयकत्वे प्रमाणमाह—**विषयनिरूप्यमिति**। विषयाविषयकप्रत्यक्षाविषय इत्यर्थः। **ज्ञानवित्तिवेद्यो विषय इति**। विषयविषयकतानियतस्वविषयकताकप्रत्यक्षकं ज्ञानमित्यर्थः। अतो न साध्यहेत्वोर्वैयधिकरण्यम्। तथाच ज्ञानं विषयविषयकतानियतस्वविषयकताकप्रत्यक्षकं विषयाविषयकप्रत्यक्षाविषयत्वे सति प्रत्यक्षविषयकत्वादित्यनुमानं ज्ञानप्रत्यक्षस्य विषयविषयकत्वे प्रमाणमिति भावः। भट्टमते च प्रत्यक्षस्थानाभिषिक्ता ज्ञाततालिङ्गकानुमितिरेव बोध्येत्यन्यत्र विस्तरः। **अनभ्यासदशापन्नेति**। अनवधृतप्रामाण्यसजातीयेत्यर्थः। **ज्ञातमेव** निश्चितमेव। **गन्धवतीति**। व्याप्यवतिव्यापकप्रकारकत्वस्य व्यापकवति व्यापकप्रकारकत्वव्याप्यत्वादिति भावः। ननु कथं तर्हि

---

१ गुरुमिश्रभट्टानां मते. २ संशयाभावमेवोपपादयति—तत्रहीति. ३ भ्रममादाय व्यभिचारवारणार्थं संवादीति.

तत्प्रकारकत्वावच्छिन्नतद्वद्विशेष्यकत्वं परं न गृह्यते संशयानुरोधात् । ननु सर्वेषां ज्ञानानां यथार्थत्वात् प्रमालक्षणे तद्वद्विशेष्यकत्वं विशेषणं व्यर्थम्[१] । नच रङ्गे रजतार्थिनः प्रवृत्तिर्भ्रमजन्या न स्यात्तव मते भ्रम-

दिनकरी ।

प्रामाण्यस्यानुमेयता गन्धवति पृथिवीत्वप्रकारकत्वस्येव पृथिवीत्ववति पृथिवीत्वप्रकारकत्वादेरपि प्रत्यक्षसंभवादत आह—**तत्प्रकारकत्वेति । संशयानुरोधादिति ।** यद्यपि ज्ञाने प्रामाण्यनिश्चयो धर्मितावच्छेदक-सामानाधिकरण्येन जायते संदेहस्तु धर्मितावच्छेदकसामानाधिकरण्येन प्रामाण्याभावावगाही धर्मितावच्छेदकावच्छेदेन प्रामाण्यावगाहीति कथं संशयानुपपत्तिः । तथापि प्रवृत्त्युपयुक्तस्य धर्मितावच्छेदकावच्छेदेन प्रामाण्यग्रहस्य स्वतस्त्वे संशयानुपपत्तिर्दूषणमिति ध्येयम् । नच प्रामाण्याग्राहकसामग्रीसत्त्वात् कथमग्रिमसंशयानुरोधेन प्रामाण्याग्रह इति वाच्यम् । तत्राग्रिमसंशयानुरोधेन संशयजनकदोषस्य प्रामाण्यनिश्चयप्र-तिबन्धकत्वकल्पनादित्याशयात् । **ननु** यदि प्रामाण्यमनुमेयं तदा प्रा-माण्यग्रहवैयर्थ्यम् । तथाहि अयं पुरुष इति निश्चये प्रामाण्यसंदेह-स्यायं पुरुषो न वेत्याकारकस्योत्पत्त्या पुरुषार्थिनः प्रवृत्तिर्न संभवति तत्र प्रामाण्यनिश्चये च न तत्संशयाधीनोऽर्थसंदेह इति प्रामाण्यग्रहस्य प्रवृत्तावुपयोगः प्रामाण्यग्रहस्यानुमित्यात्मकत्वे च प्रामाण्यग्रहस्यानु-मित्यात्मकत्वे च प्रामाण्यानुमापककरादिमति पुरुषत्वप्रकारकत्वादिरूप-हेतुग्रहे तद्घटकतया पुरोवर्तिपुरुषत्वव्याप्यकरादिग्रहस्यावश्यकतया तेनै-वायं पुरुषो न वेति संदेहप्रतिबन्धसंभवादलं प्रामाण्यानुमानेनेति चेन्न। करादौ पुरुषत्वव्याप्यत्वग्रहं विनापि करादिमति पुरुषत्वप्रकारकत्वहेतोः पुरुषत्वघटितप्रामाण्यव्याप्यत्वग्रहसंभवेन प्रामाण्यानुमानसंभवात् । एवं न्यायमतेऽनुमितेरिव द्वितीयानुव्यवसायस्यापि प्रामाण्यग्राहकत्वमि-त्यन्यत्र विस्तरः । गुरुः शङ्कते—**नन्विति । व्यर्थमिति ।** व्याव-र्त्याया अन्यथाख्यातेरभावादिति भावः । **भ्रमजन्येति ।** न्यायनये

१ अयथार्थज्ञानवारणार्थं हि तद्वद्विशेष्यकेति अयथार्थं ज्ञानमेव नास्तीति किमर्थं तद्विशे-षणमिति भावः.

स्याभावादिति वाच्यं। तत्र हि दोषाधीनस्यपुरोवर्तिनि स्वतन्त्रोपस्थितरजतभेदाग्रहस्य हेतुत्वात्। सत्यरजतस्थले[1] तु विशिष्टज्ञानस्य सत्त्वात्तदेव कारणं। अस्तु वा तत्रापि रजतभेदाग्रहः स[2] एव कारणमिति।

दिनकरी।

भ्रमजन्या प्रवृत्तिस्तव मते न स्यादित्यर्थः। भ्रमस्यान्यथाख्यातेः तत्र रङ्गगोचरविसंवादिरजतार्थिप्रवृत्तौ। रजते इदं रजतमिति ज्ञानकाले रजतभेदाग्रहसत्त्वाद्विसंवादिप्रवृत्त्यापत्तिवारणाय दोषाधीनस्येत्युक्तम्। न्यायनये दोषाधीनो यो रजतभ्रमस्तत्स्थानाभिषिक्तरजतभेदाग्रहस्यैव तन्मते दोषाधीनतया रजते रजतभेदाग्रहस्य दोषानधीनत्वादिति भावः। यत्र रङ्गगोचरमेतद्रजतवद्भूतलमिति ज्ञानं तत्र विसंवादितादृशप्रवृत्तिवारणाय स्वतन्त्रोपस्थितेति रजतविशेषणम्। मुख्यविशेष्यतयोपस्थितत्वं तदर्थः। वस्तुतो रङ्गगोचरादेतद्रजतवद्भूतलमिति ज्ञानादपि प्रवृत्तिरिष्टैवेति स्वतन्त्रोपस्थितत्वं न देयमिति ध्येयम्। **हेतुत्वादिति।** न्यायनयेपीदं रजतमिति भ्रमे हेतुतया रजतभेदाग्रहस्य तत्रावश्यकतया तस्यैव हेतुत्वं युक्तं तद्धेतोरिति न्यायादिति भावः। कार्यकारणभावद्वयकल्पनापेक्षया लाघवादाह—**अस्तु वेति। तत्रापि** सत्यरजतगोचरप्रवृत्तावपि। अपिना रङ्गगोचरप्रवृत्तिपरिग्रहः। **रजतभेदाग्रहः** रजतभेदासंसर्गाग्रहाभावः। यथाश्रुते रजते नेदं रजतमिति ग्रहेऽपि प्रवृत्त्यापत्तेः प्राभाकरमते तत्र रजते भेदग्रहाभावस्य सत्त्वादन्यथाख्यात्यापत्तेरिति। यद्यपि पुरोवर्तिविशेष्यकस्य रजतभेदासंसर्गग्रहस्य समवायेनाभावो विशेषणतयात्मनिष्ठः प्रतिबन्धकस्तदभावः कारणमिति फलितम्। तथाच रङ्गे इदं न रजतमिति ग्रहेऽपि प्रवृत्त्यापत्तिः रङ्गविशेष्यकरजतभेदासंसर्गग्रहस्यान्यथाख्यात्यनङ्गीकर्तृमतेऽप्रसिद्धत्वेन तदभावस्य प्रतिबन्धकत्वासंभवात् तथापि विषयतासंबन्धेन प्रवृत्तिं प्रति रजतभेदासंसर्गग्रहस्य विशेष्यतासंबन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताको योऽभावः स विशेषणतासंबन्धेन प्रतिबन्धक इति विषयनिष्ठतया प्रतिबध्यप्रतिबन्धकभाव-

१ सत्यरजतस्थलेऽपि. २ रजतभेदाग्रह एव.

नचान्यथाख्यातिः संभवति रजतप्रत्यक्षकारणस्य रजतेन्द्रियसंनिकर्षस्याभावात् रङ्गे रजतबुद्धेरनुपपत्तिरिति चेन्न। सत्यरजतस्थले प्रवृत्तिं प्रति विशिष्टज्ञानस्य हेतुतायाः क्लृप्तत्वात् अन्यत्रापि तत्कल्पनात् ।

दिनकरी ।

कल्पनान्नोक्तदोषः । एवंच तत्पुरुषीयत्वं प्रतिबध्यप्रतिबन्धकत्वयोरवच्छेदककोटौ निवेशनीयमतो न पुरुषभेदमादाय दोषः । नचैवं रङ्गे इदं रजतमिति भ्रमानन्तरं तत्र प्रवृत्तिर्न स्यात् रजतभेदासंसर्गग्रहस्यान्यथाख्यात्यापत्त्या तत्रानङ्गीकारेण तदभावरूपस्य प्रतिबन्धकस्य सत्त्वादिति वाच्यम् । रजतभेदोपस्थितिविशिष्टस्यैव रजतभेदासंसर्गग्रहाभावरूपस्य प्रतिबन्धकत्वोपगमात् । नचैवमपि रङ्गे इदं रजतं घटो न रजतमिति ज्ञानानन्तरमप्रवृत्त्यापत्तिरिति वाच्यं। रजतभेदग्रहप्रतिबन्धकदोषस्योत्तेजकत्वकल्पनात् तत्र रङ्गे रजतभेदग्रहानुत्पत्त्या तत्प्रतिबन्धकदोषस्य स्वीकरणीयत्त्वात् । नच रङ्गे रजतभ्रमजनकदोष एवोत्तेजकोऽस्तु किं रजतभेदग्रहप्रतिबन्धकदोषस्योत्तेजकत्वस्वीकारेण। एवंच रजतभेदोपस्थितिवैशिष्ट्यमपि प्रतिबन्धके विशेषणं न देयं रजतभेदानुपस्थितिकाले रङ्गे इदं रजतमिति ज्ञानादप्रवृत्तिप्रसङ्गाभावात्। तत्र रजतभेदासंसर्गग्रहस्य प्रतिबन्धकस्य रङ्गे रजतभ्रमजनकदोषरूपोत्तेजकविशिष्टत्वादिति वाच्यम् । रङ्गे इदं रजतमिति भ्रमस्य न्यायमतसिद्धस्य तन्मतेऽभावेन तत्र तादृशदोषस्यानङ्गीकारात् । संभवतीत्यनन्तरं येन विसंवादिप्रवृत्तौ तद्धेतुत्वं स्यादिति पूरणीयम् । **संनिकर्षस्याभावादिति ।** ज्ञानलक्षणायाः प्रत्यासत्त्यन्तरस्य कल्पनं तु गौरवदोषदुष्टमित्यभिमानः। हेतुताया इत्यस्यान्वयव्यतिरेकाभ्यामिति शेषः। **अन्यत्रापि** रङ्गगोचररजतार्थिप्रवृत्तावपि। **तत्कल्पनात्** विशिष्टज्ञानहेतुत्वकल्पनात् । नचात्र मानाभाव इति वाच्यम् । रङ्गे रजतार्थिप्रवृत्तिरिष्टप्रवृत्तिविषयविशिष्टज्ञानसाध्या प्रवृत्तित्वाद्रजते रजतत्वप्रकारकप्रवृत्तिवदित्यनुमानस्यैव तत्र

---

१ भ्रमः.

नच संवादि[1]प्रवृत्तौ तत्कारणं विसंवादि[2]प्रवृत्तौ च भेदाग्रहः कारणमिति वाच्यं। लाघवेन प्रवृत्तिमात्रे तस्य हेतुत्वकल्पनात्। इत्थंच रङ्गे रजतत्वविशिष्टबुद्ध्यनुरोधेन ज्ञानलक्षणप्रत्यासत्तिकल्पनेऽपि न क्षतिः फलमुखगौरवस्यादोषत्वात्। किंच यत्र रङ्गरजतयोरिमे रजते रङ्गे

दिनकरी।

मानत्वात् अत्राप्रयोजकत्वमाशङ्कते—**नचेति**। **लाघवेनेति**। संवादिविसंवादिभेदेन कार्यकारणभावद्वयमपेक्ष्य प्रवृत्तिमात्रे विशिष्टज्ञानस्यैव हेतुत्वकल्पनालाघवेनेत्यर्थः। तथाच लाघवज्ञानरूपानुकूलतर्कस्य सत्त्वान्नाप्रयोजकत्वमिति भावः। रजतांशेऽपि सन्निकर्षाभावान्नान्यथाख्यातिः संभवतीति प्राभाकरोक्तं दूषणमुद्धरति—**इत्थंचेति**। प्रवृत्तिमात्रे विशिष्टबुद्धेर्हेतुत्वसिद्धौ चेत्यर्थः। **फलमुखेति**। कार्यकारणभावग्रहात्मकफलात् पूर्वं गौरवस्यानिर्णयाद् गौरवसन्देहस्यचाप्रतिबन्धकत्वादिति भावः। **नन्वस्तु** संवादिविसंवादिप्रवृत्तिसाधारणप्रवृत्तित्वावच्छिन्नं प्रत्येव भेदाग्रहः कारणमिति न कार्यकारणभावद्वयकल्पनागौरवम्। नच विशिष्टज्ञानत्वापेक्षयेष्टभेदग्रहाभावत्वस्य कारणतावच्छेदकत्वे गौरवमिति वाच्यम्। रजतत्वविशिष्टानुमित्यादौ रजतभेदाग्रहत्वेन कारणत्वे तत्रैव प्रवृत्तिसाधारणरजतत्वविशिष्टविषयकत्वस्यैव कार्यतावच्छेदकत्वकल्पनेनैव निर्वाहात्। न्यायनये तु प्रवृत्तित्वावच्छिन्नं प्रति विशिष्टज्ञानहेतुत्वेन हेतुत्वान्तरकल्पने गौरवमिति न तदनुरोधेन कल्पनीयभ्रमात्मकरजतज्ञानार्थं ज्ञानलक्षणाप्रत्यासत्त्यादर इति कारणबाधाद्बाधितमेव मिथ्याज्ञानमित्याशङ्कां मनसि निधाय स्थलविशेषे कारणबाधाभावादनिवार्यमेव मिथ्याज्ञानमित्याह—**किंचेत्यादिना**। यत्र रजते रजतभेदग्रहो न वा रङ्गे रजतभेदग्रहस्तत्र सति युगपदिन्द्रियसन्निकर्षे रजतरङ्गयोरिमे रजते इति ज्ञाने न किमपि बाधकम् रजतत्वेन समं संयुक्तसमवायस्य सत्त्वात् तादृशं च ज्ञानं रङ्गांशे न प्रमात्मकं विशेषणवद्विशेष्यसन्निकर्षरूपप्रमासामग्र्यभावात् किंत्वन्यथाख्यातिरे-

१ सफलप्रवृत्तौ. २ निष्फलप्रवृत्तौ.

वेति ज्ञानं जातं तत्र न कारणबाधोऽपि। अपिच यत्र रङ्गरजतयोरिमे रजतरङ्गे इति ज्ञानं तत्रोभयत्र युगपत्प्रवृत्तिनिवृत्ती स्याताम्। रङ्गे रङ्गभेदग्रहे रजते रजतभेदग्रहे चान्यथाख्यातिभयात् त्वन्मते दोषादेव रङ्गे रजतभेदाग्रहस्य रजते रङ्गभेदाग्रहस्य च सत्त्वात्। किंचानुमितिं प्रति भेदाग्रहस्य हेतुत्वे जलह्रदे वह्निव्याप्यधूमवद्भेदाग्रहादनुमिति-र्निराबाधा। यदिच विशिष्टज्ञानं कारणं तदाऽयोगोलके वह्निव्याप्य-

दिनकरी।

वेति भावः। ननु तत्तद्विशिष्टबुद्धिं प्रति तत्तद्विशेषणे तत्तद्विशेष्यघटि-तसन्निकर्षो हेतुरन्यथातिप्रसङ्गात् तथाच कथं रजतघटितसंयुक्तसम-वायेन रङ्गे रजतत्वग्रह इत्यत आह—**अपिचेति**। अन्यथाख्यातिभ-यादित्यनन्तरं रङ्गे रङ्गभेदाग्रहस्य रजते रजतभेदाग्रहस्येति पूरितस्य सत्त्वादित्यनेनान्वयः। अनेन रङ्गेऽनिष्टभेदाग्रहरूपा निवृत्तिसामग्री रजते इष्टभेदाग्रहरूपा प्रवृत्तिसामग्री च प्रदर्शिता। रङ्गे रजतभेदाग्रहस्ये-त्यादिना च रङ्गे इष्टभेदाग्रहरूपा प्रवृत्तिसामग्री रजतेऽनिष्टभेदाग्रहरूपा निवृत्तिसामग्री च प्रदर्शिता। **दोषादेवेति**। त्वन्मते न्यायाभिमतभ्र-मस्थलाभिषिक्तभेदाग्रहं प्रति दोषस्य हेतुत्वादिति भावः। इदं चेष्टभे-दाग्रहः प्रवृत्तिकारणमनिष्टभेदाग्रहो निवृत्तिकारणमिति यथाश्रुताभिप्रा-येण इष्टभेदोपस्थितिविशिष्टेष्टभेदासंसर्गाग्रहः प्रतिबन्धकस्तदभावः कार-णमिति दर्शितनिष्कर्षे तु रजतभेदोपस्थितिविशिष्टरजतभेदासंसर्गाग्रहस्य प्रतिबन्धकस्य रङ्गेऽभावादिति रीत्या सामग्री बोध्या। **ननु** रङ्गे रज-तभेदाग्रहप्रयोजकदोषस्य प्रतिबन्धकत्वान्न रङ्गे निवृत्तिरेवं रजते रङ्गभे-दासंसर्गग्रहप्रयोजकदोषस्य प्रतिबन्धकत्वान्न रजते प्रवृत्तिरिति कथं युगपत्प्रवृत्तिनिवृत्त्योरापादनमित्यत आह—**किंचेति**। भेदाग्रहस्य व्याप्यवद्भेदाग्रहस्य। **अनुमितिर्निराबाधेति**। सति बाधाभावेऽन्य-थाख्यातिरूपानुमितिर्निराबाधेत्यर्थः। **आपतितमिति**। अन्यथाख्या-तिरूपमापतितमित्यर्थः। ननु ह्रदे वह्निव्याप्यधूमवद्भेदाग्रहान्न ह्रदो व-

[1] भेदाग्रहरूपकारणसत्त्वादिति भावः.

व्यभिचारस्याग्रहोऽपि सहचारग्रहस्तथा ।
हेतुर्व्याप्तिग्रहे तर्कः क्वचिच्छङ्कानिवर्तकः ॥ १३७ ॥

धूमज्ञानमनुमित्यनुरोधादापतितं सेयमुभयतःपाशारज्जुः इत्थं चान्यथाख्यातौ प्रत्यक्षमेव प्रमाणं रङ्गं रजततयाऽवेदिषमित्यनुभवादिति **संक्षेपः** ॥ पूर्वं व्याप्तिरुक्ता तद्ग्रहोपायस्तु न दर्शित इत्यतस्तं दर्शयति—**व्यभिचारेति** ॥ व्यभिचाराग्रहः सहचारग्रहश्च

दिनकरी ।

ह्निमानित्यन्यथाख्यातिरूपानुमितिः परं त्वगृहीतासंसर्गकं ज्ञानद्वयमेवात्रोत्पद्यते नच तत्र विशिष्टज्ञानोत्पत्तौ बाधकाभावः । व्याप्यवद्भेदाग्रहस्य ह्रदो वह्निमानित्यन्यथाख्यातिरूपानुमितिकारणस्य सत्त्वादिति वाच्यम् । अन्यथाख्यातौ प्रमाणाभावेन तादृशकार्यकारणभावस्याकल्पनादतस्तत्र प्रमाणं प्रदर्शयति—**इत्थंचेति** । यद्वा नन्वनुमितिं प्रति विशिष्टज्ञानस्यैव हेतुत्वं यत्र च न तादृशविशिष्टबोधस्य सामग्री तत्र लिङ्गासंसर्गाग्रहाल्लिङ्ग्यसंसर्गाग्रहस्यैव परैरुपगमान्नायःपिण्डे वह्न्यनुमित्यनुरोधादन्यथाख्यातिरित्यत आह—**इत्थंचेति** । चकारोऽप्यर्थः । ननु तादृशानुव्यवसायो नेदंविशेष्यकज्ञाने रजतत्वप्रकारकत्वविशिष्टबुद्धिरूपः परं तु रजतत्वप्रकारकत्वासंसर्गाग्रहरूप एवेत्यत आह—**संक्षेप इति** । विद्यमानेऽपि भेदग्रहे आहार्यप्रत्यक्षोत्पादादिच्छाया उत्तेजकत्वं वाच्यम् । इच्छानामुत्तेजकत्वानुरोधेन चानुमितित्वादीनामेव कार्यतावच्छेदकत्वात् प्रवृत्तित्वावच्छिन्नं प्रति भेदग्रहाभावत्वेन पृथक्कारणत्वे गौरवापत्त्या विशिष्टज्ञानत्वेनैव तत्र हेतुता कल्पनीयेति विसंवादिप्रवृत्त्यनुरोधेनान्यथाख्यातिर्दुर्वारैवेति भावः ॥ **ननु** प्रामाण्यमनुमानगम्यं तदा भवेद्यद्यनुमानं प्रमाणं भवेत्तदेव न संभवति व्याप्तेर्ग्राहकाभावेनाज्ञानादित्यतः प्रामाण्यानुमितिप्रयोजकतया व्यभिचारस्याग्रहोऽथ सहचारग्रहस्तथेति मूलेन व्याप्तिग्रहोपायो दर्श्यते स चायुक्तः स्वकारणीभूतव्याप्तिस्वरूपज्ञानाभावादित्यत आह—**पूर्वं व्याप्तिरुक्तेति** । व्यभिचाराग्रहस्य व्याप्तिग्राहकतामुपपादयति—**व्यभिचारग्रहस्येति** ।

व्याप्तिग्रहे कारणम् । व्यभिचारग्रहस्य व्याप्तिग्रहे प्रतिबन्धकत्वात्तदभावः कारणमित्यर्थः । एवमन्वयव्यतिरेकाभ्यां सहचारग्रहस्यापि हेतुता भूयोदर्शनं तु न कारणं व्यभिचारास्फूर्त्तौ सकृद्दर्शनेऽपि क्वचिद्व्याप्तिग्रहात् क्वचिद्व्यभिचारशङ्काविधूननद्वारा[2] भूयोदर्शनमुपयुज्यते यत्र तु भूयोदर्शनादपि शङ्का नापैति तत्र विपक्षे बाधकतर्कोऽपेक्षितः तथाहि वह्निविरहिण्यपि धूमः स्यादिति यद्याशङ्का भवति तदा सा वह्निधूमयोः कार्यकारणभावस्य प्रतिसन्धानान्निवर्त्तते[3] यद्ययं वह्निमान्न स्यात्तदा धूमवान्न स्यात् कारणं विना कार्यानुत्पत्तेः । यदि च क्वचित्कारणं विना कार्यं भविष्यति तदाऽहेतुक एव भविष्यतीति तत्राप्याशङ्का भवेत् तदा सा व्याघातादपसारणीया । यदि हि कारणं विना कार्यं स्यात्तदा धूमार्थं वह्नेस्तृप्त्यर्थं भोजनस्य वा नियमत उपादानं तत्रैव न स्यादिति । यत्र स्वत एव शङ्का नावतरति तत्र न

दिनकरी ।

सहचारग्रहस्य तामुपपादयति—**एवमिति** । भूयोदर्शनस्य कारणत्वं खण्डयति । **भूयोदर्शनं त्विति** । व्यतिरेकव्यभिचारमाह—**सकृद्दर्शनेऽपीति**। भूयोदर्शनस्याहेतुत्वेऽपि क्वचित्प्रयोजकतया तदादर इत्याह—**क्वचिदिति** । **तर्कोऽपेक्षित इति** । शङ्कापनयनार्थं तर्कोऽपेक्षित इत्यर्थः । तद्दर्शयति—**तथा हीत्यादिना** । यद्ययमिति अयं धूमवान् पर्वतः । **कारणं विनेति** । तथाच धूमो वह्निव्यभिचारी स्याद्वह्निजन्यो न स्यादिति तर्काकारो बोध्यः। यथाश्रुते वह्निमान्न स्याद् धूमवान्नस्यादिति तर्कस्य विषयपरिशोधकस्य व्याप्तिग्रहानौपयिकतयासङ्गतेः । **तत्रापि** तादृशतर्ककारणीभूतकार्यकारणभावग्रहेऽपि । **आशङ्का भवेत्** आशङ्का प्रतिबन्धिका भवेत् । व्याघातमेव दर्शयति—**यदि हीत्यादिना** । ननु तर्के प्रत्यापाद्यव्याप्यापादकवत्ताज्ञानं कारणं तत्र व्याप्तिज्ञानप्रतिबन्धकव्यभिचारशङ्कानिवर्त्तकस्तर्कोऽपेक्षित एवमग्रेऽपीत्यनवस्थेत्यत आह—**यत्रेति** । स्वत एव शङ्कासामग्रीविरहादेव । न तर्कापेक्षेत्यनन्तरमतो ना-

१ कार्यमात्रंप्रति प्रतिबन्धकाभावस्य कारणत्वमिति नियमादिति भावः. २ निरसनम्. ३ ज्ञानात्.

तर्कापेक्षापीति । तदिदमुक्तं तर्कः क्वचिच्छङ्कानिवर्तक इति ॥ इदानीं

दिनकरी ।

नवस्थेति शेषः । ननु तर्कस्य न व्यभिचारशङ्कानिवर्तकत्वं तर्ककारणीभूतव्याप्तिज्ञानेनैव तन्निवृत्तेः[1] संभवादिति चेदत्र केचित् अनाहार्यशङ्कायास्तर्ककारणीभूतव्याप्तिज्ञानेन निरासस‌ंभवेऽप्याहार्यशङ्कायास्ततो[2] निवृत्तिर्न संभवति आहार्यज्ञानस्य तदप्रतिबध्यत्वात् किंतु तर्केणैव । तथा हि अनिष्टप्रसंजनात्मकेन[3] तर्केणापादकज्ञाने आपाद्यज्ञानरूपानिष्टसाधनत्वज्ञानजननद्वारा आपादकज्ञाने द्वेषो जन्यते तेन चापादकज्ञाने इच्छाप्रतिबन्धः क्रियते एवं चेच्छारूपकारणविरहादेव नाहार्यशङ्कोत्पत्तिरित्यर्थवशसंपन्नमेव तर्के तन्निवर्तकत्वमिति । केचित्तु तर्कस्य शङ्कानिवर्तकत्वं व्याप्तिज्ञानकारणीभूतो यो व्यभिचारशङ्काविरहस्तत्संपादकत्वम् । एवंच व्यभिचारशङ्काप्रतिबन्धकतायां तर्कस्योत्तेजकतयोत्तेजकाभावविशिष्टव्यभिचारशङ्काविरहसंपादकत्वमक्षुण्णमेव तर्कस्येत्याहुः । परेतु तदापादकापत्तित्वेनाहार्यसाधारणतद्विशिष्टबुद्धित्वावच्छिन्नं प्रति प्रतिबन्धकतया तर्कस्य व्यभिचारशङ्कानिवर्तकत्वमित्याहुः । तर्कश्चाहार्यारोपविशेषः तत्त्वं च मानसत्वव्याप्यो जातिविशेषस्तर्कयामीत्यनुभवाज्जिज्ञासाविशेषनिवर्तकतया वा सिद्ध इति । तर्कश्च द्विविधो विषयपरिशोधको व्याप्तिग्राहकश्चेति । तत्र विषयपरिशोधको निर्वह्निः स्यान्निर्धूमः स्यादित्यादिः । धूमो यदि वह्निव्यभिचारी स्याद्वह्निजन्यो न स्यादित्यादिश्च व्याप्तिग्राहकः विस्तरस्त्वन्यत्रानुसन्धेयः । इदानीं व्याप्तिग्रहोपायनिरूपणोत्तरं व्याप्तिनिश्चयाभावप्रयोजकव्यभिचारशङ्काकारणज्ञानविषयत्वेनोपाधेः स्मरणे सति । तथाच प्रसङ्गसङ्गत्योपाधिनिरूपणमिति भावः । सिद्धिविषयत्वरूपसाध्यत्वस्य सिद्धिजनकत्वरूपसाधनत्वस्य च सोपाधावभावादभिमतेति । यो यदवच्छिन्नव्यापकत्वे सति यदवच्छिन्नाव्यापकः स तदवच्छिन्नसाध्यकतदवच्छिन्नहेतावुपाधिरित्यर्थः । यथाश्रुतेऽभिमतस्य विशेषणत्वे

---

१ व्यभिचारशङ्कानिवृत्तेः. २ व्याप्तिज्ञानतः ३ आपादन.

साध्यस्य व्यापको यस्तु हेतोरव्यापकस्तथा।
स उपाधिर्भवेत्तस्य निष्कर्षोऽयं प्रदर्श्यते ॥ १३८ ॥

परकीयव्याप्तिग्रहप्रतिबन्धार्थमुपाधिं निरूपयति—साध्यस्येति ॥ साध्यत्वाभिमतव्यापकत्वे सति साधनत्वाभिमताव्यापकत्वमुपाधिरित्यर्थः। ननु स श्यामो मित्रातनयत्वादित्यत्र शाकपाकजन्यत्वं नोपाधिः स्यात् तस्य साध्यव्यापकत्वाभावात् श्यामत्वस्य घटादावपि सत्त्वात्। एवं वायुः प्रत्यक्षः प्रत्यक्षस्पर्शाश्रयत्वादित्यत्रोद्भूतरूपवत्त्वं नोपाधिः स्यात् प्रत्यक्षत्वस्यात्मादिषु सत्त्वात् तत्र च रूपाभावात्। एवं ध्वंसो विनाशी जन्यत्वादित्यत्र भावत्वं नोपाधिः स्याद्विनाशित्वस्य प्रागभावेऽपि सत्वात् तत्र भावत्वाभावादिति चेन्न। यद्धर्मावच्छिन्नसाध्यव्यापकत्वं तद्धर्मावच्छिन्नसाधनाव्यापकत्वमित्यर्थे तात्प-

दिनकरी।

यत्र न तदभिमानस्तत्राव्याप्तिः स्यात् यदवच्छिन्नविवक्षणाद्गुणकर्मान्यत्वविशिष्टसत्तावाञ्जातिमत्त्वादित्यादौ संयोगी गुणकर्मान्यत्वविशिष्टसत्त्वादित्यादौ च नाव्याप्त्यतिव्याप्ती। व्यापकत्वाव्यापकत्वे एकप्रकारेणैकसंबन्धेन च विवक्षिते तेन द्रव्यत्वत्वेन समवायसंबन्धेन च वह्निंप्रति व्यापकस्य द्वित्वादिना संयोगादिसंबन्धेन च धूमं प्रत्यव्यापकत्वेऽपि वह्निमान् धूमादित्यत्र द्रव्यत्वादौ नातिव्याप्तिः। **स श्याम इति।** काकः श्यामो मित्रातनयत्वादित्यादावित्यर्थः। तेन वक्ष्यमाणेन ध्वंसो विनाशी जन्यत्वादित्यनेन न पौनरुक्त्यम्। अस्य साधनावच्छिन्नसाध्यव्यापकत्वादग्रिमस्य साधनरूपपक्षधर्मावच्छिन्नसाध्यव्यापकत्वात्। साध्याव्यापकत्वमुपपादयति **श्यामत्वस्येति।** ननु साधनावच्छिन्नसाध्यव्यापकत्वं विवक्षणीयमतो नोक्ताव्याप्तिरतः पक्षधर्मावच्छिन्नसाध्यव्यापकोपाधावव्याप्तिमाह—**एवं वायुरिति।** अत्र प्रत्यक्षं प्रत्युद्भूतरूपस्याव्यापकत्वे रूपत्वस्य सुतरामव्यापकत्वमित्युद्भूतपदं व्यर्थं तथाप्युपाधेः साध्यव्यापकत्वे कार्यकारणभावलक्षणानुकूलतर्कदर्शनार्थं तदिति ध्येयम्। पक्षधर्मावच्छिन्नसाध्यव्यापकत्वोक्तौ तु पूर्वोक्तशाकपाकजत्वाव्याप्तिरिति भावः।

र्यात् मित्रातनयत्वावच्छिन्नश्यामत्वस्य व्यापकं शाकपाकजत्वं[1] तद्वच्छिन्नसाधनाव्यापकं च एवं पक्षधर्मबहिर्द्रव्यत्वावच्छिन्नप्रत्यक्षत्वस्य व्यापकमुद्भूतरूपवत्त्वं[2] एवं बहिर्द्रव्यत्वावच्छिन्नसाधनस्याव्यापकं च एवं ध्वंसो विनाशी जन्यत्वादित्यत्र जन्यत्वावच्छिन्नसाध्यव्यापकं भावत्वं[3] सद्धेतावेतादृशो धर्मो नास्ति यदवच्छिन्नस्य साध्यस्य व्यापकं तदवच्छिन्नस्य साधनस्य चाव्यापकं किंचित् स्यात् व्यभिचारिणि तु उपाध्यधिकरणं यत्साध्याधिकरणं यच्चोपाधिशून्यं साध्यव्यभिचाराधिकरणं तदन्यतरत्वावच्छिन्नस्य साध्यस्य व्यापकत्वं साधनस्य चा-

दिनकरी ।

अव्याप्तीः परिहरति—**मित्रातनयत्वेत्यादिना** । **व्यभिचारिणि त्वित्यादि** । वायुः प्रत्यक्षो द्रव्यत्वादित्यादौ प्रत्यक्षत्वरूपसाध्याधिकरणमात्मा उद्भूतरूपात्मकोपाधिशून्यं साध्यव्यभिचाराधिकरणं गगनं तदन्यतरत्वावच्छिन्नसाध्यव्यापकत्वस्योद्भूतरूपेऽभावादुक्तमुपाध्यधिकरणमिति । उद्भूतरूपाधिकरणपरमाण्वाकाशान्यतरत्वावच्छिन्नसाध्याप्रसिध्द्या तद्दोषतादवस्थ्यमतः **साध्याधिकरणमिति** । उद्भूतरूपाधिकरणं यत्प्रत्यक्षत्वाधिकरणं घटादिस्तद्वृत्तिद्रव्यत्वाव्यापकधर्मावच्छिन्नसाध्यव्यापकत्वाभावादुक्तं **यच्चेत्यादि** । तत्रापि साध्यव्यभिचाराधिकरणपरमाणुघटान्यतरत्वावच्छिन्नद्रव्यत्वात्मकसाधनव्यापकत्वादुपाधिशून्यमिति । तत्रैवोपाध्यधिकरणसाध्याधिकरणं घट उपाधिशून्यमधिकरणमात्मा तदन्यतरत्वावच्छिन्नसाध्यव्यापकत्वाभावात् साध्यव्यभिचाराधिकरणमिति । उद्भूतरूपाधिकरणं यत्प्रत्यक्षत्वाधिकरणं घटः यच्चोद्भूतरूपशून्यं प्रत्यक्षत्वाभावाधिकरणमतीन्द्रियरूपादि तदन्यतरत्वावच्छिन्नद्रव्यत्वरूपसाधनाव्यापकत्वस्योद्भूतरूपेऽभावात् साध्याभावाधिकरणमिति परित्यज्य साध्यव्यभिचाराधिकरणमित्युक्तं तदर्थश्च साधननिष्ठ-

---

१ मित्रातनयत्वावच्छिन्नः. २ अयं पक्षधर्मावच्छिन्नसाध्यव्यापकः. ३ साधनावच्छिन्नसाध्यव्यापकोऽयम्.

सर्वे साध्यसमानाधिकरणाः स्युरुपाधयः ।
हेतोरेकाश्रये येषां स्वसाध्यव्यभिचारिता ॥ १३९ ॥
व्यभिचारस्यानुमानमुपाधेस्तु प्रयोजनम् ।

व्यापकत्वमुपाधेरन्ततः संभवतीति । अत एव लक्ष्यमप्युपाधिस्वरूपमेतदनुसारेण दर्शयति—**सर्वइत्यादिना** ॥ **स्वसाध्येति** । स्वं च साध्यं च स्वसाध्ये तयोर्व्यभिचारितेत्यर्थः । उपाधेर्दूषकताबीजमाह—**व्यभिचारस्येति** । उपाधिव्यभिचारेण हेतौ साध्यव्यभिचारानुमानमुपाधेः प्रयोजनमित्यर्थः । तथा हि यत्र शुद्धसाध्यव्या-

दिनकरी ।

साध्यव्यभिचारनिरूपकाधिकरणत्वम् । **अन्तत इति** । तादृशधर्मान्तरस्य स्फूर्तावित्यर्थः । नच साध्यव्यापकत्वं साध्यनिष्ठव्याप्तिनिरूपकत्वं तथा च शुद्धसाध्यव्यापके धूमादिनिष्ठव्याप्तेः केवलधूमत्वावच्छिन्नत्वात् कथं तादृशधर्मान्तरावच्छिन्नधूमादिनिष्ठव्याप्तिनिरूपकत्वमार्द्रेन्धनादीनामिति वाच्यम् । तद्धर्माधिकरणीभूतसाध्याधिकरणनिष्ठाभावाप्रतियोगित्वरूपस्यैव तद्धर्मावच्छिन्नसाध्यव्यापकत्वस्य लक्षणे प्रवेशो नतु यद्धर्मावच्छिन्नसाध्यनिष्ठव्याप्तिनिरूपकत्वस्येत्याशयात् । धूमवान् वह्नेरित्यादावयःपिण्डमहानसान्यतरत्वावच्छिन्नसाध्यव्यापकं व्यजनवत्त्वादिकं सङ्ग्राह्यमेवेति ध्येयम् ॥ **अतएव** यद्धर्मावच्छिन्नत्वघटितनिरुक्तलक्षणस्य तात्पर्यविषयत्वादेव । **एतदनुसारेण,** निरुक्तलक्षणानुसारेण । स्वस्य साध्यमिति षष्ठीतत्पुरुषभ्रमं व्यावर्तयितुमाह—**स्वं चेति** । नव्यास्तु यदभावेन यद्वदन्यत्वेन वा साधनवति साध्याभाव उन्नीयते स उपाधिर्लाघवात् । अतएव जलत्वतेजस्त्वयोस्तदुभयत्वेन रूपेण न क्वचिदप्युपाधित्वमित्याहुः । तद्धर्मवत्युपाधिव्यभिचारेण तद्धर्माधिकरणीभूतं यदुपाध्यभावाधिकरणं तद्वृत्तित्वेन वायुः प्रत्यक्षः प्रमेयत्वादित्यादौ तु प्रमेयत्वं प्रत्यक्षत्वव्यभिचारि बहिर्द्रव्ये उद्भूतरूपव्यभिचारित्वादित्यादि द्रष्टव्यम् । ननु पक्षेतरत्वेऽतिव्याप्तिः । नच तस्य लक्ष्यत्वमेव एकाश्रये येषामित्यादिमूलेन प्रदर्शितस्य लक्ष्यतावच्छेदकस्य तत्राभावात् तत्र

पक उपाधिस्तत्र शुद्धेनैवोपाधिव्यभिचारेण साध्यव्यभिचारानुमानम् यथा धूमवान् वह्नेरित्यादौ वह्निर्धूमव्यभिचारी तद्व्यापकार्द्रेन्धनसंयोगव्यभिचारित्वादिति व्यापकव्यभिचारिणो व्याप्यव्यभिचारावश्यकत्वात् यत्र तु किंचिद्धर्मावच्छिन्नसाध्यस्य व्यापक उपाधिस्तत्र तद्धर्मवति उपाधिव्यभिचारेण साध्यव्यभिचारानुमानम् यथा स श्यामो मित्रातनयत्वादित्यादौ मित्रातनयत्वं श्यामत्वव्यभिचारि मित्रातनये शाकपाकजत्वव्यभिचारित्वादिति बाधानुन्नीतपक्षेतरस्तु साध्यव्यापकताग्राहकप्रमाणाभावात् स्वव्याघातकत्वाच्च नोपाधिः बाधोन्नीतस्तु उपाधिर्भवत्येव यथा वह्निरनुष्णः कृतकत्वादित्यादौ प्रत्यक्षेण वह्नावुष्णत्वग्रहे वह्नीतरत्वमुपाधिः । यत्र तूपाधेः साध्यव्यापकता संदिह्यते स संदिग्धोपाधिः पक्षेतरस्तु संदिग्धोपाधिरपि नोद्भावनीयः कथ-

दिनकरी ।

हेतौ पक्षेतरत्वव्यभिचारस्य पक्षमादायैव संभवात् साध्यव्यभिचारस्य तमादायासंभवादत आह—**बाधानुन्नीतेति । स्वव्याघातकत्वादिति ।** उपाधिमात्रस्य दूषकत्वव्याघातकत्वादित्यर्थः । पक्षेतरत्वस्योपाधित्वे सर्वत्रानुमाने पक्षेतरत्वस्योपाधेः संभवादनुमानमात्रोच्छेदापत्त्या व्यभिचारानुमानाधीनस्योपाधेर्दूषकत्वस्यासंभवादिति भावः । ननु तथापि यत्र साध्यव्यापकताग्राहकं प्रमाणमस्ति तत्र पक्षेतरत्वे लक्षणातिव्याप्तिर्दुर्वारेत्यत आह—**बाधोन्नीतस्त्विति** । बाधेन पक्षे साध्याभाववत्तया उन्नीतः साध्यव्यापकत्वेन निश्चित इत्यर्थः । **संदिग्धोपाधिरपीति** । पक्षे साध्यसंदेहेन साध्यव्यापकतासंदेहस्य पक्षेतरत्वे संभवादिति भावः । नच स्वव्याघातकत्वेनानुपाधित्वादेवानुद्भावनसंभवे संप्रदायमात्रे तद्धेतुत्वकथनमसंगतमिति वाच्यं यत्र साध्यव्यापकताग्राहकतर्कावतारस्तत्र व्यापकव्यभिचारिणो व्याप्यव्यभिचारावश्यंभावेन व्यभिचारानुमापकत्वरूपस्य दूषकत्वस्य व्याघातासंभवात् । सत्प्रतिपक्षोन्ना-

---

१ धूमव्यापकार्द्रेन्धनसंयोगव्यभिचारात्. २ शाकपाकजत्वाभाववद्वृत्तित्वात्.

शब्दोपमानयोर्नैव पृथक्प्रामाण्यमिष्यते ॥ १४० ॥

कसंप्रदायानुरोधात् । केचित्तु सत्प्रतिपक्षोत्थापनमुपाधेः फलं तथा हि अयोगोलकं धूमवद्वह्नेरित्यादौ अयोगोलकं धूमाभाववद् आर्द्रेन्धनाभावादिति सत्प्रतिपक्षसंभवात् । इत्थंच साधनव्यापकोऽपि क्वचिदुपाधिः यथा करका पृथिवी कठिनसंयोगवत्त्वादित्यादौ[1] अनुष्णाशीतस्पर्शवत्त्वम् नचात्र स्वरूपासिद्धिरेव दूषणमिति वाच्यं सर्वत्रोपाधेर्दूषणान्तरसांकर्यात् । अत्र च साध्यव्यापकः पक्षावृत्तिरुपाधिरित्याहुः । शब्दोपमानयोरिति । वैशेषिकाणां मते प्रत्यक्षमनुमानं च प्रमाणम् शब्दोपमानयोस्तु अनुमानविधयैव प्रामाण्यम् । तथा हि दण्डेन गामानयेत्यादिलौकिकपदानि यजेतेत्यादिवैदिकपदानि वा तात्पर्यविषयस्मारित[2]पदार्थसंसर्गप्रमापूर्वकाणि आकाङ्क्षा-

दिनकरी ।

यकत्वेनोपाधेर्दूषकतावादिनां मतमाह—केचित्त्विति । इत्थंचेति । सत्प्रतिपक्षोत्थापकतया दूषकत्वे चेत्यर्थः । अत्र च सत्प्रतिपक्षोत्थापकत्वपक्षे च । पक्षावृत्तिरिति । पक्षवृत्तित्वे तु पक्षे तदभावेन साध्याभावासाधनादिति भावः । गुरुमते लौकिकः शब्दोऽनुवादकः वैदिक एव प्रमाणं तन्मतनिराकरणायाह—वैदिकेति । अत्र स्वर्गकामो यजेतेत्यादिपदत्वेन पक्षता तेन विशेषतः संसर्गसिद्धिरिति द्रष्टव्यम् । तात्पर्यविषयेति । अत्र ब्राह्मणे विद्येत्यादौ यदाधिकरणत्वं[3] संसर्गे तात्पर्यं तदा विषयत्वादिसंसर्गेणार्थान्तरवारणाय तात्पर्यविषयत्वं संसर्गे विशेषणम् । तात्पर्यज्ञाने इतरपदार्थत्वेनेतरपदार्थस्य प्रवेशाद् घटत्वादिना स्मृतस्य संसर्गो न सिद्ध्येदतः स्मारितेति । स्मारितत्वं च वृत्त्या[4] बोध्यम् । तेन वस्तुपदात् समवायेनाकाशत्वादिनोपस्थापितेन रूपेण संसर्गसिद्ध्यभावेपि न क्षतिः । हेतौ चायमेति पुत्रो राज्ञः पुरुषोऽपसार्यतामित्यादौ राज्ञः पुरुष इत्यादिभागे राजपुरुषयोर्योग्यार्थयोः संसर्गे तात्प-

---

१ करकायां कठिनसंयोगवत्त्वाभावादिति भावः. २ उपस्थितिविषयः. ३ सप्तम्यर्थाधिकरणत्वम्. ४ शक्तिलक्षणान्यतरसंबन्धो वृत्तिः.

अनुमानगतार्थत्वादिति वैशेषिकं मतम् ।

दिमत्पदकदम्बकत्वात् घटमानयेति पदकदम्बकवत् । यद्वा एते पदार्था मिथः संसर्गवन्तः योग्यतादिमत्पदोपस्थापितत्वात् तादृश-पदार्थवद् दृष्टान्तेऽपि दृष्टान्तान्तरेण साध्यसिद्धिरिति । एवं गव-यव्यक्तिप्रत्यक्षानन्तरं गवयपदं गवयत्वप्रवृत्तिनिमित्तकं असति वृ-त्त्यन्तरे वृद्धैस्तत्र प्रयुज्यमानत्वात् असति च वृत्त्यन्तरे वृद्धैर्यत्र यत्प्र-युज्यते तत्र तत्तत्प्रवृत्तिनिमित्तकं यथा गोपदं गोत्वप्रवृत्तिनिमित्तकम् । यद्वा गवयपदं सप्रवृत्तिनिमित्तकं साधुपदत्वादित्यनुमानेन पक्षधर्म-

दिनकरी ।

र्याभावेन साध्याभावाद् व्यभिचार इत्याकाङ्क्षाविशेषणं तच्चेदं पदमनेन सहामुकसंसर्गेणैतदर्थान्वितस्वार्थबोधं जनयत्विति पदतात्पर्यार्थकम् तेन नाकाङ्क्षाया इतरांशवैयर्थ्यप्रसङ्गः वह्निना सिंचतीत्यादिवाक्ये संसर्गप्र-मापूर्वकत्वसाध्याभावेन व्यभिचारवारणाय हेतौ योग्यतापदम् । नीलो घटो द्रव्यं पट इत्यादि । नीलः इत्यादिभागे नीलपटयोराकाङ्क्षायोग्यता-सत्त्वेन हेतुसत्त्वाद्व्यभिचारवारणायासत्तिपदम् । कदम्बपदं चाकाङ्क्षा-दीनां परस्परप्रतियोगित्वलाभाय अन्यथा साध्यस्य परस्परार्थघटितत्वेन व्यभिचारप्रसङ्गात् । नन्विष्टतावच्छेदकप्रकारकप्रवृत्तिविषयविशेष्यक-ज्ञानस्य प्रवर्तकतया संसर्गज्ञानपूर्वकत्वानुमितेरतादृशतया कथं प्रवर्तक-त्वम् । अनुमितेर्व्यापकतावच्छेदकप्रकारकत्वनियमेन प्रमापूर्वकत्वत्वेन प्रमापूर्वकत्वसिद्धावपि पुरोवर्तिविशेष्यकरजतत्वादिप्रकारकज्ञानस्य त-स्मादनुत्पत्तेस्तदर्थं शब्दप्रामाण्यस्वीकार इत्यत आह—**यद्वेति । मिथः-संसर्ग इति ।** तात्पर्यविषयपरस्परसंसर्गवन्त इत्यर्थः । तेन नातात्पर्य-विषयसंसर्गमादायार्थान्तरम् । ननु दृष्टान्ते साध्यसिध्यभावात् कथं व्याप्तिग्रह इत्यत आह—**दृष्टान्तेऽपीति ।** ननु सर्वत्र शब्दश्रवणानन्त-रमनुमितिरूपकार्यान्यथानुपपत्त्या व्याप्तिज्ञानं कल्पनीयमित्यत आह—

---

१ गवये. २ हेतुव्यापकतावच्छेदक. ३ यथा धूमव्यापकतावच्छेदकं वह्नित्वं तत्प्रकारकत्वं वह्निमानित्यनुमितेरित्यर्थः.

तन्न सम्यग्विनाव्याप्तिबोधं शाब्दादिबोधतः ॥ १४१ ॥
त्रैविध्यमनुमानस्य केवलान्वयिभेदतः ।
द्वैविध्यं तु भवेद्व्याप्तेरन्वयव्यतिरेकतः ॥ १४२ ॥

तावलाद्दवयत्वप्रवृत्तिनिमित्तकत्वं सिध्यति । तन्मतं दूषयति—**तन्न सम्यगिति** । व्याप्तिज्ञानं विनापि शाब्दबोधस्यानुभवसिद्धत्वात् न हि सर्वत्र शब्दश्रवणानन्तरं व्याप्तिज्ञाने प्रमाणमस्तीति । किं च सर्वत्र शाब्दस्थले यदि व्याप्तिज्ञानं कल्प्यते तदा 'सर्वत्रानुमितिस्थले पदज्ञानं कल्पयित्वा शाब्दबोध एव किं न स्वीक्रियतामिति ध्येयम् । **त्रैविध्यमिति** । अनुमानं हि त्रिविधं केवलान्वयिकेवलव्यतिरे-

दिनकरी ।

किं चेति । पदज्ञानं कल्पयित्वेति । पदस्मरणं कल्पयित्वेत्यर्थः । वह्न्यादिशब्देनार्थस्येव वह्न्यादिरूपेणार्थेनापि वह्न्यादिपदस्मरणसंभवाद् वाच्यत्वादिवद्वाचकत्वादिसंबन्धस्यापि स्मारकत्वादिति भावः । इदमुपलक्षणम् आकाङ्क्षादिज्ञानं कल्पयित्वेत्यपि बोद्ध्यम् । मणिकृतस्त्वेते पदार्थाः परस्परसंसर्गवन्तः योग्यतादिमत्पदोपस्थापितत्वादित्यनुमाने योग्यता न लिङ्गविशेषणम् लिङ्गस्य निश्चितस्यैव निश्चायकतया योग्यतायाश्च संशयेऽपि शाब्दबोधदर्शनादतःपृथगेव शब्दोपमानमिति वदन्ति । मिश्रास्त्वनुमानमुद्रया शब्दस्य बोधकत्वे घटमानयेति स्वरूपयोग्यम् घटः कर्मत्वमानयनं कृतिरिति स्वरूपायोग्यमिति न स्यात् अनुमानस्योभयत्रापि संभवात् नचाकाङ्क्षाघटितहेत्वभावान्नानुमितिस्तत्रेति वाच्यं आकाङ्क्षाभ्रमेणानुमितिसंभवात् विषयाबाधाच्च तस्याः प्रमात्वात् शब्दप्रामाण्ये च स्वभावान्न तादृशशब्दस्य बोधकत्वमित्याहुः । परे तु घटात् पृथगित्यादौ घटावधिकपृथक्त्वप्रकारेण निरवच्छिन्नविशेष्यताकः पृथक्त्वाश्रयस्य शाब्दबोधः सर्वानुभवसिद्धः स चास्माकं तादृशानुपूर्वीकपदज्ञानत्वेन तादृशशाब्दबोधं प्रति हेतुत्वादुपपद्यते । वैशेषिकाणां तु पृथक्त्वं घटावधिकं घटपदसाकाङ्क्षपृथक्पदस्मारितत्वादित्यनुमानेन न तन्निर्वाहः । पक्षविधया भानेऽपि तदाश्रयस्याभानात् । नच पटं पक्षी-

अन्वयव्याप्तिरुक्तैव व्यतिरेकादिहोच्यते ।
साध्याभावव्यापकत्वं हेत्वभावस्य यद्भवेत् ॥ १४३ ॥

क्यन्वयव्यतिरेकिभेदात् । तत्रा[1]सद्विपक्षः केवलान्वयी यथा घटोऽभिधेयः प्रमेयत्वादित्यादौ तत्रहि सर्वस्यैवाभिधेयत्वाद्विपक्षासत्त्वम् । असत्सपक्षः केवलव्यतिरेकी यथा पृथिवी इतरेभ्यो भिद्यते गन्धवत्त्वादित्यादौ तत्रहि जलादित्रयो[2]दशभेदस्य पूर्वमनिश्चिततया निश्चितसाध्यवतः सपक्षस्याभावात् । सत्सपक्षविपक्षोऽन्वयव्यतिरेकी यथा वह्निमान् धूमादित्यादौ तत्र सपक्षस्य महानसादेर्विपक्षस्य जलह्रदादेश्च सत्त्वादिति । तत्रहि व्यतिरेकिणि व्यतिरेकव्याप्तिज्ञानं कारणं तदर्थं व्यतिरेकव्याप्तिं निर्वक्ति—**साध्याभावेति** । साध्याभावव्यापकीभूताभावप्रतियोगित्वमित्यर्थः । **अत्रेदं बोध्यम्** । **यत्संबन्धेन यदवच्छिन्नं प्रति येन रूपेण व्यापकता गृह्यते तत्संब-**

दिनकरी ।

कृत्य पटो घटावधिकपृथक्त्ववानित्यनुमित्या तन्निर्वाह इति वाच्यं पटादिनिष्ठविशेष्यतायास्तत्र पक्षतावच्छेदकीभूतपटत्वावच्छिन्नतया निरवच्छिन्नविशेष्यताकतादृशशाब्दबोधसमानाकारकत्वस्य तथाप्यनिर्वाहादित्याहुरिति दिक् । **तत्र** तेषु मध्ये **असद्विपक्ष इति** अत्यन्ताभावाप्रतियोगिसाध्यक इत्यर्थः । यथाश्रुते सिद्ध्यसिद्धिव्याघाताद् अत्यन्ताभावाप्रतियोगित्वस्य च प्रमेयत्वादौ सत्त्वाल्लक्षणसमन्वयः नचैतन्न संभवति प्रमाविषयत्वरूपस्य तस्य नानात्वेनाननुगमादिति वाच्यम् । प्रमात्वस्यैव परम्परासंबन्धेनानुगतत्वात् । इत्थंच प्रमेयत्वादेर्व्यतिरेकित्वभ्रमेऽपि केवलान्वयित्वमेवेति मन्तव्यम् । **असत्सपक्ष इति** । सिद्ध्यसिद्धिव्याघातादत्राप्यगृहीतहेतुसहचारं यद्व्यतिरेकिसाध्यं तत्कत्वमर्थो बोध्यः । **सत्सपक्षेति** । गृहीतान्वयव्यतिरेकिसाध्यकमित्यर्थः । **यत्संबन्धेन यदवच्छिन्नं प्रतीति** । यत्संबन्धावच्छिन्नयद्रूपावच्छिन्नव्याप्यतानिरू-

---

१ असन् अविद्यमानः विपक्षः यस्य एतादृश इत्यर्थः. २ यद्यपि जलादिचतुर्दशभेद इति वक्तुमुचितं तथापि परमतेऽभावस्याधिकरणात्मकतया तथोक्तिः.

न्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकतद्धर्मावच्छिन्नाभाववत्ताज्ञानात् तत्संबन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकतद्धर्मावच्छिन्नाभावस्य सिद्धिरिति । **इत्थं च यत्र विशेषणतासंबन्धेनेतरत्वव्यापकत्वं गन्धात्यन्ताभावे गृह्यते तत्र गन्धाभावाभावेनेतरत्वात्यन्ताभावः सिद्ध्यति । यत्र तु तादात्म्यसंबन्धेनेतरव्यापकत्वं गन्धाभावस्य गृह्यते तत्र तादात्म्यसंबन्धेनेतरस्याभावः सिद्ध्यति स एवान्योन्याभावः । एवं यत्र संयोगसंबन्धेन धूमं प्रति संयोगसंबन्धेन वह्नेर्व्यापकता गृह्यते तत्र संयोगसंबन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकवह्न्यभावेन जलह्रदे संयोगसंबन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकधूमाभावः सिद्ध्यति । अत्रच व्यतिरेकव्याप्तिग्रहे**

दिनकरी ।

पितव्यापकता गृह्यत इत्यर्थः । **इतरव्याप्यतेति** । इतरस्य व्याप्यतेत्यर्थः । तादात्म्येनेतरव्यापकतेति पाठे तादात्म्यसंबन्धावच्छिन्ना या इतरनिष्ठव्याप्यता तन्निरूपितव्यापकतेत्यर्थः । तादात्म्यसंबन्धेनेति । तादात्म्यसंबन्धावच्छिन्नप्रतियोगिकाभावः सिद्ध्यतीत्यर्थः । येन संबन्धेन व्याप्यता गृह्यते इत्यनुक्तौ तु तादात्म्येनेतरस्य व्यापकता यत्र गृहीता तत्रेतरात्यन्ताभावस्य सिद्धिः स्यादिति भावः । संयोगसंबन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकवह्न्यभावेनेति सावधारणम् । तेन संबन्धान्तरावच्छिन्नप्रतियोगिताकेन न तत्सिद्धिरित्यर्थः । अनेन च येन संबन्धेन व्यापकता गृह्यते इत्यस्य फलं सूचितम् । प्रदर्शितरीत्यैव येन रूपेण यदवच्छिन्नेत्यनयोरपि प्रयोजनमूह्यम् । ननु साध्यसाधनसहचारज्ञानाभावात् कथं व्यतिरेकव्याप्तिज्ञानमित्यत आह—**अत्र चेति** । तथा च व्यतिरेकसहचारेणैव व्यतिरेकव्याप्तिग्रहान्नान्वयसहचारग्रहापेक्षेति भावः । ननु साध्यप्रसिद्धिं विना तदभावाज्ञाने[1] व्यतिरेकव्याप्तेर्दुर्ग्रहत्वं स्यात् । साध्यसिद्धौ च सिद्धसाधनमिति चेन्न । साध्यस्य घटादावेव प्रत्यक्षसिद्धत्वात् पृथिवीतरभिन्नेत्युद्देश्यप्रतीतेरसिद्धत्वान्न सिद्धसाधनम् पक्षतावच्छेदकनानात्व एवांशतः सिद्धसाधनस्य दोषत्वात् । अत एवा-

---

१ अभावबुद्धिंप्रति योगिज्ञानस्य तन्त्रत्वमिति नियमादिति भावः.

व्यतिरेकसहचारज्ञानं कारणम् । केचित्तु व्यतिरेकसहचारेणान्वयव्याप्तिरेव गृह्यते न तु व्यतिरेकव्याप्तिज्ञानमपि कारणम् यत्र व्यतिरेकसहचाराद्व्याप्तिग्रहस्तत्र व्यतिरेकीत्युच्यते साध्यप्रसिद्धिस्तु घटादावेव जाता पश्चात् पृथिवीत्वावच्छेदेन साध्यतइति वदन्ति ।

दिनकरी ।

नित्ये वाङ्मनसे इत्यत्र वागितिबुद्धेरुद्देश्याया अनित्यत्वस्य सिद्धत्वे नांशतः सिद्धसाधनमिति । ननु तथापि घटः कथं पक्षः साध्यस्य निश्चयेन तत्संदेहसिषाधयिषयोरभावादिति चेन्न यतः सर्वा पृथिवीतरभिन्ना न वेति संशयस्य तत्प्रकारकसिषाधयिषायाश्च घटविषयत्वाद्घटत्वेन विशेषदर्शने सिद्धौ वा तेन रूपेण संशयसिषाधयिषे न भवतः पृथिवीत्वेन तु भवत एवेति । ननु पृथिवीतरभिन्ना पृथिवीत्वात् घटवदित्यन्वयिनैवेतरभेदसिद्धौ व्यतिरेकिवैयर्थ्यमिति चेन्न अन्वयव्याप्तेरग्रहे व्यतिरेकव्याप्तेरस्फूर्तिदशायां व्यतिरेक्यनुमितिजननसंभवेन व्यतिरेक्यनुमानप्रवृत्तेर्निष्प्रत्यूहत्वात् । आचार्यमतमाह—**केचित्त्विति । व्यतिरेकसहचारेण** अन्वयसहचारनिरपेक्षव्यतिरेकसहचारेण । अन्वयव्याप्तिरेवेत्येवकारेण व्यतिरेकव्याप्तेर्व्युदासः । नन्वेवं व्यतिरेकव्याप्तिज्ञानरूपकारणाभावात् कथं व्यतिरेक्यनुमितिरत आह—**नत्विति** । व्यतिरेकव्याप्तिज्ञानमित्यस्यानुमितावित्यादिः । नन्वन्वयव्याप्तिज्ञानस्यैव हेतुत्वे कथं व्यतिरेकीति व्यवहार इत्यत आह—**यत्रेति** । ननु पृथिवीतरेभ्यो भिद्यते पृथिवीत्वादित्यादौ साध्यस्येतरभेदादेरप्रसिद्धत्वात् कथं व्यतिरेकसहचारग्रह इत्यत आह—**साध्यप्रसिद्धिस्त्विति** । ननु घटादौ साध्ये निर्णीते कथं तत्रेतरभेदानुमितिरत आह—**पश्चादिति** । अवच्छेदकावच्छेदेनानुमितौ सामानाधिकरण्येन साध्यसिद्धेरप्रतिबन्धकत्वादिति भावः । अत्र चान्वयव्याप्तिघटकतावत्पदार्थज्ञानादेवान्वयव्याप्तिज्ञानोत्पत्तौ व्यतिरेकसहचारज्ञानस्य तद्धेतुत्वे मानाभावः । नच व्यतिरेकसहचारेणेत्यत्र प्रयोजकत्वं तृतीयार्थः तच्च नानुपपन्नम् । अ-

---

१ व्यतिरेकव्याप्तिज्ञानहेतुत्वे.

अर्थापत्तिस्तु नैवेह प्रमाणान्तरमिष्यते ।
व्यतिरेकव्याप्तिबुद्ध्या चारितार्था हि सा[1] यतः ॥ १४४ ॥

अर्थापत्तिरिति । प्रमाणान्तरमिति केचन मन्यन्ते तथा हि यत्र देवदत्तस्य शतवर्षजीवित्वं ज्योतिःशास्त्रादवगतं जीविनो गृहासत्त्वं च प्रत्यक्षादवगतं तत्र शतवर्षजीविनो गृहासत्त्वं बहिःसत्त्वं विनाऽनुपपन्नमिति बहिःसत्त्वं कल्प्यत इति तदप्य[2]नुमानेन[3] गतार्थत्वान्नेष्यते तथा हि यत्र जीवित्वस्य बहिःसत्वगृहसत्वान्यतरव्याप्यत्वं गृहीतं तत्रान्यतरसिद्धौ जायमानायां गृहसत्वबाधाद्बहिःसत्वमनुमितौ भासते । एवं पीनो देवदत्तो दिवा न भुङ्क्ते इत्यादौ पीनत्वस्य भोजनव्याप्यत्वावगमाद् भोजनसिद्धौ दिवाभोजनबाधे रात्रिभोजनं सिद्ध्यतीति । अभावप्रत्यक्षस्यानुभविकत्वादनुपलम्भोपि न प्रमाणान्तरम् किं चानुपलम्भस्याज्ञातस्य हेतुत्वे ज्ञानाकरणत्वात् प्रत्यक्षम् ज्ञातस्य हेतुत्वे तु तत्राप्यनुपलम्भान्तरापेक्षेत्यनवस्था । एवं चेष्टापि न प्रमाणान्तरं तस्याः संकेतग्राहकशब्दस्मारकत्वेन लिप्या-

दिनकरी ।

न्वयव्याप्तिज्ञानप्रतिबन्धकव्यभिचारशङ्कानिरासद्वारा व्यतिरेकसहचारज्ञानस्य तत्र प्रयोजकत्वादिति वाच्यं व्यतिरेकसहचारग्रहेऽप्यधिकरणान्तरे व्यभिचारशङ्कातादवस्थ्यात् तदधिकरणीयव्यभिचारशङ्कानिरासद्वारा तत्र तस्योपयोगित्वमित्यपि न तदधिकरणे साधनाभावग्रहमात्रेणैव तदधिकरणीयव्यभिचारशङ्कानिवृत्तेरित्यस्वरसो वदन्तीत्यनेन सूचितः ॥ केचन मीमांसकाः । तदपि अर्थापत्तेः प्रमाणान्तरत्वमपि । दिवा न भुङ्क्ते इत्यादावित्यादिना मयूरः पर्वतेतरस्मिन् न नृत्यति नृत्यति चेत्यस्य संग्रहः । नन्वेतद्वाक्यान्मयूरः पर्वते नृत्यतीति ज्ञानमुत्पद्यते न त्वेतद्व्यतिरेकिणः संभवति पर्वतनृत्यस्य साध्यस्याप्रसिद्धौ व्यतिरेकव्याप्त्यनिरूपणादिति कथं नार्थापत्तिः प्रमाणान्तरमिति चेन्न मयूरनृत्यं प-

१ सा अर्थापत्तिः. २ बहिःसत्वमपि. ३ देवदत्तः बहिःसत्त्ववान् गृहासत्वे सति वर्षशतजीवित्वादित्यनुमानेन.

सुखं तु जगतामेव काम्यं धर्मेण जायते ।
अधर्मजन्यं दुःखं स्यात्प्रतिकूलं सचेतसाम् ॥ १४५ ॥
निर्दुःखत्वे सुखे चेच्छा तज्ज्ञानादेव जायते ।
इच्छा तु तदुपाये स्यादिष्टोपायत्वधीर्यदि ॥ १४६ ॥
चिकीर्षा कृतिसाध्यत्वप्रकारेच्छा तु या भवेत् ।

दिसमशीलत्वाच्छब्द एवान्तर्भावात्। यत्रच व्याप्त्यादिग्रहस्तत्रानुमिति-रेवेति । सुखं निरूपयति—**सुखं त्विति** ॥ भाव इत्यर्थः ॥ दुःखं निरूपयति—**अधर्मेति** ॥ अधर्मत्वेन दुःखत्वेन कार्यकारणभाव[2] इत्यर्थः । **प्रतिकूलमिति** । दुःखत्वज्ञानादेव सर्वेषां स्वाभाविक-द्वेषविषय इत्यर्थः । इच्छां निरूपयति—**निर्दुःखत्व इति** । इच्छा द्विविधा फलविषयिणी उपायविषयिणी च फलं तु सुखं दुःखा-भावश्च । तत्र फलेच्छां प्रति फलज्ञानं कारणम् । **अतएव पुरु-षार्थः संभवति** यद् ज्ञातं सत्स्ववृत्तितयेष्यते स पुरुषार्थ इति तल्लक्षणात् **इतरेच्छानधीनेच्छाविषयत्वं** फलितोऽर्थः । उपायेच्छां प्रतीष्टसाधनताज्ञानं कारणम् ॥ **चिकीर्षेति** । कृतिसाध्यत्व[3]प्रका-

दिनकरी ।

र्वताधिकरणकं पर्वतेतरानधिकरणत्वे सति साधिकरणत्वात् पर्वतत्वव-दित्यन्वयव्यतिरेकिणैव पर्वताधिकरणकमयूरनृत्यज्ञानसंभवात् । **धर्म-त्वेनेति** । इदं च प्राचां मतेनोक्तम् । नवीनमते तु नित्यं विज्ञानमा-नन्दं ब्रह्मेति श्रुत्या भगवति नित्यसुखसिद्धौ धर्मस्य कार्यतावच्छेदकं जन्यसुखत्वं सुखत्वावान्तरजातिर्वेति बोद्धव्यम् । **तत्र** तयोर्मध्ये । **अत-एव** फलज्ञानस्य फलेच्छां प्रति हेतुत्वादेव । **पुरुषार्थः संभवतीति** सुखं दुःखाभावश्च पुरुषार्थः संभवतीत्यर्थः । ननु यज्ज्ञातमि-त्यादेः स्वविषयत्वमर्थः । तथाचोपायेऽतिव्याप्तिस्तस्यापि स्वविषयकेष्ट-साधनताज्ञानजन्येच्छाविषयत्वादत आह—**इतरेच्छेति** । **कृतिसा-**

---

१ इच्छाविषयम्. २ दुःखत्वावच्छिन्नं प्रति अधर्मत्वावच्छिन्नं कारणमिति कार्यकारण-भावः. ३ पाकः मत्कृतिसाध्यो भवत्वित्यादिरूपा.

तद्धेतुः कृतिसाध्येष्टसाधनत्वमतिर्भवेत् ॥ १४७ ॥

रिका कृतिसाध्यविषयिणीच्छा चिकीर्षा पाकं कृत्या साधयामीति तदनुभवात्। चिकीर्षां प्रति कृतिसाध्यताज्ञानमिष्टसाधनताज्ञानं च कारणम्। तद्धेतुरिति। अत एव वृष्टयादौ कृतिसाध्यताज्ञा-

दिनकरी।

ध्यताज्ञानमिति। ननु कृतिसाध्यताज्ञानस्य स्वातन्त्र्येण चिकीर्षां प्रति हेतुत्वे मानाभावः। तद्धर्मावच्छिन्नविशेष्यकेष्टसाधनताज्ञानस्य तद्धर्मप्र-कारकेच्छां प्रतिहेतुतायाः क्लृप्तत्वात् कृतिसाध्यपाकत्वावच्छिन्नविशेष्य-केष्टसाधनताज्ञानादेव चिकीर्षायाः संभवादिति चेन्न। यत्र कृतिसाध्य-पाकत्वेनेष्टसाधनत्वं न गृहीतमपि तु शुद्धपाकत्वेन कृतिसाध्यत्वं शुद्ध-पाकत्वेन चेष्टसाधनत्वं गृहीतं तत्रापि पाकगोचरप्रवृत्तेरानुभविकतया तदनुरोधेन चिकीर्षाया अप्यावश्यकत्वेन तन्निर्वाहाय कृतिसाध्यताज्ञा-नस्य स्वातन्त्र्येण हेतुताया आवश्यकत्वात्। अथ कृत्यसाध्यताज्ञानस्य प्रतिबन्धकत्वादेव वृष्ट्यादौ चिकीर्षानुत्पादात् कृतिसाध्यताज्ञानस्य चि-कीर्षां प्रति हेतुत्वे मानाभाव इति चेन्न। कृतिसाध्यत्वाभावतद्व्याप्यत-दवच्छेदकधर्मज्ञानानां प्रतिबन्धकत्वकल्पनापेक्षया कृतिसाध्यत्वाभाव-तद्व्याप्यतदवच्छेदकधर्मज्ञानानां प्रतिबन्धकत्वकल्पनापेक्षया कृतिसाध्य-ताज्ञानस्य हेतुत्वे लाघवात्। **इष्टसाधनताज्ञानमिति।** अन्यथा नि-ष्फलत्वज्ञानेऽपि चैत्यवन्दनादौ चिकीर्षापत्तिरिति भावः। अत्रेदं बोद्धव्यम् —पाकविशेष्यकेष्टसाधनताज्ञानस्य[१] कार्यतावच्छेदकं च पाकादिगोचर-चिकीर्षात्वं कृतिसाध्यत्वप्रकारकत्वनिवेशे प्रयोजनविरहात् पाको जा-यतामितीच्छाया असंग्रहापत्तेश्च किंतु पाकत्वावच्छिन्नमुख्यविशेष्यके-च्छात्वं पाकसाध्यं सुखं जायतामितीच्छायां व्यभिचारवारणाय मु-ख्येति। इष्टसाधनतेत्यत्रेच्छा स्वरूपसती विशेषणम्। तेनेच्छाज्ञानशून्य-कालेऽपि चिकीर्षानिर्वाहः। **अतएव** कृतिसाध्यताज्ञानस्य हेतुत्वादेव।

१ पाकः मदिष्टसाधनमिति ज्ञानस्य.

बलवद्विष्टहेतुत्वमतिः स्यात् प्रतिबन्धिका ।
तदहेतुत्वबुद्धेस्तु हेतुत्वं कस्यचिन्मते ॥ १४८ ॥

नाभावान्न चिकीर्षा ॥ **बलवद्विष्टेति** । बलवद्विष्टसाधनताज्ञानं प्रतिबन्धकमतो मधुविषसंपृक्तान्नभोजने न चिकीर्षा बलवद्वेषः प्रतिबन्धक इत्यन्ये । **तदहेतुत्वेति** । बलवदनिष्टाजनकत्वज्ञानं कारण-

दिनकरी ।

बलवद्विष्टेति । द्विष्टं द्वेषविषयीभूतम् । द्वेषश्च दुःखे ताद्रूप्येण ज्ञानात् । सर्पादौ तत्साधनताज्ञानात् । द्वेषे बलवत्त्वं जातिविशेषः । **प्रतिबन्धकमिति** । ननु बलवद्वेषविषयसाधनत्वज्ञानस्य प्रतिबन्धकत्वे चैत्रस्यागम्यागमनजन्यनरके यदा बलवान् द्वेषस्तदा मैत्रस्य तादृशद्वेषशून्यस्यागम्यागमने तादृशनरकसाधनत्वज्ञानवत इच्छाप्रवृत्त्योरनुपपत्तिः । एवं चैत्रस्यैव कालान्तरे तादृशद्वेषसत्त्वेऽपि तत्तत्कालीनतत्पुरुषीयेच्छां प्रति प्रवृत्तिं प्रति च तत्कालीनतत्पुरुषीयबलवद्विष्टजनकत्वज्ञानस्य प्रतिबन्धकत्वं कल्प्यते यत्पुरुषस्य यदा न क्वापि द्वेषस्तत्कालतत्पुरुषान्तर्भावेन तादृशज्ञानप्रतिबन्धकत्वस्याकल्पनान्न तत्र तादृशप्रतिबन्धकाप्रसिद्ध्या तदभावरूपकारणस्याभावात्प्रवृत्त्यनुपपत्तिरिति वाच्यं यत्पुरुषस्य यदागम्यागमनजन्यनरके बलवद्वेषस्तदा तत्पुरुषस्य तत्रेच्छानुत्पादादगम्यागमनगोचरतत्पुरुषीयतत्कालीनेच्छाया अप्रसिद्ध्या तत्पुरुषतत्कालान्तर्भावेण तादृशकार्यकारणभावस्याभावेन तत्र तत्पुरुषीयागम्यागमनगोचरेच्छानुत्पादप्रयोजकस्य दुर्भिक्षापत्तेरिति चेन्न तद्धर्मप्रकारकद्वेषविशिष्टस्य तद्धर्मावच्छिन्नजनकत्वज्ञानस्य तत्र प्रतिबन्धकत्वकल्पनेनोक्तापत्त्यभावात् तद्धर्मप्रकारकद्वेषानुत्तरतादृशेच्छायां तादृशद्वेषाभावस्तादृशद्वेषोत्तरतद्गोचरेच्छायां तद्धर्मावच्छिन्नजनकत्वज्ञानाभावः कारणम् । **बलवद्वेष इति** । पाकादिगोचरेच्छायां बलवद्वेषविषयसाधनत्वज्ञानजन्यः पाकगोचरो द्वेषः प्रतिबन्धकः । पूर्वोक्तप्रतिबन्धकद्वयकल्पनापेक्षया लाघवादिति भावः । यत्र चोत्कटसुखोत्कटदुःखजनकत्वमेकस्मिन् कर्मणि गृहीतं तत्र सत्प्रतिपक्षस्थल इवेच्छाद्वेषयोरनुत्पत्तेस्तन्मते

दिनकरी।

तत्र कार्यकाले द्वेषाभावस्य सत्त्वेनेच्छोत्पादापत्तिः। नच यत्र बलवद्द्विष्टसाधनत्वज्ञानेन तृतीयक्षणे द्वेषो जनितस्तदुत्तरक्षणे इच्छोत्पादापत्तिस्तत्रापीति वाच्यं तत्रेच्छोत्पादस्येष्टत्वात्। क्षणविलम्बस्य शपथनिर्णेयत्वादित्यन्ये इत्यनेनास्वरसः सूचितः। **बलवदनिष्टाजनकत्वज्ञानमिति**। अत्रापि तद्धर्मप्रकारकद्वेषोत्तरेच्छायां तद्धर्मावच्छिन्नाजनकत्वज्ञानं कारणम् तादृशद्वेषानुत्तरेच्छायां तु तद्धर्मप्रकारकद्वेषाभावः कारणमिति निष्कर्षो बोध्यः। मूले कस्यचिन्मते इत्यनेनास्वरसः सूचितः। नच बलवदनिष्टाननुबन्धित्वज्ञानस्य हेतुतावच्छेदकत्वं बलवदनिष्टजनकत्वप्रकारतानिरूपिताभावविशेष्यताशालित्वादेस्तादृशनिरूप्यनिरूपकभावघटितत्वेन गौरवात्तदघटितबलवदनिष्टसाधनत्वज्ञानाभावत्वेनैव हेतुत्वं युक्तम्। नचाप्रामाण्यज्ञानानास्कन्दितबलवदनिष्टाननुबन्धित्वाज्ञानत्वापेक्षयाऽप्रामाण्यनिश्चयानास्कन्दिततदनुबन्धित्वज्ञानत्वस्य प्रतिबन्धकतावच्छेदकत्वे गौरवमिति वाच्यं युद्धादौ बलवदनिष्टसाधनत्वसन्देहेऽपीच्छाप्रवृत्त्योरुदयाद्बलवदनिष्टानुबन्धित्वनिश्चयस्यैवेच्छाप्रतिबन्धकतायास्तदननुबन्धित्वसंशयस्यापि च कारणतायाश्च वाच्यतया च विपरीतगौरवादिति। नच बलवदनिष्टाननुबन्धित्वज्ञानस्याप्रवर्त्तकत्वे तद्विषयस्य विध्यर्थत्वाभावान्न कलञ्जं भक्षयेदित्यादिवाक्यानामप्रामाण्यापत्तिरिति वाच्यं तज्ज्ञानस्य प्रवृत्तिजनकत्वाभावेऽपि प्रवृत्तिप्रतिबन्धकबलवदनिष्टसाधनत्वज्ञानविघटकत्वेन प्रवृत्तिप्रयोजकत्वात् प्रवृत्तिप्रयोजकज्ञानविषयस्य विध्यर्थत्वानपायात्। अत्र यद्यपि यत्र प्रथमक्षणे द्वेषः द्वितीयक्षणे फलेच्छा तृतीयक्षणे द्वेषनाशाद् भवत्येव चतुर्थक्षणे उपायेच्छा यत्र फलेच्छादिक्रमेणैषामुत्पत्तिस्तत्र फलेच्छारूपकारणाभावादेव नोपायेच्छा एवमन्यत्रापि आत्मविशेषगुणानां यौगपद्यानङ्गीकारादिति बलवदनिष्टानुबन्धित्वज्ञानस्य द्वेषस्य वा प्रतिबन्धकत्वं न युक्तम्। न युक्तं च बलवदनिष्टाननुबन्धित्वज्ञानस्य हेतुत्वं तथापि द्वित्रिक्षणान्तरितेऽपि द्वेषे इच्छाप्रवृत्त्योरनुदयस्यानुभविकतया

द्विष्टसाधनताबुद्धिर्भवेद्द्वेषस्य कारणम्।
प्रवृत्तिश्च निवृत्तिश्च तथा जीवनकारणम्॥ १४९॥
एवं प्रयत्नत्रैविध्यं तान्त्रिकैः परिकीर्तितम्।
चिकीर्षा कृतिसाध्येष्टसाधनत्वमतिस्तथा॥ १५०॥

मित्यर्थः। द्वेषं निरूपयति—**द्विष्टेति**। दुःखोपायविषयकं द्वेषं[1] प्रति बलवद्द्विष्टसाधनताज्ञानं कारणमित्यर्थः। बलवदिष्टसाधनताज्ञानं प्रतिबन्धकं तेन नान्तरीयक[2]दुःखजनके पाकादौ न द्वेषः। प्रयत्नं निरूपयति—**प्रवृत्तिरिति**। प्रवृत्तिनिवृत्तिजीवनयोनियत्नभेदात् प्रयत्नस्त्रिविध इत्यर्थः। **चिकीर्षेति**। मधुविषसम्पृक्तान्नभोजनादौ बलवदनिष्टानुबन्धित्वेन चिकीर्षाभावान्न प्रवृत्तिरिति भावः। कृतिसाध्यताज्ञानादिवद्बलवदनिष्टाननुबन्धित्वज्ञानमपि स्वतन्त्रान्वयव्यतिरेकाभ्यां प्रवृत्तौ कारणमित्यपि वदन्ति। कार्यताज्ञानं प्रवर्तकमिति गुरवः। तथाहि ज्ञानस्य प्रवृत्तौ जननी-

दिनकरी।

ज्ञानयोरेव न यौगपद्यमित्यभ्युपगमाद्वा पूर्वोक्तप्रतिबन्धकत्वस्य हेतुत्वस्य चावश्यकत्वमिति ध्येयम्॥ **तेन** द्वेषे बलवत्त्वविशेषणेन। **प्रवृत्तिरित्यादि**। प्रवृत्तित्वं च रागजन्यतावच्छेदकतया सिद्धो जातिविशेषः। निवृत्तित्वं च द्वेषजन्यतावच्छेदकतया सिद्धो जातिविशेषः। जीवनयोनियत्नत्वं च साहजिकप्राणसञ्चारविषयकयत्नत्वम्। ननु बलवदनिष्टानुबन्धित्वज्ञानाभावस्य प्रवृत्त्यहेतुत्वे मधुविषसंपृक्तान्नभोजने प्रवृत्त्यापत्तिरत आह—**मध्विति**। **चिकीर्षाभावादिति**। चिकीर्षां प्रति बलवदनिष्टानुबन्धित्वज्ञानाभावस्य हेतुत्वादिति भावः। **कृतिसाध्यताज्ञानादिति**। अन्यथा कृतिसाध्यताज्ञानादेरपि चिकीर्षायामेव हेतुत्वं स्यान्न तु प्रवृत्तौ व्यापारेण व्यापारिणो नान्यथासिद्धत्वमिति तु प्रकृतेऽपि समानमिति भावः। प्राभाकरमतमाह—**कार्यताज्ञानमिति**। **सा च** चिकीर्षा च। **तद्द्वारा**कृतिसाध्यत्वप्रकारके-

---

१ द्वेषं प्रतीति शेषः २ अवान्तर.

यायां चिकीर्षातिरिक्तं नापेक्षितमस्ति सा च कृतिसाध्यताज्ञान-साध्या इच्छायाः [१]स्वप्रकारप्रकारकधीसाध्यत्वनियमात् चिकीर्षा हि कृतिसाध्यत्वप्रकारिकेच्छा तत्र कृतिसाध्यत्वं प्रकारस्तत्प्रकारकं ज्ञानं चिकीर्षायां तद्द्वारा च प्रवृत्तौ हेतुः न त्विष्टसाधनताज्ञानं तत्र हेतुः कृत्यसाध्येऽपि चन्द्रमण्डलानयनादौ प्रवृत्त्यापत्तेः। ननु कृत्य-साध्यताज्ञानं प्रतिबन्धकमिति चेन्न तदभावापेक्षया कृतिसाध्य-त्वज्ञानस्य लघुत्वात् नच द्वयोरेव हेतुत्वं, गौरवात्। ननु त्वन्म-तेऽपि मधुविषसंपृक्तान्नभोजने चैत्यवन्दने च प्रवृत्त्यापत्तिः कार्य-ताज्ञानस्य सत्त्वादिति चेन्न स्वविशेषणवत्ताप्रतिसन्धानजन्यकार्य-

दिनकरी।

च्छाद्वारा। **द्वयोरेवेति**। एवकारोऽप्यर्थे। **स्वविशेषणेति**। **स्वं** प्रवर्तमानः पुरुषस्तद्विशेषणं [२]काम्ये कामना नित्ये कालशौचादि तद्वत्ता पक्षे तत्संबन्धः तस्य प्रतिसन्धानं ज्ञानमित्यर्थः। तस्य कार्यताज्ञान-हेतुता लिङ्गज्ञानविधया। तथाहि पाको मत्कृतिसाध्यः मत्कृतिं विना-ऽसत्त्वे सति मदिष्टसाधनत्वादित्यनुमानम्। अत्र मदिष्टसाधनत्वमा-त्रोपादाने वृष्ट्यादौ व्यभिचार इति सत्यन्तम्। मदिष्टसाधने परकृत-पाकाव्यभिचारवारणाय मत्कृतिं विनेत्यत्र मत्पदम्। श्रमे व्यभिचा-रवारणाय मदिष्टसाधनत्वादिति। मदीयश्रमस्य मच्छत्रोरिष्टसाधन-त्वात्तद्दोषतादवस्थ्यमतस्तत्रापि मदिति। नच स्वेच्छाधीनकृतिसाध्य-ताज्ञानमेव प्रवर्तकमन्यथा नान्तरीयकश्रमे प्रवृत्त्यापत्तेस्तच्चोक्तानुमा-नान्न सिद्धमिति वाच्यं स्वेच्छाधीनकृतिसाध्यत्वस्यैव साध्यत्वात्। एवंच हेतावपि मत्कृतिं विनेत्यत्र स्वेच्छाधीनत्वं मत्कृतिविशेषणं देयम् अन्यथाऽन्येच्छाधीनमत्कृतिसाध्यमदिष्टसाधने नान्तरीयकजलसंयो-गादौ व्यभिचारापत्तेः। एवं सति स्वेच्छाधीनमत्कृतिघटितहेत्वभावा-देव श्रमे व्यभिचारवारणसंभवाद् विशेष्यदलप्रयोजनं यद्यपि न संभ-

---

१ स्वमिच्छा स्वस्मिन् यः प्रकारः तत्प्रकारकधीसाध्यत्वनियमादिति भावः. २ यागादौ विषयत्वं सप्तम्यर्थः। तथाच काम्यविषयकेच्छेति तदर्थः.

ताज्ञानस्य प्रवर्तकत्वात् । काम्ये हि पाकयागादौ कामनास्ववि-शेषणं ततश्च बलवदनिष्टाननुबन्धिकाम्यसाधनताज्ञानेन कार्यता-

दिनकरी ।

वति तथापि नीलधूमादिवद्धेत्वन्तरत्वाददोषः । एवमहमिदानींतनकृ-तिसाध्यसन्ध्यावन्दनः द्विजातित्वे सति विहितसन्ध्याकालीनशौचा-दिमत्त्वादित्यनुमानं यो द्विजातित्वे सति विहितसन्ध्याकालीनशौचा-दिमान् स तत्कालीनकृतिसाध्यसन्ध्यावन्दन इति सामान्यतो व्याप्ति-रिति । नचैवंरीत्येष्टसाधनत्वहेतुकानुमानसंभवेऽपि पक्षे स्वविशेषणव-त्ताप्रतिसन्धानजन्यकार्यताज्ञानं न संभवति इष्टसाधनत्वस्य यागनि-ष्ठत्वेन पुरुषविशेषणत्वाभावात् इच्छायाश्च पुरुषविशेषणत्वेऽपि तस्यालि-ङ्गत्वासंभवात् लिङ्गघटकत्वेऽपि पक्षे तद्वत्ताज्ञानानिर्वाहकत्वादिति वा-च्यम् । काम्यसाधनताज्ञानस्यापि पक्षे यागादौ स्वविषयसाधनत्वरू-पकामनासंबन्धज्ञानात्मकत्वात् । वस्तुतस्तद्वत्ताज्ञानं तत्संबन्धज्ञानं तज्ज्ञा-नमेव वा न तु पक्षोऽपि तत्रान्तर्भूत इति काम्यसाधनताज्ञानस्यापि कामनासंबन्धज्ञानात्मकतया कामनाज्ञानात्मकतया वानुपपत्त्यभावात् । ननु स्वविशेषणवत्ताप्रतिसन्धानजन्यकार्यताज्ञानस्य प्रवर्तकत्व इष्टसाध-नताज्ञानशून्यकालेपि पाके स्वविशेषणकृत्यादिघटितहेत्वन्तराद्यत्र कार्य-तानुमितिर्यथा पाकः स्वेच्छाधीनमत्कृतिसाध्यः श्रमादिभिन्नत्वे सति मत्कृतिव्यतिरेकप्रयुक्तव्यतिरेकप्रतियोगित्वात् यद्वा स्वेच्छाधीनमत्कृतिं विनाऽसत्त्वादिति तत्रापि प्रवृत्त्यापत्तिरत आह—**काम्ये हीति** । कामना यागपाकादिगोचरकामना । क्वचित्तथैव पाठः । तथाच स्ववि-शेषणेत्यत्र विशिष्य तादृशकामनारूपमेव स्वविशेषणं वाच्यम् । एवं विशेषवत्त्वमपि स्वविषयसाधनत्वरूपं वाच्यम् । तेन न स्वेच्छाधीनेत्या-दिद्वितीयहेतुज्ञानजन्यकार्यतानुमितिस्थले प्रवृत्त्यापत्तिरिति भावः । ननु काम्यसाधनताज्ञानजन्यकार्यताज्ञानस्य प्रवर्तकत्वे मधुविषसम्पृक्तान्नभो-जने प्रवृत्त्यापत्तिरित्यत आह—**ततश्च बलवदनिष्टेति** । तथा च स्वविशेषणवत्ताप्रतिसन्धाने बलवदनिष्टाननुबन्धित्वविषयकत्वं विशेषणं

ज्ञानं ततश्च प्रवृत्तिः तृप्तश्च भोजने न प्रवर्तते तदानीं कामनायाः पुरुषविशेषणत्वाभावात् नित्ये च शौचादिकं पुरुषविशेषणं तेन शौचादिज्ञानाधीनकृतिसाध्यताज्ञानात् तत्र प्रवृत्तिः । ननु तदपेक्षया लाघवेन बलवदनिष्टाननुबन्धीष्टसाधनताविषयककार्यताज्ञानत्वेनैव हेतुत्वमस्तु बलवदनिष्टाननुबन्धित्वं चेष्टोत्पत्तिनान्तरीयक-

दिनकरी ।

देयमिति भावः । ननु तृप्तस्यापि भोजने प्रवृत्त्यापत्तिस्तस्याप्यतीतभोजनकामनाघटितलिङ्गजन्यकार्यताज्ञानसत्त्वादत आह—**तृप्तश्चेति** । कामनायास्तदानीं पुरुषविशेषणत्वाभावादित्यर्थः । तथाच स्वविशेषणेत्यत्र तदानींतनत्वं विशेषणं देयमिति भावः । ननु स्वेच्छाधीनमत्कृतिव्यतिरेकप्रयुक्तव्यतिरेकप्रतियोगित्वादिलिङ्गाज्ञानजन्यकार्यताज्ञानात् सन्ध्यावन्दने प्रवृत्त्यापत्तिः कृमेरपि स्वविशेषणत्वादत आह—**नित्ये शौचादिकमिति** । आदिना विहिततत्कर्मकालस्य परिग्रहः । नच कालस्य कथंपुरुषविशेषणत्वमिति वाच्यम् । स्ववृत्तिजीवनवत्त्वसंबन्धेन तस्य पुरुषविशेषणत्वात् विहितकालजीवित्वादेर्वाऽऽदिपदेन ग्रहणात् । तथाच नित्यगोचरप्रवृत्तिस्थले स्वविशेषणपदेन विशेष्यतत्कालीनशुचित्वादिरूपविशेषणमेव ग्राह्यमिति न पूर्वोक्तातिप्रसङ्ग इति भावः । नैयायिकः शङ्कते—**नन्विति** । तदपेक्षया बलवदनिष्टाननुबन्धित्वविशिष्टेष्टसाधनताज्ञानजन्यकृतिसाध्यताज्ञानापेक्षया । **लाघवेनेति** । नियमादिघटितजन्यत्वापेक्षया विषयत्वस्य लघुत्वादिति भावः । ननु बलवदनिष्टाजनकत्वज्ञानं न हेतुः क्वचिद्बह्वायाससाध्ये बहुतरस्यापि दुःखस्याबलवत्त्वात् क्वचिदल्पस्य बलवत्त्वादनुगतस्याबलवत्त्वस्य बलवत्त्वस्य च दुर्वचत्वादित्यत आह—**बलवदनिष्टाननुबन्धित्वं चेति** । **इष्टोत्पत्तीति** । इष्टोत्पत्तिनान्तरीयकं यद्दुःखं तदपेक्षयातिरिक्तं यद्दुःखं तदजनकत्वमित्यर्थः । एतेन मधुविषसंपृक्तान्नभोजने प्रवृत्त्यापत्तिरपास्ता । इष्टोत्पत्तिनान्तरीयकदुःखातिरिक्तस्य मरणदुःखस्य तेन जननात् । अत्र केचित् सुखमात्रजनके कर्मणीष्टोत्पत्तिनान्तरीयकदुःखमप्रसिद्धमिति

दुःखाधिकदुःखाजनकत्वं बलवद्द्वेषविषयदुःखाजनकत्वं वेति चेन्न इष्टसाधनत्वकृतिसाध्यत्वयोर्युगपद्ज्ञातुमशक्यत्वात् साध्यत्वसाधनत्वयोर्विरोधित्वात्[1], असिद्धस्य हि साध्यत्वं सिद्धस्य च साधनत्वं नचैकमेकेनैकदा सिद्धमसिद्धं चेति ज्ञायते तस्मा[2]त्कालभेदादुभयं

दिनकरी ।

तत्र प्रवृत्त्यभावप्रसङ्ग इति तदयुक्तम् कष्टं कर्मेतिन्यायेन सुखजनके कर्मणि दुःखजनकत्वनियमेनाप्रसिद्ध्यभावात् । मिश्रास्त्विष्टोत्पत्त्यनान्तरीयकनरकदुःखाजनकत्वमुक्तस्यार्थ इति नाप्रसिद्धिरित्याहुः । नन्वेवं सति नरकसाधनत्वेन प्रमिते परदाराधिगमनादौ रागौत्कट्यान्न प्रवर्तेत इष्टोत्पत्त्यनान्तरीयकनरकदुःखजनकत्वेन तस्य निश्चयादित्यत आह— **बलवद्द्वेषेति** । द्वेषे च बलवत्त्वं जातिविशेषः । अतएव रागान्धस्य यदागम्यागमनादिजन्यदुःखे न तादृशो द्वेषस्तदा तद्धेतावपि प्रवृत्तिः । साध्यत्वसाधनत्वयोर्विरोधमुपपादयति—**असिद्धस्य हीति** । आद्यक्षणवृत्तित्वविशिष्टस्य पाकादेरित्यर्थः । **सिद्धस्य** अनाद्यक्षणविशिष्टस्य । कृत्यव्यवहितोत्तरक्षणसंबन्धित्वघटितस्य कृतिसाध्यत्वस्य पाकोत्पत्तिक्षणएव पाकवृत्तित्वात् कालान्तरभाव्योदनादिफलसाधनत्वस्योदनाव्यवहितपूर्वक्षणसंबन्धित्वघटितस्य चोत्पत्तिक्षणे पाकावृत्तित्वात् तयोरेकक्षणावच्छेदेनैकत्रावृत्तित्वरूपविरोधादिति भावः । यद्यपि कालान्तरभाव्योदनाव्यवहितपूर्वक्षणवृत्तितावच्छेदकधर्मवत्त्वरूपमोदनसाधनत्वमाद्यक्षणवृत्तित्वविशिष्टेऽपि पाके संभवतीति कथं विरोधस्तथापि स्वरूपयोग्यमिदं न फलोपधायकमिति ज्ञानात् प्रवृत्त्यनुदयेन फलोपधायकत्वरूपेष्टसाधनताज्ञानस्यैव संशयसाधारणस्य प्रवृत्तिकारणत्वं वाच्यम् पूर्वोक्तं फलोपधायकत्वं चाद्यक्षणविशिष्टे यागादौ न संभवतीति भावः । साध्यत्वसाधनत्वयोर्विरोधं व्युत्पाद्य तयोरेकज्ञानविषयत्वं न संभवतीत्याह—**नचैकमेकेनैकदेति** । अव्याप्यवृत्तिपदार्थस्य स्वस्वावच्छेदकानवगाहिज्ञानं न संभवति । मूले वृक्षः संयोगीत्येव प्रतीतेः । तथाच

---

१ एकत्रावृत्तित्वात्. २ उपसंहरति—तस्मादिति.

ज्ञायत इति । मैवम् । लाघवेन बलवदनिष्टाननुबन्धीष्टसाधनत्वे सति कृतिसाध्यताज्ञानस्य तत्र हेतुत्वात् । नच साध्यत्वसाधनत्वयोर्विरोधः यदा कदाचित् साध्यत्वसाधनत्वयोरविरोधादेकदा साध्य-

दिनकरी ।

साध्यत्वसाधनत्वयोरपि स्वस्वावच्छेदकसिद्धत्वासिद्धत्वविषयकमसिद्धः पाकः कृतिसाध्यः सिद्धश्च पाक इष्टसाधनमिति ज्ञानं समूहालम्बनरूपं वाच्यम् । तच्च न संभवति सिद्धत्वासिद्धत्वज्ञानयोः परस्परं विरोधित्वादित्यभिमानः । **तस्मात् कालभेदादिति** । नचेदानीमसिद्धः पाकः कृतिसाध्यः अग्रे च सिद्धः पाक इष्टसाधनमिति ज्ञानादेव प्रवृत्तिरस्त्विति वाच्यम् । इदानीन्तनाग्रेतनकालयोरननुगमात् । प्राणित्वस्यापि पुरुषविशेषणत्वेनाहमिदानींतनकृतिसाध्यविषभक्षणः प्राणित्वादित्याद्यनुमितिसंभवाद्विषभक्षणसाधारणं स्वविशेषणवत्ताप्रतिसन्धानजन्यकार्यताज्ञानमिति बलवदनिष्टाननुबन्धीष्टसाधनता शौचाद्यन्यतरलिङ्गप्रतिसन्धानजन्यकार्यताज्ञानं प्रवर्तकं वाच्यम् । तदपेक्षया बलवदनिष्टाननुबन्धीष्टसाधनताविषयककार्यताज्ञानमतिलघ्विति तदेव काम्यनित्यसाधारणकारणत्वेन कल्प्यत इत्यभिप्रायेण प्राभाकरमतं दूषयति—**मैवमिति** । साध्यत्वसाधनत्वयोर्विरोधं दूषयति—**नचेति** । न हीत्यर्थः । **यदा कदाचिदिति** । यत्किञ्चित्कालीनस्य साध्यत्वस्य यत्किंचित्कालीनेन साधनत्वेन विरोधाभावादित्यर्थः । तथाचैककालीनकृतिसाध्यत्वेष्टसाधनत्वयोर्विरोधेऽपि न क्षतिस्तथाज्ञानस्यास्माभिः कारणत्वानङ्गीकारात् किंतु निर्विशेषितयोः सामान्यतः कृतिसाध्यत्वेष्टसाधनत्वयोर्ज्ञानस्यैव हेतुत्वाङ्गीकारादिति भावः । तादृशं च ज्ञानं संभवतीत्याहुः । **एकदेति** । इदं च ज्ञानान्वयिज्ञानाज्ज्ञानसंभवात् मूलाद्यनवगाहिनोऽपि वृक्षः संयोगीति ज्ञानस्यानुभविकतया अव्याप्यवृत्तेर्ज्ञानं स्वावच्छेदकविषयकमेवेति नियमे मानाभावान्न पूर्वोक्तदोष इति ध्येयम् । प्राभा-

---

१ मधुविषसंपृक्तान्नवारणाय सत्यन्तं कृत्यसाध्ये चन्द्रमण्डलानयनादौ प्रवृत्तिवारणाय विशेष्यभागः.

त्वसाधनत्वयोश्चाज्ञानात् । नव्यास्तु ममेदं कृतिसाध्यमिति ज्ञानं न प्रवर्तकमनागतेष्टस्य ज्ञातुमशक्यत्वात् किंतु यादृशस्य पुंसः कृतिसाध्यं यद्दृष्टं तादृशत्वं स्वस्य प्रतिसंधाय तत्र प्रवर्तते तेनौदनकामस्य तत्साधनताज्ञानवतस्तदुपकरणवतः पाकः कृतिसाध्यः तादृशश्चाहमिति प्रतिसन्धाय पाके प्रवर्तत इत्याहुः । तन्न । स्वकल्पितलिप्यादिप्रवृत्तौ यौवने कामोद्भेदादिना संभोगादौ च तदभावात् । इदं तु बोध्यम्—इदानींतनेष्टसाधनत्वादिज्ञानं प्रवर्तकम् । तेन भावियौवराज्ये बालस्य न प्रवृत्तिः तदानीं कृतिसाध्यत्वाज्ञानात् । एवं तृप्तश्च भोजने न प्रवर्तते तदानीमिष्टसाधनत्वाज्ञानात् । प्रवर्तते च रोषदूषितचित्तो विषादिभक्षणे तदानीं बलवदनिष्टानुबन्धित्वज्ञानात् नचास्तिकस्यागम्यागमनशत्रुवधादिप्रवृत्तौ कथं बलवदनिष्टाननुबन्धित्वबुद्धिर्नरकसाधनत्वज्ञानादिति वाच्यम् । उत्कटरागादिना नरकसाधनताधीतिरोधानात् । वृष्ट्यादौ तु कृति-

दिनकरी ।

करानुयायिनवीनमतमाह—**नव्यास्त्विति** । **ज्ञातुमशक्यत्वादिति** । सामान्यलक्षणप्रत्यासत्त्यनङ्गीकारे प्रत्यक्षस्य पक्षज्ञानाभावेनानुमितेश्चासंभवादिति भावः । **तदभावात्** यादृशस्य पुंसः कृतिसाध्यं यद्दृष्टं तादृशत्वज्ञानाभावात् । नन्विष्टसाधनताज्ञानस्य प्रवृत्तिजनकत्वे भावियौवराज्ये प्रवृत्त्यापत्तिरत आह—**इदं तु बोध्यमिति** । इष्टसाधनत्वादीत्यत्रादिपदोपगृहीतस्येदानींतनकृतिसाध्यत्वघटककृताविदानींतनत्वविशेषणस्य प्रयोजनमाह—**तेन भावीति** । इष्टसाधनत्वघटकेच्छायां तद्विशेषणस्य प्रयोजनमाह—**एवं तृप्त इति** । बलवदनिष्टेत्यत्र बलवद्द्वेषे तद्विशेषणप्रयोजनमाह—**प्रवर्तते चेति** । प्रवृत्तौ प्रवृत्तेः पूर्वं नरकसाधनत्वज्ञानादिति नरकरूपबलवदनिष्टसाधनत्वज्ञानादित्यर्थः । **उत्कटरागादिनेति** । अगम्यागमनादिसुखे उत्कटरागादिनेत्यर्थः । **नरकेति** । बलवदनिष्टेत्यर्थः । **तिरोधानात्** अनुत्पादनात् । तादृशसुखे

---

१ तृप्तिकाले.

साध्यताज्ञानाभावान्न चिकीर्षाप्रवृत्ती किंत्विष्टसाधनताज्ञानादिच्छामात्रम् । कृतिश्च प्रवृत्तिरूपा बोध्या । तेन जीवनयोनियत्न-

दिनकरी ।

उत्कटरागसत्त्वेऽगम्यागमनजन्यनरके बलवद्द्वेषानुदयादिति भावः । **प्रवृत्तिरूपेति** । कृतिसाध्यताज्ञानमित्यत्र प्रवृत्तित्वेन कृतेः प्रवेश इत्यर्थः । स्वेच्छाधीनकृतिसाध्यताज्ञानस्य हेतुत्ववादिमणिकृन्मतेऽपि स्वेच्छाधीनत्वं कृतिविशेषणं प्रवृत्तिरूपकृतिलाभायैवेति भावः । इत्थंच तदव्यापारीभूतेच्छापि प्रवृत्तिसाध्यत्वप्रकारिका बोध्या ज्ञानेच्छयोः समानप्रकारकत्वेन हेतुहेतुमद्भावादिति । **तेन** प्रवृत्तिप्रवेशेन । प्राणपञ्चकसंचारे न प्रवृत्तिरिति । नच प्राणानामतीन्द्रियतयोपादानप्रत्यक्षाभावादेव न प्राणोपादानकसंचारसाध्यकप्रवृत्त्यापत्तिरिति वाच्यम् । प्राणवहनाद्युपादानकप्राणसंचारसाध्यकप्रवृत्त्यापत्तिवारणायैव प्रवृत्तिसाध्यताज्ञानहेतुत्वाङ्गीकारात् । यद्यपि प्राणसंचारावृत्तिविशेष्यतासंबन्धेन कृतिसाध्यताज्ञानहेतुत्वाङ्गीकारादेव तथाप्रवृत्तिवारणं संभवति तथापि घटादौ जीवनयोनियत्नसाध्यत्वभ्रमात्प्रवृत्त्यापत्तिवारणाय प्रवृत्तिसाध्यत्वज्ञानत्वेन हेतुत्वमावश्यकमिति ध्येयम् । एतेन प्राणसंचारे प्रवृत्तिवारणाय प्रवृत्तिसाध्यताज्ञानस्य हेतुत्वेऽपि प्रवृत्तिसाध्यत्वभ्रमात् प्राणसंचारे प्रवृत्त्यापत्तिर्दुर्वारेत्यपास्तम् । नच प्रवृत्तिसाध्यताज्ञानस्य हेतुत्वेऽपि भोजननान्तरीयके श्रमे साध्यतया प्रवृत्त्यापत्तिर्दुर्वारेति वाच्यम् । तादृशश्रमे चिकीर्षाविरहादेव प्रवृत्त्यनुत्पत्तेः । तत्र चिकीर्षाविरहश्च श्रमस्य दुःखरूपतया दुःखत्वज्ञानस्येच्छाप्रतिबन्धकतयेच्छासामान्यसामग्रीविरहादेव । एतेन नान्तरीयकश्रमे प्रवृत्त्यापत्तिवारणाय स्वेच्छाधीनकृतिसाध्यताज्ञानस्य हेतुत्वं वाच्यमिति मणिकृन्मतमपास्तम् । नच सुखे प्रवृत्तिसाध्यताज्ञानेच्छयोः सत्त्वात् तत्र साध्यताख्यविषयतासंबन्धेन प्रवृत्त्यापत्तिरिति वाच्यम् । साध्यतया प्रवृत्तिं प्रति फलत्वज्ञानस्य प्रतिबन्धकत्वात् । वस्तुतस्तु तत्तद्धर्मान्यवृत्तिविषयतासंबन्धेन ज्ञानं प्रति तत्तद्धर्मभेदस्य हेतुतायास्तत्रतत्र व्यवस्थापितत्वात् तत्र च कार्यतावच्छे-

साध्ये प्राणपञ्चकसंचारे न प्रवृत्तिः। इत्थंच प्रवर्तकत्वानुरोधाद्विधेरपीष्टसाधनत्वादिकमेवार्थः। इत्थंच विश्वजिता यजेतेत्यादौ यत्र फलं न श्रूयते तत्रापि स्वर्गः फलं कल्प्यते। नन्वहरहः सन्ध्यामुपासीतेत्यादाविष्टानुत्पत्तेः प्रवृत्तिः कथं नचार्थवादिकं ब्रह्मलोकादि प्रत्यवायाभावो वा फलमिति वाच्यम्। तथा सति का-

दिनकरी।

दककोटौ ज्ञानत्वस्थाने गुणत्वमेव निवेशनीयम्। एवंच सुखत्वान्यवृत्तिविषयतासंबन्धेन गुणत्वस्य कृतिसाध्यताज्ञानजन्यतावच्छेदकीभूतं यत्साध्यताख्यविषयतासंबन्धेन प्रवृत्तित्वं तद्व्यापकतया तदवच्छिन्नजनकसुखत्वभेदस्य सुखत्वेऽभावादेव न तत्र साध्यतया प्रवृत्त्यापत्तिः व्याप्यधर्मावच्छिन्नजनकसामग्र्या फलजनने व्यापकधर्मावच्छिन्नजनकसामग्र्या अपेक्षितत्वात् अनयैव च रीत्या प्राणसञ्चारत्वे श्रमत्वे च साध्यताख्यविषयतावच्छेदकतासंबन्धेन प्रवृत्तिवारणं बोध्यम्। एतदेव हृदि निधाय प्राणसंचारस्य प्रवृत्त्ययोग्यत्वादेव न तत्र प्रवृत्तिरिति मिश्रैरभिहितमिति दिक्। इत्थं चेति। प्रवृत्तिं प्रतीष्टसाधनत्वादिधियो हेतुत्वे चेत्यर्थः। इष्टसाधनत्वादीत्यादिना बलवदनिष्टाननुबन्धित्वकृतिसाध्यत्वयोः परिग्रहः। अत्र च निष्फले प्रवृत्त्यभावादिष्टसाधनत्वस्येष्टसाधनेऽपि मधुविषसंपृक्तान्नभोजनेऽप्रवृत्तेर्बलवदनिष्टाननुबन्धित्वस्य कृत्यसाध्ये सुमेरुशृङ्गाहरणादावप्रवृत्तेः कृतिसाध्यत्वस्य च ज्ञानं प्रवृत्तिहेतुः तच्च विधित इतीष्टसाधनत्वादिकं विध्यर्थ इति भावः। ननु भावियौवराज्यादौ प्रवृत्तेर्वारणायेदानींतनकृतिसाध्यताज्ञानादेः प्रवर्तकत्वं वाच्यम्। तच्च न विधिवाक्यात् ततः शक्यकृतिसाध्यत्वेष्टसाधनत्वप्रकारकज्ञानस्यैवोत्पत्तेरिति कथं प्रवर्तकज्ञानं विधित इति। अत्र वदन्ति—न विधिः साक्षात् प्रवर्तकं ज्ञानमुत्पादयति किंतु विधिवाक्यादिष्टसाधनत्वे कृतिसाध्यत्वे चावगते किमिष्टमित्याकाङ्क्षायां स्वर्गकामादिपदसमभिव्याहारात् स्वर्गसाधनमिति ज्ञानमानुमानिकं मानसं वोत्पद्यते, अन्यथा विशेषरूपेण फलज्ञानाभावात् प्रवृत्त्यनुपपत्तेः। एवमि-

दिनकरी ।

दानींतनत्वान्तर्भावेण कृतिसाध्यत्वादिज्ञानमनुमानादिति । अतएवोक्तं मणिकृतापि—एवं विधिजन्यज्ञानजन्यं ज्ञानं प्रवर्तकमिति । अत्र भट्टपादाः—लोके प्रवृत्तिर्द्वेधा स्वेच्छाधीना परप्रेरणाजन्या च । तत्राद्याया प्रवर्तनाया अनुपयोगेऽपि द्वितीयप्रवृत्तौ सा प्रयोजिका आचार्यप्रेरणयेदं करोमीति व्यवहारात् । प्रवर्तना च प्रवर्तयितुः प्रवृत्त्यनुकूलव्यापारविशेषः स च चेतनस्याभिप्राय एव अचेतनस्य तु वेदस्याभिधानामकः कश्चिच्छब्दसमवेतः तथाचाचार्याभिप्रायज्ञानाद्यथा शिष्यः प्रवर्तते तथाभिधाज्ञानाद्विधिस्थले प्रवृत्तिरिति । सैव लिङर्थः सैव च शब्दभावना लिङ्त्वांशेनोच्यते अर्थभावना त्वाख्यातत्वांशेन तदुक्तम् "**अभिधां भावनामाहुरन्यामेव लिङादयः। अर्थात्मभावना त्वन्या सर्वाख्यातस्य गोचर**" इति । अभिधा शब्दः तन्निष्ठा भावनाऽभिधाभावना अर्थो यागादिरात्मा वा, अर्थात्मकत्वं चार्थगोचरत्वमर्थाश्रितत्वं वा, तथाच यागागोचरात्माश्रिता प्रवृत्तिरर्थभावना अत्रच शब्दभावनाया अर्थभावनैव भाव्या अर्थभावनायाश्च फलं स्वर्गादीति बोध्यं तदुक्तम् "**लिङोऽभिधा सैव च शब्दभावना भाव्या च तस्याः पुरुषप्रवृत्तिः । संबन्धबोधः करणं तदीयं प्ररोचना चाङ्गतयोपयुज्यते**" इति । अस्यार्थः—लिङोऽभिधा वाच्या तस्याः किं भाव्यमित्याकाङ्क्षायामुक्तं भाव्या च तस्या इति । केन भाव्या इत्याकाङ्क्षायां संबन्धेति । संबन्धबोधः लिङादिपदशक्तिज्ञानं तत्रालस्येन निवर्तमानं पुरुषस्तुतिरुत्तेजयतीति सा सहकारिणीत्याह प्ररोचनेतीति वदन्ति । तन्न । लोके स्वेच्छाधीनप्रवृत्तौ इष्टसाधनताज्ञानस्य हेतुत्वेन क्लृप्तत्वादन्यत्रापि प्रवृत्तौ तदेव हेतुरस्तु किमतिरिक्तप्रवर्त्तनाज्ञानस्यातिरिक्तहेतुत्वेन । अतएव वेदेऽपि न प्रवर्त्तनाज्ञानं हेतुः शब्दशक्तिभिन्नायामभिधायां मानाभावाच्च । अतएव मण्डनमिश्राः "**पुंसां नेष्टाभ्युपायत्वात्क्रियास्वन्यः प्रवर्त्तकः । प्रवृत्तिहेतुधर्मं च प्रवदन्ति प्रवर्तना**" मित्यादिना प्रवृत्त्यनुकूलत्वेनेष्टसाधनत्वमेव प्रवर्त्तनेत्युक्तवन्तः । नन्वेवं विश्वजिता यजेतेत्यादौ फलाश्रवणेनेष्टसाध-

म्यत्वे नित्यत्वहान्यापत्तेः कामनाभावे चाकरणापत्तेः । इत्थंच यत्र फलश्रुतिस्तत्रार्थवादमात्रमिति चेन्न । ग्रहणश्राद्धादौ नित्यत्वनैमित्तिकत्वयोरिव नित्यत्वकाम्यत्वयोरप्यविरोधात् । नच कामनाभावेऽकरणतापत्तिः त्रिकालस्तवपाठादाविव कामनासद्भावस्यैव कल्पनात्

दिनकरी ।

नताज्ञानाभावात् प्रवृत्तिर्न स्यादत आह—**इत्थंचेति** । इष्टसाधनत्वादेर्विध्यर्थत्वे चेत्यर्थः । ननु नित्ये सन्ध्योपासनादौ फलाभावान्नेष्टसाधनत्वज्ञानं प्रवर्त्तकं न वा तद्विषयो विध्यर्थ इत्यभिप्रायेण शङ्कते—**नन्विति** । नचार्थवादिकमिति **"सन्ध्यामुपासते ये तु सततं शंसितव्रताः । विधूतपापास्ते यान्ति ब्रह्मलोकं सनातनम्"** इत्यर्थवादबोधितमित्यर्थः । **नित्यत्वहान्यापत्तेरिति** । नित्यत्वकाम्यत्वयोर्विरोध इत्यभिमानः । ननु तयोर्विरोधित्वे मानाभावः अहरहः सन्ध्यामुपासीतेत्यादिश्रुति-सन्ध्यामुपासत इत्यर्थवादयोरेकवाक्यताबलेन तत्कालजीविफलकामस्य संवलिताधिकारः । कल्प्यते इत्यत आह—**कामनाभाव इति** । अकरणापत्तेरिति । अकरणे प्रत्यवायानुत्पत्त्यापत्तेरित्यर्थः । कामनारूपाधिकाराभावादनधिकृताकरणस्य प्रत्यवायजनकत्वाभावादिति भावः । ननु तथापि नित्यस्थलीयफलश्रुतेर्वैयर्थ्यमित्याशङ्क्यार्थवादतया स्तुतिमात्रे तात्पर्यं कल्प्यत इत्याह—**इत्थंचेति** । **कल्पनादिति** । इदमुपलक्षणं अर्थवादोपस्थितकामनाया अधिकारत्वेऽपि अकुर्वन् विहितं कर्मेत्यादिना शौचे सति विहिताननुष्ठानस्य प्रत्यवायजनकत्वबोधनात् कामनासंवलितस्य शुचित्वादेर्नाधिकारत्वं किंतु नित्यस्थले फलकामनाशुचित्वाद्योरधिकारयोः असंवलनं तथाच कामनाविरहेऽपि शुचित्वादिरूपाधिकारसत्त्वात् तदा संध्याद्यकरणस्य प्रत्यवायजनकत्वमेव कामनाया अधिकारत्वेऽपि तदधिकारवतः शौचादिविरहिणः संध्याद्यकरणस्य प्रत्यवायजनकत्वं न कल्प्यते शुचितत्कालजीवित्वरूपाधिकारैकदेशवतोऽप्यकरणे प्रत्यवायजनकत्वं कल्प्यते न संवलिताधिकारत्वेऽपि क्षतिविरहाच्चेत्यपि द्रष्टव्यम् । एतेन तत्र नियमेन फलकामनासत्त्वे मानाभावेऽपि

न तु वेदबोधितकार्यताज्ञानात् प्रवृत्तिरिति संभवति स्वेष्टसाधनत्वमविज्ञाय तादृशकार्यताज्ञानसहस्रेणापि प्रवृत्तेरसंभवात्। यद्यपि पण्डापूर्वं फलमिति तदपि न कामनाभावेऽकरणतापत्तेस्तौल्यात् कामनाकल्पने त्वार्थवादिकं[1] फलमेव रात्रिसत्रन्यायात् कल्प्यताम् अन्यथा प्रवृत्त्यनुपपत्तेः तेनानुत्पत्तिं प्रत्यवायस्यान्ये मन्यन्ते। एवं **"सन्ध्यामुपासते ये तु सततं शंसितव्रताः। विधूतपापास्ते यान्ति ब्रह्मलोकमनामयम्"** एवं **"दद्यादहरहः श्राद्धं पितृभ्यः प्रीतिमावहन्"** इति प्रीत्यात्मकमेव फलमस्तु। नच पितृप्रीतिः कथं फलं[2] व्यधिकरणत्वादिति वाच्यम्। गया-

दिनकरी।

न क्षतिरिति सूचितम्। ननु नित्यगोचरप्रवृत्ताविष्टसाधनताज्ञानं कारणमेव नेत्यनेनैवोपपत्तौ किमर्थं नित्यस्यापि काम्यत्वं कल्पनीयमत आह—**न त्विति। स्वेष्टसाधनत्वमिति**। अन्वयव्यतिरेकाभ्यां[3] प्रवृत्तित्वावच्छिन्नं प्रतीष्टसाधनताज्ञानस्य हेतुत्वादिति भावः। अतएव कुसुमाञ्जलौ संध्योपासनमफलमपि क्रियते वेदबोधितत्वादित्याशङ्क्य गुरुमतमेतन्न गुरोर्मतमित्यभिधायेवोपेक्षितमाचार्यैः। यच्च पण्डापूर्वं स्वतः प्रयोजनं नित्यस्य कर्मण इति प्राभाकरमतं तदपि दूषयति—**यद्पीति**। कामनाभावे पण्डापूर्वात्मकफलकामनाभावे। **रात्रिसत्रन्यायादिति**। यथाहि रात्रिसत्रशब्दवाच्यानां ज्योतिर्गौरित्यादि वाक्योत्पन्नकर्मणां फलजिज्ञासायामत्यन्ताश्रुतस्वर्गादिकल्पने गौरवाद्विश्वजिन्न्यायापवादेन प्रतितिष्ठन्तीह वा य एता रात्रीरुपयन्तीत्यर्थवादश्रुतौ प्रतिष्ठैव फलमिति सिद्धान्तितं तथात्राप्यार्थवादिकब्रह्मलोक एव फलं लाघवादित्यर्थः। **अन्यथा** फलाभावे। **तेन** आर्थवादिकफलकल्पने लाघवेन। तत्र तत्रार्थवादिकं फलं दर्शयति—**अनुत्पत्तिमित्यादिना**। **अतएव**

१ आर्थवादिकफलकल्पने. २ क्रियाकलापरूपश्राद्धस्य कर्तृनिष्ठत्वेन तृप्तेश्च पितृनिष्ठत्वेन वैयधिकरण्यमिति भावः. ३ इष्टसाधनताज्ञानसत्वे प्रवृत्तिसत्वं इष्टसाधनताज्ञानाभावे प्रवृत्त्यभाव इत्यन्वयव्यतिरेकाभ्यामित्यर्थः.

श्राद्धादाविवोद्देश्यत्वसंबन्धेनैव फलजनकत्वस्य क्वचित्कल्पनात्। **अत एवोक्तं शास्त्रदर्शितं फलमनुष्ठानकर्त्तरीत्युत्सर्ग इति।** पितृणां मुक्तत्वे तु स्वस्य स्वर्गादिफलं यावन्नित्यनैमित्तिकानुष्ठानस्य सामान्यतः स्वर्गजनकत्वात् पण्डापूर्वार्थं प्रवृत्तिश्च न संभवति। नहि तत्सुखदुःखाभाववत्स्वतः पुरुषार्थः न वा तत्साधनं प्रत्यवायानुत्पत्तौ कथं प्रवृत्तिरिति चेदित्थम्—यथा हि नित्ये कृते प्रत्यवायाभावस्तिष्ठति तदभावे तदभावः। एवं प्रत्यवायाभावसत्त्वे दुःखप्रागभावसत्त्वं तदभावे तदभाव इति योगक्षेमसाधारणकारणताया दुःखप्रागभावं प्रत्यपि सुवचत्वात्। एवमेव प्रायश्चित्तस्यापि दुःखप्रागभावहेतुत्वमिति। **ननु न कलञ्जं भक्षयेदि-**

दिनकरी।

पितृप्रीतेः श्राद्धफलत्वादेव। **उत्सर्ग इति।** श्राद्धादिफलस्य कर्तृमात्रगतत्वे तु व्यभिचाराभावान्नियम एव स्यादिति भावः। पण्डापूर्वस्वीकारेऽपि तत्साधनताज्ञानस्य प्रवर्तकत्वं न संभवतीत्याह—**पण्डापूर्वार्थमिति। न वा तत्साधनमिति।** तथाचेच्छाविषयत्वाभावेन फलत्वाभावान्न तत्साधनताज्ञानं प्रवर्तकमिति भावः। ननु त्वन्मतेऽपि प्रत्यवायानुत्पत्तेः कथं फलत्वं स्वतः पुरुषार्थत्वाभावात्, न वा दुःखानुत्पत्तिरूपपुरुषार्थसाधनत्वेन तत्रेच्छाविषयत्वं दुःखानुत्पत्तेः प्रागभावरूपायास्तदजन्यत्वादित्याशङ्क्य परिहरति—**प्रत्यवायेत्यादिना।** अनुत्पत्तावित्युद्देश्यत्वं सप्तम्यर्थः। **कथं प्रवृत्तिरिति।** पूर्वोक्तरीत्या प्रत्यवायानुत्पत्तेः फलत्वाभावेन तत्साधनताज्ञानस्य प्रवृत्त्यहेतुत्वात् संध्यावन्दनादौ प्रवृत्तिरित्यर्थः। **प्रत्यवायाभावः** प्रत्यवायप्रागभावः। **तदभावे** संध्यावन्दनादिनित्याभावे। **तदभावः** प्रत्यवायाभावस्याभावः। **तदभावे** प्रत्यवायाभावस्याभावे। **तदभावः** दुःखप्रागभावाभावो दुःखरूपः। **योगक्षेमसाधारणेति।** योगोऽप्राप्तस्य प्राप्तिः। क्षेमः सिद्धस्य संरक्षणम्। प्रवृत्तिं प्रतीष्टसाधनताज्ञानस्य हेतुतायां साधनतायाः क्षेमसाधारण्याय एव प्रविष्टत्वादिति भावः। प्रागभावस्य प्रतियोगिविक-

त्यत्र विध्यर्थे कथं नञर्थान्वयः इष्टसाधनत्वाभावस्य कृतिसाध्यत्वाभावस्य च बोधयितुमशक्यत्वादिति चेन्न। तत्र बाधादिष्टसाधनत्वं कृतिसाध्यत्वं च न विध्यर्थः किंतु बलवदनिष्टाननुबन्धित्वमात्रं तद्[1]भावश्च नञा बोध्यते। अथवा बलवदनिष्टाननुबन्धित्वविशिष्टेष्टसाधनत्वे सति कृतिसाध्यत्वं विध्यर्थः तद्[2]भावश्च नञा बोध्यमानो विशिष्टाभावो विशेष्यवति विशेषणाभावे विश्राम्यति। ननु श्येनेनाभिचरन् यजेतेत्यादौ कथं बलवदनिष्टाननुबन्धित्वमर्थः

दिनकरी।

ल्पग्रासेन फलत्वासंभवात् प्रत्यवायात्यन्ताभाव एव नित्यस्य फलं स्वरूपसंबन्धविशेषात्मकक्षेमसाधारणजन्यताया अत्यन्ताभावे सत्त्वादिति तु नव्याः। **एवमेव** योगक्षेमसाधारणमेव। ननु न कलञ्जमित्यत्र कलञ्जभक्षणाभाव इष्टसाधनमित्यन्वयबोधाभ्युपगमे बाधकाभावादित्यत आह—**विध्यर्थे कथं नञर्थेति**। विध्यर्थनञर्थयोः कथमन्वयः विध्यर्थेष्टसाधनत्वाद्यन्वितनञर्थस्याभावस्य कलञ्जभक्षणे कथमन्वय इत्यर्थः। **अशक्यत्वादिति**। कलञ्जभक्षणे तस्य बाधादिति भावः। **बलवदनिष्टाननुबन्धित्वमात्रमिति**। विधेः कृतिसाध्यत्वादिषु त्रिषु शक्तिस्वीकारेण क्वचित्कस्यचित् क्वचित्कस्यचिद्विध्यर्थस्य बोधस्वीकारादिति भावः। प्रवृत्तिं प्रति कृतिसाध्यत्वविशिष्टबलवदनिष्टाननुबन्धित्वविशिष्टेष्टसाधनत्वज्ञानत्वेनैकस्यैव हेतुत्वं लाघवान्न तु कृतिसाध्यत्वादिप्रत्येकविषयकज्ञानत्वेन गौरवादतो विधेरपि विशिष्टमेव शक्यं वाच्यम्। एवंच निषेधस्थले विशिष्टाभावो विधिसमभिव्याहृतनञा बोध्यते इत्यभिप्रायवानाह—**अथवेति**। **विशेषणाभावे विश्राम्यतीति**। एवंचेष्टसाधनत्वादिमति कलञ्जभक्षणादौ विशिष्टाभावो बोध्यमानो बलवदनिष्टाननुबन्धित्वाभावे पर्यवस्यतीति भावः। विशिष्टस्य विध्यर्थत्वे श्येने बलवदनिष्टाननुबन्धित्वरूपविशेषणबाधात्कथं विशिष्टस्य विध्य-

१ बलवदनिष्टाननुबन्धित्वाभावः. २ बलवदनिष्टाननुबन्धित्वविशिष्ट इष्टसाधनत्वविशिष्टकृतिसाध्यत्वाभावः.

श्येनस्य मरणानुकूलव्यापारस्य हिंसात्वेन नरकसाधनत्वात् नच वैधत्वान्न निषेध इति वाच्यम् । अभिचारे प्रायश्चित्तोपदेशात् न च मरणानुकूलव्यापारमात्रं यदि हिंसा तदा खङ्गकारस्य कूपकर्तुश्च हिंसकत्वापत्तिर्गललग्नान्नभक्षणजन्यमरणे आत्मवधत्वापत्तिश्चेति वाच्यम् । मरणोद्देश्यकत्वस्यापि विशेषणत्वात्[1] । अन्योद्देश्यकक्षिप्तनाराचहतब्राह्मणस्य तु वाचनिकं प्रायश्चित्तमिति चेन्न श्येनवारणाया-

दिनकरी ।

र्थस्य बोध इत्याशङ्कते । **ननु श्येनेनेति** । श्येनेति कर्मनामधेयं अभिचरन् वैरिमारणं कामयन् । **कथमिति** । श्येने तस्य बाधितत्वादिति भावः । **अर्थः** विधिजन्यबोधविषयः । **वैधत्वान्न निषेध इतीति** । यज्ञीयपश्वालम्भनानुरोधेन मा हिंस्यादिति निषेधस्य वैधहिंसेतरहिंसापरत्वादिति भावः । **अभिचार इति** । तथा "**चाभिचारमहीनं च त्रिभिः कृच्छ्रैर्व्यपोहतीति**" तत्र प्रायश्चित्तोपदेशवैयर्थ्यापत्त्या निषेधविधेस्तदतिरिक्तपरत्वं न संभवतीति भावः । नचैवं यज्ञीयपशुहिंसाया अपि प्रत्यवायजनकत्वापत्तिरिति वाच्यम् । अनुपदिष्टप्रायश्चित्तहिंसेतरहिंसापरत्वान्मा हिंस्यादिति निषेधविधेरिति साक्षान्मरणानुकूलव्यापार एव हिंसा नहि श्येनस्तथेति मा हिंस्यादिति निषेधाविषयत्वादस्त्येव बलवदनिष्टाननुबन्धित्वमित्यभिप्रायेण साक्षात् परम्परासाधारणमरणानुकूलव्यापारमात्रस्य हिंसात्वे दोषमाह—**मरणानुकूलव्यापारमात्रं यदि हिंसा तदेति** । साक्षात् परम्परासाधारणः सर्वोऽपि व्यापारो यदि हिंसा तदेत्यर्थः । ननु मरणोद्देश्यकत्वनिवेशेऽन्योद्देशेन प्रक्षिप्तनाराचेन यत्र ब्राह्मणमृतिस्तत्र प्रायश्चित्तं न स्यात् तस्य हिंसात्वाभावेन मा हिंस्यादिति निषेधाविषयत्वादत आह—**अन्योद्देश्यकेति । वाचनिकमिति** । ननु मा हिंस्यादिति निषेधविषयतयेति

---

१ तथाच खङ्गकर्त्रादिव्यापारस्य मरणानुकूलत्वेऽपि मरणोद्देश्यकत्वाभावेन उक्तदोषानवकाशात्.

दृष्टाद्वारकत्वेन विशेषणात्। अतएव काशीमरणार्थं कृतशिवपूजादेरपि न हिंसात्वम् । नच साक्षान्मरणजनकस्यैव हि हिंसात्वं श्येनस्तु न तथा किंतु तज्जन्यापूर्वमिति वाच्यम् । खड्गाघातेन ब्राह्मणे व्रणपाकपरम्परया मृते हिंसात्वानापत्तेः। केचित्तु श्येनस्य हिंसाफलं नतु मरणं तेन श्येनजन्यखड्गाघातादिरूपा हिंसाभिचारपदार्थस्तस्य च पापजनकत्वम् अतः श्येनस्य वैधत्वात् पापज-

दिनकरी।

भावः। **अदृष्टाद्वारकत्वेनेति** । श्येनस्यादृष्टाद्वारैव वैरिमरणसाधनत्वादिति भावः। नन्वस्तु श्येनस्य हिंसात्वं किमदृष्टाद्वारकत्वविशेषणेनेत्यत आह—**अतएवेति** । अदृष्टाद्वारकत्वविशेषणादेवेत्यर्थः । **न हिंसात्वमिति**। तथाच तादृशशिवपूजनादेर्हिंसात्ववारणायावश्यकेनादृष्टाद्वारकत्वविशेषणेन श्येनस्यापि हिंसात्ववारणमिति भावः । ननु साक्षान्मरणजनकत्वविशेषणादेव तादृशशिवपूजनश्येनादेर्वारणे किमदृष्टाद्वारकत्वेन गुरुविशेषणेनेति तटस्थः शङ्कते—**नच साक्षादिति**। अदृष्टाद्वारकत्वविशेषणं विनैव श्येने बलवदनिष्टाननुबन्धित्वमुपपादयतां मतमाह—**केचित्त्विति**। **हिंसाफलमिति** । साक्षान्मरणफलको व्यापारः फलमित्यर्थः। **तस्य** खड्गाभिघातादेः। **पापजनकत्वमिति**। अभिचारमहीनं चेत्यादिनाभिचारस्य पापजनकत्वबोधनात् साक्षान्मरणजनकव्यापारस्यैवाभिचारपदार्थत्वादिति भावः । नच पूर्वं नचेत्यादिना साक्षान्मरणजनकव्यापारस्यैव हिंसात्वमित्याशङ्कितत्वात् तेन पौनरुक्त्यमिति वाच्यं पूर्वं साक्षान्मरणजनकस्य श्येनजन्यापूर्वस्य हिंसात्वमाशङ्कितमिह च तथाभूतस्य खड्गाभिघातादेरिति भेदात्। नचादिपदेन श्येनजन्यापूर्वस्य तथाभूतस्य ग्रहणात् कथं भेद इति वाच्यम्। श्येनजन्यापूर्वस्यैतन्मते खड्गाभिघातं प्रत्येव व्यापारतया तस्य मरणजनकत्वाभावात् नच साक्षान्मरणजनकव्यापारस्य हिंसात्वे खड्गाघातेन ब्राह्मणे व्रणपाकपरम्परया मृते हिंसात्वानुपपत्तिस्तदवस्थैवेति वाच्यम्। तत्र खड्गघाताद्युत्तरमेव सन्निपातादिदोषस्योत्पत्त्या मरणं प्रति

नक्वेऽपि अग्रिमपापं प्रतिसन्धाय सन्तो न प्रवर्तन्ते इत्याहुः ।

दिनकरी ।

तस्य व्यापारतया व्यापारेण व्यवधानासंभवात् कुतस्तर्ह्यास्तिकानां श्येने न प्रवृत्तिरत आह—**अग्रिमेति** । तथाच पातकप्रयोजकत्वान्न तत्रास्तिकानां प्रवृत्तिरिति भावः । अत्र नव्याः मास्तु श्येनस्य मा हिंस्यादिति निषेधविषयत्वं तथाप्यभिचारतया पापजनकत्वं सर्वसंमतम् अभिचारस्योपपातकमध्ये मनुना परिगणितत्वादिति कथं तस्य बलवदनिष्टाननुबन्धित्वम् । यच्चोक्तं श्येनजन्यखड्गाभिघातादेरेवाभिचारतया पापजनकत्वं न श्येनस्येति तदपि न अभिचारमहीनं चेत्यत्राभिचारपदेन तज्जनकश्येनादेर्ग्रहणादन्यथा प्रत्यभिचारेण यत्र न खड्गघाताद्युत्पत्तिस्तत्र प्रायश्चित्तं न स्यात् । एवमपि श्येने पापप्रयोजकतया बलवदनिष्टाप्रयोजकत्वोपपादनस्याशक्यत्वाच्च प्रवृत्तिं प्रति बलवदनिष्टाप्रयोजकत्वज्ञानस्यैव जनकतया तद्विषयस्यैव विध्यर्थत्वात् तथाच श्येनस्य बलवदनिष्टाननुबन्धित्वमुपपाद्य विधेर्बलवदनिष्टाननुबन्धित्वविशिष्टेष्टसाधनत्वविशिष्टकृतिसाध्यत्वे शक्तिरयुक्ता किंतु त्रिषु शक्तित्रयं स्वीकृत्य क्वचित् कस्यचित्क्वचित् कस्यचिदर्थस्य बोध इत्यङ्गीकरणीयम् । श्येनेनेत्यादौ तु बलवदनिष्टाननुबन्धित्वस्य बोधो न भवत्येव परं त्विष्टसाधनत्वकृतिसाध्यत्वयोरेवेति । किंच विशेषणविशेष्यभावे विनिगमनाविरहेणापि विशिष्टे शक्तिर्न युक्ता । नच प्रत्येकं शक्तिं स्वीकृत्य क्वचित् कस्यचिदर्थस्य बोधोपगमे नियामकाभाव इति वाच्यम् । तात्पर्यस्यैव नियामकत्वात् प्रत्येकशक्तिपक्षेऽगम्यं गच्छेदित्यादिवाक्यानामिष्टसाधनत्वादिप्रमाजनकतया प्रामाण्यापत्तिरित्यपि न इष्टापत्तेः । तत्राप्रामाण्यव्यवहारस्तु कदाचिद्बलवदनिष्टाननुबन्धित्वभ्रमजनकत्वनिबन्धनः । नच बलवदनिष्टाननुबन्धित्वे सतीष्टसाधनत्वे सति कृतिसाध्यः पाक इत्येव बोधो नतु कृतिसाध्यत्वे सतीत्यादिरूप इति विशिष्टशक्तिपक्षेऽपि न विनिगमनाविरह इति वाच्यम् । तथैव बोधो नान्यथेत्यस्य शपथनिर्णेयत्वात् तस्माद्बलवदनिष्टाननुबन्धित्वादिषु प्रत्येकं श-

आचार्यास्तु आप्ताभिप्रायो विध्यर्थः पाकं कुर्या इत्यादावाज्ञादिरूपेच्छावाचित्ववत् लिङ्मात्रस्येच्छावाचित्वं लाघवात् । एवंच

दिनकरी ।

क्तिरिति प्रथमकल्प एव युक्तः । तत्रापि बलवदनिष्टाननुबन्धित्वं नार्थः । यागादिजन्यनान्तरीयकदुःखस्यापि यदा कदाचित् यस्यकस्यचिद्बलवद्द्वेषविषयतया यजेतेत्यादीनामप्रामाण्यापत्तेः । न कलञ्जमित्यादिनिषेधविधिवदश्वमेधेन न यजेतेत्यादीनामपि प्रामाण्यापत्तेश्च । अश्वमेधादौ यदा यः पुरुषः प्रवर्तते तत्कालीनतत्पुरुषीयबलवद्द्वेषविषयाजनकत्वमर्थ इति न सत् कालभेदेन पुरुषभेदेन च विधिशक्तिकल्पने गौरवात् कालविशेषपुरुषविशेषाणां विशिष्य ज्ञातुमशक्यतया कालविशेषपुरुषविशेषान्तर्भावेण शक्तेर्दुर्ग्रहत्वाच्च । नाश्वमेधेन यजेतेत्यादिनिषेधविधिवन्न कलञ्जं भक्षयेदित्यादिनिषेधविधीनामप्रामाण्यापत्तेश्च । तत्र यदा यः पुरुषः प्रवर्तते तत्कालीनतत्पुरुषीयबलवद्द्वेषविषयाजनकत्वस्य तत्रापि सत्त्वात् । किंतु वैदिकविधेः पापाजनकत्वमर्थः तदभाव एव न कलञ्जं भक्षयेदित्यादौ नञा बोध्यते शाकं न भुञ्जीतेत्यादिवाक्यस्य प्रामाण्यनिर्वाहाय रोगाजनकत्वमप्यर्थः । एवं पुष्येनोद्वहेन्नैकः पर्वतमारोहेदित्यादावपि तत्तदनिष्टाजनकत्वमर्थो बोध्यः । नच शक्त्यानन्त्यं नरकत्वरोगत्वादीनां द्वेषविषयतावच्छेदकत्वेनोपलक्षणीभूतेनानुगमय्य तदवच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावकूटे एकशक्त्यभ्युपगमात् रोगाद्यजनकत्वादौ लौकिकलिङो लक्षणाभ्युपगमाद्वेति वदन्ति । विध्यर्थश्चाप्ताभिप्रायः स च स्वेष्टसाधनतानुमापक इष्टसाधनताज्ञानं च प्रवर्तकमित्युदयनाचार्यमतमाह—**आचार्यास्त्विति** । इत्यादावित्यादिना पाकं कुर्यामित्युत्तमपुरुषपरिग्रहः । आज्ञादीत्यादिनाध्येषणादिपरिग्रहः । तथाच पाकं कुर्याः पाकं कुर्यामितिमध्यमोत्तमपुरुषयोराज्ञाध्येषणरूपेच्छावाचित्वं क्लृप्तं तद्दृष्टान्तेन प्रथमपुरुषेऽपीच्छावाचित्वमनुमेयमिति भावः । **लाघवादिति** । बलवदनिष्टाननुबन्धीष्टसाधनत्वाद्यपेक्षयेच्छा-

स्वर्गकामो यजेतेत्यादौ यागः स्वर्गकामकृतिसाध्यतया आप्तेष्ट इत्यर्थः। ततश्चाप्तेष्टत्वेनेष्टसाधनत्वादिकमनुमाय प्रवर्तते। कलञ्जभक्षणे तदभावान्न प्रवर्तते। यस्तु वेदे पौरुषेयत्वं नाभ्युपैति तं प्रति विधिरेव तावद्गर्भ इव श्रुतिकुमार्याः पुंयोगे[1] मानम्। नच कर्त्रस्मरणं बाधकं कपिलकणादादिभिरद्यपर्यन्तं कर्तृस्मरणस्यैव प्रतीयमानत्वात्। अन्यथा स्मृतीनामप्यकर्तृकत्वापत्तेः। तत्रैव कर्तृस्मरणमस्तीति चेद्वेदेपि छन्दांसि जज्ञिरे तस्मादित्यादिकर्तृस्मरणमस्त्येव। एवं "प्रतिमन्वन्तरं चैषा श्रुतिरन्या विधीयते" इत्यपि द्रष्टव्यम्। "स्वयंभूरेष भगवान्वेदो गीतस्त्वया पुरा। शिवाद्यृ-

दिनकरी।

त्वेन विधिशक्तौ लाघवादित्यर्थः। **इत्यर्थः** इति बोधः। **अनुमायेति।** अत्रच यागो मम स्वर्गकामस्य बलवदनिष्टाननुबन्धीष्टसाधनं मत्कृतिसाध्यतयाप्तेनेष्यमाणत्वात्[2] मन्मात्रकृतिसाध्यतयेष्यमाणमद्भोजनवदित्यनुमानमवधेयम्। **तदभावात्** आप्तेष्टत्वाभावेन तद्धेतुकेष्टसाधनत्वज्ञानाभावात्। ननु वेदे वक्तुरभावात् कस्येच्छा लिङा बोधनीयेत्यत आह—**यस्त्विति। विधिरेवेति।** वक्तृभिन्नेच्छाया बोधने विधेः सामर्थ्याभावाद्विधिरेव वेदवक्तरीश्वरे मानमिति भावः। **नच कर्त्रस्मरणमिति।** कर्तुः वेदकर्तुः। अस्मरणं स्मृतिभिरबोधनम्। तथाच वेदोऽपौरुषेयः अस्मर्यमाणकर्तृकत्वादित्यनुमानं बाधकमित्यर्थः। **कपिलकणादेति।** कपिलकणादगौतमादिभिस्तच्छिष्यैश्चाद्यपर्यन्तमित्यर्थः। कर्तृस्मरणस्य सकर्तृकत्वबोधकस्मृतेरित्यर्थः। नन्वीश्वरस्य वेदवक्तुः सर्गादौ केनचित्साक्षाददृष्टत्वादननुभवेऽस्मरणं तदभावे ऋषीणां स्मृतिप्रणयनं च न संभवतीति चेन्न, पौरुषेयत्वानुमानेन वेदवक्तारमनुभूय तन्मूलकश्रुतिस्मृतिप्रणयनयोः संभवात्। अन्यथा वेदे सकर्तृकत्वानङ्गीकारे। तत्रैव स्मृतिष्वेव। वेदस्य सकर्तृकत्वे श्रुतिं प्रदर्श्य स्मृतिमपि प्रदर्शयति—**एवमिति।** ननु वेदस्य नित्यत्वबोधकं भारताद्येव तस्याकर्तृकत्वे प्रमाणं

---

१ पुंयोगे ईश्वरयोगे. २ आप्तकर्तृकभोजनवारणाय तृतीयान्तम्.

षिपर्यन्ताः स्मर्तारोऽस्य न कारकाः" इति तु वेदस्य स्तुतिमात्रम्। नच पौरुषेयत्वे भ्रमादिसंभवादप्रामाण्यं स्यादिति वाच्यम्। नित्यसर्वज्ञत्वेन निर्दोषत्वात्। अतएव पुरुषान्तरस्य भ्रमादिसंभवान्न कपिलादेरपि कर्तृत्वं वेदस्य। किंच वर्णानामेवानित्यत्वस्य वक्ष्यमाणत्वात् सुतरां तत्सन्दर्भस्य वेदस्यानित्यत्वमिति संक्षेपः॥

दिनकरी।

भविष्यतीत्याशङ्कते—**स्वयंभूरिति**। नित्य इत्यर्थः। एष भगवानित्यपि वेदविशेषणम्। **स्तुतिमात्रमिति**। तथाच पूर्वोक्तश्रुतिस्मृत्योर्विरोधेनास्य भारतस्य न स्वार्थे तात्पर्यमपि तु स्तुतिपरत्वमिति भावः। **भ्रमादिसंभवात्** पुरुषस्य भ्रमप्रमादादिदोषसंभवादित्यर्थः। **नित्यसर्वज्ञत्वेनेति**। नित्यसर्वविषयकज्ञानवत्त्वेनेत्यर्थः। **निर्दोषत्वात्** भ्रमादिशून्यत्वात्। **अतएव** नित्यसर्वज्ञत्वाभावादेव। ननु नित्यसर्वज्ञपुरुषप्रणीतत्वापेक्षया नित्यनिर्दोषत्वं वेदे स्वीकृत्य तदेव वेदप्रामाण्ये प्रयोजकमस्तु। तथाच सकर्तृत्वानुमाने बाध इत्यतो वेदस्य नित्यत्वे बाधकमाह—**किंचेति**। **तत्संदर्भस्येति**। तन्निष्ठानुपूर्वीविशेषस्येत्यर्थः। आनुपूर्व्या नित्यत्वे त्वनित्यसमवेतनित्यस्य जातित्वेनानुपूर्व्या जातित्वापत्तेरिति भावः। अत्र चाप्तेच्छाविषयत्वस्येश्वरेच्छाविषयत्वरूपस्य केवलान्वयिनः कलञ्जभक्षणेऽपि सत्त्वाद्बलवदनिष्टाननुबन्धित्वविशिष्टेष्टसाधनत्वरूपसाध्यस्य च तत्राभावेन व्यभिचारात् कथं तस्य तदनुमापकत्वम् बलवदनिष्टाननुबन्धित्वविशिष्टेष्टसाधनत्वप्रकारकेच्छाया लिङर्थत्वे च लाघवाद् बलवदनिष्टाननुबन्धीष्टसाधनत्वमेव लिङर्थोऽस्तु कृतमाप्तेच्छयेत्यस्वरस आचार्यास्त्वित्यनेन सूचितः। नन्विष्टसाधनत्वस्य न विधितो बोधः संभवति स्वर्गत्वावच्छिन्नसाधनत्वस्य यागे बाधात् गङ्गास्नानादिजन्यस्वर्गे व्यभिचारात् [२]स्वर्गनिष्ठवैजात्यावच्छिन्नसाधनत्वस्य यागे सत्त्वेऽपि तद्वैजात्यस्य विधिबोधितस्वर्गसाधनत्वान्यथानुपपत्त्या कल्पनीयस्य प्रागनुपस्थित्या

---

१ भ्रान्तेः पुरुषधर्मत्वादिति भावः. २ तथाच विजातीयस्वर्गंप्रति (यागजन्यस्वर्गंप्रति) यागस्य कारणत्वमिति रीत्या.

उपादानस्य चाध्यक्षं प्रवृत्तौ जनकं भवेत्।
निवृत्तिस्तु भवेद्द्वेषाद्द्विष्टसाधनताधियः ॥ १५१ ॥

उपादानस्येति। उपादानस्य समवायिकारणस्याध्यक्षं प्रत्यक्षं प्रवृत्तौ कारणमिति ॥ **निवृत्तिरिति।** द्विष्टसाधनताज्ञानस्य निवृत्तिं प्रति

दिनकरी।

तद्घटितकारणत्वे विधिशक्तिग्रहायोगादिति चेन्न। स्वरूपसंवन्धविशेषरूपाया एव कारणताया विध्यर्थत्वोपगमादित्येके। अन्यथासिद्धिनिरूपकतानवच्छेदकनियतोत्तरवर्तितावच्छेदकधर्मवत्स्वर्गकत्वमेव स्वर्गकारणत्वमित्यन्ये। वस्तुतस्तु स्वर्गनिष्ठधर्मावच्छिन्ननिरूपितनियतपूर्ववर्तितावच्छेदकधर्मवत्त्वमेव स्वर्गकारणत्वं तच्च योगे न वाधितं स्वर्गनिष्ठवैजात्यरूपस्वर्गत्वधर्मावच्छिन्नं प्रति यागस्य व्यभिचाराभावात्। **ननु** विधेरिष्टसाधनत्वे शक्तत्वेऽपि स्वर्गसाधनत्वस्य कथं ततो बोधः। स्वर्गसाधनत्वादौ विभिन्नशक्तिकल्पने तु शक्त्यानन्त्यम्। नच विधिप्रत्ययोपस्थिते इष्टे स्वर्गपदोपस्थितस्वर्गस्याभेदेनान्वयात् स्वर्गाभिन्नेष्टसाधनत्वस्य बोधः संभवतीति वाच्यम् स्वर्गपदस्य समासान्तर्गततया तदर्थस्यान्यत्रान्वयासंभवादिति चेन्न। स्वर्गसाधनत्वादौ विधेः शक्तिकल्पनेन तथाबोधनिर्वाहात्। नचैकैकस्य बोधे विनिगमकाभावः। स्वर्गादिपदसमभिव्याहाराधीनतत्तद्धर्मघटितसाधनत्वे तात्पर्यग्रहस्यैव विनिगमकत्वात्। नचैवं विधिशक्त्यानन्त्यं स्वर्गत्वादिधर्मावच्छिन्ननिरूपितसाधनत्वेष्वेकशक्त्युपगमात्। नच शक्यतावच्छेदकभेदाच्छक्तिभेदः इष्टतावच्छेदकत्वेन स्वर्गत्वादीन्यनुगतीकृत्य तदवच्छिन्ननिरूपितसाधनत्व एकशक्त्युपगमात्। नचेष्टतावच्छेदकत्वेनैव शाब्दबोधे स्वर्गत्वादीनां भानं स्यान्नतु स्वरूपत इति वाच्यम्। इष्टतावच्छेदकत्वस्योपलक्षणतया शक्तिविषयत्वाद्विशेषणस्यैव शाब्दबोधे भानोपगमात्। उपलक्षणत्वं च तत्पदजन्यबोधाविषयत्वेन शक्तिविषयत्वं तत्पदजन्यबोधविषयत्वेन शक्तिविषयत्वमेव च विशेषणत्वमित्यन्यत्र विस्तरः। **समवायिकारणस्येति।** तत्साध्यकप्रवृत्तिं प्रति तत्समवायिकारणात्मकतदुपादान-

यत्नो जीवनयोनिस्तु सर्वदातीन्द्रियो भवेत्।
शरीरे प्राणसंचारे कारणं तत्प्रकीर्तितम्॥ १५२॥

जनकत्वमन्वयव्यतिरेका[1]भ्याममवधारितमिति भावः। **यत्न इति।** जीवनयोनियत्नो यावज्जीवनमनुवर्तते स चातीन्द्रियः। तत्र प्रमाणमाह—**शरीर इति।** प्राणसंचारो हि अधिकश्वासादिः प्रयत्नसाध्य इत्थंच प्राणसंचारस्य सर्वस्य यत्नसाध्यत्वानुमानात् प्रत्यक्षप्रयत्नबाधाच्चातीन्द्रिययत्नसिद्धिः स एव जीवनयोनिर्यत्नः। गुरुत्वं

दिनकरी।

गोचरलौकिकप्रत्यक्षस्य हेतुत्वम्। नच शब्दसाध्यकप्रवृत्तिर्मृदङ्गादौ न स्यात्तदुपादानस्य गगनस्यातीन्द्रियत्वात्। एवं ध्वंससाध्यकप्रवृत्तिरपि तत्समवायिनोऽप्रसिद्धेरिति वाच्यम्। इष्टापत्तेः शब्दसाक्षात्कारसाध्यकप्रवृत्तेरेव मृदङ्गादिगोचराया उपगमादिति प्राचीनमतानुसारेणेदम्। नवीनमते त्वधिष्ठानमात्रमुपादानं बोध्यम्। तेन यागादेर्हविःशब्दस्य मृदङ्गादिः प्राणसंचारादेश्च प्राणवहनाड्यादिरुपादानमिति बोध्यम्। मूले **द्वेषादिति।** फलगतो द्वेषो द्विष्टसाधनताज्ञानं च निवृत्तिं प्रति करणमित्यभिप्रायेणोक्तं—**प्राणसंचारो हीति।** अधिकश्वासादिः प्राणसंचारो यत्नसाध्यः प्रत्यक्षयत्नसाध्यतया दृष्टः धावतः प्रयत्नोत्कर्षेण श्वासक्रियोत्कर्षदर्शनादिति भावः। **इत्थंचेति।** दृष्टान्तसिद्धावित्यर्थः। **सर्वस्येति।** एकत्र यत्नसाध्यत्वस्यानुभविकत्वेन तद्दृष्टान्तेन प्राणसंचारत्वावच्छेदेन सर्वत्र भोक्तृयत्नजन्यत्वानुमानादिति भावः। स एव प्राणसंचारहेतुत्वेनानुमीयमान एव। नव्यास्तु जीवनयोनियत्ने मानाभावः प्राणक्रियाया अदृष्टविशेषप्रयोज्यात्ममनोयोगरूपाज्जीवनात्तत्प्रयोजकादृष्टाद्वा संभवादुक्तानुमानस्य चाप्रयोजकत्वात्। अन्यथैकत्र यत्ने ज्ञानजन्यत्वदृष्टान्तेन जन्ययत्नत्वावच्छेदेन ज्ञानजन्यत्वकल्पनापत्त्या सुषुप्तौ ज्ञानादेरप्यतीन्द्रियस्य कल्पनापत्तेरिति प्राहुः। पत-

---

१ द्विष्टसाधनताज्ञानसत्वे निवृत्तिसत्वं द्विष्टसाधनताज्ञानाभावे निवृत्त्यभाव इति अन्वयव्यतिरेकादित्यर्थः।

अतीन्द्रियं गुरुत्वं स्यात्पृथिव्यादिद्वये तु तत्।
अनित्ये तदनित्यं स्यान्नित्ये नित्यमुदाहृतम् ॥ १५३ ॥
तदेवासमवायि स्यात्पतनाख्ये तु कर्मणि।
सांसिद्धिकं द्रवत्वं स्यान्नैमित्तिकमथापरम् ॥ १५४ ॥
सांसिद्धिकं तु सलिले द्वितीयं क्षितितेजसोः।
परमाणौ जले नित्यमन्यत्रानित्यमिष्यते ॥ १५५ ॥
नैमित्तिकं वह्नियोगात्तपनीयघृतादिषु।
द्रवत्वं स्यन्दने हेतुर्निमित्तं संग्रहे तु तत् ॥ १५६ ॥

निरूपयति—**अतीन्द्रियमिति । अनित्येति। अनित्ये** द्व्यणुकादौ। तद्गुरुत्वमनित्यम् । नित्ये परमाणौ नित्यम्। गुरुत्वमित्यनुवर्तते। तद्गुरुत्वमसमवायि असमवायिकारणम्। **पतनाख्य इति।** आद्यपतने इत्यर्थः । द्रवत्वं निरूपयति—**सांसिद्धिकमिति।** द्रवत्वं द्विविधं सांसिद्धिकं नैमित्तिकं चेति। द्वितीयं नैमित्तिकम् । **परमाणाविति।** जलपरमाणौ द्रवत्वं नित्यमित्यर्थः। अन्यत्र पृथिवीपरमाण्वादौ जलद्व्यणुकादौ च द्रवत्वमनित्यं। कुत्रचित्तेजसि कुत्रचित् पृथिव्यां च नैमित्तिकं द्रवत्वं तत्र को वा नैमित्तिकार्थस्तद्दर्शयति—**नैमित्तिकमिति । वह्नीति।** अग्निसंयोगजन्यं नैमित्तिकं द्रवत्वम्। तच्च सुवर्णादिरूपे तेजसि घृतजतुप्रभृतिपृथिव्यां च वर्तत इत्यर्थः। **द्रवत्वमिति । हेतुरिति।** असमवायिकारण-

दिनकरी।

नसमवायिभिन्नत्वरूपं पतनासमवायित्वं रूपादावतिव्याप्तमतो व्याचष्टे—**असमवायिकारणमिति ।** द्वितीयादिपतनस्य वेगासमवायिकारणकत्वादाह—**आद्येति।** एवंच संयोगासमवधानकालीना क्रिया गुणासमवायिकारणिका क्रियात्वात् संयोगजन्यक्रियावदित्यनुमानेन गुरुत्वसिद्धिरिति भावः । **अग्निसंयोगजन्यमिति।** अग्निसंयोगासमवा-

स्नेहो जले स नित्योऽणावनित्योऽवयविन्यसौ ।
तैलान्तरे तत्प्रकर्षाद्दहनस्यानुकूलता ॥ १५७ ॥
संस्कारभेदो वेगोऽथ स्थितिस्थापकभावने ।
मूर्तमात्रे तु वेगः स्यात्कर्मजो वेगजः क्वचित् ॥ १५८ ॥

मित्यर्थः । संग्रहे सक्तुकादिसंयोगविशेषे तद्द्रवत्वं स्नेहसहितमिति बोद्धव्यम् । तेन द्रुतसुवर्णादीनां न संग्रहः । स्नेहं निरूपयति— **जल इति** । जल एवेत्यर्थः । **असौ** स्नेहः । ननु पृथिव्यामपि तैले स्नेह उपलभ्यते नचासौ जलीयस्तथासति दहनप्रातिकूल्यप्रसङ्गा-दत आह—**तैलान्तर इति** । **तत्प्रकर्षात्** स्नेहप्रकर्षात् । तैले उप-लभ्यमानः स्नेहोऽपि जलीय एव तस्य प्रकृष्टत्वादग्नेरानुकूल्यम् । अपकृष्टस्नेहं हि जलं वह्निं नाशयतीति भावः । संस्कारं निरूपयति —**संस्कारभेद इति** । वेगस्थितिस्थापकभावनाभेदात् संस्कार-स्त्रिविध इत्यर्थः । **मूर्तमात्र इति** । कर्मजवेगजभेदाद्वेगो द्विविध इत्यर्थः । शरीरादौ हि नोदनजनितेन कर्मणा वेगो जन्यते तेन च पूर्वकर्मनाशस्तत उत्तरकर्म एवमग्रेऽपि । विना च वेगं कर्मणः कर्म-

दिनकरी ।

यिकारणकमित्यर्थः । वक्ष्यमाणातिप्रसङ्गादाह—**स्नेहसहितमिति** । तच्च सांसिद्धिकमेव । तथाच सांसिद्धिकद्रवत्वत्वेन हेतुत्वान्न सुवर्णादि-द्रवत्वस्य संग्रह इति भावः । नचावश्यस्नेहहेतुत्वेनैवानतिप्रसङ्गे सांसि-द्धिकद्रवत्वस्य सङ्ग्रहहेतुत्वे मानाभाव इति वाच्यम् स्नेहत्वेन सांसि-द्धिकद्रवत्वत्वेन वा हेतुत्वमित्यत्र विनिगमनाविरहेणोभयस्यापि हेतुत्वात् **असौ** तैले प्रतीयमानः स्नेहः । **जलीयः** तैलान्तर्गतजलभागनिष्ठः । **तथा सति** तैलान्तर्जलभागस्वीकारे । **दहनप्रातिकूल्यप्रसङ्गात्** दहननाशप्रसङ्गात् । दहननाशं प्रति संयोगेन जलस्य हेतुत्वादिति भावः । **वेगो जन्यत इति** । वेगत्वं तु जातिविशेषः प्रत्यक्षसिद्धः । **तेनेति** । कर्मनाशकस्योत्तरसंयोगस्य तदानीमभावाद्वेगस्यैव कर्मनाशकत्वं कल्प्यत इति भावः । **तत इति** । पूर्वकर्मनाशानन्तरमित्यर्थः । **एवमग्रेऽपीति** ।

स्थितिस्थापकसंस्कारः क्षितौ केचिच्चतुर्ष्वपि ।
अतीन्द्रियोऽसौ विज्ञेयः क्वचित्स्पन्देऽपि कारणम् ॥१५९॥
भावनाख्यस्तु संस्कारो जीववृत्तिरतीन्द्रियः ।
उपेक्षानात्मकस्तस्य निश्चयः कारणं भवेत् ॥ १६० ॥

प्रतिबन्धकत्वात् पूर्वकर्मनाश उत्तरकर्मोत्पत्तिश्च न स्यात् । यत्र वेगवता कपालेन जनिते घटे वेगो जन्यते स वेगजो वेगः । **स्थितिस्थापकेति । अतीन्द्रिय इति ।** आकृष्टशाखादीनां परित्यागे पुनर्गमनस्य स्थितिस्थापकसाध्यत्वात् । **केचिदिति ।** चतुर्षु क्षित्यादिषु स्थितिस्थापकं केचिन्मन्यन्ते तदप्रमाणमिति भावः । असौ स्थितिस्थापकः । क्वचिदाकृष्टशाखादौ । **भावनाख्य इति ।** तस्य

दिनकरी ।

उत्तरकर्मणापि पूर्ववेगनाशस्ततो वेगान्तरोत्पत्तिरित्येषा दिगित्यर्थः । **विना च वेगमिति ।** वेगं विना कर्मनाशो न स्यादित्यन्वयः । नाशकान्तराभावादिति भावः । ननु पूर्वकर्मणो नाशाभावे का क्षतिरत आह—**कर्मोत्पत्तिश्च न स्यादिति ।** अत्र हेतुः कर्मणः प्रतिबन्धकत्वादिति । अत्र केचित् उत्तरसंयोगेनैव पूर्वकर्मनाशोत्तरकर्मणोः संभवात् तत्पूर्वकर्मनाशकर्मोत्पत्तिस्वीकारे प्रयोजनाभावादलं वेगेन । तस्माद्वेगेन गच्छतीति कर्मजनकतया प्रत्यक्षमेव वेगे प्रमाणमित्याहुः । **पुनर्गमनस्येति ।** यथापूर्वसंयोगजनकक्रियाया इत्यर्थः । **स्थितिस्थापकसाध्यत्वादिति ।** वेगस्य तूत्तरदेशसंयोगजनकक्रियाजनकत्वं नतु यथापूर्वसंयोगजनकक्रियाजनकत्वमिति न वेगेन स्थितिस्थापकस्यान्यथासिद्धिरिति भावः । स्थितिस्थापकत्वं जातिविशेषः । क्रियाविशेषजनकतावच्छेदकतया सिद्धः[१] । स्थितिस्थापकश्च क्रियाविशेषजनकः स्वजन्याक्रियानाश्योऽतीन्द्रियश्चेति मूले उक्तप्रायम् । **इत्थंच** उक्तप्रकारेणोपेक्षाज्ञानात् स्मृतिवारणे च । वस्तुतः संस्कारं प्रत्युपेक्षान्यनिश्चय-

---

१ स्थितिस्थापकत्वं जातिः क्रियाविशेषजनकतावच्छेदकत्वादित्यनुमानसिद्धः.

स्मरणे प्रत्यभिज्ञायामप्यसौ हेतुरुच्यते।
धर्माधर्मावदृष्टं स्याद्धर्मः स्वर्गादिकारणम्॥ १६१॥

संस्कारस्योपेक्षात्मकज्ञानात्संस्कारानुत्पत्तेरुपेक्षानात्मक इत्युक्तं तत्संशयात्तस्यानुत्पत्तेर्निश्चय इत्युक्तं तेनोपेक्षान्यनिश्चयत्वेन संस्कारं प्रति हेतुतेति भावः। ननु स्मरणं प्रत्युपेक्षान्यनिश्चयत्वेन हेतुत्वं तेनोपेक्षादिस्थले न स्मरणम्। इत्थंच संस्कारं प्रति ज्ञानत्वेनैव हेतुतास्त्विति चेन्न। विनिगमनाविरहेणापि संस्कारं प्रति उपेक्षान्यनिश्चयत्वेन हेतुतायाः सिद्धत्वात्। किंचोपेक्षास्थले संस्कारकल्पनायाः गुरुत्वात् संस्कारं प्रति उपेक्षान्यत्वेन हेतुतायाः सिद्धत्वात्। **असौ** संस्कारः। तत्र प्रमाणं दर्शयति—**स्मरण** इति। यतः स्मरणं प्रत्यभिज्ञानं च जनयत्यतः संस्कारः कल्प्यते। विना व्यापारं पूर्वा-

दिनकरी।

त्वेन हेतुत्व एव विनिगमकमस्तीत्याह। **किंचेति**—संस्कारकल्पनाया गुरुत्वादित्यस्य स्मृतिं प्रत्येवोपेक्षान्यनिश्चयत्वेन हेतुत्व इत्यादिः। सिद्धत्वादित्यग्रिमस्यापि पञ्चम्यन्तस्य नेत्यनेनान्वयः। उद्देश्यवाचकपदस्य प्रागपेक्षितत्वात् तथान्वयप्रदर्शनार्थमुदीच्यस्याप्यसावित्यस्य प्राक् धारणमिति बोध्यम्। **तत्र** संस्कारे। **अतः** संस्कारः। **कल्प्यत इति**। अथानुभवस्य ध्वंस एव व्यापारोऽस्तु प्रतियोग्यभावयोरेकत्राजनकत्वमित्यस्याप्रयोजकत्वात्। नचानुभवस्य स्मृतिं प्रति प्रतिबन्धकत्वापत्तिरिति वाच्यम्। संसर्गाभावत्वावच्छिन्नकारणताश्रयीभूताभावप्रतियोगित्वस्यैव प्रतिबन्धकतापदार्थत्वादिह च संसर्गाभावत्वेनाजनकत्वात् नचानुभवद्वितीयक्षणोत्पन्नसंस्कारेण तृतीयक्षणे स्मरणसंभवात् ध्वंसस्य व्यापारत्वं न संभवति फलस्य प्राक्कालेऽनुभवध्वंसस्याभावादिति वाच्यम्। तत्रापि क्षणविलम्बेनैव स्मरणाभ्युपगमादिति चेन्न। संस्कारानङ्गीकारे कदाचिदनुभूतस्य सर्वदा स्मरणापत्तेः अनुभवध्वंसात्मकव्यापारस्य सर्वदा

---

१ तथाच संस्कारंप्रति ज्ञानत्वावच्छिन्नं कस्यामिति कार्यकारणभावस्तन्मते.

नुभवस्य स्मरणादिजननाऽसामर्थ्यात् स्वस्वव्यापारान्यतराभावे कारणत्वासंभवात्। नच प्रत्यभिज्ञां प्रति तत्तत्संस्कारस्य हेतुत्वे प्रत्यभिज्ञायाः संस्कारजन्यत्वेन स्मृतित्वापत्तिरिति वाच्यम्। अप्रयोजकत्वात्। परेत्वनुद्बुद्धसंस्कारात्प्रत्यभिज्ञानुदयादुद्बुद्धसंस्कारस्य हेतुत्वापेक्षया तत्तत्स्मरणस्यैव प्रत्यभिज्ञां प्रति हेतुत्वं कल्प्यत इत्याहुः॥ अदृष्टं निरूपयति—**धर्मेति**। **स्वर्गादीति**। स्वर्गादिसकलसुखानां स्वर्गसाधनीभूतशरीरादीनां च साधनं धर्म इत्यर्थः। तत्र प्रमाणं

दिनकरी।

सत्त्वात्। नचोद्बोधकाभावादस्मरणमिति वाच्यं। यत्र वस्तुविशेषज्ञानात्मकोद्बोधकेन दश पञ्च वा घटादेः स्मरणानि जातानि न त्वधिकानि तत्र घटादिस्मृतौ तद्वस्तुज्ञानस्यैव नियतोद्बोधकतया तत्सत्त्वे उद्बोधकाभावस्य वक्तुमशक्यत्वात्। वस्तुतस्त्वनुपदं वक्ष्यमाणापूर्वसाधकयुक्त्या संस्कारसिद्धिर्निराबाधेति ध्येयम्। स्वस्वव्यापारान्यतराभावे कार्योत्पत्त्यव्यवहितपूर्वक्षणे स्वस्वव्यापारान्यतराभावे कारणत्वासंभवादिति। कार्याव्यवहितप्राक्क्षणवृत्तिस्वस्वव्यापारान्यतरत्वस्यैव कारणतापदार्थत्वादिति भावः। **अप्रयोजकत्वादिति**। संस्कारजन्यत्वस्य स्मृतित्वे प्रयोजकत्वाभावादित्यर्थः। **मणिकृन्मतं प्रदर्शयति—परे त्विति**। त्वन्मतेऽन्तराकल्पनीयस्मृतिव्यक्तावुद्बुद्धसंस्कारस्य हेतुत्वकल्पनं मन्मते तु प्रत्यभिज्ञायां तद्धेतुत्वकल्पनमिति समानमन्तरास्मृतिव्यक्तिकल्पने प्रत्यभिज्ञायां तद्धेतुत्वकल्पने च तवाधिकं गौरवमित्याहुरित्यनेनास्वरसः सूचितः। स्वर्गादीत्यत्र स्वर्गपदेन सुखमात्रस्यादिपदेन शरीरेन्द्रियादेः परिग्रह इति प्रदर्शयति—**स्वर्गादिसकलेत्यादिना**। अग्रे नरकादीनामित्यत्राप्येवम्। **तत्र धर्मे**। **यागादीति**। आदिना होमदानपरिग्रहः। यागत्वं च देवतोद्देश्यकस्वस्व[1]त्वध्वंसवद्द्रव्यविशेष्यकेच्छात्वम्। देवतोद्देश्यकत्वं देवतास्वत्ववद्विशेष्य-

१ स्वं यागकर्ता यजमानः.

गङ्गास्नानादियागादिव्यापारः स तु कीर्तितः ।
कर्मनाशाजलस्पर्शादिना नाश्यस्त्वसौ मतः ॥ १६२ ॥

दर्शयितुमाह—**यागादीति** । यागादिव्यापारतया धर्मः कल्प्यते । अन्यथा यागादीनां चिरविनष्टतया निर्व्यापारतया च कालान्तरभाविस्वर्गजनकत्वं न स्यात् । तदुक्तमाचार्यैः—"**चिरध्वस्तं फलायालं न कर्मातिशयं विना**' इति । ननु यागध्वंस एव व्यापारः स्यात् । नच प्रतियोगितद्ध्वंसयोरेकत्राजनकत्वं सर्वत्र तथात्वे मानाभावात् । नच त्वन्मते फलानन्त्यं मन्मते चरमफलस्यापूर्वनाशकत्वान्न तथात्वमिति वाच्यम् । कालविशेषस्य सहकारित्वादित्यत आह—**गङ्गास्नानेति** । गङ्गास्नानस्य हि स्वर्गजनकत्वेऽनन्तानां जलसंयोगध्वंसानां व्यापारत्वमपेक्ष्यैकमपूर्वमेव कल्प्यते लाघवादिति भावः । ननु ध्वंसोऽपि न व्यापारोऽस्तु नच निर्व्यापारस्य चिरध्वस्तस्य कथं कारणत्वमिति वाच्यम् । अनन्यथासिद्धनियत-

दिनकरी ।

कत्वम् । शब्दमयी देवतेति पक्षे तु तस्या इदमित्यारोपज्ञानविषयत्वमुद्देश्यत्वम् । होमत्वं चाग्निसंयोगानुकूलक्रियानुकूलघृतादिवृत्तिनोदनादिव्यापारत्वम् । दानत्वं च मूल्यग्रहणं विना स्वस्वत्वध्वंसपरस्वत्वजनकत्यागत्वमिति संप्रदायः । यागत्वहोमत्वादयो मानसप्रत्यक्षगम्या जातिविशेषा इत्यन्ये । श्राद्धस्य पित्रपेक्षया यागत्वेन ब्राह्मणापेक्षया दानत्वेन तत्र साङ्कर्यान्नेदं युक्तमित्यपरे । **अन्यथा** धर्माभावे । चिरविनष्टस्याप्यनुभवस्य स्मृतिजनकत्वादाह—**निर्व्यापारतयेति** । **चिरध्वस्तमिति** । चिरकालनष्टं कर्मातिशयमपूर्वं विना फलाय फलजननाय नालं न समर्थमित्यर्थः । तथात्वे ध्वंसप्रतियोगिनोरेकत्र जनकत्वाभावे एकमेवापूर्वं कल्प्यते इति । वस्तुतस्तु यागस्यापि ध्वंसो न व्यापारः तथात्वे कीर्तितयागात् स्वर्गोत्पादवारणाय स्वर्गजनकताव-

१ सतु धर्मः. २ कर्मण इति शेषः. ३ स्वं दानकर्ता.

पूर्ववर्तित्वस्य तत्रापि सत्त्वात् । अव्यवहितपूर्ववर्तित्वं हि चक्षुःसंयोगादेः कारणत्वे नतु सर्वत्र कार्यकालवृत्तित्वमिव समवायिकारणस्य कारणत्वे इत्यत आह—कर्मनाशेति । यदि ह्यपूर्वं न स्यात् तदा कर्मनाशाजलस्पर्शादिना नाश्यत्वं धर्मस्य न स्यात् नहि । तेन याणादेर्नाशः प्रतिबन्धो वा कर्तुं शक्यते तस्य पूर्वमेव वृत्तत्वादिति भावः । एतेन देवताप्रीतेरेव फलत्वमित्यपास्तम् । गङ्गास्नानादौ

दिनकरी ।

च्छेदककोटौ कीर्तितभेदो निवेशनीयस्तत्र च कीर्तितत्वस्यैकस्याभावेन कीर्तितत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकभेदनिवेशनमशक्यमतः कीर्तितव्यक्तीनां तत्तव्यक्तित्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकएव भेदो निवेशनीयः । **एवंच** दशकीर्तितयागस्थले परस्परं तत्तव्यक्तिभेदसत्त्वेन स्वर्गोत्पादवारणाय भेदकूटस्यैव कारणतावच्छेदकत्वमुपगन्तव्यम् । तत्रच विशेषणविशेष्यभावे विनिगमनाविरहेण कार्यकारणभावानन्त्यमपूर्वस्वीकारे तु क्षणिकतया कीर्तितयागानां मेलनासंभवेन भेदानामेकत्र निवेशे प्रयोजनाभावः । यादृशकीर्तितयागादपूर्वमापादनीयं तद्भेदावच्छिन्नयागव्यक्तेस्तदानीमभावात् । नचापूर्वसंबन्धेन कीर्तितयागव्यक्तीनां मेलनं संभवतीति स्वर्गजनकतावच्छेदककोटौ कीर्तितभेदानामेकत्र निवेश आवश्यक इति वाच्यम् । अपूर्वानुत्पत्त्यै वास्वर्गसंभवे स्वर्गजनकतावच्छेदककोटौ कीर्तितयागाद्ध्वंसोत्पादेन ध्वंसजनकतावच्छेदककोटौ कीर्तितभेदनिवेशस्यासंभवादित्यन्यैरपरिशीलितः पन्थाः । **कारणत्व इति** । घटकत्वं सप्तम्यर्थः । एवमग्रेऽपि । **कार्यकालवृत्तित्वमिवेति** । यथा समवायिकारणस्य कारणत्वे कार्यकालवृत्तित्वं घटकं न त्वसमवायिकारणस्य कारणत्वे तथेत्यर्थः । **तेन** कर्मनाशाजलस्पर्शादिना । **तस्य** यागादेः । पूर्वं कर्मनाशाजलस्पर्शादितः पूर्वम् । **वृत्तत्वादिति** । उत्पन्नत्वाद्विनष्टत्वाच्चेत्यर्थः । योग्यविभुविशेषगुणानां स्वोत्तरोत्पन्नगुणनाश्यत्वादिच्छात्मकयागस्य तृतीयक्षणएव नष्टत्वादिति भावः । एवमग्रेऽपि ।

१ कर्मनाशाजलस्पर्शेन. २ नष्टत्वात्.

अधर्मो नरकादीनां हेतुर्निन्दितकर्मजः।
प्रायश्चित्तादिनाश्योऽसौ जीववृत्ती त्विमौ गुणौ॥१६३॥

सर्वत्र देवताप्रीतेरसंभवाच्च देवतायाश्चेतनत्वेऽपि तत्प्रीतेरनुद्देश्यत्वात् प्रीतेः सुखरूपत्वेन विष्णुप्रीत्यादौ तदसंभवात् जन्यसुखस्य तत्राभावात् तेन विष्णुप्रीतिजन्यत्वेन। पराभिमतस्वर्गादिरेव विष्णुप्रीतिशब्देन लक्ष्यते—**अधर्मेति**। नरकादिसकलदुःखानां नारकीयशरीरादीनां च साधनमधर्म इत्यर्थः। तत्र प्रमाणमाह—**प्रायश्चित्तेति**। यदि ह्यधर्मो न स्यात्तदा प्रायश्चित्तादिना नाश्यत्वं न स्यात्। नहि तेन[1] ब्रह्महननादीनां नाशः प्रतिबन्धो वा विधातुं शक्यते तस्य पूर्वमेव विनष्टत्वादिति भावः। **जीवेति**। ईश्वरस्य धर्माधर्मा-

दिनकरी।

धर्मः क्षरतीत्यस्य धर्मो यागादिः क्षरति फलभाङ् न भवतीत्यर्थकतया कर्मनाशाजलस्पर्शादेः स्वध्वंससंबन्धेन स्वर्गादिफलं प्रति प्रतिबन्धकत्वमेव युक्तमिति न सत् एकाश्वमेधानन्तरमश्वमेधः कृत इति कीर्तिते तदुत्तरं पुनरश्वमेधकरणेऽपि स्वर्गानुदयापत्तेः। नच तदश्वमेधजन्यस्वर्गत्वावच्छिन्नं प्रति तत्कीर्तनत्वेन प्रतिबन्धकत्वान्नाश्वमेधान्तरात्स्वर्गानुदयप्रसङ्ग इति वाच्यम्। यदश्वमेधस्य कीर्तनं कृतं तदश्वमेधजन्यस्वर्गाप्रसिद्ध्या तादृशप्रतिबध्यप्रतिबन्धकभावस्य कल्पयितुमशक्यत्वात्। तच्चापूर्वं दर्शपूर्णमासयोर्द्विविधं परमापूर्वं कलिकापूर्वं चेति। तथाहि यदाग्नेयोऽष्टाकपालोऽमावास्यायां पौर्णमास्यां चाच्युतो भवति उपांशुयागमन्तरा यजति ताभ्यामेतमग्नीषोमीयमेकादशकपालं पूर्णमासे प्रायच्छत ऐन्द्रं दध्यमावास्यायामैन्द्रं पयोऽमावास्यायामिति पञ्चभिर्वाक्यैर्विहितेभ्यः षड्भ्य आग्नेयादिभ्यः षडुत्पत्त्यपूर्वाणि तान्येव कलिकापूर्वाण्युच्यन्ते तेभ्यश्च परमापूर्वमिति। **ननु** षडपूर्वाण्यावश्यकानि साक्षादेव स्वर्गहेतवः सन्तु किं परमापूर्वेणेति चेन्न। दर्शपूर्णमासाभ्यां यजेतेत्यनेनोभयत्वावच्छिन्नस्य स्वर्गसाधनत्वावगमादुभयत्वावच्छिन्नस्यैक-

१ प्रायश्चित्तेन.

इमौ तु वासनाजन्यौ ज्ञानादपि विनश्यतः ।
शब्दो ध्वनिश्च वर्णश्च मृदङ्गादिभवो ध्वनिः ॥ १६४ ॥

भावादिति भावः । **इमौ** धर्माधर्मौ । **वासनेति** । अतो ज्ञानिना कृते अपि सुकृतदुष्कृतकर्मणी न फलायालमिति भावः । **ज्ञानाद्-पीति** । अपिना भोगपरिग्रहः । ननु तत्त्वज्ञानस्य कथं धर्माधर्म-

दिनकरी ।

व्यापारकल्पनादुत्पत्त्यपूर्वाणां चोभयत्वावच्छिन्नाजन्यत्वात् दर्शपूर्णमासाभ्यामिति विधिप्रवृत्तिसमये चिरविनष्टस्य दर्शपूर्णमासस्य व्यापारतयैकस्यैवापूर्वस्य कल्पनाच्च । नचैवमनन्तरं षण्णां यागानां क्रमिकत्वज्ञाने षडपूर्वकल्पना गौरवं तस्य फलमुखत्वात् नच पञ्चभिः पञ्चापूर्वद्वारा षष्ठेन च साक्षादेव परमापूर्वं जन्यतामिति किं षष्ठेन कलिकापूर्वेणेति वाच्यम् । षष्ठेनाप्युत्तराङ्गदक्षिणासहकारेणैव परमापूर्वजननात् तावत्कालं षष्ठस्य यागस्यानवस्थित्या तज्जन्यापूर्वस्यावश्यकत्वात् । अत्र परमापूर्वं प्रति स्वर्गं प्रति च दर्शत्वपूर्णमासत्वव्यापकेन दर्शपूर्णमासोभयसाधारणवैजात्येन कारणत्वमित्येके । दर्शत्वेन पूर्णमासत्वेन च कारणत्वं दण्डचक्रवन्मिलितानां फलोपधानमित्यपरे । अत्र त्रयात्मकदर्शजन्यमपूर्वमेकं कलिकापूर्वत्रयव्यापारकम् । एवं त्रयात्मकपूर्णमासजन्यमेकमपूर्वं कलिकापूर्वत्रयव्यापारकं ताभ्यां स्वर्गजनकापूर्वोत्पत्तिस्तच्च परमापूर्वं फलशिरस्कापूर्वमित्युच्यत इति न वापूर्वीपक्ष इत्येके । तत्रैव फलशिरस्कापूर्वे मानाभावादष्टापूर्वीत्यन्ये । कलिकापूर्वषट्केनैव परमापूर्वसंभवाद्व्यापारीभूतापूर्वद्वये मानाभावात् पूर्वोक्ता सप्तापूर्व्येव युक्तेति नव्याः । इदं चापूर्वं जातेष्टिपितृयज्ञादौ कर्तृनिष्ठमुत्पद्यत इत्येके । भोक्तृनिष्ठमिति तु संप्रदायः । प्राभाकरास्तु यागक्रिया सर्वात्मना नैव नश्यति किंतु सूक्ष्मरूपेण स्वर्गदेहारम्भकेषु यागसंबन्धिद्रव्यारम्भकेषु यागकर्तर्यात्मनि वावस्थाय फलमारभत इत्याहुः । तन्न ज्ञानेच्छादिरूपस्य यागस्यात्मनो योग्यविशेषगुणतया क्षणचतुष्टयानवस्थायित्वनियमात् ज्ञा-

कण्ठसंयोगादिजन्या वर्णास्ते काद्यो मतः ।
सर्वः शब्दो नभोवृत्तिः श्रोत्रोत्पन्नस्तु गृह्यते ॥ १६५ ॥

नाशकत्वं "नाभुक्तं क्षीयते कर्म कल्पकोटिशतैरपी"ति वचनविरोधात् । इत्थंच तत्त्वज्ञानिनां झटिति कायव्यूहेन सकलकर्मणां भोगेन क्षय इति चेन्न । तत्र भोगस्य वेदबोधितनाशकोपलक्षकत्वात् कथमन्यथा प्रायश्चित्तादिना कर्मणां नाशः तदुक्तं "ज्ञानाग्निः सर्वकर्माणि भस्मसात् कुरुतेऽर्जुन ।" "क्षीयन्ते चास्य कर्माणि तस्मिन् दृष्टे परावरे" इति । ननु तत्त्वज्ञानिनस्तर्हि शरीरावस्थानं सुखदुःखादिकं न स्यात् ज्ञानेन सर्वेषां कर्मणां नाशादिति चेन्न प्रारब्धेतरकर्मणामेव नाशात् तत्तच्छरीरभोगजनकं हि यत्कर्म तत्प्रारब्धं तदभिप्रायमेव नाभुक्तमिति वचनमिति । शब्दं निरूपयति—शब्द इति । नभोवृत्तिः आकाशसमवेतः दूरस्थशब्द-

दिनकरी ।

नेच्छादीनां सदाननुभवेन समानाधिकरणस्योत्तरवर्त्तिगुणनाश्यत्वस्वीकारात् अन्यथैवंरीत्या जगत एव सूक्ष्मरूपतया सर्वदावस्थानप्रसङ्गादित्यलं विस्तरेण ॥ ननु गङ्गादिदर्शनादिना ईश्वरे कुतो न धर्मादेरुत्पत्तिरत आह—**मूले इमौ तु वासनाजन्याविति** । ईश्वरे मिथ्याज्ञानजन्यवासनाविरहान्न धर्मादेरुत्पत्तिरिति भावः । ननु धर्माधर्मौ प्रति वासनाया हेतुत्वे मानाभाव इत्यत आह—**मुक्तावल्यामत इति** । **ज्ञानिना** तत्त्वज्ञानवता ॥ **वचनविरोधादिति** । तेनादृष्टनाशमात्रे भोगस्य हेतुत्वप्रतिपादनादिति भावः । **इत्थं चेति** । कर्मणां भोगैकनाश्यत्वे चेत्यर्थः । **अन्यथा** उपलक्षकत्वाभावे । **सर्वकर्माणीति** । सर्वकर्मजन्यादृष्टानीत्यर्थः । भस्मसात्कुरुते नाशयति । स्मृतिं दर्शयित्वा श्रुतिं दर्शयति—**क्षीयन्ते चेति** । तदभिप्रायमेव प्रारब्धकर्माभिप्रायमेव ॥ **गौरवादिति** । दशशब्दानां तत्प्रागभावानां तद्धेतुहेतुमद्भावानां च कल्पने

---

१ योगिनो हि योगबलेन एकदैव अनेकदेहधारणसमर्था इति प्रसिद्धिः. २ स्वसमानाधिकरणः यः स्वोत्तरगुणः तन्नाश्यत्वस्वीकारादित्यर्थः.

वीचीतरङ्गन्यायेन तदुत्पत्तिस्तु कीर्त्तिता ।
कदम्बगोलकन्यायादुत्पत्तिः कस्यचिन्मते ॥ १६६ ॥
उत्पन्नः को विनष्टः क इति बुद्धेरनित्यता ।
सोऽयं क इति बुद्धिस्तु साजात्यमवलम्बते ॥ १६७ ॥

स्याग्रहणादाह—**श्रोत्रेति** । ननु मृदङ्गाद्यवच्छेदेनोत्पन्ने शब्दे श्रोत्रे कथमुत्पत्तिरत आह—**वीचीति** । आद्यशब्देन बहिर्दशदिगवच्छिन्नोऽन्यः शब्दस्तेनैव शब्देन जन्यते । तेन चापरस्तद्व्यापकः । एवं क्रमेण श्रोत्रोत्पन्नो गृह्यत इति । **कदम्बेति** । आद्यशब्दाद् दशदिक्षु दशशब्दा उत्पद्यन्ते तैश्चान्ये दशशब्दा उत्पद्यन्त इति भावः । अस्मिन् मते कल्पनागौरवादुक्तं कस्यचिन्मत इति । ननु शब्दस्य नित्यत्वादुत्पत्तिकथनमसङ्गतमत आह—**उत्पन्नेति** । शब्दानामुत्पादविनाशप्रत्ययशालित्वादनित्यत्वमित्यर्थः । ननु स एवायं ककार इत्यादिप्रत्यभिज्ञानाच्छब्दानां नित्यत्वम् । इत्थंचोत्पादविनाशबुद्धिर्भ्रमरूपैवेत्यत आह—**सोऽयमिति** । **साजात्यमिति** । तत्र प्रत्यभिज्ञानस्य तत्सजातीयत्वं विषयो न तु तद्व्यक्त्यभेदो विषयः । उक्तप्रतीतिविरोधात् । इत्थंच द्वयोरपि प्रतीत्योरभ्रमत्व-

दिनकरी ।

गौरवादित्यर्थः ॥ **उक्तप्रतीतिविरोधादिति** । उत्पादविनाशशालिप्रत्यय विरोधादित्यर्थः। **इत्थं चेति**। प्रत्यभिज्ञानस्य सजातीयविषयत्वे चेत्यर्थः॥ **द्वयोरपीति** । उत्पादप्रतीतिप्रत्यभिज्ञानयोरित्यर्थः । **अत्र मीमांसकाः** । स एवायं गकार इति प्रत्यभिज्ञया गकारादेस्तावत्कालावस्थानस्य विषयीकृतत्वेनान्तराभूतशब्दादिनाऽनाशेन नाशकाभावाद्वर्णनित्यत्वसिद्धिः । नच प्रत्यभिज्ञा तज्जातीयत्वविषयिणी बाधकाभावात् अन्यथा सर्वत्रापि तथाभावेऽभेदोच्छेदापत्तिः । नच तारत्वमन्दत्वरूपविरुद्धधर्माध्यासो बा-

१ शब्दजशब्दोत्पत्तिः. २ कः ककारः. ३ कदम्बगोलकन्यायेन शब्दजशब्दस्वीकर्तृमते. ४ सोयं क इति प्रत्यभिज्ञायाः.

मिति । नुन सजातीये सोऽयमिति प्रत्यभिज्ञा कुत्र दृष्टेत्यत आह—

दिनकरी ।

धकः प्रत्यभिज्ञानबलेन तस्य नित्यत्वसिद्धौ तारत्वादेर्व्यञ्जकवायुधर्मत्वस्य कल्पनात् श्रोत्रेण वायुधर्मस्य तारत्वादेरपि ग्रहणसंभवात् । य एव तारः स एवान्यापेक्षया मन्द इति प्रतीतेस्तारत्वमन्दत्वयोरविरोधाच्चेत्याहुः । तन्न तथा सति कत्वगत्वादेरपि व्यञ्जकवायुधर्मत्वापत्त्या ककारगकारयोरपि भेदो न सिध्येदिति वर्णैक्यापत्तेः । वस्तुतस्तु वर्णानित्यत्वपक्षे कण्ठताल्वाद्यभिघातानां कत्वादिकं कार्यतावच्छेदकं[1] वर्णनित्यतापक्षे तु कसाक्षात्कारत्वमिति गौरवात् । नच नित्यत्वमतेऽपि लौकिकविषयितया कत्वमेव तज्जन्यतावच्छेदकमिति न गौरवावकाश इति वाच्यम् । कोलाहलप्रत्यक्षस्यासंग्रहप्रसङ्गात् । नहि कोलाहलप्रत्यक्षं कत्वादिविषयकम् अन्यथा तुल्ययुक्त्या घटाद्युत्पादकस्यापि घटप्रत्यक्षत्वमेव कार्यतावच्छेदकमिति तदपि नित्यमेव स्यादिति । नचानित्यत्वमते प्रत्यभिज्ञायास्तज्जातीयत्वविषयकत्वेन तज्जातीयोऽयमिति स्यान्नतु सोऽयमितीति वाच्यम् । यत्र प्रत्यभिज्ञायां जातित्वेन गत्वादेर्भानं तत्रैव तज्जातीयोऽयमित्याकारः यत्र तु स्वरूपतो भानं तत्र सोऽयमित्याकार इत्यभ्युपगमादिति । **अत्रेदं बोध्यम्**—शब्दो द्विविधः ध्वन्यात्मको वर्णात्मकश्च । तत्र ध्वन्यात्मकसंयोगजन्याद्यशब्दं प्रति गगनं समवायिकारणं भेर्याकाशसंयोगोऽसमवायिकारणं भेरीदण्डसंयोगादिर्निमित्तकारणम् । विभागजन्यध्वन्यात्मकाद्यशब्दं प्रति तु वंशदलाकाशविभागोऽसमवायिकारणं वंशदलद्वयविभागो निमित्तकारणम् । वर्णात्मकाद्यशब्दं प्रति तु कण्ठताल्वादिनाकाशसंयोगोऽसमवायिकारणं कण्ठताल्वादिना वाय्वादिसंयोगो निमित्तकारणम् । द्वितीयादिशब्दं प्रति तु आद्यशब्दोऽसमवायिकारणम् । नच भेर्याकाशसंयोगकण्ठाद्याकाशसंयोगा-

---

१ कत्वावच्छिन्नंप्रति कण्ठताल्वाद्यभिघातेः कारणमिति कार्यकारणभावः । एवं गत्वावच्छिन्नं प्रति इत्यादि.

तदेवौषधमित्यादौ सजातीयेऽपि दर्शनात्।
तस्मादनित्या एवेति वर्णाः सर्वे मतं हि नः॥ १६८॥
इति श्रीविश्वनाथपञ्चाननकृता कारिकावली समाप्ता॥

तदेवेति। यदौषधं मया कृतं तदौषधमन्येनापि कृतमित्यादिदर्शनादिति भावः। इति श्रीमहामहोपाध्यायविद्यानिवासभट्टाचार्यपुत्रश्रीयुतविश्वनाथपञ्चाननभट्टाचार्यविरचितायां सिद्धान्तमुक्तावल्यां गुणनिरूपणम्। समाप्तश्चायं ग्रन्थः॥

दिनकरी।

दीनां शब्दं प्रति कारणत्वे मानाभाव इति वाच्यम्। भावकार्यस्यासमवायिकारणजन्यत्वनियमेन तत्कारणत्वस्वीकारात्। तादृशनियमे मानाभावे तु मास्तु तेषां कारणत्वं भेरीदण्डसंयोगादिनिमित्तकारणसहकृतेनाकाशेनैव शब्दोत्पत्तिसंभवादिति। प्रथमादिशब्दानां च स्वकार्यशब्देनैव नाशः चरमस्य तूपान्त्यशब्देनोपान्त्यशब्दनाशेन वा नाश इति। मूले तदेवौषधमित्यादिना सैवेयं दीपकलिकेत्यादेः परिग्रहः। ननु तत्रापि व्यक्त्यभेद एव विषयोऽस्त्वतो भावार्थं प्रकाशयति यदौषधं मया कृतमित्यादिना। अत्रच स्वकर्तृकत्वस्वभिन्नकर्तृकत्वरूपविरुद्धधर्माध्यासायितभेदप्रत्ययस्य प्रतिबन्धकस्य सत्त्वान्न व्यक्त्यभेदो विषयः किंतु तत्सजातीयाभेदो विषय इति भावः।

भानुं प्रणम्य परिभाव्य च शास्त्रसारं
मुक्तावलीकिरण एष पितृप्रदिष्टः।
सद्युक्तिभिर्दिनकरेण करेण सोऽयं
नीतः प्रकाशपदवीं सुधियां मुदेस्तु॥

मुक्तावलीप्रकाशो यः स्वाज्ञानतिमिरापहः।
तेन सन्तोषमायातु नीलकण्ठः सतीप्रियः॥

इति श्रीभारद्वाजकुलाम्बुधिपूर्णचन्द्रबालकृष्णभट्टात्मजमहादेवभट्टतनूजश्रीमद्दिनकरभट्टविरचिते न्यायसिद्धान्तमुक्तावलीप्रकाशे गुणनिरूपणम्॥
समाप्तश्चायं ग्रन्थः॥

---

१ ध्वंसस्य असमवायिकारणजन्यत्वाभावात् नियमे भावपदम्.

ागरेऽङ्कितानि विक्रेयसंस्कृतनूतनपुस्तकानि ।

शास्त्रदीपिका ।

ानाथप्रणीतमयूखमालिकाव्याख्यासंवलिता ।

प्रत्यधिकरणविभक्तजैमिनीयन्यायमालायुता

अस्याः प्रथमस्तर्कपादश्च

गप्रणीतयुक्तिस्नेहप्रपूरणी-सिद्धान्तचन्द्रिकाव्याख्यायुतः

स्वोपज्ञसिद्धान्तचन्द्रिकागूढार्थविवरणसहितश्च ।

मूल्यं ८ रु., मार्ग. १ रु.

शास्त्रदीपिकायाः-

प्रथमस्तर्कपादः ।

प्रत्यधिकरणविभक्तजैमिनीयन्यायमालायुतः ।

मकृष्णप्रणीतयुक्तिस्नेहप्रपूरणीसिद्धान्तचन्द्रिकायुतः

स्वोपज्ञसिद्धान्तचन्द्रिकागूढार्थविवरणसहितश्च ।

मूल्यं १॥ रु., मार्ग. ३ आ.

ब्रह्मसूत्रशाङ्करभाष्यम् ।

ाप्पयदीक्षितविरचितपरिमलोपबृंहितश्रीमदमलानन्द-

ारस्वतीप्रणीतकल्पतरुव्याख्यायुतश्रीमद्वाचस्पति-

मिश्रकृतभामतीव्याख्याविलसितम् ।

(चतुःसूत्रीभागः ।)

मूल्यं १॥ रु., मार्ग. ३ आ.

तत्वप्रदीपिका–चित्सुखी ।

श्रीमच्चित्सुखाचार्यमुनिविरचिता । परमहंसप्रत्यग्रूप-
भगवत्प्रणीतया नयनप्रसादिनीसमाख्यया
व्याख्यया सहिता ।

मूल्यं ३ रु., मार्ग. ६ आ.

श्रीलौगाक्षिभास्करप्रणीतः

अर्थसंग्रहः ।

श्रीमत्परमहंसरामेश्वरशिवयोगिभिक्षुप्रणीतमीमांसार्थ-
संग्रहकौमुदीव्याख्यासहितः ।

मूल्यं १२ आणकाः, मार्गव्य. २ आ.

न्यायलीलावती ।

श्रीमद्वल्लभाचार्यविरचिता ।

मूल्यं १२ आ., मार्ग. २ आ.

काव्यालंकारसंग्रहः ।

महामहोपाध्यायश्रीमदुद्भटप्रणीतः ।

श्रीमत्प्रतीहारेन्दुराजविरचितया काव्यालंकारसार-
लघुवृत्त्या समेतः ।

मूल्यं १० आ., मार्ग. २ आ.

निर्णयसागरयन्त्रालयाधिपतिः,

तुकाराम जावजी.